

גיליון מורחב זה של 'המעין'
מוקדש לזיכרו של
שלמה אומן הי"ד
בן נאמן לחינוך בשיטת 'תורה עם דרך ארץ'
במלאת ארבעים שנה למותו על קידוש השם
וכן לזיכרו ולכבודו
של מייסד 'המעין' ועורכו הראשון
מורי ודודי היקר
פרופ' מרדכי ב"ר יצחק ברויאר ז"ל
תנצב"ה

עזרא ולורן מרקין
ניו יורק

קן תהילה

'המעין' - כתב עת היוצא לאור ע"י מכון שלמה אומן שע"י ישיבת שעלבים

מיסודו של 'מוסד יצחק ברויאר' שע"י פועלי אגודת ישראל

מייסד (תשי"ג) ועורך: פרופ' מרדכי ב"ר יצחק ברויאר
עורך אחראי (תשכ"ד-תשס"ב): ר' יונה עמנואל
תנצב"ה

המערכת: ד"ר שמעון בולג ז"ל | הרב שמעון שלמה גולדשמידט, אלון שבות
הרב מיכאל ימר, שעלבים | הרב בועז מרדכי, נריה | פרופ' זהר עמר, נוה צוף
יהודה פרוידגר, ירושלים

העורך: הרב יואל קטן, מכון שלמה אומן, ישיבת שעלבים 9978400

טל': 08-9276664; פקס: 1538-9276664; דואר אלקטרוני: wso@shaalvim.co.il
למינויים, וכן למינויים אלקטרוניים ללא תשלום, נא לפנות למכון שלמה אומן
© כל הזכויות שמורות

עוד על שיטת הרב שאול ישראלי זצ"ל בפרשת 'האח והאחות' לאור ממצאים חדשים /

הרב אורי רדמן 140
לבוא חמת - 'מעלני אנטוכייה': האם קטו התרגומים הארצישראלים מפשוטו
של מקרא? / **הרב ד"ר מרדכי הלפרין** 150

תפילה ולשון הקודש

מיפיו נוסחי התפילה / **הרב אהרן גבאי** 156
לשון הקודש או שפה שמית? תורה ומדע בשאלת מוצא הלשון העברית /

הרב ד"ר יהונתן וורמסר 185

תגובות והערות

עוד בעניין פירסום מכתבים אישיים ישנים / **הרב עמיחי כנרת**; 'מבורכת ה' ארצו' /
הרב איציק אמת; תגובה בעניין דרכי פסיקת הלכה / **פרופ' אביעזרי פרנקל** ... 196

זיכרון להולכים

הספד על הרב שלמה גורן זצ"ל / **הרב זלמן נחמיה גולדברג זצ"ל** 200
"מה' מצעדי גבר ואדם מה יבין דרכו": דברים לזכר דודי פרופ' יעקב שויקה ז"ל /

הרב חיים סבתו 204

משה עבד ה': על סבא הרב פרופ' משה דוד טנדלר זצ"ל / **הרב שמואל רפפורט** 208
ארבעה כתרים: מחשבות וזיכרונות לזכרו של רבינו הרב שמחה הכהן קוק זצ"ל /

הרב יהושע וייסינגר 212

על ספרים וסופריהם

שרידים מפירושו למסכת אבות המיוחס לריטב"א או לתלמידו / **פרופ' יעקב שמואל שפיגל** 218
אקדמות למהדורה מתוקנת של מורה נבוכים בתרגום רבי שמואל אבן תיבון /

הרב יהודה זייבלד 240

התרגום החדש לאנגלית של ספר 'שומר אמונים' לרבי יוסף אירגס / **פרופ' עודד ישראלי** 255
ההגהות על הש"ס מאת הרא"מ הורוויץ מפינסק זצ"ל וילקוט המפרשים החדש' של

מהדורת 'עוז והדר' / **הרב יעקב טריביץ** 259

קווים לדרכי לימודו ולמדיניותו ההלכתית של מרן הרב עובדיה יוסף זצ"ל,

ע"פ הקדמתו לשו"ת 'ביע אומר' / **הרב נתן קוטלר** 264

נתקבלו במערכת 274

רשימת הספרים שנסקרו במדור 'נתקבלו במערכת' בגיליונות 'המעין' 309

רשימת הספרים שנכתבו עליהם מאמרי סקירה וביקורת בגיליונות 'המעין' 379

רשימת המאמרים בכרך סב [גיליונות 242-239] 388

מכון שלמה אומן שע"י ישיבת שעלבים

בס"ד גיליון 242 • תמוז תשפ"ב [סב, ד]

המשתתפים בגיליון זה:

פרופ' יהונתן אומן, דרך חברון 58, ירושלים 9351307. yaumann@gmail.com
פרופ' ישראל אומן, גדליהו 1, ירושלים 9355501. raumann@math.huji.ac.il
הרב אליצק אמת, טנא-עומרים 9040800. morag888@gmail.com
שלום ניסים בוזגלו, הראל 21, יד בנימין 7681200. akuobhxho@gmail.com
ישי בורנשטיין, רוזובסקי 7/11, פתח תקוה 4974418. ishaybo11@gmail.com
שהם בריס, רבי טרפון 8, ירושלים 9359208. shoham.baris@gmail.com
הרב אהרן גבאי, הרצל 87/9, אופקים 8752067. a0533171725@gmail.com
הרב מיכאל דושינסקי, פראג, צ'כיה. midushy@gmail.com
Michael Dushinsky Jeruzalemska 7, 110 00 Prague 1, Czech Republic
הרב ד"ר מרדכי הלפרין, מן 4, ירושלים 9371100. mswltd@gmail.com
הרב פרופ' דוד הנשקה, האדמו"ר מרוז'ין 7, ירושלים 9387007. henshke@mscc.huji.ac.il
הרב ד"ר שי ואלטר, מנוחה ונחלה 15/15, רחובות 7620916. swa@zahav.net.il
הרב ד"ר יהונתן וורמסר, באר שבע 8/4, בית שמש 9909663. yowormser@gmail.com
הרב זאב וייטמן, אלון שבות 9043000. zeevwe@gmail.com
הרב יהושע וייסנגר, הרב ניסנבוים 11, ירושלים 9542717. yweisinger@gmail.com
הרב פרופ' ארי זיבטפסקי, השושן 6 א, בית שמש 9959006. zivotoa@mail.biu.ac.il
הרב יהודה זייבלד, הרב הירש 17, בני ברק 5151012. yehuda10@enativ.com
הרב יעקב טריביץ, יצחק טבנקין 6/8, ירושלים 9735826. rachel.treb@gmail.com
הרב יצחק יוסף, הראשליץ הרב הראשי לישראל, רח' אהליאב 5, ירושלים, 9446778. rabbis@rab.gov.il
הרב פרופ' עודד ישראלי, נס הרים 9988500. oyisraeli@gmail.com
הרב עמיחי כנרתי, איתמר 4483400. esa@etrog.net.il
פרופ' יוסי כץ, רשב"א 13, ירושלים 9226407. katzyo1@013.net
הרב דוד ברוך לאו, הרב הראשי לישראל, רח' אהליאב 5, ירושלים, 9446778. rabbia@rab.gov.il
הרב חיים סבתו, דרך מצפה נבו 59, מעלה אדומים 9841044. sabatoh21@gmail.com
הרב עו"ד אופיר סעדון, גרוטו אלכסנדר 5/27, פ"ת 4951927. ofir@saadonlaw.com
הרב יואל עמיטל, קרית חינוך שעלבים 9978400. yoel.amital@gmail.com
הרב מרדכי עמנואל, ישמח ישראל 22/3, ביתר עילית 9055722. 274more@gmail.com
פרופ' אביעזרי פרנקל, מדעי המחשב, מכון ויצמן, רחובות 7630502. Aviezri.Fraenkel@weizmann.ac.il
הרב נתן קוטלר, אביעד 18 ב, ירושלים 9370326. natanorot@gmail.com
הרב איתן קופיאצקי, האלון 43, אדורה 9041500. ekupietzky@gmail.com
הרב יואל קטן, מכון שלמה אומן, שעלבים 9978400. wso@shaalvim.co.il
הרב יואל קניגסברג, לונדון, אנגליה. joelken@gmail.com
הרב אורי רדמן, עמק איילון 16, שוהם 6083516. urired@walla.com
הרב יצחק רונס, נחל נחשון 1, בית שמש 9909201. yroness@gmail.com
הרב אליעזר רייכמן, ת"ד 348, נוף אילון ב 9978500. neomi56@neto.net.il
הרב שמואל רפפורט, אור החיים 26, תפרח 8510200. shmuelr00@gmail.com
פרופ' יעקב שמואל שיגל, הרב נריה 5, פתח תקוה 4975205. Yaakov.Spiegel@biu.ac.il

'וידוע מספר כולכם בדין... ברוך מחיה המתים'

פסיקתא רבתי יב: מעשה ברבי חייא ורבי נתן שהיו מהלכים בבית הקברות, ובירך אחד מהם 'ברוך היודע מספר כולכם'. אמר לו חברו, וכי יודעים המתים מאומה? אמר לו חברו, אין בין המתים לחיים אלא דיבור בלבד, שנאמר 'יעלו חסידים בכבוד ירננו על משכבותם' (תהלים קמט, ה).

ומקשה הרב אלישיב זצ"ל (בהערותיו על מסכת ברכות נח, ב): 'יש לעיין, מהו השבח בזה שה' יודע מספר כולם? וכי יש מעלה במניין כזה, הרי כל אחד יכול למנות ולרשום! עוד יש לעיין בזה, אמאי מברך ברכה זו ברואה בית קברות דווקא?

והנראה בזה שמשבח להקב"ה שמונה [לא רק את מספרם אלא גם את] מעלתם ואיכותם [של הנפטרים], וידוע כל אחד מהם כנגד מה הוא שקול, שיש ששקולים אף כנגד שישים ריבוא'...

ארבעים שנה חלפו מאז נפל יקירנו ר' שלמה אומן הי"ד על קידוש השם במלחמת שלום הגליל, כשהוא מותיר אחריו את משפחתו הצעירה ואת משפחתו המורחבת ואת רבותיו ואת תלמידיו ואת חבריו הרבים בכל המעגלים שהקיפו אותו אבלים וכואבים. שלמה בלט כל חייו בין חבריו וחניכיו ובעיני מוריו ורבותיו ומפקדיו כילד ונער ובחור ואדם משכמו ומעלה, 'ראש גדול' שדבריו נשמעים, שהנהגותיו מכובדות, שכישורונותיו הברוכים בתחומים כה רבים מקיפים אותו בכמין הילה של מיוחדות ואצילות. עתידו היה פרוש לפניו - ואיננו, כי לקח אותו אלוקים. רק הקב"ה יודע כנגד מה שקול שלמה אומן, כמה תורה וכמה חוכמה וכמה מעשים טובים חסר העולם בלעדיו. ה' נתן וה' לקח יהי שם ה' מבורך.

כמה שנים אחר נפילתו רחש ליבם של הוריו, של דודו הרב מאיר שליזינגר שליט"א ראש ישיבת שעלבים דאז, של חותנו עוה"ד חיים קהן ושל ידיד המשפחה הרב יוסף בוקסבוים ראש מכון ירושלים, דבר טוב - להקים לזיכרו שלוחה של מכון ירושלים על יד ישיבת שעלבים, בה יעסקו רבנים ואברכים בהוצאה לאור של ספרי קדמונים בהדרכת חכמי מכון ירושלים. כך קם מכון שלמה אומן, שאני הקטן זוכה לעמוד בראשו בשנים האחרונות, שנותן את חלקו במהפכת הספרות התורנית שמתרחשת לנגד עינינו, ומכבד את זיכרו של שלמה ז"ל, ששפתיו דובבות עם כל ספר חדש ומתוקן שיוצא לאור ע"י המכון שנקרא על שמו (בשנת תשפ"ב זכינו להוציא לאור חמישה ספרים חדשים חשובים ומכובדים, כה יתן ה' וכה יוסיף).

כתב העת 'המעין', שהוקם בשנת תשי"ג ע"י מוסד יצחק ברויאר שע"י פועלי אגודת ישראל, כבר נמצא שנים רבות באחריות מכון שלמה אומן. לרגל מלאת ארבעים שנה לנפילתו החליטו ראשי המכון וחברי מערכת 'המעין' להקדיש גיליון מורחב

על שלמה אומן ז"ל*

שלמה. חיוך. בלורית פרועה. צעיף מתבדר ברוח. איש שיחה. רחב אופקים. חד מחשבה. בן תורה. בקי ברוי המוסיקה. עולמות שונים הארוגים זה בזה לכלל שלמות יוצאת דופן. מבין השיטין של המכתבים שכתב לחברים ולבני משפחה ניכרת דרך ברורה, חובקת עולם, של מי שהיה מצוי בעולמה של תורה - אבל גם ראה עולם וחי בו**.

שלמה נולד בירושלים בט"ז בסיוון תשי"ז, בן בכור להוריו ישראל שיח' ואסתר ז"ל. אמו הייתה בתו של ד"ר פלק שלינגר, מנהל בית החולים "שערי צדק". המשפחות של אביו ושל אמו היו יוצאות גרמניה, והוריו חינכו את ילדיהם על ברכי שיטת "תורה עם דרך ארץ". הוא למד במוסדות 'חורב' בירושלים, תחילה בבית הספר היסודי ולאחר מכן בישיבה התיכונית. גם בבית הספר ספג שלמה אווירה זו - לימוד תורה מעמיק עם השכלה רחבה, יראת שמים ופיתוח האישיות. שלמה אהב ספרים, ורכש לעצמו ידע ביבליוגרפי נדיר בתחום ספרי הקודש. הידע הזה עמד לו לימים כשנתבקש ע"י דודו, ראש ישיבת שעלבים הרב מאיר שלינגר שליט"א, לבנות ולהרחיב את ספריית הישיבה בשעלבים.

שלמה היה חברותי ומעורב עם הבריות. אוהב הארץ ונופיה, המטייל בה ומכיר אותה היטב. בטיוליו הרבה לצלם וגילה כישרון רב גם בתחום הצילום. בפעילותו הענפה בתנועת הנוער "עזרא" תרם הן לפעילות החברתית והן לגיבוש הערכי. הוא היה חבר בתנועת הנוער למן תחילת הדרך כחניך צעיר ועד לחברות בהנהגה המרכזית של התנועה.

לאחר הישיבה התיכונית עבר שלמה לשיבת ההסדר בשעלבים. הוא נקלט בישיבה חיש מהר והפך לאחד מעמודי התווך שלה. הישיבה הפכה עצם מעצמותו ובשר מבשרו, והוא הזדהה עמה לחלוטין. לימוד התורה מילא את כל ישותו, כפי שיעידו המכתבים הרבים שכתב באותה שנה להוריו שהיו בארצות הברית.

* נלקט וסודר עם שינויים קלים מתוך הדברים שנכתבו ע"י בני משפחתו וחבריו, ונדפסו בראש הספר שהוציאה לאור משפחתו בשם שכה נאה לו 'את העולם נתן בלבו' (על פי הפסוק בקהלת

ג, יא), ירושלים תשס"ז, עמ' 23-9.

** המכתבים נאספו בספר הנ"ל.

לכבודו ולזיכרו, ובו דברים שלו ודברים עליו, והמשך ביאור סוגיא שאביו פרופ' אומן שיח' עוסק בה שנים רבות בעקבות הפניית תשומת לבו אליה ע"י שלמה ז"ל. בגיליון מכובד ומכבד זה כלולים עשרים וכמה מאמרים חשובים ומיוחדים, ובהם כמה מאמרים גדולים בכמות הרבה יותר מהמקובל ב'המעין', כמו המאמר המכונן של הרב אהרן גבאי בו הוא מְמפה את נוסחי התפילה השונים בישראל ומראה את דרך השתלשלותם מאז תוקן נוסח התפילה בידי חז"ל, או המאמר הגדול של פרופ' יעקב ש' שפיגל שבו הוא מזהה ומהדיר שרידים מפירוש עתיק על מסכת אבות, או מאמרו המקיף של הרב זייבלד על הנוסחים השונים של תרגום ר"ש אבן תיבון למורה נבוכים. גם שני הרבנים הראשיים שליט"א מתארחים בגיליון זה, הגרד"ב לאו מציג את עמדת מועצת הרבנות הראשית ורוב דייני בית הדין הגדול בעניין דרך חיוב האב במזונות ילדיו בימינו, כתגובה למאמר של הדיין הרב אוריאל אליהו בנושא באחד הגיליונות האחרונים של 'המעין' (תגובת הרב אליהו תובא בעז"ה בגיליון הבא), ובהמשך מובא מכתבו של הראשל"צ הגר"י יוסף בעניין חובת הקימה לפני רב בזמן הזה, שנכתב כתשובה למאמר של שני למדנים צעירים שמתפרסם בגיליון זה. חייבים לציין עוד את המכתבים של הרידב"ז ושל הגרשז"א שמתפרסמים כאן לראשונה, את הדיון המעמיק בשאלה שעומדת להיות בקרוב מעשית בכל בית בישראל והיא כשרות הבשר המתורבת (=המלאכותי) לסוגיו השונים, את הדיון בדרכי הפסיקה של מרן הרב עובדיה יוסף זצ"ל, ועוד מאמרים והספדים ותגובות, כולם אהובים וכולם ברורים.

ממערכת 'המעין' נפקד לפני שבועות ספורים ותיק חברי המערכת, הרב פרופ' שמעון בולג זצ"ל, שמת מיתת נשיקה בביתו בליל שבת פרשת במדבר. הרבה למד, הרבה לימד, הרבה כתב, והרבה פעל גם בתפקידו כחבר מכובד במערכת 'המעין'. ארץ ישראל חסרה עתה גברא רבה. ברכת נחמה לאלמנתו שתח', למשפחתו, לתלמידיו ולכל אוהביו הרבים. תנצב"ה.

המערכת מברכת את מנויי 'המעין' וקוראין בקיץ מבורך ובריא, ובבשורות טובות לכלל ולפרט במהלך סופה של שנת תשפ"ב, ולקראת שנת תשפ"ג שתחל בעז"ה עם ברכותיה.

הק' יואל קטן

לו חלק ניכר מזמנו. עם סיום הלימודים בישיבת ההסדר החליט שלמה להעמיק את השכלתו התורנית בישיבת מיר בירושלים, ולמד בה במהלך שנת תשמ"א. על אף רקעו השונה נקלט שלמה בישיבה היטב, וידע להעריך את יתרונותיו של מקום הלימוד החדש כמקום תורה. באותו הלהט ובאותו שכל שבהם הסביר שלמה את החשיבות של ההליכה לצבא, ידע גם להגן על דרכו של עולם הישיבות מפני אלה שניסו לשלול ולתקוף אותו.

בשנת תשמ"ב החל שלמה ללמוד בפקולטה למשפטים שבאוניברסיטה העברית בירושלים. בלימודיו נתגלה כישרונו הרב, והוא בלט בחריפות. הוא הרבה להשוות את סוגיות המשפט למקורות בתלמוד ובפוסקים, וגילה את גדולתו כתלמיד חכם.

כשנפתחה מלחמת שלום הגליל גויסו שלמה וחבריו ונשלחו ללבנון. ב"ט בסיוון תשמ"ב נפל שלמה בלבנון, כשפגז של טנק סורי פגע בטנק שבו שימש כתותחן. הוא נהרג יחד עם חברו ללימודים בישיבת שעלבים אברהם חיים מוצן ז"ל ששימש כנהג, ועם מפקד המחלקה יצחק אלעזרי ז"ל. חבר אחר מהישיבה ששימש כטען-קשר בטנק, פנחס בק, נפצע קשה, אך ב"ה ניצל. שלמה לא זכה להכיר את בתו שלומציון שכה חיכה ללידתה.

שלמה היה איש תורה, ובה בשעה לא הניח ידו גם מתחומי הרוח האחרים. מילדותו התעניין במדעים השונים, וקרא והכיר ספרי מדע רבים. הוא התעמק בפילוסופיה של אנדרה נהר, התפעל משירתו של אורי צבי גרינברג או מהברקה של עגנון, וציטט מכתביהם של הרב קוק והרב הירש. בכל תחום התעניין, מתחומי הרוח הצרופים דרך מדעי הטבע והמתימטיקה, ועד לפוליטיקה ולבעיות אקטואליות אחרות, והכל - תוך הפגנת ידע והבנה עמוקה בדברים.

שלמה היה כאבן שואבת. תמיד במרכז, תמיד מדבר - ותענוג לשמוע. בכל נושא שעולה הוא מנתח בחדות ומשתמש בידע הרב שלו מתחומים שונים ומגוונים. בכל מקום ששלמה עמד ודיבר, אנשים אהבו לבוא ולהיות מסביב. אם ראית חבורה של אנשים מקובצת ודנה בלהט בנושא זה או אחר, חזקה ששלמה שם, והוא מנהל את העניינים ובוחר בנושאים לדיון או לשיחה... בהמתנה ליציאה למילואים ושלמה מרצה על כלכלה, על בעייתיה של ישראל, וכולם מקשיבים. ולפני מטווח - ניתוח של המצב הפוליטי.

כבר בגיל צעיר נמשך שלמה למוסיקה בכלל ולפסנתר בפרט. בכל שלב בחייו לא ויתר על הנגינה ועל ההאזנה למוסיקה קלאסית, והמוסיקה מילאה חלק נכבד מחוויותיו. פעמים רבות בימים שלמד בישיבת שעלבים ישב שלמה בבית המדרש ולמד עד קרוב לחצות הלילה, ואז היה יורד לחדר המוסיקה של קיבוץ שעלבים לנגן בפסנתר במשך כחצי שעה. גם כשהיה חוזר מאובק מן הצבא, התרמיל עדיין על

ביחסו לתורה שאף שלמה לחדור לעומקה של הלכה. לשקוע בים התלמוד ולהקיף אותו. לספוג ולהיות ספוג מעולמה של תורה. "שהתורה תכנס לעצמות" כפי שהתבטא באחד ממכתביו. אבל שלמה לא רק קלט תורה, הוא גם הקרין תורה. תורה שהיא תורתו, תורה שחותם בעליה טבוע בה. בלימודו הוא התרחב ופרץ לתוך נושאים, מקורות ואופקים חדשים. שלמה יצר וחדש בעולמה של תורה, וגם את הישן הפך לקנין ייחודי שלו. כששלמה נכנס לסוגיה בגמרא, היה רואה עצמו כמי שתר את הסוגיה, דורש וחוקר ואינו מניח פינות אפלות ובלתי בהירות.

בזכותו ובזכות כישרונו זינק אוצר הספרים של ישיבת שעלבים מספרייה קטנה לאוצר גדול. הוא היה מזרז את חבריו לעזור בעבודות שונות הקשורות לאוצר הספרים. הוא היה אומר להם שצריך להכיר את הספרים, וצריך לדעת להשתמש כראוי באוצר הספרים. הוא נהג להיכנס בסערה לספרייה באמצע ויכוח לוהט בגמרא עם החברותא, ולשלוף במהירות ממדף זה וממדף זה ספר אחר ספר כדי להוכיח נקודה מסוימת בוויכוח ביניהם. הוא הכיר את תוכנם של רוב ספרי אוצר הספרים, ואף רבים מחוצה לו.

בסוף קיץ תשל"ז התגייס שלמה לחיל השיריון במחזור גיוס מיוחד של בני ישיבות ההסדר. גם בצבא בלט שלמה כבן תורה וכמנהיג. כך לדוגמה ביום כיפור תשל"ז אירגן שלמה את התפילה בבסיס בו שהה עם חבריו, עבר לפני התיבה ודאג לשווה לתפילה אופי ישיבתי.

לקראת סוף חורף תשל"ז חזר שלמה לישיבה למשך שנה, ובחורף תשל"ח חזר לצבא לפרק זמן נוסף של חצי שנה שבו שהה בסיני. בפלוגה שלו התקבצו הרבה חברים רציניים, הן מבחינה דתית הן מבחינה אינטלקטואלית וחברתית, ושלמה מצא שפה משותפת עם רבים מחיילי הפלוגה עד כדי ידידות נפש. עם חבריו לפלוגה שירת גם במילואים, למעשה עד ליום מותו. גם אל כמה קצינים התקרב מאוד, והיה משוחח אתם שיחות רבות במהלך השירות. האווירה המיוחדת ששררה בפלוגה נוצרה לא מעט בזכות אישיותו הכובשת ורמתו התורנית הגבוהה.

תכונת המנהיגות שהייתה לשלמה בלטה במיוחד בתקופת שירותו הצבאי. הוא התעסק בצורכי הציבור בכל תקופות השירות. אם כגבאי בית הכנסת ואם כ"שר החוץ" של הפלוגה, תפקיד אשר מילא על הצד הטוב ביותר. הוא דאג לקיום סעודה שלישית בין הערביים, סעודה שהיתה מלווה בשירה ובדברי תורה של שעת רעווא דרעווין. ולא חסך מאמצים כדי להביא לאווירה חמה יותר בשבתות.

לאחר השחרור מן הצבא חזר שלמה לישיבה, וסביב פורים תשל"ט נשא לאשה את שלומית קהן מירושלים. את ביתם הקימו בקריית הישיבה בשעלבים, והבית הפך תוך זמן קצר למרכז חברתי ותרבותי. לימים נולד בנו דוד, והאב הגאה הקדיש

כתפו - הוא היה מתיישב ליד הפסנתר בחיפזון ובשובבות ומתחיל להכות בקלידים. בעוצמה ובעדינות, במרץ רב וגם בדקות, כאילו לא נפרד מן הפסנתר מעולם.

* * *

שלמה חשש מן המלחמה. יש בחורים הרואים במלחמה אתגר, מין כיף כזה, הרפתקה... אצל שלמה לא כך היו פני הדברים. החיים שלו היו מלאים ויפים. במכתב לידיד הוא ציטט את הרב הירש על הפסוק "כמה ימי שני חיך" (בראשית מז, ח) - כמה ימים חיית חיים אמיתיים, חיים של תרומה לעצמך ולכלל. אצל שלמה היה כמעט כל יום כזה - יום של תרומה לעצמו ולכלל, ואת החיים האלה לא רצה להפסיד. עם זה, הוא הלך, לא התחמק, וגם בצבא וגם במלחמה הוא עשה את המוטל עליו על הצד היותר טוב, עד שנפל.

ימי שני שלמה היו רבים וטובים. בחייו הקצרים הוא הספיק ללמוד, ללמד, לשמור, ולעשות; לתרום לעצמו ולכלל; להוליד ילדים שממשיכים לחיות; ללמד תלמידים שממשיכים להתקדם; ללמוד עם חברות שרעיונותיו טבועים עמוק בתודעותיהם; להדריך חניכים ולטבוע גם בהם את דרכיו ואת רעיונותיו; ולמעשה להשפיע בצורה ניכרת כמעט על כל אדם שאיתו בא במגע. במובן זה שלמה ממשיך לחיות. תנצב"ה.

מערכת המעיין, הנהלת מכון שלמה אומן

וראשי ומנהלי ישיבת שעלבים

מתאבלים מרה

על פטירתו של ידידנו

הרב פרופ' שמעון בולג זצ"ל

תלמיד חכם מופלג ורב פעלים

איש של 'תורה ודרך ארץ' באופן מושלם

מחבר הספר החשוב 'ברכות בחשבון'

ותיק חברי מערכת 'המעין'

ניחומים לביתו ולכל קרוביו ומוקיריו

תנצב"ה

המעין

שלמה אומן ז"ל

בירורים הלכתיים ויחסם למציאות*

בעולם הלומדים מקובלת חלוקה בין שני סוגי חזקות - חזקות בירור וחזקות הנהגה¹. חזקת בירור היא מעין סטטיסטיקה, ותפקידה לברר את המציאות שלגביה אנו מסתפקים. לתחום זה שייכות חזקות כגון "אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות", "אין אדם פורע תוך זמנו", "אשה דייקא ומינסבא", "אין אדם מעיז פניו בפני בעל חובו" וכו'. רובן של חזקות אלה שייכות לתחום הפסיכולוגי וההתנהגותי, שבו אמדו חכמים את דעתו של אדם והחליטו שכך היא נטייתו הטבעית ולכן כנראה כך אירע בפועל. חזקות אלו, כאמור, מבררות את המציאות, ועל פיהן ניתן לומר שאכן, לדוגמה, החייב לא פרע את חובו, ולכן נקבעה ההלכה כפי שנקבעה. חזקות אלו יש להן קווי דמיון עם מושג ה"רוב". לתחום השני שייכות חזקות ההנהגה, ובמיוחד אותן חזקות השייכות לתחום של "חזקה דמעיקרא", כגון חזקת איסור, חזקת היתר, חזקות טומאה וטהרה וכו'. משמעות המושג "הנהגה" בהקשר זה היא, שאין כאן הכרעה של התורה שכך היא המציאות, דהיינו שהסיבה לטומאה או לטהרה עדיין קיימת, אלא שיש לנהוג **כאילו** היא ממשיכה להתקיים, ללא התייחסות לספק שנוצר באשר לקיומה. מושג זה בגילוייו הקיצוניים כולל אפילו את האפשרות שהתנאים בשטח אכן השתנו, אך מכיוון שלא בטלה החזקה אנו משאירים את המצב ההלכתי הקודם על כנו. על אפשרות זאת נרחיב את הדיבור להלן. אנו ננסה, לאור מספר דוגמאות, לבחון את החלוקה הנ"ל, ויתכן שנגיע למסקנות קצת שונות א"ה.

נקודת מוצא לדינו היא ההנחה שלכל דין ישנה מציאות המכתיבה אותו, בין אם זהו דין מתמשך או דין משתנה. עקרון זה נוסח על ידי הרב אביגדור עמיאל בספרו 'המידות לחקר ההלכה' (מידה יג פרק א):

כל דין קשור לאיזו מציאות של עצם או של פעולה, ואי אפשר לדין שיתהווה בלי איזו מציאות... באופן שכל התהוות דין בא על ידי התהוות מציאות, וכל שינוי בדין בא ע"י שינוי במציאות...

* מאמר הלכתי-למדני שכתב שלמה ז"ל בישיבת שעלבים בהיותו בשיעור ד', ונמצא בין ניירותיו. לא ברור אם כתב אותו לעצמו, או התכוון לפרסם אותו ב'מספרא לסייפא' בטאון ישיבת שעלבים, או במקום אחר. סוף המאמר חסר, וחבל על דאבדין. המאמר פורסם לראשונה בין שאר מכתביו ומאמריו בספר 'את העולם נתן בלבנו' (ירושלים, תשס"ז) עמ' 218 ואילך, ומפורסם כאן שוב עם תיקונים קלים. י"ק.

1 עיין בנושא זה באפיקי ים ח"א סי' ג.

בשו"ת גאוני בתראי (סי' ה) נשאלה שאלה כדלהלן: נשחטו שבע בהמות, וחציה של אחת מהן נמכר בחזקת כשרה. אחר כך נמצאו סימני טריפה באחת הבהמות, ולא ידוע אם הבשר שכבר נמכר היה שייך לבהמה הטריפה או לא. מתעוררת כאן בעיה: ההלכה היא שאותו חצי בהמה שנמכר מותר באכילה מטעם "כל דפריש מרובא פריש", ואילו חציה השני של אותה בהמה, זה שנשאר בחנות, אסור באכילה עם שאר הבהמות שבחנות כדין קבוע, ו"כל קבוע כמחצה על מחצה דמי". בתשובה הנ"ל התיירו הן השואל והן הנשאל את הבהמה כולה, היות שאי אפשר לחלק את הפסק המתייחס לבהמה אחת לשניים, ואם מתירים חצי זה על פי הכללים ההלכתיים אזי גם החצי השני מותר.

בספר שב שמעתתא (שמעתא ד פרקים ג-ד) מאריך המחבר לדון בנושא זה, ומביא את דעת הפרי חדש שדוחה בתקיפות את הפסק הזה, וקובע:

וכן המנהג פשוט אף בכבש אחד להתיר מה שנמכר כבר ופירש, ולאסור מה שנשאר בחנות שעדיין לא פירש. וכל שיעורי חכמים כך הוא. ומי שאינו מורה כן לא ידע באיסור והיתר בין ימינו לשמאלו...

כבר בשלב זה ניתן לומר שהמתירים גם את חציה השני של הבהמה רואים בעקרונות של "כל דפריש" ושל "כל קבוע" עקרונות מבררים, ועל כן לא ייתכן שיתקיימו בירורים סותרים לגבי כשרותה של אותה בהמה. ואילו הפרי חדש תופס שאלו הם דינים הנהגתיים גרידא, ועל כן יכולה בהמה אחת לפרנס שני דינים הנראים סותרים, היות שדינים אלו לא מתייחסים לשאלה העובדתית האם ניקב בית הכוסות בבהמה זו או לא.

השב שמעתתא מתפלמס עם הפרי חדש, ומסייג את קביעתו ש"כל שיעורי חכמים כך הוא". שלוש ראיות מביא השב שמעתתא על מנת להגביל את דברי הפרי חדש:

1. בגמרא בנדה (ב, ב) עולה שבניגוד לדברי הפרי חדש לגבי רוב, חזקה של גוף אחד יכולה להשפיע על גוף שני: אם טבל אדם במקוה, ואחרי כן נמדד המקוה ונמצא שחסרו בו המים ואין בהם שיעור ארבעים סאה, ניתן היה לטהר את הטובל בעזרת חזקת הכשרות של המקוה, אלמלא היה כאן מצב של תרתי לריעותא: חזקה דהשתא של המקוה שחסר, וחזקת הטומאה של הטובל. חזקת הכשרות של המקוה יכולה הייתה להתגבר על חזקת הטומאה של הטובל, אף שאלו הם גופים נפרדים, ולפי שיטת הפרי חדש אפשר היה שיעמוד זה בחזקתו וזה בחזקתו.
2. דוגמה נוספת העולה בסוגיה שם: אם ייחד אדם חבית יין להפרישה כתרומה גדולה, והפרישה בפיו, וכשבא ליתנה לכוהן נתגלה שהחמיצה, הרי שבתנאים מסוימים מועמדת החבית על חזקתה שהייתה יין, וסותרת בזה את חזקת הטבל שהייתה לשאר חביות היין מטעם הקשר המציאותי שבין שתי החזקות.

3. בגמרא בחולין (ט, א) נאמר, שאם לא נבדקו הסימנים לאחר השחיטה הבהמה דינה כטריפה ואסורה באכילה, ולדעות מסוימות היא אף טמאה בטומאת נבלה כדין בהמה שלא נשחטה אלא מתה. גם כאן, מתגברת חזקת האיסור של הבהמה על חזקת הטהרה של הגופים האחרים, היות שיש קשר מציאותי ביניהם.

על מנת להתאים מקרים אלו לשיטת הפרי חדש, מנסח השב שמעתתא את העיקרון הבא: כאשר הספק בשני הגופים הוא נפרד, דהיינו שהייתה מתעוררת שאלה נפרדת לגבי כל גוף וגוף גם לולא קיומו של הגוף השני, אזי הדיון בהם יהיה נפרד, ותיטכן פסיקה לגבי גוף אחד שהרקע המציאותי המיוחס לה יסתור את הרקע המציאותי המיוחס לפסיקה אחרת, מכיוון שהרקע המציאותי אינו רלוונטי. ואולם, כאשר הספק הוא אחד, דהיינו שהספק בגוף האחד הוא רק תולדה של הספק בגוף השני, ולפנינו בעצם ספק אחד בעל שתי השלכות, חייבים אנו לפשוט את שתי ההשלכות באופן אחד, שהרי הספק הוא אחד, ולא ייתכנו שתי פשיטות לספק אחד.

כאן כבר רואים אנו הסתייגות מסוימת מעקרון אי-הרלוונטיות של הרקע המציאותי של הפסיקה, שהרי לכשנבחן את הדברים תצוץ בעיה. אם טוענים באורח קיצוני שאין כל משמעות לרקע המציאותי המתלווה לפשיטת הספק, ומדובר כאן בהנהגה גרידא, אין כל סיבה לכאורה שלא נפשוט את הספק לשני פנים, שהרי בעצם אין כאן פשיטה של הספק, ומדוע לא נתנהג לגבי נושא א' באופן אחד ולגבי נושא ב' באופן אחר?

לכשנתבונן, נראה כי קושיה זו קשה על הפרי חדש רק מהגמרא בחולין, ולא מהמקרים של מקוה וחבית. במקוה ובחבית אין לנו שני עצמים העומדים לדיון שתלויים בספק מציאותי אחד, אלא רק עצם אחד. לדוגמה, במקרה של מקוה כל ענייננו הוא בטובל. אין לנו כל עניין בשאלה בדבר חסרונו של המקוה או שלמותו, אלא רק במידה שזה נוגע לטומאתו של הטובל ולטהרתו. יהיה זה חסר היגיון לפסוק שהמקוה הוא בחזקת מלא והטובל נשאר בחזקת טומאתו, שהרי אם כן לא יזו מטהר פסקנו שהמקוה הוא בחזקת מלא? במילים אחרות, האמירה שהמקוה הוא בחזקת מלא היא אמירה שוות-ערך לאמירה שכל הטובלים בו טהורים, שהרי זו משמעות חזקתו כמלא. אין כאן שני גופים העומדים לדיון ותלויים זה בזה, אלא רק גוף אחד - האדם הטובל, ולגביו אפשרית רק תשובה אחת (וכנ"ל לגבי היין שבחבית).

אך בנידון הגמרא בחולין אין הדבר כן. קיימות שתי בעיות הלכתיות נפרדות, שאמנם נובעות מאותו ספק מציאותי, ובלי הספק בעניין אחד לא היה קיים הספק בעניין אחר (ובכך נבדל נושא זה מנושא הדיון של גאוני בתראי). יכולים אנו לתאר לעצמנו מצב שבו הבהמה תהיה מותרת באכילה, ובכל זאת תהיה טמאה בטומאת נבלה, ושתי השאלות העולות לדיון בעלות משמעות מצד עצמן. הסתירה בין הפסקים

קיימת רק מכיוון שהם תלויים בספק מציאותי אחד, ועל כן מקשרת הגמרא ביניהם. ואם כן, חוזרת קושייתנו למקומה: מדוע, לפי דברי הפרי חדש, מתחשבים אנו ברקע המציאותי ומקשרים בין שתי הפסיקות, שהרי כאן, אם אכן נתעלם מן המציאות, לא תצוץ סתירה הגיונית אם מחזיקים אנו בשיטת ההתעלמות מן המציאות. וצריך עיון².

השב שמעתתא ממשיך להתפלמס עם דעת הפרי חדש, ומוכיח נגדה מגמרא מפורשת במסכת כתובות (יג, ב). הגמרא דנה שם באישה שקיים לגביה ספק אם נבעלה לכהן ולמזמר או לא. התוצאות של ספק זה הן שתיים: אחת, כשרותה של האישה להינשא לכהונה; והשנייה, ספק על צאצאיה אם הם כשרים לבוא בקהל או לא. נחלקו שם תנאים אם להאמין לדברי האישה האומרת שלא נבעלה לפסול, ורבן גמליאל ורבי אליעזר פוסקים להאמין לה. אליבא דשיטה זו דנו שם בגמרא מה דינה של הבת. המכשירים את האם מאמינים לה על סמך חזקת כשרות שיש לה, והדיון הוא האם חזקה זו מועילה גם לבת. מסקנת הגמרא שאכן חזקה זו מועילה גם לבת. מקרה זה עונה על כל דרישות ההפרדה שפיתח השב שמעתתא בשיטת הפרי חדש, שהרי ההסתפקות בבית קיימת גם ללא כל הסתפקות באם (כגון במקרה שהאם כבר פסולה לכהונה), ובכל זאת פוסקת הגמרא ש"מאן דמכשיר בה מכשיר בבתה". מכאן מוכח הרקע המציאותי של הפסיקה על פי חזקות, שהרי כשרות האם אומרת שלא נבעלה במציאות לנתין ולמזמר, ועל כן אין הבת אסורה לבוא בקהל.

הראיה הבאה שמביא השב שמעתתא בדיונו חשובה לנו ביותר, היות שזהו מקרה שבו גם אנו ניאלץ להודות שקיימת פסיקת הלכה ללא התחשבות, כביכול, ברקע המציאותי. במשנה בטהרות (פ"ו מ"א) מובאת מחלוקת באשר למסוכן, דהיינו אדם שהוא ספק חי ספק מת, המועבר מרשות הרבים, שבה ספק טומאה דינו טהור, לרשות היחיד, שבה ספק טומאה דינו טמא. לדעת רבנן, כאשר הוא ברשות היחיד ספקו טמא, וכאשר הוא ברשות הרבים ספקו טהור. שיטת רבי שמעון היא שרשות הרבים מפסקת. הרמב"ם בפירושו מסביר את שיטת רבי שמעון, שאי אפשר לטעון שקודם היה המת ברשות היחיד ועל כן היה נחשב מת שהרי ברשות היחיד ספקו טמא, ואחר כך היה חי כשהיה ברשות הרבים. לכן רשות הרבים מפסקת - היא מבטלת את דין הטומאה הקודם ברשות היחיד מחמת **הסתירה המציאותית**. רבנן, לעומת זאת, סוברים שאין הסתירה המציאותית מענייננו, וניתן לפסוק שקודם לכן הוא היה טמא ואילו כעת הוא טהור, והלכה כרבנן. דבר זה מעיד, לכאורה, על חוסר זיקה בין ההלכה של ספק טומאה ברשות היחיד וברשות הרבים למציאות של גורמי הטומאה המקובלים.

2 נראה שהפרי חדש ייאלץ להסביר את הגמרא בחולין על דרך הגר"ש שקאפ בשערי יושר שער ב פ"ו, עיי"ש.

השב שמעתתא דוחה עמדה זו, ותולה את המחלוקת שבין רבי שמעון לרבנן בהשקפותיהם על דין ספק טומאה ברשות הרבים וברשות היחיד. רבי שמעון סובר שדין "ספק טומאה ברשות הרבים טהור" פירושו טהור ודאי, ודין "ספק טומאה ברשות היחיד טמא" פירושו טומאה מספק, ועל כן לשיטתו מכריע דין הוודאי ברשות הרבים את דין הספק הקודם לו ברשות היחיד, ומוכרע הספק לטהרה, היינו לחיים. רבנן לעומת זאת סוברים שהן דין טומאה ברשות היחיד והן דין טהרה ברשות הרבים הנם דינים **ודאיים**, ובהתמודדות בין ודאי לוודאי אין הכרעה, ושני הדינים נשארים על כנם.

כפי שנראה להלן, הכוונה איננה שיש כאן התנגשות כוחות בין ודאי לספק, והוודאי בגלל כוחו הרב מכריע את הספק אליבא דרבי שמעון, ולרבנן ודאי מתנגשים ואין ביניהם הכרעה, אלא מדובר בהשקפה יסודית בדבר דין זה של ספק טומאה ברשות הרבים וספק טומאה ברשות היחיד³...

3 כאמור בהערה הראשונה ההמשך חסר, וחבל על דאבדין.

מערכת המעיין, הנהלת מכון שלמה אומן
וראשי ומנהלי ישיבת שעלבים
אבלים וכואבים
על פטירתו של מנהל הישיבה שנים רבות
איש חיל רב פעלים
עושה חסד לאלפים

ר' שלום צבי כספי ז"ל

עמוד התווך של קריית חינוך שעלבים
איש ירושלים, לוחם מלחמות ישראל
ניחומים למשפחתו ולכל מוקיריו
תנצב"ה

המעיין

מכתב בעניין היחס לשירות בצה"ל*

כ"ג בתמוז תשל"ו

אבא היקר!

אינני יודע אם אצליח לסיים את המכתב הזה היום, משום שאנו עשויים לצאת בכל רגע לבקו"ם [=בסיס קליטה ומיון], אגף במחנה 'תל השומר' בו מתייצבים החיילים החדשים], ולכן אנצל את רגעי החופשה האחרונים האלה לשרבט כמה שורות.

ראשית אני רוצה לומר, שכפי שיעצת לי בפסח הצלחתי לעורר בקרבי רגש מסוים של אושר וזכות ערב השירות הצבאי. אני שמח ואסיר תודה על כך שניתן לי להגן על חיי שלי, על חיי משפחתי ועל קיום המדינה הזאת, ולהפסיק להיות תלוי באחרים בלי לתרום בעצמי. ברמה גבוהה יותר, זכות היא לי ליטול חלק פעיל בתהליך הזה ששמו קיומה של מדינת ישראל, אשר יש לו, ללא ספק, משמעות רוחנית גם עבור אדם שלא שייך בכל לבו לגוש אמונים. אמת, דרושים מחשבה והרהור כדי לרכוש את הנכונות לתרום לכך את כל מה שיש לך, כולל חיך - אך אני מרגיש שאני מוכן, פחות או יותר, לעשות גם את זה, וכשאני אומר מוכן, כוונתי להכנה שהיא עמוקה יותר מסיסמאות קולניות ומהצהרות דרמטיות.

אני מודע היטב לעובדה שבמרוצת השירות עצמו לא הכל ייראה כמקודש ונעלה, אך אני מאוד מקווה שתמיד תהיה לי ההרגשה שזיעה, טנקים, לילות ללא שינה, כל אלה הם מצוות - מצוות ממדרגה ראשונה. אינני שש לקרב, אך יחד עם זאת כולנו חייבים להבין שאם זהו הכלי הדרוש לשמירה על מה שיש לנו, אזי נודע לכלי זה מעמד של קדושה.

אני, בעזרת חברי, קבעתי לעצמי סטנדרטים גבוהים להתנהגות דתית במרוצת השירות הצבאי, כי אנו מתייחסים לשירות הזה לא כסיום תקופת החינוך בבית ובישיבה - אלא כחלק בלתי נפרד של אותו חינוך ממש. הנקודה הזאת הודגשה מאוד על ידי הרבנים שלנו, ואני קיבלתי זאת. אני בהחלט אשתדל להיות חייל טוב, לא להתחמק מתפקידים חשובים, לא להיות למעמסה על חבריי ולקבל הכל בחיוך רחב.

באהבה, שלמה

* מכתב מס' 51 בספר 'את העולם נתן בלב'. תורגם מאנגלית. נוספו תיקונים קלים.

כל קבוע כמחצה על מחצה

הגדרת הדין וסברתו
בחירה מכוונת
מבורר וניכר
מקור דין קבוע
אוקימתא

תגובה: בחירה אקראית

הגדרת הדין וסברתו

כתובות טו, א: א"ר זירא: כל קבוע כמחצה על מחצה דמי, בין לקולא בין לחומרא. מנא ליה לר' זירא? אילמא **מתשע חנויות**, כולן מוכרות בשר שחוטה ואחת בשר נבלה, ולקח מאחת מהן ואינו יודע מאיזה מהן לקח - ספיקו אסור, ובנמצא - הלך אחר הרוב, התם לחומרא! אלא **מתשעה צפרדעים ושרץ אחד ביניהם**, ונגע באחד מהן ואינו יודע באיזה מהן נגע - ספיקו טמא, התם נמי לחומרא! אלא מתשעה שרצים וצפרדע אחד ביניהם, ונגע באחד מהן ואינו יודע באיזה מהן נגע, ברה"י - ספיקו טמא, ברשות הרבי' - ספיקו טהור.

דין קבוע מופיע בש"ס בסוגיות רבות, ואולם על אף ריבוי הסוגיות בהן הוא מופיע הרי שהוא נעדר כל הגדרה. על מנת לעמוד על טיבו נדרשת עבודה אינדוקטיבית, דהיינו מציאת מכנה משותף לכלל הסוגיות בהן הוא נזכר. מבחינה אינטואיטיבית המונח 'קבוע' הינו היפך הביטוי 'נייד' הנזכר בסוגייתנו ביחס לסיעה העוברת ממקום למקום. לפיכך נראה לכאורה כי קבוע הינו גורם בספק שאינו זו ממקום למקום.

לצד הקושי בהגדרת דין קבוע, הרי שקיים קושי גם ביישומים השונים בהן הוא מופיע. בכל אלה קשה להבין את טעם ההבחנה אותה עורכת הגמרא בין "פריש" ל"קבוע". כך, למשל, הגמרא מבחינה במקום בו מרבית החנויות מוכרות בשר שחוטה וחנויות אחת מוכרת בשר נבילה בין בשר הנמצא ("פריש") לבין בשר שנשכח מאיזו חנות נרכש ("קבוע"). בשני המקרים הסבירות שהבשר הוא בשר שחוטה דומה, ולפיכך תמוה מדוע יש להבחין בין שני המקרים.

האחרונים שדנו בנושא התמקדו בשאלה השנייה. הסברות שהועלו על ידם הן צורניות בעיקרן, ואינן תואמות את ההיגיון הפשוט והמקובל.

כי לא כל בחירה מפרה את האקראיות של הספק:

כמובן גם במקרה שישנה בחירה, אבל בחירה זו לא יכולה להיות קשורה בשום דרך למעמד ההלכתי של הספק, אז האקראיות לא נפגמת, ואין זה נחשב לקבוע. לדוגמא אם מונחים לפני עשרה נתחי בשר, אחד מכל אחת מעשר החנויות, והוא בוחר באחת מהן, אז הספק הוא בגדר פריש.

כאשר כל החתיכות שוות והוא בוחר באחת החתיכות הרי שבחירה זו אינה יכולה להשפיע על אקראיות הספק. וכל כך למה? על כך השיבו הכותבים כי על מנת להשפיע על אקראיות הספק נדרש קשר בין הבחירה לבין מעמדו ההלכתי של הספק. אם אין קשר (ולא יכול להיות קשר) בין הבחירה לבין המעמד ההלכתי של הספק, האקראיות לא נפגעת.

לאור דרישה זו לקשר בין הבחירה לבין מעמדו ההלכתי של הספק, נבחן שנית את דבריהם הראשונים אודות הבחירה באחת החנויות. כזכור, לדעתם הבחירה באחת החנויות על סמך פרמטרים כגון מיקום, תצוגה, ניקיון, מחיר ואדיבות מספיקה כדי להפר את אקראיות הספק. ועל כך נקשה: האם קיים קשר בין בחירה זו לבין המעמד ההלכתי של הספק?

ניתן להציע כי קיומם של פרמטרים אלה אמנם אינו קשור למעמד ההלכתי של הספק, אך יש בו כדי להפר את האקראיות. דהיינו, אם בין עשר החנויות יש חנות אחת העדיפה על יתר החנויות בכל הפרמטרים, הרי שקיימת הטייה ביחס לחנות זו הפוגעת באקראיות הספק. ואולם נראה כי הטייה זו אינה ממין העניין, ולא בה עסקינן. הטייה זו יוצרת חזקה, והיא מאפשרת להכריע את הספק לא באמצעות רוב ומיעוט אלא באמצעות אומדן דעתו של הבוחר, שהרי חזקה על מי שקנה מאחת החנויות שיבחר בחנות העדיפה (במקום שיש חנות עדיפה). על כורחנו דין הגמרא לא נאמר במקום בו קיימת הטייה לאחת החנויות, אלא במקום בו החנויות שוות. אף המחברים לא טענו לקיומה של חזקה, אלא ביקשו למצוא קשר בין הבחירה לבין מעמדו של הספק.

ובכן, הדרא קושיא לדוכתא: אימתי קיים קשר בין הבחירה לבין מעמדו ההלכתי של הספק?

מבורר וניכר

על מנת להשיב על שאלה זו (בדרך שונה במעט מדרכם של המחברים) נלמד את חידושו של הריטב"א בד"ק קבוע.

ריטב"א חולין צה, א: ולענין בני אדם שלקחו בשר מן המקולין בחזקת היתר אחר שנשחטו שם בהמות הרבה, ואחר כך נמצא מחט או טריפות אחרות

ב'המעין' גיל' 233 התפרסם מאמרם של ה"ה פרופ' יהונתן אומן, פרופ' ישראל אומן ושהם בריס, אשר השיב לשתי השאלות כאחת. לדעתם של המחברים הביטוי "קבוע" משמש מעין הגדרה לספק שאינו אקראי. הכלל ההלכתי "כל דפריש מרובא פריש" מתייחס לספק אקראי, ואילו הכלל ההלכתי "כל קבוע כמחצה על מחצה" מתייחס לספק שאינו אקראי. בספק אקראי ניתן לסמוך על הרוב בהתאם לכללי ההסתברות הרגילים, לעומת זאת בספק שאינו אקראי ישנם גורמים נוספים המשפיעים על התוצאה מעבר להסתברות המתמטית, ולפיכך לא ניתן להכריע בספק באמצעות הסתמכות על הרוב. ואימתי נפגעת אקראיות הספק? על כך השיבו המחברים כי במקום בו מעורבת בחירה מכוונת נפגעת אקראיות הספק:

אם הפריט נבחר בבחירה מכוונת, אז הדבר תלוי בשיקולי הבוחר; שיקולים של רוב ומיעוט אינם ממין העניין. משל למה הדבר דומה, לעשרה כדורים מונחים על שולחן, תשעה אדומים ואחד צבעוני. והנה נודע שבאה רוח והעיפה את אחד הכדורים. במקרה זה סביר להניח שהכדור שהועף הינו אדום. אבל, אם ילד בא אל השולחן ולקח כדור אחד, אז ייתכן שהילד דווקא אוהב כדורים צבעוניים, או לחילופין אוהב כדורים אדומים. בכל אופן הדבר תלוי בהעדפות הילד, ולא בכמויות הכדורים מסוגים שונים.

על רקע זה ניחד את מאמרנו לשאלה מהי אותה בחירה מכוונת הפוגעת באקראיות הספק.

בחירה מכוונת

מראשית דבריהם של המחברים נראה לכאורה, כי כל בחירה באשר היא מספיקה כדי להפר את האקראיות של הספק:

אך בקבוע - כשלקח מחנות ואינו זוכר מאיזו חנות - המצב שונה. חתיכות הבשר אולי דומות, אך החנויות אינן דומות. ייתכנו הבדלים בין החנויות: מיקום, תצוגה, ניקיון, מחיר, אדיבות ועוד, ויתכן מאוד שהחנות שממנה נלקח הבשר נבחרה בהתחשב באחד או יותר מהבדלים אלה. לכן כאשר הלוקח אינו זוכר מאיזו חנות לקח אין חשיבות למספר החנויות המוכרות בשר שחוטה לעומת מספר החנויות המוכרות בשר נבלה, ואין במספרים אלה כדי לקבוע מאיזה חנות סביר יותר שקנה. כלומר במקרה זה האקראיות מופרת, אין ללכת אחר הרוב, והספק כמחצה על מחצה דמי.

כאן כותבים המחברים שהואיל והלוקח מן החנויות בחר לקנות באחת החנויות (ייתכן שבהסתמך על נתונים המיוחדים של החנות) הופרה האקראיות ולא ניתן עוד להכריע בספק על סמך הרוב. ואולם בהמשך הדברים הם סייגו את דבריהם, וקבעו

באחת מן המקומות שנמכרו בחנויות ההוא, ואין הלקוחות יודעין עתה מאיזה מהם לקחו. יש אומרים שהכל אסור על ספק, כדין תשע חנויות מוכרות בשר שחוטה ואחת מוכרת בשר נבילות שאם אינו יודע מאיזה מהם לקח ספיקו אסור, ועוד בהא איתחזק השתא איסורא בחנות זו וכדאמרין בלישנא בתרא דרבי. ויש מרבותינו נ"ר שאמרו שאין הנדון דומה לראיה, דההיא דתשע חנויות מפני שהחנות של טריפה הוה לה קבוע וכל קבוע כמחצה על מחצה דמי, והכא אין דין קבוע, שאין דין קבוע אלא שבאותו הקבוע מבורר וניכר לעצמו במקומו כההיא דתשע חנויות.

הריטב"א דן במקרה זה למקרה של עשר חנויות, פרט להבדל אחד - בשונה מהמקרה המתואר בגמרא בו כבר בשעה שנלקחה החתיכה היה ידוע שחנות אחת מוכרת בשר נבילה, הרי שבמקרה אותו מתאר הריטב"א במועד בו נלקחה החתיכה כל החנויות היו בחזקת כשרות, ורק בדיעבד התברר כי אחת החנויות מכרה בשר נבילה. הדעה הראשונה אותה מזכיר הריטב"א מתייחסת למקרה זה כאל קבוע. לאחר שהתברר כי החנות מכרה בשר נבילה הרי שחנות זו היא בגדר קבוע. לחוסר ידיעה בשעת מעשה הבחירה אין משמעות כלל וכלל. לעומת דעה זו הדעה השניה אותה מזכיר הריטב"א (דעת רבותיו) מייחסת חשיבות רבה למודעות זו. אם בשעת הלקיחה לא היה ידוע באיזה חנות נמצאת הטריפה הרי שספק זה אינו ספק קבוע אלא ספק רגיל: "שאיין דין קבוע אלא שבאותו הקבוע מבורר וניכר לעצמו במקומו". ואף שלאחר שהתבררה הטריפה הפכה החנות להיות מבוררת וניכרת אין בכך כלום, כי החנות צריכה להיות מבוררת וניכרת בשעת הבחירה.

דבריו החשובים של הריטב"א שופכים אור יקרות על שאלתנו לעיל, אימתי הבחירה קשורה למעמד ההלכתי של הספק. כאשר הבחירה נעשית מתוך מודעות של הבחור לפרמטר ההלכתי הנתון בספק הרי שהבחירה מפרה את האקראיות של הספק, ועל כן היא אינה מאפשרת ללכת אחר הרוב. מאידך, כאשר הבחירה נעשית מתוך חוסר מודעות לפרמטר ההלכתי הנתון בספק הרי שהיא אינה מפרה את אקראיות הספק, ועל כן ניתן להכריע את הספק שנוצר תוך הסתמכות על הרוב.

בהתאם לעקרון זה, מי שקנה בשר באחת מעשר חנויות, וידע כי באחת החנויות נמכר בשר נבילה וביתר החנויות נמכר בשר שחוטה ואינו זוכר באיזה מן החנויות קנה, אינו יכול לסמוך על הרוב, ודינו כקבוע. לעומתו מי שקנה באחת מן החנויות ולא ידע שבאחת מן החנויות נמכר בשר נבילה, אף שיש הבדלים שונים בין החנויות הוא יכול לסמוך על הרוב, ודינו אינו כדין קבוע.

ואם ישאל השואל, אם היה הקונה מודע לקיומה של החנות המוכרת בשר נבילה היאך ייתכן שנכנס לחנות זו, והיאך קיים כלל ספק בשאלה מאיזה חנות קנה את

החתיכה שבידו? תשובת הדבר היא כי נבילה אסורה באכילה אך אינה אסורה בהנאה, וייתכן שהקונה קנה את החתיכה לכלבו או לפועליו הגויים. מכל מקום מודעותו של הקונה לקיומו של בשר נבילה באחת החנויות מבהירה היטב מדוע הבחירה מפרה את אקראיות הספק, כי הקונה את חתיכת הבשר מאחת החנויות הינו ממש כמו הילד הבחור כדור בין עשרת הכדורים. כשם שלא ניתן להכריע מהו הכדור שבחר הילד על סמך היחס בין הכדורים האדומים לשחורים, כך לא ניתן להכריע מהי חתיכת הבשר בהתאם ליחס בין החנויות המוכרות בשר שחוטה לחנויות המוכרות בשר נבילה. בשני המקרים השאלה הרלוונטית לצורך הכרעת הספק אינה כמות הכדורים או כמות החנויות, אלא מה היה רצונם של הילד או של הקונה.

הדרישה לבחירה הנעשית מתוך מודעות לפרמטר ההלכתי הנתון בספק סייעה לריטב"א ליישב קושי בו התקשו ראשונים רבים, והוא האם יש דין קבוע בתערובת המורכבת מחתיכה אחת של נבילה ותשע חתיכות של בשר שחוטה. מבחינה צורנית הנבילה דומה מאוד לדין קבוע, ולפיכך לכאורה לא ניתן היה לעשות שימוש בכללי רוב ומיעוט. מאידך, מקובלים אנו שבתערובת יבש ביבש חד בתרי בטיל. על מנת ליישב סתירה זו עושה הריטב"א שוב שימוש בדרישה שיהא הקבוע ניכר ומבורר לעצמו:

שאיין דין קבוע אלא שבאותו הקבוע מבורר וניכר לעצמו במקומו, כההיא דתשע חנויות, וההיא דוארב לו וקם עליו (כתובות טו, א) דאיתחזק גוי אחד בין תשעה ישראלים וגוי ניכר שם ומבורר לעצמו, אבל דבר מעורב אינו עושה דין קבוע להיות כמחצה על מחצה, דאם כן היאך חד בתרי בטל מן התורה?

הבחירה באחת החתיכות מתוך התערובת אינה נעשית מתוך מודעות של הבחור. הבחור אינו יודע בשעת הבחירה איזו חתיכה שחוטה ואיזו נבילה. בחירה שכזו אינה קשורה בשום אופן למעמד ההלכתי של הספק, ועל כן היא אינה מפרה את אקראיות הספק.

אמנם נראה כי גם לדעתם של המחברים יש מקום ליישב את קושיית הראשונים, שהרי מקרה זה דומה מאוד למקרה אליו התייחסו המחברים כאל מקרה בו אמנם קיימת בחירה - אך היא לא יכולה להיות קשורה בשום אופן למעמד ההלכתי של הספק. זהו תורף חידושנו בדין קבוע. ועתה נוסיף שתי הערות, האחת ביחס למקור דין קבוע, והשנייה ביחס למעמדה העקרוני של פרשנות המצמצמת את דברי הגמרא.

מקור דין קבוע

הגמרא שואלת מהו המקור מדאורייתא לדין קבוע, ומשיבה כי המקור לכך הוא מסוגיית זורק אבן לגו:

בבא קמא מד, ב: ומדאורייתא מנא לן? אמר קרא: וארב לו וקם עליו, עד שיתכוין לו. ורבנן? אמרי דבי ר' ינאי: פרט לזורק אבן לגו. היכי דמי? אילימא דאיכא תשעה גוים ואחד ישראל ביניהם, ותיפוק ליה דרובא גוים ניהו! אי נמי פלגא ופלגא, ספק נפשות להקל! לא צריכא, דאיכא תשעה ישראלים וגוי אחד ביניהם, דהוה ליה גוי קבוע, וכל קבוע כמחצה על מחצה דמי.

ומפרש רש"י שם: לא צריכא דאיכא תשעה ישראלים - דאי לאו קרא הוה אמינא זיל בתר רובא **ולישאל איכוין**, ואף על גב דדלמא לאו להאי איכוין נתכוין להרוג את זה והרג את זה חייב, קא משמע לן קרא דהואיל והוה ליה גוי קבוע ביניהן כמחצה על מחצה דמי, וספק נפשות להקל.

וכותבים על כך מחברי המאמר (פיסקה ג): 'כלומר, מדובר במקרה בו הזורק **מתכוון להרוג אדם מסויים מתוך הגו** אבל לא ידוע לנו למי התכוון'. לדעת המחברים הספק המתעורר בגין זורק אבן לגו הוא **למי התכוון הזורק**, האם התכוון לפגוע ביהודי או בגוי. לכאורה, ניתן היה לפתור ספק זה באמצעות בדיקת רוב האנשים הנמצאים בקבוצה, כך ניתן היה לומר כי הואיל ורוב האנשים הנמצאים בקבוצה ישראלים הרי שמן הסתם הוא התכוון לישראל ("ולישאל איכוין"). ואולם הואיל והוא בחר על מי לזרוק לא ניתן להכריע את הספק באמצעות הרוב. הסבר זה תומך, כמובן, בשיטתם העקרונית לפיה קיומה של בחירה מבטל את אקראיות הספק.

אמנם נציין כי הסבר זה של המחברים לדבריו של רש"י אפשרי, אך אינו הכרחי. המחברים מפרשים את הכוונה הנזכרת בדבריו של רש"י כמתייחסת לכוונה **הסובייקטיבית** של הזורק. לפי פירוש זה אכן קיימת בחירה של הזורק בין יהודי לגוי, ומכאן סייעתא לדבריהם לפיהם במקום בו קיימת בחירה אין לסמוך על רוב. ואולם לצד דבריהם ניתן להציע כי רש"י אינו מתייחס לכוונתו הסובייקטיבית של הזורק, אלא למשמעות האובייקטיבית של כוונה זו. הזורק התכוון לפגוע באחד מאנשי הקבוצה, והשאלה המתעוררת היא היאך יש לפרש כוונה זו. ההווא אמינא אותה באה הגמרא לשלול היא שניתן לייחס לזורק כוונה להרוג ישראל הואיל ורוב אנשי הקבוצה הם ישראל, קא משמע לן שלא ניתן לייחס לו כוונה להרוג הואיל והגוי הוא קבוע. בהתאם להסבר זה לא קיימת, כמובן, כל בחירה, ואין כל ראייה לשיטתם. נציין כי להסבר זה יתרון מבחינת פשטות הסוגיה, הואיל והזריקה המתוארת בגמרא הינה זריקה לקבוצת אנשים ולא לעבר אדם בודד.

עוד נציין כי לצד פירושו של רש"י ניתן ללמוד את הסוגיה גם בדרכים נוספות. כך, למשל, לדעת הרמ"ה (מובא בשטמ"ק) הספק המתעורר בדין זורק אבן לגו אינו ביחס לכוונתו של הזורק, אלא ביחס לזהותו של הנהרג:

פרט לזורק אבן לגאו. לתוך חבורה של בני אדם מהן גוים ומהן ישראל,

ונתכוון להרוג את ישראל, והתרו בו אל תזרוק, ואמר על מנת כן אני עושה, וזרק לתוך החבורה והכה אחד מהם ומת, **ואין ידוע אם גוי הרג אם ישראל הרג**, שפטור. והכי משמע להו לרבנן וארב לו דלאו ליחודי כונה הוא דאתא אלא ליחודי מעשה, עד שיוודע את מי הרג אם ישראל הוא ואם לאו.

בהתאם לפירוש הרמ"ה השאלה הנשאלת אינה קשורה כלל לכוונת הזורק, אלא לזהותו של הנהרג. בהנחה שאין אנו יודעים מי הוא הנהרג נשאלת השאלה האם ניתן להשיב על שאלה זו באמצעות בחינת רוב האנשים בקבוצה? שאלה זו אינה תלויה, כמובן, בבחירה כלשהי.

אוקימתא

לאחר הגדרת דין קבוע סוקרים המחברים את כל הסוגיות בש"ס בהן נזכר דין קבוע, ומראים כי ניתן להסביר את כל הסוגיות לפי דרכם. בכל סוגיה וסוגיה מראים המחברים כי קיימת בחירה מכוונת המפרה את האקראיות של הספק, ועל כן לא ניתן לסמוך על הרוב.

אמנם, אחר העיון בדבר נראה כי בהעמדת הסוגיות לפי דרכם, ועל אחת כמה וכמה לפי הסייג אותו הצענו בדעת הריטב"א (לפיו הבחירה נעשית תוך מודעות לפרמטר הנתון בספק), קיים דוחק פרשני. העמדת הסוגיות באופן בו קיימת בחירה, וכל שכן בחירה מודעת, אמנם אפשרית, אך אינה הכרחית. כך, למשל, בסוגיית תשעה צפרדעים ושרץ אחד ביניהם מניחים המחברים כי הנוגע הביט קודם בצפרדעים ובשרץ ובחר לנגוע באחד מהם. הנחה זו אפשרית, אך כמובן שאינה הכרחית - ניתן ללמוד את הסוגיה גם באופן בו הנוגע כלל לא הביט בצפרדעים ובשרץ טרם נגע בהם, וכן ייתכן כי הנגיעה היתה בחושך, באופן שהנוגע כלל לא ידע בשעת הנגיעה מה היו החיות שעמדו בפניו.

פרשנות המונח 'קבוע' כמלמד על קיומה של בחירה מכוונת מצמצמת אפוא את המשמעות של המונח הזה בסוגיות השונות, וממילא את ההשלכות שיש למונח זה על פסיקת ההלכה. פרשנות זו מעמידה את דברי הגמרא באופן המצמצם את תחולתו של דין קבוע, ומסייגת אותו למקרים מועטים בלבד ("אוקימתא").

על אף הדוחק הפרשני שיש בפירושם של המחברים נראה כי הוא מסלק מן הסוגיה את הקושי הניכר עימו ניסו חכמנו להתמודד לאורך הדורות ללא הצלחה. ההסברים שהוצעו לדין קבוע היו צורניים בעיקרם, ולא התיישבו עם השכל הישר. המחברים שילמו אמנם מחיר פרשני בהסבר הסוגיה, אך הרוויחו פרשנות הרמונית שיש בה הגיון רב. דומה שהמחברים אינם הראשונים שצעדו בדרך זו. העמדת דברי הראשונים בדרך מצמצמת הינה דרכם של חכמנו להתמודד עם קשיים לאורך כל הדורות, וכל

עוד אין סתירה חזיתית בין האוקימתא לבין דברי הראשונים הרי שהאוקימתא מקובלת ואף רצויה. הקושי המצדיק את הדוחק הפרשני הכרוך באוקימתא יכול להיות קושי פרקטי הנובע מיישום ההלכה הנלמדת בעזרת האוקימתא במציאות החיים, ויכול להיות קושי רעיוני בהבנת הסוגיה. בין כך ובין כך האוקימתא הינה מכשיר לגיטימי בלימוד התורה ובהתפתחותה.

ברוך שחלק מחוכמתו ליראיו¹.

* * *

תגובה: בחירה אקראית

הרב עו"ד אופיר סעדון מעיר במאמרו על מספר עניינים במאמרנו. כאן נגיב רק להערה העיקרית, בעניין בחירה שאינה מפירה את האקראיות.

הרב סעדון מצטט שני קטעים ממאמרנו. הראשון קובע שככלל, בחירה מפירה את האקראיות, ולכן חל דין קבוע, ואין להסתמך על שיקולי רוב ומיעוט. השני מסייג את הנ"ל, וקובע שבתנאים מסוימים גם בבחירה חל דין פריש, וזאת כאשר הבחירה לא יכולה להיות קשורה בשום דרך למעמד ההלכתי של הספק, דוגמאות למקרים כאלו הן זבחים שנתערבו (אות ח במאמרנו), וגוי שקידש (אות יג שם). הרב סעדון תמה: ובכן הדרא קושיא לדוכתא: אימתי קיים קשר בין הבחירה לבין מעמדו ההלכתי של הספק? אנו מודים לרב סעדון על תמיהתו, שחשפה דברים שלא היו נהירים דיים במאמרנו. להלן נסביר את העניין, ובפרט נבהיר מתי בחירה מכוונת אינה פוגמת באקראיות.

במאמרנו כתבנו (אות ב עמוד 6) פרישה הנה אקראית אם מעצם מהות תהליך הפרישה יוצא שלא ניתן ליחס יותר סבירות לכך שפריט מסוים יפרוש מאשר שפריט מסוים אחר יפרוש. גדר זה של אקראיות מתאים לפרישה ממש. אך אקראיות תיתכן גם אצל הגדר הנ"ל אינו מתאים. למשל, נניח שלפנינו תשע סוכריות כשרות וסוכרייה אחת טריפה, כולן באותה צורה בדיוק. בוללים את הסוכריות בקלפי; לאחר הבלילה עוטפים את הסוכריות בעטיפות שונות, ואז נותנים לאדם לבחור אחת מהן. במקרה זה הדעת נותנת שיש ללכת אחר הרוב, למרות שהייתה בחירה, ולמרות שייתכן שלסוכריות עם עטיפות שונות יש סבירות שונה להיבחר. ובכל זאת, במקרה זה יש ללכת אחר הרוב, משום שמקור האקראיות - הבלילה - התקיים לפני הבחירה ולפני העטיפה.

1 מאמר זה נכתב כסיכום לשיעור שבועי בו שותפים ה"ה אביחי רוזנוסר, אילן סגל, ארז תן עמי, טוביה נבנצאל, יאיר יהלומי, יוני כהן, ליפא מאיר, ירון גולומב, ישראל ברגר ומרדכי רוזנברג. תודתי לכולם. כמו כן ברצוני להודות במיוחד לחברותא נפתלי תנין, עמו אני מכין את השיעור.

הגדר של **בחירה אקראית**, אם כן, הוא כך: לפנינו קבוצה של פריטים, שלחלק מהם יש מעמד הלכתי מסוים (בשר נבלה, שור הנסקל, גוי, שרץ טמא, חמץ וכד'), ופריט אחד נבחר מתוך הקבוצה. הבחירה היא אקראית אם מעצם מהות התהליך יוצא שהסבירות לכך שלפריט הנבחר יש את המעמד המדובר זהה לסבירות שלכל פריט אחר לפנינו יש את המעמד המדובר. ואכן, אצל הסוכריות, בגלל שהבלילה קדמה לעטיפה, הסבירות שהסוכרייה שנבחרה היא הטריפה זהה לסבירות שכל סוכרייה אחרת היא הטריפה.

וכן הוא בזבחים שנתערבו (מאמרנו אות ח); שהרי מדובר בזבח פסול שנתערב בין זבחים כשרים, ולא ידוע דבר על מראה הזבח הפסול או על מאפייניו האחרים; עד כמה שידוע, הוא יכול להיות כל אחת מהבהמות בעדר. לכן, למרות שקיימים הבדלים ניכרים בין הבהמות, אין הבדלים אלה מספקים רמז כלשהוא על כשרות הבהמה לזבח; ולכן ההסתברות² שהבהמה שנבחרה הינה הפסולה היא בדיוק כמו ההסתברות שכל בהמה אחרת היא הפסולה. ואולי לכך התכוונו התוספות בסוגיה (זבחים עג, ב ד"ה אלא) כשכתבו לא שייך כל קבוע אלא בדבר... שההיתר והאיסור שלהם ידועים במקומם. לכן במקרה זה כן אזלינן בתר רובא, אף שהייתה בחירה.

וכן הוא בגוי שקידש (שם אות יג). למרות שהכלה בוחרת בחתן, בחירה זו באה לאחר הערוב ההיסטורי של עשרת השבטים בגוי העולם. לאחר ערוב זה אין כל דרך לדעת מי מהגברים הוא מעשרת השבטים ומי לא; עבור כל גבר וגבר, יהיו מאפייניו אשר יהיו, ההסתברות שהוא צאצא של עשרת השבטים הינה בדיוק כמו ההסתברות של כל גבר אחר לכך. לכן, גם שהכלה בוחרת גבר בין הגברים, הרי שבחירה זו אינה פוגמת באקראיות, ואזלינן בתר רובא.

בעשר חנויות, לעומת זאת, הבחירה כן יכולה להפר את האקראיות. אם, למשל, לחנות הנבלות יש מיקום נח, או שהיא נקייה יותר, הרי הסיכוי שהלוקח בחר בחנות זאת ייתכן שעולה. האקראיות הופרה אם כן, וכמחצה על מחצה דמי. חשוב לציין שהבחירה מפירה את האקראיות למרות שכשרות הבשר לא שיחקה תפקיד כלשהוא בבחירה, וזאת בגלל שייתכן קשר הסתברותי (מתאם בעגה הסטטיסטית) בין הבחירה לבין כשרות הבשר. ולכן, אף שאין קשר מהותי בין כשרות הבשר לבין מאפיינים כמו ניקיון החנות או מיקומה, קשר הסתברותי בהחלט ייתכן שקיים, ולכן האקראיות מופרת.

ושוב, אנו מודים לרב סעדון, שביקורתו הנוקבת אפשרה לנו להבהיר את שיטת החיד"א בסוגיין.

יונתן אומן, ישראל אומן, שהם בריס

2 'הסתברות' היא ביטוי כמותי של המושג האיכותי 'סבירות'.

רבי יעקב דוד וילובסקי (רידב"ז) זצ"ל

איגרות רידב"ז אל רש"י הילמן בעל 'אור הישר'

רבי יעקב דוד וילובסקי זצ"ל הנודע בכינויו רידב"ז נולד בקוברין בא' דר"ח אדר תר"ה. לאחר כהונתו כרב בכמה ערים נתמנה בשנת תר"ן לרבה של סלוצק על מקומו של מרן הבית הלוי זצ"ל. בשנת תרס"א עבר לארצות הברית ומונה לרבה של יהודי שיקגו. לאחר מאבקים רבים למען משמר היהדות עלה לארץ הקודש בשנת תרס"ה, וקבע את מושבו בצפת. נתבקש לבית עולמו בראש השנה תרע"ד, ומנוחתו כבוד בצפת. מאז עלייתו ארצה השקיע הרידב"ז את רוב מרצו למען שמירת השמיטה כהלכתה, ולשם כך הוציא לאור את חיבורו על הלכות שביעית 'שלחן ערוך לשבת' עם פירושו 'בית רידב"ז', אשר חשיבותו בעיניו ניכרת במכתבים שלפנינו.

רבי שמואל יצחק הילמן זצ"ל נולד בעיירה שדובה שבמחוז קובנה בי"ב בתמוז תרכ"ח לאביו רבי אברהם חיים הילמן, מגזע הגאון רבי שמואל הילמן זצ"ל אב"ד מיץ ומנהיים. למד בישיבת וולוז'ין ונסמך להוראה על ידי גדולי הדור, בהם ראש הישיבה רבי רפאל שפירא, רבי אליהו דוד רבינוביץ-תאומים האדר"ת, רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק בעל 'אור שמח', והרידב"ז. אחר נישואיו בשנת תר"נ למד בשקידה רבה ובהתבודדות בבית חותנו. בשנת תרנ"ז, בעודו בן עשרים ותשע בלבד, התמנה כרבה של קהילת ברזין שבפלך מינסק. בשנת תרס"ח עבר לבריטניה וכיהן כרבה של העיר גלזגו שבסקוטלנד, ובשנת תרע"ד עלה לכהן פאר כראב"ד לונדון. בתקופת כהונתו בעיר הבירה פעל רבות לסייע ליהודים שהתגוררו בה כפליטים בעיקר בזמן מלחמת העולם הראשונה, וכן תמך בישיבות הקדושות בארצות אירופה ובמשולחיהן. בשנת תרצ"ד עלה לארץ ישראל, וקבע את מושבו בירושלים. יסד את הכולל המפורסם 'אוהל תורה' ועמד בראשו, וביתו היה בית ועד לחכמים שרבים מהם נהיו מפורסמים לימים, בהם מרנן הגרש"ז אויערבך, הגרש"ש קרליץ, הגר"י גרוסמן, הגר"ש אלישיב, הגר"ש ואזנר ועוד רבים וטובים. חיבורו הגדול 'אור הישר' כולל למעלה מעשרים חלקים על התנ"ך, המשנה, הש"ס והרמב"ם, ובו ניכרות גאונותו וידיעותיו הרבות בחיבורי הראשונים והאחרונים. הרב הילמן התבקש

1 פתרון ראשי התיבות אינו **רבי** יעקב דוד, כפי שניתן להבין בפשטות, שכן הרידב"ז עצמו קרא לחיבוריו בשם זה. כפי שביאר בעצמו בהקדמת ספרו נימוקי רידב"ז על התורה, אלו ראשי תיבות רינת [כמאמר הכתוב בירמיה לא, ו' דנו ליעקב שמחה] יעקב דוד בן זאב. לאחר זמן, כאשר בעת חוליו נוסף לו השם רפאל, נמצאו ראשי התיבות כפשוטן, וכמו שכתב בהקדמתו לתשובותיו בית רידב"ז.

2 חיבור זה כתב הרידב"ז במשך שלושה חודשים בלבד, כמובא בספר מלך ביפו (על מרן הגר"י אברמסקי זצ"ל) פרק ג.

לבית עולמו בי"ח בסיון תשי"ג, ומנוחתו כבוד בבית החיים בסנהדריה³. בעזבונו נותרו איגרות רבות שקיבל ממרנן ורבנן גדולי ישראל זצ"ל, החל מבקשות תרומה וסיוע, עבור בברכות ואיחולי הוקרה בצאתם לאור של חיבוריו, וכלה בהתייעצויות בנושאים מגוונים. במכתבים אלו ניכרת הערכתם המרובה של גדולי התורה לדמותו רבת הפעלים ולמעשי החסד שגמל לרבים, לצד הערכת חיבורו הגדול 'אור הישר', בפרט על מסכתות סדר קדשים שסביבן לא נכתבו פירושים רבים כידוע.

להלן שלוש איגרות ששלח הרידב"ז אל הגרש"י הילמן. האיגרת הראשונה נכתבה בכ"ה בתשרי תרע"ב כששימש כרב בגלזגו, ובה פירט את סדר ספרו על הלכות שביעית, כשהוא חותם שזהו ספר יקר המציאות מאוד מאוד. באיגרת השניה לא מצוין תאריך, אך היא נכתבה אחרי צאת הספר הנזכר לאור, כאשר רידב"ז קיים את הבטחתו במכתבו הראשון לשלוח את הספר אל הגרש"י הילמן. הוא ביקש לקבל את הספר בכבוד הראוי לו ואף לקבוע שיעור ללמוד בו, והוסיף כי הלומד ירגיש בו 'טעם תורה'. בסוף המכתב ביקש הרידב"ז מרש"י הילמן להודיעו מה דעתו בעניין קביעת בית דין גדול בירושלים בזמן הזה. לא ידוע אם ומה השיב הרב הילמן לרידב"ז בעניין זה, אך בספר 'ואשיבה שופטין' (תל אביב תרח"ץ עמ' מו) נדפס מכתב של רש"י הילמן משנת תרצ"ה בעניין הסמיכה וחידוש הסנהדרין בימינו, ושם הזכיר שזה כשלושים וחמש שנה נדרש בזה מהרה"ג רבי מנדל הכהן ז"ל רב העדה האשכנזית בקהיר, ובשלהי דקייטא תרע"ד נשאל כזאת מהגאון הגדול רידב"ז זצ"ל מצפת ת"ו, יעוין שם⁴. המכתב השלישי הוא איגרת ברכה שנכתבה בעשרת ימי תשובה תרע"ג, ועליה חתם הרידב"ז 'ידיו מקושר באהבתו'.

* * *

ב"ה, פעה"ק צפת ת"ו. יום כ"ה לחדש תשרי שנת תרע"ב.
כבוד ידי"נ וחביבי הרב הגאון המובהק המפורסם החו"ב סוע"ה⁵ פאר ישורון י"א⁶
כש"ת שמואל יצחק נ"י הילמאן, הגאבד"ק גלאסקאב⁷.
שלום וכו'.

3 חתנו היה הרב הראשי השני הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג. לקווים נוספים לדמותו יעוין באהלי שם עמ' תנ, בקובץ ישורון ח עמ' תרפא, ובמבוא לספר אור הישר על התנ"ך.

4 מצויים בארכיון המדינה פ-4265/17, פ-4266/1.

5 הרידב"ז נפטר כאמור בר"ה תרע"ד, ונדצ"ל שלהי דקייטא תרע"ג. עיקר דעת הרידב"ז בענין זה מתפרשת בקונטרס סמיכת חכמים לרבי אהרן מנדל הכהן הנזכר דף יב ע"א, וז"ל בתו"ד: כי בשנה העברה כתב לי גם כן אודות להחזיר הסמיכה, וידעתי שהצדק עמו, אך כיצד בידינו זאת. ע"כ. ויעוין גם במכתביו שבמבוא לספר יד ראם (תל אביב תש"ך), ובספר עשות משפט עמ' רצא.

6 החכם ובקי, סיני ועוקר הרים.

7 ירא אלקים.

8 =גלזגו.

הרב שלמה זלמן אוירבך זצ"ל

בעניין קנין בשבת

לפנינו איגרת מאת מו"ר הגרש"ז אוירבך זצ"ל לחמי' ר' שמעון בודנהיימר ז"ל, שבה מעיר הגרש"ז על המשנה ברורה (סי' שו"ק לג) שפסק כמגן אברהם שם שאוסר לתת מתנה בשבת אפילו בלא קנין סודר, ותמה על מה שנוהגים לתת כלים לחתן הדורש בשבת. ותמה הגרש"ז זצ"ל שלא הביא המ"ב את דעת הבית מאיר (באבן העזר סי' מה סע' א) שמתיר קבלת מתנה בשבת וסובר שאין גזירת מקח וממכר במשיכה. הדיון הוא לגבי איסור קנין בשבת, האם מה שנאסר הוא מעשה הקנין - או שעצם העברת הבעלות היא האסורה משום מקח וממכר. ונפ"מ בקונה מתנה בשבת בלא קנין סודר, שעל ידי עצם הקבלה לא מוכח שעושה מעשה קנין. ראיית הבית מאיר היא ממה שקיי"ל בשו"ע או"ח סימן תקטז סעיף ג שמותר לשלח ביום טוב כלים שראויים לשימוש ואפילו תפילין כיון שראויין להניחם בחול, ואילו למרדכי ומ"א צריך להיות מותר רק אוכל נפש.

והנה, הבית יוסף בסימן תקכז בדבריו לגבי מי שלא עירב עירוב תבשילין, שאומרת הגמרא כיצד הוא עושה - מקנה קמחו לאחרים, מביא מה שכתב הר"ן בביצה ט, ב בדפי האלפס "לאקנוי, בלשון מתנה בלא סודר אלא כשאר [מטלטלין] הנקנין במשיכה, אם צריך לתת קמחו במתנה שיהיו אחרים מותרין לאפותו ולתת לו", משמע שההיתר הוא משום שהקנין נעשה בלא מעשה מיוחד. וכן כתב המאירי בביצה יז, א: "ואין לחוש להקנאה כזו ביום טוב, שהרי מתנה מיד ליד היא שלא כדרך קנין". וכיוצא בזה כתבו תוספות עירובין סו, א: "יפה עשיתם ששכרתם - לא דמי למקח וממכר ליאסר בשבת, דלא הוי אלא כמתנה בעלמא, שאין עושין אלא להתיר טלטול". אבל מביא הבית יוסף את המרדכי שכתב שההיתר הוא רק משום מצוה, וכתב על זה בבית יוסף סי' תקכז: "ואיני מבין דבריו, דאי בלשון מתנה בלא סודר - מאי איריא משום מצוה, בלא מצוה נמי אמאי ליתסר... ואפשר דאפילו להקנות במשיכה בלא קנין סודר סובר המרדכי דאסור משום דמיחזי כמקח וממכר, ובמקום מצוה התיירו". וכיון שמלשון הבית יוסף משמע שהוא נוטה להתיר קנין בשבת בלא מעשה קנין כדעת הר"ן, וכפי מה שהבאנו כן דעת המאירי ותוספות, לכן מובנת טענת הגרש"ז זצ"ל על המשנה ברורה שלא הביא את דעת הבית מאיר שפוסק להתיר.

אלא שמתוך דברי האחרונים, ובראשם רע"א (בתשובה סי' קעט) שדן בעשית קנין בערב שבת שיחול בשבת, משמע שלדעתם בעצם הקניה יש איסור מקח וממכר, ולא רק משום מעשה הקנין כדעת הבית מאיר.

יש לציין שכעין זה כתב בשמירת שבת כהלכתה (פרק כט סעיף כט) שמותר להשאיר מכוונות מכירה אוטומטיות בשבת במקום שבו הקונים הם נוכרים. ובהערה עו הביא את

הסך 5 ר"ז שהוא עשרים שילינג הגיעני לנכון, ברכות ינוחו על ראשו. כעת ספרי שולחן ערוך הלכות שביעית הוא באמצע הדפוס¹⁰. מסודר הוא כך, נדפס עם הספר פאת השולחן ביחד, לשון הרמב"ם ז"ל ופאת השולחן וספר בית ישראל בציודו כמו שנדפס בצפת הספר פאת השולחן בזמן המחבר זצ"ל¹¹. ועתה נכנסתי בפנים¹² בהגהות שלי בשם שולחן ערוך לשבת, ומן הצד ספר בית רידב"ז, ויהיו כעת שני בתים ושני שולחנות¹³. והוא ספר יקר המציאות מאוד מאוד בע"ה. וד' יזכני לברך על המוגמר, ואשלח לכ"ג נ"י בע"ה.

משולח על הישיבה שליח כעת במדינתו איש ספרדי, בטח יקרבו כ"ג נ"י.

והנני ידידו מוקירו, יעקב דוד רידב"ז

* * *

ב"ה.

מע"כ ידידי וחביבי בתוונא דליבאי דיתיב, הרב הגאון הגדול המפורסם, חו"ב בכל ח"ת¹⁴, סוע"ה, אוצר של יראת שמים כו', כש"ת ש"י נ"י הילמן הגאב"ד גלאסקאוו. על ידי הרב דמאנשעסטר גיע לידו ספרי הקטן והיקר, יקבלו בכבוד התורה. ואבקשו שיקבע שיעור ללמוד בו, כי הוא חלק שולחן ערוך להלכות שביעית, וירגיש בו טעם תורה. וכבר נתפרסם מחכמי ירושלים תובב"א נחיצת הספר הזה בזמן הזה. ואנא להודיעני דעתו בדבר לקבוע בית דין הגדול בירושלים תובב"א.

ידידו מברכו ומכבדו, יעקב דוד רידב"ז

אולי יוכל לקבל ספר אחד גם עבור בית המדרש.

* * *

ב"ה, פעה"ק צפת ת"ו. יום ד' לחדש תשרי שנת תרע"ג.

מע"כ ידי"נ הרם הגאון המובהק החרף ובקי בכח"ת¹⁵, סוע"ה, אוצר של יראת שמים, כש"ת שמואל יצחק נ"י הילמאן, הגאב"ד"ק גלאסקאוו. יתברך בשנה טובה והצלחה בתורה ובגשמיות.

כברכת ידידו מוקושר באהבתו, יעקב דוד רידב"ז

9 רובל.

10 הספר אכן נדפס בירושלים באותה שנה, תרע"ב.

11 הוא הגאון רבי ישראל משקלוב זצ"ל, בשנת תקצ"ו.

12 היינו ביחד עם לשון הרמב"ם ופאת השלחן, וכפי שכתוב בעמוד השער בזה"ל: הפנים האותיות מרובעות הגדולות הן לשון הרמב"ם ז"ל, והאותיות מרובעות הקטנות הן לשון הפאת השלחן ז"ל, ואותיות רש"י שבפנים הן שולחן ערוך לשבת מהרידב"ז נ"י וכו'.

13 כלומר, בית ישראל ובית רידב"ז אלו הבתים, ופאת השלחן ושלחן ערוך לשבת אלו הם השולחנות.

14 חדרי תורה.

15 בכל חדרי תורה.

שו"ת מהרש"ג (גרינוולד, ח"ב סימן קיז) שכתב בענין זה שלגבי קנין אין בעיה, שכמו שמותר להתחיל מלאכה בערב שבת שמסתיימת מאליה בשבת "כ"ש במו"מ הנעשה בשבת ממילא ודאי מותר אף שהוא עשה פעולה לזה מע"ש" (אמנם עי' אבני נזר או"ח סי' נא שדחה את הדמיון, כיון שבקנין הרי הוא נעשה בשבת מכח האדם ולא מאליה). מכל מקום כיון שמלשון הבית יוסף הנ"ל משמע שנוטה להתיר קנין בשבת בלא מעשה קנין כדעת הר"ן, ומיישב את המרדכי האוסר בדרך של אפשר: "אפשר דאפילו להקנות במשיכה בלא קנין סודר סובר המרדכי דאסור משום דמיחזי כמקח וממכר", לכן מובנת טענת הגרש"ז זצ"ל על המשנה ברורה שלא הביא גם את דעת הבית מאיר שפוסק להתיר.

העתקתי את המכתב תוך פתיחת ראשי תיבות והוספת פיסוק ותיקוני לשון קלים.

יואל עמיטל

* * *

ב"ה אור ליום ו' כ"ט סיון [תשכ"ו]

ישפות ד' ברכה והצלחה וכל טוב סלה ליקירי הנעלה ר' שמעון בודנהיימר הי"ו.

קיבלתי היום את מכתבך, ורוב תודות לך בשמי, ומדין זכין לאדם גם בשם החתן והכלה הי"ו - כי טרם מסרתי להם תשורתך. והנני בברכה שתזכה יחד עם רעייתך היקרה לרוות עונג ונחת מכל אשר לכם, ולהתברך בכל מילי דמיטב. וברכה בידידות נפש, כאוות נפשו ונפש ידידו ומוקירו. ועתה על דברי תורה באתי.

הרי כתב כלשונו של המשנ"ב שהעתיק מהמג"א דלא שרי ליתן מתנה אלא לצורך שבת ויו"ט, וא"כ לא עליו תלונתו. ומה שכתבת מהרע"א שחולק על המג"א, לא ידעתי לנכון כוונתך ואיה מקום כבודו של הרע"א הזה*. אולם בעיקר הדבר אני תמיד מתפלל על זה שהמשנ"ב לא מצא לנכון להביא דעת הבית מאיר שבת, הובא בפת"ש באה"ע סי' מ"ה, שחולק על המ"א, והוכיח דדוקא להקנות בקנין סודר או לעשות מעשה קנין של הגבהה ומשיכה בכוונה מסוימת כדי לקנות רק זה אסור, אבל סתם נתינה כרגיל לא איכפת לן אע"פ שהמקבל גם זוכה, וכפשטות המשנה במסכת ביצה דכל שניאותין בחול מותר לשלוח ביו"ט, ושם מענין אקנויי קימחא ביו"ט.

ועתה אסיים בשלו' מענין הפתיחה, ואחתום בכל חותמי טובה וברכה.

כלבבו הטוב ולבב ידידו

שלמה זלמן אוירבך.

* נראה שהדיון הוא במשמעות שו"ת רע"א סי' קנט.

חברי מערכת 'המעין' משתתפים בצערו של העורך

הרב יואל קטן שליט"א

על פטירת גיסו

הרב דוד גוטליב זצ"ל

מלומדי כולל 'בית דוד' בבני ברק

קיבל כל חייו את ייסוריו באהבה

בנה בית לתפארת

עסק בצורכי ציבור באמונה

תנצב"ה

כפייה על הוצאות לימוד תורה, חינוך ואומנות

כתב המחבר (במאמר שמוזכר בהערה הראשונה סוף עמ' 47):

כבר ראינו לעיל בירושלמי שאע"פ שהאב מחויב ללמד בנו תורה ואומנות ולהשיאו אשה וכד' ביה"ד יכול לנסות ולפייסו לעשות כך אך לא ניתן לכפות על כך, וכתבו בקרבן העדה ושיירי הקרבן שם שאף על לימוד אומנות לא ניתן לכופ, ולפיכך כל התשלום עבור הוצאות חינוך וק"ו חוגים וכד' צריך להיות בהסכמה וללא כפייה.

אקדים ואומר: יש הבדל בין כפייה על מצות עשה, לבין דיינים הדנים ע"פ ההלכה והחוק בתקנת המזונות. השאלה האם אפשר לכפות על האב לקיים מצות עשה ולחייבו ללמד את בנו תורה או ללמדו אומנות אינה קשורה לחיוב המזונות, שהוא מילוי צורכיהם של הילד או הילדה. אכן רשימת הצרכים של הילד משתנית עם הזמנים. דייני ישראל לדורותיהם הבינו שכפי שצריך לדאוג לילד לאוכל, ובזמננו גם לחשמל למשל, כן יש צורך לדאוג גם למה שיעשה בזמנו הפנוי, שהרי שעמום מביא לידי חטא. בימינו גם האם בדרך כלל יוצאת לעבודה עד לעיתות ערב, וצריך לדאוג שמישהו ישגיח על הילד. זאת ועוד, בארץ קיים חוק חינוך חובה שלמעשה מממן חלק גדול מהוצאות החינוך, וההורים משלימים סכומים זעירים מתוך ההוצאות האלו. לכן גם תשלום על קייטנות או חוגים הם לא פחות מדמי שמירה, ואולי בכלל כלולים בחיוב רפואה, כי אלמלי הם היו נוספות לאב גם הוצאות על בריאות הנפש.

המחבר ביסס את דבריו שאי אפשר לכפות על הוצאות לימוד תורה, וכתב (סוף עמ' 46):

ומפורש בירושלמי (קידושין א, ז) שאפילו חובות האב כלפי בנו הנלמדים מדאורייתא, האמורים במסכת קידושין הנ"ל, אין לכופו עליהם. וזה לשונו: מה למצוה או לעיכוב [מביעיא ליה אם מצות האב על הבן למצוה לחוד וקרא עצה טובה קמ"ל לאב לעשות כן לבנו, או דלמא אפילו לעכב וכופין אותו על כך (קרבן העדה)], נשמענה מן הדא, בר תרימה אתא לגבי רבי אימי אמר ליה פייס לאבא דיסביני [בר תרימא ביקש מרבי אמי שישכנע את אביו להשיאו אשה], אתא פייסיה ולא קביל עלוי [ורבי אמי לא כפה אותו על כך], הדא אמרה למצוה, אין תימר לעיכוב הוה ליה לכופניה. וכן פסק כירושלמי בשו"ת הרשב"א חלק ב סי' שכא: אבל בכור שהוכר ויש לו ולא רצה האב לפדותו הוא חייב לפדות את עצמו, וכופין אותו ולא את האב, שדבר זה למצוה נאמר ולא לעיכוב.

והוסיף עוד שכן נראה לו ממה שאמרו בירושלמי בפ"ק דקדושין גבי מצות הבן על האב, דגרסינן התם:

חייב מזונות הילדים*

הקדמה
כפייה על הוצאות לימוד תורה, חינוך ואומנות
חייב מזונות קטינים הינו כפי צורכיהם וכעני שבישראל
דברי סיום

הקדמה

על נושא חיוב ההורים במזונות הילדים כתבתי עם חבריי בבית הדין הגדול, הרב אליעזר איגרא והרב מיכאל עמוס, פסק דין ארוך ומקיף¹. גם הרכבים אחרים של בית הדין הרבני הגדול דחו באופן חד משמעי את פסקי הדין שיצאו מתחת עטו של הדיין הרב אוריאל אליהו בנושא זה, כך שאיני רואה מקום להרחיב כאן כאשר המעיין יכול למצוא בנקל את מבוקשו ולראות כל מה שנכתב בנושא זה, ושם גם יראה שאין להסתמך על דין יחיד במקום שכל דייני בית הדין הגדול דחו את דבריו.

אבל ראיתי לנכון, בשם דייני ישראל, להתייחס לכמה ביטויים שהופיעו במאמר, כגון "ומכאן מגיעים לעיתים קרובות לאבסורד גדול, שנוטלים מהאב את כל ממונו, ונשאר הוא בעירום וחוסר כל, ובלבד שלילד יהיה מזון משובח ובשפע גדול, ביגוד כפי צו החברה והאופנה, וחוגים ובילויים וכל שאר מותרות המקובלות בדור השפע והנהנתנות, שהרי, לכאורה, האב משועבד לרווחת בנו". ראשית, אין במערכת בתי הדין דין שחושב שיש ליטול מהאב את כל ממונו, ולהשאירו בעירום וחוסר כל. כמו כן, אין דין במערכת דיינים שמגמתו ליטול את ממונו האב. הביטוי שנכתב בתוך הדברים "ומכאן מגיעים לעיתים קרובות לאבסורד גדול" לא היה ראוי להיכתב. מסירות נפשם של דייני ישראל למען הילדים אינה מתעלמת מצרכיהם של האב ושל האם. כל ניסיון להציג את הדברים אחרת חוטא לאמת ומוטה מאג'נדות שאינן מגיעות מבית המדרש. האג'נדה של דייני ישראל היא תורת ה', שנמסרה על ידי ראשונים ואחרונים, ונפסקה בשולחן ערוך ועל ידי פוסקי הדורות. בהמשך הדברים אתייחס לכמה ענייני הלכה המופיעים במאמר.

* תגובה למאמרו של הדיין הרב אוריאל אליהו 'חייב מזונות האב' שהתפרסם ב'המעין' גיל' 240 [טבת תשפ"ב; סב, ב] עמ' 45 ואילך.

1 יסודות חיובי מזונות וגדריהם, מעמדן של התחייבויות למזונות שבהסכם והעילות לביטולן או שינויין מכוח שינוי נסיבות ואומד דעת המתחייב - 1241751-2 - ביה"ד הגדול.

מה למצוה או לעכוב [כלומר מה שאמרו שמצוות אלו לאב על הבן האם הם למצוה בלבד ולא לעיכוב, או אפילו לעיכוב]. נשמענה מן הדא, בר גרדא אתא לגביר דאמר ליה פייס לאבא [דיסכנן] [דיסבינן]. אתא אמר ליה ולא שמע ליה, הדא אמרה למצוה, אין תימר לעכוב הוה ליה מכופניה...

וכתב שנראה שעל כל מצוות הבן על האב השנויות שם, למולו לפדותו להשיאו אשה ללמדו תורה ללמדו אומנות ולהשיטו בנהר, אמרו כן, ולא על להשיאו אשה ולהשיטו בנהר בלבד. שאם כן היה להם לפרש ולהוציאו להשיאו אשה למצוה או לעכב. ושכן נקט ר"ש מקינון בספר הכריתות ח"ה שער ב אות מה, וכן פסק בשו"ת דבר אברהם ח"ב סי' א אות ו. וכ"פ בשו"ת דברי שלום לרבי שלום יצחק מזרחי (שהיה דיין בבית הגדול) חלק יו"ד סי' קלט, ועיי"ש שהביא מחלוקת בדיון מילה ופדיון הבן אי נקטינן כרשב"א או שהירושלמי עוסק רק בחלק מהמצוות, אך **לכו"ע בחיוב ללמדו אומנות וכד' אין מי שסובר שכופין את האב**. וכך כתב בנתיבות המשפט לגר"ח אלגאזי על דברי רבנו ירוחם נתיב כג חלק ה, וכ"כ בלב אריה הנ"ל שיש להבדיל בין חיובים שביד ביה"ד ובסמכותו לכפות לבין חיובים מוסריים שאסור לביה"ד להתערב בהם, ודיין הכופה על כך הרי הוא גזולן ועתיד ליתן את הדין. ע"כ דברי הרב אליהו במאמר הנ"ל.

ראשית, החמור בדבריו הוא הסיפא "ודיין הכופה על כך הרי הוא גזולן ועתיד ליתן את הדין". לפי הציטוט נראה המשפט כאילו הוא המשך דברי הרב בעל "לב אריה", אבל דברים אלו לא כתובים שם! ובכלל, כפי שיתבאר אין כל קשר בין דברי הלב אריה לדברי הכותב. אלא אלו מסקנותיו של מחבר המאמר.

לגופה של הלכה, יש לתמוה על דבריו שלא מצא מי שסובר שכופין את האב, הרי בשו"ע הלכות תלמוד תורה (יו"ד סי' רמה סע' ד) נפסק במפורש שכופין על האב:

חייב להשכיר מלמד לבנו, ללמדו. אבל לבן חברו אינו חייב להשכיר. הגה: וכופין ליה לשכור לבנו מלמד. ואם אינו בעיר, ויש לו נכסים, אם אפשר לאודועי ליה מודיעים ליה, ואם לאו יורדים לנכסיו ושוכרים מלמד לבנו.

מקור דברי הרמ"א הם דברי ההגהות מיימוניות (הלכות ת"ת פ"א ה"א):

כתב מהר"ם זצ"ל דכייפין ליה ללמדם או לשכור להם מלמדים, דמאי שנא האי עשה דולמדתם אותם את בניכם משאר עשה דכייפין לקיים, כמו עשה דסוכה, וכן למאן דאמר פריעת בעל חוב מצוה אמר בפרק הכותב דכופין אותו לפרוע מידי דהוי אשאר מצות עשה, וכשם שאב חייב בבנו למולו ולפדותו דכופין אותו לקיים הכי נמי כייפין ליה ללמדו תורה... כל זה כתב מורי רבינו זצ"ל.

וכן דעת הגר"א (אות ח) "וכייפין כו'. כמ"ש בפ' הכותב (פ"ו) בד"א במל"ת כו". להבנת המחבר שע"פ הרשב"א אי אפשר לכפות "במצוות הבן על האב" לכאורה הרשב"א סותר את עצמו, שהרי כתב במפורש בתשובה (ח"א סי' תעב): "ומצוין למי שיודע למול למולו דלדידהו מזהר רחמנא, וזה שיש לו אב ואין ידו משגת ליתן שכרו הרי הוא כמי שאין לו אב, ובית דין מחוייבין למולו. וזה שהוא יודע למול ואין אחר שיודע עליו חל החיוב יותר, ואם אינו רוצה בית דין כופין אותו". והובאו דבריו בשולחן ערוך (יו"ד הלכות מילה סי' רסא סע' א):

אם לא מל האב את בנו, חייבים ב"ד למולו. ואם לא מלוהו ב"ד, חייב הוא, כשיגדיל, למול את עצמו. ואם לא מל, חייב כרת. הגה: ובכל יום עוברים בעונשין אלו (טור ובכל בו). ואין מלין בנו של אדם שלא מדעתו, אלא אם כן עבר האב ולא מלו בית דין מלין אותו בעל כרחו (טור בשם הרמב"ם). ואין האשה חייבת למול את בנה (טור). האב שאינו יודע למול, ויש כאן מוהל שאינו רוצה למול בחינם רק בשכר, יש לב"ד לגעור במוהל זה כי אין זה דרכן של זרע אברהם, ואדרבה מוהלים מהדרין שיתנו להם למול. ואם עומד במרדו, ואין יד האיש משגת לתת לו שכרו, הוי כמי שאין לו אב שב"ד חייבים למולו, ולכן ב"ד כופין אותו מאחר שאין אחר שימול (רשב"א סי' תעב).

כן פסק בשו"ת תשב"ץ (ח"ג סי' ח):

מעשה אירע במקומכם שנולד בן יום ראשון ב' ימים לחדש אב, והי' יום ח' ללידתו יום ט' באב שהוא יום צום. ואביו משעת לידתו אמר שלא ימול אותו עד מחרת הצום, שהוא יום ט' ללידתו, כדי שיוכל לשמוח ולשמח בסעודת המילה. ואתם אמרתם לו כי אפשר לתקן הסעודה מן המנחה ולמעלה ולאכול אותה בלילה. ולא שמע אליכם, ונימול הילד ביום ט' ללידה, ולעזה עליו כל המדינה. ויש אומרים כי המילה נעשית באיסור שכפר בתורה, וחייב לקבל חרם ונדוי. ועתה מה אשיב אחר שנעשה מעשה באיסור, אבל כדי שלא יורגלו לעשות כן אכתוב מה שנראה לי בזה: תחילה יש לך לדעת, כי מי שאינו בקי בדינין מפני מיעוט הרגל התלמוד ומפני העדר הספרים יש לו ללכת אחר המנהג, כמ"ש בירוש' בפ"ה ממס' מעשר שני (ה"ג) וביבמו' פרק אלמנ' לכ"ג (ה"ב) ובפ"ז ממס' פאה (ה"ו) אם הלכ' היא רופפת בידך ראה איך הצבור נוהג ונהוג כמותם. **אבל היו חייבין לכופו אפילו ע"י הכאות** כיון שלא הי' לו אונס כמו שכתבתי.

לכאורה אין חידוש בכך שיכפו על האב, שהרי נפסק להלכה שכופין על מצות עשה, וכדברי הגמ' כתובות (פו ע"א): במה דברים אמורים - במצות לא תעשה, אבל במצות עשה, כגון שאומרין לו עשה סוכה ואינו עושה, לולב ואינו עושה, מכין אותו עד שתצא נפשו.

גם המנחת חינוך כתב כן לגבי מצוות פדיון הבן (פרשת קרח מצוה שצב אות א):
ונראה דתלוי בב"ד דיכולים לכופף כל אחד לפדות כדן מ"ע שכופין עד שתצא נפשו, הן לאב והן לבן, וגם יש שעבוד נכסים כמבואר בש"ס, וגם למאן דס"ל מלוה הכתובה בתורה ככתובה בשטר וטורפין מלקוחות, וגם אם נאמר דבמלוה הכתובה בתורה מדאורייתא טורפין מלקוחות ע' חו"מ בס' ל"ט, כאן נכסי שניהם משועבדים והכהן גובה מאיזה שירצה. ואף אם אצל אחד יש משועבדים ולאחד יש לו ב"ח אין הלקוחות יכולים לדחותו להב"ח של אחר מטעם הנחתו וכו'. דז"א, דכאן על כ"א המצו' והשיעבוד רמ' עליה והכהן גובה מאיזה שירצה. כנ"ב לשיטה זו. אחר זה מצאתי בתשובת הרשב"א ח"ב ס' ש"כ"א שפלפל בזה, ע"ש.

וצריך להבין, הרי המנ"ח כתב מפורש שאפשר לכפות גם על האב וגם על הבן לפדות. "וכתב אחר זה מצאתי בתשובת הרשב"א ס' ש"כ"א שפלפל בזה ע"ש" ולכאורה היה צריך לכתוב ומצאתי לרשב"א שכתב שאי אפשר לכפות כלל את האב. **גם כאן מחבר המאמר העתיק את החלק ברשב"א שנוח לו, ואם היה מעתיק את כולו היינו רואים שהרשב"א כותב מפורש שכופין על האב לפדות את בנו**, כפי שכתב בתשובה (ח"א ס' תעב) שהבאנו לעיל: "ומיהו אם רצה הבן לפדות את עצמו בין יש נכסים לאב בין שאין לו פדוי, מדכת' תפדה. וכל הקודם בפדיונו זכה ומברך על פדיונו, שהמצוה מוטלת על שניהם. ומיהו מסתב' שהאב קודם, שמצות הבן על האב. ואם לא רצה האב לפדות אחר שהגדיל הבן ויש לו נכסים אין כופין את האב אלא הבן". מפורש שבהגדיל הבן ויש לבן נכסים רק אז אין כופין את האב, אבל אם אין לבן כופין את האב.

הרשב"א כתב זאת במפורש בהמשך, שכאשר אי אפשר לכפות את הבן כופין את האב: ודוקא בזמן שאנו יכולין לכופף הבן כגון שהוכר שהוא בכור ויש לו נכסים, הא אין לו, או שלא הוכר כגון זו שילדה שני זכרים ואין אנו יכולין לכופף את הבן, כופין את האב, שכבר נשתעבדו נכסיו שהמצוה מוטלת עליו, וזו היא ששנינו הוא לפדות הוא קודם את בנו.

וממשיך הרשב"א:

אבל בכור שהוכר ויש לו, ולא רצה האב לפדותו, הוא חייב לפדות את עצמו, וכופין אותו ולא את האב, שדבר זה למצוה נאמר ולא לעכוב. וכן נראה לי ממה שאמרו בירושלמי בפ"ק דקדושין גבי מצות הבן על האב, דגרסינן התם מה למצוה או לעכוב, כלומר מה שאמרו שמצות אלו לאב על הבן למצוה בלבד ולא לעכוב או אפי' לעכוב. נשמענה מן הדא, בר גרדא אתא לגביר דאמר ליה פייס לאבא דיסביני. אתא אמר ליה ולא שמע ליה. הדא אמרה

למצוה, אין תימר לעכוב הוה ליה מכופניה. ע"כ. ונראה שעל כל מצות הבן על האב השנויות שם למולו לפדותו להשיאו אשה ללמדו תורה ללמדו אומנות ולהשיטו בנהר אמרו כן. ולא על להשיאו אשה ולהשיטו בנהר בלבד. שאם כן היה להם לפרש ולהוציאו להשיאו אשה למצוה או לעכב.

פשוט לרשב"א שכמו בכל מצוות עשה גם על פדיון הבן כופין, ואם הבן קטן או אפילו הגדיל ואין ביכולתו לפדות את עצמו חובתו של אביו לפדותו וכופין עליו. רק במקרה שהבן יכול והאב לא רוצה אז יכפו את הבן ולא את האב, שדבר זה למצוה נאמר ולא לעכוב. לכן כתב המנ"ח "אחר זה מצאתי בתשובת הרשב"א ס' ש"כ"א שפלפל בזה, ע"ש". שכל דיונו של המנ"ח היה כשיש אב ובן שיכולים לכפות את שניהם את מי כופין, אבל לא כתב המנ"ח שלפי הרשב"א בכלל לא כופין.

דברים פשוטים אלו ברשב"א דזיל קרי בי רב הן נכתבו גם מפורשות. כתב בשו"ת דבר אברהם (ח"ב ס' א אות ו):

ועדיין יש להעיר בזה, דבירושלמי קידושין (פ"א ה"ז) על מתני' דכל מצות האב על הבן גרסינן מה למצוה או לעיכוב, נשמענה מן הדא בר תרימה אתא לגבי רבי אימי אמר לי' פייס לאבא דיסביני, אתא פייס' ולא קביל עליו, הדא אמרה למצוה, אין תימר לעיכוב הוה לי' לכופניה, וכתב בפני משה דלהשיאו אשה קאי, והדומה דקראי אסמכתא בעלמא הוו, אבל הני מילי אחריני דמפורש בהדיא בתורה דינן כשאר מצות עשה שבתורה. עכ"ל. אבל בתשובת הרשב"א (ח"ב ס' ש"כ"א) ראיתי שלא כתב כן, דשקיל וטרי התם לענין פדיון הבן כשהגדיל, וכתב וז"ל נראין לי הדברים פשוטין שלא פקע זכות האב לעולם כו' והגע עצמך אימת פקע זכות האב ואימת פקע שעבוד הפדיון מנכסיו וחל על הבן, וכי נתנה התורה זמן לחיובו של אב כו', מיהו אם רצה הבן לפדות א"ע כו' פדוי כו' וכל הקודם בפדיונו זכה ומברך כו'. ומיהו מסתברא שהאב קודם, שמצות הבן על האב, ואם לא רצה האב לפדות אחר שהגדיל הבן ויש לו נכסים אין כופין את האב אלא הבן, ודוקא בזמן שאין יכולין לכופף הבן כו', אבל בכור שהוכר ויש לו ולא רצה האב לפדותו הוא חייב לפדות את עצמו וכופין אותו ולא את האב שדבר זה למצוה נאמר ולא לעכוב, וכן נראה לי ממה שאמרו בירושלמי בפ"ק דקידושין כו' מה למצוה או לעכוב כו' הדא אמרה למצוה כו'. ונראה שעל כל מצות הבן על האב השנויות שם למולו לפדותו להשיאו אשה ללמדו תורה ללמדו אומנות ולהשיטו בנהר אמרו כן ולא על להשיאו אשה ולהשיטו בנהר בלבד שאם כן היה להם לפרש ולהוציאו להשיאו אשה למצוה או לעכב. עכ"ל. ובע"כ צ"ל דבכל הני מילי שהוא למצוה ולא לעכב מיירי רק כשהגדיל הבן ואפשר לכופף אותו דאז ליכא על האב אלא מצוה, דאילו כשהבן

קטן בודאי כופין את האב, דמ"ש מצוות אלו משאר מ"ע שבתורה כמ"ש הפ"מ וכמ"ש הרשב"א עצמו דהיא דא"א לכוף את הבן כופין את האב, וענין הדבר הוא דאע"ג דגם כשהגדיל הבן מצוה גם על האב, מ"מ לענין כפ"י צריכין אנו לכוף את הבע"ד עצמו דהיינו הבן דכיון דאין אנו צריכין לכוף שניהם הבן קודם לכפ"י, אבל בקטנותו בודאי כופין לאב. וכיון שהרשב"א כולל גם מילה בהני מילי שעל האב מצוה ולא לעכוב מוכח דגם כשהגדיל מצוה על האב, אלא דלענין כפ"י הבן קודם לכוף אותו למול א"ע ועל האב רק מצוה. וכן גם מטעמא שכ' הרשב"א בפדיון הבן דאימת פקע זכות האב נראה דה"נ במילה, אמנם לפ"ז נראה דגם בלהשיאו אשה אם א"א לבן לישא אשה אלא בסיוע של אב ה"נ כופין את האב. ואיני יודע למה לא הובא בשו"ע להלכה הא דחייב האב להשיאו אשה ולהשיטו בנהר.

העולה מדברי ה"דבר אברהם" שאפשר לכפות על האב בכל מצוות הבן על האב אפילו להשיאו אישה ולהשיטו בנהר, וק"ו ללמדו תורה אומנות למולו ולפדותו כאשר הוא קטן, או אפילו בגדול והוא לא יכול כופין את האב. ואיני יודע מדוע בעל המאמר כתב "וכן פסק בשו"ת דבר אברהם ח"ב סי' א אות ו" שיעולה מדבריו שפסק שאי אפשר לכפות, וזה ההיפך הגמור ממסקנת דבריו של הדבר אברהם! גם בשו"ת חכם צבי סימן קה דן בשאלה זו, שנשאל "למדנו רבינו אב שאינו רוצה לפדות את בנו הבכור פטר רחם כופין אותו לפדותו או לא". וענה: "תשובה לא ידענא מאי מספקא לך, ומאי שנא מצוה זו מכל מצות האמורות בתורה שמכין אותו עד שתצא נפשו ולא עוד אלא דנחתין לנכסיה".

מסקנת הדברים כאמור הלכה למעשה שכופים את האב על המצוות של לימוד תורה ברית מילה ופדיון הבן. ונכון לברר האם הירושלמי והרשב"א חולקים על פשט הסוגיא בכתובות שכופין על מצוות עשה, ועל פסק הרמ"א התשב"ץ ועוד.

איתא בתלמוד ירושלמי מסכת קידושין פרק א הלכה ז:

מצוות שהאב חייב לעשות לבנו למולו לפדותו ללמדו תורה וללמדו אומנות להשיאו אשה, רבי עקיבא אומר אף ללמדו לשוט על פני המים. למוהלו [שם יב, ג] ביום השמיני ימול בשר ערלתו, לפדותו דכתיב [שמות יג, יג] וכל בכור אדם בבניך תפדה, ללמדו תורה [דברים יא, יט] ולמדתם אותם את בניכם, ללמדו אומנות תני רבי ישמעאל [שם ל, יט] ובחרת בחיים זו אומנות, להשיאו אשה [שם ד, ט] והודעתם לבניך ולבני בניך, אימתי אתה זוכה לבניך ולבני בניך בשעה שאת משיא את בניך קטנים, רבי עקיבא אומר אף לשוט על פני המים דכתיב [שם ל, יט] למען תחיה אתה וזרעך. מה למצוה או לעיכוב, נשמענה מן הדא, בר תרימה אתא לגבי רבי אימי אמר לי' פייס לאבא דיסביני

אתא פייסיה ולא קביל עלוי, הדא אמרה למצוה אין תימר לעיכוב הוה ליה לכופניה. מנין שאם לא עשה לו אביו שהוא חייב לעשות לעצמו תלמוד לומר [דף יט עמוד ב] אדם תפדה [בראשית יז, יא] ונמלתם אתם ולמדתם אתם והודעתם אתם למען תחיה אתה.

אכן מדברי בעל קרבן העדה משמע שאין לכופו, שכתב וז"ל:

מה למצוה. מיבעיא ליה אם מצות האב על הבן למצוה לחוד וקרא עצה טובה קמ"ל לאב לעשות כן לבנו, או דלמא אפי' לעכב וכופין אותו על כך. נשמענה מן הדא. תא שמע: בר תרומה. כך שמו. א"ל פייסי. לאבי שישאני אשה. אתא. בא ר"א ופייסיה לאביו ולא קבל דבריו. הדא אמרה. זאת אומרת שאינן אלא למצוה, דא"ת לעכב ה"ל לר"א לכופו. מנין שאם לא עשה לו אביו. כל המצוות המוטלת עליו לעשות לבן שהבן מחוייב לעשות כן לעצמו.

אבל בן דורו בעל הפני משה בביאורו על הסוגיא חולק עליו, והוא מסביר:

לענין מאי איתמר אם למצוה או לעיכוב שכופין עליה, ואלהשיאו אשה קאי, והדומה דקראי אסמכתא בעלמא הוה אבל הני מילי אחריני דמפורש בהדיא בתורה דינן כשאר מצוות עשה שבתורה. א"ל פייס לאבא. בשבילי, שישאני אשה. אין תימר לעיכוב. היה לו לר' אימי לכופו להאב ולהטריחו עד שישאו.

מדבריו עולה שרק על להשיאו אישה וכדומה שהפסוקים הם אסמכתא בעלמא אי אפשר לכוף את האב. אבל על הכתוב בתורה מילה, פדיון, תלמוד תורה האב חייב בהם וכופים על האב.

בשו"ת דברי שלום לרבי שלום יצחק מזרחי (דיין בביה"ד הגדול) חלק יו"ד סי' קלט אכן סובר שאין לכפות על האב לפדות את בנו, ומדייק זאת מספר החינוך. אע"פ שהוא לומד כדרכנו שברור ע"פ הרשב"א שאפשר לכפות, בגלל הבנתו בספר החינוך שכתב: "עבר האב ולא רצה לפדותו מצוה על הבן לפדות את עצמו", שמשמע מזה לדעתו שהחינוך סובר שהדבר תלוי בדעת האב ואי אפשר לכפותו. אשר על כן לדעתו זה מחלוקת ראשונים ולכן אי אפשר לכפות על האב לפדות. אולם לדעתי אין ראייה מוכרחת מלשון החינוך שחולק על הרשב"א, כי כך כתב ספר החינוך (פרשת קרח מצוה שצב):

ועובר על זה ולא פדה בנו משהוא ראוי, כלומר משעברו עליו שלוששים יום, אם מת קודם שיפדנו ביטל עשה זה, אוי לו שנשא עונו על נפשו. ואף על פי שאין למצוה זו זמן קבוע, דבכל שעתא ושעתא אחר שלוששים יום זמנה היא, אף על פי כן חכם לב יקח מצוות ויקדים ויעשה אותן מיד שאפשר לו, וחפץ ה'

בידו יצלה. ולפי הדומה שהאב חייב לעולם לפדות בנו ואפילו אחר שהגדיל הבן המצוה מוטלת על האב, וכמו שאמר הכתוב [שמות יג, ג] וכל בכור אדם בבנין תפדה, הרי שהטיל המצוה על האב. וכן נראה בקידושין.

המתבונן יראה שבגרסא שלפנינו לא כתוב עבר האב ולא רצה לפדותו שלדעתו מלמד שתלוי ברצון האב, אלא כתוב: ועובר על זה ולא פדה בנו משהוא ראוי... ולפי הדומה שהאב חייב לעולם לפדות בנו.

מדברים אלו עולה שהחינוך כלל לא תלה את קיום המצוה ברצונו של האב. אלא חייב את האב לפדות מבלי להתייחס לכפיה. כפי שהשו"ע כתב בהלכות מילה: "אם לא מל האב את בנו, חייבים ב"ד למולו", ולא הזכיר כפיה שאותה הזכירו הרמ"א וכל הפוסקים שכתבו שגם לדעת השו"ע כופים רק לא הזכירו (יותר נכון שהביא את הרשב"א שכופין בב"י ולא העתיקו בשו"ע).

עוד כתב המחבר (עמ' 47):

וכ"כ בלב אריה הנ"ל שיש להבדיל בין חיובים שביד ביה"ד ובסמכותו לכפות לבין חיובים מוסריים שאסור לביה"ד להתערב בהם (ודיין הכופה על כך הרי הוא גזול ועתיד ליתן את הדין).

דברי הלב אריה הם על הגמרא בחולין דף פד עמוד ב:

דרש רב עזריא, זימנין אמר לה משמיה דרבי אמי וזימנין אמר לה משמיה דרבי אסי: מאי דכתיב טוב איש חונן ומלוה יכלכל דבריו במשפט - לעולם יאכל אדם וישתה פחות ממה שיש לו, וילבש ויתכסה במה שיש לו, ויכבד אשתו ובניו יותר ממה שיש לו, שהן תלוין בו, והוא תלוי במי שאמר והיה העולם.

הסביר הלב אריה: היינו ממה שמצמצם עצמו לאכול ולשתות פחות מכדי היכולת, מזה יוכל לפזר על אשתו ובניו יותר מכדי יכולתו, דאל"כ מאין יבוא עזרו לכבדם יותר מאשר תשיג ידו... ובכזה אמרו בכתובות עושה צדקה בכל עת זה הזן אשתו ובניו. האם יש קשר בין דבריו לבין דיני חיוב וכפיה, ובין מה שהוסיף עליו "ודיין הכופה על כך הרי הוא גזול ועתיד ליתן את הדין"?

דבריו הם כאמור במציאות שבה ההורים נותנים מפתם לילדיהם, והוא למד שזה טבע האם יותר מהאב שדואגת לגוריה. אבל אין בין הטבע והחיוב ולא כלום, אדרבה ראוי לציין את דבריו של בעל משך חכמה (בראשית פרק ט, פסוק ז) בנוגע למצות פרייה ורבייה. מצוה זו מתקיימת בשותפות של הבעל והאישה, ולמרות זאת לא הטילה התורה זאת כחיוב ומצוה אלא על הבעל. המשך חכמה מסביר שהבדל זה בין הבעל לאישה נובע מטבע האישה, שאצלה ההשתוקקות והרצון להביא ילדים לעולם ולגדלם חזקים מאוד, ואין התורה נזקקת לחייב בדברים המוטבעים ממילא בנפשה

של האישה. מה שאין כן אצל האיש, שאם לא נטיל עליו זאת כמצוה הצורך הנפשי שלו פחות, ועל כן מוטל עליו את הציווי האלוקי של "פרו ורבו". כמדומה שהסבר זה נכון גם ביחס לחוב המזונות, דאגת האם לילדיה אינה צריכה חיזוק, כלביאה לגוריה - האם לבניה.

לסיכום, קשה להכריע כדעתו של הדברי שלום הנ"ל, שראיתיו דחיות, בניגוד לרשב"א וכל הפוסקים כפי שהוא בעצמו הביא את דעתם שסוברים שכופין בפדיון (אע"פ שכך גם פסק חוט השני, שדחאו החכם צבי, והר"ש מקינון, וקרנן העדה). ומכאן תנוו דעתו של הכותב "שלא מצא פוסקים שיכפו על האב". דייני ישראל לדורותיהם שחייבו את האב בהוצאות החינוך של ילדיו, הלכו בדרכם של השו"ע ורוב פוסקי ההלכה.

כן עולה גם מדברי חכמי הספרדים, שהרי בדינים אלו גם בהלכות ת"ת וגם בהלכות מילה. מרן הבית יוסף הביא את דברי גהות מימוניות והרשב"א בבית יוסף בשתיקה, ולא הביא מי שחולק עליהם ולא חלק עליהם, גם לא מצינו מי שחלק עליהם, שבכהאי גוונא הדין הוא שכך פוסק מרן הבית יוסף ואף שלא הביאם בשו"ע, כמ"ש הגר"ע יוסף זצ"ל בשו"ת יביע אומר (חלק ז יורה דעה סימן ז אות א) שאנן בדין נקטינן כדברי מרן הב"י שקבלנו הוראותיו גם במ"ש בספרו בית יוסף, וכמ"ש הגאון מהר"ש לניאדו בשו"ת בית דינו של שלמה (חיו"ד סי' יב). וכן כתב הגאון בעל שלחן גבוה בשו"ת אהל יוסף (חיו"ד סי' ל) שכיון שקבלנו הוראות מרן הב"י נקטינן כמ"ש בבית יוסף (סו"ס נז) בשם מצאתי כתוב אף שלא הביאו בשו"ע, ואפילו מור"ם ואלף כמוהו יחלקו על מרן אנן בני ספרד בתר מרן גררינן בין להקל בין להחמיר, וכמ"ש בכללי השו"ע כלל טו וכו'. ע"כ. וכ"כ הגרי"ח בשו"ת רב פעלים ח"ב (חאה"ע סי' יד, דפ"ה ע"ד), שהביא מ"ש בשו"ת חקרי לב (חא"ח סי' נד) שדברי מרן בב"י הם עיקר יותר מהשו"ע, וכתב, והגם שהגאון החיד"א בשו"ת יוסף אומץ (סי' סט) כתב לפקפק על דברי החק"ל, זהו רק על מ"ש שדבריו בב"י עיקר נגד השו"ע, אך אם לא כתב מרן בשו"ע היפך הב"י ודאי דסמכין על מ"ש בבית יוסף, כמו על מ"ש בשלחן ערוך. ע"ש. ואמנם בשו"ת רב פעלים ח"א (חיו"ד סי' כב) כתב, שקבלת דברי מרן היינו דוקא במ"ש לפסק הלכה בשלחן ערוך, ולא במ"ש בבית יוסף אלא אם כן סיים דהכי נקטינן וכו'. ע"ש. אולם במקום אחר כתבתי להשיב על דבריו. ושוב אחר זמן רב ראיתי להגאון רבי רחמים חויתה הכהן ז"ל בשו"ת שמחת כהן חלק ו (דף קמ ע"ב) שכתב להשיב על דברי רב פעלים אלו, שמרן בבית יוסף הייתה כוונתו לחבר חיבורו זה הלכה למעשה, ולא לאסיפה בעלמא, וכל שהביא דברי איזה פוסק ולא חלק עליו הכי ס"ל. וכמ"ש כן מהר"י עייאש בשו"ת בית יהודה ח"ב, ובספר הליכות יעקב בשם הרב בני חיי. וכן מוכח בשו"ת מהריק"ש הנקרא אהלי יעקב (סי' קיג). ע"ש.

גם כאן, בדין כפיה ללמד בנו תורה, יראה הרואה שגדולי הפוסקים הספרדים העתיקו אותו בשתיקה ולא העירו שלדעת המחבר לא נקטינו הכי. הברכי יוסף (סי' רמה ס"ק ג) דן בחיוב האב בלימוד תורה לבנו עד כמה דורות, ולא העיר שאין כופין. גם הגאון ר' חיים בן עטר בספרו ראשון לציון (שם) הרחיב בדין זה של חיוב לימוד האב לבנו ולבן בנו עד כמה דורות, ולא העיר כלל שלדעת מרן הבית יוסף אין כופין. וכן המהריק"ש בספרו ערך לחם כתב שגם לבן בנו נראה לי דחייב האב להשכיר כיון שהוא מצות עשה של תורה. ע"כ. ולא העיר כלל שמ"מ לא כופין את האב לכך. וכל המעיין רבות בדברי הפוסקים מארצות המערב והמזרח לא ראיתי שחלקו על דינא דרמ"א בזה, ע' שלחן גבוה לר' יוסף מולכו שהביא דברי הרמ"א בשתיקה, ראה ג"כ בשו"ת ישכיל עבדי (ח"ח חאו"ח סי' כ אות נא) שדן בדברי הרמ"א ולא העיר שלדעת מרן לא ס"ל הכי.

יתירה מזו, חזיתי לגר"ע יוסף זצ"ל בתשובתו המפורסמת בשו"ת יחיה דעת (ח"ג סי' עו) שהביא את דברי הט"ז (סי' רמט ס"ק א), והבאר שבע בתשובה (סי' מא) שאוסר לשכור מלמד ללמד תורה לבניו, וכתב עליו, הנה בשו"ת משיב דברים (חלק יורה דעה סוף סימן קלז) כתב שמצא בספר דרך משה (שחיבר בעל ספר הגן המובא במגן אברהם) שיכול לתת ממעות מעשר עבור לימוד בניו שאינם סמוכים על שולחנו, ע"ש. וכן משמע להקל מדברי הגר"ח בן עטר בראשון לציון שהובא בפנים. וכן נראה בשו"ת דברי מלכאל חלק ה (סימן קטו). ועיין בשו"ת טוב טעם ודעת תליתאה (חלק ב סימן צו) שאוסר. וכ"כ בספר אהבת חסד (פרק יט אות ב), ע"ש. והמיקל יש לו על מה שיסמוך. עכ"ל.

והמעייין בדברי הט"ז והבאר שבע והמשיב דברים, יראה שהמו"מ ביניהם הוא שכיון דכייפינן לאב לשכור מלמד אם כן האב חייב בלימוד תורה לבנו מצד הדין ואין יכול לקזז זאת מכספי מעשר, ובכל זאת בשו"ת משיב דברים השיב על דברי הט"ז והבאר שבע שאף שכופין את האב ללמד ולשכור לו מלמד בכל זאת יכול ליתן מכספי מעשר לבניו שילמדו בישיבה, כי בזה אין האב מחויב רק ללמדו תורה ולא כל הוצאות הנלוות בישיבה. ע"כ. ומבואר מדברי האחרונים וגם מדברי היחידה דעת דלא פליג על עיקר הדין שכופין את האב ללמד בנו תורה או לשכור לו מלמד, ולכן כתב שהיות ומן הדין כופין את האב לכן י"ל שלא יכול לתת ממעות מעשר.

וגם בדין כפיית המוהל למול בחינם ראיתי שדן בכך בספר אוצר ברית אברהם (לר' אברהם דרעי בנו של ראב"ד באר שבע) בתשובה שבסוף הספר (דבר אברהם סי' ז), ואחר שדן במקור הדין בתשובת הרשב"א העלה למסקנה שבזה יצאה ההלכה המפורשת בתשובת הרשב"א בתשובותיו ח"א סימן תעב ודברי הרמ"א (בהגהת סימן רסא) מחוורת כשמלה, אב שאינו יודע למול ויש כאן מוהל שאינו רוצה למול בחינם רק בשכר יש לבית דין לגעור במוהל זה כי אין זה דרכן של זרע אברהם ואדרבה מוהלים מהדרין שיתנו להם למול, ואם עומד במרדו ואין יד האיש משגת לתת לו שכרו, הוי כמי

שאינו לו אב שבית דין חייבים למולו, ולכן בית דין כופין אותו מאחר שאין אחר שימול, ואין אנו מחייבים את האב לחזר על הפתחים או למכור מנכסיו לשלם את שכר המוהל הגם שבזה נמצא מבטל את עיקר המצוה המוטלת עליו למול את בנו. ע"כ.

נמצאנו למדים שדברי הרמ"א הן בסי' רמה סע' ד והן בסי' רסא סע' א נפסקו להלכה גם לדעת מרן הבית יוסף וההולכים לאורו.

לסיכום, אע"פ שהוכחנו להלכה שניתן לכפות על לימוד תורה וחינוך, בניגוד לדברי מחבר המאמר, אבל אין צורך לכל זה, שהרי כבר כתבנו שחיוב מזונות שפוסק ביה"ד אינו מדין כפיה על מצוות, כמו שבתי הדין במציאות זמננו אינם מוסמכים לכפות את האב לפדות את בנו אע"פ שלפי ההלכה הם יכולים. חיוב המזונות הוא השתתפות בכיסוי ההוצאות הנדרשות לאחזקת ילד בימינו, והיום להחזיק ילד במסגרות חינוך, לוודא שמעמדו שווה לחבריו, שלא ישוטט ברחובות, כל זה עולה כסף, בדיוק כמו שעולה אחזקת הבית והתזונה של הילד.

חיוב מזונות קטינים הינו כפי צורכיהם וכעני שבישראל

כתב המחבר (עמ' 48): חייבו חכמים את האב מן הדין ובעל כורחו לספק להם את המינימום הנדרש, לא לפי עושרו, מעמדו וכבודו, אלא כדי צורכיהם בלבד (שו"ע אה"ע סי' עג סע' ו, וח"מ וב"ש ריש סי' עא), דהיינו שיש לאב לזון ולהלביש את ילדיו מן הדין בכדי צורכם כעני שבישראל, ושיעור זה, ורק זה, ניתן לגבייה בכפיה ע"י ביה"ד. מעבר לכך, מעבר לצרכיהם הבסיסיים, האב בטוב לבו ובבחירתו יכול להעניק לילדיו ולפנק אותם כפי יד ה' הטובה עליו ובהתאם לדרכו החינוכית, אולם לא ניתן בשום אופן לכופו על כך. וז"ל המחבר בסי' עג סע' ו: בניו ובנותיו עד בני שש חייב ליתן להם כסות וכלי תשמיש ומדור, ואינו נותן להם כפי עושרו אלא כפי צורכן בלבד. וכפי שביאר בחלקת מחוקק שם ס"ק ו: "דדוקא גבי אשתו דרשינן מקרא דעולה עמו וחייב לכבדה יותר מגופו, אבל בניו אם נותן להם כדי צורכן ההכרחי יוצא בזה".

המחבר כותב שהחיוב אותו אפשר לחייב הוא: "כדי צורכיהם בלבד", דהיינו שיש לאב לזון ולהלביש את ילדיו מן הדין בכדי צורכם כעני שבישראל, ושיעור זה, ורק זה, ניתן לגבייה בכפיה ע"י ביה"ד.

גם אם נניח כדבריו, מהו החיוב של העני בישראל?

כתב הרמב"ם (פי"ב מהלכות אישות הלכות י-יא):

כמה מזונות פוסקין לאשה, פוסקין לה לחם שתי סעודות בכל יום **סעודה בינונית של כל אדם באותה העיר שאינו לא חולה ולא גרגרן**, ומאותו מאכל של אנשי אותה העיר אם חיטים חיטים ואם שעורים שעורים וכן אורז או

דוחן או משאר מינין שנהגו בהן, ופוסקין לה פרפרת לאכול בה הפת כגון קטנית או ירקות וכיוצא בהן, ושמן לאכילה ושמן להדלקת הנר ופירות, ומעט יין לשתות אם היה מנהג המקום שישתו הנשים יין. ופוסקין לה שלוש סעודות בשבת ובשר או דגים כמנהג המקום, ונותן לה בכל שבת ושבת מעה כסף לצרכיה כגון פרוטה לכבוס או למרחץ וכיוצא בהן. במה דברים אמורים בעניי שבישראל, אבל אם היה עשיר הכל לפי עושרו, אפילו היה ממנו ראויה לעשות לה כמה תבשילי בשר בכל יום כופין אותו ופוסקין לה מזונות כפי ממנו, ואם היה עני ביותר ואינו יכול ליתן לה אפי' לחם שהיא צריכה לו כופין אותו להוציא ותהיה כתובתה חוב עליו עד שתמצא ידו ויתן.

דברי הרמב"ם ברור מיללו, אנו מחייבים מזונות בשיעור סעודה ממוצעת של אנשי אותה העיר. כאשר לאיש כלפי אשתו יש חיוב מיוחד של עולה עימו לרמת חייו, דבר שלא שייך בילדים לכו"ע. הדברים נכונים גם ביחס למדור וכסות כפי שכתב הרמב"ם הלכות אישות פרק יג הלכה א-ו:

כמה הכסות שהוא חייב ליתן לה, בגדים של חמישים זוז משנה לשנה, ממטבע אותן הימים שנמצאו החמישים שישה דינרין ורביע דינר כסף, נותנין לה חדשים בימות הגשמים ולובשת בלאותיהן בימות החמה, והשחקים והם מותר הכסות הרי הן שלה כדי שתתכסה בהם בימי נדתה, ונותן לה חגור למתניה וכיפה לראשה, ומנעל ממועד למועד. במה דברים אמורים באותן הימים ובארץ ישראל, אבל בשאר זמנים ושאר המקומות אין הדמים עיקר, יש מקומות שיהיו שם הבגדים ביוקר הרבה או בזול הרבה, אלא העיקר שסומכין עליו שמחייבין אותו ליתן לה בגדים הראויות בימות הגשמים ובימות החמה **בפחות שלובשת כל אשה בעלת בית באותה המדינה**. ובכלל הכסות שהוא חייב לה כלי בית ומדור שיושבת בו, ומה הן כלי בית, מטה מוצעת ומפץ או מחצלת לישב עליה, וכלי אכילה ושתייה כגון קדרה וקערה וכוס ובקבוק וכיוצא בהן. והמדור, ששוכר לה בית של ארבע אמות על ארבע אמות, ותהיה רחבה חוצה לו כדי להשתמש בה, ויהיה לו בית הכסא חוץ ממנו. במה דברים אמורים בעניי שבישראל, אבל בעשירי הכל לפי עושרו, ואפילו היה ראוי לקנות לה כלי משי ורקמה וכלי זהב כופין אותו ונותן, וכן המדור לפי עושרו והתכשיט וכלי הבית הכל לפי עושרו, ואם קצרה ידו ליתן לה אפילו כעני שבישראל כופין אותו להוציא ותהיה הכתובה חוב עליו עד שיעשיר. **ולא האשה בלבד, אלא בניו ובנותיו הקטנים בני שש או פחות חייב ליתן להם כסות המספקת להם וכלי תשמיש ומדור לשכון בו, ואינו נותן להם לפי עושרו אלא כפי צורכן בלבד.**

גם בכסות ומדור כותב הרמב"ם שיש ללכת ע"פ הדרך שלובשת כל אשה בעלת בית באותה המדינה. וכתב הרמב"ם ביחס לבנים שאין דין עולה עמו אלא לפי צורכן, כאשר הרמב"ם הגדיר בעניי את צורכם כמינימום שלובשת כל אישה.

מדברים אלו עולה שסל המזון המדור והביגוד משתנה מתקופה לתקופה, והוא עומד על איזה שהוא ממוצע בינוני של מזון וביגוד. כאמור גם מחבר המאמר הביא בשם שו"ת לב מבין שנקט בפשטות ששיעור 'משרה ע"י שלישי' הנאמר בעניי שבישראל הוא השיעור המחויב במזונות ילדים גם בעשירי שבישראל. לאחר שהוכחנו שבעניי שבישראל החיוב הוא ממוצע המנהג, כמדומני שדיינו בכך כדי להליץ על דיניי ישראל שהם לא גזלנים שעתידים ליתן את הדין כלשונו ה"עדינה והמכבדת" של מחבר המאמר.

עוד טען הרב המחבר (עמ' 52):

אמנם בבתי הדין נהגו רבים לחייב כפי עושרו וכשם שחייב באשתו, וכתב במשפטי שמואל מהדו"ב סי' ג אות י שהוא מדין צדקה 'די מחסורו אשר יחסר לו'. אך הדברים תמוהים ביותר, כי זהו נגד כל הפוסקים שכתבו בפירוש שאי אפשר לחייבו, ופשיטא שגם לפי שיטתם יש לכוף את האב מדין צדקה רק באם הינו עשיר ואמיד גדול, וכן לא יותר מחומש נכסיו (ועיין בזה בתשובת הגם שאול סימן כ, ובאריכות רבה ובטוב טעם בוויכוח בין הגאונים רא"א אדרי ור"צ לוז), וכ"ש שאין לחייבו יותר ממה שהוא מוציא על צרכיו שלו, שהרי לכו"ע אינו חייב לזון את ילדיו ברמה גבוהה משלו, וכ"כ שם הגרש"ב ורנר שאם הוא מנהיג עצמו בצמצום אפילו שהוא עשיר גדול אין לחייבו לזון בניו ברווח. עכ"פ פשוט הדבר, כפי שראינו, שרוב ככל הפוסקים לא עלתה על דעתם לחייבו מעבר לכדי צורכם, ופשיטא שלנו אין כח להוציא ממון אפילו במחלוקת שקולה, וכ"ש כאן שהוא כנגד כל הפוסקים ונגד שו"ע ורמב"ם, כפי שכתב בדינא דחיי שהובא לעיל.

מה שכתב המחבר: "אמנם בבתי הדין נהגו רבים לחייב כפי עושרו וכשם שחייב באשתו", לא נמצא במערכת בתי הדין דיינים החושבים או פוסקים מזונות לילדים "כפי עושרו וכשם שחייב באשתו". דייני ישראל פוסקים מזונות לילדים כפי צורכם, כפי שביארנו לעיל. אכן, דייני ישראל מתחשבים לפעמים בעושרו של הבעל ומחייבים מהלכות צדקה לצורכי הילדים ברמה גבוהה מן הממוצע. בודאי שאפשרי שיפסקו לילדים ברמה בה הם חיו טרם הגירושין של הוריהם (וכבר הזכרתי בבית דינו פעמים רבות שמעבר לקושי הנפשי "גירושין זהו עסק יקר, לעשירים"), אבל לעולם לא פוסקים כדין עולה עמו השייך באשתו. גם המשפטי שמואל לא כתב כזאת.

דברי סיום

חשוב לחזור ולהזכיר את תקנת הרבנות הראשית המטילה את חיוב המזונות עד גיל 15, ולאחר מכן הועלתה עד גיל 18:

אי לזאת קבענו את התקנה הכללית הזאת לכל ארץ ישראל, כשם שמאז ומעולם עד היום הזה היה כח בית דין של ישראל יפה לחייב את האב בחיוב משפטי גמור ולכופו בממונו ובכל הכפיות האפשריות החוקיות לפרנס את בניו ואת בנותיו עד הגיל של חמש עשרה שנה. בענין החיוב שביד בית דין להטיל מתורת צדקה כשהאב אמיד אין אנו נוגעים כלל וכלל, בזה אין שום שינוי חל. ועתה הננו מסכמים את שלוש התקנות שנקבעו כנ"ל באסיפה הנ"ל עפ"י הרבנים הגאונים ועל פניו הח"מ... ג. כשם שמאז ומעולם עד היום הזה היה כח בית דין של ישראל יפה לחייב את האב בחיוב משפטי גמור, ולכופו בממונו ובכל הכפיות האפשריות החוקיות לפרנס את בניו ואת בנותיו עד הגיל של חמש עשרה שנה. מעתה ואילך כחם יפה לחייבו בחיוב משפטי גמור, ולכופו בממונו ובכל הכפיות האפשריות החוקיות לפרנס את בניו ואת בנותיו עד הגיל של חמש עשרה שנה.

רואים אנו בלשון התקנה שני דברים חשובים. הראשון הוא שנאמר בה בפירוש שחיוב זה של האב הוא חיוב משפטי גמור, וגם ניתן לכפות אותו. השני הוא שהדברים אינם נוגעים בחיוב שביד ביה"ד להטיל מדין צדקה כשהאב אמיד. מוכח מדברים אלו שהתקנה דיברה כשהאב אינו אמיד, וחיובו אינו מדין צדקה.

עוד אדגיש, גם אם ננקוט שיסוד התקנה שניתן לכפות על האב הוא מדין צדקה, מעולם לא נתקנה תקנה המחייבת והכופה את האם במזונות ילדים. ולכן מה שצינו שהרב שאול ישראלי והרב אברהם שפירא בפסקי דין שונים כתבו שמדין צדקה אין הבדל בין האם לבין האב ושניהם חייבים באופן עקרוני בדין זה, כל זה כאשר אין על האב חיוב ע"פ התקנה. אולם יש להעיר הערה חשובה שגם דבר זה אינו מוסכם כלל על חלק חשוב מחכמי ישראל². גם תקנת מועצת הרבנות הראשית האחרונה קבעה שניתן להתחשב בהכנסות האם בקביעת מזונות הילדים, אך לא קבעה מסמרות בחיובי האב. כאמור בראש דבריי, יש לי מה להעיר ולהאיר על נושאים נוספים שהועלו במאמר זה, אבל התייחסתי רק לנקודות היסודיות שבדבריו.

אציין גם, מתוך כבוד והערכה לדייני ישראל, שאכן נכון לבחון את הסוגיות ולעיין בתורת ה', אבל מתוך דרך ארץ כלפי דייני ישראל, ובצניעות הראויה עת באים לחלוק על דבריהם. ממש רבינו למדנו שלא בוש לומר "טעיתי". כל פוסקי הלכה בודקים עצמם שוב ושוב, ובדרך המסורה לנו נמשיך לילך מתוך אהבת תורה ודיבוק חברים.

2 עיין בפסק דין חשוב שנתפרסם בעת האחרונה מבית הדין האזורי בבאר שבע בראשות הרב אוריאל אדרי תיק 147728.

שלום ניסים בוזגלו; ישי בורנשטיין

קימה לכבוד רבו בזמנו

מקור דין קימה מפני רבו
כמה פעמים ביום צריך לעמוד מפני רבו?
האם יש איסור לעמוד יותר מפעמיים?
דין תלמידי חכמים הלומדים יחד
הקימה בזמנו מפני הרבנים בישיבות
סיכום
נספח: מכתב הראשל"צ הגר"י יוסף שליט"א

מקור דין קימה מפני רבו

נאמר בתורה (ויקרא יט, לב): "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן". הגמרא במסכת קידושין (לב, ב) לומדת מפסוק זה שיש חיוב לעמוד מפני אדם מבוגר בשנים אפילו הוא אשמאי (בור ועם הארץ - תוספות), ומפני תלמיד חכם אפילו הוא צעיר בשנים (דעת איסי בן יהודה שנפסקה להלכה). הגמרא (שם לג, א) כותבת כי יש חילוק בין חיוב הקימה מפני רבו המובהק, לבין זה שמפני רבו שאינו מובהק. מפני רבו המובהק צריך לעמוד מלוא עיניו, ומפני רבו שאינו מובהק צריך לעמוד רק משיגיע לארבע אמותיו.

וכך פסק למעשה השו"ע (יו"ד סי' רמד סעיפים א-ב):

מצות עשה לקום מפני כל חכם, אפילו אינו זקן אלא יניק וחכים, ואפילו אינו רבו, וכן מצוה לקום מפני שיבה, דהיינו בן שבעים שנה. מאימתי חייב לקום מפניהם, משיגיע לתוך ארבע אמותיו עד שיעברו מכנגד פניו.

האחרונים (חיי אדם ח"א כלל סט אות ד, ושו"ת יביע אומר ח"ג יו"ד סי' יג אות ה, ע"פ דברי הטור סי' רמד) כתבו שצריך לעמוד מלא קומתו, ולא מספיק להדר (לקום מעט). עוד כתב השו"ע לגבי רבו המובהק (שם סי' רמב סע' טז): "חייב לעמוד מפניו משיראנו מרחוק מלא עיניו עד שיתכסה ממנו שלא יראה קומתו, ואחר כך ישב", וברבו שאינו מובהק כתב (שם סע' ל): "עומד מלפניו משיגיע לארבע אמותיו". וכתבו האחרונים (חיי אדם שם אות י, ועוד) שרבו מובהק אינו מצוי כל כך היום.

כמה פעמים ביום צריך לעמוד מפני רבו?

בגמרא שם נאמר:

אמר רבי אייבו אמר רבי ינאי, אין תלמיד חכם רשאי לעמוד מפני רבו אלא שחרית וערבית, כדי שלא יהיה כבודו מרובה מכבוד שמים.

והכוונה, שכיון שהאדם מקבל את פני השכינה רק פעמיים ביום בקריאת שמע שחרית וערבית, אינו רשאי לעמוד מפני רבו יותר. הרי"ף לא הביא גמרא זו להלכה. וביאר הרא"ש (סי' נו) שהרי"ף לא פסק כך משום שהבין שרבי אלעזר המובא בהמשך הגמרא, שאומר בסתמא "כל תלמיד חכם שאינו עומד מפני רבו נקרא רשע", חולק על רבי ינאי, וסובר שאין קצבה למספר הקימות שיש לקום מפני רבו. וסברתו, שכמו שאם אדם מקבל פני שכינה כמה פעמים ביום הוא צריך לעמוד כל פעם באימה ובמורא, כך אם רבו נכנס כמה פעמים ביום הוא צריך לעמוד מפניו בכל פעם ופעם, והרי"ף פוסק כמותו ולא כרבי ינאי. לעומתם הרמב"ם (הלכות תלמוד תורה ו, ח) פסק כרבי ינאי, וכתב: "תלמיד שהוא יושב לפני רבו תמיד אינו רשאי לעמוד מפניו אלא שחרית וערבית בלבד, שלא יהא כבודו מרובה מכבוד שמים".

השו"ע (יו"ד סי' רמב סע' טז) כתב שצריך לעמוד מפני רבו, אך לא הזכיר את דינו של רבי ינאי ש"אין תלמיד חכם רשאי לעמוד מפני רבו אלא שחרית וערבית". הברכי יוסף (יו"ד סי' רמב ס"ק כא) מדייק מכך שמרן בשו"ע סובר כרבי אלעזר שצריך לעמוד מפני רבו בכל פעם שנכנס, ואין לדבר קצבה. הוא מסביר שהשו"ע פסק כר"ף וכרא"ש ולא כרמב"ם, על פי מה שכתב בכללי שהיכן שישנה מחלוקת בין הרי"ף והרא"ש לרמב"ם פוסקים כהרי"ף והרא"ש. הרמ"א (יו"ד סי' רמב סע' טז) הביא את דעת רבי ינאי וכתב: "יש אומרים דאין אדם חייב לעמוד לפני רבו רק שחרית וערבית".

התוספות (לג, ב ד"ה אין ת"ח) כותבים שגם לפי מי שאומר שאינו חייב לעמוד מפני רבו אלא שחרית וערבית בלבד, זהו דווקא בבית המדרש של אותו הרב, שהכל יודעים שכבר קם לפניו שחרית וערבית, אבל בשאר מקומות, או כשבאו פנים חדשות לבית המדרש שאין יודעים שהוא כבר קם, חייב לעמוד מפניו בכל פעם שנכנס כדי שלא ייראה כמזלזל בכבוד רבו. וכך הביא הרמ"א (שם).

האם יש איסור לעמוד יותר מפעמיים?

יש לברר האם לדעת מי שפוסק כרבי ינאי ש"אין תלמיד חכם רשאי לעמוד מפני רבו אלא שחרית וערבית", מותר לתלמיד לעמוד יותר משחרית וערבית אם רוצה?

התוספות (לג, ב ד"ה אין ת"ח) מסבירים שמה שאמר רבי ינאי אין הכוונה שאינו

1 הרמ"א לא סיים את דבריו במילים וכן נהגו או וכן עיקר כדרכו בכמה מקומות, ויש לעיין האם פסק כדעה זו. עיין בספר עין יצחק חלק ג עמוד תר, ועיין בהקדמתו של הפרי מגדים ליוור דעה (כללי הוראת איסור והיתר). בשו"ת שבט הלוי (חלק ה סי' קל) כתב שלהלכה קיימא לן כרמ"א, וכן הובא בקובץ "מבקשי תורה" (כרך ד קובץ כא-כב עמ' רמט) בשם הגר"ש אלישיב שיש להקל כרמ"א.

רשאי כפשוטו, אלא הכוונה שאינו חייב, אך אם רוצה יכול לעמוד. וכך כתב הסמ"ג (עשין יג, עמ' לו במהדורת מכון שלמה אומן). אולם המהרש"ל (על הסמ"ג שם ד"ה פירוש) מדייק מהרמב"ם (הלכות תלמוד תורה ו, ח) שאסור לתלמיד חכם לעמוד מפני רבו יותר משחרית וערבית. הוא מדייק זאת מכך שהרמב"ם כתב כלשון הגמרא "אינו רשאי", ואילו לגבי בעלי אומניות (אנשים העוסקים במלאכה) שינה הרמב"ם (שם הל' ב) מלשון הגמרא שבה כתוב "אינם רשאים" לעמוד מפני מביאי הביכורים ל"אינם חייבים", ומכך שהרמב"ם אצלו לא שינה, וכתב "אינו רשאי" מוכח שאכן אסור לתלמיד לעמוד יותר משחרית וערבית.

הש"ך (יו"ד סי' רמב ס"ק לו) מדייק מכך שהרמ"א (שם סע' טז) שינה מלשון הגמרא שכתבה "אינו רשאי" וכתב "יש אומרים דאין אדם חייב לעמוד לפני רבו" וכו', שהרמ"א סובר שאם רוצה לעמוד מפני רבו יותר משחרית וערבית רשאי.

יש להבין את סברת התוספות והרמ"א המתירים, הרי לכאורה התלמיד מרבה בכך את כבוד רבו יותר מכבוד שמים בניגוד לדברי הגמרא! אפשר להסביר את העניין על פי דברי הנודע ביהודה (שו"ת נו"ב מהדורה תנינא או"ח סי' צד) שנשאל מדוע הטור והשו"ע השמיטו את הדין המובא בגמרא (ראש השנה טז, ב) שחייב אדם להקביל פני רבו ברגל ואילו הרמב"ם (הל' ת"ת ה, ז) כתב דין זה, והשיב שהחיוב להקביל פני רבו ברגל נהג בזמן שבית המקדש היה קיים, אך כיום שאין חיוב לעלות לרגל אין חיוב להקביל פני רבו כדי שלא יהיה כבוד רבו מרובה מכבוד שמים. לכן הרמב"ם שדרכו להביא את הדינים הנוהגים בזמן המקדש למרות שאינם נוהגים כיום הביא דין זה, ואילו הטור והשו"ע שדרכם להביא רק את הדינים הנוהגים בזמננו השמיטוהו. הנודע ביהודה מוסיף, שהרי"ף והרא"ש הביאו דין זה אף על פי שדרכם להעתיק מהגמרא רק את הדינים הנוהגים בזמננו, מכיון שלמרות שאין חיוב בזמננו להקביל פני רבו מכל מקום נכון וראוי להקביל פני רבו גם בזמן הזה, ואין זה נחשב שמרבה את כבוד רבו יותר מכבוד שמים מכיון שהוא לא מחויב בכך, והוכחה לכך שהרי מצינו בעניין קימה מפני רבו "אין תלמיד חכם רשאי לעמוד מפני רבו אלא שחרית וערבית כדי שלא יהיה כבודו מרובה מכבוד שמים", ושם הכוונה ב"אינו רשאי" שאינו חייב, אבל ראוי לקום מצד המוסר יותר משחרית וערבית. רואים אם כן שאין בעיה של "לא יהיה כבודו מרובה מכבוד שמים" כאשר אינו מחויב בדבר.

דין תלמידי חכמים הלומדים יחד

כתוב בגמרא בבא מציעא (לג, א) שתלמידי חכמים הלומדים יחד צריכים לעמוד זה מפני זה: "אמר עולא, תלמידי חכמים שבבבל עומדים זה מפני זה וקורעים זה על זה", ומסביר רש"י: "לפי שהיו יושבין תמיד בבית המדרש יחד, ומקשין ומפרקין,

וכולם למדים זה מזה". יש מקום לדון האם דין זה נוהג דווקא בתלמידי חכמים הלומדים יחד וכלשון הגמרא "תלמידי חכמים שבבבל או שדין זה נוהג גם בבחורי ישיבה הלומדים יחד גם אינם בגדר תלמידי חכמים², וכמו שמשמע מסתימות השולחן ערוך (יורה דעה סי' רמב סעיף ל) שלא הצריך שהמלמד יהיה בגדר תלמיד חכם³. נוסף על כך, בגמרא לא מבואר האם צריכים לכבד זה את זה כרבו מובהק או כרבו שאינו מובהק, ונחלקו הראשונים בזה. הרא"ש (שם פ"ב אות ל) כתב, שהם צריכים לנהוג כבוד זה בזה כדין רבו מובהק, לקום זה מפני זה כמלוא עיניו, ולקרוע קרע שאינו מתאחה. גם הר"ן (חידושי הר"ן בבא מציעא לג, א ד"ה ת"ח) מבאר שאף על פי שלרבו שאינו מובהק צריך לעמוד משיגיע לארבע אמותיו, החמירו תלמידי חכמים שבבבל לנהוג זה בזה כדין רבו מובהק, כיון שלמדים זה מזה בכל יום ויום. לעומת זאת, הרמב"ן (תורת האדם, עניין הקריעה, כתבי הרמב"ן מהד' מוסה"ק עמ' נג) כתב שצריכים לכבד זה את זה כרבו שאינו מובהק, לקום זה מפני זה משיגיע לארבע אמותיו, ולקרוע קרע בעלמא. הב"י (רמב סעי' ל) מדייק מכך שהרמב"ם (הל' ת"ת ה, ט) לא כתב שדין תלמידי חכמים שבבבל שונה מדין רבו שאינו מובהק, שסובר שדין תלמידי חכמים שבבבל, כדין רבו שאינו מובהק. דעה שלישית מצינו בראשונים והיא דעת המהר"ם מרוטנבורג (הלכות שמחות סימן עח) ותלמידו המרדכי (מועד קטן רמז תתקד) שכתבו שהדין של "תלמידי חכמים שבבבל" הוא חומרא בעלמא, "והיכא דנהוג נהוג, והיכא דלא נהוג לא נהוג".

השולחן ערוך (יו"ד סי' רמב סעי' ל) כתב: "אפילו לא למד ממנו אלא דבר אחד, בין קטן בין גדול עומד מלפניו וקורע עליו", מסתימת השולחן ערוך, שלא כתב שדין תלמידי חכמים שבבבל שונה מדין "לימדו דבר אחד", משמע שגם תלמידי חכמים הלומדים יחד צריכים לקום זה מפני זה כרבו שאינו מובהק. הרמ"א (יו"ד סי' שמ סעי' ח) הביא את שלושת הדעות, וכתב שנהגו להקל בהסתמך על הדעה השלישית שדין "תלמידי חכמים שבבבל" הוא חומרא בעלמא, והכל תלוי במנהג (יש לעיין האם כוונת הרמ"א שנהגו להקל רק לעניין קריעה, או גם לעניין עמידה).

בזמננו נהגו בחורי הישיבות הלומדים יחד שלא לקום זה מפני זה, לפי הצד שהבאנו שדין "תלמידי חכמים שבבבל" הוא דווקא בתלמידי חכמים הלומדים יחד, מובן למה נהגו בחורי הישיבות שלא לקום זה מפני זה כיון שבדרך כלל בחורי הישיבות

2 בגדר חיוב הקימה מפני תלמיד חכם, כתב הרמ"א (יו"ד סי' רמב סעי' א) שצריך לעמוד רק מפני תלמיד חכם שגדול מהעומד, וראוי ללמוד ממנו. הש"ך (שם ס"ק ב) מבאר בו, שזה בתנאי שאותו תלמיד חכם מופלג בחכמה יותר משאר העם. אמנם הרב עובדיה יוסף בספרו הליכות עולם (חלק ח עמ' קפו), כתב שהגדר הוא הגיע להוראה וידע לפסוק הלכה. אך אם אינו יודע לפסוק הלכה אע"פ שהוא לומד כל היום אין צריך לעמוד מפניו.

3 ראה בספר כבוד והידור בהרחבות בסימן א אות יב שדן בזה.

אינם בגדר תלמידי חכמים. ולפי הצד שהבאנו שדין "תלמידי חכמים שבבבל" הוא גם בבחורי ישיבה גם אם אינם בגדר תלמידי חכמים, נראה לומר שבחורי הישיבות מסתמכים על המחילה הכללית של חבריהם (שמניחים שמסתמא חבריהם מוחלים אף על פי שלא אמרו כן במפורש) שלא יקומו מפניהם. וכפי שיובא עוד בהמשך, בעניין המחילה הכללית. עוד ניתן לומר שבחורי הישיבות מסתמכים על הדעה השלישית שהביא הרמ"א, שדין זה הוא חומרא בעלמא, והכל הולך אחר המנהג.

הקימה בזמננו מפני הרבנים בישיבות

לעיל ראינו כי להלכה נפסק שצריך לעמוד מפני רבו שאינו מובהק כשמיגיע לארבע אמותיו. יש לברר האם בזמננו בחורי הישיבות צריכים לעמוד כשרבני הישיבה עוברים לידם תוך כדי שהם לומדים, או שנאמר שישנה כיום מחילה כללית של הרבנים ורצונם וכבודם שלא יקומו מפניהם בשעת הלימוד? דיברנו עם כמה מפסוקי זמננו וביררנו את דעתם.

- צילום תשובת הראשל"צ הרב יצחק יוסף שליט"א מובא להלן.
- דעת הרב אביגדר נבנצל שליט"א: יכול להיות שהרבנים מוחלים, ולכן התלמיד לא צריך לקום מלא קומתו אלא מספיק להדר פעם בבוקר ופעם בערב (הרב אמר שכך זה מעיקר הדין לאותם הנמצאים בקביעות בבית מדרש).
- דעת הרב אשר זליג וייס שליט"א: בחורי הישיבות אינם צריכים לקום מלא קומתם, אך הם צריכים לעשות הידור לכל אחד מהרבנים פעם בבוקר ופעם בערב. הרב הוסיף שהדין כך אף לדעת הסוברים שאין קצבה למספר הקימות, משום שבלאו הכי ישנה מחילה.
- דעת הרב יעקב אריאל שליט"א: בחורי הישיבות צריכים לקום פעם אחת בבוקר בזמן שהם לא לומדים, כגון כשהר"מ מגיע לפני התפילה, או בזמן שאחרי הלימוד. אולם בזמן שהם לומדים לא יתכן שהם יצטרכו לקום או להדר בכל פעם שהרב מתקרב אליהם, משום ששיבה בנויה על לימוד תורה, ואם יצטרכו לעמוד פעמים רבות במהלך היום מתי ילמדו? כבוד הרמ"ם הוא שבחורי הישיבה ילמדו תורה, ואם הם קמים בזמן לימודם הם לא מכבדים אותם בזה, משום שבזה הם מבטלים תורה.

הרב אביגדר נבנצל הוסיף שכאשר הרב נכנס לשיעור או מדבר עם התלמיד תלוי אם הרב מקפיד, אך ככלל על התלמיד לקום, ואם המנהג בישיבה שקמים כאשר

4 גם כאשר התלמידים אינם לומדים, יתכן שהרב מעדיף שבכל אופן לא יכבדו בקימה מלא קומה. ואכמ"ל.

הרב נכנס לשיעור או כשהוא מדבר עם התלמיד כך יש לנהוג. דעת הרב אשר וייס שכאשר הרב נכנס לחדר השיעורים בתחילת השיעור התלמיד צריך לעמוד אפילו אם הוא נמצא באמצע הלימוד ואפילו אם הוא יושב רחוק מהרב, וגם אם הרב מדבר עם התלמיד על התלמיד לקום, שאין זה דרך ארץ שהרב עומד והתלמיד יושב. אולם לדעת הרב יעקב אריאל כשהרב נכנס לחדר השיעורים בתחילת השיעור כל מי שמחכה לתחילת השיעור צריך לעמוד, אבל מי שנמצא באמצע לימודו אינו צריך לעמוד, וכאשר הרב מדבר עם תלמיד התלמיד צריך לעמוד.

סיכום

- א. מצוה לקום מפני תלמיד חכם, ומפני רבו המובהק, וגם מפני רבו שאינו מובהק, ואפילו בפני מי שלימדו דבר אחד.
- ב. שיטת הרי"ף והרא"ש שאין קצבה למספר הקימות, ודעת הרמב"ם שצריך לעמוד שחרית וערבית בלבד. השו"ע פסק כדעת הרי"ף והרא"ש, והרמ"א ציין לדעת הרמב"ם.
- ג. הרמ"א כתב שגם לדעת המקילים אם נמצאים במקום אנשים שלא יודעים שהוא כבר קם מפני רבו צריך לקום שוב כשרבו עובר, כדי שלא יראה כמזלזל בכבודו.
- ד. לשיטת הסוברים שיש לעמוד שחרית וערבית, התוס' והסמ"ג כתבו שאם הוא רוצה רשאי לעמוד גם פעמים נוספות, והנו"ב הסביר שכיון שעושה כך מרצונו ואין חובה בכך אין כאן בעיה של 'לא יהיה כבודו גדול מכבוד שמים'. אמנם המהרש"ל דייק מהרמב"ם שאסור לעמוד יותר מאשר פעם בשחרית ופעם בערבית.
- ה. תלמידי חכמים הלומדים יחד, דעת הרא"ש והר"ן שהם צריכים לכבד זה את זה כדין רבו המובהק, דעת הרמב"ן [והרמב"ם] שהם צריכים לכבד זה את זה כרבו שאינו מובהק, ודעת המהר"ם מרוטנבורג והמרדכי שדין "תלמידי חכמים שבבבל" הוא חומרא בעלמא, והכל הולך אחר המנהג. מסתימת השו"ע משמע שהם צריכים לכבד זה את זה כרבו שאינו מובהק, והרמ"א כתב שנהגו להקל בהסתמך על דעת המהר"ם מרוטנבורג והמרדכי.
- ו. לגבי דין קימה והידור לרבנים בשיבות בזמנו קיימות דעות שונות בין פוסקי זמננו, והמנהג בדרך כלל להקל שמי שנמצא באמצע לימודו אינו עומד מלוא קומתו.

הרב יצחק רונס

האם מותרת 'המתת חסד' על ידי אמירה לגוי?

הקדמה
תפילה על אדם שימות
הימנעות מטיפול מאריך חיים של חולה שטוב מותו מחייו
המתת חסד בבני נח
התאבדות במקום ייסורים קשים
משככי כאבים המקרבים מותו של אדם
סיכום
נספח: האם מותר במקרה זה לסמוך על דעת יחיד?

הקדמה

סוגיית 'המתת החסד' מעלה שאלות מוסריות, חוקיות ומעשיות רבות. רבים סבורים שהניסיון כבר הוכיח שמדובר ב'מדון חלקלק' מאוד. לדבריהם, באותן מדינות מועטות (דוגמת הולנד, בלגיה וקנדה) שבהן החוק מתיר המתת החסד תחת תנאים והגבלות שונות, ההגבלות השונות התמססו במהרה, ואנשים תמימים מצאו את מותם ללא כל הצדקה. ברור מעל לכל ספק שמבחינה ציבורית עלינו לתת את הדעת לטיעונים מעין אלה, ולשקול היטב לעומק את כל הצדדים כדי שלא נתקרב לבור שאחרים כבר נפלו לתוכו. אולם לא באנו כאן לדון בשאלה הציבורית, כי אם בפן ההלכתי המצומצם שמתייחס לשאלתו ההלכתית של יהודי המתגורר באחת מהמדינות הללו, או המבקש לנסוע אליהן כאדם פרטי באופן מיוחד לשם כך. האם מותר לו להביא את עצמו לידי כך?

הדעה המקובלת והרווחת בין הפוסקים היא שהמתת חסד נחשבת למעשה רציחה לכל דבר. אולם, כפי שנראה, ישנן דעות מיעוט בין הפוסקים, שמורות להתיר המתת חסד בישראל שהינו בגדר 'טריפה', ובפרט כשהדבר נעשה על ידי אמירה לגוי, שכן ייתכן שגדרי האיסור שונים בין ישראל לבן נח'. על אף שמדובר בדעות מיעוט

1 כשם שמצינו הוראה בכיוון המנוגד לענין הפלת עוברים, שכאשר נוצר צורך לבצע הפלה עדיף לעשות זאת על ידי רופא יהודי דווקא ולא על ידי גוי, בין כשמדובר באם יהודיה ובין כשהאם נוכריה, שכן בני נח נהרגים על העוברים (ציץ אליעזר, ט, נא, ג), ובדומה לכך כתבו רבים, ראו באנציקלופדיה ההלכתית רפואית ערך הפלה הערה 313, ובמקורות הנוספים המצוינים ב'תורת העובר', עמ' תסה. וראו דבריו של הרב אבירז'ל שהתיר לגוייה לבקש מרופא יהודי להפיל את העובר, "הואיל והיא עצמה אינה עושה מאומה אלא הרופא" (שו"ת דברות אליהו חלק ו סימן קז). ומצינו שהעירו בדומה לכך, שכאשר מבצעים ניתוח מסוכן שתועלתו מסופקת בניסיון להציל את חייו של חולה טריפה, ש"מדין הקל הקל תחילה... עדיף שרופא יהודי יעשה את הרפואה המסופקת" (שאלת החיים עמ' 308).

של ממש, יש מקום לבחון אם יש מקום לסמוך על שיטות אלו לנוכח שעת הדחק הקיצונית שבה מצוי אדם שהגיע למצב שבו 'טוב מותו מחייו'².

מה פירוש המושג 'המתת חסד'? האם תיתכן המתה של אדם שהיא באמת ובתמים חסד עבורו? ברור שאפשר שתעלה מחשבה לאדם שטוב מותו של אדם פלוני מהמשך חייו, אך אולי מדובר במחשבה מוטעית? אולי ערכם של החיים - בכל מקרה ובכל הנסיבות כולם - הוא נעלה לאין ערוך, והחיים נחשבים תמיד לברכה, כך שקיצור חייו של אדם בכל מצב שהוא ייחשב לפגיעה, ולא למעשה חסד אמיתי שנעשה לטובתו? שאלה זו אינה נוגעת רק לנידון ההמתה בידיים; היא שייכת גם לסוגיות משיקות, דוגמת היתר התפילה למותו של אדם, או לחילופין ההימנעות מהארכת חיי ייסורים של חולה. נזכיר תחילה מדברי הפוסקים בסוגיות משיקות אלה.

תפילה על אדם שימות

הר"ן (נדרים מ, א ד"ה עליו רחמים) כתב ש"פעמים שצריך לבקש רחמים על החולה שימות. כגון שמצטער החולה בחוליו הרבה ואי אפשר לו שיחיה", והביא תימוכין לכך מהמסופר על שפחתו של רבי, שלאחר שראתה בצערו של רבי התפללה למותו ו"אמרה יהי רצון שיכופו העליונים את התחתונים - כלומר דלימות רבי". וכן מצינו להלכה באחרונים "דלפעמים יש לבקש רחמים שימות, כגון שיש לו יסורין הרבה בחוליו ואי אפשר לו שיחיה..." (ערוך השולחן יו"ד ס' שלה סע' ג), ושכאשר החולה מצוי בצער "ואין מועילין מיני רפואות לרפואתו, והתפילות שיתרפא לא נתקבלו - צריך להתפלל עליו שימות", (אגרות משה חו"מ כ"ב ס' עג)³.

הרב יששכר גולדשטיין כתב בתקיפות כנגד מי שאסר להתפלל במקרה שכזה, וטען שבמקום שהאדם סובל יסורים קשים "כיון שהוא אומר לנו שהוא אינו רוצה לסבול יסורין כאלה, ואנו ג"כ רואים כן, אין חולק על זה שמותר להתפלל בעדו" (שו"ת אהל יששכר, סימן פג).

2 אקדים הבהרה ברורה שאין כאן משום פסיקה או הוראה, אלא דברים שנכתבים כתלמיד הדן ומתאבק בקרקע בפני רבותיו.

3 יש שהציעו שהתפילה תהיה שהקב"ה יגאל את החולה מייסוריו מבלי לציין כיצד, ושאלו לבקש להדיא שימות (תשובות והנהגות ב, פב). אולם אחרים העירו שיש להתפלל בנוסח מפורט, וכי תפילה כללית אינה נענית (הרב שמואל אליעזר שטרן, שיח תפילה עמ' תשיט). ובשאלת ההיתר להתפלל על מותו של זקן שקץ בחייו מרוב זקנה, ראו דיונו של הרב בקשי דורון שנמנע מכך כשאמו הזקנה הפצירה בו שיעשה כן (שו"ת בנין אב, ו, מד), ובמה שהסתפק הראשל"צ בילקוט יוסף בנידון (תפילה, חלק ב סימן קיט, הערה ד).

הימנעות מטיפול מאריך חיים של חולה שטוב מותו מחייו

מן ההיתר להתפלל למותו של החולה המתייסר למדו הפוסקים שבמצבי קצה נכון גם להימנע מנסיונות הצלה, או מפעולות שתכליתן הארכת והמשכת חיי הסבל של אותו חולה. כך כתב הרב שלמה זלמן אוירבך שיש ללמוד מההיתר להתפלל למותו של אדם ש"כשיש אפשרות לעשות פעולה מסוימת להאריך חיי אדם, אך הוא ימשיך אח"כ לסבול כל חייו מיסורים וכאבים חזקים, חושבני שיש רשות להישאר בשב ואל תעשה..." (שולחן שלמה רפואה, א, עמ' עד). בדומה לכך כתב הרב משה פיינשטיין שיש להסיק מסיפור מותו של רבי שבמקום שבו החולה סובל סבל רב, ואין כבר אפשרות לרפא את מחלתו, אין לנו לנסות ולהאריך את חיי הסבל והיסורים על ידי מתן תרופות. לדבריו, כאשר חולים מגיעים למצב שכזה אסור לעשות שום פעולה שתקצר את ימיהם, אך מנגד גם "אין ליתן לו מיני רפואות, אלא יניחם כמו שהם" (אגרות משה חו"מ ח"ב סי' עג)⁴. הרב שמואל ווזנר הסכים אף הוא מסברא שחולה "שאי אפשר כלל לרפאותו, והוא מסובל ביסורים, ואין ביד הרופאים להקל לו מהיסורים, רק אפשר... להאריך ימיו במצב כמו שהוא עכשיו דהיינו ימי יסורים איומים ארוכים... דעת תורה נוטה לזה שאין חיוב פיקו"ל להאריך יסורים" (שבט הלוי ח"ח סי' רנג). רש"ז אוירבך אף הרחיב את ההיתר, וכתב שהוא נכון גם ביחס למצבים נוספים שבהם האדם מחליט שטוב מותו מאשר חיי סבל בעקבות טיפול רפואי שיציל את חייו אך יהפכו לאדם אומלל שחייו מאוסים בעיניו⁵.

הפוסקים הנ"ל לא פירטו ולא ביארו את טעמו של הדין. נדמה שסברתם היא שהחובה להציל את חיי חברו אינה אלא במקום שהמשך החיים הוא ברכה בעבורו, ואין המצוה קיימת במקום שטוב מותו מהמשך חייו. דברים מפורשים בכיוון זה כתב הרב זלמן נחמיה גולדברג: "דין הצלה קיים רק כשהניצול נהנה ממנה". הרב גולדברג מסביר ש"במקום שנהנה הניצול בהארכת ימיו, וטוב לו שיארכו ימיו... אבל במקום

4 וכן כתבו להלכה גם הסתייפלד (קריינא דאגרתא, אגרת קצ), והרב משה הלברשטם (שו"ת דברי משה, סי' צה). הרב הלברשטם הסביר שאין סתירה לכך מהחובה להוציא אדם גוסס מתחת להריסות בנין, שכן אפשר ששם מדובר דווקא היכן 'שיוכל למנוע ממנו, או להקל מעליו, סבל היסורים... משא"כ בנדוד"ד דאי אפשר כלל להקל מעליו כובד היסורין, ככה"ג שפיר אפשר דשב ואל תעשה עדיף". [ובדומך לכך כתב הרב זילברשטיין, בחשוקי חמד מסכת כתובות קד, א. ודלא כציץ אליעזר, ט, מז].

5 "וכן כשיש צורך לקטוע רגליו של אדם למען הצל אותו ממות בטוח, ג"כ חושבני שאם האדם הוא מאוד נכבד, וכאשר יהפך לאומלל בגלל הסבל הנפשי שלו הוא מחליט שמוטב לו למות מאשר לחיות בלי רגליים, אפשר שמצד הדין מותר לו להתנגד... אם ע"י הכליה המלאכותית יהיה למשא ומעמסה על משפחתו, וגם מביאה להתמוטטות, והוא עדין הנפש אשר חיים כאלה מאוד מאוסים הם בעיניו, וסבלו באמת איום, אפשר שהוא רשאי למנוע..." (שולחן שלמה רפואה, א, עמ' עד).

שטוב מותו מחייו מחמת יסורים, או שאין לו שום תועלת בחיים שאין לו בהם דעת כלל, בזה אין דין הצלה"⁶.

מכאן אנו שבים לשאלתנו: האם במצבים שבהם מותר להתפלל לקירוב מותו של אדם ולהימנע מהארכת חיי היסורים שלו⁷ תותר גם 'אמירה לגוי' בבקשה שימיתנו?

המתת חסד בבני נח

הרב משה שטרנבוך (תשובות והנהגות ח"ג סי' שסה) צידד לומר ששורש איסור רציחה בבני נח הוא רציחה שנעשית "באכזריות כעין שפיכות דמים דרציחה" בדווקא, וממילא אם בן נח ממית את חברו ו"כוונתו לטובה, להציל חולה הנוטה למות מיסורים כמוות, המכונה 'המתת חסד', לא נכלל גוי באיסור זה... שמסברא נראה ש'המתת חסד' לא נקרא אצל גוי 'שופך דם' כפשוטו, כיון שנעשה לטובתו וברצונו וכמ"ש". ואף הרב יצחק זילברשטיין, שהביא דבריו, נטה לסברתו זו: "רק רציחה שיש בה חורבן לעולם אסרה תורה לבני נח, ולא המתת חסד" (שיעורי תורה לרופאים, חלק ד, סימן רפו).

בדומה לכך טען הרב שאול ישראלי שאיסור הרציחה בבני נח הוא איסור שבין אדם לחברו, וממילא המתה "בכדי להציל האחר מן היסורים אין בה איסור", ואדרבא "למצוה תחשב" (עמוד הימיני סי' לב).

הרב שטרנבוך כתב שיש ללמוד מסיפור מותו של שאול המלך, והענשתו של הגר העמלקי, שאין ההיתר אמור כי אם בהריגת בן נח אחר, אך "אסור לבן נח להרוג ישראל אפילו מתכוין לטובתו". אולם הרב משה פיינשטיין העלה שמעשה ר' חנינא בן תרדיון אפשר ללמוד שהיתר המתת חסד בגוי הוא אף כלפי ישראל: "שבן נח אינו אסור ברציחה שהוא לטובת הנרצח..." (שו"ת אגרות משה חושן משפט ח"ב סי' עד)⁸.

6 שבמקום שבו "טוב מותו מחייו - בזה אין דין הצלה שאין כאן טובת הניצול" (הרב זלמן נחמיה גולדברג, עמק הלכה, א, עמ' 72). הרב זילברשטיין הציע הסבר אחר. לדבריו הדברים מבוססים על כך ש"יש גבול עד כמה חייב אדם לסבול כדי לקיים מצוה". ככלל מחוייב אדם להוציא עד חמישית ממונו על קיום מצוות עשה, ו"יסורים חמורים וקשים הם מעבר לגבול החיוב... ואינו חייב לקיים מצות וחי בהם כאשר המשך חייו כרוכים בסבל כה קשה", (שיעורי תורה לרופאים, ג, עמ' 220). אמנם, נראה שהציע זאת לשיטתו שאין אפשרות לומר שטוב מותו מחייו, ש"עדיף לחיות בכל מצב שהוא, מאשר לא לחיות כלל" (שיעורי תורה לרופאים, ג, קפד).

7 רבים כתבו שמניעת אוכל וחמצן אינו נחשב להימנעות מהארכת חייו אלא פעולה מעשית לקיצור ימיו. ראו בספר אסיא, יא, עמ' 265.

8 אופציה זו הוזכרה על ידו בקצרה גם בתשובה נוספת, אגרות משה, יורה דעה, ב, סימן קעד. ובספר שאלת החיים (עמ' 99) הביא בשם הרב שריאל רוזנברג שההסבר בדעת הא"מ הוא, שלמרות שנפסק להלכה שככלל יש איסור אמירה לנוכרי בכל איסורי התורה "בכל זאת הותר

התאבדות במקום ייסורים קשים

אדאטינא להכי, יש להעיר עוד למחלוקת הראשונים בגדרי איסור מאבד עצמו לדעת.

מקובלנו שמצוות התורה אינן "נקמה בעולם, אלא רחמים וחסד ושלוש בעולם", (רמב"ם הלכות שבת, ב, ג)¹¹, בהתאם לכך יש הסבורים שהתורה אינה אוסרת על האדם ליטול את נפשו במקום שבו הוא סובל מייסורים קשים עד כדי כך שטוב מותו מחייו.

"דהך דינא אי שרי להרוג את עצמו כדי להינצל מיסורין פלוגתת הראשונים היא זו"¹², ו"מצינו מחלוקת גדולה בין הפוסקים אם מותר לבעל ייסורים לאבד את עצמו לדעת" (באהלה של תורה, א, סימן נו). יש מרבתינו שדרשו שלשון המיעוט שמופיע בכתוב ("אך"), מלמד שבמקרים שבהם האדם סובל מייסורים קשים התורה אינה אוסרת על האדם הסובל לאבד את חייו¹³. הבית יוסף (יו"ד קנז בבדק הבית)

11 רא"ז מלצר באבן האזל ביאר שכוונת דברי הרמב"ם לומר שמצוות התורה אינן כלי ענישה ('נקמה' = עונש). כלומר, היה מקום לחשוב שיש להתייחס למחלה המייסרת כאל עונש שנגזר משמים, ולהסיק מכך "דאסור לחלל עליו את השבת לרפאותו, ויהיה השבת סיוע ועזר להעונש שעש"ה' להאדם בעבור חטאיו, ולזה אמר הא למדת שאי אפשר שיהיו משפטי התורה עזר וסיוע להעונשין אפילו אם האדם מחוייב בהם".

12 שו"ת להורות נתן חלק ב סימן סו. בנוסף לדעות החלוקות שהובאו בבית יוסף, ציין הרב גשטטר שנחלקו בדבר אף בעלי התוספות "דשיטתם בגיטין היא דגם משום חשש יסורין מותר לחבול עצמו, ואלו בע"ז ס"ל דרק במקום חשש של העברה על הדת מותר לחבול בעצמו". וראו התלבטותו שם בהבנת כוונת הש"ך, אם אכן פסק להלכה כדעה המתירה [שכן ייתכן שלא התכוון לומר שמותר להתאבד במקרים אלה, אלא שהנוטל את חייו בנסיבות שכאלה זה אינו נידון להלכה כמאבד עצמו לדעת]. וכן הסתפק הרב גרשוני, אף שנטה לכך שהתיר את המעשה עצמו (קול צופיך עמ' ריט).

13 לדעה שסוברת ש"אך את דמכם לנפשיכם אדרוש" אינו חל במצבים שבהם ההתאבדות היא בכדי להפסיק חיי סבל וייסורים, יש מקום להגדיר את האיסור כך: התורה דורשת מהאדם להעריך את חייו ולא לזלזל בהם. הבועט בטובה שהנחיל לו הבורא הוא שעובר על האיסור, לא כן מי שטוב מותו מחייו ופועל לקיצור והפסקת חיי הייסורים. והשוו הגדרה זו לדבריו של הרב אלישיב על כך שאף אם אין היתר להימנע מטיפול מאריך חיים מתוך ייסורים, העושה כן אינו בגדר מאבד עצמו לדעת שכן "סירובו להנשמה מלאכותית אינו נובע מזילזול בערך החיים, אלא מפחד היסורים, שעכ"פ מדמה בנפשו שלא יוכל לסובלן וטוב מותו מחייו, ובכחאי גוונא אינו בכלל מאבד עצמו לדעת וכמו שמצינו בשאול המלך" (הרב זילברשטיין בהערה הקודמת). ובדומה לכך כתב בשו"ת בית אפרים (יו"ד עו) שדין מאבד עצמו לדעת החמור נאמר דווקא כשאדם בוחר ליטול את חייו כש"מתוך בחירתו הרע הוא מואס בטוב שהטיב הבורא לבריותיו" (אלא שהבית אפרים נשען בדבריו על שו"ת בשמים ראש, וכבר נמנו וגמרו שאינו אלא זיוף).

בדומה לכך כתב גם הרב שמואל ברוך ורנר שר' חנינא בן תרדיון הבטיח שכר לנכרי שקירב את מותו, משום שכן נח "אינו מצווה על שפיכות דמים כאשר הם לטובת ולהקלת הנהרג, ונעשים לפי עתירתו ובקשתו, מתוך מחשבה כנה וטהורה לטובתו ולבקשתו" (תורה שבעל פה, יח, עמ' מב; משפטי שמואל תניינא, עמ' רמ-רמא). וכן כתב הרב ברוך דב פוברסקי, שגדר איסור רציחה בבני נח הוא כמצוה שבין אדם לחברו שמועילה בה מחילה, ושממעשה ר' חנינא בן תרדיון מוכח שכן הוא אף בבואו להמית איש מישראל (בד קודש, בראשית, עמ' נה)⁹.

אמנם לדעת הרב ישראלי יש ללמוד מסיפור מותו של ר' חנינא בן תרדיון שקירוב מותו של יהודי "המעונה ביסורים קשים שאין לו תקוה להינצל מהם ייחשב למצוה אך ורק אם אותו אדם מוגדר כטריפה, שרק אז יש בהריגתו מעין מה שהיה אצל רחב"ת ש"מצוה גדולה קיים הקלצטונירי שזכה ע"י זה לחיי עוה"ב בקירוב מיתתו". לדבריו, במקרה של טריפה איסור הרציחה אינו כי אם איסור שבין אדם לחברו¹⁰ שעניינו למנוע פגיעה בזולת, ולא למנוע הטבה: ש"לא הוזהרו ישראל מלעשות לחבריהם אלא דבר שאינו חפץ לעשות לעצמו" כלשון רש"י בסנהדרין (פד, ב) בהסבר היתר הבן להקזיז דם לאביו.

על פי הכלל האמור יש מקום להסיק שגם איסור הרציחה נועד למנוע פגיעה מתוך שנאה וקנאה וכדומה, ואילו 'המתת חסד' שתכליתה להיטיב לזולת אינה כלולה באיסור ומותרת בישראל טריפה. מהבחינה המעשית אל יהי הדבר קל בעינינו, שכן הדבר מתייחס בפועל לחולים קשים רבים שאחד מאברי הגוף החיוניים (ריאות, כבד, מוח או לב) נפגע כתוצאה ממחלה באופן חמור, כך שהם אינם מסוגלים לחיות יותר משנה.

לרחב"ת לומר לקלצטונירי שיעשה זאת, כי במקום צורך גדול מותרת אמירה לנוכרי, כמו שנפסק בשו"ע או"ח סימן שז סעיף ה ובמ"ב סוף ס"ק כד".

9 ויש שכתבו לקשר סברא זו לטענתו של ה"שואל ומשיב" (חמישה, א, י), שאיסור רציחה בבני נח הוא במקום שנוהג באכזריות, ויסודו מפני תיקון העולם בכדי שלא ירבו רצחנים, שעל פי דבריו אלו במקום "דאינו עוסק במעשה רציחה ואכזריות, אלא במעשה דלטובת הנהרג, כהאי גוונא לא הוי בכלל רציחה" (קונטרס שבע מצוות בני נח [זכריש], עמ' יב). בדומה לכך כתב בספר לבאר שבע (עמ' ל), וכן כתב בספר תורת העובר עמ' תרצ [ומכח זה רצה לחדש שם שהפלת עובר תותר בבני נח לצורך הצלת האם, "דכל שעושה מעשה שבעיקרו אינו רציחה אלא הצלה ורפואה, אין בזה איסור" (שם עמ' תסז)].

10 בכל ישראל (שאינו טריפה), איסור הרציחה כולל בנוסף לצד המצוה שבין אדם לחברו צד איסור נוסף שבין אדם למקום, שנלמד מהכתוב: "אך את דמכם לנפשיכם אדרש", ו"הנפשות לי הנה", וביחס ל"חלק שמים לא מצינו בו היתר זה, וע"כ גם בכדי להציל מן היסורים אין היתר להמיתו" (עמוד הימיני, סימן לב, אות ב).

הביא את הדעה המתירה, ובצמוד לה את הדעה החולקת והאוסרת. כפי שהעיר הרב זילברשטיין, לדעת המתירים יש "להרחיב את ההיתר" גם לרופא או אדם אחר שיסייע לחולה המתייסר, שכן "כיון שהפעולה מותרת לחולה אזי היא נחשבת למעשה היתר", וממילא מותר לרופא לסייע לו" (שיעורי תורה לרופאים, חלק ג, עמ' 405). ובלשונו של הרב יהודה גרשוני: "יוצא לנו שיש מחלוקת גדולה בין הראשונים בהמדרש אם בן אדם יש לו פחד מחמת יסורים שיבואו עליו אם מותר לו להרוג את עצמו, ומוכח גם מבעלי התו' על התורה דגם על ידי אחר יכולים לבקש שיהרוג אותם" (קול צופיך, עמ' של) ¹⁴.

ובדומה לכך ציין הרב צבי שכתר ש"בחולה הסובל ייסורים ויש אומדנא דמוכח שמחילתו הוא בלב שלם ואין בה משום טירוף הדעת... ההורג את חברו ברשותו יש לומר דאין בו לאו דרציחה אלא רק לאו דאך את דמכם, דלא גרע הורג חברו ברשותו מההורג את עצמו" (הרב צבי שכתר, גנת אגוז, עמ' עד).

משככי כאבים המקרבים מותו של אדם

הרב זילברשטיין צירף זאת כסניף למקרים שונים שבהם דן. כך למשל בדיון סביב שאלת ההיתר לתת תרופה משככת כאבים לחולה המצוי ברגעי חייו האחרונים, כאשר מצד אחד ייסוריו הנוראיים קשים מנשוא, אך מאידך הסם עשוי לגרום למותו המיידי. בדיונו, הרב זילברשטיין סמך את ההיתר גם על דעה זו המתירה התאבדות במקום ייסורים קשים, וכתב שלמרות ש"נתינת מורפיום הגורמת למוות מיד, ולהתחיל את שלב הגסיסה הרי הוא כרציחה". בכל זאת "במקום יסורים רבים ובלתי נסבלים יתכן שמותר... וצ"ע" ¹⁵.

הרב צבי שכתר ניסח את הדברים בצורה מפורשת וחדה. לדבריו הוראת התורה "וחי בהם" - ולא שימות בהם" מלמדת שמצוות התורה אינן מחייבות את האדם במקום שקיומן גורם לו ליסורים קשים: "דכמו שאין לו למסור נפשו, הכא נמי אינו

14 דבריו נכתבו במסגרת מאמר בו הקדים הרב גרשוני והצהיר שכוונתו היא לבחון "באופן אובייקטיבי... בלא שום משאוי פנים" את שאלת ה"רצח מתוך רחמים". הרב גרשוני הסביר ש"גם בן אדם שמאבד את עצמו לדעת עובר על לאו דלא תרצח, כמבואר במנחת חינוך, ולא גרע אחר מהוא בעצמו הורג את עצמו. ואם לו מותר להרוג עצמו מחשש עינויים, כן בן אדם מותר להורגו" (שם עמ' שלב).

15 לטענתו ייתכן שאף הדעות האחרות יסכימו להיתר במקרה זה שבו התרופה אינה ממיתה במישרין, וכל תכליתה אינה אלא להרגיע ולשכך כאבים (שיעורי תורה לרופאים, חלק ג, סימן ר, עמ' 405). היתרו זה הוא בניגוד לדעת חמיו, הרב אלישיב, שטען ש"אם נראה לעין הרופא שהמורפיום יטשטש את חושיו עד כדי גרימת מות מיידי, צריך עיון גדול אם מותר להשתמש בו, מאחר והדבר נחשב להריגה בידים. והדעת נוטה לומר שאסור להשתמש במורפיום ברגעים אלו".

מחוייב לסבול ייסורים קשים. וכל זה נכלל בקרא ד'וחי בהם' ¹⁶, "ולמנוע את עצמו מלסבול ייסורים דינו כפיקו"נ". לדבריו, רצון התורה שהאדם לא יסבול יסורים קשים מנשוא למען קיום מצוותיה, מלמד "דרשאי להרוג את עצמו באינו רוצה לסבול ייסורים, מטעם פקוח נפש דוחה לשאר איסורי תורה, ואף איסור זה דאך את דמכם אינו בכלל לא תרצח...". ולכן "חולה הסובל יסורים קשים ומתחנן לאחרים ליטול את נפשו... היה צריך להיות מותר מטעם פיקו"נ" ¹⁷, ועיין בזה" (הרב צבי שכתר, גנת אגוז, עמ' עד) ¹⁸.

16 דברים בכיוון כללי דומה (אם כי מתונים בהרבה), שמדברים מכח הסברא (ומבלי מקור מפורש) על גבולות חובתו של אדם בקיום המצוות, ניתן למצוא אצל פוסקים נוספים. כך כתב הרב שטרנבוך שלהלכה אין לקיים מצוות עשה במקום שהדבר יוביל את האדם לחולי, משום ש"אין רצונו ית"ש ששיתפול למשכב עבור מצוותיו" (תשובות והנהגות א, שב). ובמקום אחר (תשובות והנהגות ה, קמא) הוסיף וכתב שלא מצא "מקור שאסור לעבור איסורא דאורייתא בשב"א" או באיסור דרבנן בקום עשה במקום צער רב מאוד". ויתר על כן כתב האגרות משה (יורה דעה, ב, קעד, ד) שבצער גדול מאוד שהוא דומה לאיבוד אבר יכול לעבור גם על כל הלאוין: "שלא מצינו אלא שצריך להוציא כל ממונו, ואין לנו לחייב בדבר שהוא יותר מכל ממונו, והוא אצל שמצטערין טובא כמו חתיכת אבר מעצמו שאינו חייב... דלא נאמר אלא הוצאת כל ממונו ולא ביותר מזה להש"ך שמיקל בחתיכת אבר...". וביאר דבריו בספר 'משנת פיקוח נפש' (עמ' קצד) שיסוד דבריו הוא "מסברא וקבלה דחז"ל שיש שיעור עד כמה חייביה רחמנא להתאמץ בחיובי תורה... ובמצות ל"ת דחמירי טפי השיעור הוא כל ממונו, וטפי מיניה הוה כאונס". וראה חידושו שם בסוף העמוד בנוגע למי שממונו חביב עליו יותר מגופו, שיותר לו לעבור לאו בכגון דא.

17 הרב שכתר ציין לדברי הר"י ענגיל שבדבריו מופיע רעיון דומה ולפיו יש לייחס מעמד הלכתי של מעין 'פיקוח נפש' אף במקום שאין מדובר בו על סכנת חיים (הכוונה שם הייתה להיות עגונה). ואמנם, מצינו על עניינים שונים שחכמים אמרו ביחס אליהם שהאדם "חשוב כמת", ושחיייו אינם חיים, והפוסקים התייחסו לכך כאל "מעין פיקוח נפש". ויש לומר שהדבר דומה לכאן, שמי שמותו טוב מחייו חיייו אינם חיים כפשוטו... כך, בשו"ת עין יצחק (חלק א, אה"ע, יא) הביא מהתלמוד הירושלמי שהתפללו והתענו על מותו של אדם שנעשה כרות שפכה "דמצוה להתענות עליו שימות, דכיון דנפסל בקהל, דיותר טוב לו המות מהחיים", ולמד מכאן הרב יצחק אלחנן ספקטור ש"מצוה רבתא להשתדל להיתירא בענינים כאלו לבל יודחו מקהל ד' כי זהו ענין פקוח נפשות". בדומה לכך מצינו בנוגע לחשש טירוף הדעת של השכיב מרע שמבקש שיגרשו את אשתו, ש"אינו סכנת נפשות גמורה אלא קרוב לפיקוח נפש", ומשום כך "לא התיירו אלא רק איסור דרבנן ולא דאורייתא, (חוט השני, שבת, ד, עמ' רמה). כך גם בנוגע להפריה חוץ גופית יש מגדולי ההוראה שהתירו דברים שונים מתוך הבנה ש"מי שאין לו בנים חשוב כמת, וא"כ יש כאן גם מעין פיקוח נפש...". (תשובות והנהגות כרך ה סימן שיז). ולדעת המהרש"ם יש מקום להחיל על מי ש'חיייו אינם חיים' דין פיקוח נפש במקצת, אף מצד "חלל עליו שבת אחת כדי שישמור...", שכן מצבים שמעוררים קשיים נפשיים גדולים עלולים להעביר את האדם על דעת קונו" (ראו בחשוקי חמד, בבא מציעא סב; ע"א).

18 הרב שלמה זלמן אוירבך התיר מתן משככי כאבים לחולה הסובל מייסורים קשים מנשוא, אף

ואם אמנם הדבר נלמד ממצות וחי בהם הרי שמצוה מיוחדת לפרסם זאת בכדי שלא יבואו לומר שהתורה היא הגורמת לאדם לסבל ולייסורים, ושהיא ח"ו בגדר 'נקמה בעולם' ואינה מרחמת על האדם הסובל¹⁹.

סיכום

ראינו אם כן, שיש סיבות שונות להתיר 'אמירה לגוי' בהמתת חסד.

א: דעת הרב ורנר להלכה (וכן ספיקו של הרב פינשטיין ודבריו של הרב פוברסקי) שהמתת חסד מותרת בבני נח אף להמתת חולה מישראל²⁰.

ב: לשיטת הראשונים המתירה לאדם להרוג עצמו במקום ייסורים, מותר אף לבקש מאחר שימיתנו.

ג: בנידון דידן שפוגע בעצמו על ידי אחר, יש מקום לסמוך על דעתו של המהרש"ל (ים של שלמה, ב"ק פ"ח ס' נט) "שאנו קרוי חובל בעצמו כשמוניח עצמו ליהרג". לשיטתו אנו למדים ממעשה דרבי חנינא בן תרדיון ש"כשאומר לאחרים שיהרגו אותו ליכא איסורא" (להורות נתן, ב, סו). "דכדי להינצל מיסורים מותר להניח עצמו ליהרג, דלא הוי כחובל בעצמו, ואף מותר לומר לקרב מיתתו" (להורות נתן, טו, קנט).

ד: במקרים שבהם החולה כלול בגדר של טריפה (ולדוגמא, חולה סרטן שאינו עתיד למלא את שנתו, וכדומה) לשיטת הרב ישראלי המתת חסד מותרת בין על ידי גוי ובין על ידי ישראל.

נספח: האם מותר במקרה זה לסמוך על דעת יחיד?

אף אם נאמר שכל הנאמר לעיל משקף דעות יחיד בלבד, ורוב מוחלט של הפוסקים

במקום שבו לדעת הרופאים הדבר יקצר את חייו של החולה, (מנחת שלמה, ב, סימן פב). תלמידו הרב אביגדור נבנצל כתב ביחס לכך ש"בעניי לא ידעתי להסביר דעת אדמו"ר שליט"א אלא אם כן מתיר אף הריגה בידים להקל סבל החולה, ועל זה יש לדון בנפרד", ספר אסיא ד עמ' 262-260.

19 "דהכי שמניח לעצמו למות בגלל חילול שבת, איכא דין מיוחד דוחי בהם ולא שימות בהם", שלא יראה כאילו "שמירת המצוות הוא גורם לעצמו שימות", ש"איכא דין מיוחד, דבמקום מצוה הוא מחוייב להציל את עצמו שלא ימות, וכדילפינן מקרא דאלה המצוות אשר יעשה אותם האדם וחי בהם... דהיינו דאיכא איסור שימות בגלל שמירת שבת שהיא מצוה, שאם ימות בגלל שמירת מצוה יחשבו שמשפטי התורה היא נקמה בעולם ח"ו... דבמצוה מחוייב להציל את נפשו ואסור לו לגרום למות אף בשב ואל תעשה, כדי שלא יאמרו שהמצוות הם נקמה בעולם, אלא ידעו שהם רחמים וחסד ושלוש" (שו"ת להורות נתן, חלק טו, קנח).

20 וראו בספר תורת העובר עמ' תרצא, שציין משום דעות אלו שכאשר נדרשים לתת תרופת ארגעה לחולה הסובל מייסורים קשים, ויש חשש שהדבר יביא לקיצור ימיו, שכתחילה יש לעשות כן על ידי גוי.

אוסרים המתת חסד על ידי אמירה לגוי²¹, עדיין יש לבחון אם יש לסמוך כאן על דעת היחיד. יש מקום לומר שחולה שסובל עד כדי כך שהוא הגיע לכלל החלטה שטוב מותו מחייו, והוא מבקש מאחרים שיעזרו לו לשים קץ לחייו, נמצא בשעה של דחק מאין כמוהו.

ואמנם, כבר נגע בשאלה העקרונית הזו הרב נתן גשטטנר, וכתב ביחס למקרה אחר שאדם הסובל ייסורים כה קשים "אין לך שעת הדחק גדול מזה", ועל כן יש לומר שיוכל אותו חולה לסמוך אף על דעת היחיד (להורות נתן, חלק טו סימן קס)²², שאלו ואלו דברי אלוקים חיים²³.

עוד נראה, שלכולי עלמא הריגת עצמו על ידי שליח מחלישה בהרבה את רמת האיסור²⁴ (ומבחינה זו יש להורות לחולה שלא ישכור בתשלום את שירותיו של אותו

21 ובנוגע לחשש של לפני עיוור כבר כתב הרב פישנטיין ש"אפשר שלא היה חש על מה שיעבור בן נח איסור רציחה מאחר שהוא טובתו... והיה מותר לו מצד הלאו דלפני עור שהוא להישראל רק לאו שבשביל היסורין שינצל מזה" (אגרות משה, חושן משפט חלק ב סימן עד).

22 והביא שם שנחלקו הש"ך (י"ד סוף ס' רמב בהנהגת הוראת או"ה) והב"ח אם ההיתר לסמוך על דעת יחיד בשעת הדחק נאמר דווקא באיסור דרבנן, או אף באיסור דאורייתא, ושמדברי ה"ט"ז (י"ד ס' רצ"ק ד) משמע כדעת הב"ח "דסמכינן בשעת הדחק על היחיד גם לענין איסור דאורייתא, ודלא כהש"ך... וא"כ בנדון דידן היה מקום לסמוך על הים של שלמה דבמקום צער מותר להניח לאחרים להורגו דומיא דרבי חנינא בן תרדיון... בשעת הדחק אפשר לסמוך אף על דעת יחיד ואף בדאורייתא, וכאור זרוע וטו"ז הנ"ל. והנה בחולה שמכניסים קנה לריאה כדי להחיותו ודבר זה גורם לו צער גדול, הרי אין לך שעת הדחק גדול מזה".

23 היה מקום לערער על כך ולטעון שכל ההיתר להסתמך על דעת היחיד בשעת הדחק לא נאמר במקום שהפוסקים נחלקו בפירוש בשאלת הדין בשעת הדחק "כגון בעיגון או בדיני נפשות ודאי הלכה כדברי המרובין" (חלקת מחוקק אה"ע יז, לא). באנו בכך למחלוקת גדולה בין האחרונים, כאשר רבים חלקו על טענה זו של החלקת מחוקק [כך בט"ז (ס"ק טו), בהגהת החכם צבי שבט"ז, ובבית שמואל (ס"ק מז) שם]. ראו עוד בסיכום הדעות שבשו"ת יביע אומר (חלק ג, יו"ד, מג). ביסוד המחלוקת הנ"ל עומדת שאלת סיבת ההסתמכות על דעת היחיד בשעת הדחק. לדעת החלקת מחוקק, ודעימיה, אנו נסמכים על כך שיתכן והאוסרים מודים בשעת הדחק (כך ביאר בהגהת ה"ט"ז אה"ע, יז, טו). אמנם, לדעת החולקים עליו, הרשות לסמוך על דעת היחיד נשענת על ההנחה שגם במקום שרבים חלוקים על היחיד "אין דעת היחיד בטלה". הרב צבי שכטר סיכם בעניין זה את דבריו של הקהילת יעקב מקרלין ש"הכל מיוסד אהנחה זו - דאלו ואלו דברי אלוקים חיים. דמושג זה הוא לא סתם פתגם פילוסופי, אלא יסוד מוסד בהלכה" (דברי הרב, עמ' רלה). ובדמה לכך ביאר הרב אהרן קוטלר שההסתמכות על דעת היחיד בשעת הדחק נובעת מכך "שגם המתיירים הם תלמידים ששימשו כל צרכם...ולכן אפשר לסמוך גם על סברתם... ואלו ואלו דברי אלוקים חיים", (משנת ר' אהרן, חלק ד, עמ' רו). וכן ביאר בשו"ת דברי יהושע (חלק א, סימן סא; וסימן עד, אות יב). וראו עוד בשו"ת מנחת אשר, ב, צח.

24 כך ביאר המשנה למלך ששאל המלך ביקש להרוג עצמו על ידי מינוי שליח, בכדי להמעיט

הרב פרופ' ארי זיבוטפסקי והרב יואל קניגסברג

דינו של בשר מתורבת מביצת תרנגולת או מביצית מופרית של פרה

הקדמה

תאים שמקורם מביצת תרנגולת מופרית

תאים מביצית מופרית של עובר פרה

א. 'מייא בעלמא'

ב. 'פירשא בעלמא'

הצעה חדשה: השוואה הלכתית בין ביצית יונק לביצת עוף
האם בשר שמקורו בתאים שהם כשרים ופרווה נשאר פרווה?

מראית עין

מסקנות

תגובת הרב זאב וייטמן

תגובת המחברים

הקדמה

בשנים האחרונות שאלת כשרותו של בשר מתורבת הפכה מדיון תיאורטי לשאלה מעשית של ממש. מאז שהחלו הדיונים בנושא בשנת 2013¹, בעקבות ההמבורגר הראשון מתאי גזע שהוצג ע"י מארק פוסט², עבר התחום כמה וכמה פריצות דרך. כיום עלות הייצור של בשר מתורבת הרבה יותר קרובה לזו של בשר קונבנציונלי³, ומדובר במוצר שדומה מאוד (בשאיפה להגיע עד כדי זהות מוחלטת) לבשר רגיל מבחינת מראה, מרקם וטעם⁴.

השאלות לגבי מעמדו ההלכתי של בשר מתורבת, האם יהיה כשר רק כשמפיקים אותו מתאים של בהמה כשרה או אולי רק מתאים של בהמה כשרה שחוטה, האם ה"בשר" יהיה בשרי או פרווה וכו', כבר אינן שאלות של מדע בדיוני. קיימים היום

הגוי²⁵), ובפרט שמדובר כאן בשליח נכרי ש"אין הגוי נעשה שליח לדבר מן הדברים שבעולם" (הלכות שלוחין ושותפין פרק ב הלכה א). ובמקרה שבו אין צורך לבקש מהגוי, אלא שהיהודי "מאושפז בבית חולים של גוי ויש לו מחלה איומה, ואין לו אלא חיי שעה, ורוצה הרופא הגוי לחסוך לו היסורים ולקרב מיתתו, ושואל ממנו רשות". השיב הגר"ח קנייבסקי שכאשר "החולה מרגיש שזה טובתו יתכן שמותר, כמו שמותר להתפלל עליו שימות"²⁶.

אני כופל בסוף הדברים את הנאמר בפתיחה, שאין בדברים הללו משום הוראה כי אם דיון והצעת הסוגיא לפני הלומדים. ובכל מקרה יש לזכור, שגם על הצד שמדובר במעשה אסור, הרי מדובר במקרה של אונס שאינו דומה כלל לחומרת עבירת רציחה במזיד²⁷. ובכל אופן ניתן לכאורה להסיק מכאן שיש מקום בהלכה להתיר למי שנמצא ל"ע במצב של סבל וייסורים נוראיים לעשות כמעשה ר' חנינא בן תרדיון ולבקש מגוי שיקצר את חייו, ובכך יזכה אותו בן נח עצמו במצוה גדולה. וזאת אף אם מדובר באדם שדעתו צלולה, שיכול עוד לקיים מצוות, לשמור שבת וכו'. ונחתום במילותיו של הרב שאול ישראלי, שמתאור המעשה מוכח שר' חנינא בן תרדיון "היתה מחשבתו זכה וצלולה, כפי שרואים מכל דברות הקודש שלו מע"ג המדורה, וודאי שייך בה"ג, יפה שעה אחת בעוה"ז וכו', ומ"מ מצוה גדולה קיים הקלצטונירי שזכה ע"י זה לחיי עוה"ב בקירוב מיתתו, הרי לנו מזה שבמקום יסורים לא נאמר הכלל כדי שישמור שבתות הרבה... ולא נאמרה החשיבות של שמירת שבתות הרבה אלא במקום שאין זה כרוך בצער מרובה".

ונזכה כולנו לחיים וברכה ושלוש.

בחומרת העוון. ד"אף דבדיני שמים מענישים את המשלח לדבר עבירה, מכל מקום אין מענישים אותו כולי האי כאילו עשה הוא העבירה בעצמו" (פרשת דרכים, דרך הרבים, דרוש יג).

25 על פי המשנה למלך (הלכות רוצח, ב, ג) שביאר שדעת הרמב"ם כשיטת הריטב"א ש"דוקא שוכר דעביד מעשה חייב דיני שמים, אבל בדיבורא לא מיחייב. אמנם, רבים חלקו על כך, ראו בקצות החושן (סימן לב ס"ק א). אולם, גם לדעת החולקים מינוי השליח מפחית מחומרת העונש. ראו על כך בלהורות נתן (ב, סה): "דהכי דשכר את ההורג מתחייב השוכר דיני שמים כאילו הוא הרגו בעצמו...". [וראו בשו"ת מהר"ש ענגיל (ה, פט), שכתב במי שצריך לבצע הפלה על ידי רופא נכרי ש"יש עצה לצוות לגוי "שלא יעשה בעצמו רק על ידי גוי אחר וחשיב לפני דלפני"].

26 מובא במשנת פיקוח נפש, עמ' כו, ועמ' רעו. וציין הגר"ח קנייבסקי שם, שיש ללמוד זאת ממעשה רבי חנינא בן תרדיון, ומדברי אביו בקריינא דאיגרתא.

27 וראו בדבריו של הרב זילברשטיין בנוגע למאבד עצמו לדעת מפאת ייסורים, שהביא ממקורות רבים שאף שלדעת רוב הפוסקים "משמע שאסור לאדם לאבד עצמו, אף במקום צער ויסורים", מכל מקום "משמע מהפוסקים שאם עבר ואיבד עצמו אין לו דין של מאבד עצמו לדעת" (חשוקי חמד סנהדרין דף לז עמוד א).

1 ואף קודם לכן - ראה מאמרו של הרב דניאל פרידמן משנת 2007 - Rabbi Daniel Friedman, "Pareve Meat", RJJ Journal of Halacha and Contemporary Society, LIII (93-105)

2 <https://www.bbc.co.uk/news/science-environment-23576143>
Post, M. J. (2014). Cultured beef: medical technology to produce food. Journal of the Science of Food and Agriculture, 94(6), 1039-1041

3 לעומת שנת 2013 שבה עלות ייצור המבורגר מתורבת עמדה על כ\$330,000-. ראה למשל: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-10-22/clean-meat-just-chicken-nuggets-grown-in-a-lab-coming-soon>

4 ראה על כך באתר www.whatiscultivatedmeat.com/product

כ-75 [!]: חברות בעולם שמתעסקות בתחום, ומתוכן לפחות חמש נמצאות בישראל⁵. בשנים האחרונות נערכו טעימות פומביות שהדגימו מעבר לכל ספק שהבשר המתורבת הוא מוצר קיים. ממגוון סיבות (ביניהן בעיות רגולטוריות, של סילומיות [סקָלָבִּילִיטָה, מדרגיות, scalability] ושל עלויות)⁶ קיים עיכוב בהכנסת המוצרים לשוק, אך סביר להניח שמדובר בעניין זמני, בסדר גודל של שנים ספורות ואולי אף פחות, ובוודאי שלא מדובר על עשרות שנים (בסינגפור קיימת אפשרות כבר היום להזמין מוצרי בשר מתורבת באופן שיווקי⁷).

על מנת להגיע להכרעה הלכתית בנושא, הפוסקים נדרשים לבחון כל דרך ייצור בפני עצמה. בתחילת הדרך, כאשר התפרסמו המאמרים הראשונים על כך, הדיון התקיים סביב נושא תיאורטי ובקווים מאוד כלליים⁸. פוסקים שהתייחסו לטכנולוגיה ספציפית עסקו בבשר מתורבת שהופק מתאי שריר⁹, ומכיוון שהתאים הראשוניים הופקו מרקמת בשר קיימת, הדעה הרווחת הייתה שהמוצר ייחשב בשרי ושמקורו חייב להיות מבהמה כשרה, וכמו כן הייתה התייחסות לסוגיית "אבר מן החי". אך כיום קיימות טכנולוגיות שונות ומגוונות לייצור בשר מתורבת, ולכן הדיון ההלכתי התרחב גם הוא לתחומים חדשים.

לאחרונה פרסם הרב אברהם סתיו נייר עמדה בנוגע לשתי טכנולוגיות ספציפיות המשמשות חברות סטרט-אפ ישראליות לייצור בשר מתורבת: סטייק המופק מתאי בקר שמקורם מביצת מופרית בשלב מוקדם שנשטפה החוצה מגוף הפרה לפני ההשרשה ברחם, ובשר עוף שהופק מתאים שנלקחו מביצה מופרית בשלב מוקדם¹⁰. לאחר פרסום נייר העמדה הופיעה גרסה מורחבת שלו בכרך האחרון של תחומין (כרך

5 לרשימה עדכנית של החברות בתחום, לפי מדינות -

<https://cellbasedtech.com/lab-grown-meat-companies>

6 Post, M. J., Levenberg, S., Kaplan, D. L., Genovese, N., Fu, J., Bryant, C. J., Negowetti, N., Verzijden, K., & Moutsatsu, P. (2020, July 16). Scientific, sustainability and regulatory challenges of cultured meat. Nature Food, 403-415

7 <https://gfi.org/blog/cultivated-meat-singapore>

8 לסיכום השיטות ודרכי ההסתכלות השונות ראה: Kenigsberg JA and Zivotofsky AZ (2020) A Jewish Religious Perspective on Cellular Agriculture. Front. Sustain. Food Syst. 3:128

9 "בשר מתאי גזע", ותגובות ע"י הרב צבי רייזמן, הרב יעקב אריאל, הרב יהודה בצלאל שפיץ והרב זאב וויטמן, תחומין לד-לו. כשרותו של הבשר המלאכותי, הרב ד"ר חנוך קאהן, המעיין טבת תשע"ו.

10 הופץ באדר תשפ"ב עם עיתון מקור ראשון. יש מקום לדון אם הבמה לבירורים הלכתיים בשאלות הלכתיות משמעותיות היא הפצת 'ניירות עמדה' בתפוצה רחבה במקביל למיצוי הדיון בבית המדרש.

מב, תשפ"ב) שבה המחבר ממעט בהכללות¹¹, ומתמקד בשאלה המעשית הנוגעת להשלכות של דרך ייצור הבשר המתורבת בשתי החברות. אנו מבקשים בשורות אלו להעיר על טענותיו של מחבר המאמר וגם לחלוק על חלק מדבריו.

הרב סתיו טוען ארבע טענות עיקריות:

1. תאים שמקורם מביצת תרנגולת מופרית - כשרים ופרווה.
2. תאים מביצת מופרית של עובר פרה שנשטפו החוצה - כשרים ופרווה.
3. בשר שמקורו בתאים שהם כשרים ופרווה - הינו פרווה.
4. אין חשש מראית עין בשימוש במוצר הסופי, שלדבריו דינו פרווה, עם חלב. לדעתנו ארבעת הטענות הללו אינן מוכחות דיין, וחלקן שגויות או מטעות.

תאים שמקורם מביצת תרנגולת מופרית

המחבר, הרב אברהם סתיו, מתבסס על ההלכה הידועה שביצת תרנגולת מופרית כשרה ופרווה. אך עובדה הלכתית זו נכונה רק עד לנקודה מסוימת. אכן במשך רוב ההיסטוריה (בניגוד לדור האחרון) רוב הביצים שנאכלו היו ביצים מופרות אבל לא מודגרות. לפיכך, אם התאים המשמשים את הסטרט-אפ הישראלי מקורם אכן מביצה מופרית אבל לא מודגרת¹² צודק המחבר שהתאים הם כשרים ופרווה, אך לא פשוט כלל להתיר את התאים שנלקחו מביצי תרנגולת מופרות ומודגרות בשלבי התפתחות מאוחרים יותר. לדוגמא, עוף טרם לידתו אסור (י"ד סי' טו סע' א). ביצה עם דם על החלמון או עם דם שמקורו באפרוח מתפתח אסורה (י"ד סי' סו סע' ב-ג). ביצה עם אפרוח שהתחיל להתרקם בעייתית מבחינה הלכתית (י"ד סי' פו סע' ח). ביצה מודגרת מתחילה לפתח כלי דם הנראים בבירור תוך 2-3 ימים (ראה תמונות), ובשלב זה כל הביצה אסורה (י"ד סי' סו סע' ג). לקיטת תאים מכל חלק של ביצה כזו בעייתי מבחינה הלכתית, ובוודאי שתאי הדם עצמם אסורים. כמו כן, תאים הנלקחים מעוף מתפתח, לא משנה מה גודלו, כנראה אסורים (י"ד סי' טו סע' א). נכון שהרב סתיו הגביל את נטילת התאים ל-72 השעות הראשונות לאחר תחילת הדגירה בגלל החשש של "ריקום", אך כאמור ישנם חששות נוספים, והנושא

11 המחבר נכנס לדיון בנושא ביטול, סוגיה שהועלתה במאמרים קודמים אך נראה שאינה רלוונטית לנושא. ראה במאמרנו שיצא לאור בגיליון הבא (גיל' 37) של כתב העת בד"ד של אוניברסיטת בר אילן.

12 שבהם התאים החלו להתחלק במהלך עשרים שעות בערך, כשהביצת הייתה באובידוקט, ובנקודת זמן זו הביצת מכילה בין 50-20 אלף תאים בלסטודרמים שהוכחו כפלורופוטנטים. ראה: Laval F, Pain B. Chicken embryonic stem cells as a non-mammalian embryonic stem cell model. Dev Growth Differ. 2010 Jan;52(1):101-14

מורכב יותר. לפיכך, אם התאים המשמשים את חברות הבשר המתורבת מקורם אכן מביצה מופרית לא מודגרת התאים האלו יהיו אכן כשרים ופרווה, אך אם התאים נלקחו מאפרוח המתפתח בביצה או מתאי דם שנלקחו אחר מספר ימים של דגירה ההיתר מוטל בספק, והאמירה הגורפת שלקחת תאים מביצי תרנגולות מופרות (לפני שעברו 72 שעות מההפרייה) היא נטולת בעיות הלכתיות היא שגויה ומטעה.

ארבעה שלבים בהתפתחות ביצה מופרית. צילום ד"ר אליקים ברמן

על כן לענ"ד יש צורך להדגיש את העובדה שאפשרות זו של לקחת תאים מביצה מופרית יכולה להוות פתרון הלכתי מצוין לייצור בשר מתורבת כשר אך רק אם התאים נלקחו סמוך מאוד להטלה, ולאחר ניתוח מדקדק של מצב הביצית ברגע שבו נלקחים התאים.

תאים מביצית מופרית של עובר פרה

א. 'מיא בעלמא'

המחבר הרגיש כנראה שקביעת מעמדם של תאים שמקורם בביצית מופרית שנשטפה וניטלה מפרה הוא הקשה והבעייתית מבין קביעותיו, ולכן הוא השקיע מאמצים רבים והאריך בכתובתו כדי להוכיח שגם הם כשרים ופרווה, ובכל זאת

בסיכום הקצר המסקנה שלו אינה מוחלטת כל כך, והוא כותב: "ונראה שהוא הדין" וכו'. הוא מסכים שפרוסה שנלקחה מעובר מושרש ברחם תיאסר מחמת "אבר מן החי", אולם לטענתו עובר טרם השרשה (בלסטוציסט) הינו "מיא בעלמא" ולכן לא חל לגביו איסור אבר מן החי. אך הביטוי 'מיא בעלמא' נאמר בהקשר של דיני בכורה, ומשמעותו הוא שהעובר עליו מדובר אינו נחשב בכור. אין זה אומר שגם לגבי עניינים הלכתיים אחרים העוברון נחשב "מים" ולא "בשר", או שהוא אינו נחשב "פרה" לענייני איסור והיתר. גם הנחתו שהיות שהעובר הנ"ל טרם הושרש הוא אינו "חלק מבעל החיים" אלא נחשב לדבר "היוצא מן החי", לענ"ד אינה נכונה כלל. הרי מדובר בתהליך טבעי, שהרי כך הוא הסדר אצל הפרה: הפרייה, הריון, ולידה. הביצית (שהייתה בתחילה מחוברת לפרה) נודדת אחרי ההפרייה בתוך גוף הפרה עד להשרשה ברחמה של הפרה, ולמה והיכן היא תפסיק להיות חלק מהפרה? אי אפשר בשום אופן להשוות את הבלסטוציסט לחלב, זרע או ביצי עופות שנחשבים 'יוצא מן החי', כי שלושתם הם חומרים המתהווים בתוך הפרה ועתידיים באופן טבעי לצאת ממנה, בעוד שהבלסטוציסט הנ"ל עתיד להישאר בתוכה, להשתרש, ולהתפתח לבעל חיים שלם. השטיפה שלו החוצה משולה לחיתוך חתיכה קטנטנה מהפרה והוצאתה מחוץ לגוף הפרה - האם חתיכה זו אינה בשר או עצם כמו כל שאר חלקי גוף הפרה?

ב. 'פירשא בעלמא'

אם כן, מהו מעמדו של הבלסטוציסט? הרב סתיו מציע שהבלסטוציסט יחשב כ"פירשא בעלמא". הרדב"ז (בשו"ת ח"ד סי' עד [תתשמו]) מסביר שרש"י סובר שהמונח 'פירשא בעלמא' בא מהמילה מופרש, כלומר משהו שהופרש מהגוף. אפשרות שנייה היא שמדובר במילה פָּרַש, פסולת או צואה. הרב סתיו מודה שהדוגמא של חֶלֶב אינה רלוונטית לדיון על הבלסטוציסט, ולכן מבסס את עמדתו על השוואה לזרע, ומביא את הדוגמא הקלאסית של פירשא שהיא יאלי דיחמורתא (יו"ד סי' פא סע' ג) שהוא זרע שנפלט מהאתון. אולם לרוב הדעות יאלי דיחמורתא אינו זרע טרי וחי, אלא זרע קרוש ברחם הנקבה שמושלך מרחמה, ומדובר בחומר שהופרש מגוף הבהמה שאינו יכול לשמש למאומה. הזרע המופרש כבר לא חי ואינו יכול להפרות ביצית, ולכן הוא 'פירשא' אמיתי. אך הבלסטוציסט עדיין חי ונמצא בתהליך של ייצור עובר, ואינו 'פרש' וגם אינו מופרש, ואי אפשר להשוות אותו בענייני איסור והיתר לזרע שנפסל. אם כן אין שום הוכחה שהבלסטוציסט יחשב כ"פירשא בעלמא". בנוסף, חשוב להעיר שהיאלי דיחמורתא מקורו מחוץ לגוף האתון, לעומת הבלסטוציסט שמקורו באותה פרה. זאת אומרת, שלמרות שהרב סתיו טוען שהוא לומד את היתרו מתוך השוואה לזרע, הוא בעצם לא דן בעניין היתר אכילת זרע.

ביחס לביצי תרנגולות כמקור הלכתי אפשרי להיתר בלסטוציסטים של פרה, הוא הציג כמה מקורות שמתייחסים לביצים כאל פירשא. ברם אסור לשכוח שבסופו של דבר ביצים עצמן כמובן אינן מוגדרות כפירשא, והראיה לכך היא שביצי עופות טמאים נחשבות כ"יוצא מן הטמא" והן אינן כשרות.

לדעת הרב אשר וייס (בתשובה שנכתבה לנו ושצוטטה במאמר הנ"ל) הביצית שבגוף הפרה אינה פירשא היות שהיא חלק מגוף הפרה מלידה, ואף אינה "מיותרת" או "לא חשובה". ביצית מופרית לא יכולה להיחשב "כלא חשובה" לא מצד בעל החיים ולא מצד האדם. היא איננה "הפרשה", אלא רקמה חיה.

הרב סתיו כותב לגבי שליה של בהמה טהורה ש"מדברי רוב הראשונים נראה שאסור את השליה כדעת הרמב"ם", ו"דעת רוב ככל הפוסקים האחרונים היא שלמעשה יש לאסור אכילת שליה של בהמה טהורה". בכל זאת לטענתו הם יסכימו שבלסטוציסט יהיה מותר באכילה מכיוון שהם אוסרים את השליה בגלל העובר הקשור אליה, מה שלא רלוונטי לגבי בלסטוציסט. אבל אין דבריו נראים, מפני שהבלסטוציסט הוא העובר המוקדם! הטענה השנייה שלו היא שאמנם השליה אינה מזון מבחינה אובייקטיבית אבל יכולה להיחשב כך מבחינה סובייקטיבית, ולעומתה הבלסטוציסט לעולם לא ייחשב כמזון. אך מצד אחד אפשר לומר שהבלסטוציסט נחשב כאוכל בדיוק כמו השליה, ומעבר לכך הרי זה בדיוק מה שמתכוונים לעשות כאן - להפוך את הבלסטוציסט לאוכל! לכן לענ"ד דעת הרוב האוסרת אכילת שליה תאסור גם אכילת בלסטוציסט.

לסיכום, הבלסטוציסט הוא אמנם קטן מאוד, אבל הוא משמעותי, ובהחלט אינו 'פירשא בעלמא'. הקביעה שהבלסטוציסט הוא כשר פרווה על סמך הגדרתו כ"פירשא בעלמא" אינה מבוססת כלל.

הצעה חדשה: השוואה הלכתית בין ביצית יונק לביצת עוף

למרות שכפי שהוסבר אין בסיס להגדיר את הבלסטוציסט כ"פירשא בעלמא", יש אולי מקום לטעון שביצית הפרה המופרית הלא-מושרשת תהיה כשרה בדיוק כמו ביצה של תרנגולת. אולם לא פשוט לומר כן: ביצית כשהיא עדיין מחוברת לשחלה היא בשר מן החי בדיוק כמו כל חלק אחר של איבר פנימי של הפרה, ואם (ללא התערבות יד אדם) התהליך הטבעי יימשך והבלסטוציסט יישתל וישתרש ברחם, חתיכה הנחתכת ממנו תהיה אסורה¹³. לפיכך, אם הביצית המחוברת לשחלה אסורה,

13 הרב סתיו מצטט מספר ערוגת הבושם שאכן טוען שהאיסור הוא אבר מן החי. יש לציין שהוא הראשון שאמר כך, והוא עצמו מציין שהרמב"ם והראשונים האחרים לא אמרו זאת במפורש. כפי שיזכר קיימות ראיות שהאיסור אינו אבר מן החי.

וגם העובר המושתל נאסר, על סמך מה ניתן להתיר את שלב הביניים? כדי להתיר את הבלסטוציסט טרם שהושרש, ובעקבותיו כנראה גם את ה"בשר" שנוצר ממנו, צריכים להוכיח את היתר הבלסטוציסט. ואפילו אם נמצא היתר לאוכלו מהיכא תיתי שהבשר הזה פרווה ואינו בשרי?

נראה לנו להציע בפני גדולי הפוסקים סברה מקורית ויצירתית. לדעתנו אפשר להשוות בין ביציות של יונקים לביצי עופות. ביצי עופות מותרות באכילה רק בגלל שהתורה גילתה לנו כן במצות שילוח הקן (תוספות, חולין סד, א ד"ה שאם), ואחרי שהתורה גילתה לנו זאת - אפילו ביצת תרנגולת שלא נגמרה, כאשר היא כבר איננה מחוברת לגוף התרנגולת, אינה נחשבת לאבר מן החי, כמו שפסק השו"ע (יו"ד סי' פו סע' ד) "הכה תרנגולת על זנבה והפילה ביצתה קודם שנגמרה מותרת, ואין כאן משום אבר מן החי. והוא שאינה מעורה בגידין". תוספות (חולין סד, ב ד"ה גיעולי) העירו "אתא לאשמועינן דלא חשיב אבר מן החי אע"פ שלא נגמרו לגמרי...". ביצה זו שהוצאה החוצה בטרם עת מהתרנגולת הייתה בדרך כלל ביצה מופרית, ובכל זאת היא מותרת גם כאשר לא נגמרה, אפילו אם יצאה מגוף התרנגולת בסיוע חיצוני ('הכה על זנבה'). זהו מצב דומה מאוד לזה של שטיפת ביציות מופרות לא מושרשות מפרה. לפי סברא זו ביצית של יונק אחרי הביוץ ולפני ההשרשות בכותלי הרחם כבר איננה נחשבת חלק של האם, אך עדיין לא הגיעה לשלב שהיא תיחשב כ"עובר ירך אמו". ההלכה הרי מבדילה בין החלקים הפנימיים של הפרה עצמה לבין חלק מהעובר, שהרי נפסק (יו"ד סי' יד סע' ו): "המושטי ידו למעי הבהמה וחתך מן הטחול ומן הכליות וכיו"ב והניח החתיכות בתוך מעיה ואח"כ שחטה, הרי אותן החתיכות אסורות משום אבר מן החי... אבל אם חתך מן העובר... ואח"כ שחטה... מותר". הלכה זו נלמדה מגזירת הכתוב שמתיר משהו שנמצא בתוך הבהמה אבל איננו חלק מהבהמה עצמה, ורש"י (חולין סט, א ד"ה דבר שאינו גופה) מסביר: מה הוא זה שלא נחשב מגופה של הפרה? דבר ש"מן העובר". היינו, לפי רש"י העובר נבדל מגוף הפרה. הלכה זו דומה להלכה של בן פקועה, בכך שללא לימוד מפורש לא היה מובן מאליה שהעובר ניתן על ידי שחיטת אמו. היינו, אילו עובר בן שמונה חודשים שמת בבטן אמו היה נחשב כחלק אינטגרלי של האם, לא הייתה שום שאלה על כך ששחיטת האם מתירה את העובר. הצורך בלימוד ספציפי שיקבע להלכה ששחיטת האם מתירה את העובר מצביע על העובדה שהעובר אינו נחשב חלק מהאם.

לפי זה אפשר להציע, שכמו שאצל עופות קיימים שלבים ארבע בהתפתחות ההלכתית של הביצה, כך גם קיימים שלבים דומים אצל יונקים.

השלבים לגבי העוף הם:

1. כשהביצה, היינו החלמון, מעורה בגידין, קיים איסור אבר מן החי.

2. אחרי הביוץ כאשר הביצה כבר איננה מעורה בגידין (אפילו כשהיא מופרית) היא מותרת.
3. אחרי שהאפרוח מתחיל לגדול בולט בתוך הביצה נוצר איסור חדש הקיים עד שהוא יוצא לאוויר העולם.
4. כאשר האפרוח בקע מהביצה האפרוח נחשב בריה בפני עצמה ואפשר להתירו דרך שחיטה.
- כך גם אצל יונקים השלבים המקבילים יהיו:
1. הביצית לפני ביוץ אסורה בגלל אבר מן החי.
2. אחרי הביוץ הביצית מותרת אפילו אם היא מופרית.
3. אחרי ההשרשרות בכותלי הרחם קיים איסור אכילה (אבל כנראה לא איסור אבר מן החי, שהרי היא איננה חלק אינטגרלי מהאם).
4. אחרי שהעובר יוצא לאוויר העולם הוא נחשב כבריה עצמאית שאפשר להתירו ע"י שחיטה.
- זוהי הצעה חדשנית המצפה לחוות דעתם של גדולי הפוסקים.

לאור הספקות האמורים לעיל, ואחרי שחברת הסטארט-אפ שיכללה את היכולת לייצר בשר מהבלסטוציסטים האלו, הצעה מעשית אחרת היא להפיק את הבשר המתורבת מתאים שנלקחו בתהליך כדלהלן: לשחוט פרה אחת כהלכה ומיד לאחר מכן לשטוף את הבלסטוציסט. כך, לכאורה לא תהיה שאלה לגבי כשרות המקור של התאים.

האם בשר שמקורו בתאים שהם כשרים ופרווה נשאר פרווה?

הרב סתיו קובע נחרצות שבשר מתורבת שנוצר "מחומרי גלם 'פרווה' מעמדו הוא כשר-פרווה ללא פקפוק". כנראה שמרוב פשטות הדברים בעיניו הוא לא ראה צורך להביא הוכחה או תמיכה לדבריו, אך לענ"ד אמירתו שגויה.

לא תמיד התכונות ההלכתיות קבועות ולא משתנות. כך למשל, כשמתחילים תהליך הכנת פת עם קמח רגיל - העיסה כשרה לפסח. אם מחכים זמן מסוים התוצר כבר לא כשר לפסח, למרות שהוא התחיל כמוצר כשר לפסח. דוגמא נוספת: גרעיני דגן ברכתם בפה"א (או"ח סי' רח סע' ד), אולם אם טוחנים אותם ויוצרים מהם קמח ברכתם שהכל (או"ח סי' רח סע' ה), ואם בהמשך מערבים בהם מים ואופים אותם ברכתם תהיה המוציא. מכאן שתהליכים טבעיים עלולים לשנות פריט מסוים הן מבחינה פיזית והן מבחינת מעמדו ההלכתי.

אם מישהו היה כותב מאמר לפני 150 שנה כאשר הומצאו המדגרות המסחריות הראשונות, הוא היה יכול לתאר מערכת מדהימה שבה מכניסים ביצה שהיא פרווה, מוסיפים חום וחמצן, ו-21 יום לאחר מכן בוקע אפרוח, ולהציע שהאפרוח יהיה פרווה... אם היו לוקחים תאים מביצה מופרית טרייה ומצמיחים ממנה תרנגולת שלמה (משהו שלא מחוץ לתחום האפשרויות בעתיד הקרוב), האם התרנגולת הזו תהיה פרווה? ואם בעתיד הלא רחוק יהיה רחם מלאכותי, ונכניס אליו בלסטוציסט שטוף (שלדברי הרב סתיו הוא פרווה), וכעבור 9 חודשים צצה פרה. האם היא תהיה פרווה? אמנם הבשר המתורבת שונה מבהמה או עוף שלמים, אך הוא גם כבר לא תאים בודדים אלא רקמה שלמה וחיה. היכן לאורך הספקטרום ה'מוצר' מפסיק להיות במעמד של התאים המקוריים ומקבל זהות משלו? לכן בהחלט אפשרי שמתחילים מביצית פרווה או תאים (אפילו לאלו שמגדירים אותם כפרווה), ואחרי שמתרחש תהליך טבעי התוצר הסופי יהיה בעל תכונות הלכתיות שונות. בוודאי שלתכונות ה"מרכיבים" הראשוניים יש תפקיד חשוב בקביעת מעמדו של המוצר הסופי, אך מצבו של המוצר הסופי אינו בהכרח זהה למרכיביו. במצב הנדון, המוצר צמח מתאים חיים, התאים מתרבים והמוצר הסופי נראה כמו בשר, טעמו כטעם בשר, מבחינה מדעית הוא רקמת בשר, ולכן סביר להניח שהוא לא פרווה אלא הלכתית נחשב כבשר.¹⁴

מראית עין

ההלכה היא, וגם הרב סתיו מודה בכך, כי "כאשר קיים דמיון חיצוני מובהק בין החפץ המותר לחפץ האסור, יש מקום לאסור את השימוש בו משום מראית עין". יעידו על כך כל יצרני הבשר המתורבת שזוהי בדיוק מטרתם, להגיע למוצר שלא ניתן להבחין בינו לבין בשר "אמיתי", הן במרקם והן בטעם. אם וכאשר המוצר יגיע לנקודה זו, מה שאינו נכון לגבי שאר הפריטים החלופיים הנידונים (למשל, חלב שקדים או חלב סויה), גם אם הבשר המתורבת יהפוך למוצר נפוץ, עדיין יש לחשוש למראית עין. ומכיוון שזוהי המטרה הסופית, והיא נראית ברת השגה, לא נכון להתיר אותו בשלבים המוקדמים שבהם עדיין ניתן להבחין בין המוצרים ולאחר מכן בשלב המתוחכם יותר לנסות לכפות איסור משום מראית עין.

מסקנות

בשר עוף מתורבת המופק מתאים שמקורם בביצת עוף מופרית יכול, באופן עקרוני, להיות כשר אם התאים נלקחו בשלב מוקדם מספיק של התפתחות הביצה המופרית.

תאים שנלקחו מבולסטוציסט של פרה אינם מוגדרים כ"פירשא בעלמא". יש סברה להתיר בשר מתורבת המופק מתאים ראשוניים של עובר פרה הנשטפים החוצה, אך בגלל הספקות הרבים שעדיין קיימים, מוטב לקחת את התאים מפרה שנשחטה כדין, כך יתכן שיהיה קונצנזוס הלכתי סביב היתר הבשר המתורבת בלי שזה יפחית את היתרונות האקולוגיים ורווחת בעלי החיים שהושגו מטכנולוגיה זו. בשר המיוצר במעבדה הוא ככל הנראה בשרי מבחינה הלכתית, והיו לגביו כל ההגבלות הקשורות לבשר בחלב; גם לאלו שרוצים לטעון שזהו בשר פרווה קיים חשש של מראית עין.

בפיתוח הבשר המתורבת טמון פוטנציאל גדול לאדם ולעולם - מבחינת תרומתו לאיכות הסביבה, לרווחת בעלי חיים, ולמחסור המזון העולמי. אמנם חשוב להדגיש שלא מדובר ב"משחק מכור מראש", וחשוב להקפיד על כך שהיתרונות של הבשר המתורבת, גדולים ככל שיהיו, לא יהוו הכשר אוטומטי למוצר הסופי קודם שיוכרע מעמדו של המוצר ע"י ניתוח מעמיק של ההלכה. כולנו תקווה שתמצא הדרך שמוצרים כאלו יהיו זמינים לקהל שומרי התורה והמצוות דרך הסכמה רחבה של גדולי פוסקי זמננו.

* * *

תגובת הרב זאב וייטמן

בקובץ תחומין מב שיצא לאור בימים אלו דנתי בטכנולוגיה נוספת של ייצור בשר מתורבת מתאי גזע המופקים משליית פרה שפרשה מאליה לאחר ההמלטה (שהיא לכאורה 'פירשא' גמורה, וגם אין חשש שנמצא בה חלק מהעובר), והסברתי מדוע לדעתי הבשר המתורבת שייצור ממנה - בטכנולוגיה הספציפית שתארת במאמר - יהיה כשר ופרווה. אינני מכיר את פרטי הטכנולוגיה של ייצור בשר עוף מתאי גזע שנלקחו מביצת מופרית ששהתה כמה ימים באינקובטור, אבל ייתכן שחלק מהנימוקים שמניתי במאמרי להיתר יהיו רלוונטיים גם לטכנולוגיה זו, ו'בשר העוף' שייצור מהם יהיה גם הוא כשר ופרווה, למרות שאני מסכים עם המחברים שבמקרה כזה הביצת עצמה תהיה אסורה (וכפי שכתבתי במאמרי הנ"ל). הוא הדין גם לגבי ייצור בשר מתורבת מתאי גזע שנלקחו מטרם-עובר שנשטף לפני שלב ההשתרשות, גם בזה אני מסכים עם המחברים שלא פשוט לומר שטרם-עובר זה הוא כשר ופרווה (אם כי לבסוף גם הם מציעים להשוות בין ביצת עוף מופרית לביצת פרה מופרית ובכך להתיר טרם-עובר זה), אבל ייתכן מאוד שתהליכי הפקת תאי הגזע, כמו גם תהליכי הייצור בהמשך, יגרמו לכך שהמוצר הסופי יהיה כשר ופרווה.

לגבי ערעורם של המחברים על הטיעון שאם מתחילים בתאי גזע ממקור פרווה הרי שגם התוצר הסופי יהיה פרווה - יש להוסיף שאם כך הרי שגם אין הכרח שאם

מתחילים בתאי גזע ממקור כשר המוצר הסופי יהיה כשר - הרי בשר שמבושל עם חלב אסור באיסור תורה למרות ששני המוצרים לעצמם כשרים לגמרי, וכך גם בדוגמאות שהובאו ע"י המחברים - קמח כשר לפסח הופך לחמץ אם מוסיפים לו מעט מים, וביצת פרווה הופכת לאסורה כשמתרסק בה אפרוח. אלא שגם הפוסקים שמחמירים, וסוברים שיש לקחת את תאי הגזע דווקא ממקור כשר, לא חששו לכך שבהמשך העיבוד תאי הגזע הכשרים מאבדים את כשרותם, וגם הם מסכימים שאם לוקחים תאי גזע ממקור כשר - המוצר הסופי יהיה כשר אף הוא (ויש שאפילו לא נתנו משקל לכשרות מצד הגידול עליו מגדלים את תאי הגזע). אף המחברים עצמם מציעים להדר ולקחת את תאי הגזע הראשוניים מעוברים שנשטפו מפרה שנשחטה כדין, ואם אמנם יש ממש בדבריהם לא ברור כיצד פשוט להם שהמוצר הסופי שייצור מתאי הגזע הללו יהיה אף הוא כשר. במאמרי הנ"ל הסברתי שלמרות שקמח יכול להפוך לחמץ וביצת פרווה יכולה להפוך לשרץ ולבשר, הרי שכל עוד לא מתפתח באופן טבעי, ולא מפתחים באופן מלאכותי, משהו שמוגדר מעצם מהותו כאיסור התוצר אמור לקבל את דין רכיביו, וממילא אין מקום לחשש שמעלים המחברים שמעמד התוצר הסופי ישתנה בעקבות התהליכים שהוא יעבור עד לקבלת המוצר הסופי. לכן סייגתי את דבריי וכתבתי שייתכן ואם יפתחו "בשר מתורבת" גמור וזהו לבשר המיוצר מבהמה שחוטה (כולל תאי הדם שיש בו) אז יש יותר מקום לומר שהבשר הזה יהיה בשרי.

הבעיה האחרונה שמעלים המחברים נוגעת לשאלת מראית עין, אלא שלבעיה זו קיימים כמה דרכי פתרון הלכתיות פשוטים, ולכן לא נאריך בכך.

* * *

תגובת המחברים:

אנו מתכבדים בכך שהרב זאב וייטמן בחר להגיב למאמרנו. בתגובתו הקצרה הוא מעלה שתי נקודות עיקריות, שנתייחס אליהן בנפרד.

בחלק הראשון הרב וייטמן מתייחס למאמרו ב'תחומין' האחרון. יש לציין שמאמרנו בגיליון זה של 'המעין' מגיב למאמרו של הרב אברהם סתיו ב'תחומין', ולא למאמרו של הרב וייטמן שלא היה לנו ענינו. בשורות שכתב כאן הרב וייטמן הוא טוען שגם אם התאים ההתחלתיים אינם כשרים יתכן שהתוצר הסופי יהיה כשר (ופרווה), ובמאמרו שם הוא מודה שתאי מקור שנוצרו משליה של פרה יכולים להיות לא כשרים (וכן כתב הרב סתיו, כפי שציטטנו: "בין כך ובין כך, דעת רוב ככל הפוסקים האחרונים היא שלמעשה יש לאסור אכילת שליה של בהמה טהורה"), שתאי ביצת תרנגולת מופרית יכולים להיות לא כשרים, ושלא פשוט כלל שביצת מופרית של

הרב איתן קופיאצקי

האם יש מקום לשימוש במכשיר "אמזון אקו" ודומיו בשבת?

הקדמה
חשמל בשבת - סיכום השיטות
איסור השימוש במכשיר ה"אקו" ודומיו בשבת דאורייתא
הפעלת מכשיר על ידי דיבור בשבת
דיבור כמעשה בידיים בשבת
דיבור המביא לידי מלאכה האסורה בשבת
שימוש במכשיר ה"אקו" ודומיו בשבת באיסורי דרבנן
שאלת שאלות מידע ממכשיר ה"אקו" ודומיו בשבת
סיכום
נספח: תשובת הגר"ד ליאור שליט"א

הקדמה

בשנים האחרונות נכנסו לביתם של רבים, בעיקר בארה"ב, מכשירים שמשמשים כ"עוזרים אישיים", כדוגמת מכשיר "אקו", שהוא שמה של העוזרת "אלקסה" של אמזון¹. מכשיר זה "מקשיב" לכל הנעשה בבית, ומגיב לפקודה שנאמרת לו. לדוגמא, אדם אשר יגיד "אלקסה תדליקי את האור" יגרום שהאור יידלק. בעיקרון המכשיר יכול לעשות אין-ספור פעולות, הכל תלוי בשאלה למה הוא מחובר ולמה תיכנתו אותו. החיבור הבסיסי ביותר שהכרחי כדי שהמוצר יפעל הוא החיבור לאינטרנט. מכשיר אלקסה יכול לנגן אין ספור שירים, להקריא חדשות, להציג את תחזית מזג אוויר, לומר מה השעה, לשמש כשעון מעורר ועוד. המכשיר גם מציג ואף ממליץ לחבר את עצמו למכשיר הפלאפון הנייד וליומן האישי ולתזכורות הקיימות בו, כמו כן לחשבון הפרטי באתר אמזון שניתן ליצור בעזרתו רשימת קניות ולהזמין דרכו מוצרים. המכשיר תמיד מופעל ו"מאזין"² לסביבה, כך שיהיה מוכן לפעול כפי שצווה בפנייה אליו. כאשר אדם פונה למכשיר אלקסה ולדומיו נדלקת מיד תאורת לד להראות שהמכשיר מאזין, ולאחר קליטה ההוראה אלקסה אומרת את התשובה או מבצעת את הפעולה.

מכשיר זה מעורר מספר שאלות.

א. האם יש לכבות מכשיר זה בשבת? הרי הוא מקליט ואוגר כל מידע שהוא שומע.

1 מכשיר זה הינו המוצר הנמכר ביותר בשנים האחרונות באתר אמזון שמוכיל במכירות באינטרנט. המכשיר עולה היום סביב 100 ₪ וכבר אינו "מוצר של עשירים" כפי שהיה בתחילת דרכו.

2 נקודה צדדית - המכשיר אוגר את כל אשר הוא שומע לשימוש מאגרי מידע שונים.

פרה שנשטפה אכן כשרה, ובכל זאת לטענתו יתכן שבשל תהליך הייצור התוצר הסופי יהיה בכל זאת כשר. די לומר שזוהי טענה מחודשת מאוד, שאיננו יכולים להגיב עליה במסגרת תגובה קצרה זו.

לגבי הנקודה השנייה שהעלה הרב וייטמן, אנו מודים לו על ההזדמנות לחזור ולהבהיר את אחת הנקודות החשובות במאמר שלנו. הרב סתיו קבע נחרצות שאם התא ההתחלתי הוא כשר ופרווה, גם המוצר הסופי חייב להיות כשר ופרווה. לעומת זאת, טענתנו היא שמעמדו הסופי של מוצר אינו בהכרח זהה לזה של מרכיביו ההתחלתיים. נראה שכולנו מסכימים לנקודה זו, נקודה שעד כה לא נידונה בספרות ההלכתית שעוסקת בבשר המתורבת, ושהעלינו אותה בעל פה לפני הרב וייטמן וגם כאן במאמר הנוכחי שלנו. הרב וייטמן הכניס סברה זו גם במאמרו בתחומין, וכן טען בתגובתו לעיל שתאים שאינם בהכרח כשרים יכולים להניב תוצר כשר. מאידך הוא תוהה מדוע איננו חוששים שתאי מקור כשרים עלולים להניב מוצר לא כשר. ההסבר הפשוט הוא ששינוי במעמדו ההלכתי של מוצר מסוים לא יקרה באופן ספונטני ואקראי, בהיעדר סיבה לכך. בדומה לחוק האירציה, אובייקט ישמור על תכונותיו אלא אם כן תהליך כלשהו יפעל עליו בצורה שעלולה להוביל לחשש שאירע בו שינוי סטטוס. כפי שכתבנו ביחס לתאי ביצת התרנגולת - במצב הנדון המוצר צמח מתאים חיים, מתאים מתרבים, והמוצר הסופי הוא כמו בשר, טעמו כטעם בשר, מבחינה מדעית הוא רקמת בשר, וסביר להניח שהוא לא פרווה אלא הלכתית נחשב כבשר, ומכיוון שהמוצר הגיע למצב של דמיון מוחלט לבשר, יש לדון אם ייחשב כבשרי גם אם התאים ההתחלתיים עצמם נחשבו כפרווה לפני כן. מה שאין כן לגבי כשרות המוצר - כאשר מתחילים עם תאים שהם כשרים לכל הדעות (שנלקחו מפרה שחוטה כדין) אין שום סיבה לומר שבהמשך התהליך יהפכו תאים אלו ללא כשרים. לבסוף, מכתבו של הרב וייטמן מביא אותנו להדגיש שוב את הנקודה החשובה בעניין ייצור בשר מתורבת, והיא שאין פסק אחיד לכלל מוצרי הבשר המתורבת, אלא הדבר תלוי מאוד בטכנולוגיה הספציפית, ויש להעריך ולבדוק כל שיטה בפני עצמה. כמו כן חיוני שהרבנים המעורבים בתחום יעבדו יחד בתיאום עם גדולי הפוסקים, כדי להגיע לקונצנזוס בנושא הזה.

ב. האם אפשר להפעיל דרכו מכשירים בשבת? הרי הוא מופעל ע"י דיבור ללא שום פעולה גופנית.

ג. גם אם יוחלט שאין להפעיל בעזרתו מכשירים, האם אפשר להשתמש בו להשמעת תזכורות למיניהן?

חשמל בשבת - סיכום השיטות³

נחלקו הפוסקים בגדר חשמל בשבת. כאשר יש אלמנט מלווה בהפעלת המכשיר יש שאסרו משום מלאכת דאורייתא של מבעיר (מין הראי"ה קוק זצ"ל). יש שכתבו שיש בכל סגירת או פתיחת מעגל חשמלי איסור דאורייתא של "בונה" (החזון איש זצ"ל) או "מכה בפטיש" (מו"ר הגר"א וייס שליט"א). יש שהסיקו שאין בהפעלה חשמלית איסור דאורייתא אלא איסור דרבנן של מוליד (מו"ר הגרשז"א זצ"ל).⁴

עם כל זה כותב הרב ישראל רוזן זצ"ל:

יהיו המלאכה או מקור האיסור אשר יהיו - מוסכם על כל פוסקי ההלכה בכל העולם כי אסור להפעיל מכשיר חשמלי כלשהו **בידיים, בכוונה ולצורך**. איסור זה הוא על עצם הפעלת המכשיר החשמלי, גם אם אינו גורם תוצאה של אחת מל"ט אבות המלאכה. למשל, עצם הפעלת מאוורר, מזגן, טלפון, מכשיר דיגיטלי כלשהו - אם היא בידיים ולצורך - אסורה בלא ספק.

האם הפעלת מכשיר על ידי דיבור אסורה?

איסור השימוש במכשיר ה"אקו" ודומיו בשבת דאורייתא

לפני שנעיין האם מותר לבקש ממכשיר ה"אקו" לעשות פעולות בשבת, עלינו לדון האם יש במכשיר עצמו תכונה שתאסור את השימוש בו. מבחינת מלאכת מבעיר אין במכשיר ה"אקו" בעיה משום שאין בו שום גורם שמתלבן. כמו כן משום בונה גם אין בעיה משום שמדובר על מכשיר שתמיד מופעל ואין בהפעלתו סגירת מעגל חשמלי. ואין להקשות שישנם מעגלים אלקטרוניים זעירים שמתחברים ונפתחים בחלקיקי שניות, מפני שכבר כתב על כך בשו"ת מנחת אשר (חלק א סימן לב): "אין בהם כל נפ"מ ותוצאה חשובה וניכרת, ואין זה דומה לבונה כלל".

³ עיין עוד במאמרו של הרב ישראל רוזן זצ"ל, 'חיישנים אלקטרוניים בשבת' תחומין לו עמ' 153.

⁴ לדעת הגר"א רבינוביץ' זצ"ל אין לאסור חשמל מדאורייתא אלא במקרים שהתוצאה היא אחת מל"ט מלאכות שבת. וכך כתב באמונת עתיך' גיל' 104 עמ' 67 'בדין חיישנים': "עצם השימוש בחשמל, ואפילו במקום שמעגלים חשמליים נסגרים כאשר נעשות פעולות שאינן מוגדרות מלאכות, ודאי שלא נאסר מן התורה, אבל יש מקום לאסור אותו מדרבנן משום עובדין דחול".

ואף משום מכה בפטיש אין לאסור הפעלת מכשיר שתמיד מופעל ורק מתחברים ומתפרקים בו מעגלים זעירים ואף נדלקות בו נורות לד למיניהן שאין בהן צורך כלל למפעיל, כדוגמת נורות לד⁵ במכשיר סלולרי שמופעלות לצורך הצגת רמת הקליטה של הפלאפון, כפי שכתב במנחת אשר (שם):

נראה פשוט דבכל הנ"ל אין מכה בפטיש. ובאמת אם מצד מכה בפטיש באנו עליו, מובן ביותר דאין גדר מלאכה כלל במה שנעשה כאילו מאליו ללא כוונה וללא מעשה מסויים ואין בו כל קיום ותוחלת.

גם עצם "הכנסת" זרם חדש למכשיר אינו בעיה, כפי שכתב מו"ר הרב שלמה זלמן אויערבך זצ"ל (מנחת שלמה חלק א סימן ט) בנוגע להכנסת זרם חדש למכשיר חשמלי:

פשר דשפיר חשיב בכה"ג כמכה בפטיש... לכן אפשר דבכל פעם שמכניס לתוך המכונה זרם הרי זה חשיב כאילו הוא גם גומר אותו בכך לעשותו כלי...אך אפי"כ יותר נראה דמכה בפטיש היינו דוקא כשחסר עדיין תיקון שהאומנין רגילים לעשותו ונשאר כך בתיקון זה לעולם... ומכל דברי הפוסקים [מוכח] דמלאכת מכה בפטיש היינו דוקא בכה"ג שהוא ממש גמר מלאכה, וגם יותר נראה דהחשיבות של מעשה רב הוא לא בגלל התוצאות אם הן חשובות או לא, כי אם מפני שהמעשה עצמו יש בו טורח גדול לעשותו או שהתיקון נשאר בו לעולם, וכאן בהכנסת זרם אף שהתוצאה מפעולה זו חשובה מאוד מ"מ כיון שהוא כבר ערוך ומתוקן לכך ומצד עיקר המעשה הוי ליה רק **מילתא זוטרתא וגם לא מתקיים ורגילין לעשותו תדיר בכל עת ובכל שעה, מסתבר שאין זה חשיב מכה בפטיש**.

כך שברור שכאשר אדם מכניס זרם למכשיר שיש בו כבר זרם אין בו משום מכה בפטיש.

העולה מכל דברינו שאין בשימוש במכשיר ה"אקו" איסור דאורייתא לכל הדעות.

הפעלת מכשיר על ידי דיבור בשבת

בהלכות שבת מצאנו שתי הלכות הנוגעות לעשיית מלאכה על ידי דיבור. הראשונה בהלכות מחמר, בה אסורה כל הנהגה ואמירה לכל בעל חיים שגורמת לעשיית מלאכה (שולחן ערוך אורח חיים סימן רסו סעיף ב), והשנייה באמירה לגוי שגורמת לעשיית מלאכה (שולחן ערוך אורח חיים סימן שלד סעיף כו).

⁵ כן במכשיר האקו יש נורות לד שנדלקות כאשר המכשיר מגיב למדבר אליו, אך אין צורך ממשי בנורות הלד הללו אלא הם רק ליופי ולהרהיב את המשתמש.

וכך פסק השולחן ערוך:

יכול לומר בפני גוי כל המכבה אינו מפסיד, אף אם אינו מזומן כאן יכול לקרותו שיבוא אף על פי שוודאי יכבה כשיבוא.

ומבאר המשנה ברורה (שם ס"ק סז): "כיון שאינו אומר לו כבה". כלומר, אמירה ישירה, כציווי לגוי לעשות מלאכה אסורה מדרבנן, אך דיבור בקול רם לחלל החדר כך שהגוי ישמע את דיבורו מותרת. לענ"ד סיבת החילוק בין סוגי הדיבור נובעת מוודאות עשיית המלאכה. כאשר המעשה ייעשה בוודאות, כדוגמת דיבור ישיר לגוי שיש בו בקשה ישירה, הדבר אסור. כמו כן במחמר, הבהמה פועלת מתוך כך שהיא מאולפת לבצע פעולה בשמיעת קול הציווי, דבר שבעצם הוא ציווי ישיר⁶. חילוק זה חשוב לדברינו לקמן.

מתוך כך נשאלת השאלה, האם כל דיבור שמביא לעשייה ישירה אסור? ואם נכריע שהוא אסור, האם הוא אסור ברמה של מעשה בידיים, או ברמה פחותה מכך?

דיבור כמעשה בידיים בשבת

הרב רוזן במאמרו 'מיקרופון ורמקול בשבת' (תחומין טו עמ' 367) דן בהגדרת דיבור כמעשה:

לענ"ד נ"ל להציע ולומר כי יש מקום להחשיב הבל פה, ואולי גם דיבור, כמעשה האדם, דווקא אם אחז בחפצא.

כלומר, רק במקרה שמעשה הדיבור מצורף למעשה פיזי כלשהוא ניתן להחשיבו כמעשה, אך דיבור לבדו בלי שום מעשה פיזי אינו נחשב כמעשה. ומחדד הרב:

עלה בדעתי לחדש... אם רק מדבר כדרכו, ללא נשיפה בכח, לבי אומר לי שאין בהרעדת האויר וביצירת גלי קול משום מעשה לעניין דנימא "כוחו כגופו" לחיוב באיסורי שבת. אמנם לא מצאתי לי ראיה, אך, כאמור נראה לי מסבירא לחלק בהכי. לענ"ד יש להחשיב את גלי הדיבור כמו חום הנפלט מהגוף או אנרגיות אחרות הנלוות לפעולות שונות של האדם, ומעולם לא שמענו שהוא חייב בגינן.

וממשיך הרב רוזן ומבאר:

ואין להקשות מהא דמחמר בקול אחר בהמתו בשבת לוקה, וכן דנים לענין מנהיג בכלאיים בדיבורא בעלמא, דהתם האיסור מוגדר בהא דאזלא מחמתיה, ופשיטא דהבהמה הולכת מצד עצמה ואין קולו דוחף אותה ואע"פ כן חייב, דזו הגדרת האיסור. ופשוט.

6 וכן מצאתי חילוק זה בשו"ת אבני נזר (חלק אורח חיים סימן קצו אות ג) ובאגלי טל (חורש אות ח).

הרב רוזן מסביר שבמחמר הסיבה לאסור את פעולת הדיבור היא שהדיבור מביא לידי מעשה ישיר, כלומר אף על פי שהדיבור אינו "דוחף" את בעל החיים פיזית הוא גורם לתוצאה פיזית, ודיבור כזה אסור.

נחדד את דברי הרב רוזן: דיבור לכשעצמו אינו בגדר מעשה פיזי כל עוד הוא אינו בא ביחד עם מעשה פיזי שקשור לדיבור, ודיבור שמביא לתוצאה ישירה אסור מגדר של מחמר.

העולה מדברים אילו שעצם הדיבור בחלל החדר כך שמכשיר ה"אקו" שומע ומלקט מידע אינו אסור, אך פנייה ישירה למכשיר שתגרום לו לעשות מלאכה אסורה, מפני שזה דומה להפעלה בידיים.

בתשובה לשאלתי בנידון דידן למו"ר הג"ר יעקב אריאל שליט"א, השיב בדברי האבני נזר (חלק אורח חיים סימן נז אות א) וכתב לי: "מדבריו עולה שדיבור נחשב כמעשה בידיים לכל דבר". וזה לשון האבני נזר:

אשר תמהת במכבה ומבעיר ברוח פיו למה חייב חטאת, מה שנא ממחמר בריש פרק מי שהחשיך דמקשה רבא לרבה בר חנא דמחייב חטאת הא לא עביד מעשה בגופו, ופירש רש"י מחמר בקול, והכא נמי במכבה ומבעיר ברוח פיו.

הוא שיבוש גדול, שהרי הוא פעל הכיבוי וההבער שהם מעשה, ובמחמר שהבהמה עשתה המלאכה והוא פעל רק הקול לא הוה מעשה, מה שאין כן במכבה ומבעיר מה נפקא מינה במה כיבה והבעיר. ואם היה סבירא ליה דלא חשיב מעשה ידיה, עדיפא היה לך להקשות דלא עבר על לאו כלל, דבשבת לא תעשה מלאכה כל העושה בו מלאכה כתיב. אך באמת חשיב מעשה ברוח פיו כדחזינן (בבא קמא יז, ב) תרנגול ששיבר כלים ברוח שבכנפיו לסומכוס משלם נזק שלם ולדידן דצורות חצי נזק גם זה חצי נזק, מכל מקום חזינן דחשיב כוחו, וכוחו כגופו דמי, (צא, א) תקע באוזנו וחירשו פטור משום דאיהו אבעית נפשיה, אחזו ותקע באוזנו וחירשו חייב. הרי דרוח פיו חשיב מעשיו. ואל תטעה בלשון רש"י ז"ל דחייב על האחזיה, שהרי רישא תקע באוזנו וחירשו אי לאו דאיהו אבעית נפשיה היה חייב, הנה דרוח פיו חשיב כוחו.

ודברים אלו לא ניתנו לכתוב לרוב פשטותם. וסיימת בדבריך שלא מצאת בשום ספר שיתעורר על זה, חלילה וחלילה שימצא כזה בשום ספר.

העולה לנו מכל הנ"ל, שפנייה ישירה לכל דבר בכלל ולמכשיר בפרט שתגרום לעשיית מלאכה, אסורה, מפני שזה זהה להפעלה בידיים.

בחסדי שמים בלומדי בסוגיית מחיקת שם הוי"ה מצאתי את תשובת האגרות משה (יורה דעה חלק א סימן קעג) שכבר בשנת תשי"ז נשאל את שאלתנו, וכתב: ואם יש מכונה כזו שבדיבור נעשה מלאכה ע"י המכונה, וכן במה שבצילו שנופל על מכונה כזו שנעשה ע"י זה מלאכה, ודאי אסור לעשות זה בשבת ויו"ט, ואף בלא מתכוין אם הוא פסיק רישיה אסור.

אף שהאגרות משה לא הסביר את סברתו, ברור מדבריו שהוא ראה בהפעלת מכשיר בדיבור כפעולת הפעלה פיזית, כמעשה ממש. כך שגם אם אין שום מלאכה שנעשית ממעשה הדיבור - עדיין עצם הדיבור נחשב כאילו האדם מפעיל את המכשיר בידיים.

קיים עוד חילוק בין אמירה לנוכרי ומחמר לדיבור למכשיר. באמירה לנוכרי או מחמר תמיד יש סיכו, אף קטן, שהנוכרי או בעל החיים לא יקיימו את דברי המדבר. לעומת זאת בדיבור למכשיר המכשיר בוודאות יעשה את המוטל עליו. אין למכשיר "רצון" להחליט אם הוא מקשיב או לא. לכן אמירה כזאת שתיעשה בוודאות מוחלטת, בלי שום סוג של "הרהור" חיצוני שיכול לבטל את בקשת האמירה ולהביא לאי ביצועה, אסורה בשבת, מפני שהיא כמעשה בידיים ממש. כן ניתן להסיק מדברי הגר"ש ישראלי זצ"ל בספר שערי שאול על מסכת שבת (שיעור לב, אות ה, ד"ה חיוב מלאכת מחשבת בכח אחר מעורב בו):

נראה לפענ"ד לפרש דברי הרמב"ן על פי דברי הגמרא בבא קמא ס' א', דאסיק רב אשי בחילוק בין ליבה וליבתו הרוח לבין זורה ורוח מסייעתו, דלענין שבת מלאכת מחשבת אסרה תורה. ופירש רש"י (שם ד"ה מלאכת מחשבת): דנתקיימה מחשבתו דניחא ליה ברוח מסייעתו. ועין שם בתוספות ד"ה רב אשי, שכתבו וזה לשונם: "ולהכי חייב בגרימת זרייה זו, אבל עושה מעשה זרייה בפני עצמו לא הוי". עכ"ל. אם כן יש לומר דזוהי כוונת דברי הרמב"ן, דהיכא דכובש אותה תחת ידו ואין לה רצון עצמי הוי כמו זורה ורוח מסייעתו, דשפיר יש לחייב לענין שבת אף על פי שמצידו אינו אלא גרמא, דבשבת מחייבין כהאי גוונא גם אגרמא כל שנעשית מחשבתו. אולם במחמר בדיבור, שמעורר הבהמה לעשות והבהמה עושה אדעתה דנפשה, יש לומר דלא שייכת מלאכת מחשבת, דלא מכח מחשבתו נעשה הדבר אלא מכח מחשבת הבהמה לדעתה, ועל כן לא שייך בזה למימר איתעבידא מחשבתיה, דהוה כאילו אחד ירצה שהשני יעשה דוודאי לא שייך לחייב הראשון מדין איתעבידא מחשבתיה. והכי נמי כל עוד הבהמה עושה מכח עצמה ודעתה לא הוי מלאכת מחשבת דאדם, אף על פי שניחא ליה שתעשה זה.

כאן המקום להביא את דברי הגרנ"א רבינוביץ' זצ"ל (במאמרו 'הפעלה כשמלית בשבת ע"י חיישנים, דיבור או מחשבה' תחומין לו עמ' 146), שדן בשאלתנו וכתב:

ברם יש כבר היום תוכנות שניתן להפעילן בדיבור. המפעיל אומר בקול רם מילים מסוימות למחשב ועל ידי כך התוכנה שכבר הוכנסה למחשב מופעלת... יש לדון האם שייך לומר גם על דיבור שזו דרך עשיית מלאכה. והביא מתשובתו לשואל (שיח נחום סי' כה):

יש דברים שהן אסורין בשבת אף על פי שאינם דומין למלאכה ואינן מביאין לידי מלאכה. ומפני מה נאסרו? משום שנאמר: "אם תשיב משבת רגליך עשות חפצך ביום קדש", ונאמר: "וכבדתו מעשות דרכיך ממצוא חפצך וְיָדָבָר דְּבָר" (ישעיה יח, ג). לפיכך, אסור לאדם להלך בחפציו בשבת, ואפילו לדבר בהן, כגון שידבר עם שותפו מה ימכור למחר או מה יקנה, או היאך יבנה בית זה, ובאי זו סחורה ילך למקום פלוני - כל זה וכיוצא בו אסור, שנאמר "וְיָדָבָר דְּבָר" - דיבור אסור והרהור מותר. ומסיק הרב רבינוביץ' בהמשך המאמר:

מעתה דיבור המורה למחשב להפעיל מלאכות שונות לא יהא פחות מדיבור של חפצי חול שאסור.

אך תמה שם אם יש מקום לאסור דיבור למכשיר שאינו עושה שום מלאכה אסורה:

והנה הגמרא (שבת יח, א) דנה האם נצטונו על שביתת כליו של אדם בשבת גם כשהוא עצמו אינו עושה כלום, ומסבירה שנחלקו בכך בית שמאי ובית הלל: "לבית שמאי, בין דקעביד (הכלי) מעשה בין דלא קעביד מעשה - אסור; לבית הלל, אע"ג דקעביד מעשה - שרי", כי לבית הלל לא נצטונו על שביתת כלים. מעתה, אם נגזור רק לאסור פעילות של מחשב המופעל בדיבור בלבד, ואין האדם עושה שום מעשה אבל המערכת כולה עושה מלאכות ממש, יש מקום לאסור גם לבית הלל, אבל אם נגזור גם על דיבור בלבד במקום שאין נעשית מלאכה כלל בכלי הרי זה תמוה גם לבית שמאי, ובפרט למבואר בגמרא שבת (יט, א) שאפילו בית שמאי לא גזרו אלא במקום שיש מלאכה דאורייתא.

מדברים אילו עלינו לדון בשאלה אחרת, מה הדין אם נבקש מהמכשיר לעשות מעשה שאינו מלאכה אסורה בשבת.

דיבור המביא לידי מלאכה האסורה בשבת

לפני שנמשיך בבידור שאלתנו, יש מקום להביא דוגמאות מחז"ל שאכן דיבור ואף מחשבה שמביאים לידי מלאכה האסורה בשבת הם כמעשה בידים ממש.

כתב בספר חשוּקֵי חמד (שבת דף קנג עמוד ב):

מבואר במושב זקנים (במדבר יא, ח) שהמן במדבר היה מתבשל על פי דיבור, וז"ל: ותימה, הא כתיב 'והכינו את אשר יביאו... את אשר תאפו אפו ואת אשר תבשלו בשלו ואת כל העודף' וכו', אלמא היה נאפה המן ומתבשל. ואין לומר לאו דוקא אפו אלא תחשבו עליו, ולדבר המתבשל למה היה אסור בשבת לחשוב עליו שיש בו טעם תבשיל, וי"ל דכיון דלא היה מתהפך אלא על פי דיבורו לתבשיל, חשוב תיקון. עכ"ל. משמע שאסור מהתורה לבשל את המן על ידי דיבורו, ואולי אף חייב חטאת על הדיבור שעל פיו היה מתבשל בשבת. והוא חידוש גדול שיש במחשבה איסור תורה. ובמאמרו של הרב רוזן המובא לעיל ('מיקרופון ורמקול בשבת') הביא מדרש אחר שהמן שירד במדבר נאפה והתבשל לא על ידי הדיבור אלא על ידי המחשבה, ויש בכך סוג של ק"ו לחומרא, אם מחשבה מביאה לידי מלאכה אסורה ק"ו שדיבור מביא לידי מעשה אסור:

אכן יש להביא כדמות ראייה לאידך גיסא, לחומרא, ועדיף מיניה. מצינו בכלי חמדה על התורה פרשת בשלח דן כדרכו בפלפולא חריפתא לענין מלאכת שבת במחשבה, והביא מירושלמי ביצה דיליף בישול ואפייה דהוו מלאכה במשכן מהא דקאמר משה לישראל במן "את אשר תאפו אפו ואת אשר תבשלו בשלו", והרי לפי המדרש בספרי "לא היה נאפה ומתבשל כלל בקדירה, רק דע"י המחשבה שחישב עליו אדם נעשה אפוי או מבושל", ומה האיסור בכך? ומשמע דמלאכות שבת אסורות גם ע"י מחשבה. ולהלן שם חילק בין שבת ליו"ט, דבשבת החיוב לשבות דומיא דהקב"ה ששבת במחשבה, שהרי העולם נברא במחשבתו יתברך⁷.

לענ"ד במשפט האחרון יש נקודה מהותית והבנה חדשה במילים "מלאכת מחשבת", שעשויה להיות בסיס למאמר הזה ולמאמרים דומים על מחשבה המביאה לידי מעשה בשבת, ויש לעיין ולהאריך בזה לאור השינויים הנעשים בעולם. כמו כן יש לדון בהגדרת חברי ורעי הרב יהודה ראק שליט"א, בספרו "כל מלאכה", שכתב בהגדרה של מלאכת מחשבת שאותה אסרה התורה: "הצורך להתפנות מהעיסוק בצרכי האדם... תיקון הוא פשוט האפיון הבסיסי ביותר של העיסוק בסיפוקי האדם. האדם אינו בורא יש מאין, לכן עיסוק בסיפוק צורכי האדם מתקיים תמיד בשינוי צורתם של משאבים טבעיים לשם שיפורם והתאמתם לצרכיו, ועיסוק זה הוא שנאסר. וזהו הרקע לאופי הקיומי היסודי של מעשה מלאכה שממנו נגזרים כל דיני מלאכת מחשבת". מהגדרה זו יש מקום

הנה לנו ראייה שמחשבה שיכולה להביא לידי מעשה פיזי אסור.

עוד מקור בחז"ל לעשיית מלאכה על ידי דיבור נמצא בבבלי סנהדרין (קא, א): "ולוחשין לחיטת נחשים ועקרבים בשבת". כן פסק להלכה השולחן ערוך (אורח חיים סימן שכח סעיף מה). ומבאר הלבוש (שם) שאף על פי שהלחיטה גורמת לשיתוק הנחש כך שהוא לא יכול לזוז, והיה מקום לאסור משום מלאכת צידה, הדבר מותר מפני שאין זו הדרך בו צדים. מדבריו ניתן לדייק שלא עצם עשיית המלאכה בפנה היא הפוטרת, אלא שאין דרך עשיית המלאכה בפנה. עולה מדבריו שאם עשיית המלאכה בפנה הייתה הדרך בה עושים את המלאכה הדבר היה אסור. לעומת זאת המשנה ברורה (סימן שכח ס"ק קמג) מפרש את טעם ההיתר משום שאין זה צידה טבעית אלא על ידי כישוף, אך אם הדיבור הוא מעשה טבעי יתחייב במלאכה.

מעין מחלוקת זה מובאת ביביע אומר (חלק א אורח חיים סימן יט אות ח). הרב עובדיה רצה להביא ראייה שיש לחייב על דיבור מדברי שו"ת הלכות קטנות (חלק ב סימן צח) וספר מעשה רוקח (הלכות שבת פרק כד הלכה ז) שכתבו שההורג על ידי הזכרת השם המפורש חייב משום שדיבורו מביא לידי מעשה ישיר, ולכן יהיה חייב בדיבור כעין זה אף בשבת. אלא שהוא הביא את דברי החתם סופר (חלק ו סימן כט) שמשמע מדבריו שאין לחייב בשבת על מעשה שנעשה בדיבור. ולכן סיכם הרב עובדיה שיש לחלק בין דיבור שפועל בדרך הטבע לדיבור שאינו בדרך הטבע. מכל זה ניתן לומר בבידור שמלאכה שנעשית על ידי דיבור בצורה טבעית אסורה בשבת, אלא שעדיין נשאלת השאלה האם ניתן לבקש ממכשיר ה"אקו" לעשות פעולות שאינן מלאכות כלל, כדוגמת רישום ביומן, יצירת רשימת קניות, ביצוע הזמנה, ואף השמעת שירים או מענה על שאלה כלשהי בעקבות חיפוש תשובה באינטרנט. האם יהיה מותר לעשות פעולות אסורות מדברי סופרים? ואף שאסור לבקש מנוכרי לעשות איסורי דרבנן שלא לצורך, הרי מצאנו לעומתו שהאיסור לחמר חל רק על מלאכות דאורייתא שאסור לאדם לעשות בעצמו בשבת, ואילו מלאכות שאסורות מדרבנן אין בהן איסור מחמיר⁸.

שימוש במכשיר ה"אקו" ודומיו בשבת באיסורי דרבנן

ראשית עלינו להדגיש, כפי שצינו לעיל, שכל דיבור שמביא לידי מעשה ישיר

לדון לאסור כל מחשבה או דיבור שגורמים להתאמת משאבים לצרכי האדם. ויתכן שבעקבות פיתוח הטכנולוגיה יהיה לנכון לסנהדרין לדון ולחדד מהי ההגדרה המדויקת ביותר והשלכותיה, כדי לשמור על צביונה של השבת כפי שהיא היום.

8 כן נפסק בשמירת שבת כהלכת (מהדורה חדשה, מבוא להלכות שבת ב, פרק כז סעיף ד).

הוא כעשיית המעשה בידיים, כך שכל דיבור שיביא לידי מעשה אסור מדרבנן גם כן אסור, מפני שאין זה כאמירה לנוכרי או מחמר לבהמתו בהם סוף סוף היהודי עצמו אינו עושה את המעשה האסור, מה שאין כן בדיבור שמביא למעשה ישיר שהמעשה נעשה על ידו וכאילו עושה אותו בידיים ממש. עוד יש להוסיף כפי שכתב הרב רבינוביץ' ש"דיבור המורה למחשב להפעיל מלאכות שונות לא יהא פחות מדיבור של חפצי חול שאסור", כלומר שיש לאסור את השימוש במכשיר בכל דיבור שעניינו חול משום "ודבר דבר". לכן אסור להשתמש במכשיר לצורך דברים שהם בגדר "עובדין דחול", כמו רישום ביומן, יצירת רשימת קניות, ביצוע הזמנת קניה של מוצר וכד'.

בנוגע להשמעת שירים כבר פסק השולחן ערוך (אורח חיים סימן שלח סעיף א): "השמעת קול בכלי שיר, אסור". ומדגיש הרמ"א (שם) שאף השימוש בכלי המיוחד להשמעת קול אסורה: "ואסור להכות בשבת על הדלת בטבעת הקבוע בדלת, אף על פי שאינו מכוין לשיר, מ"מ הואיל והכלי מיוחד לכך, אסור". לכן יש לאסור להשמיע שירים מהמכשיר "אקו" מפני שזהו כלי המיוחד גם להשמעת שירים. ואין להקשות מדברי השולחן ערוך בסעיף הבא שכתב: "יש מתירים לומר לגוי לנגן בכלי שיר בחופות", ומסביר המשנה ברורה (סימן שלח ס"ח):

דאסור השמעת קול בכלי שיר אינו אלא איסור דרבנן גזירה שמא יתקן כלי שיר, ואמירה לגוי ג"כ אינה אלא איסור דרבנן, והוי שבות דשבות, ובמקום מצוה היא, דאין שמחת חתן וכלה אלא בכלי שיר, ושרי.

מתוך דברים אלו משמע לכאורה שיהיה מותר להשתמש במכשיר הנ"ל להשמעת שירי שבת לקיים מצוות עונג שבת. דברים אלו דומים למה שכתב מרן הראי"ה קוק זצ"ל (אורח משפט אורח חיים סימן עא) כאשר דן בשימוש במיקרופון:

והנה השאלה מתחלקת עוד בין השימוש במגפון בשביל השיר של המקהלה בתפילה, ובין השמעת הדרשה של הדרשן. דבמשמיע קול הרי נחלקו באיסורו בגמרא עירובין ק"ד א' אם כל אולודי קלא אסור או דלא אסור כי אם קול של שיר, וע"כ זימרת המקהלה שהוא קול של שיר בודאי אסור ע"י המגפון שהרי משמיע קול שיר ע"י"ז בכח הכלי אפילו בלא האיסור של הזרם החשמלי. אמנם לענין הדרשה יש לומר ששם אין הכוונה עניין השיר והנגינה של הדרשן, אף על פי שלפעמים גם בזה מתכווין להעיר לב השומעים, מ"מ אולי אין זה בדרך כוונה עיקרית אלא צדדית, ויש לומר שהגברת הקול של המגפון עיקרה הוא בזה בשביל קול הדיבור ולא קול הנגינה. מ"מ גם אם נאמר כן הרי קי"ל הגהת הרמ"א, בשו"ע או"ח סי' של"ח דבכלי המיוחד לכך אסור בכל השמעת קול, ואין לך כלי מיוחד לכך

כמו המגפון. וגם יש לומר דההיתר של אולודי קלא בקול בעלמא, שלא בדרך שיר שייך רק בקול שאין בו דיבורים, אבל אולודי קלא חשוב כזה כמו הדיבורים שבאים ע"י המגפון יש לומר שזה חמור לא פחות מהשמעת קול של שיר, ועכ"פ משום כלי המיוחד לכך בודאי יש לחוש. אלא שהיה מקום להתיר במקום מצוה אם נאמר שהאיסור בזה הוא רק משום עובדין דחול ולא משום שבות ממש. וכמו שכבר העיר בזה בביאור הלכה למשנה ברורה שם. וכל זה היה שייך רק אם לא היה כאן חשש הבערה בשבת ומוליד ביום טוב, אבל כמש"כ שיש כאן חשש זה על כן לא נראה לענ"ד להתיר זה, לא מיבעי בשביל הזימרה, דיש בזה בוודאי משום משמיע קול של שיר, אלא אפילו בשביל הדרשה גם כן שומר נפשו ירחק מזה.

מהבנתי הדלה בדברי הרב קוק עולה שיהיה מותר להשתמש במכשיר ה"אקו" לשירי קודש או שיעורי תורה וכל דבר אחר שיכול לענג את השבת, כל עוד המכשיר אינו עושה אחת מהמלאכות האסורות מדאורייתא או מדרבנן, מפני שאין בו חשש של הבערה ויש כאן צורך מצוה. אך כפי שסיים הרב קוק "שומר נפשו ירחק מזה" מפני שיש כאן זילות השבת. כך נראה לכאורה, אך אדגיש שוב ושוב **שאיני ראוי לפסוק כך לכלל הציבור**.

בעקבות דברים אלו יש להביא את דברי הביאור הלכה (סימן שלח ד"ה הואיל והכלי) בנוגע להקשה על דלת בכלי מיוחד לכך וצילול בענבל בשבת:

דהא דפסק רמ"א דבכלי המיוחד להשמיע קול אסור, לאו משום דהוא שבות גמור, אלא משום דמיחזי כעובדא דחול... דשבות מותר לצורך מצוה, והיינו דבר שהוא רק משום עובדא דחול... וא"כ בענייננו כשאנו יכול לכנוס לביתו בלילה לישן אין לך צורך שבת יותר מזה... **אך כל זה כתבנו למצוא אופן במקום הדחק**, אבל לכתחילה צריך לזרז את עצמו שלא יבוא לזה, **וגם בדיעבד אם יכול למשוך את החוט ע"י איזה שינוי טוב יותר שיעשה כן...** היוצא מכל זה דלמתוח החוט של ענבל בשבת מבואר בכמה אחרונים בהדיא... לאיסור, אך כשאנו יכול לכנוס לחצרו לישן בלא זה נוכל לסמוך להקל משום כבוד שבת. אך למתוח חוט הענבל שעשוי בביתו כדי להשמיע למשרתת אין להקל בזה כלל, **דאפשר לו בלאו הכי, ויש בזה זילותא דשבת**.

כלומר, לפני שמתירים משהו כדי לענג את השבת עלינו לחשוב האם העונג הזה אינו גורם לזילות השבת.

מן הראוי להביא כאן את דברי הרב אלישיב קנוהל זצ"ל במאמרו "הפעלת חיישנים חשמליים בשבת" (תחומין כג עמ' 286):

אדגיש שוב, שכל מה שכתבתי הינו העלאת הנושא לדיון. פוסקים

מוסמכים יכריעו למעשה, כי יש לדבר השלכות רבות על אורחות חיי כלל ישראל בשבת, ואין זה ראוי שכל רב יגבש מדיניות עצמאית בנושא כעין זה. **לכן אדגיש שוב שאיני ראוי לפסוק כך לכלל הציבור**, אך הגיע היום, והדברים צריכים הכרעה.

שאלת שאלות מידע ממכשיר ה"אקו" ודומיו בשבת

עדיין עומדת השאלה האם מותר לשאול את מכשיר ה"אקו" שאלות מעין 'מה תחזית מזג האוויר להיום'. לכאורה ממה שנאמר לעיל ניתן להבין שבקשה שאין לה הגדרה של "עובדין דחול" ו"דובר דבר" אין מקום לאסור, הרי אין כאן שום מעשה אסור. כך ניתן להבין מתשובתו של הגר"י זילברשטיין שליט"א לשאלתי על שימוש ב"אקו". הרב זילברשטיין הפנה אותי למה שכתב בספרו חשוקי חמד (שבת דף קנ"ג עמוד ב) על שימוש בטלפון שמדברים אליו והוא מטלפן ומחייג:

מצאנו בכלאים שהמנהיג בקול זוג בהמות שאינן ממין אחד עובר על איסור כלאים, וז"ל השו"ע (יו"ד סימן רצ"ו סעיף יא): "הנהיגם כאחד ואפילו בקול חייב [משום כלאי בהמה]. גוי המנהיג בכלאים מותר לישראל לפרוס לו שלום או לדבר עמו בקול רם, דלא חיישינן שמא ילכו הבהמות משום קולו, דבכל האיסורים דבר שאינו מתכוין מותר אם אינו פסיק רישיה. אבל אם הישראל הולך עם הגוי בדרך, ומשא של הישראל על העגלה של הגוי שמנהיגם כלאים, לא ילך הישראל בסמוך לעגלה, דלפעמים העגלה נכבשת והוא יצעק ואסור משום מנהיג כלאים". עכ"ל. וכן מי שצועק על בהמה כשהיא הולכת עם משא כתב המ"ב (סימן רס"ו ס"ק א) שהוא עובר על מחמר. אולם בענייננו יש מקום לומר שאין בזה חיוב תורה, כיון שהאיסור של הטלפון הוא משום מלאכת בונה, ולא מצאנו בונה בקול, ובמשכן ודאי לא היה בונה בקול. ואולי הוי רק גרמא בעלמא. וצ"ע.

אלא שיש מקום לאסור אם הדבר יביא לזילותא דשבת, ואין זה רחוק לשער שכן הוא כדברי הגרש"ז א"צ"ל (מנחת שלמה חלק א סימן ט): "מפורש הוא בשו"ע דבכל מקום שיש השמעת קול איכא זילותא לשבת". וכן כתב **והדגיש** הגרש"ז א"צ"ל (שם) בסוף דבריו בנוגע לשימוש בטלפון ומגביר קול בצורות מסוימות בשבת: אך חושבני שהמון העם אינו יודע כלל להבחין בכך, ויכול לטעות ע"י זה לומר שמותר גם להדליק ולכבות את החשמל בשבת. ולכן אף לדין אין להתיר דבר זה כי אם במקום צורך גדול. וכעין זה מצינן בשאלת יעבץ הנ"ל, דאע"ג שסובר דעריכת שעון בשבת דומה לפתיחת וסגירת מנעול דשרי, אפילו הכי כתב שלמעשה נכון להחמיר מפני שנראה בעיני הבריות

כתיקון כלי, וכ"ש כאן... והדבר צריך הכרעה.

ולענ"ד דברים אלו מתאימים עד למאוד לנידון דידן, ובמיוחד שניתן לבוא לידי עשיית מלאכות אסורות עם המכשיר הזה בדיבור בדיוק באותו אופן. אין דברים יותר מתאימים לסכם את הנידון דידן מדברים שכתב הרב אלישיב קנוהל זצ"ל (צהר לט תשע"ו עמ' 99):

האם אנו מעוניינים בשבת מעין זו הממשיכה את ששת ימי המעשה כמעט בלא הבדל, להוציא את התפילות וסעודות השבת? האם אין להלכה מה לומר בתחום זה? נודה על האמת שגם כיום השבת שלנו שונה ממה שהייתה בדורות הקודמים - החשמל ושעוני השבת, מתקני החימום החשמליים הדומים לכירה גרופה וקטומה או לפחות מכך, מאפשרים לנו להתנהל בשבת בתחום התאורה והמיזוג והמזון כמעט כמו בימות החול...

וכפי שרמזו וכתב במאמרו שעלינו להיות אמיתיים, כנים, ישרים והוגנים ולהבחין "בין הקלה על השביתה בשבת ובין המשך פעילות החולין". וכפי שכתבנו לעיל מספר פעמים, עלינו לוודא שהשבת לא תהפוך לזולה ומזולזלת בעיני הבריות.

סיכום

אין במאמר זה פסק הלכה, אלא פתיחה לדיון במציאות עכשווית שצריכה מענה הלכתי.

א. אין בשימוש ה"אמזון אקו" בשבת איסור דאורייתא.

ב. כל דיבור שמביא למעשה ישיר בלי אפשרות לאי-ביצוע הוא כמעשה בידיים ממש.

ג. יש מקום להתיר שימוש במכשיר ה"אמזון אקו" לצורך מצוה וחולה כל עוד זה לא מביא לידי זילות השבת, והדבר נתון לשיקול דעתם של גדולי הפוסקים.

ד. אף שאין איסור בשאלת מכשיר "האמזון אקו" שאלות שאינם בגדר "עובדין דחול" ו"דובר דבר", יש מקום לשקול אם ההיתר יביא לידי זילות השבת וחשש לשימוש אסור במכשיר, ואם יש חשש כזה אין להתיר זאת.

נספח: תשובת הגר"ד ליאור שליט"א⁹

הרב דוב ליאור

רב העיר
קריית ארבע היא חברון ת"ו

בס"ד, כו אדר תשע"ח

לכבוד
ר' איתן קופיאצקי

השל' והברכה וכט"ס.

י"שר כוח על מאמך אודות שימוש בשבת במכשירי "אקו" ו"אלקסה" (המבצעים מלאכות עפ"י דיבור האדם) שבו ביררת את הנושא על כל פרטיו והיבטיו.

גם לענ"ד נראית מסקנתך שהדיבור אל המכשיר ועי"ז הוא יעשה פעולה אין בו איסור דאורייתא, אלא אולי איסור דרבנן או רק משום עובדין דחול.

לגבי העניין אם דיבור נחשב למעשה, הבאת דוגמאות שדיבור עביד מעשה כמו מחמר. אולם נראה לענ"ד שלא שייך לדמות מילי דשבת לשאר עניינים. מצינו בתורה שלפעמים גם מחשבה פועלת חלות כמו נדיב לב בעולות, סופר המכוון לכתוב לשמה בסת"ם או המפגל בקדשים במחשבה בלבד לדעת הרמב"ם. כמו כן אם בעל כלי חושב שאין לו עוד שימוש בו, הכלי יורד לטומאה במחשבה בלבד.

אולם בשבת התורה אסרה ל"ט מלאכות, וגדריהן נלמדים מהמשכן שבו לא הייתה מלאכה שנעשית ע"י דיבור. לכן אפילו אם בשאר מצוות התורה מצינו שמחשבה או דיבור פועלים ונחשבים כמעשה ומתחייבים כזה איסורים, בשבת אין בדיבור איסור כלל, פרט למחמר אחר בהמתו שהתורה אסרה.

לכן לא שייך לומר שיש איסור דאורייתא באמירה למכשיר לעשות מלאכה בשבת, אלא אולי איסור דרבנן או משום עובדין דחול.

יה"ר שבזכות חיוזק שמירת השבת נזכה כולנו בקרוב לראות בגאולת עמנו וארצנו.

החותם לכבוד התורה ולומדיה,

דוב ליאור

9 פורסמה ב'דבר חברון' או"ח כ"ב ס' קפד.

עניין שמיטה

שי ואלטר

חשבונות השמיטה התמוהים בספר כפתור ופרח

הקדמה
תמצית תוכן פרק נ"א של ספר כפתור ופרח
השיטות המרכזיות בדברי בעל כפתור ופרח
התמיהות על דברי בעל כפתור ופרח
פתרון התמיהות
אחרית דבר
נספח: טבלת עזר להבנת השיטות

הקדמה

במאמר שהתפרסם ב'המעין' בתחילת השנה ('חשבונות מועד שנת השמיטה', גיל' 239 [תשרי תשפ"ב] עמ' 30 ואילך) הצגתי והסברתי את השיטות השונות בראשונים לחשבון שנת השמיטה. במאמר זה אני מבקש לעסוק בשיטתו המיוחדת של בעל ספר 'כפתור ופרח', רבי אשתורי הפרחי, שהאריך בנושא מניין השמיטין בפרק נ"א מספרו. הוא אסף ותיאר את השיטות שנאמרו בנושא, כשהוא מודע לכך שהמחלוקת עלולה לגרום לשסע במנהג שנות השמיטה בקהילות ישראל. הוא התמקד במיוחד בשלוש שיטות: רש"י, רבנו תם ורמב"ם, ואף ערך טבלת השוואה למציאת שנות השמיטה לפי כל אחת משיטות אלו. הוא מזכיר גם את שיטות ר"י, רז"ה ובעל העיטור, ומתמקד בדברי בעל התרומה שמזכיר את הנוסח "וניטפי חד שתא", אך דוחה את נוסחתו.

לכאורה היינו מצפים כי סידור דברי הראשונים יפתור את השאלות שהתעוררו בנושא קביעת שנת השמיטה, אולם עיון בדברי בעל כו"פ מעלה תמיהות וקשיים, ודנו בדבריו בזמנו המהר"ם שיי"ק¹ וחוקר הלוח העברי ח"י בורנשטיין², ובדורנו הרב אליהו ליכטנשטיין³, הרב ברוך שמואל דויטש⁴ ופרופ' משה עסיס⁵.

- 1 שו"ת מהר"ם שיק, מונקאטש תר"מ, תשובה קצב: "ובספר כפתור ופרח פרק נ"א לא פירש כהדרישה, אבל לא זכיתי להבין חשבונות".
- 2 ח"י בורנשטיין, חשבון שמיטים ויובלות, התקופה יא (תרפ"א), עמ' 251, הע' 1. בתחילת דבריו כתב: "אצל בעל 'כפתור ופרח' פרק נ"א קיבלו כל הדברים צורות משונות"...
- 3 ר' אליהו ליכטנשטיין מהדיר מהדורת חידושי ר"ן גירונדי על מסכת עבודה זרה, מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ן, על דף ט, ב (עמ' כד): "ועיין כפתור ופרח סימן קלה ודבריו צ"ע".
- 4 ר' ברוך שמואל דויטש, ברכת כהן על ערכין, ירושלים תשס"ד, עמ' קלה.
- 5 מ' עסיס, "תשובה על קביעתה של שנת ד"א תתל"ח ליצירה", HUCA 89 (1978), עמ' א-כז, ציין לבורנשטיין, ראו בהע' 2.

בנספח למאמר זה מצורפת טבלה המציגה את הבנת שיטות הראשונים כפי שהם במקורם, ואת האופן בו הובנו הראשונים על ידי בעל כפתור ופרח.

תמצית תוכן פרק נ"א של ספר כפתור ופרח

אפשר לתמצת את תוכן דברי בעל כפתור ופרח בפרק נ"א ב"ד סעיפים:

א. בתחילת דבריו הוא מציג את בעיית המחלוקת על שנת השמיטה ודן באופן כללי בבעיית ההכרעה במחלוקות, למשל מחלוקת רש"י ור"ת בסדר פרשיות התפילין ושאלת הנהגת יו"ט שני של גלויות בא"י. הוא חותם בדברי הרשב"א: "ולפיכך מי שנוהג כאחד מן הגדולים ואין בידינו ראיה מכרחת אין בנו כח למונעו, והאמת יעשה דרכו. עד כאן. כן הדבר בנדון שלפנינו".

כאשר הוא מציג את המחלוקת בעניין השמיטה, מופיע בדבריו חידוש גדול מאוד שלא מצאנו כמותו בדברי אף אחד מהראשונים: הוא מייחס לרש"י ולר"ת מחלוקת בביאור הביטוי 'מוצאי שביעית', כאשר לדעת רש"י מוצאי שביעית היא שנה 1 בשמיטה, ולדעת ר"ת לעיתים הכוונה בביטוי זה לסוף שנת השמיטה עצמה, והחורבן שאירע בתשעה באב במוצאי שביעית היינו בסוף שנת השמיטה.

ב. לאחר מכן הוא מציג את שיטת הרמב"ם תוך העתקת דבריו, כאשר לדעתו ישנם **שני מניינים לשנת החורבן**: האחד עליו מכריזים בבתי הכנסת בליל תשעה באב והוא כולל גם את שנת החורבן עצמה, והשני הוא מניין הרמב"ם לחורבן שמתחיל בשנה שאחרי החורבן (עי' במאמר הקודם עמ' 35).

ג. הוא מציג את "חשבון קע"ב" של הפער בין החורבן לשנת 4000 כמושג חשבוני, בו הוא עושה שימוש בטבלאותיו.

ד. הוא קובע שהחורבן אירע בשנת 3828 (חיסור של 172 מ-4000)

ה. הוא דן בפסיקה שהלכה כר' יהודה, תוך הבאת דברי הראב"ד בהשגה לרמב"ם, העיטור, ובעל התרומה.

ו. הוא מעתיק את דברי רז"ה על החילוק בין בהר"ד לוי"ד.

ז. הוא חוזר לדברי בעל התרומה, מדקדק בדבריו, וחולק עליו בהבנת שיטת רש"י. דבריו בעניין זה תמוהים מאוד.

ח. הוא מסיים בציטוטים מספר התרומה של שיטת ר' יצחק ב"ר שמואל (ר"י הזקן), רבנו חננאל וסדר עולם דרבנו' (ראה על כך במאמרי הקודם הנ"ל עמ' 44), ומנסה לפענח מיהו אותו 'סדר עולם דרבנו'.

ט. אחר כך הוא בודק את חשבונותיהם רש"י, ר"ת ורמב"ם לעומת השנה שבה עמד - 5082 לבריאת העולם. לפי ר"ת והרמב"ם (וגם לפי רז"ה וסדר רבנו - מקורו של ר"ת) שנה זו היא שביעית, ולפי רש"י שנה זאת היא 1 בשמיטה.

י. הוא עורך שני לוחות להמחשת דבריו.

יא. הוא מסדר את השיטות השונות סידור סופי, בכך שהוא מראה שקביעת שנת השמיטה אצל הרמב"ם, ר"ת, "סדר רבנו" והרז"ה זהה, שיטת רש"י שונה בשנה אחת ולפי בעל התרומה בשנתיים, ולכן יש לפסוק כשיטת הרמב"ם ור"ת שמייצגת את רוב שיטות. כו"פ מעיד כאן עדות חשובה שבזמנו בכל ארץ מצרים וארץ כנען אותם היושבים ראשונה במלכות נוהגין בחשבון השמיטה כדרך הר"ם ז"ל.

יב. עוד הוא דן בהשוואת שיטות מניין שונות, ובכלל זה מניין שטרות, המניין הנוצרי, וזמן ההג'רה המוסלמי. הוא חוזר כאן על הקביעה שהחורבן אירע בשנת 3828.

יג. הוא מספר על מאורע חורבן בתי מדרשות ובתי כנסיות שבצרפת ובקצת פרובנציה, כאשר הוא עצמו ברח משם ב' באב שנת 5066.

יד. לבסוף הוא עוסק בחישוב שנת היובל בהנחה שהחשבון התחיל בסוף השנה ה"ד של הכיבוש והחילוק בימי יהושע ולא פסק מאז.

השיטות המרכזיות בדברי בעל כפתור ופרח

בעל כו"פ כתב "חורבן שני ליצירה ג' אלפים תתכ"ח", וכמו כן הוא כתב שמניין החורבן לפי הרמב"ם מתחיל בשנה שאחרי החורבן. בורנשטיין הקשה שהדבר לא תואם את דברי הרמב"ם שסבר שהחורבן אירע בשנת 3829 ומניין החורבן מתחיל בשנת 3830. הגר"ש דויטש הקשה שמזה נראה שבעל כו"פ לא מונה את השנה ה-421 לבניין (3829) לשנות החורבן - קושיה דומה לזו שהעלו בעלי התוספות על חשבוננו של הרשב"ם. והנה, למרות הקושי בדבריו של בעל כו"פ, בסופו של חשבון יוצא מניין השמיטה של הרמב"ם נכון!

הסיבה לכך היא שבעל כו"פ בחר להשתמש בדרך מקורית להצגת מספרי השנים: במקום למנות לבניין הבית כמו כל הראשונים, הוא השתמש במרחק של השנים הנידונות משנת 4000 ליצירה. הוא קובע שמרחקה של שנת החורבן היה 172 שנה לפני שנת 4000, ועורך לוחות של ספירה לאחור משנת 4000. מניין זה של הכפתור ופרח **הולך ופוחת** בכל שנה, עד שנת 4000 שהיא לפי חשבון זה שנה 1 משנות קע"ב. **לכל השיטות** החורבן היה בשנה 172 לפי מניין שנות קע"ב. וכך עולה לבסוף ששנת

החורבן לפי כל השיטות שהזכיר בעל כו"פ היא 3829 לבהר"ד.⁶

דרך חישוב זו מנעה טעות במניין השמיטה של הרמב"ם, שאת דבריו הציג בעל כו"פ כך:

...לימדנו רבנו שכשנרצה לידע שנת השמיטה שניקח השנים שבינינו ובין חורבן הבית השני ונחלקם על ז' ז', ובתנאי שיהיה התחלת המנין הזה מהשנה שאחר החורבן לא משנת החורבן עצמה. ולדעת שנת החורבן השני עשה רבנו שרירא גאון סימן, קע"ב שנה אחר חורבן הבית נשלמו ארבעת אלפים לבריאת עולם, אם כן הסר מד' אלפים קע"ב, נשארו ג' אלפים וח' מאות וכ"ח שנה, ואז בחטאנו חרב מקדש שני, גרע זה מהשנים שבידך מבריאת העולם, והנשאר הם השנים שאתה רחוק מן החורבן. דמיון, הרי שהיו בידך ד' אלפים וט' מאות ול"ו שנה (4936) היא שנת הדוגמה של הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל, גרע מזה ג' אלף וח' מאות וכ"ח שנה, וישארו אלף וק"ח, והם השנים שאתה רחוק משנת החורבן עצמו.

אבל הר"ם אינו מונה ואינו מסכים בחשבוננו שנת החורבן עצמה וכמו שהזכיר, לזה נשארו אצלו ממרחק החרבן אלף וק"ז לבד, אם כן לפי דרכו ז"ל לא נגרע מהשנים שבידינו לבריאת עולם פחות מג' אלפים וח' מאות וכ"ט שנה, אם נרצה חשבון השמיטין. אבל אם נרצה זכרון שנת החורבן עצמה אז נפחות ג' אלפים ח' מאות וכ"ח שנה. **וכן אנו רגילים בארץ כנען להזכיר בקהל חשבוננו כל ליל ט' באב מפני עוגמת נפש, והמנין שהוא נחשבהו משנת החורבן עצמה.** אם כן סימן קע"ב הוא לחורבן וקע"א לשמיטין. חסר קע"א מד' אלפים ועשה כמשפט וישארו אלף ק"ז כדבריו ז"ל. ואין הרב חולק בשנת החורבן אלא שהיא על חשבון קע"ב. אבל תחילת המנין לשמיטין אינו לעולם אצלו אלא משנה שאחר החרבן והוא על חשבון קע"א.

וכן הוא הענין, ר"ל להיות ראש החשבון מן קע"א לא מקע"ב, אצל הרמב"ן, שכתב בדרשותיו בשנת תכ"א גלו, וכן מבואר בערכין. והנה לת"כ יהיה קע"ב ולתכ"א יהיה קע"א.

6 אולי אפשר לתרץ בדוחק שמה שכתב בעל כו"פ ששנת החורבן הייתה תתכ"ח הכוונה לשנת 3828 לוי"ד. מה שקשה על הסבר זה הוא שאם אכן בעל כו"פ הבדיל בין מניין וי"ד למניין בהר"ד, היה עליו להבין שהסיבה לכך שמניין החורבן של הרמב"ם התחיל רק 171 שנה לפני שנת 4000 (ולא קע"ב) היא ש-3830 של הרמב"ם הוא למניין בהר"ד, ואילו 4000 של חשבון קע"ב הוא למניין וי"ד. עריכה נכונה של החשבון צריכה להיות לפי אותה שיטת מניין בין שני התאריכים: בין 3829 לוי"ד ל-4000 לוי"ד אכן יש קע"ב שנה, כמו גם בין 3830 לבהר"ד ל-4001 לבהר"ד. למרות שבעל כו"פ הביא את דברי בעל המאור שמבדיל בין שני המניינים, הרי שבעל כו"פ לא ביצע הבחנה זאת בחשבונותיו, כפי שכבר העיר על כך בורנשטיין. במקום להציג שני מניינים שונים לחורבן, היה עליו להציג את שני מנייני היצירה השונים.

וכך, לפי דבריו של בעל כפתור ופרח קיימים **שני מניינים לחורבן**: מניין אחד מתחיל מהשנה שאחרי החורבן שהיא 3830 ליצירה. במניין זה השתמש הרמב"ם, שגם סבר ששנה זו היא מוצאי שביעית. המניין השני מתחיל בשנת החורבן עצמה (3829 ליצירה - לדעת הרמב"ם). במניין זה היו רגילים למנות בקהילות ארץ כנען (א"י) בליל תשעה באב את הזמן שחלף מאז החורבן.

בעל כו"פ כותב שחשבון קע"ב תקף רק למניין השני שכולל את שנת החורבן, ולא למניין הרמב"ם שמתחיל קע"א שנה לפני שנת 4000. אולם כפי שכבר כתבתי במאמר הקודם, עמ' 41, חשבון קע"ב מדויק לפי שיטת הרמב"ם.

לדידו של בעל כו"פ המחלוקת בין רש"י, ר"ת והרמב"ם מתמקדת בשני פרטים:

א. באיזה משנות קע"ב מתחיל **מניין החורבן**,

ב. באיזה שנה משנות קע"ב מתחיל מניין השמיטה (שנת 1 לשמיטה).

לפי הרמב"ם: א. מניין החורבן מתחיל בשנת קע"א, שהיא השנה שאחרי החורבן. ב. שנת החורבן קע"ב היא שביעית, ולכן מניין השמיטה מתחיל בשנת קע"א. בגלל שמניין החורבן ומניין השמיטה מתחילים באותה השנה, הרי כאשר מחלקים את מניין החורבן ב-7 השארית היא בדיוק מספר השנה בשבוע.

לפי ר"ת: א. מניין החורבן מתחיל בשנת קע"ב, שהיא שנת החורבן עצמה (ולא כמו הרמב"ם). ב. שנת החורבן קע"ב היא שביעית, ולכן מחזור השמיטה הבא מתחיל בשנת קע"א (כמו הרמב"ם).

כאן מופיעה ההבנה המיוחדת של ר"ת שמוצאי שביעית היא סוף השנה השביעית ולא השנה הראשונה לשמיטה. בגלל שמניין השמיטה מתחיל רק שנה אחת יותר מאוחר ממניין החורבן, הרי **שיש לחסר 1 ממניין שנות החורבן קודם החלוקה ב-7 ומציאת השארית**, שהרי שנת 2 לחורבן הייתה רק שנת 1 לשמיטה, שנת 3 לחורבן הייתה שנת 2 לשמיטה וכו', ולכן שנת 9 לחורבן הייתה 1 בשמיטה.

לא מצאנו כל הוראה כזאת בגמרא; ההוראה "וניטפי חד שתא" לגירסת רש"י ורשב"ם שלנו היא **הפוכה** - שיש **להוסיף** שנה לפני פעולת החלוקה.

לפי רש"י: א. מניין החורבן מתחיל בשנת קע"ב, שהיא שנת החורבן עצמה (כמו ר"ת ולא כמו הרמב"ם). ב. שנת החורבן הייתה מוצאי שביעית = 1 לשמיטה (ולא כמו ר"ת).

לפי רש"י יוצא שמניין החורבן ומניין השמיטה מתחילים יחדיו משנת החורבן קע"ב. לכן לפי שיטתו יוצא שכאשר מחלקים את מניין החורבן ב-7 השארית היא בדיוק מספר השנה בשבוע.

הצד השווה בין רמב"ם לר"ת - לשניהם מניין השמיטה מתחיל בשנת קע"א. אך

לפי רש"י הוא מתחיל בשנה הקודמת (קע"ב - שנת החורבן).
 הצד השווה בין ר"ת לרש"י - לשניהם מניין החורבן מתחיל בשנת קע"ב (שנת החורבן). אך לפי הרמב"ם שנה אחר-כך (קע"א).
 הצד השווה בין רש"י לרמב"ם - מניין החורבן ומניין השמיטה מתחילים יחדיו באותה שנה: לפי הרמב"ם קע"א (שנה אחת אחרי החורבן), לפי רש"י קע"ב (שנת החורבן).
 לצורך מציאת מספר השנה בשמיטה לפי כל אחד מהראשונים יבוצעו הפעולות הבאות:
 לפי רש"י יחולק **מניין החורבן של קע"ב** ב-7 והשארית תהיה השנה בשמיטה.
 לפי ר"ת יש תחילה להחסיר שנה אחת **ממניין החורבן של קע"ב**. תוצאת החיסור תחולק ב-7 והשארית תהיה השנה בשמיטה.
 לפי רמב"ם יחולק **מניין החורבן של קע"א** ב-7 והשארית תהיה השנה בשמיטה.
 בתוך דבריו מציג בעל כו"פ את שיטת בעל ספר התרומה, ומתייחס לגירסה "וניטפי חד שתא". הוא טוען שזוהי גרסת בעל ספר התרומה בלבד, והוא שולל את האפשרות שניתן ליחס גירסה זו לרש"י, שכן הפער בין מניין השמיטה של רש"י לרמב"ם יגיע לשנתיים. בעל כו"פ מראה מה תהיה השפעת הגירסה "וניטפי חד שתא" על כל אחת משלושת השיטות שהציג.

התמיהות על דברי בעל כפתור ופרח

נרכז כאן את כל התמיהות המתעוררות על דברי בעל כפתור ופרח, ביניהן גם תמיהות שהופיעו בתוך דברינו לעיל:

- קיימת סתירה בהתחלת מניין השטרות: במקום אחד הוא כותב שמניין השטרות (1 בשטרות) מתחיל בשנת 3449, ואילו כשהוא עורך את חשבון המעבר מיצירה לשטרות הוא מורה כמו הרמב"ם לחסר 3449, כלומר שמניין השטרות מתחיל בשנת 3450.
- הוא כותב ששנת החורבן הייתה 3828 ומניין החורבן מתחיל ב-3829, אולם לפי הרמב"ם שנת החורבן היא 3829 ומניין החורבן מתחיל ב-3830.
- הוא כותב ששנת החורבן הייתה 3828, אולם מניין הרמב"ם לחורבן מתחיל בשנת 3830, ותמוה ששנת 3829 שהיא 421 לבניין בית שני איננה נספרת משנות החורבן.
- הוא כותב ששנת החורבן הייתה 3828, אך מתוך חשבון קע"ב שלו יוצא שהבניין חרב בשנת 3829.

- הוא מניח שמניין החורבן של הרמב"ם מ-3830 עד שנת 4000 לא מקיים את כלל קע"ב, ולכן אנו רשאים להוסיף שנה אחת למניין החורבן. ברם, במאמרי הקודם הנ"ל עמ' 41 ראינו שמניין הרמב"ם תואם את מניין קע"ב.
- בעל כו"פ טען שלפי רש"י לא גורסים את ההוראה "וניטפי חד שתא", למרות שברור לחלוטין מפירושו לסוגיה בעבודה זרה שזאת הייתה גרסתו.
- בעל כו"פ מייחס את הגירסה "וניטפי חד שתא" לבעל ספר התרומה בלבד, ולא לרש"י.
- בעל כו"פ כותב ששנת 5082 הייתה לרש"י 1 בשמיטה בעוד שהיא 2 לשמיטה (לפי ספר התרומה).
- מניין החורבן של רש"י מתחיל משנה 421 לבניין בית שני, ואילו לפי בעל כו"פ עולה בעקיפין (לפי חשבון קע"ב) שמניין זה התחיל בשנת 420 לבניין.
- בעל כו"פ ייחס לר"ת פירוש שמוצאי שביעית היא סוף השנה השביעית.
- בעל כו"פ כותב ששנת החורבן לפי ר"ת היא 420 לבניין, ואילו מספר הישר עולה שהיא שנת 421 לבניין.
- מניין החורבן של ר"ת מתחיל משנה 421 לבניין (כפי העולה מספר הישר סימן תרצ) ואילו לפי בעל כו"פ עולה בעקיפין (לפי חשבון קע"ב) שמניין זה התחיל בשנת 420 (ראה במאמר הקודם, עמ' 44).
- בעל כו"פ לא מזכיר את עניין חזרתו של ר"ת כלל, ומציג את דבריו רק לאחר חזרתו.
- בעל כו"פ לא הסביר איך מתיישבת הסוגיה בע"ז עם שיטת ר"ת. שהרי לפי ר"ת מניין השמיטה מתחיל שנה אחת מאוחר למניין החורבן (בניגוד לשיטת רש"י ורמב"ם ששני המניינים מתחילים יחדיו), לפיכך היה צריך להיות בדברי רב הונא בריה דרב יהושע כלל המורה על חיסור שנה אחת משנות החורבן לפני החלוקה בשבע ומציאת השארית.

התמיהה הראשונה והשלישית הובאו אצל הגר"ש דויטש (עמ' קלה)?.

התמיהות 2, 6, 8, 10, 11, 13. מובאות בדברי בורנשטיין.

שאר התמיהות 4, 5, 7, 9, 12, 14 נוספו על ידינו.

7 בתמיהה הראשונה קדם לו שי"ר בספרו ערך מילין (ערך אלכסנדרוס, עמ' 75-76): "אולם הוא סותר עצמו שם תוך כדי דיבור..."

פתרון התמיהות

לא ניתן לפתור את כל התמיהות על דברי בעל כפתור ופרח. עם זאת, אחר העיון ניתן לצמצם את מספר התמיהות, ולהבין כיצד ייתכן שלכאורה מייחס בעל כו"פ לרש"י ולרבנו תם דברים שהם לא כתבו.

א. נתחיל בנושא המניינים. בעל כו"פ מעיד שבלייל תשעה באב מונים מניין העודף בשנה אחת את מניין החורבן של הרמב"ם. כדי ליישב את הסתירה בין המניינים הוא מסיק שהרמב"ם איננו מונה את שנת החורבן עצמה. יש להניח שהרעיון העומד בבסיס יישוב זה הוא שיטת הרז"ה אותה מזכיר בעל כו"פ בדבריו, שניתן להתחיל את מניין החורבן בשנת החורבן עצמה; אלא שיש להעיר שלפי הרז"ה המניין לחורבן מתחיל בשנת 421 לבניין, ואילו בעל כו"פ מקדים את התחלת המניין לחורבן לשנה ה-420. ובשלמא למניין הרז"ה אפשר למנות את השנה ה-421 לבניין כשנה הראשונה לחורבן, אבל מניית 420 כשנה 1 לחורבן תקלקל את עיקרון ה"גושים" עליו כתבנו במאמר הקודם עמ' 33 ואילך (שבגינו מקשים בעלי התוספות על הרשב"ם).

ב. שיטת רש"י. הקודמים שעסקו בנושא לא פתרו את השאלה מדוע השיטה המיוחסת לרש"י איננה תואמת את שיטת רש"י בפירושו לתלמוד. הפתרון לשאלה זו הוא שבעל כו"פ כלל לא ראה את פירושו של רש"י למסכת עבודה זרה! ההוכחה הניצחת לכך היא שכאשר בעל כו"פ מציג את החשבון הכרונולוגי של שנות הדורות הוא מצטט מדברי (הפירוש המיוחס ל) רש"י **לפרק חלק**; אילו היה בידו פירוש רש"י למסכת עבודה זרה, שבו מופיעים חשבונות דומים, הוא לא היה נמנע מלהביא אותם. דבר זה עולה גם מתוך ההסכנות של בעל כו"פ בדבר הגירסה "וניטפי חד שתא". ברור לבעל כו"פ שזאת גירסת בעל התרומה, אך הוא לא קובע באופן נחרץ שרש"י לא גרס כך, ואפילו מעלה את האפשרות **"ואם רש"י מוסכם עמו (= עם בעל התרומה) דניטפי חדא שתא יהיה רש"י רחוק מרבנו תם שתי שנים כמוהו, וכן מהר"ם (= מהרמב"ם)"**, אולם בסופו של דבר הוא מכריע על סמך דברי הרז"ה שרש"י לא גרס זאת: **"האמנם ממה שכתב הר"ר זרחיה מסתברא שהרב בעל התרומה הוא לבדו באותה גירסא, שכתב בסמוך והיה מן הראשונים שהיה גורס וניטפי חדא שתא. ואין אנו צריכין לגרסא ההיא"** וכן מוסיף בעל כו"פ: **"וכן נראה מתוך התאריכים שהזכירו החכמים שאינה לאותה גירסא כלל"**.

עולה שבעל כו"פ שאב את שיטת רש"י אך ורק מכלי שני - מספר התרומה, מבלי לראות את פירוש רש"י למסכת עבודה זרה במקורו. מכאן ששיטת רש"י מושתתת על שלושה יסודות:

1. מניין החורבן הוא מניין "בני ארץ כנען" המתחיל משנת החורבן עצמה (שנה לפני הרמב"ם).

2. רש"י לא גורס "וניטפי חד שתא".

3. שנת החורבן לפי רש"י היא מוצאי שביעית = 1 בשמיטה, כפי שכותב בעל התרומה בשמו.

כך התקבלה השיטה המיוחסת לרש"י אליבא דבעל כו"פ.

ג. שיטת רבנו תם. יש להניח שגם את שיטת רבנו תם לא ראה בעל כו"פ במקורה, וזאת הסיבה שהוא איננו מכיר את שיטת רבנו תם לפני חזרתו; נזכיר שגם בדברי ספר התרומה מובאת רק שיטת ר"ת אחר חזרתו לפי "סדר עולם דרבנו" (השיטה לפני חזרתו מיוצגת לפי רבנו חננאל בלבד). אלא שיש להעיר שבעל כו"פ כותב שלמד את שיטת ר"ת מתוך כתבי ר' אליעזר (הוא רבי אליעזר מקינון)⁸, וכיון שחיבור זה איננו נמצא לפנינו לא נוכל להתחקות על שיטתו עד הסוף. בכל אופן נוכל להסתייע במה שיש בידינו בספר התרומה, ואלו יסודות שיטת ר"ת לפי בעל כו"פ:

1. החישוב תואם את שיטת "סדר עולם דרבנו" המוזכר בספר התרומה - כלומר את שיטת ר"ת אחר חזרתו. כאמור, בעל כו"פ לא מודע לכך שר"ת חזר בו.

2. מניין החורבן הוא מניין "בני ארץ כנען" המתחיל משנת החורבן עצמה (שנה לפני הרמב"ם).

3. ר"ת לא גורס "וניטפי חד שתא", כפי שדחה בעל כו"פ גירסה זאת לגבי רש"י, כך הוא דוחה אותה לגבי ר"ת עם אותה הסכנות: **"ואם רבנו תם מוסכם עמהם דניטפי חדא שתא ..."**

4. שנת החורבן לפי ר"ת היא מוצאי שביעית = סוף שנת השביעית עצמה. זאת הבנתו של בעל כו"פ מתוך הסוגיה במסכת ערכין:

פרק אין בערכין (ערכין יב, ב), וכן בשניה, שהרי בשניה התחילו למנות שמיטין ויובלות כבראשונה וכמו שזכרנו פרק ג', אם כן שנה ראשונה של בית שני הייתה ראשונה של שמיטה ושל יובל. ומקשי ושניה במוצאי שביעית מי משכחת לה, **הרי שהם ז"ל לקחו מוצאי שביעית במקום שנה ראשונה של שמיטה כפירוש רבנו תם**. ושניה במוצאי שביעית מי משכחת לה, מכדי בית שני כמה קם ארבע מאה ועשרין, ארבע מאה תמני יובלי, ארבעי תרי שבועי, פשו להו שית, הוה ליה בשיתא בשבוע. הא מני ר' יהודה היא דאמר שנת חמישים עולה לכאן ולכאן. אייתי תמני מתמני יובלי והני שית הויא להו ארבעי, **אישתכח דמוצאי שביעית חרוב, פירוש בשנת השמיטה**.

המקשן במסכת ערכין סובר שאנו חותרים למצוא את מספר השנה של השנה ה-420 לבניין הבית **שהיא שנת החורבן**. לפי שיטת רבנו תם שמונים יובלות מפסיקים

8 ראה עליו בהקדמה לספר כפתור ופרח, מהדורת בית המדרש להלכה בהתיישובות, מהדורה שלישית, תשס"ד, חלק א', עמ' 19.

נספח: טבלת עזר להבנת השיטות

4001	4000	3831	3830	3829	3828	ליצירה בהר"ד	
4000	3999	3830	3829	3828	3827	ליצירה וי"ד	
		422	421	420	419	לבנין בית שני	
						הגירסה	
לחורבן	171 לחורבן		1 לחורבן	* חורבן 1 לשמיטה		רש"י "וניטפי חדא שתא"	
לחורבן	170 לחורבן	1 לחורבן	* חורבן 1 לשמיטה			רשב"ם "וניטפי חדא שתא"	
לחורבן	171 לחורבן		1 לחורבן 1 לשמיטה	* חורבן 7 לשמיטה		רמב"ם ללא	
לחורבן	171 לחורבן		* חורבן 1 לחורבן 1 לשמיטה			רז"ה ללא	
			* חורבן (ספר הישר) 381 לשטרות 1 לשמיטה	* חורבן ? (הגר"א) 380 לשטרות 7 לשמיטה		ר"ת "נבצר תרי שתי או נטפי חמש שנין"	
לחורבן	172 לחורבן			* חורבן 1 לחורבן 1 לשמיטה		רש"י (כו"פ) ללא	
לחורבן	172 לחורבן		1 לשמיטה	* חורבן 1 לחורבן 7 לשמיטה		ר"ת (כו"פ) ללא	
לחורבן	171 לחורבן		1 לחורבן 1 לשמיטה	* חורבן 7 לשמיטה		רמב"ם (כו"פ) ללא	
לחורבן	172 לחורבן			* חורבן 1 לחורבן 2 לשמיטה	1 לשמיטה	תרומה (כו"פ) "וניטפי חדא שתא"	
		ק"ע	קע"א	קע"ב	קע"ג	חשבון קע"ב של בעל כפתור ופרח	
	א'						

עולה ששנה זאת היא 6 בשמיטה. התרצן מעמיד את הברייתא כר' יהודה, שממנה עולה שיש למנות את ימי בית שני ללא יובלות מפסיקים, וכך עולה ש"שנת 420 היא מוצאי שביעית". לפי הבנה זאת, שאותה מייחס בעל כו"פ לר"ת, החשבון נותן ששנת 420 היא שביעית (60 שבועות שנים מסתיימים בדיוק בשנת 420 לבנין), ובכל זאת קוראת לה הגמרא "מוצאי שביעית", לכן הפירוש של מוצאי שביעית הוא סוף שנת השביעית.

נראה שהתרצן חלק על המקשן בשתי הנחות: א. החשבון כמו ר' יהודה ולא כמו חכמים. ב. החורבן היה בשנה ה-421 לבנין ולא בשנה ה-420. אך לפי דברי בעל כו"פ התרצן חלוק על המקשן רק בהנחה הראשונה, וגם בתירוץ הוא ממשיך להניח שהחורבן היה בשנת ה-420⁹.

אחרית דבר

ייחוס הדברים לרש"י ולר"ת נובע מכך שבפניו של בעל כפתור ופרח לא היו פירושי רש"י ותוספות למסכת עבודה זרה, והמקורות היחידים שהיו בפניו הם הרמב"ם, פירוש בעל המאור וספר התרומה. ככל הנראה, בעל כפתור ופרח ניסה להבין את פירושי רש"י ור"ת מתוך ספר התרומה, וכנראה שגם השתמש בפירוש של רבו ר' אליעזר מקינון¹⁰. נטילת פירושי רש"י ור"ת מכלי שני ולא מן המקור, מסבירה חלק מהדברים התמוהים המופיעים בדברי בעל כפתור ופרח.

9 לפי הגירסה הראשונה שיש בתוספות עבודה זרה ט, ב ד"ה "הא"י" גם המקשן מתכוון לשנת 421 לבנין, שכן הגירסה היא: אשתכח בשנת שמיטה חריב.

10 אמנם גם רש"י בפירושו על מסכת עבודה זרה (ט, ב ד"ה ונשקול) הניח זאת לגבי הסוגיה בערכין, אבל זה היה רק לפי התירוץ השלישי של רב אשי שמניין השמיטה התחיל רק בשנה השביעית לבנין (עם עליית עזרא), ורק לפי שיטת ר' יהודה.

11 ראוי להעתיק כאן כמה משפטים מתוך המבוא לספר כפתור ופרח של מהדורת בית המדרש להלכה בהתיישובות בעריכת הרב אברהם י' חבצלת, מהדורה שלישית, תשס"ד, חלק א עמ' 16: 'והנה, אפילו ש"ס שלם לא היה מצוי באותם ימים בכל בית, אלא אחד בעיר ושנים במשפחה, וספק גדול אם בית שאן נחשבת עיר לענין זה. מהיכן הייתה לו לרבנו ספריה כה עשירה? רא"מ לונץ, בהקדמתו למהדורת ירושלים תרנ"ז של כו"פ משער שאכן לא היו ספרים אלו בבית שאן, ואולי בארץ בכלל, אלא המחבר היה בעל זכרון מפליא, בור סוד שאינו מאבד טיפה, ושומר בזיכרונו כל מה שראה. אם צדק בהשערה זו אפשר להבין מדוע הציטוטים אינם מדויקים לעיתים קרובות, שהרי מדובר בספרים שהרב המחבר ראה אותם שנים רבות לפני שכתב את ספרו'.

פרופ' דוד הנשקה

"בכריש ובקציר תשבת" - שיטת הרמב"ם

שיעור ודברים לזכרו של מו"ר הגאון המופלא רבי שלמה פישר זצ"ל*

א.

בדרשות בית ישי (סי' נה) נאמר: "בגמ' נדה ל ע"ב דרש ר' שמלאי: למה הולד דומה במעי אמו וכו' ואין לך ימים שאדם שרוי בטובה יותר מאותן הימים, שנאמר 'מי יתנני כירחי קדם' וכו'. והואיל וכך, אין תימה שכשהתינוק נולד הוא נולד מתוך בכיות ויללות, שהרי גורש מגן עדן שלו; ואילו כל העומדים שם פְּשִׁים ושומחים. ואילו היה לו פֶּה לשאול 'לשמחה מה זו עושה, מפני מה אתם שמחים לאידי', היו משיבים ואומרים לו: שוטה שבעולם! וכי סבור היית לישאר בבטן אמך כל ימי חיך? אלא גן עדן זה שהיית שרוי בתוכו לא היה אלא הכשר והכנה לחיים שלאחר הלידה, שהם עיקר החיים. והנה בדיעבד משלים התינוק עם מצבו החדש ונעשה תינוק היונק משדי אמו, וטוב לו. והנה מגיע יום הגמלו ומנתקים אותו משדי אמו, והרי הוא פורץ שוב בבכי תמרורים: היתכן לנתק אותו ממקור חייו? ושוב כולם, אדרבה, שמחים ועושים משתה ושמחה. וכאלו אומרים לו: וכי סבור היית להישאר תינוק היונק משדי אמו כל ימי חיך? לא הייתה תקופה זו אלא הכנה והכשר בעלמא. וכך הלאה, **כל מה שהוא מתבגר והולך הרי הוא נעזב יותר ויותר לנפשו, וחייב להיעזר בכחות עצמו**". המשפט האחרון מבטא את תחושת מיום פטירתו של מורי ורבי, תחושה של יתמות; כי לא זו בלבד שנעזבנו לנפשנו, אלא שהחוב שהדבר מטיל עלינו - כדבריו - להיעזר בכוחות עצמנו, הוא חוב שלעולם לא נוכל לפרוע: בהשוואה למה שאיבדנו, כוחות עצמנו מעוררים גיחוך מר.

את ר' שלוימה - כך הכול קראו לו, גדול מרבן שמו - הכרתי בהיותי נער בן שבע עשרה, כשהגעתי לישיבת הכותל. כל יום שיש, בשעה אחת בצהרים, הוא נתן בביתו שהיה אז במאה שערים שיעור לחבורה קטנה של בחורים, לפי המסכת שנלמדה בישיבה שלנו. כושר ההסבר והניסוח שלו היה תמציתי, חד ובהיר במידה בלתי מצויה, אבל הקצב היה מדהים, ולי לא היה בתחילה קל לעקוב אחר גורדי השחקים שנבנו במהלך שעה אחת של שיעור. אבל מיד נוכחתי שלפניי אדם השולט שליטה מוחלטת, דמיונית, בכל התורה, בכל חלקיה ואף בחכמות שמעבר לה. ושליטה זו לעולם לא נסתפקה בידע גרידא, אלא בכל סוגיא היה לו מה לומר משלו; בהלכה, באגדה, בקבלה, בפילוסופיה, בהיסטוריה - גם הכיר ושלט בכל, וגם חידש והפתיע

* הדברים נאמרו בבית מדרשה של ישיבת 'ברכת משה' במעלה אדומים, אור ל' בטבת תשפ"ב, והם נמסרים כאן כנתינתם, אף שיש מקום להרחיב במראי מקומות ובוזויות שונות שלדברים.

בכל. עוד נתברר מהר מאוד שזהו אדם בעל רעב שלא ניתן להשביעו, תשוקה ממש חסרת רסן - לדעת, לתורה ולחכמה; ואהבה זו ביטלה אצלו מכל וכל את שאר ערכי העולם כולם. כמו עינינו ראינו קיום חי, פלאי, של הכתוב "באהבתה תשגה תמיד", כפירושי הרמב"ם והראב"ד גם יחד בסוף הלכות תשובה.

אך מה שממש שבה את לבי היה דבר נוסף. כי באישיותו נתקיים פרדוקס מרתק: מחד גיסא, כל כולו היה מונח בתוככי חדריה של הספרות התורנית כולה, וכל מעיינות מוחו היו שאובים ממנה; רעיונותיו המקוריים, אפילו כשהיו מהפכניים, היו לעולם בגדר קומה נוספת בבניין הקיים, קומה זוהרת, מפתיעה, אך קומה של בנייה, לא של סתירה. למעשה, כל רעיון שעלה בדעתו לעולם לא עלה כשהוא לעצמו, אלא רק כשהוא משולב בדרך זו או אחרת בספריית הענק ששכנה בראשו, ביישוב תמימה שהועלתה בה, ברָאָה לאחד מענייניה. מאידך גיסא, ולכאורה בניגוד מוחלט, לא הכרתי מעולם אדם ביקורתי כמוותו; ביקורת חדה ומעמיקה, היורדת לשורשי הדברים, וחושפת בצלילות נוקבת כל בדל של חוסר אמת. והביקורת הובעה בביטויים חדים, חריפים ואירוניים להפליא. לא היה בכך רק ביטוי לאהבת האמת שלו, אלא לדבר מהותי יותר - היותו בן חורין, בן חורין מוחלט, בממלכת הרוח. כשהיה מפטיר, כדרכו, על ההנחות המקובלות ביותר: "מה פתאום?! היית חש את משב הרוח המרענן, המגיע ישירות מעלמא דחירותא. וכאן הוא הפרדוקס שכל כך קסם לי: היכולת להיות בן חורין מכל וכל, לסלול לעצמו את דרכו שלו מתוך אהבת אמת בוערת השורפת כל דבר שמנוגד לה, העוז והחרות לבטל, כמעט כעפרא דארעא, דברי ראשונים ואחרונים - כאשר כל זה בא דווקא מתוך תוכה של שרשרת הלימוד לדורותיה ולכל היקפה, מפנים פנימיותה, מתוך אהבה יוקדת ונאמנות שלמה.

כאמור, ר' שלמה כתב על הכאב שפְּכֹרַח לעמוד על רגלי עצמך, מתוך שהמצב המאושר של תינוק היונק משדי אמו - או תלמיד הנשען על רבו - אינו יכול להימשך לעולם. דברים אלה נאמרו מליבו, שכן בשנים שעליהן אני מספר, הוא אמר פעם: "כל בוקר אני קם מתוך כאב צורב על כך שאין לי רב"; ומה נענה אנו אבתריה? מכל מקום, זוהי צוואתו, שאף שפְּכֹרַח ונותקנו ממעינו, חובתנו להמשיך בדלות כוחותינו שלנו, כולי האי ואולי. חשבתי אפוא לנכון ללמוד אתכם דבר מה לזכרו; והואיל ואנו בשנת השבע, ואף בליל היארצייט של הרמב"ם, נעיין ברמב"ם ראש הלכות שמיטה ויובל.

ב.

הפסוק בפרשת כי תשא אומר: "ששת ימים תעבד וביום השביעי תשבת בכריש ובקציר תשבת". והקושי גלוי: מה ענין חריש וקציר לשבת דווקא, שאסורה בכל ל"ט מלאכות? שנינו במשנה שביעית א, ד:

"בכריש ובקציר תשבת" - אין צורך לומר כריש וקציר של שביעית, אלא כריש של ערב שביעית שהוא נכנס לשביעית, וקציר של שביעית שהוא יוצא למוצאי שביעית.

כלומר: אם הסיפא אינו עניין לשבת תנהו עניין לשביעית, ובה אכן אסורות דווקא מלאכות הקרקע, כריש וקציר; אך עדיין קשה, שכן איסורי עבודת הקרקע בשביעית כבר נפרטו בפרשת בהר, ומה צורך בפסוק שלנו? על כך משיבה המשנה שמייטור הכתוב למדנו על דין תוספת שביעית, לפניה ולאחריה. בביריות המקבילות מתברר שתנא קמא שלנו הוא ר' עקיבא, ועליו חלק ר' ישמעאל בהמשך המשנה:

רבי ישמעאל אומר: מה כריש רשות אף קציר רשות, יצא קציר העומר.

מה למדנו אם כן מן הכתוב לשיטת ר' ישמעאל? מסביר הרמב"ם בפירושו למשנה (מהד' ר"י קאפח):

רשות... משביתין אותו בשבת, אבל קצירת העומר שהיא מצוה שיונף ממחרת השבת, הרי זה דוחה את השבת.

כך הוא אפוא מדרשו של ר' ישמעאל: לעולם עומד הפסוק בשבת, כפשוטו, ולא בשביעית; ולשאלה מה צורך בכתוב זה לעניין שבת, התשובה היא שמכאן למדנו שקציר העומר, אור לט"ז בניסן, דוחה שבת. כך פירש עוד לפני הרמב"ם רש"י, הן בפירושו לתורה והן בפירושו לתלמוד בכמה מקומות, וזהו הפירוש המקובל והידוע. והנה, מבואר בתלמוד בתחילת מועד קטן, שמחלוקת ר' עקיבא - תנא קמא במשנה - עם ר' ישמעאל, היא על המקור לתוספת שביעית: לדעת ר' עקיבא תוספת שביעית מן התורה, ונלמדה כאמור מן הפסוק שלנו; אבל ר' ישמעאל סבור שתוספת שביעית אינה מעוגנת בכתובים, ואינה אלא הלכה למשה מסיני; ולשיטתו דרש ר' ישמעאל את הפסוק שלנו לעניין קציר העומר. כיצד פסק הרמב"ם בשאלת תוספת שביעית? הדבר מפורש בהל' שמיטה ויובל ג, א:

עבודת הארץ בשנה שישית שלושים יום סמוך לשביעית אסורה הלכה למשה מסיני.

נמצא שהרמב"ם הכריע כר' ישמעאל, ואם כך לשיטתו הפסוק שלנו אמור ללמד שקציר העומר דוחה שבת. וכאן עולה הבעיה. כי בראש הל' שמיטה ויובל כתב הרמב"ם:

מצות עשה לשבות בשנה שביעית מעבודת הארץ ועבודת האילנות, שנאמר "ושבתה הארץ שבת לד'", ונאמר "בכריש ובקציר תשבת".

הרמב"ם מביא את הפסוק שלנו כמקור למצות שביטת הארץ, אף שלפי הכרעתו כר' ישמעאל שתוספת שביעית אינה מן התורה, הפסוק שלנו אינו עניין לא לתוספת

שביעית ולא לשביעית, אלא לדחיית השבת לשם קציר העומר. בעיה זו אינה חדשה, ומימי ר' אברהם בן הרמב"ם, שנשאל שאלה זו בידי ר' דניאל הבבלי, ועד ימינו ממש, מתלבטים בה הרבה. ר' אברהם בן הרמב"ם נשאל על ספר המצוות, שגם בו ציין הרמב"ם את הכתוב שלנו כמקור למצות שביטת קרקע בשביעית; אלא שבספר המצוות סדר הכתובים הפוך מזה שבמשנה תורה: תחילה כתובנו, ולאחריו הפסוקים מפרשת בהר. דבר זה אפשר לר' אברהם בן הרמב"ם לתרץ שהרמב"ם כאילו אומר: אם תקשה על המקור שבכתובנו, הרי לך מקור חלופי בפרשת בהר. אך אפילו היינו מקבלים דוחק גדול זה בספר המצוות, הרי במשנה תורה, שבו סדר הכתובים הפוך, תירוץ זה אינו מתקיים. כידוע, ר' אברהם היה בן תשע עשרה בלבד כשאביו נפטר, ותיורצו איננו מסורת מאביו. והנה, אחד מגדולי מפרשי הרמב"ם בדור הגירוש מספרד, ר' יוסף קורקוס, מאריך בפירושו על אתר בכמה ניסיונות לתרץ את הקושי, אך כנראה לא נחה דעתו מאף אחד מהם, ועל כן הוא כותב לבסוף:

כבר כתבתי פעמים רבות שאין רבינו מדקדק בראיות ובדרשות הפסוקים, ואף על פי שנדחית הראיה כותב אותה רבינו, כיון שהדין דין אמת מסמיך אותו רבינו ז"ל על הפסוק היותר מבואר.

זוהי אמנם מתודה רווחת בין מפרשי הרמב"ם, שאין צורך לתרץ מקורות בכתובים שהביא הרמב"ם כשאננם תואמים לתלמוד, לפי שבתחום זה נוטה הרמב"ם להביא את הכתוב הנוח והברור יותר; אבל דווקא בעניינינו נראה שאין לזה מקום. שהרי הפסוק שהביא הרמב"ם אינו כלל "הפסוק היותר מבואר", אלא להפך; הרי פסוק זה לפי פשוטו אינו עוסק כלל וכלל בשביעית, אלא בשבת: "ששת ימים תעבד וביום השביעי תשבת בכריש ובקציר תשבת"; על היום השביעי מדובר לפי פשט הכתוב, ולא על השנה השביעית. ואם צריך לכך ראיה מבית מדרשו של הרמב"ם, הרי בנו ר' אברהם בפירושו לאותו כתוב אכן פירש את הפסוק לעניין שבת, כשאר הפשטנים, לפניו ואחריו. נמצא שבחירת הרמב"ם את הכתוב שלנו כמקור למצות השביתה בשביעית ודאי לא נובעת מהיותו הכתוב היותר מבואר לעניין זה, אלא דווקא מן הדרשה, המוציאה אותו מפשוטו; אך אם לפי המדרש קיימינו, הרי דרשה זו אינה עולה לשיטת ר' ישמעאל שכמותו פסק הרמב"ם.

מסגרת הזמן לא תאפשר לסקור כאן את שאר התירושים הרבים - והבעייתיים - לעניינינו, ונתמקד בתשובה אחת מקורית שהציע ר' ישראל משקלוב, תלמיד הגר"א שעלה לארץ, לצפת, וכתב כאן את ספרו הנודע על הלכות ארץ ישראל, פאת השולחן. ר' ישראל שואל: אמת, ר' ישמעאל דרש את הכתוב לעניין קציר העומר - אבל לא נתפרש בדבריו מהו הדין בקציר העומר שיוצא מכאן. רש"י והרמב"ם בפירושו המשנה הם שפירשו כי ההלכה הנלמדת מכאן היא שקציר העומר דוחה שבת; אך האמנם

נותר הרמב"ם בדעה זו גם במשנה תורה? כך הציע ר' ישראל (פאת השלחן, הל' שביעית, סי' כ, בית ישראל ס"ק א):

סבירא ליה לרבינו דר' ישמעאל סבירא ליה גם כן דקרא ד"בכריש" וגו' איירי בשביעית, וקא משמע לן דמותר לקצור העומר בשביעית, הגם דקצירה בשביעית בעשה ולא-תעשה... ולא תקשי ממה שכתב רבינו בפירושו פרק קמא דשביעית... דהתם נקט ודאי כפירוש רש"י... אבל בחיבורו להלכה סמך על סוגיא פשוטה דירושלמי.

נרחיב קצת את הדברים ונחזור למשנה. תנא קמא במשנה הרי לא טרח לבאר שלדעתו הכתוב אינו דן בשבת כפשוטו, אלא בשביעית; זוהי אצלו הנחת יסוד, וכל חידושו הוא שלעניין תוספת שביעית הכתוב מדבר. כשבא עכשיו ר' ישמעאל, ולפי רש"י והרמב"ם בפירוש המשנה מעמיד את הכתוב בשבת, הרי העיקר לכאורה חסר; שהרי כך היה לר' ישמעאל לומר: לעולם בשבת הכתוב מדבר, אלא מה חריש רשות וכו'. מפשט המשנה נראה אפוא שמעולם לא חלק ר' ישמעאל על תנא קמא שהכתוב בשביעית מדבר, ולא בשבת; ונמצא שדרשת "מה חריש רשות אף קציר רשות" עניינה אינו בשבת, אלא בשביעית. אומר אפוא בעל פאת השלחן: כפי שמצינו במקומות הרבה, הרמב"ם חזר בו בענייננו מדבריו בפירוש המשנה; עם כתיבת משנה תורה הגיע הרמב"ם למסקנה שאף לדעת ר' ישמעאל הכתוב עוסק בשביעית, כפשוטה של משנה; ומה למדנו מהיקש קציר לחריש? לא שקציר העומר דוחה שבת, אלא שהוא דוחה שביעית! הוא שבא הכתוב ללמדנו: מה חריש רשות אף קציר רשות, יצא קציר העומר שדוחה את השביעית. ולדבר זה, אומר פאת השלחן, היה לרמב"ם מקור בירושלמי. כי על דברי ר' ישמעאל במשנתנו מעיר הירושלמי (לג, ב):

ר' ישמעאל כדעתיה, דר' ישמעאל אמר: אין העומר בא מסוריא.

מה הקשר שמצא הירושלמי בין מדרשו של ר' ישמעאל אצלנו לבין ההלכה שהעומר אינו בא מחוץ לארץ, מסוריא? המפרשים, כולל הגר"א רבו של בעל פאת השלחן, הציעו פירוש קצת מפולפל שעיקרו נראה חסר מן הספר; אבל, אומר ר' ישראל משקלוב, הקישור הזה פשוט ביותר - לפי הצעתו: ר' ישמעאל לא למד שקציר העומר דוחה שבת, אלא שהוא דוחה שביעית; אבל לימוד זה נצרך דווקא אם העומר צריך לבוא מן הארץ, שאז איסור הקציר בשביעית עומד כנגד מצות הקציר; אבל אם העומר בא מסוריא אין כל התנגשות, והמדרש מיותר מעיקרו: אפשר לקצור בחו"ל, ושם אין השביעית חלה! מפירוש זה לירושלמי הוציא אפוא הרמב"ם את הבנתו בשיטת ר' ישמעאל, ולפיו יפה עשה כשנסתמך על הפסוק שלנו כמקור למצות שביטה בשביעית.

כיום יש בידינו לסייע לפירוש המבריק הזה ממקורות שלא היו נגישים בזמנו של

פאת השלחן. כידוע, פירוש רבינו חננאל לתלמוד נדפס לראשונה בש"ס וילנא; וכך נאמר שם (מו"ק ד, א, מהדורת מצגר-סולוביצ'יק):

ר' ישמעאל מוציא "בכריש ובקציר" לטעם אחר, להתיר קצירת העומר בשביעית... כי הוא מוציא "בכריש ובקציר" לטעם אחר, להתיר קצירת העומר.

מגיה ר"ח בדפוס וילנא, שידעו את פירושו של רש"י בכל מקום כי דחיית קציר העומר נאמרה לעניין שבת, לא העלו כנראה בדעתם שלרבינו חננאל יש פירוש שונה; מחקו אפוא את התיבה "בשביעית", ואף הוסיפו בסוף המשפט בסוגריים את התיבה "בשבת". אך מן הגרסה המקורית ברור לגמרי כי בשביעית מדובר, ור' ישראל משקלוב כיון מדעתו לפירוש ר"ח. אגב, ר' שלמה זלמן אויערבך, שכבר הכיר את פירושו של פאת השלחן, שיער מעצמו בספרו 'מעדני ארץ' שהתיקון בש"ס וילנא מיותר, ור"ח אכן פירש שקציר העומר דוחה שביעית, ולא שבת. כיום אנו מכירים פירוש זה מראשונים נוספים, כגון ר"י בן מלכיצדק, רב נתן אב הישיבה, ועוד.

מבחינת הרמב"ם יש לסייע פירוש זה גם מכך שדין קציר העומר שדוחה שבת לא נומק בידי הרמב"ם במדרש "מה חריש רשות" וכו'; הדין מובא אצלו בהל' תמידין ומוספין ז, ו בהמשך להלכה שהקרבת העומר דוחה שבת, ולמה? מפני שזמנו קבוע; ומשמע שזה גם הנימוק לדחיית הקציר את השבת: לא מכוח דרשת "מה חריש רשות" וכו', אלא מפני שזמנו קבוע; וכך באמת מבואר בפירוש המשנה, מנחות י, א. הרי אפוא ראה שהרמב"ם לא פירש את דרשת ר' ישמעאל לעניין שבת.

ג.

אף על פי כן, פירושו של פאת השלחן לשיטת הרמב"ם עוד צריך עיון רב. ראשית, כדרך שמדרשו של ר' ישמעאל לא הובא ברמב"ם לצורך דחיית השבת, כך הוא לא מובא גם לעניין דחיית השביעית. עצם ההלכה, שהעומר נקצר ומובא בשביעית, עולה ברמב"ם, בהל' שקלים ד, ה, מתוך הדין ששומרי ספיחים לצורך העומר נוטלים שכרם מתרומת הלשכה; אבל יסוד ההיתר לקצור עומר בשביעית, שהוא לפי שיטת פאת השלחן משנה ערוכה, לא הובא בידי הרמב"ם בשום מקום.

אלא שזה גופא מעורר את השאלה החמורה יותר: האמנם זקוקים אנו למדרש שיתיר את קציר העומר בשביעית? הרי מלאכת הקציר לא נאסרה בשביעית מכל וכל; האיסור אינו אלא לקצור כדרך הקוצרים. בטיבה של דרך הקוצרים יש דעות שונות, אבל שיטת הרמב"ם ברורה, הל' שמיטה ויובל ד, א:

זה שנאמר "את ספיח קצירך לא תקצור" - שלא יקצור כדרך שקוצר בכל שנה... כיצד? כגון שעקר כל השדה והעמיד כרי ודש בבקר.

כדי לעבור על איסור קציר בשביעית צריך אפוא קציר סיטונאי: כל השדה, העמדת כרי ודישה בבקר. אבל כל זה אינו נצרך כלל לקציר העומר: די לו בשלושה סאין, וודאי אין הוא טעון העמדת כרי ודישה בבקר. נמצא שאין כלל התנגשות בין מצות קציר העומר לבין איסורי שביעית, ומה צורך בפסוק מיוחד ובלימוד "מה חריש רשות" - כדי להתגבר על איסור שאינו קיים? בדבר זה כבר נתקשה ר' שלמה זלמן אויערבך במעדני ארץ; הוא מציע שני תירוצים, ואף על פי כן כתב לבסוף "וצריך עיון". יתר על כן, הירושלמי שממנו נסתייע פאת השלחן מוקשה אף הוא. הירושלמי קבע כזכור שר' ישמעאל שהתיר לפי הפירוש המוצע קצירת העומר בשביעית, הולך לשיטתו וסבור שאין העומר בא מסוריא; שאילו בא העומר מחוץ לארץ אין כל בעיה לקצרו בשביעית - בחוץ לארץ השביעית אינה נוהגת. אבל לאמתו שלדבר, גם לשיטה שהעומר בא מחוץ לארץ עדיין נצרך לימודו של ר' ישמעאל. שהרי כך שנינו במנחות י, ב: מצות העומר לבוא מן הקרוב. לא ביכר הקרוב לירושלם מביאים אותו מכל מקום.

במנחות סד, ב נתבאר טעמיה של הלכה זו, וברור מהם שהיא נאמרה לכולי עלמא: גם הסבור שהעומר כשר מחוץ לארץ, מודה שמצוותו לבוא מן הקרוב. ואם כן, המדרש המתיר קציר העומר בשביעית, אם יש בו צורך, הרי הוא נצרך לכל הדעות, כדי להתיר קצירה מן הקרוב, מן הארץ, וכאן חלה מצות שביעית. שוב אם כן איננו מבינים את התלות שתלה הירושלמי בין הדין שאין העומר בא מסוריא למדרשו של ר' ישמעאל במשנה.

נסכם שלב זה: שני פירושים הוצעו למדרשו של ר' ישמעאל: לפי המקובל, מהיקש קציר לחריש נלמד שקציר העומר דוחה שבת; אך הדבר אינו מתיישב לשיטת הרמב"ם, שקציר זה דוחה שבת בלא ההיקש, לפי שזמנו קבוע; ובעיקר אין הדבר מתיישב לשיטת הרמב"ם שהעמיד פסוק זה בשביעית, ולא בשבת. לפי פירוש שני, שהועלה בידי מקצת ראשונים ויוחס לרמב"ם בידי השלחן, ר' ישמעאל למד מכתובו שקציר העומר דוחה שביעית; אך גם זה אינו מתיישב לשיטת הרמב"ם, שלא הביא מקור זה כיסוד להתיר קציר העומר בשביעית, ולשיטתו אף אין כל צורך במקור כזה, כי העומר אינו טעון קציר כדרך הקוצרים.

ד.

השאלה הנשאלת מעתה היא מה למד ר' ישמעאל מן ההיקש שלו, מהי המסקנה ההלכתית שהסיק מכך שקציר העומר יצא מכלל הכתוב "בחריש ובקציר תשבת"? שאלה זו צריכה להיבחן תחילה מן התלמודים: איזו תוצאה הלכתית עולה בתלמודים מן ההיקש דר' ישמעאל? אם נחזור לירושלמי, הרי לאחר הקישור לעניין העומר הבא

מסוריא מפרש הירושלמי את ההיקש: "יצא קציר העומר" - שהוא מצוה. ולא ברור כלל מה ביקש הירושלמי לומר בכך? כיון שאמר ר' ישמעאל "מה חריש רשות אף קציר רשות", יצא קציר העומר, הרי זה מפני שאינו רשות אלא מצוה; מה הוסיף אפוא הירושלמי על המפורש במשנה? נראה שנוכל לעמוד על הדברים מתוך הבבלי מנחות עב, א:

תניא: היה עומד ומקריב מנחת העומר ונטמאת, אם יש אחרת אומר לו: הבא אחרת תחתיה, ואם לאו אומר לו: הוי פקח ושתוק, דברי רבי; ר' אלעזר ב"ר שמעון אומר: בין כך ובין כך אומר לו: הוי פקח ושתוק, שכל העומר שנקצר שלא כמצותו פסול. אמר רבה בר בר חנה אמר ר' יוחנן: ר' אלעזר ב"ר שמעון בשיטת ר' עקיבא רבו של אביו אמרה, דתנן: כלל אמר ר' עקיבא, כל מלאכה שאפשר לו לעשותה מערב שבת אינה דוחה את השבת; וסבר לה כר' ישמעאל דאמר קצירת העומר מצוה [רש"י: ודוחה שבת], דתנן: ר' ישמעאל אומר, מה חריש רשות אף קציר רשות, יצא קציר העומר, שהיא מצוה, ואי סלקא דעתך נקצר שלא כמצותו כשר - אמאי דחי שבת, נקצריה מערב שבת! ר' יוחנן תולה אם כן את שיטת ר' אלעזר בר' שמעון, שעומר שנקצר שלא כמצותו פסול, בשני נתונים: א. מלאכה שאפשר לעשותה מערב שבת אינה דוחה את השבת, כר' עקיבא; ב. קציר העומר דוחה שבת, כר' ישמעאל. ומכאן הסיק ר' אלעזר שאם ייקצר העומר שלא בזמנו הקבוע הרי הוא פסול; שאם לא כן, הרי אפשר לקצור מערב שבת, ולא ראוי הקציר לדחות שבת לפי כללו של ר' עקיבא. כך לפי רש"י, שהוסיף לשיטת ר' ישמעאל את המלים "ודוחה שבת".

אך פירוש זה לסוגיא בעייתי ביותר, ומשני פנים. ראשית, כבר העירו התוספות, ד"ה בשיטת:

ולא סבר לה כוותיה לגמרי, אלא בההיא דכל מלאכה וכו', אבל בההיא דמה חריש רשות סבר לה כר' ישמעאל, ולא כר' עקיבא דמוקי קרא לחריש של ערב שביעית.

ואם ננסח בלשוננו הערה זו נאמר: כל עניינו של ר' יוחנן היה להדגיש שתורה זו של ר' אלעזר, שעומר שנקצר שלא כמצותו פסול, היא תורה שיש לה בית אב, אצל ר' עקיבא רבו של ר' שמעון אביו של ר' אלעזר; אבל הנה מתברר שר' אלעזר בכלל לא הולך דווקא בתלם של רבו של אביו, אלא הוא בורר את דעותיו לפי הנראה לו: את הכלל של רבו של אביו על מלאכה שאפשר לעשותה מערב שבת אימץ ר' אלעזר, אבל במחלוקת ר' עקיבא ור' ישמעאל על "בחריש ובקציר" דחה ר' אלעזר את שיטת רבו של אביו והילך דווקא בעקבות בר פלוגתיה ר' ישמעאל. נמצא העוקץ במימרת ר' יוחנן מתבטל לכאורה.

שאלה חמורה עוד יותר העלה בעל שפת אמת על אתר: אם יש לימוד מיוחד מן הכתוב שקציר העומר דוחה שבת, כפי שביאר רש"י את דרשת ר' ישמעאל, הרי כבר אין צורך בפלל של ר' עקיבא: אף אם עומר שנקצר קודם זמנו כשר, ולפי הכלל של ר' עקיבא לא היה ראוי לדחות שבת, הרי כאן יש לימוד מיוחד שקציר העומר דוחה שבת!

אכן, הגמרא לא אמרה שלדעת ר' ישמעאל קציר העומר דוחה שבת; דבר זה הוסיף רש"י. לשון הגמרא אינו "קציר העומר דוחה שבת", אלא "קציר העומר מצוה". מה פירושה של הטעמה זו? ונזכור שאותה הטעמה ממש, שלדעת ר' ישמעאל קציר העומר הוא מצוה, מצאנו קודם גם בירושלמי, וכבר שאלנו על כוונתה גם שם. נראה שעל דבר זה בידינו לעמוד תחילה מתוך המקבילה בירושלמי, מגילה ב, ז (עג, ג):

אמר ר' יוחנן: אתיא דר' לעזר בר' שמעון בשיטת ר' עקיבא רבו של אביו, דתנינן תמן: כלל אמר ר' עקיבא, כל מלאכה שאיפשר לה לעשות מערב שבת אינה דוחה את השבת, וכל מלאכה שאי אפשר לה להיעשות מערב שבת דוחה את השבת.

תחילת המימרה זהה ממש לזו שבבבלי מנחות, אבל הסיפא במנחות, שר' אלעזר לא הילך רק בעקבות ר' עקיבא רבו של אביו, אלא גם בעקבות ר' ישמעאל, איננו כלל בירושלמי. ופירוש המימרה בירושלמי פשוט: ר' יוחנן לא קשר את דרשת ר' ישמעאל לדחיית קציר העומר את השבת, וגם לא עסק בטעמיה של דחייה זו; די היה לו בעצם הדין שקציר זה דוחה שבת, שהרי כך מפורש במשנה (מנחות י, א) בלא מחלוקת; ומעתה אמר ר' יוחנן שמדחייה זו שקציר העומר דוחה שבת הסיק ר' אלעזר שאם נקצר העומר קודם זמנו הוא פסול, שאילו היה כשר, לא היה הקציר ראוי לדחות שבת לפי כללו של ר' עקיבא; ור' אלעזר אכן הילך בזה בעקבות רבו של אביו, ורק בעקבותיו. אם נשוב עתה לבבלי, הרי לפי בירושלמי נמצא שמימרת ר' יוחנן נסתיימה בכללו של ר' עקיבא, והבבלי הוא שהוסיף על מימרת ר' יוחנן את ביאורו שלו: "וסבר לה כר' ישמעאל דאמר קצירת העומר מצוה" וכו'. מה ראה הבבלי להוסיף על מימרת ר' יוחנן את שיטתו של ר' ישמעאל?

תשובה לכך נראה שמצויה במכות ת, ב. מובא שם מדרשו של ר' ישמעאל על "בחריש ובקציר", ונמסר דיון שנתדיינו בו ההוא מרבנן ורבא:

אמר ליה ההוא מרבנן לרבא: ממאי דחרישה דרשות? דלמא חרישת עומר דמצוה, ואפילו הכי אמר רחמנא: "תשבות"!

כוונת ההוא מרבנן ברורה: ההיקש של ר' ישמעאל מחריש לקציר מיוסד על ההנחה שאין בעולם חריש של מצוה; אבל הרי ישנו החריש שחורשים לצורך זריעת העומר וקצירתו, ונמצא שבחריש מצוה מדובר! ההוא מרבנן סבור אפוא שאין כל הבדל בין

חריש העומר לקציר העומר: בשניהם מדובר בהכשר מצוה גרידא, ולא במצוה עצמה. המצוה לדעתו אינה אלא הקרבת העומר, והקציר נדרש רק כאמצעי טכני להקרבה, ממש כפי שהחריש נדרש רק כדי שיהא קציר. ואם הן החריש והן הקציר במעמד שווה, של אמצעי והכשר בלבד למצוה, הרי נפל ההיקש של ר' ישמעאל, ותשובתו של רבא ברורה אף היא:

אמר ליה... קצירה דומיא דחרישה, מה חרישה מצא חרוש אינו חורש, אף קצירה נמי מצא קצור אינו קוצר, ואי סלקא דעתך מצוה, מצא קצור אינו קוצר? מצוה לקצור ולהביא!

רבא קובע שדין החריש אינו כלל כדין הקציר: החריש אינו אלא אמצעי והכשר, ולכן אם מצא שהאדמה כבר חרושה אינו צריך לחרוש; אבל הקציר היא מצוה בפני עצמה, ולא רק אמצעי כדי שיהא עומר; ועל כן גם אם מצא קצור, הרי זה חוזר וקוצר, לשם מצוה. וכך באמת מצאנו בספרא (אמור, פרשתא י, ד) שקציר העומר מוגדר מצוה; ואף הוצרכו שם על כן לשלול את האפשרות שרק כהן כשר לכך [רבנו מיוחס בפירושו לויקרא כג, יא הביא באמת שיטה שהקציר טעון כהן; אלא שמקורו לא ידוע]. מכל מקום נמצאנו למדים כי ההיקש של ר' ישמעאל מיוסד על ההנחה שקציר העומר אינו אמצעי בלבד, אלא מצוה בפני עצמה; הבנה זו היא הבסיס להבחין בין חריש העומר שהוא רשות לקציר העומר שהוא מצוה.

עתה מבינים אנו מה ראה הבבלי להוסיף למימרת ר' יוחנן את דברי ר' ישמעאל. כי אילולא קיימנו את התפיסה שקציר העומר הוא מצוה, והיינו רואים אותו במעמד זהה לזה של חרישת העומר, הרי לא היה מקום לקביעת ר' יוחנן שקציר העומר דוחה שבת על-פי כללו של ר' עקיבא; כי אם קציר העומר הוא כחרישתו, ברור שאינו דוחה שבת: כשם שחריש לא ידחה שבת, כי אין לו כל תאריך קבוע, שהרי אין בו כשלעצמו מצוה, הוא הדין קציר העומר. הבבלי הוסיף אפוא למימרת ר' יוחנן את הנחת היסוד הבסיסית שלה, שקציר העומר מצוה, ואת זאת הוסיף הבבלי בעקבות דיונו של רבא עם ההוא מרבנן. קושיית התוספות, שר' אלעזר אינו מהלך דווקא בשיטת רבו של אביו, שהרי בעניין קציר העומר נקט דווקא את שיטת החולק על רבו של אביו, קושיא זו מיושבת עתה מעיקרה. כי ר' אלעזר אימץ את הנחת היסוד של ר' ישמעאל שהקציר מצוה הוא - אך לכך מסכים גם ר' עקיבא רבו של אביו; המחלוקת ביניהם היא רק בשאלה מה נלמד מן הכתוב "בחריש ובקציר". ואף קושייתו הגדולה של בעל שפת אמת, שאם יש לימוד מיוחד שקציר העומר דוחה שבת כבר אין לעניינו משמעות לכללו של ר' עקיבא, אף קושיא זו אינה אלא לשיטת רש"י כי ר' ישמעאל לימד שקציר העומר דוחה שבת; אבל לפי לשון הגמרא, מהיקש דר' ישמעאל לא נלמדה דחיית השבת, אלא רק הנחת היסוד הקודמת לה, שהקציר מצוה הוא.

מעתה גם הירושלמי יתפרש יפה. שאלנו מה ביקש הירושלמי לומר בהדגישו - ממש כבבלי - שלפי ר' ישמעאל קציר העומר הוא מצוה. כעת הדברים מובנים. כי ההיקש של ר' ישמעאל מבוסס על ההנחה שהקציר אינו רק אמצעי כמו החריש, אלא מצוה יש בו, וזוהי אפוא הדגשת הירושלמי. זהו גם היסוד לשיטה שהירושלמי קישר לכאן, שאין העומר בא מסוריא. שהרי מצות הקציר מקורה בכתוב "כי תבואו אל הארץ וקצרתם את קצירה והבאתם את עמר ראשית קצירכם אל הכהן". לפי סברת ההוא מרבנן, "וקצרתם את קצירה" אינו אלא תנאי ורקע למצוה: אימתי תביאו את העומר? כאשר יגיע מועד הקציר; אבל הקציר עצמו אינו אלא אמצעי טכני, ולא נאמר מהיכן הוא יובא. אבל לפי ר' ישמעאל כפי שביאר רבא, הקציר עצמו הוא מצוה: "כי תבואו אל הארץ" - או אז חלה המצוה "וקצרתם את קצירה". ואם כך מפורש בכתוב שהעומר בא דווקא מן הארץ - "קצירה". כי אם הקציר הוא מצוה הרי זו מצוה התלויה בארץ, כשם שאיסור הקציר לפני קצירת העומר אינו אלא בארץ. הם הם אפוא דברי הירושלמי, שדברי ר' ישמעאל, בעצם דרשתו ובשיטתו על העומר מסוריא, תלויים בהנחת היסוד שהקציר אכן מצוה.

מעתה מתברר כי שני התלמודים נתייחסו דווקא להנחת היסוד שביסוד ההיקש דר' ישמעאל - הקציר אינו אמצעי גרידא אלא מצוה כשלעצמה; אבל בשני התלמודים לא נתבאר כלל מהי סוף סוף ההלכה שהוציא ר' ישמעאל ממדרשו: יצא קציר - לאיזה עניין? לעניין שבת? לעניין שביעית? לעניין שלישי? לא נתפרש. מה אפשר ללמוד מן השתיקה הזאת, מהיעדר ציונה של תוצאה הלכתית חיובית כלשהי למדרש?

ה.

נראה שעל הלך מחשבתו של ר' ישמעאל בענייננו אפשר אולי ללמוד ממדרש ההלכה שיצא מבית מדרשו, המכילתא דר' ישמעאל. וכך למדנו שם, מסכתא דכספא, פרשה כ (מהד' הורוביץ-רבין עמ' 331):

"ששת ימים תעשה מעשיך" - נאמרה כאן שבת לעניין שביעית, שלא תסתור שבת בראשית ממקומה.

מסמכיות השביעית ליד השבת בפרשת משפטים למדנו שאפילו בשנת השמיטה יש לקיים את השבת. עולה כאן אפוא הוה אמינא די מדהימה - שמא אין מקום לשבת במהלך שנת השבע. במכילתא עצמה לא נתפרשה הסברה שביסוד ההוה אמינא הזאת, אבל העניין עולה גם בגמרא, הוריות ד, ב: 'בעי ר' זירא: אין שבת בשביעית, מהו?' הוראה מוטעית של בית הדין שהציבור הילך אחריה מחייבת קרבן המפורש בתורה, אך אם הורה בית הדין לעקור כליל מצוה מפורשת בתורה, אין הוראה כזאת קרויה הוראה כלל. שאלת ר' זירא היא אפוא מה דינה של הוראה

מוטעית המקיימת את ההוה אמינא שבמכילתא: אין שבת בשנת השבע; האם זו בגדר עקירת כל המצוה אם לאו. והגמרא מסבירה את יסוד טעותו של אותו בית דין: במאי טעו? בהדין קרא: "בכריש ובקציר תשבות" - בזמן דאיכא חרישה איכא שבת, ובזמן דליכא חרישה ליכא שבת.

נמצינו למדים שהסברה לומר כי השבת בטלה בשביעית היא ביטולה של עבודת הקרקע. שהרי כך נאמר: "ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך ויום השביעי שבת": אימתי אתה שובת ביום השביעי? כאשר הוא בא בעקבות שישה ימי עבודה מלאים; אבל בשנת השמיטה, שמלאכתו היסודית של האדם, עבודת הקרקע, בטלה, שמא אין השבת מתקיימת. והוא שלמדה המכילתא מן הכתוב שאין זה כך, והשבת חלה אף בשמיטה.

מעתה לא נתמה שהלך מחשבה זה עולה במקומות נוספים. כי במצוות שונות שיש להן רקע חקלאי מצינו דיון האם הן חלות גם בשנת השבע, אף שבשנה זו החקלאות שברקע שובתת. כך תחילה בהמשך המכילתא שם (עמ' 334):

"וחג הקציר בכורי מעשיך" - נאמר שלושה רגלים לעניין שביעית, שלא יסתרו שלושה רגלים ממקומן.

האפשרות שהועלתה לעיל לעניין שבת חוזרת כאן לעניין הרגלים: הרי מדובר בחג האסיף ובחג הקציר, וכיון שבשנת השבע אין אסיף ואין קציר, שמא בשנה זו בטלה מערכת שלושה רגלים? ולמדים מן הכתוב שאין זה כך. וכן מצינו במיוחד לגבי חג השבועות, שהרי בניגוד לפסח וסוכות אין לחג השבועות בתורה שבכתב אלא רקע חקלאי, חג הקציר, ולכן בחג השבועות במיוחד קיימת הוה אמינא שבלי קציר אין חג, כמבואר בספרי לדברים, פסקה קלז (מהד' פינקלשטיין עמ' 192):

מכלל שנאמר "וחג הקציר בכורי מעשיך" - יכול אם יש לך קציר אתה עושה יום טוב, ואם לאו אי אתה עושה יום טוב? תלמוד לומר "ועשית חג שבועות לד' אלקיך" - בין שיש לך קציר ובין שאין לך קציר.

יתר על כן, הרעיון שמצוות שונות בעלות רקע חקלאי תתבטלנה בשנת השבע לא עלה רק על מנת לדחותו, אלא יש מצוות שבהן הדבר אכן אומץ כהלכה פסוקה. כידוע, אין מעשרות בשנת השבע, ובטעם הדבר נחלקו ראשונים ואחרונים. ולדוגמה, הריטב"א לראש השנה טו, א כתב: "לא פטרה תורה פירות שביעית ממעשר אלא מדין הפקר". אבל בפירוש רבנו הלל לספרי לדברים, פסקה קט, מצויה הדעה המנוגדת: "דכתיב 'עשר תעשר את כל תבואת זרעך', ובשביעית כיון דאין זורעין בו... לא מחייבי נמי במעשר". כלומר, מצוות מעשר בטלות בשביעית לא רק מפני שהפירות הם הפקר, אלא עצם יסוד המצוה מתבטל; שכן מצוות מעשר באות על רקע קיומה של חקלאות פעילה, אבל בשביעית, כשהחקלאות שובתת, בטלה מצוה זו.

דיון כזה מצינו גם במצות ביכורים בשביעית. ברש"י על התורה נאמר שהביכורים נוהגים גם בשביעית, אך יש ממפרשי הסבורים שזו טעות סופר; מכל מקום אם אין ביכורים בשביעית, ניתנו לכך אותם שני טעמים שניתנו בעניין מעשר. מחד גיסא, בעל אור החיים לדברים כו, א כתב: "שנת השמיטה אין בה הבאת בכורים, לפי שאינה שלו אלא מופקרת לכל". לדעה זו, הסיבה לביטול המצוה היא רק שהפירות הפקרו; אבל ר"מ המאירי בחיבורו ליבמות עג, ב כתב: "ונוהגין בכל שנה ושנה, חוץ משנת השמיטה, שאין אדם זורע בה". הרקע למצות הביכורים הוא קיומה של חקלאות פעילה, ועל כן בשנת השמיטה אין מצוה זו נוהגת.

נתברר אפוא שמצוות שונות שיש להן רקע של חקלאות פעילה, יש שבטלות בשביעית, ויש שנצרך לימוד מיוחד מן הכתוב כדי להשיענו שלמרות ביטול החקלאות המצוה נוהגת אף בשביעית. מעתה דומה שיתבהר לנו מדרשו של ר' ישמעאל: סלקא דעתך שמצות העומר בטלה מעיקרה בשביעית, שהרי מצוה זו כרוכה לכאורה בקיומה של חקלאות פעילה: "כי תבואו אל הארץ וקצרתם את קצירה"; אבל כשהחקלאות שובתת בשנת השבע, שמא אין מצות העומר נוהגת כל עיקר? הוא שלמד ר' ישמעאל מן הכתוב: מה חריש רשות אף קציר רשות, יצא קציר העומר שעליו לא נאמר "תשבת", והרי הוא נוהג כבשאר שנים! כבר ראינו שמפשט לשונה שלמשנה עולה כי ר' ישמעאל לא חלק על תנא קמא בכך שהכתוב עוסק בשביעית; אך ר' ישמעאל לא למד מן הכתוב שקציר העומר דוחה שביעית, אלא שקציר העומר **נוהג** בשביעית.

עתה מובנת מאלה העובדה המתמיהה שעלתה לנו לעיל: התלמודים לא הצביעו על תוצאה חיובית כלשהי מדרשת ר' ישמעאל; שהרי דרשה זו לא באה ללמד הלכה חדשה, אלא רק לשלול את הסברה שהעומר בטל בשביעית. ואף שיטת הרמב"ם נהירה מעתה. בראש הל' שמיטה הביא הרמב"ם את הכתוב שלנו לעניין שביעית, שהרי בכך מודה כאמור גם ר' ישמעאל; אך מאידך לא הביא הרמב"ם, ממש כמו התלמודים, את דרשת ר' ישמעאל לצורך תוצאה הלכתית כלשהי באשר לקציר העומר. שהרי אין דרכו של הרמב"ם להביא אפשרויות שנדחו, וכשם שלא מצא לנכון להביא את הסברה שנדחתה שאין שבת ורגלים בשביעית, כך לא היה לו צורך להביא את הסברה, שאף היא נדחתה בידי ר' ישמעאל, שאין עומר בשביעית.

1.

מה היה ר' שלמה זצ"ל אומר על הדברים הללו? הגמרא אומרת "באותה שעה באה דמות דיוקנו של אביו", אך מי שזכה לרב של ממש יודע, שגם דמות דיוקנו של הרב באה תדיר, ואי אפשר לך שלא לשאול עצמך: מה היה הרב אומר על כך? כשחזרתי

לישיבה מן הצבא - בעצם הליכתי לצבא היה לר' שלמה חלק גדול, אבל זה סיפור לעצמו - מכל מקום, כשחזרתי לישיבה כתבתי מאמר על פשוטו של מקרא: מה יש לנו ללמוד מפשוטן של פרשיות הלכה בתורה כאשר הדרש נראה כעוקר את הפשט. כשסיימתי, הבאתי את הדברים לר' שלמה. ידעתי שמחד גיסא לא אוכל לזכות משום אדם בביקורת חריפה יותר, ומאידך גיסא אם יתקבלו הדברים על דעתו הרי אדע שלפחות אין להם פירכה משום פינה בכל התורה כולה. בחיל ורעדה ממש המתנתי ליום שישי הבא לשמוע את חוות דעתו, וכשיצאתי ממנו הייתי פשוט - מאושר.

באותו מאמר הזכרתי דברים מרתקים שכתב הגר"א באדרת אליהו לראש פרשת משפטים; ר' שלמה הסביר לי משפט שנתקשיתי בו בתוך דברי הגר"א, ומיד ציטט שורה של מראי מקומות בעניין, הן בכתבי הגר"א והן במקורות ממש נידחים שנתייחסו לדבריו. וכאן אפשר לנו לשוב לסוגיא שעסקנו בה. שכן בפסקה ההיא כתב הגר"א שאף על פי שפשוטו של מקרא מתהפך בתורה שבעל פה, הרי זה כדרך שהחותם מתהפך בנחתם; התורה שבכתב היא החותם, והתורה שבעל-פה - הנחתם; ועל כן צריך לדעת גם את הפשט, שהוא החותם. ועל כך כתב ר' שלמה בדרשות בית ישי, סי' טו הערה ו, שעל דרך זו ממש מתהפך גם פשט המשנה - בתלמוד; ואף כאן, הגם שהלכה כתלמוד, צריך לדעת גם את פשט המשנה, כדי לידע את החותם. אפשר אפוא, ולואי, שהדברים שהצענו בניסיון לעמוד על פשוטה של משנה אחת, יהיו לנחת רוח לפניו בעלמא דקשוט.

אסיים בכתובי תמניא אפי הפותחים את השם שלמה, ואין כמותם לאפיינו:

שְׁקֵר שְׁנֵאתִי וְאֶתְעֵבָה תוֹרַתְךָ אֶהְבֵּתִי.
לוֹלִי תוֹרַתְךָ שְׁשֻׁעִי אֲזִי אֶבְדֶּתִי בְּעֵנִי.
מִפְקוּדֶיךָ אֶתְבּוֹנֵן עַל־כֵּן שְׁנֵאתִי כָּל־אֶרֶץ שְׁקֵר.
הִנֵּה תֵּאֱבָתִי לְפָקְדֶיךָ בְּצִדְקָתְךָ חַיִּי.

וצדיקים אף במיתתם קרויים חיים.

הרב מרדכי בר"ש עמנואל

בירורים בעניין פירות שביעית בצה"ל

הקדמה
זריקת פירות שביעית לאשפה
דין חיילים נוכרים
מניעת מסחר
בקרת איכות
ביעור פירות שביעית בצה"ל
פטור מן המעשרות לצה"ל
עבר לאוצר בית דין מהודר והפסיד את האפשרות לשווק לצה"ל
העברת שימורי זיתים בקדושת שביעית לצה"ל שלא צלחה
תפוחי עץ מדונגים בשלאק
העברת תפוחי עץ לצה"ל שפגעה בחלוקה לציבור
תמרים בקדושת שביעית משדמות מחולה שלא הגיעו לצה"ל
חומוס שנזרע בקיבוץ שעלבים לפני שמיטה שהועבר לצה"ל
סיום

תוספת מאת הרב אליעזר רייכמן

הקדמה

נהניתי ממאמרו של ידידי הרב אליעזר רייכמן בגיליון הקודם של 'המעין' (גיל' 241 [ניסן תשפ"ב] עמ' 79 ואילך), שפעל רבות בזמנו להכנסת תוצרת 'אוצר בית דין' עבור חיילי צבא הגנה לישראל. הרב רייכמן מתאר במאמרו חלק מהתחבטויותיו והחלטותיו כרב צבאי שהיה אחראי על כשרות שיווק המזון לצה"ל בשמיטות תשס"א-תשס"ח, ויש לי מה להוסיף על דבריו מנקודת מבטי כחבר בצוות הכשרות של רבנות 'תנובה' וכמפקח של אוצר בית הדין שלה בשמיטת תשס"א.

זריקת פירות שביעית לאשפה

בעמ' 83 הוא כותב שהגרי"ש אלישיב זצ"ל צידד בעד העברת פירות שביעית לצה"ל, זאת למרות שייתכן שחלק מהפירות הקדושים בקדושת שביעית יזרק בסופו של דבר לאשפה. טעמו של הרב אלישיב היה שהפרי מועבר לאכילה, ואין חיוב למנוע מראש הפסד פירות שביעית שעלול להתרחש בהמשך. הדברים מזכירים את הנאמר משמו של רבי נפתלי מרופשיץ, שלאדם אין מחויבות להציל כל חצי תפוח שמישהו חתך, ואין צורך לאכול אותו רק על מנת שלא יירקב.

דין חיילים נוכרים

פירות שביעית יש להאכיל לישראלים, ובצבא משרתים גם גויים. האם אין חשש בכך מכוח דרשת חכמים 'והיתה שבת הארץ לכם' - ולא לגויים? יש להבהיר, כי רוב המשרתים בצבא הינם יהודים, וגם החיילים הנוכרים [דרוזים, בדואים, עולים גוים מחבר העמים ואחרים] הינם בבחינת שכיר שבוע או חודש או שנה, המותרים לכתחילה באכילת פירות שביעית אצל בעל הפירות¹. נוסף על כך פוסק הרמב"ם שם שמאכילין את האכסניא פירות שביעית, ופירשו מפרשי הספרא² והתוספתא³ שמדובר בחיילים גויים של המלך. לכן בוודאי שלחיילים גויים המשרתים במסגרת ישראלית מותר מלכתחילה לאכול פירות בקדושת שביעית.

מניעת מסחר

השיווק לצבא עדיף גם מכוח העובדה שהצבא אינו קונה פירות יקרים, מה שמבטל את האפשרות שמכירת פירות השביעית, שהתמורה עליהם אמורה רק לכסות את ההוצאות, תיהפך למסחר לכל המרבה במחיר. בדרך כלל במכירה לצה"ל נקבע מחיר קבוע מראש לכל החודש, ללא התחשבות בעליית מחירים או ירידתם אם תהיה כזו במהלך החודש. כמו כן מדובר בשיווק ישיר מאוצר בית הדין אל מרכזי המזון של הצבא. אמנם עובדה זו מעמידה את מנהלי אוצר בית דין בפני דילמה, כיון שיש להם אינטרס שהפרי הנמכר יכניס לקופת בית הדין סכום גדול יותר כדי שיצליחו לכסות את הוצאות החקלאים ובית הדין, והעברת הפירות לצה"ל יתכן שתגרום להקטנת התמורה שיקבל בית הדין יחסית למה שהוא יכול לקבל בשיווק לשוק האזרחי ולתחנות החלוקה.

לדוגמא, על פי דיווח מאוצר בית הדין של תנובה ו'אוצר הארץ' בשמיטה תשס"א, התברר שהיה לחברת תנובה הסכם עם צה"ל לאספקת אפרסקים בגודל 55 במהלך חודש אפריל במחיר 3.20 ש"ח לק"ג. בבדיקה אצל המגדלים שומרי השמיטה במושב גמזו התברר שפרי בגודל 55 נמצא רק בכמות קטנה של כמשטח וחצי ליום, ורוב הפירות גדולים יותר או קטנים יותר. משום כך העבירה תנובה לצבא פירות ממשקים הסומכים על היתר המכירה, ולא פירות שמיטה. מסתבר שאיש השיווק של תנובה לא היה מעוניין להעביר את הפרי הגדול יותר לצה"ל במקום הפרי בגודל 55 שהוזמן,

1 ספרא בהר א, פסקה ו.

2 ויקרא כה, ו, רמב"ם שמיטה ה, יג.

3 שם וכן בפסקה ז.

4 שביעית ה, יד.

תנובה, ויבל"א דני רוטשטיין, טיפלו בזה באופן מיטבי.

בקרת איכות

השיווק לצה"ל מותנה בכך שהפרי יעבור בקרת איכות של מפקחים מטעם הצבא. המבקרים הצבאיים אינם נותנים 'העדפה מתקנת' לפירות אוצר בית דין, והם פוסלים אותם אם אינם עומדים בקריטריונים. אירע מספר פעמים שתוצרת אוצר ב"ד נשלחה לצבא, והוחזרה כלעומת שבאה. בשבוע מסוים העביר ביה"ד שזיפים ומשמשים בגודל קטן לצה"ל. הבוחנים בצה"ל אישרו את קליטת השזיפים, אך לא את המשמשים שהיו קטנים מדי לפי אמות המידה של צה"ל. המגבלה העיקרית בשיווק פירות אוצר ב"ד לצה"ל היא המדיניות של הצבא לקלוט פרי דווקא בגודל מסוים, כך שפרי שאינו לפי הסטנדרט - גדול מדי או קטן מדי - לא יתקבל.

לגבי בננות מאוצר בית דין לא הייתה בעיה באיכות הפרי, והצבא קלט בשמיטה תשס"א בננות של שומרי שביעית ממגדלים ממושב צרופה וניר עציון בחוף הכרמל. מרכז המטע בניר עציון, שהוא גם מג"ד במילואים, סיפר שהוא קיבל מחייליו דרישות שלום מהבננות האכיליות בקדושת שביעית שחולקו להם. גם תפוחים, ענבים, משמשים, שזיפים, אפרסקים ונקטרינות מאוצר בית דין נקלטו בצה"ל בכמויות גדולות בשמיטת תשס"א.

אמנם לגבי פירות יוקרה כמו גודגדנים אין הצבא מהוה כנראה פיתרון.

ביעור פירות שביעית בצה"ל

האם פירות שביעית שהועברו לרשות צה"ל חייבים בביעור והפקר? אם כן, עלולים כל פירות השמיטה שנותרו במחסני צה"ל לאחר זמן הביעור להיאסר כדין פרי שלא בוער. הרב אליעזר רייכמן שליט"א במאמרו אכן הצריך שמחסני צה"ל יושכרו לבית הדין, אבל הלכה למעשה נפסק שאין הכרח בכך, כי ניתן לראות את צה"ל כרשות ציבורית שפטורה מן הביעור, וכשם שפירות שביעית שנמצאים ברשות בית הדין פטורים מן הביעור כך פטורים גם הפירות שנמצאים ברשות צה"ל. כן פסק הגרי"ש אלישיב בשמיטה תשנ"ד לגבי שימורי משמש של שנת שמיטה שנרכשו ע"י

תשנ"ד, וגם בשמיטות הבאות לאחר שסיים את כהונתו בתנובה. רב קהילה מבית שמש סיפר לי שהוא פנה אל איקא בשם חברי קהילתו בטענה שסל הירקות של אוצר בית הדין מצומצם מדי, ואיקא ענה לו 'דוגרי': 'זה מה יש', כלומר שמי שמחליט לשמור שמיטה בלי לסמוך על היתר המכירה צריך לקבל על עצמו להסתפק רק בתוצרת ששמרו בה את הלכות השמיטה ללא היתרים, ועליו לדעת כי אכן צפויה ירידה בכמות ובאיכות של הגידולים הזמינים עבורו בשמיטה. יהי זכרו ברוך.

כיון שהפדיון בשווקים לפרי גדול עולה על המחיר שצה"ל משלם. החקלאים מצידם היו שמחים שכל הפרי יעבור לצה"ל, אך לא היו מוכנים שאוצר בית הדין יקזז את ההפסד על חשבונם. בסופו של דבר התברר שמדובר בהפסד מינורי לחקלאים, כ-10 אג' לק"ג בלבד, הפסד שיכול גם הוא להתקזז על ידי העלאה קטנה של מחיר הפרי הקטן יותר בגודל 45-50 שישווק לציבור. כמו כן, בזמנו הותר לחקלאים במושב גמזו לדלל את האפרסקים הגדלים במטע בתנאי מפורש שהפרי ישווק בדרך המותרת ולא בדרך מסחר אסורה, ואי אפשר עכשיו להתעלם מהתנאי הזה ולעמוד על קוצה של אגורה על חשבון מסחר בפירות שמיטה⁵, כאשר כמובן העברת פירות שביעית לסיטונאי בשוק הפתוח הינה בעייתית מאוד מבחינת סחורה בפירות שביעית, ובגלל החשש להעברת פירות שביעית לקניינים גויים⁶.

למעשה בעיה זו הייתה הבעיה בה"א הידיעה בתחילת שיווק פירות הקיץ. אבל בהמשך, בעקבות הוראה ברורה של בית הדין בראשות הגרי"י נויבירט והגר"נ גולדברג זצ"ל, חל שיפור עצום בהעברת פירות השביעית לצה"ל, כאשר איש השיווק המשושף של תנובה, מרדכי אליהו ז"ל⁷, וכן איקא נס ז"ל⁸ מנהל אגף הפירות של

5 בהקשר זה, חשוב לציין את ההקפדה שאפינה את ישובי פא"י בזמנו. בשמיטת תשל"ג היו ברשות הישובים פרדסי פירות הדר. האלטרנטיבה הפשוטה הייתה לייצא את הפרי לחו"ל, דבר האסור בשמיטה [אך ראה ספר 'לעבדה ולשמרה' סיפורו של קיבוץ חפץ חיים עמ' 230 בזכרון דברים סעיף ד]. במקום זה יוצרו מהפרי 'פלחי אשכוליות' עבור צבא הגנה לישראל, וכן מיץ הדרים במחירי הפסד. מיץ זה הועבר לחיילי צה"ל בימי מלחמת יום הכיפורים, כאשר חלק מהמיץ הגיע לחיילים ששרתו בגדה המערבית של תעלת סואץ.

6 המקור המתעד את הסכמת החזון איש להעביר פירות אוצר בית דין לשוק, נמצא בשו"ת ברכת אברהם ברוך [רוזנברגר], חלק א. בתשובה מביא הרב רוזנברגר רב מושב גמזו, את הוראת החזון איש שיכולים בשעת הדחק להעביר פירות שביעית למכירה דרך מחסני תנובה. וכן נהגו בקיבוץ חפץ חיים בשמיטה תשי"ב שהפרי הועבר לתנובה רחובות. בשמיטות תשכ"ז ותשל"ג, פירות שביעית מקיבוץ שעלבים הועברו לוועדת השמיטה בבני ברק, אבל בשלב מסוים, לפי בקשת הוועדה, הועבר הפרי למחסני תנובה פתח תקווה. בשמיטה תשס"א קלטה וועדת השמיטה של בני ברק כמויות גדולות של פרי ממטעים שפוקחו ע"י אוצר בית דין תנובה. בשוק הסיטונאי המרכזי בתל אביב שעבר לצריפין, כשלושים אחוז מהתוצרת נמכרת לסוחרים ערביים.

7 מר מרדכי אליהו עלה ארצה מהודו בילדותו, ועבד כאחראי שיווק בשוק הסיטונאי מטעם חברת תנובה. בשמיטת תשס"א הוא ניהל ביד רמה את שיווק פירות אוצר בית הדין של תנובה. בתחילת חודש ניסן תשס"ט הכניס מרדכי אליהו ספר תורה מהודו שנכתב ע"י סופר יר"ש ע"פ הזמנתו. כתיבת האותיות נערכה בביתו במושב נחם, ומשם יצאה תהלוכה לבית הכנסת במושב. בהכנסת ס"ת השתתף כ"ק אדמו"ר שליט"א מרמת בית שמש, רב המושב הרב נחום גמליאל שליט"א, ומנהלי ועובדי חברת תנובה. כחודש לאחר מכן הסתלק מרדכי אליהו לבית עולמו באופן פתאומי. יהי זכרו ברוך.

8 איקא [יצחק] נס ז"ל היה חבר מושב רמת מגשימים שברמת הגולן. הוא מונה לתפקידו ב'תנובה' ביוזמת רבה של תנובה הרב יחזקאל דאום זצ"ל. איקא פעל למען אוצר בית דין החל משמיטה

העברת שימורי זיתים בקדושת שביעית לצה"ל שלא צלחה

מאה דונם של מטע זיתים נמסקו, ומהיבול ייצר ביה"ד 'פרי וירק' בהר טוב שימורי זיתים של אוצר בית דין. כבר מלכתחילה התבקש מנכ"ל פרי וירק לעשות כל מאמץ שהתוצרת של הזיתים תזכה במכרז צה"ל, אבל התעוררו קשיים, מועד המכרז נדחה בכמה ימים בגלל ביורוקרטיה צה"לית, ולאחר פרסום המכרז נודע שמפעל 'פרי וירק' נסגר ולא השתתף במכרז. בעקבות פניית ביה"ד של תנובה לרב אלי מימון ראש מדור חרושת ברה"ר לישראל, ופניית רבנות עפולה, הסכים מפעל בית השיטה [שרכש את מפעל 'פרי וירק'] להכניס במכסתו גם זיתים של אוצר ביה"ד. סמנכ"ל בית השיטה ערך בדיקה בנושא, אך לצערו ולצער העוסקים בדבר התברר שמפעל בית השיטה כבר הקדים וארז בקופסאות שימורים זיתים אחרים לצה"ל באריזה צה"לית מיוחדת. הסמנכ"ל סיכם את הניסיון הכושל: 'לו הייתם פונים לפני שבועיים-שלושה היה ניתן לעשות משהו, אבל לאחר האריזה הדבר מאוחר מדי'. בעקבות זאת נקלע ביה"ד לקשיים גדולים בשיווק שימורי הזיתים שבקדושת שביעית¹⁰. המסקנה היא שבית הדין זקוק לקבל עזרה מאדם שמכיר ומעורה במערכת המכרזים של משרד הבטחון, כדי להצליח לקבל מכסה עבור תוצרת 'אוצר בית דין' לצבא.

תפוחי עץ מדונגים בשלאק

מאות טונות של תפוחי עץ הצטברו במחסני בית הדין. התפוחים היו מרוכזים במחסנים בבית יתיר וכרמל בדרום הר חברון, במגדל עוז שבגוש עציון ובדרום רמת הגולן. כמויות גדולות מאוד של תפוח מופנות לאפיק המומלץ של בית הדין - צה"ל. כשמונים אחוז מהתפוחים שמגיעים לצה"ל מקורם ממטעי בית הדין. יתרת יכול התפוח הופנה לתחנות חלוקה של אוצר הארץ, וכן גם לשווקים [לצערנו] ולרשתות השיווק. בשוק הדרישה היא לקבלת פרי מדונג, ולכן החלו בתי האריזה לדנג את הפרי בחומר המכיל שלאק [מיוצר מהפרשות של חרקים זעירים, והמתירים סומכים על דעת האגרות משה"י שיותר להשתמש בחומר]. אך במכתב שהגיע לרבה של תנובה, מתלוננת ועדת שמיטה מראשון לציון, שכתוצאה מהדינוג הציבור החרדי לא צורך את תפוחי העץ האלו, היא נאלצת להימנע מלקלוט תפוחי עץ מדונגים בחנויות השמיטה שבעיר.

10 הגר"י נויבירט המליץ לארוז את הזיתים בקופסאות גדולות, כדי להוזיל את המחיר, אבל בגלל הרצון להעביר לצה"ל את הזיתים, ארזו אותם בקופסאות קטנות. לאחר ירידת האופציה של הצבא, התברר שהרב נויבירט צדק, ולו היו מיצרים בקופסאות הגדולות והמוזלות, היה להם ביקוש סביר.

11 יורה דעה חלק ב סימן כד.

צה"ל, ואמר לי הגר"ש אלישיב שצה"ל הוא רשות ציבורית שקיימת ופועלת עבור הגנת עם ישראל, לכן גם אם לא ביערו את הפירות הם אינם נאסרים בזמן הביעור. מכאן שגם תפוחי אדמה ושאר הפירות בקדושת שביעית שנמצאים במחסני צה"ל פטורים מן הביעור.

פטור מן המעשרות לצה"ל

בחודש אב החל שיווק מאסיבי של מנגו בקדושת שביעית מבית האריזה יונתן לצה"ל. רב בסיס המזון רס"ן הרב דויטש דרש לקבל אישור בכתב מהרב זאב ויטמן רב תנובה לכשרות הפירות ופטורם ממעשר. האישור נצרך, כיון שצה"ל מעשר את תוצרת היתר המכירה כדין פירות גוי שנתמרחו ע"י ישראל, אבל פירות אוצר בית דין שמופקים במטע פטורים מהפרשת תרו"מ. לשם קבלת פטור זה ממעשרות נדרש אישור מיוחד ע"י הרב הצבאי, ואישור זה נשלח כמובן באופן מיידי.

עבר לאוצר בית דין מהודר והפסיד את האפשרות לשווק לצה"ל

בט"ז אב תשס"א נודע על עוד הסכם חודשי מוצלח של המשווק מרדכי אליהו למשרד הבטחון. שיווק מאסיבי של שזיף אירופי לצה"ל מהזן שגיב מאוצר בית דין, ממטעי ברוך דבוש ממושב דלתון. בנוסף גם שלושה משטחים של שזיף יפני מגמזו הוסבו לצה"ל. בעקבות ההסכם שווקו השבוע 18 משטחי שזיף שגיב של ברוך דבוש ממושב דלתון. גם שלושה משטחים שהיו אמורים להשלח מגמזו לשוק הועברו בהחלטה נכונה של מרדכי אליהו לצבא. חקלאי נוסף מדלתון שגם ברשותו מטעי שזיף שגיב היה חתום עם ביה"ד של תנובה, אך הוא החליט זמן קצר לפני תחילת הקטיף לעבור לאוצר ביה"ד שנחשב כאוצר בית דין מהודר יותר⁹, והוא טען שהראשון לציון הגר"מ אליהו זצ"ל יעץ לו לנקוט בצד זה. הוא קטף את הפרי שגדל במטעיו, והפרי הוכנס לקירור ושווק בעצלתיים לשומרי שמיטה דרך תחנות חלוקה. הובע חשש שמנהלי ביה"ד האחראים על הפרי לא יצליחו להתגבר על הכמויות הגדולות של השזיף, ויהיו להם עלויות נוספות של אחסנה של הפרי בקירור. אי אספקה מיידידת תגרום גם לכך שהפרי עלול להתקלקל ולא להיאכל כלל. אם המגדל לא היה פורש - כל הפרי מהמטע שלו היה מועבר לצה"ל ישירות, ועכשיו ספק אם יצליח בית הדין החדש לחלק את כל הפרי.

9 הגאון רבי חיים גריינמן זצ"ל ביקר את צעדו של המגדל מדלתון. הוא הסביר, כי כאשר החקלאי מחליט להעביר את הפרי מבית דין אחד לבית דין אחר, ללא הסכמת בית הדין הראשון, הרי המגדל שומר את הפירות במטע, ועל כן הפירות נחשבים ל'משומרים' בשביעית!

ואכן נראה, שאין היתר לדגן פירות שמיטה, הואיל ויש ציבור הנמנע מלאכול את קליפת הפרי שדונגה, כדעת האוסרים. והדינוג ממעט את ציבור האוכלים, וזה דומה לאיסור בישול יין של שביעית מפני שהבישול ממעט את שותיו של היין [תרומות פרק יא, א]. אמנם בצה"ל לא נמסר על מניעה מצידם להכניס תפוחי עץ מוברקים בשלאק, אבל לבטח גם בצה"ל יהיו חיילים שיימנעו מלאכול את התפוחים שקליפתם מדונגת בשלאק.

העברת תפוחי עץ לצה"ל שפגעה בחלוקה לציבור

תפוחי עץ ממושב נוב ברמת הגולן הופנו לצה"ל בלבד¹², ואילו התפוח שישנו במחסן בפתח תקווה נשמר עבור תחנות החלוקה. בחודש אדר תשס"ב הסתיים שיווק תפוחי גרנד סמיט מאוצר ב"ד ממושב נוב, ובקירור נותרו תפוחי זהוב שמיועדים לצה"ל. אי העברת תפוחים לתחנות חלוקה פוגעת בתיפקוד תחנות החלוקה. התחנה ברובע היהודי בירושלים לא פעלה כמה שבועות מפני שבסוף החורף כבר לא הגיעו תפוחי אוצר בית דין לתחנות החלוקה. המשווק מרדכי אליהו הסביר, שבהזמנה לצבא חייב להגיע העותק המקורי של תעודת המשלוח לצה"ל. במידה והמשלוח עובר דרך שוק הסיטונאי כדי להעביר חלק ממנו לתחנות החלוקה קורע השוער את תעודת המשלוח, ובעקבות כך מסרבים בצה"ל לקלוט את התפוחים. לאור זאת אין אפשרות לשלב את ההובלה ממושב נוב שבדרום רמת הגולן גם לצה"ל וגם לתחנות החלוקה. הייתה העדפה ברורה שתפוחי העץ יגיעו כולם לצה"ל, אך כתוצאה מכך תחנות החלוקה נפגעו.

תמרים בקדושת שביעית משדמות מחולה שלא הגיעו לצה"ל

16 טון של תמרים מזן חלאווי בקדושת שביעית לכל הדעות מהמטע של מושב שדמות מחולה נתקעו בקירור. כיוון שהתמר מזן החלאווי נגדד אחרון, נותרו במפעל 16 טון שהיה צורך למצוא פתרון כיצד לנהוג בהם.

שיווק תמרים הקדושים בקדושת שביעית באופן רגיל אסור לפי ההלכה, כדון סחורה בפירות שביעית. הפרי גם עלול להיאסר במועד הביעור, פורים תשס"ב, כיון שאינו נמצא במחסני ביה"ד. האפשרות המובחרת במצב זה היא לשווק את כל התמרים שבקדושת שביעית לצה"ל. לאור הצעת מפקח ביה"ד הבהירה מנהלת מפעלי תמר שאין שאכן קיים שיווק תמרים לצה"ל, אך מדובר בזן נחות - החיאני [תמר לח], שצה"ל משלם עליו מחיר נמוך. המנהלת הבטיחה לבדוק את האפשרות

12 הקבוצה ממושב נוב, בראשות ה' ברוך מרגלית, ביקשה לנתב את הפרי לצה"ל, גם אם העברה זו, לא תכסה את מלא ההוצאות.

של החלפת החיאני בחלאווי, אך ברור שמדובר בהפסד גדול למגדלים. מדבריה היה נשמע שיתכן שהמפעל ישתתף באופן מסוים בהפסד שיגרם כתוצאה מכך למגדל. עוד הועלתה השאלה כיצד לנהוג בפרי 'בררה', כעשרים אחוז מהכמות, שבשאר השנים משווק ב"גושים" של פרי דחוס לערבים, ואילו בשמיטה הדבר אסור. בסופו של דבר העיסקה לא יצאה לפועל והתמרים האלו לא נמסרו לצה"ל, וחבל.

חומס שנזרע בקיבוץ שעלבים לפני שמיטה שהועבר לצה"ל

ביזמת החבר יששכר [איסי] אורן נעשה בשמיטה תשס"א נסיון מעניין. חומס [חמצה] שזמן הזריעה שלו הוא באמצע החורף נזרע בכמה מאות דונם לפני ראש השנה של שמיטה. קדם להחלטה ניסיון לזריעת חומס שערך הקיבוץ בשנה הקודמת לזריעה מוקדמת של החומס שהצליח יפה. את האישור ההלכתי שאין בחומס זה איסור ספיחין נתן לקיבוץ הרב יוסף אפרתי שליט"א. כנראה שטעם ההיתר הוא, שכיוון שאין זה זמן הזריעה הרגיל של חומס הרי ע"פ היתר החזו"א לגבי שינוי מחזור זרעים (חזון איש סימן כב, ב) גם כאן יש שינוי בסדר הזריעה. כמו כן נעשה שינוי בזה שלא המתו שנתיים בין גידול חומס אחד לחברו, אלא רק שנה אחת.

החומס נזרע לפני ראש השנה, אך הגשמים שירדו בסוכות תשס"א הנביטו את החומס מוקדם מהצפוי. בגלל ההנבטה המוקדמת התארכה תקופת גידולו של החומס מהנביטה עד הקציר על פני 9 חודשים, כך שכאשר הגיע זמן הקציר בחודש תמוז, היה החומס בגיל של זקנה מופלגת יחסית למקובל. איכות החומס הייתה בינונית, והיבול נמוך. על המשגיח בתחנת המיון היה לדאוג שהחומס משעלבים לא יתערבב עם חומס של היתר מכירה שנמצא בתחנה. לאחר הקציר התברר שקיים קושי גדול למצוא אפיק שיווק לחומס בקדושת שביעית. לאחר מאמצים מרובים נתקבלה הסכמת צה"ל לקלוט את החומס - כנראה במקום חומס של היתר מכירה שנזרע בשביעית. כך ניצל הקיבוץ מהפסד נוסף. אולם על הקלסר שתיאר את זריעת החומס לפני שמיטה בשדות שעלבים, נרשם באותיות גדולות: אין לזרוע חומס לקראת שמיטה.

סיום

זו הייתה סקירה על העברת פירות בקדושת שביעית לצה"ל בשמיטת תשס"א, על הצלחותיה וקשייה. העברת הפרי הקדוש לצבא היא הדרך המובחרת בין אפיקי החלוקה של פירות אוצר בית דין, ומאפשרת הצגת פתרון זמין ואמיתי להפצת פירות שביעית. מהלך זה נותן סיוע משמעותי לשמירת שמיטה כהלכתה בארץ ישראל.

* * *

תוספת מאת הרב אליעזר רייכמן

שמחתי לקרוא את דברי ידידי הרב מרדכי עמנואל שליט"א בו הוא מביע את דעתו בעניין קליטת פירות וירקות בקדושת שביעית בצבא ובעניין זמן הביעור. אבקש להתייחס לפרק האחרון, בו מתאר הרב עמנואל כיצד בשדות קיבוץ שעלבים גידלו חומוס בזריעה בשנה שישית "ולאחר מאמצים מרובים נתקבלה הסכמת צה"ל לקלוט את החומוס - כנראה במקום חומוס של היתר מכירה שנזרע בשביעית, וכך ניצל הקיבוץ מהפסד נוסף". ברצוני להרחיב מעט את התמונה.

נכנסתי לתפקידי כראש מדור כשרות במרכז המזון של צה"ל רק ב"ד אלול תשס"א, לקראת סוף שנת השמיטה. סיפור החומוס אירע בתחילת דרכי במרכז המזון. פנה אליי גיסי היקר יששכר [איסי] אורן שריכוז באותו זמן את גידולי הפלחה בקיבוץ שעלבים, וסיפר לי שרובנים מאוצר בית הדין פנו בכתב ובעל פה לאל"מ הרב יהודה מחפוד שליט"א עוזר רבצ"ר לכשרות, שיאפשר לזכין אשר זכה במכרז הצבאי להספקת קטניות בהיתר מכירה לספק במקומן קטניות שגודלו במסגרת אוצר בית דין, אך קיימת התנגדות לכך. בעקבות דבריו גם אני שוחחתי עם מפקד הרב מחפוד על כך (למען הגילוי הנאות סיפרתי לו על הקרבה המשפחתית שלי ליששכר אורן), וצינתי שלא יתכן שחקלאים אשר שומרים שמיטה לחומרה יעמדו כעניים בפתח ויצטרכו להתחנן על נפשם שהצבא יאשר לספקים שזכו במכרז לספק גם ירקות של אוצר בית דין. הרב מחפוד העלה את בעייתיות שמירת קדושת שביעית בצבא, וגם כשטענתי שבחומוס אין בעיה של קליפות וגרעינים והבעיה היא רק של שאריות אוכל שנותרו, הוא לא הסכים לתת לכך אישור גורף, אבל אישר להכניס את החומוס המדובר באופן חריג לצבא עם דרישה לציין 'קדוש בקדושת שביעית' על הארגזים.

גיסי יששכר אורן הסביר את המשמעות החקלאית של מחזור זרעים. החקלאים מקפידים בגידולי קטניות להמתין שתי רמות של מחזורי זרעים, הרמה האחת בין אותו סוג קטנית, כגון בין חומוס לחומוס, להמתין ארבע שנים, דהיינו שצריכות לעבור שלוש זריעות שאינן מאותו סוג גידול כדי לגדל שוב את הגידול המדובר כדי למנוע העברת מחלות קרקע לאותו סוג גידול, ורמה שניה בין גידולים מאותה משפחה, כגון סוגי קטניות הכוללים תלתן, בקיה, אספסת ועוד שיש להם מחלות קרובות שעוברות ממין אחד לאחר בתוך המשפחה. לכן הם ממתנים שלוש שנים, דהיינו שתי זריעות של גידולים שאינם מאותה משפחה לבין שני גידולים מאותה המשפחה. והנה בשנת תש"ס זרעו בחלקה שבנידון בקיה, והיה צריך לעבור מחזור של שלוש שנות זריעה לפני זריעת החומוס. בפועל בגלל השמיטה המתקרבת החומוס נזרע לפני ראש השנה תשס"א על גבי קטנית אחרת (בקיה) ללא הפסקה ובלא שינוי מחזור, מה

שגרם להערכתו להתפרצות מחלות קרקע כפי שמצוין במחברתו בחודש פברואר: "יש כתם גדול 'שרוף' בשטח קרוב לכביש המהיר... שתיים וחצי דונם שרופים לגמרי [הכוונה לנזק של מחלת צמחים] ומסביב נזק רב במרחק של 200 מטר לכל צד באורך, וכ-100 עד 50 מטר ברוחב. ב-2/2/01 ביקר מדריר חקלאי בשם דני זוהר ולקח דוגמאות למעבדה. תשובת המעבדה שיש בשדה שתי סוגי מחלות, האחת בשם פוזריום סלנאני והשניה בשם ריזיקטוניה סילני, אלו הן מחלות קרקע שאין מה לעשות נגדן". בתאריך 20/2/01 הוא מציין במחברת "הנזק נראה עכשיו בכל השטח... התייבשויות של קודקודים [ראש הצמיחה], עדיין אין ממש תמותה. השטח עצמו בחלקו סגור [הכוונה שנפסקה התפתחותה של המחלה] ובחלקו לא". בתאריך 10/3/01 מצוין במחברת "נראה שהנזק נעצר. השטח רובו סגור, אבל מלא כתמים מהנזק. כמו כן יש נגיעות של אזכוריתא [מחלת עלים]". זריעת החומוס החפוזא לפני שמיטת תשס"א מראה את החשיבות של שמירה על מחזור זרעים, ומסבירה את שיטת החזון איש שאין איסור ספיחים כשלא מקפידים על שינוי מחזור, כיון 'שלא זרע בזמן זריעה, וזריעה זו לא הוי כדעבדי אינשי... ואין כאן גזירה דלמא יזרע ויאמר ספיחין הן, דאם כן לא היה מפסיד שדהו' [חזון איש שביעית כב, ב].

בסיעתא דשמיא בשמיטה תשס"ח המציאות השתנתה, מחסני הצבא היו מלאים קופסאות שימורים הקדושים בקדושת שביעית, ובתי דין מרחבי הארץ פנו אליי כשליח בית הדין של הצבא כדי שאאשר לחקלאים אשר חתמו חוזה אספקה עם הצבא, והתחייבו לגדל את הגידולים לפי הנחיות אוצר בית דין, לספק גם למגזר האזרחי ירקות קדושים בקדושת שביעית משדותיהם, ושמחתי על הזכות שהייתה לי לסייע לגיבורים שומרי השמיטה ללא שימוש בהיתר המכירה לסיים את השמיטה בשלום.

לבירור המושג התלמודי 'גובהה של עיר'*

הקדמה
הפרשנות הטופוגרפית: המקום הגבוה ביישוב
הפרשנות החברתית: מרכז היישוב
הפרשנות המשולבת: נחיצות הגובה והמרכזיות של היישוב
הפרשנות המהותית - לימוד מדיני החליצה: המקום המפורסם ביישוב
סיכום

הקדמה

ספרות ההלכה מלאה בנושאים שתוכנם הוא גיאוגרפי-מרחבי, כהקמת ערי מקלט לקליטת רוצח בשגגה, תיחום גבולות הארץ לעניין קיום מצוות התלויות בארץ, קביעת רשויות לעניין עירובין וטלטול בשבת, מדידת מרחקים בין ערים ובינם לבין גופת הנרצח לעניין קיום מצוות עגלה ערופה, קביעת מקום המקדש, הארגון המרחבי של השבטים סביב המשכן בעת מסעות בני ישראל במדבר ועוד. מקום בנטיית בית הכנסת ב'גובהה של עיר' אף הוא נושא הלכתי-גיאוגרפי ואף תכנוני.

המושג 'גובהה של עיר' בהקשר של המקום במרחב היישובי בו יוקם בית הכנסת נתון לפרשנויות שונות. יש המפרשים אותו כמקום המרכזי ביישוב. יש גם כאלה המציעים פירוש שלישי, המחבר יחדיו את שני הפירושים שהוזכרו. מאמר זה שם לו למטרה לבחון את הדעות השונות שנאמרו במשך השנים ביחס ל'גובהה של עיר', ולהציע פרשנות, שלא הוצעה עד כה, העולה מבדיקת השימוש במושג בהקשרם של דיני חליצה. אין בכוונתנו במסגרת מאמר זה לבחון היכן בפועל במרחב היישובי הוקמו בתי כנסיות לאורך הדורות, מפני שהתשובה לשאלה זו קשורה לא רק בפרשנות ההלכתית ל'גובהה של עיר' אלא גם במשתני זמן ומרחב המשפיעים על האפשרות לקיים את ההלכה. כך למשל יש להניח שיהיו הבדלים בין מציאות שבה עם ישראל יושב בארצו לבין מציאות בה הוא יושב בגולה, כמו גם הבדלים הנובעים מזמינות הקרקע לבניית בית הכנסת באותה עיר וכד'.

* ברצוני להודות לפרופ' שמואל גליק, ראש מכון שוקן למחקר היהדות בירושלים, ולרב אביגדור בורשטיין, רב קהילת רננים בירושלים, על הצעותיהם והערותיהם במהלך כתיבת מאמר זה. תודתי נתונה למר דני הקר, לרב ברוך יונין, למר יעקב שוורץ ולמר איתן ברקוביץ, ארבעתם ממכון שוקן, על עזרתם. בכתבת המאמר נעזרתי בחיבורו של פרופ' גליק קונטרס התשובות החדש, כרכים א-ד.

1 מופיע גם 'גובהה של עיר' ו'גובהה של עיר' לאותה משמעות.

הפרשנות הטופוגרפית: המקום הגבוה ביישוב

המושג 'גובהה של עיר' בהקשרו של בית כנסת מופיע לראשונה בתוספתא למסכת מגילה² שם נפסק: "אין בונין אותן [את בתי הכנסיות] אלא בגבוה שבעיר, שנאמר בראש הומיות תקרא"³. בתלמוד הבבלי לא נזכר כלל שיש לבנות את בית הכנסת ב'גובהה של עיר'.

במדרש תנחומא נאמר: "בראשונה היו עושין בתי כנסיות בגובהה של עיר, לקיים מה שנאמר בפתחי שערים בעיר אמריה תאמר"⁵. הרמב"ם מתבסס על התוספתא (על פי הכסף משנה) וכותב כלשונה: "כשבונים בית הכנסת אין בונים אותה אלא בגובהה של עיר שנאמר 'בראש הומיות תקרא'".⁶ ואולם הרמב"ם לא מסביר כאן מה הוא גובהה של עיר. גם הטור⁷ והשולחן ערוך⁸ פוסקים כרמב"ם, אך גם הם לא מסבירים למה הכוונה, וגם לא הרמ"א ונושאי כליהם⁹. בפירוש מנחת ביכורים על התוספתא מעיר שמקור ההלכה לבנות את בית הכנסת במקום הגבוה הוא "כגון בית המקדש

- 2 פ"ג הל' כג. ע"י תוספתא מהד' ליברמן עמ' 360, ובתוספתא כפשוטה עמ' 1201-1200.
- 3 משלי א, כא. יודגש כי גירסה זו של התוספתא היא שעמדה בפני הפוסקים לדורותיהם שפסקו בענייני בית הכנסת. גירסה אחרת של התוספתא קובעת: "אין פותחין אותה אלא בגובהה של עיר שנאמר בראש הומיות תקרא", ולפי גרסה זו יתכן שמדובר בפתח בית הכנסת ולא בבית הכנסת עצמו. הדברים על פי גירסה זו מתייחסים לפסקה הקודמת בתוספתא: "אין פותחין פתחי בתי כנסיות אלא למזרח". ועי' במ"ש בתוספתא כפשוטה שם עמ' 360, ובמ"ש הרב מרדכי הכהן במאמרו "כיצד מפארים את בית הכנסת" בקובץ 'בית הכנסת' כרך ב שנה ב, תשרי-אלול תש"ז, עמ' 27.
- 4 וכבר עמד על כך ליברמן בתוספתא כפשוטה מגילה עמ' 1201.
- 5 מדרש תנחומא על פרשת בחוקותי ג (מהד' אשכול ירושלים תשל"ב עמ' תרלה). הפסוק ממשלי א, כא.
- 6 רמב"ם הלכות תפילה יא, ב. בהמשך הרמב"ם קובע: "ומגבהין אותה עד שתהא גבוהה מכול חצרות העיר שנאמר 'ולרומם את בית אלוהינו' (עזרא ט, ט). לסוגייה הרחבה של הגבהת בית הכנסת כמה ומתי לא נתייחס במסגרת מאמר זה.
- 7 טור אורח חיים, סימן קנ.
- 8 סי' קנ סע' ב.
- 9 אהרן ארנד, "בית כנסת בגבוה שבעיר", על אתר, ב, תמוז תשנ"ו, עמ' 155, מבקש לטעון שרבי יואל סירקיש בב"ח על הטור סובר שגובהה של עיר הינו המקום הגבוה בעיר, ואולם אין כל הוכחה למסקנתו זו של ארנד שכן כל שאומר הב"ח הוא: "...ונראה דאין זה אלא בעיר שכולה ישראל, אבל עכשיו שאנו דרים בעירות בין הנכרים מתי מועט מוטב לקיים בעצמינו למה תתראו ונשפיל בתינו ביותר". גם מלשון השו"ע אין לדעתנו ראייה שמדובר על המקום הגבוה טופוגרפית בעיר, שלא כדברי ארנד.

שהיה במקום גבוה בארץ ישראל¹⁰. ב'תוספתא כפשוטה' מפרש ר"ש ליברמן את הביטוי 'גובהה של עיר' "שהיה מנהגם לבנות את בית הכנסת בגבעה, והיה בנוי במקום גבוה"¹¹. רבינו בחיי בחיבורו כד הקמח כתב¹²: "וכשם שנבנה בית המקדש בגובה ההר, כך נצטוונו להגביה בית הכנסת יותר מבנייני שאר הבתים, שנאמר 'לרומם את בית אלוהינו'". דה עקא שעיון בחיבורו של רבינו בחיי מלמד שההשוואה לבית המקדש נעשתה על ידו לעניין ההלכה שיש להגביה את בית הכנסת יותר מבנייני שאר הבתים, ולא לעניין הקמתו בגובהה של עיר¹³.

הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל פסק בהתבססו על התוספתא והרמב"ם כי גובהה של עיר הינו המקום הגבוה ביישוב: "מכאן למדנו שתי מעלות לבית הכנסת: א. לבנותה בגובהה של עיר באופן שקרקעיתה יהיה בגבעה רמה ונישאה, וזה ממה שכתוב בתוספתא. ב. שגגה תהא גבוהה מכול הבתים שבעיר...."¹⁴. לא ברור מה המקור לדין השני שלו. לפסק הראשון מצטרפים שורה של רבנים בני דורנו, רבים מהם לומדים את מוטיב הגובה מהמילה 'בראש' ('בראש הומיות') המצוטטת על ידי התוספתא¹⁵.

הפרשנות החברתית: מרכז היישוב

מול הפרשנות הטופוגרפית ל'גובהה של עיר' ניצבת הפרשנות החברתית, אשר

10 רבי יוסף ליברמן, ספר משנת יוסף על הלכות בית הכנסת, ירושלים תשנ"ב (להלן: משנת יוסף), עמ' ב.

11 ראו הע' 4.

12 כתבי רבינו בחיי מהדורת רח"ד שעוועל, ירושלים תש"ל, עמ' פט.

13 וראו גם קובץ דברי חפץ, בית הכנסת חפץ חיים, קרית ספר תשנ"ח, עמ' פו-פו.

14 מפסקי הרב עוזיאל במבחן הזמן, חלק ראשון, ירושלים תשע"ז, עמ' תרמב.

15 ועי' מ"ש רמ"מ קארפ בספרו משמרת מועד, מסכת שבת, חלק ראשון, קרית ספר תשנ"ח, עמ' קכז-קכח; ר"מ מרציאנו, "בעניין בית הכנסת צריך שיהא גבוה מכל בתי העיר", קובץ בענייני בית הכנסת ובענייני ספר תורה לכבוד מעמד חנוכת בית הכנסת המרכזי, שכונת רמות ירושלים; ר"ח כהן, עולת כהן, ירושלים תשס"ג, עמודים תריז, תרלז-תרלט; רמ"ד שמואל, ספר בית הכנסת כהלכה וספר כבוד בית הכנסת, ירושלים תשע"א, עמ' רנה; ר"ר מנוחין, ספר מנחת ראובן, או"ח ח"ג, רמת בית שמש תשע"ד, עמ' רד-רי; ר"א אלישיב, ביכורי אברהם, מנשיקות פיהו - הלכות ומוסר בעניין בית הכנסת ובית המדרש, ירושלים תשע"ז, עמ' כ-כא; הלכות בית הכנסת סימנים קנ-קנג, שיעורים שנמסרו בישיבת מאור יוסף, אלעד תשנ"ח, עמ' ט-י. האדריכל מאיר בן אורי במאמרו "תכנון בתי כנסת במדינת ישראל", בית הכנסת, ירושלים תשט"ו, עמ' רא-רו, כתב שבת הכנסת העתיקים בגליל נבנו במקומות הגבוהים שבעיר. וראה גם מ"ש פרופ' ישראל רוזנסון במאמרו "בתי כנסת ב'גובהה של עיר' - המציאות והמשמעות הדתית", על אתר, א, טבת תשנ"ו, עמ' 70-57.

טוענת כי גובהה של עיר הינו מרכז העיר. פרשנות זו מבססת טיעונה בין היתר על המילה "הומיות" ('בראש הומיות') המצוטטת על ידי התוספתא, והמכוונת למקום ההומה בעיר שהינו מרכז. ראייה לפרשנות זו מצויה במסכת פסחים בציוויו של רבי עקיבא את רבי יהושע בנו "בני אל תשב בגובהה של עיר ותשנה"¹⁶. רש"י ורשב"ם מסבירים ש'גובהה של עיר' הוא "מקום שבני העיר עוברים ושבים, שמא כשהיו עוברים ושבים יבטלון ויפסיקון ממשנתך". בספר סדר הדורות כותב שיש להתרחק מהעוברים ושבים מפני שלמוד תורה צריך שיהיה בצנעה בתוך בית המדרש, ואין זה לכבוד התורה שילמד אדם במקום שכל הציבור מצוי בו¹⁷. מכל מקום, מקום שהרבים מצויים בו הוא מרכז העיר. כך משמע גם ברמב"ם שכותב בתשובה "שהרי בית הכנסת עומד באמצע כמגדל, וכל בית הכנסת מקדש הוא"¹⁸, וייתכן שכאן גילה הרמב"ם דעתו למשמעות 'גובהה של עיר', מה שלא הבהיר בהלכות בית כנסת. בשכונות הראשונות שנבנו מחוץ לחומות העיר העתיקה בירושלים בפיקוח רבני העיר נבנו בתי הכנסת במרכזי השכונות, מקום שם נבנו גם התנור והמקווה, ולא דווקא במקום הגבוה טופוגרפית¹⁹.

כבר רבי יעקב עמדין כתב במור וקציעה על הטור שם כי אומנם גובהה של עיר הינו

16 פסחים קיב, א.

17 נידה טז, ב, שם מתייחסת הגמרא לאנשים שהקב"ה שונא, ביניהם "המושבי שבת במרומי קרת". על כך כותב רש"י במקום "[המושבי] תלמידים במרומי קרת. אחת שנראה מגסי הרוח, ועוד שמפסיקין אותן עובדי דרכים". ראו גם מ"ש ר"ע אפרים, ספר תורת האגדה, בני ברק תשע"ג, עמ' תנה-תנו, גם הוא סובר שגובהה של עיר אין הכוונה לגובה הגאוגרפי אלא ל'גובה' ביחס לאיפיון של העיר בעיני בני אדם. חשיבותה של העיר בעיני בני אדם היא במקום בו יושבים העשירים "או החשובים או הסוחרים וכיוצא בזה שזה גובה העיר וחשיבותה". חששו של רבי עקיבא "לא רק משום שמא יפסיקון מלימודך, אלא החשש שמא אתה תימשך אחריהם בראותך את חשיבותם וממונם ואין שכולם מחשיבים אותם ואת ממונם, ואז יש לחוש שמא תפסיק ללמוד ולעמול בתורה ותעשה כמעשיהם. ועי' במהדורת תשנ"ח (נערכה על ידי רח"י וולדמן) של הספר עין יעקב המבואר עמ' שז, שם מובא גם הסבר אחר לגובהה של עיר בהקשר לציוויו של רבי עקיבא: "גובהה של עיר ממש, בחלק ההררי של העיר, כי שם מזדמן לפעמים רוח סערה, ולמרות ששם האויר הוא טוב ונקי - עם כל זה הרוח סערה אשר היא לפעמים קשה וחזקה, קשה מאוד לאלו הדברים שם".

18 שו"ת הרמב"ם מהד' מכון ירושלים סי' מד, מהד' בלאו סי' רצ [הראשון], מהד' פריימן סי' יט (להלן: תשובות הרמב"ם).

19 י' כץ, "מקומה של ההלכה היהודית בבנייתם של השכונות היהודיות הראשונות מחוץ לחומות העיר העתיקה בירושלים", חוברת הרצאות, כנס החברה הגיאוגרפית הישראלית, חיפה 1979, עמ' 95-90; הנ"ל, "מאפיינים מרכזיים בהקמתן של שכונות חברות הבנייה החלוציות בירושלים: משכנות ישראל 1875-1914", מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ ישראל, קובץ שני, ירושלים תשנ"א, עמ' 108-132, ובמיוחד עמודים 110 ו-120.

המקום הגבוה בעיר, אך עם זאת "לא כל מקום גבוה ראוי לבית הכנסת". כדוגמה - עיר שמרבית התושבים בה הם גוים, והיהודים מתרכזים ברובם במקום הנמוך בעיר ורק מקצתם באזור הגבוה שבעיר ("בעליונו של הר"), "ראוי להיות הבית הכנסת באמצעם כל האפשר (דוגמת המשכן שסביבותיו היו המחנות), ודבר קשה וכבד מאוד על הציבור להגביה הבית הכנסת כל כך שיגבה וינשא על כל בתי בני ישראל הדורים בקצה גובה ההר"²⁰.

וכך כתב גם רבי יוסף ליברמן בחיבורו המקיף "משנת יוסף על הלכות בית הכנסת", משנת תשנ"א, שגובהה של עיר איננו המקום הגבוה בעיר כי אם מרכז המסחרי של העיר (המע"ר - מרכז עסקים ראשי):

'ברחובות תיתן קולה' (במקום שמרחיבין אותה, כך דרש ר' תנחומא... והכוונה שבבית המדרש מרחיבין התורה), 'בראש הומיות תקרא' (פירש רש"י במקום שהיא נשמעת ונכרות שם היא קוראת), 'בפתחי שערים. בעיר אמריה תאמר' (פירש רש"י הם מקום ישיבת הזקנים), ובמצודות דוד פירש 'בחוץ תרונה' במקום פרסום, 'בראש הומיות' הוא מקום המיית בני אדם, 'בפתחי שערים' מקום הנכנסים ויוצאים... הרי שכוונת שלמה המלך עליו השלום היא שבית המדרש צריך להיות במקום הפרסום ובמקום המיית בני אדם והנכנסים והיוצאים... וזה נקרא גובהה של עיר. דאי נפרש כפשוטו שיקימו בית המדרש בראש ההר שבעיר הלא שם אינו מקום פרסום והמיית בני אדם, שאין בני העיר והנכנסים והיוצאים עולים להר אלא במקום הישר, במסילה הרחבה והישרה. וכן פירש המלבי"ם 'בראש הומיות' במקום השוק ששם מתקבצים כל בני העיר למסחר, 'בפתחי שערים' ששם יושבים השופטים והזקנים... ואנשי השוק והזקנים אינם עולים ההרה אלא למקום מישור, והעיקר שיהיה במרכז העיר... ומה שציווה ר' עקיבא [את בנן] 'אל תשב בגובהה של עיר ותשנה', פירש רש"י מקום שבני העיר עוברים ושבין ויפסיקו ממשתתף...

20 ספר מור וקציעה מהד' ירושלים תשנ"ו עמ' קסט. וראו גם בפסקי תשובות, ירושלים תשס"ב, עמ' ריג-ריד. בכיוון זה כתב גם הרב זאב גוטהולד במאמר "הלכה ומנהגים בבניין ובתכנון של בתי כנסת בארץ", ושכנתי בתוכם - קובץ מוקדש לבעיות יסוד בארכיטקטורה של בתי הכנסת, ירושלים תשכ"ח, עמ' 14-15 (=גוטהולד: תחכמון - אוסף מאמרים על ערכי היהדות, כרך א, ירושלים תש"ע, עמ' 95-135). מסקנתו היא שראוי להקים את בית הכנסת "במקום פומבי מרכז העיר ששם תמיד קיבוץ גדול של עוברים ושבים... הגובה בנוף החברה ולא בנוף שטחה של העיר מבחינה טופוגרפית... במקום בולט בתוך העיר, למשל בצומת הרחובות הראשיים, ברחבה המרכזית". וכ"כ י' שלהב, עיריה בכרך - גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה, ירושלים 1991, עמ' 70-78 המדגיש כי ביה"כ צריך להיות ממוקם באתר בעל רמת הנגישות הגבוהה ביותר, וזהו מרכז היישוב. מטרת ההלכה היא להקל על בני העיר את הגישה לביה"כ.

דשם הכוונה שלא ישב בחוץ בשוק וילמד מפני שיתבטל אלא בבית המדרש ובסתר, אבל בית הכנסת ובית המדרש צריך להיות דווקא במקום עוברים ושבים כדי שיכנסו לשמוע וללמוד, ובפנים לא יבטלו הלומדים אלא אדרבא יצטרפו ללמוד. על כל פנים גם מימרא דרבי עקיבא ראייה שגובהה של עיר הוא המרכז בו עוברים ושבים ולא ראש ההר, דאילו ראש ההר למה ציווה שלא לשנות שם, אדרבא שם טוב להתבודד וללמוד באוויר הצח. אלא על כורחך גובהה של עיר הוא מרכז העיר²¹.

הפרשנות השלישית: נחיצות הגובה והמרכזיות של היישוב

לצד הפרשנות הטופוגרפית והפרשנות החברתית ל'גובהה של עיר' נמצאת גם הפרשנות המתייחסת לשתייה גם יחד. נוכחנו שכבר היעב"ץ הצביע על מקרה בו תידחה הפרשנות הטופוגרפית ותיבחר הפרשנות החברתית. כך בקובץ דברי חפץ הנ"ל נטען כי יש לבנות את בית הכנסת במקום הגבוה והמרכזי והבולט ביותר בעיר. כך גם בספר גבורת התורה מאת הרב גרודזינסקי נטען שגובהה של עיר הינו המקום הגבוה בעיר, עם זאת מכיוון שדין גובהה של עיר נלמד בתוספתא מהמילים 'בראש הומיות תקרא' יש ללמוד מהמילה 'הומיות' כי בית הכנסת צריך להבנות "במקום שימוש בני אדם, בעיר ההומה בני אדם". תרמה למסקנה זו של הרב גרודזינסקי תשובה שהשיב הרב שך לתושבי שכונת רמות פולין בירושלים "ששאלוהו אם לבנות הבית כנסת (אהלי יוסף) בצד השכונה והוא יהיה יותר גדול, או לבנות באמצע השכונה אף שהשטח יותר קטן, וענה לבנות באמצע, ונעשה מקום מרכזי לתורה ותפילה"²².

הפרשנות המהותית - לימוד מדיני חליצה: המקום המפורסם ביישוב

מצוות חליצה היא מצוה נוספת הכוללת את המרכיב של 'גובהה של עיר' וזאת בהקשר למקום ביצוע החליצה. התורה כותבת: "ואם לא יחפוץ האיש לקחת את יבמתו ועלתה יבמתו השערה אל הזקנים ואמרה מאן יבמי להקים לאחיו שם בישראל

21 משנת יוסף, עמ' א-ט. וראו רא"מ הלפרין, שו"ת אמרי הלכה ומנהג, ירושלים תשס"ה, עמ' נב, שהוסיף שאם יבנו את בית הכנסת במקום גבוה ייקשה על הזקנים והחלשים לבוא שלוש פעמים ביום לתפילות ושיעורי תורה.

22 ר"א גרודזינסקי, גבורת התורה, חידושים וביאורים בסוגיות הש"ס והפוסקים בהלכות בית כנסת, ירושלים תשס"ו, עמ' מא-נב. וכ"כ רא"צ גאופטמן, בית כנסת כהלכה, ירושלים תשע"ו, עמ' יט-כא, קמט-קנג. לדעתו במקרה שלא ניתן למצוא מקום המקיים את שני התנאים יש להעדיף את בניית בית הכנסת במקום גבוה.

לא אבה יבמי²³... מהמילים 'ועלתה יבימתו השערה' דורש הספרי²⁴: "מצוה בבית דין שיהא בגובה שבעיר, ושיהא בזקנים"²⁵. דרשת הספרי הביאה את המרדכי על מסכת יבמות לפסוק: "ויאמרו שלושה דיינין אל השנים נלך ונשב במקום פלוני, דתניא בספרי 'ועלתה יבמתו', צריכים שיעלו בגובהה של עיר, כלומר במקום מפורסם"²⁶. אכן מרכיב הפרסום בפרוצדורת החליצה הינו מהותי וייחודי, ובגללו גם נדרש שמספר הדיינים במעמד החליצה יהיה חמישה ולא ניתן להסתפק בשלושה²⁷. בכל אופן 'גובהה של עיר' לעניין בית כנסת לפי המרדכי איננו המקום הגבוה בעיר וגם לא מרכז העיר, אלא המקום המפורסם בעיר.

הר"י מיגאש התבקש להכריע בשאלה שהופנתה אליו היכן צריך להיות מקום החליצה. השואלים פירשו "גובהה של עיר היינו בית כנסת". תשובתו של הר"י מיגאש הייתה שניתן לבצע את החליצה בכל מקום שיחליטו עליו הדיינים. מהתשובה עולה שהוא סבר שגובהה של עיר זהו המקום הגבוה בעיר, שם מקום בית הכנסת ומקום מושב בית הדין. "ומה שאמרו בגובהה של עיר אינו חיוב בהכרח, אבל אורחא דמילתא קאמר, שלעולם שער בית דין בגובה שבעיר שנאמר 'ועלתה', והעליה לא תהיה אלא למקום גבוה"²⁸. גובהה של עיר לעניין בית הכנסת לפי הר"י מיגאש הוא אפוא המקום הטופוגרפי הגבוה ביותר של היישוב.

הרמב"ם בעקבות ר"י מיגאש לא נדרש לספרי, ואינו פוסק שהחליצה צריכה להיות במקום מסוים²⁹. מאותה סיבה גם הטור פסח על הספרי³⁰. המהר"ם פסק שהחליצה

23 דברים כה, ז.

24 ספרי על ספר דברים, ברלין ת"ש, פסקא רפט, עמ' 308.

25 שם.

26 מרדכי יבמות רמז קט.

27 ר"י קליין, המקום מרחוק: עיונים וביאורים הערות וצינונים על מסכת יבמות, ביתר עילית תשע"ד. רש"י על המילים 'לפרסומי מילתא' ביבמות קא, ב מסביר שיש לפרסם "דחלוצה היא ולא לינסבא לכהן, אי נמי דלית אינשי וליקפצו עליה". וכבר הקשו המפרשים מדוע לגבי גירושין לא נדרש פרסום דומה לחליצה מהטעמים שמונה רש"י. התירוצ' שניתן על ידי רבנו אברהם מן ההר הוא שלגבי גירושין מאחר שהגט נשאר בידי האישה יש פרסום לדבר, שלא כבחליצה שלאחר החליצה לא נותרת בידי האישה כל עדות לכך שהיא חלוצה.

28 שאלות ותשובות ר"י מיגאש, מהדורת הרב נהוראי יוסף אוחנה, ירושלים תשע"ז, סימן קטז, עמ' קכה-קכו.

29 הרמב"ם, הלכות יבום וחליצה ד, א-ב.

30 הר"י מיגאש, שם; ר"א שוורץ, ספר חליצה כהלכתה על הלכות יבום וחליצה, ח"ב, בני ברק תשס"ט, עמ' קלא, הע' מ. וכבר העלה המהרש"ל בספרו ים של שלמה על מסכת יבמות פרק יב סי' ב סברה זו מדוע הרמב"ם והטור לא נדרשו לספרי ולא ציינו שהחליצה צריכה להיעשות

צריכה להיעשות במקום הגבוה טופוגרפית ושהוא גם מפורסם: "יש לקבוע מקום לכתחילה בגובהה של העיר ממש, ושיהיה במקום מפורסם, כגון בעזרת בית הכנסת או בית המדרש או בשאר מקום מפורסם, ואם אין בעיר מקום מפורסם שהוא בגובהה של עיר ממש יש לקבוע מקום על כל פנים במקום מפורסם אף על פי שאינו בגובהה עיר ממש"³¹, "בדיעבד אם אי אפשר לעשותו בגובהה של עיר סגי בכול מקום מפורסם, דבעיקר מה דהקפידה התורה בגובהה העיר הוא משום פרסום, ולכן במקום שיש פרסום בלאו הכי אין צורך בגובהה של עיר דווקא"³². העולה מהדברים שגובהה של עיר לעניין בית הכנסת על פי המהר"ם הוא הגובה הטופוגרפי.

השאלה האם צריכים להתקיים שני התנאים למקום החליצה, כלומר גם מקום גבוה וגם מפורסם, הועלתה בפני הרב חיים פלג'י שהיה אב בית דין באיזמיר. בתשובתו ציין הרב פלג'י כי ישנם רבנים שדרשו שמקום החליצה יענה על שני תנאים: "מקום מפורסם ובגובהה של עיר משום 'ועלתה יבמתו השערה'"³³. לפיכך קבעו את מקום החליצה ב"ישיבה מפורסמת מזה למעלה משלושים שנה שלומדים שם תלמידי חכמים ביום ובלילה והיא בעליה שיש לה סולם לעלות והרי היא מקיימת קרא דכתיב 'ועלתה יבמתו השערה אל הזקנים'³⁴.

השולחן ערוך פוסק כדעת המרדכי: "המקום שיקבעו לחלוץ שם צריך שיהיה בגובהה של עיר כלומר מקום מפורסם"³⁵. לפי השולחן ערוך 'גובהה של עיר' לעניין מיקום בית הכנסת הוא כל מקום מפורסם בעיר. הבאר היטב מסביר ש'מפורסם' זה חצר בית הכנסת, בית דין העיר וכל כיצא באלו³⁶. המהרש"ל בים של שלמה (יש"ש) מצטט את המרדכי וסובר שמקום מפורסם הוא מקום שישנם בו עוברים ושבים: "ונראה בעיני הא דמצריך קרא עליה לבית דין היינו במקום פירסום שיהיו עוברים ושבים... ואנו נוהגים בבית הכנסת שהוא מקום גובה ופרסום של עיר... הלכך צריך

במקום מסוים.

31 סדר חליצה למהר"ם, מהדורת בית אחיו למוה"ר מיכל ב"ר יוזפא מקראקא, ירושלים תשס"ב, עמ' מז, סע' טו.

32 ע' בספר חליצה לעיל הע' 30. וע' ר"ש שטר, ספר ישיב יצחק, אבן העזר, חלק ח, סדר הגט וסדר חליצה, קריית צאנז תשס"א, עמ' תתכז; שו"ת ר"י מיגאש (לעיל הע' 28) עמ' קכו הע' 16; אנציקלופדיה תלמודית, כרך טו, ערך חליצה, עמ' תשא-תשב, סדר חליצה.

33 דברים כה, ז.

34 ר"ח פלג'י, שאלות ותשובות חיים ושלום, ח"ב סי' קו.

35 שו"ע אה"ע סי' קסט, סדר חליצה בקצרה סעיף ט; רש"א חזן, סדר החליצה עמ' ח סע' ז.

36 באר היטב על המילה 'מפורסם' בהערה הקודמת.

להזמין ולקבוע מקום בעזרה שלפני בית הכנסת או בבית המדרש³⁷. לפי המהרש"ל גובהה של עיר לעניין מקום הקמת בית הכנסת הוא מקום הקונה את פרסומו בזכות העוברים והשבים הרבים שעוברים בו.

סיכום

המושג 'גובהה של עיר' הינו מושג תכנוני יסודי בכול הקשור בבניית בית כנסת על פי ההלכה. הוא אמור לקבוע היכן במרחב היישובי (עיר, כפר, שכונה) ייבנה בית הכנסת. עקרון תכנוני זה מצטרף לעקרונות תכנוניים נוספים הקשורים בבניית בית כנסת על פי ההלכה ובהם גובהו (מעל גגות בתי העיר האחרים) ועיצובו הפנימי. נמצאנו למדים כי על פי ההלכה לדורותיה ישנם לאגובהה של עיר כמה פרשנויות. זו הטופוגרפית - דהיינו, המקום הגבוה; זו החברתית - דהיינו, המקום המרכזי והנגיש; זו המתמייחסת לשתי קודמותיה; וזו הנלמדת מדיני חליצה - המקום המפורסם (לחלק מהדעות; לאחרות הפרשנות הטופוגרפית). דומה שאת קטגוריית הפרשנות הפרסומית ניתן לאחד עם זו החברתית שכן מקצוע הגיאוגרפיה העירונית מלמדנו שהמקום המרכזי ביישוב - המע"ר - הוא בדרך כלל גם הנגיש ביותר והמפורסם.

לימוד הלכות מקום בניית בית כנסת מדיני חליצה הוא כמובן בהנחה שהמושג גובהה של עיר מוסבר באופן זהה בהלכה הן בהקשר מקום בניית בית כנסת והן בהקשר מקום ביצוע חליצה. אם אכן כך הדבר הרי שההלכה לדורותיה קדמה לכתביה הרבנית בת ימינו ולמחקר האקדמי המודרני, ונדרשה כבר בעבר הרחוק לשאלה מה פירוש 'גובהה של עיר' בהקשר לבניית בית כנסת. יש שפירשו זאת כמובן הגאוגרפי הצרוף, דהיינו בית הכנסת צריך להבנות במקום הטופוגרפי הגבוה ביותר של המרחב היישובי (הר"י מגאש ואחרים) ויש שפרשו זאת כמקום המפורסם והנגיש במרחב היישובי (המרדכי ואחרים). יש בין הפוסקים שפרשו את גובהה של עיר כחייב לענות הן על התנאי הגאוגרפי-פיזי והן על התנאי הגיאוגרפי-פונקציונלי (מפורסם ונגיש שלרוב הם מתקיימים באותו מקום). ייתכן עם זאת שהפסיקה לדורותיה לא פרשה את 'גובהה של עיר' באופן זהה הן למקום החליצה והן למקום בית הכנסת. עניין הפרסום מהותי יותר בחליצה ואילו בבית כנסת הבולטות במרחב - הטופוגרפי או החברתי - הוא שמהותי יותר.

37 יש"ש על מסכת יבמות, פרק יב (עמ' נה). ועי' אנציקלופדיה תלמודית, שם. וראו עוד על מקום החליצה בקונטרס חלוץ הנעל על סדר החליצה מאת ר"י הופמן, תשס"ה, עמ' יג, סע' יא; סדר חליצה הארוך והקצר לרבנו מה"ר יעקב מרגלית בעריכת ר"י סג, ירושלים תשנ"ח, עמ' ח-ט, טו-יז; ספר כלבו מהד' ר"ד אברהם, חלק חמישי, ירושלים תשס"א, עמ' רפג-רפז; ר"י טייטלבוים בשו"ת אבני צדק, לעמבערג תרמ"ה, אה"ע סי' סא.

הרב מיכאל דושינסקי

'עשר בשביל שתתעשר' רק בצדקה שמעבר למעשר

הקדמה
הסוגיא במסכת שבת
המקור בפסיקתא
הסוגיא במסכת תענית
מסקנה

לעילוי נשמתו של חבר-אהוב ואוהב, ידיד נפש ורע-רחמן,
הרב החכם יוסף ד"ר זילברשץ זצ"ל, מרביץ תורה ברבים בארבע
יבשות. נפל פתאום על משמרתו בסאו-פאולו שבברזיל בערב
שבת קודש לפרשת "וימת יוסף", י' בכסלו תשס"ח.
חבל על דאבדון ולא משתכחין כמותן.

הקדמה

עניין הפרשת מעשר מהממון דבר גדול מאוד... ומותר לנסות במצוה הזאת להשם יתברך, ולעבור על לאו דלא תנסו (מרן ר' יוסף קארו בתשובותיו 'אבקת רוכל' סי' ג).

מטרת המאמר להציע, שלא כמקובל, שהיתר "ובְּחֲנוּנֶיךָ" שייך רק לנתינה מעבר ל"מעשר", רק מהאגורה הנוספת הניתנת לצדקה מעבר לעשירית הרווח. רק בנתינה מכאן ולמעלה האדם מנסה את ה', ולמעשה גם את עצמו. רק כשהאדם נותן אפילו סכום קטן שאינו מְצָנָה לתיתו, לפני שהרוויח או מעבר למעשר, רק אז מותר לו לצפות לגמול מיוחד ולקיום "ובחנוני נא" - תן אתה מעל ומעבר אזי גם ה' ייתן לך ברכה עד בלי די. לך בדרכיו, והוא יראה לך שאכן זו הדרך. זיל עביד, ופוק וחזי'.

הסוגיא במסכת שבת

עיקר הסוגיא במסכת שבת קיט, א:

בעא מיניה רבי מרבי ישמעאל ברבי יוסי: עֲשִׂינָהּ שְׂבָאֵרָא שְׂבָאֵרָא בְּמָה הֵן זֻכִּין? אָמַר לוֹ: בְּשִׁבִּיל שְׂמַעְשִׁין, שְׁנֵאֵמַר (דְּבָרִים יד, כב) עֲשֹׂר תַעֲשֹׂר - עֶשֶׂר בְּשִׁבִּיל שְׂתַעֲשֹׂר.

רבי שואל על העֲשִׂינָה דוקא, ואולי ניתן לפי זה לקרוא את המילה 'שמעשרין' שבתשובתו של ר' ישמעאל, וכן את המילים 'עשר' ו'שתתעשר' שבדרשתו על

1 ועי' שו"ת שאילת יעבץ ח"א סי' ג: ...ומכלל דברינו אלה נלמד שאין לזה [=מעשר כספים] דין מעשר שהנזהר בו ודאי מתעשר... שלא נאמר זה על מעשר כספים, ולא שרי לנסויי ביה דאינו אלא צדקה, ושיעורו מדברי חכמים הוא או הלל"מ כשאר שיעור תורה.

הסוגיא במסכת תענית

וכך מובא בתענית (ח, ב - ט, א):

ואמר רבי יוחנן: מאי דכתיב עשר תעשר? עשר בשביל שתתעשר. אשכחיה רבי יוחנן לינוקא דריש לקיש. אמר ליה: אימא לי פסוקי! אמר ליה: עשר תעשר.

[1] אמר ליה (הינוקא ממשיך ושואל את ר' יוחנן. רש"י): ומאי עשר תעשר? [2] אמר ליה: עשר בשביל שתתעשר. [3] אמר ליה: מנא לך? [4] אמר ליה: זיל נסי. [5] אמר ליה: ומי שרי לנסוייה להקדוש ברוך הוא, והכתיב (דברים ו, טז) לא תנסו את ה'! [6] אמר ליה: הכי אמר רבי הושעיא חוץ מזו, שנאמר (מלאכי ג, י) הִבִּיאוּ אֶת־כָּל־הַמַּעֲשֵׂר אֶל־בֵּית הָאוֹצָר וְיִהְיֶה טָרֶף בְּבֵיתִי וּבְחֲנוּנֵי נָא בְּזֹאת אָמַר ה' צָבָאוֹת אֱסֹא אֶפְתָּח לָכֶם אֶת־אֲרָבוֹת הַשָּׁמַיִם וְהִרְיָקְתִּי לָכֶם בָּרָקָה עַד־בְּלִיָּדִי. מאי עד בלי די, אמר רמי בר חמא אמר רב: עד שִׁיבְלוּ שפלותיכם מלומר די. [7] אמר ליה: אי הות מטי התם להאי פסוקא לא הוית צריכנא לך ולהושעיא רבך.

ביאור שורה אחר שורה:

1. אמר ליה (הינוקא ממשיך ושואל את ר' יוחנן): 'ומאי עשר תעשר?' כבר כאן מתגלה חריפותו של הינוקא⁵. נראה שהוא כבר ידע מלימודיו שאם יש 'יתור' (מילה או אפילו אות מיותרת בפסוק) הוא חייב להידרש, והוא מבקש 'למדני נא דודי ר' יוחנן משמעותו'. ולענ"ד, זו עצמה הסיבה שיש כאן שוב "אמר ליה". ראשית השיב הינוקא לר' יוחנן על שאלתו מה הוא למד, ועתה הוא פונה אל ר' יוחנן בשאלה, אנה הסבר לי מה נלמד מן הייתור? 2. 'אמר ליה (ר' יוחנן לינוקא): עשר בשביל שתתעשר'. זה מה שנדרש מן הייתור. 3. אמר ליה: 'מנא לך?' בשתי מילים אלה מתגלות ידיעותיו, חריפותו, וגם דרך לימודו הנכונה של הילד. הוא שואל מי אמר לך ר' יוחנן לדרוש זאת דווקא כך? אולי אפשר לדרוש אחרת, והרי יש לפחות ארבע דרשות אחרות על ייתור זה. בהלכה: א. במסכת ראש השנה (ח, א) בשני מעשרות הכתוב מדבר, אחד מעשר בהמה ואחד מעשר דגן. ב. עשר מן המעשר: הנותן מעשר ראשון ללוי חייב לראות שהלוי ייתן את המעשר מן המעשר לכהן. ג. עשר ושוב תעשר, זה המקור ל"המבזבז אל יבזבז יותר מחומש". ובאגדה: ד. "שלא תתחסר". טוען איפוא הילד הלמדן: אם זה נדרש אחרת כנ"ל, ואף לנפקא-מינא הלכתית, הא אצטרך להא ולא לדרשתך! זו מניין לך? 4. 'אמר ליה: זיל נסי'. למה התכוון ר' יוחנן?

5 עוד מחריפותו של הינוקא הזה רואים בסוגיא הבאה בתלמוד שם.

6 זיכני השם יתברך לכוון בקריאת שורות אלו בסוגיא לאחד מאבות משפחתנו, המהר"ל - ר' יהודה

הפסוק עֶשֶׂר תַּעֲשֹׂר, כולן בשי"ן ימנית. לפי זה הפשט הוא כך: העשירים זוכין בְּעֶשְׂרָם בשביל שִׁמְעֵשְׂרִין את האחרים, והמדרש המובא כהוכחה לכך גם הוא דורש לעֶשֶׂר [=להעשיר] את האחר, והתוצאה תהיה שה' יַעֲשִׂיר את הנותנים בגלל שהם הולכים בדרכיו וּמַעֲשִׂינִין את האחרים². אולם, גם אם נקרא 'בשביל שִׁתַּעֲשֹׂר' בשי"ן שמאלית, יוצא שמותר לנו לצפות מהקב"ה לקבל בזכות הפרשת המעשר פי עֶשֶׂר לפחות ממה שהפרשנו. לפי הנ"ל, ולכאורה בניגוד גמור למקובל, יתכן שהקריאה הנכונה היא 'עֶשֶׂר בשביל שִׁתַּעֲשֹׂר', או אף 'בשביל שִׁתַּעֲשֹׂר'³.

המקור בפסיקתא

וכך כתוב בפסיקתא דרב כהנא⁴:

[א] עשר תעשר שלא תתחסר [ב] עשר שתתעשר [ג] אמר הקב"ה עשר את שלי ואני מעשר את שלך.

את האמירות ב-ג ניתן לעניות דעתי לקרוא, לנקד ולפרש בדרכים הבאות, ובסדר זה:

לפי ב הקריאות האפשריות הן: 1. עֶשֶׂר שִׁתַּעֲשֹׂר. 2. עֶשֶׂר שִׁתַּעֲשֹׂר. 3. עֶשֶׂר שִׁתַּעֲשֹׂר. ונראה לי ששלושתן לכאורה עדיפות על האפשרות הנוספת: 4. עֶשֶׂר שִׁתַּעֲשֹׂר, קריאה ששמעתי במו אוזניי מהרב עובדיה יוסף זצ"ל, ששמעוניה: קיים את מצות מעשר וה' יהיה "חייב" לך פי עשר ממה שנתת, שמבחינת השפע המובטח היא המינימלית והמצמצמת ביותר, כדלהלן.

לפי ג הקריאות האפשריות הן: 1. עֶשֶׂר - בְּשִׁי"ן ימנית - הַעֲשֹׂר נא את שלי, את העניים שלי, ובתמורה 'אני מַעֲשֵׂר את שלך', אותך ואת בני משפחתך. 2. עֶשֶׂר - בְּשִׁי"ן ימנית - את שלי, את העניים שלי, ובתמורה 'אני מַעֲשֵׂר' - בשי"ן שמאלית כדלעיל - 'את שלך', אותך ואת בני משפחתך, היינו: מתחייב שֶׁאֶתָּן לך פי עשר. 3. עֶשֶׂר - תן מעשר לעניים וללויים מהתבואה שלי כי אני הוא שנתתי לך אותה (השווה טור סי' רמז), ואז מובטח אתה שאני מַעֲשֵׂר את שלך, את מה ש"שלך" אחר שעשירתי, כי אז זה כבר הממון שלך אינו 'טבל', ואני אתן לך פי עֶשֶׂר בתבואה עצמה. מכאן הקריאה בגמרות דלעיל וְדַלְקֵמֶן 'בשביל שִׁתַּעֲשֹׂר', בְּשִׁי"ן שמאלית. ולפי זה, אולי דווקא מדרש זה הוא המקור למסורת הקריאה ששמעתי: שִׁתַּעֲשֹׂר.

2 ע"י בגמ' תענית ט, א המובאת להלן.

3 ראו הקדמתו של הר"ז, ר' זאב וואלף איינהארן, ל"ביאור חדש ונפלא" שלו על מדרש רבה, דפוס האלמנה והאחים ראם בסוף מידה כט (עמ' XI): "וכן אותיות שהן ממוצא אחד מתחלפין... וסר"ף".

4 מהד' מנדלבוים פרשה י אות י עשר תעשר. החלוקה להלן א, ב ו-ג היא שלי.

איך, מדוע ובמה ינסה? הילד ללא ספק לפני גיל מצוות, כי עדיין לא הגיע בתלמודו לספר האחרון בנביאים: מלאכי, והרי 'בן חמש למקרא, בן עשר למשנה'. לכן אינו חייב במעשרות. מסתמא גם אין לו ממה לעשר. מוכרחים לומר שר' יוחנן דודו אחי אמו מתכוון לחנכו במצוות, ועל כן הוא אומר לו שמן הפרוטות שקיבל מאמו, אחותי, אלמנת אביך ריש לקיש, תן מעשר, ותראה שה' ייתן לך עושר, או לפחות ישיב לך פי עשר. 5. אמר ליה: ומי שרי לנסוייה להקדוש ברוך הוא? והכתיב לא תנסו את ה'! יודע הינוקא בוודאי שיש מצוות חינוך, ומבין היטב שלא למעשרות הרגילים התכוונה הדרשה 'שביל שתתעשר', כי בהם אין לנו רשות לנסות את ה', כמו בכל שאר מצוות. מה כאן הניסיון, הוא שואל, הרי כבר העשיר אותנו הקב"ה ונתן לנו מטר, ולכן יש לנו תבואה ופירות שמהם מקיימים את מצות תרומות ומעשרות, אבל בזה אין שום ניסיון לעתיד, שהרי הקב"ה כבר העשיר אותנו קודם! עיקר חריפותו בא לידי ביטוי כאן. חושב הינוקא: אמרת לי 'זיל נסי', ז"א שאתה, דודי ר' יוחנן, אומר לי מפורשות לנסות את ה' ממה שאינני חייב בו, מהמעט שניתן לי במתנה. מכאן שגם הסכום הקטן שבידי, ביחס לחיוב האמיתי שעדיין אינו מוטל עלי, הוא אותו ה"אקסטרה", "מעשר על החשבון"! אם כן שואל אף אני: והכתיב (דברים ו, טז) לא תנסו את ה'! 6. על כך עונה לו דודו רבי יוחנן שהמקור הוא בפסוק במלאכי. אחרון הנביאים, שם הקב"ה מבקש 'ובחנוני נא', לנסותו כדי שיעשירנו. הקב"ה הטוב והמטיב רוצה שלאדם יהיה "טוב לו ומיטיב לאחרים" 7. לאחר ששמע את הפסוק במלאכי מבין הינוקא בפקחותו שאם היה מכיר את הפסוק היה מגיע מעצמו לדרשה על הפסוק שבחומש דברים ש"עשר תעשר" הוא "עשר - בשביל שתתעשר" 8. והנה עתה שומע הינוקא מדודו, שה' אומר בפיו של אחרון הנביאים מלאכי 'הביאו את כל המעשר אל בית האוצר'. והוא שואל את עצמו איזה מעשר מביאים לבית האוצר? הרי מעשר ראשון - הוא ללוי, מעשר שני בשנות אבד"ה של כל שמיטה אוכלים בירושלים, וכשאי אפשר או כשאין בית-מקדש - פודים, מעשר עני בשנים ג'ו של שמיטה נותנים לעני, ומעשר מן המעשר - לכהן! מוכרח להיות שכאן מדובר על

ליוואי בן בצלאל מפראג, בספרו "גבורת ארי" (תענית ט, א): 'אלא הכי קאמר, דכאן חידש קרא שתכוין בכוונת מכין בשעת הפרשת מעשר על מנת שתתעשר... ויש לומר מדהשיב לו בלישנא עשר בשביל שתתעשר משמע דלאו למימרא שהבטחה היא זו... והשיב ליה ר' יוחנן זיל נסי ולהלכה למעשה אני אומר לך'.

7 השווה הלכות ברכת הטוב והמיטיב על שינוי יין, שנאמרת [לרוב הפוסקים רק] אם אחר שותה עמך.

8 אף הסוגיא המובאת מייד לאחר מכן מוכיחה שהילד הזה יודע היטב שאין דבר בנביאים ובכתובים שאינו רמוז בתורה. ואולי דווקא משום כך בא הסיפור הבא מייד לאחר משפט מסיים זה של סוגייתנו!

"מעשר" אחר, כזה שמנסים בו את ה' ומתעשרים. זה הוא מין "מעשר-על" שדווקא בגלל שנותנים אותו ללא חשבון ומעל ומעבר לחשבון כאילו מביאים אותו אל בית האוצר של הקב"ה, ומאוצרו זה מבטיח ה' שיריק לנו ברכה עד בלי די, ולפחות פי עשר. ועל זה טוען הינוקא לפני דודו: בעקבות הייתור ב"עשר תעשר" אי הות מטי התם למלאכי לא הוית צריכנא לך ולהושעיא רבך, והייתי מבין זאת מעצמי. לפי פירוש זה אין הדרשה הזו סותרת את יתר הדרשות ההלכתיות על ייתור זה שהוזכרו לעיל, כי זו היא דרגה מעבר להלכה, לפנים משורת הדין⁹.

מסקנה

היוצא לפי פירוש זה שדין מעשר כספים כפי שנפסק בשו"ע הוא דין בהלכות צדקה, שמקורו מדאורייתא או מדרבנן או ממנהג קדמונים, לכל שיטה יש מקורות בספרים. אולם ההיתר לנסות את הקב"ה, וההבטחה של הקב"ה לברכה עד בלי די, לעשירות ולהכפלת הנכסים פי עשר¹⁰, קיימים דווקא בצדקה שהיא מעבר למעשר הכספים, או כאשר עדיין לא הרוויח רווח המחייב הפרשת מעשר, או כאשר כבר הפריש את מעשר כספיו לצדקה כדין.

9 כשהייתי בארץ ישראל בסיון-תמוז תשס"ה זכיתי, והראה לי שאר בשרי, ר' גילעד וידר נ"י מהדר גנים שבפתח תקוה עיה"ק ספר בנושאי מעשר כספים שחיבר אחד הדיינים של ביה"ד של הרב ווזנר בבני ברק, ושם מוזכר במפורש שהניסיון הוא רק בצדקה שבין המעשר לחומש.

10 ובעצם ניתן אפילו לומר: ההוראה מהשם-יתברך, כפי שניסח מהר"ל מפראג: אלא הכי קאמר דכאן חידש קרא שתכוון בכוונת מכין בשעת הפרשת מעשר - על מנת שתתעשר (גבורת ארי תענית ט, א). ועוד לשונו שם: "ויש לומר מדהשיב לו בלישנא עשר בשביל שתתעשר משמע דלאו למימרא שהבטחה היא זו", ועוד: "והשיב ליה ר' יוחנן זיל נסי, ולהלכה למעשה אני אומר לך".

הרב אורי רדמן

עוד על שיטת הרב שאול ישראלי זצ"ל בפרשת "האח והאחות" לאור ממצאים חדשים

א. פתיחה
ב. משמעות התנהגותו של הגר בדרכי ישראל
ג. מחלוקת הדיינים בהסבר חזקת הגרות בפרשת "האח והאחות"
ד. שיטת הרב אלישיב
ה. שיטת הרב ישראלי
סיכום

א. פתיחה

פולמוס "האח והאחות" הוא אחד מהפולמוסים ההלכתיים-חברתיים הסוערים שידעה מדינת ישראל. פולמוס זה התעורר עוד לפני החלטת הרב שלמה גורן, בשנת תשל"ג, להתיר את האחים לנגר מממזרותם, ועבר ערכאות שונות של בתי דין רבניים. הפולמוס עצמו נגע בשאלות רבות, הן שאלות חברתיות הן שאלות הלכתיות. אך כבר העיר הרב איתם הנקין הי"ד כי המתדיינים מיעטו לדון בשאלות ההלכתיות הקשורות להיתרו של הרב גורן, וגם הדיינים ההלכתיים המעטים שהתפרסמו בעיתונות נגעו בשאלות משניות ולא בנקודה ההלכתית המרכזית של הפולמוס - הכרה או אי הכרה בגיורו של אברהם בורקובסקי, בעלה הראשון של הגב' לנגר¹. בספרי 'זרע אמוניך' (פרק יא, עמ' 263-247) ניסיתי להבין את סברות הרבנים החלוקים בנקודה זו על פי נימוקי פסק דינם של חברי בית-הדין הגדול הגרי"ש אלישיב והגר"ש ישראלי בשנת תשכ"ח, על פי מאמריו של הגר"ב ז'ולטי, ועל פי ספרו של הגר"ש גורן 'פסק הדין בעניין האח ואחות' שיצא לאור בשנת תשל"ג².

1 הרב איתם הנקין הי"ד "זה פאליטיק לא הלכה" - הרב שלמה גורן, פרשת 'האח והאחות' והרב יוסף אליהו הענקין "אסיף א' 329 (התשע"ד). ושם הערה 40 כי הרב בצלאל ז'ולטי, שלאחר התפטרות הרב אלישיב נחשב כזקן הדיינים, הבטיח כי יצא בקונטרס מקיף לבירור העובדות העדויות וניתוח הלכתי, קונטרס שלא יצא. לפי האמור שם הסיבה הייתה כדי לא לתת תוקף הלכתי לפסקו של הרב גורן, כדי שלא יחשבו כי יש כאן עוד מחלוקת הלכתית; השאלות הלכתיות הנלוות לשאלה המרכזית נגעו בעניינים רבים, וביניהם: קבלת עדים, חזקות, הפקעת קידושין, דיון בבית דין לאחר פסק בית דין חברו, בי"ד שדן בעניין האם חוזר ודן בו לאחר שפסקו הראשון יצר דיון ציבורי, האם חייבים לפרסם שמות הדיינים שדנו בדיון, ועוד

2 שיטות הפוסקים התפרסמו בספרו של הרב גורן **פסק הדין בעניין האח ואחות** (התשל"ג). דברי הרב בצלאל ז'ולטי ("גלוי דעת") התפרסמו בעיתון הפרדס מז, ו-ז (התשל"ג), עמ' 6-11

להבנת, למרות שהרב ישראלי והרב אלישיב הגיעו למסקנה הלכתית זהה (לגבי מעמדם של האחים), ניטש ויכוח הלכתי ביניהם בהבנת המושג "חזקת יהדות" או "חזקת גרות", חזקה המחייבת במצבים מסוימים להתייחס כאל יהודי גם לנכרי מלידה שאין הוכחה (מסמכים או עדים) לגיורו, האם חזקתו נובעת מהשתלבותו החברתית-התנהגותית בחברה היהודית-דתית (הרב אלישיב), או שחזקתו נובעת מהכרה של בית הדין בשינוי אמוני-דתי פנימי שהוא עבר, המבטאת בשמירת מצוות מלאה שלו (הרב ישראלי). למעשה, גם היתרו של הרב גורן נובע מהנחות הבסיס של הרב ישראלי, ולכן התבוננות בסוגיה מעלה את השאלה מדוע הרב ישראלי לא הגיע למסקנתו של הרב גורן. בספר העליתי סברא שבגלל אופיו של המקרה הפרטי קיבל הרב ישראלי את עמדת הרב אלישיב בהבנת המושג "חזקת יהדות".

לאחרונה העביר לי הרב ישראל שריר, חתן הרב ישראלי ומו"ל כתביו, מכתב בכתב ידו של חמיו, השופך אור חדש על הפרשה ומבהיר במדויק את עמדתו של הרב ישראלי³. בניגוד להבנתי הנ"ל מתברר שעמדת הרב ישראלי לראות באברהם בורקובסקי גר נובעת מהוכחות נסיבתיות לגיורו (הוכחות שלא הוזכרו כלל בדברי הפוסקים שדנו בפרשה), **ולכן החזקתו כגר לא נובעת מחזקת יהדות אלא מהוכחה נסיבתית שהוא התגייר**. מכל מקום, למרות בירור שיטתו של הרב ישראלי בפסק הנקודתי בעניין האח ואחות, מחלוקתו עם הרב אלישיב בהבנת המושג "חזקת יהדות" או "חזקת גרות" במקומה עומדת.

על השתלשלות הפולמוס ועל היבטיו החברתיים הרחבי הרב איתם הנקין⁴. בתמציתיות: חוה לנגר הייתה נשואה לאברהם בורקובסקי (נכרי מלידה). נישואיה עימו נערכו בשנת תרפ"ג (תחילה בכנסיה הנוצרית בעודו גוי, ואם היו נישואין הלכתיים הם נעשו באותה שנה לאחר הגיור). עוד לפני שהיא קיבלה ממנו גט (שנת תשי"א) היא ילדה מאיש אחר, יהודי בשם אוטו לנגר, את שני ילדיה. כאמור, השאלה המרכזית שהתחבטו בה הפוסקים הייתה האם בורקובסקי אכן התגייר כדבריו, ואם כן האם גרותו תופסת. מתוך הנחה שאין אפשרות לברר עובדתית אם היה או לא היה מעשה גיור, השאלה היא האם קיימת לו חזקת גר.

3 למותר לציין את תודתי העמוקה לרב שריר על העברת תוכן המכתב ועל הרשות לפרסמו; להבנת הרב שריר מדובר בטיטות המכתב או בהעתקו, מכתב שכנראה היה ממוען לרב ז'ולטי.

4 על היבטיה החברתיים של הפרשה הזאת מבחינת הרב ישראלי היחס לרבנות הראשית ופירוק 'חבר הרבנים של הפועל המזרחי' ראה יצחק רונס, 'הנהגה רבנית ציונית דתית ועולם הרבנות החרדית. עיון במשנתו של הרב שאול ישראלי', בתוך מנהיגות והנהגה, עורך משה רחמי, אורות ישראל, אלקנה, עמ' 211-205.

בפרוטוקול הדיונים של בית-הדין התברר כי בורקובסקי לא ידע לומר אצל מי הוא התגיייר (ואף אם היה אומר אצל מי, לא ניתן היה לברר אם אמת בדבריו). הוא לא ידע לומר האם מילתו הייתה לפני הטבילה או אחריה (טען שהיו שתי טבילות). כמו כן על אף טענתו כי הוא שומר חלק מהמצוות, כגון ביקור בבית הכנסת והנחת תפילין, לא ידע לתאר נכון כיצד מקיימים את מצות הנחת התפילין, ולא ידע להשלים כהלכה את הפסוק "שמע ישראל". במהלך גביית העדויות התברר כי קיימות עדויות סותרות בנוגע לשאלה אם לאחר "גירור" הוא נישא כהלכה לחוה (שכבר 'נשא' אותה בכנסיה) על ידי רב קהילת לוקוב בפולין, אך היה ברור שהוא התגרש מאם האחים בגט שנעשה בבית דין (לאחר שהילדים מבעלה השני נולדו). כמו כן נחלקו העדים האם אמנם ביקר לאחר גירורו מדי פעם בכנסיה נוצרית.

ב. משמעות התנהגותו של הגר בדרכי ישראל

מוקד הדיון בפרשת "האח ואחות" נסוב סביב סוגיית הגמרא (יבמות מה, ב) על "ההוא דהו קרו ליה בר ארמייתא", שמכיוון שאמו הוחזקה כנכרית לכן סברו שהוא נכרי. רב אסי התייחס אליו כאל ישראל, שהרי "מי לא טבלה [=אמו] לנידותה?". הראשונים נחלקו בהסבר דבריו, שהרי איך ייתכן שטבילת נכרית לנידותה, הנעשית בלילה ולא בפני בית דין, תיחשב טבילת גרות?⁵

כתב הרמב"ם בסוגיה (איסורי ביאה פ"ג ה"ט):

גירות שראינוה נהגת בדרכי ישראל תמיד, כגון שתטבול לנדתה ותפריש תרומה מעיסתה וכיוצא בזה, וכן גר שנוהג בדרכי ישראל שטובל לקריו ועושה כל המצוות, הרי אלו בחזקת גרי צדק, ואף על פי שאין שם עדים שמעידים לפני מי שנתגיירו. ואף על פי כן אם באו להתערב בישראל אין משיאין אותם עד שיביאו עדים או עד שיטבלו בפנינו, הואיל והוחזקו גוים.

המגיד משנה מפרש שהטבילה לנידה אינה טבילת הגיר, אלא שהתנהגותה כישראלית השומרת מצוות מבררת שבעבר היה מעשה גרות, ומן הסתם הוא נעשה כהלכתו אף שאין הוכחה לקיומו. אך עדיין לא ברור מה טוענת הגיורת: האם היא טוענת שהתגיירה? ואם כן, האם היא צריכה לומר על ידי מי התגיירה?

מקור נוסף שבו דנו הפוסקים על מעמדו של אדם שאין הוכחה שהתגייר מלבד טענתו, מובא בגמרא (יבמות מז, א):

אמר ר' יהודה: גר שנתגייר בבי"ד הרי זה גר, בינו לבין עצמו אינו גר. מעשה באחד שבא לפני ר' יהודה ואמר לו: נתגיירתי ביני לבין עצמי. אמר לו ר'

5 ראה סיכום שיטות הראשונים בזרע-אמוניך עמ' 251-248 ובשיטת הרי"ף ראה שם עמ' 64-63.

יהודה: יש לך עדים? אמר ליה: לאו. יש לך בנינים? אמר לו: הן. אמר לו: נאמן אתה לפסול את עצמך ואי אתה נאמן לפסול את בניך.

במקרה זה מוחזקותו כגר נובעת מטענתו שהתגייר, בניגוד למקרה הראשון שבו היא נובעת ממעשיו. וכתב הרמב"ם (איסורי ביאה פ"ג ה"ז):

טבל בינו לבין עצמו ונתגייר בינו לבין עצמו ואפילו בפני שנים אינו גר. בא ואמר: נתגיירתי בבית דינו של פלוני והטבילוני - אינו נאמן לבוא בקהל עד שיביא עדים.

לדעת הרמב"ם, חוסר נאמנותו לומר שהתגייר כאשר אין עדים הוא רק כשטוען "התגיירתי ביני לבין עצמי", אך אם הוא טוען "התגיירתי בבית דינו של פלוני" נאמן, ומכל מקום אין משיאים לו אישה ללא עדים על גירורו. מדבריו נראה כי אף אם הוא טוען שהתגייר בבית דין, אך אינו מציין באיזה בית דין - אינו נאמן.

מהשוואת דברי הרמב"ם בהלכה ז (טענת המתגייר שהתגייר) להלכה ט (גר שנוהג בדרכי ישראל), יוצא שאם הבסיס לנאמנותו הוא רק דבריו (הלכה ז) עליו לטעון "התגיירתי בבית דינו של פלוני", אך אם יש לו חזקת התנהגות כישראל (הלכה ט) אין הוא צריך לפרט היכן התגייר, כיוון שהתנהגותו כישראל היא ההוכחה ליהדותו. עם זאת, עדיין לא ברור אם עליו לטעון שהתגייר בבית דין כלשהו, או שהתנהגותו כישראל מייצרת לגמרי את הצורך בבסיס הטענה שהיה גירור. באופן שונה כתב השו"ע (יו"ד סי' רסח סע' י):

גוי או גויה שבא ואמר: נתגיירתי בבית דינו של פלוני כראוי, אינו נאמן לבוא בקהל עד שיביא עדים. ואם ראינום נוהגין כדרכי ישראל ועושים כל המצוות הרי אלו בחזקת גרי צדק, ואף על פי שאין שם עדים שמעידים בפני מי נתגיירו.

דבריו שונים משיטת הרמב"ם הסובר שאף אם הגר מוחזק כישראל עדיין הוא צריך לטעון שהתגייר ולפרט באיזה בית דין התגייר, ורק אז מתייחסים אליו כאל ישראל אך אין משיאים לו אישה. ביסוס טענתו שהתגייר על ידי ציון בית הדין שגירורו מחזק את טענתו על הגירור, מכיוון שב"מילתא דעבידא לאיגלווי לא משקרי בה אינשי" (בכורות לו, א).

כתב רבי חיים מוולוז'ין (שו"ת חוט המשולש סי' ה):

אמנם כיון שראינוה נהגת בדרכי ישראל, וזאת אומרת נתגיירתי בבי"ד של פלוני, הרי דינה מבואר בשו"ע (סי' רסח סע' י) דהיא בחזקת גיורת. ואף דלכאורה איכא למימר דבמחלוקת שנויה, דהיינו דווקא לשיטת הרי"ף והרמב"ם דמפרשי הך דמי לא טבלה היינו שנוהגת בדרכי ישראל, אבל לשיטת התוספות והנמשכים אחריהם דמוקמי הך דמי לא טבלה דווקא

ד. שיטת הרב אלישיב

בפסק דינו כתב הרב אלישיב⁶ שאם היה ברור שהגר מתנהג בדרכי היהודים, דינו כיהודי לכל דבר חוץ מלישא אישה, אף שידוע שתחילה היה גוי, וכדברי הרמב"ם (הלכה ט) שצוטטו לעיל. ואף שר' חיים מוולוז'ין כתב שלדעת השו"ע לא סגי בחזקה והגר צריך גם לומר שהוא התגייר בבית דין מוסמך של פלוני, מכל מקום ההלכה כדברי הרמ"ה, "שבאתחזק לא בעי ראייה אלא די בחזקה". וזהו טעמו של הרב אלישיב לדין זה:

מכיוון שהתמיד להתנהג בדרכי היהדות חזקה עליו שהתגייר.

כלומר, החזקה היא הוכחה שהיה גיור, והיא מייתרת את הצורך שהגר יטען היכן הוא התגייר. וממשיך הרב אלישיב:

ויש לעיין במה שכתב הרמב"ם: "ראינוה נהגת בדרכי ישראל... ועושה כל המצוות", במה הא [=הוא] מתחזק אם בכולהו או בחדא מהן? והנה המקור לדברי הרמב"ם הוא ממ"ש בגמרא מי לא טבלה לנידותה... ואם כן משמע דבחדא סגי... ומ"ש הרב המגיד שם: "מי לא טבלה היכי אפשר לחוש שלא נתגיירו כראוי והרי הם נוהגים בכל המצוות כישראלים גמורים", יש לומר דאין כוונתו לומר שכל עוד לא נוכחנו לדעת שהוא מקיים כל תרי"ג מצוות אין להעמידו בחזקת גר, אלא **אם ראינוה מקיים** ולא ראינוה מזלזל במצוות, הרי יש להניח דבוודאי התגייר כדין... ונראה עוד, בהא דנוהג בדרכי ישראל אין בזה כללים קבועים, ויש לשקול כל דבר לפי העניין והזמן, ומלפנים בישראל כשראינוה טובל לקריו וכיו"ב ויחד עם זה הוא עובר על אחת ממצוות ד' אשר לא תעשנה, גם אם זה דבר מדברי סופרים שזה היה מהווה ריעותא בחזקה. אך בזמננו יש לדון שהתנהגות בדרכי היהדות שעל ידה נקבעה הגירות לובשת קצת צורה אחרת, ואם ראינוה **מתנהג כדרך שיהודים - אשר הוא שוכן בתוכם** - **מתנהגים**, כגון שהוא מבקר בבית הכנסת בשבתות ובימים טובים, לוקח באטליז כשר, לא עובד בשבת וכיו"ב, יש לומר דעל ידי זה מחזיקים אותו לגר, גם כשעובר על דבר מדברי סופרים.

להבנתו, ההליכה המתמדת בדרכי היהדות היא הוכחה שבעבר הוא התגייר, וכיוון שדרכי היהדות גמישות ומשתנות מתקופה לתקופה, התנהגותו לפי דרכיה של

בשקבלה עליה המצות בפני ב"ד... אמנם הרי הרמ"ה אזיל בשיטת התוספות הנ"ל... דהא דאמרינן שצריך ראייה שנתגייר בפני ב"ד דווקא דלא אתחזק, אבל אתחזק לא בעינן. ודבריו האחרונים הובאו גם ביתה יוסף, הרי דהרמ"ה מיקל טפי מש"ע דבאתחזק לא בעינן אפילו שיאמר נתגיירתי בב"ד של פלוני... וכן בדין, דמאי שנא מכל החזקות דסוקלין ושוּרפין עליהן... אבל בהחזק בגירות לא בעינן ראייה כלל.

לדבריו, התנהגות כישראל יוצרת חזקה שהגר התגייר, ואין צורך בראיה או טענה מעבר לכך היכן התגייר ומתי.

לסיכום, לדעת השו"ע צריך לדעת שהתגייר בבית דין מוסמך, ואם אין עדים, הגר צריך לומר שהתגייר בבית דין של פלוני גם אם הוא מוחזק בהתנהגות כישראל, ומכל מקום אין משיאין לו אישה. ואילו לדעת הרמב"ם, אם הגר מוחזק כישראל אין צריך לטעון שהתגייר "בבית דין של פלוני", אבל נראה שעליו לטעון שהתגייר כראוי בבית דין. ר' חיים מוולוז'ין סבור שאם הוא מוחזק כגר, אין הוא צריך לטעון שהתגייר בבית דין כראוי כי החזקה עצמה מבררת, כמו חזקת אשת איש.

ג. מחלוקת הדיינים בהסבר חזקת הגרות בפרשת "האח והאחות"

בפרשת "האח והאחות" לא היו לבורקובסקי הוכחות (עדים או מסמכים) שהוא התגייר, והוא גם לא ידע לומר אצל מי התגייר. לעומת זאת, במידה מסוימת הוא הוחזק כגר על ידי הסביבה שבה חי, אלא שהוא לא הקפיד לשמור את כל המצוות, וגם אותם עדים שהעידו שהוא מתנהג לפי דת ישראל (מלבד העדים שהעידו כי הוא חזר לסורו), העידו שקיים מצוות במידה מינימלית. השאלות שהתחבטו בהם הדיינים הן:

א. מה מייחד את הדוגמאות שמזכיר הרמב"ם בתור מוחזקות כישראל - טבילה לנידה או לקרי, והפרשת חלה מעיסתה? האם דוגמאות אלו מאפיינות שמירה קפדנית על כל המצוות, כלומר שאם אפילו את שתי המצוות האלה, הנעשות בצנעה, הוא קיים, קל וחומר שקיים את כל שאר המצוות, או ששתי הדוגמאות רק מבטאות שמירת מצוות כלשהי?

ב. ר' חיים מוולוז'ין סבור כאמור שסומכים על החזקה, אך יש לדון בדבריו: האם כוונתו שהחזקה היא הוכחה שהיה גיור, או שיש כאן מוחזקות המחייבת אותנו להתייחס למי שהיה בעברו נכרי כאל גר, מוחזקות הדומה לחזקת נישואין של איש ואישה?

6 פסק הדין בעניין **האח והאחות** (לעיל, הע' 2), עמ' 156 ואילך. הרב אלישיב ישב כאב בית הדין הגדול בדיון על ערעור האחים על פסק הדין של בית הדין האזורי בפתח תקווה. יחד עמו ישבו הרבנים סלמן חוגי עבדי ושאול ישראלי.

והנה במש"כ הרמב"ם שחזקה זו היא דוקא "שטובל לקריו ועושה כל המצוות", השיגו הרמב"ן וז"ל: "ודברי תימה הם דא"כ הוה ליה למימר מי לא שמר שבת אחת ולא לימא מי לא טבל לקריו דיותר קל לידע ששמר שבת או נהג מצוות מן הטבילה, שהרבה לא טבלו לקריו מעולם". נראה שחולקים הם בצורת החזקה דלרמב"ן סגי במה שרואים שנוהג באיזה מהמצוות כישראל (והיינו ודאי כשלא ראינו מצדו גם שבאיזה מצוות עובר) דסגי בהא להחזיקו כישראל, ואילו לרמב"ם שהדגיש שהחזקה היא כשראינוהו "עושה כל המצוות" נראה ברור דס"ל דמה שרואים שעושה מצווה מן המצוות אין זה מחזיקו בישראל, דשמא סיבה מסויימת יש בדבר... אולם תיקשי מה שיעור נתת בדבר, שהרי אין מזדמנות לו כל המצוות בזמן אחד, ולזאת קבעה הגמרא (לדעת הרמב"ם) סימן בדבר - שטובל לקריו, והיינו שראינוהו מדקדק גם בדברים שבצנעא, שאין מי שיעיד עליו וידע שאכן הוא טמא וטעון טבילה, וכן באשה שטובלת לנידתה, וכן הפרשה מעיסתה דיכולה לומר שהפרישה... ואם ראינום זהירים גם בדברים אלה, מזה אנו למדים שעושים "כל המצוות". ומכל מקום נראה שגם הרמב"ן מודה שאם ראינום שאינם זהירים אלא במצוות מסוימות ומזלזלים באחרות דוודאי אין בזה כדי להחזיקם בישראל, שהרי אדרבא ממה שאנו רואים שמצוות מסוימות אינם שומרים, ה"ז עילה להחזיקם בעכו"ם.⁹

והרב ישראלי מוסיף שאף שלפי שיטת הרמב"ם הנ"ל שאם הוחזק כישראל ש"עושה כל המצוות" אינו צריך לטעון היכן הוא התגייר, השו"ע פסק שגם במקרה כזה חייב הגר לטעון כי התגייר בבית דינו של פלוני. נראה אם כן, שלעומת הבנתו של הרב אלישיב שחזקת היהדות היא חזקה הנובעת מהשתלבותו של הגר בחברה היהודית שבסביבתו, אף אם חברה זו שומרת על מצוות הדת ברמה מינימאלית בלבד, הרב ישראלי סובר שחזקת היהדות היא חזקה דתית הנובעת מהשתלבות הגר בעולם האמונה היהודית וקיום המצוות. לדעתו, הנאמנות של חזקה זו נובעת מבירורה של החזקה במקרה זה שהגר אכן התגייר.

לדעת הרב ישראלי החזקה עליה מדבר ר' חיים מוולוז'ין עוסקת במי שמוחזק אצלנו כגר, שאז אנחנו מתייחסים אליו כגר וחזקה זו היא כחזקת נישואין של איש ואישה, שעליה כתב הרמב"ם (איסורי ביאה פ"א הכ"א), שסוקלין על החזקות. חזקה זו קיימת כשאדם הוחזק כגר ולא ערערו על כך מעולם או לחילופין במקרה שאי אפשר לדרוש ממנו ידיעה על גירותו, בדומה למקרה שעליו דן ר' חיים מוולוז'ין, שהדיון היה על אישה וביתה הקטנה (האם הן גירות או ישראליות) והאישה נפטרה

החברה היהודית שבה השתלב מוכיחה שהוא אכן התגייר.⁷

מדברים אלו נראה כי חזקת יהדות מבטאת בהשתלבות החברתית של המתגייר בסביבה דתית אף אם שומרת מצוות באופן מינימאלי. ההשתלבות אינה השתלבות דתית-אמונית אלא השתלבות דתית-התנהגותית. להבנתו, זו כוונת דברי הגמרא "מי לא טבלה לנידותה?" - שמירת מצוות בסיסית המקובלת בחברה הדתית.

ה. שיטת הרב ישראלי

הרב ישראלי⁸ סבור שהבנת הרמב"ם בהלכה זו שיש לגר חזקת גיור על פי טענתו נובעת מכך שמילתא דעבידא לאיגלווי אנשים לא משקרים ומכיוון שכך אין הוא צריך לפרט באיזה בית דין התגייר.

לעומת זאת גבי החזקתו כגר על פי התנהגותו (הלכה ט) חולק הרב ישראלי על העיקרון שבשיטת הרב אלישיב בשתי נקודות עיקריות: הנקודה הראשונה היא, שמכיוון שהגר הוחזק בעברו כנכרי, התנהגותו כישראל איננה יכולה לשלול את הצורך לברר אם הוא התגייר ומי גייר אותו, כי מוחזקותו כישראל, המבררת שהיה כאן גיור, חייבת להתבסס על טענתו שהוא התגייר. לדבריו, לכן כתב הרמב"ם, שגם כשהוא מתנהג כישראל הוא חייב לטעון שהתגייר בבית דין. אלא שבמקרה כזה אין הוא חייב לציין שהתגייר בבית דין מסוים, ודי שיאמר שהתגייר סתם או שהתגייר בפני בית דין הדיוטות שאינם ידועים. מפני שבמקרה הזה הנאמנות נובעת מכך שהתנהגותו כיהודי כשר לכל דבריו מייצגת את הצורך בהוכחה על הגיור, כי "[כ] שרואים שנוהג כדרכם של ישראל כשרים לא היה ב"ד מונע עצמו מלקבלו לגר, ועל כן נאמן עלינו שוודאי באמת התגייר כהלכה, כי מה מעכב בעדו". וזו הנקודה השנייה שבה חולק הרב ישראלי על הרב אלישיב: החזקה כישראל איננה יכולה להיות רק התנהגות חברתית הוזה להתנהגות הסביבה שבה חי הגר, אלא עליה להיות **התנהגות הנובעת מעולמו הדתי החדש**, ולכן הדגיש הרמב"ם (הלכה ט) שהגר "עושה כל המצוות". לדעתו, חייבת להיות התאמה בין קבלת מצוות הנדרשת מן המתגייר כדי שבית הדין יסכים לגיירו ובין שמירת המצוות כדי ליצור חזקת יהדות.

על פי הסברו זה, כותב הרב ישראלי שדברי הרמב"ם (שם) "גר שנוהג בדרכי ישראל שטובל לקריו ועושה כל המצוות", אינם אלא דוגמה המבטאת את **הקפדתו היתרה** של הגר, ולא דוגמה להשתלבותו החברתית בחיי היהודים כשיטת הרב אלישיב. ובלשונו של הרב ישראלי:

7 על הקשיים בהבנת שיטת הרב אלישיב וקושיות הרב ישראלי על שיטתו ראה ב'זרע אמוניך' עמ' 254-253.

8 פסק הדין בענין **האח והאחות** (לעיל, הע' 2), עמ' 163 ואילך.

והכתבים שמעידים שהיא ובתה התגיירו אבדו. והשאלה היא האם בתה מותרת לינשא למי שהיה נשוי לאימה, במקרה כזה החזקתן עד כה כגיורות מהווה חזקה. אך הדיון במקרה של בורקובסקי הוא האם יש לו חזקת התנהגות המבססת את **טענתו** שהתגייר בעבר, במקרה כזה סבור הרב ישראלי ההתנהגות תהווה הוכחה רק כשהוא יתנהג כיהודי כשר.

על אף הדברים הללו נמנע הרב ישראלי להתיר את האחים מדין ממזרים. בערעור הראשון הוא החזיר את הדיון לבית הדין האזורי כדי שימשיך ויברר את יהדותו של בורקובסקי, והוא הטיל ספק בתהליך הגרות ואף העלה השערה שכלל לא היה גיור אלא רק בורקובסקי הוציא קול שהוא התגייר. בערעור השני, שהתקיים בחודש שבט התש"ל (ובו הוא דן עם הרב אלישיב והרב עובדיה יוסף), נפסק שהאח והאחות ממזרים. פסק הדין האחרון אינו מנומק, והרב ישראלי אף לא הסביר מדוע הוא חוזר בו מעמדתו הראשונה שבה פקפק בגיורו של בורקובסקי.

בספר 'זרע אמוניך' טענתי שאולי גם לדעתו יש גבול זמן מסוים שבו ניתן לדרוש מן המתגייר להביא הוכחה או עדים לגיורו, או לדרוש ממנו לזכור לפני מי התגייר ואיך הוא התגייר (במקרה הנדון עברו יותר מארבעים שנה). ולכך יש להוסיף שהדיון על גיורו התקיים לאחר שנשמדו היהודים בערי אירופה, ובתי הדין - וכן רבניהם, עדיהם והגניזות בהם מתועדים פסקי בתי הדין - הוכחדו. במציאות כזו כמעט שאף גר אינו יכול להוכיח את גיורו, ואם החברה הכללית ובתי הדין הממונים על הציבור מתייחסים אליו כאל גר, אז שיטתו של ר' חיים מוולוז'ין בעניין החזקה היא הקובעת. אך כאמור לאחרונה התגלה מכתב בכת"י של הרב ישראלי בו הוא מסביר אחרת את שיטתו, וכדבריו:

אכן אנחנו צדדנו לומר דלא סגי בחזקת יהדות אא"כ יש עמה גם אמירתו שנתגייר בבי"ד פלוני שהוא מילתא דעל"ג [=דעבידא לגלויין]. שאל"כ אינו יכול להחזיק עצמו ע"י התנהגותו גרידא. אך בדברי הגריש"א בפס"ד [=הגאון ר' יוסף שלום אלישיב בפסק הדין] הראשון נאמר שלא נמצא רמז - מה היה כתוב בתעודות שלו בעת עלותו ארצה. היתה בידי התובעים אפשרות לברר במשרדי הסוכנות, וכפי הנראה לא היה שם חומר שיוכל להוכיח שעלה ארצה כלא יהודי. מאידך, ידוע שסרטיפיקטים נתנו רק ליהודים. ומכיון שהם באו כבעל ואשה, היה עליהם להציג תעודת נישואין או דרכונים שבהם צוינה הלאומיות. מאחר שבפולניה באותה שעה לא היו נישואין אזרחיים, הרי שלאישור הנישואין היה צורך בתעודה ממוסד נוצרי, או - להבדיל - מרבנות מוכרת. מוכרח איפוא לומר שהחוק [=שחופה וקידושין] נערכו ע"י הרב המקומי בלנקובה או ע"י שליח שלו, ונרשמו אצלו. והנה שמענו, וגם

העדויות שנתקבלו והנם בחוברת מאשרות, שהרב דשם באותה שעה היה "גאון וקנאי"¹⁰. א"כ ודאי שהיה דורש אישור ברור שבורקובסקי. אכן נתגייר כהלכה. ואף העדויות הנוספות שנתקבלו בבי"ד מאחות האשה וממר ש. ג. שאמנם אין עליהם תורת עדות, אבל עכ"פ גדר רגלים לדבר. וכן הר"ז עבדי לגילויי ע"י שימצאו המסמכים בסוכנות, שהחוק נערכו ע"י הרב דהתם. וזה מספיק להוכיח שהיתה גירות כדין.

סיכום

- א. פרשת 'האח ואחות' חידדה את הגדרים ההלכתיים בשאלת 'הפקעת גרות'. ומדברי **כל** דיני ישראל שעסקו בדיון, ברור הדבר שאי אפשר להפקיע גרות, ממי שהתגייר בבית דין ומוחזק כגר למרות שאין הוא עתה שומר מצוות כהלכתו.¹¹ טענתו העיקרית של הרב גורן הייתה שבורקובסקי לא התגייר כלל.
- ב. הרב אלישיב והרב ישראלי נחלקו בהבנת המושג "חזקת גר" או "חזקת יהדות" למי שמוחזק כגר ואין הוכחה הלכתית שהתגייר. האם החזקה היא השתלבות חברתית התנהגותית או התנהגות אמונית-דתית הנובעת מעולמו החדש של הגר.
- ג. מכתב בכת"י של הרב ישראלי שהתגלה עתה, שופך אור על פסק דינו. בניגוד להבנה שהייתה מקובלת עד עתה, הרב ישראלי החשיב בורקובסקי כגר מהוכחה נסיבתית המוכיחה שהוא עבר מעשה גיור.

10 בין השנים תרס"ג עד תרצ"ד כיהן ברבנות לוקוב הרב שלמה ברהון (בראון), מתלמידי האדמו"ר מאסטראווצא, ורבו של שח"ל (=שמואל חיים לנדאו, ראה המרד הקדוש עמ' 21). השנים בהם התרחשה פרשת נישואי גיור אברהם בורקובסקי היו תרפ"ג-תרפ"ה. בארבע עשרה שנות חייו האחרונים היה הרב בראון משותק (כתוצאה מפרעות שעברו יהודי לוקוב, ראה ספר לוקוב עמ' 75). למרות זאת הוא המשיך לכהן ברבנות העיירה בעזרת המו"צ ר' ישראל פינקלשטיין וחתנו הרב פסח רוזן. (למרות מוגבלותו הוא נתן הסכמה לספרו של יהודה נוח ברוור 'שער שלום ירושלים' על ענייני השמיטה שיצא בשנת תרפ"ד). אברהם בורקובסקי וחווה לנגר עלו לארץ בשנת תרצ"ב לפי דברים אלו כנראה שעל אישור עלייתם חתום הרב בראון או חתנו הרב פסח רוזן.

11 ראה בספר 'זרע אמוניך' פרק ט עמ' 214 שיש לחלק בין הפקעת מעשה הגיור לבין ביטול למפרע לגיור שחל כבר. הפוסקים מסכימים שאין אפשרות להפקיע גיור שכבר חל. וכן סבורים הם שאולי במקרים בודדים ניתן להפקיע את מעשה הגיור, ראה שם. ושם פרק ד עמ' 126-100 שיטת מרן הראי"ה קוק שאי אפשר להפקיע גרות גם אם יש אומדנא דמוכח שהגר אינו מעוניין להתגייר בכנות.

הרב ד"ר מרדכי הלפרין

לבוא חמת - 'מעלני אנטוכייה'

האם סטו התרגומים הארצישראלים מפשוטו של מקרא?

מבוא
א. ערים רבות בשם אנטוכייה
ב. אנטוכייה הדרומית ועמק אנטוכייה
ג. אנטוכייה הדרומית - שיטת מיכאל אבי יונה
סיכום

מבוא

שאלת הגבול הצפוני של ארץ כנען האמורה בתורה נתונה בוויכוח ישן: האם הגבול הצפוני נמצא בקירוב לקו הרוחב צידון - נחל אמנה (המפריד בין רכס החרמון לרכס הרי מול הלבנון), נכנה זאת 'הגישה המקומית', או שהוא עובר כ-350 ק"מ צפונה משם, בקו דרום רכס טורוס אמנוס - נהר פרת, גישה זו נכנה 'הגישה המרחיבה'. כפי שהוכחתי במקום אחר², אין ספק שעל פי פשוטו של מקרא גבולות ארץ כנען של פרשת נח, גבולות ראיית הארץ של משה רבנו, וגבולות כיבושי יהושע, מתאימים לגישה המקומית. לפי גישה זו 'גבולות השיתה' - 'ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר' (שמות כג), שהם ללא ספק רחבים מאוד, הם גבולות ההבטחה לעתיד לבוא. כמפורש ומנומק במדרש לקח טוב³:

ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר - זה נהר פרת, וכן הוא אומר עד הנהר הגדול נהר פרת (בראשית טו, יח). כל ארץ החתים עד הים הגדול מבוא השמש יהיה גבולכם (יהושע א, ד) - זה הפסוק עתיד להיות לימות המשיח, שנאמר ויָרֶד מִיַּם עַד יָם וּמִנְהָר עַד אֲפִסֵּי אֶרֶץ (תהלים עב, ח), לפי שלא מצינו גבול ארץ ישראל ממדבר עד הנהר, ולא מים סוף עד ים פלשתים, אלא ודאי לעתיד לבוא⁴.

1 תמצית שיטות אלה, מובאת בדעת מקרא (מוסד הרב קוק). ספר במדבר, פרשת מסעי, בהקדמה לפרק לד; שלש ארצות לשביעית - תחומים וגבולות, (הרב יהודה לנדי, תשע"ד); טובה הארץ מאד מאד - על גבולות ארץ ישראל (הרב ח"י שטיינר, הוצאת דברי שיר, ירושלים, תשע"ז); ד"ר יהושפט נבו, גבולות הארץ לפי התורה. שמעתין 137-138 (תשנ"ט), ועוד.

2 מ' הלפרין, גבולות ארץ כנען בפרשת מסעי - פשוטו של מקרא. פשטות המתחדשים (כתב עת למקרא) גיליון שמיני (אב תשע"ט), 16-36.

3 שמות, פרשת משפטים פרק כג סימן לא.

4 למפת "גבול הארץ הרחבה", ראה מקום בפרשה, יואל אליצור, פרשת משפטים עמ' 137.

כך פירשו גם רבי אברהם בן הרמב"ם (על שמות כג, לא); זו דעת "יש אומרים" שהביאם רבי אשתורי הפרחי בספרו כפתור ופרח (תחילת פרק יא); זו דעת הגר"א (על יהושע יט, כח); המלפ"ם (במדבר לד, ב); ר' יהוסף שווארץ בספרו תבואות הארץ (תחילת פרק א); ר' יצחק גולדהר בספרו אדמת קודש (ירושלם תרע"ג, פרק א); הרב יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי בספר ארץ ישראל (סי' כו אות א); החזון איש (שביעית סימן ג אות ל); הרב שאול ישראלי (ארץ חמדה, ספר א, שער ד, סימן ג); רבי חיים קנייבסקי (דרך אמונה הל' תרומות פרק א ס"ק יג); רבי יוסף ליברמן (משנת יוסף, שביעית פרק ו, "קונטרס ביאור גבולות הארץ", פרקים א-ב). וזאת לכאורה בניגוד לתרגומים הארצישראלים ולפירוש המקובל⁵ לברייתא בגיטין ח, א.

ניקח כמייצג את התרגום שבכ"ר⁶, תוך ציון הנקודות הקשות בזיהוי הגבול הצפוני: "מן טוורוס מנוס תכוונן למעלי לאנטוכייה" - מקובל להבין את "טוורוס מנוס" כרכס טאורוס אמנוס בחבל אלכסנדרטה בדרום מזרח טורקיה, ואת אנטוכייה כעיר אנטוכייה הגדולה הממוקמת דרומית מזרחית לקצה הרכס הזה, והמוזכרת בחז"ל בכמה וכמה מקומות. השאלה הזועקת היא מה ראו התרגומים הארצישראלים לסטות מפשוטו של מקרא, ולהרחיק צפונה את גבול הצפון של ארץ כנען עד לדרום טורקיה, כאשר התורה מציינת שתי נקודות בלבד (שפם, והריבלה מקדם לעין) בגבול המזרחי בין הפינה הצפונית מזרחית של ארץ כנען ועד ל"כתף ים כינרת קדמה", כאשר לפי הגישה המרחיבה קיים מרחק של מאות קילומטרים ביניהן?

כפי שהוכחתי במאמר² אין הכרח לפרש את התיבות 'טוורוס מנוס' כ'זיהוי מקום, אלא ניתן לפרשו כדברי חז"ל המובאים ברש"י⁷, עם חידודו של יואל אליצור, כתיאור ציורי של הר בולט שמזדקר מרכס הרים. בעיית הזיהוי-לכאורה של 'לבוא חמת' עם העיר אנטוכייה הגדולה הרבה יותר קשה⁸: על מה ראו אם כן התרגומים

5 אך אם נפרש את השם "טורי אמנון" כ"הר ההר", ואת "קפלוריה" (המזוהה עם "הר ההר" / "טורי אמנון") לא כשם מקום כי אם כתרגום יווני מילולי של "הר ההר" המורכב מ-Cephalus - ראש בלשון יווני, ו-Oros - הר בלשון יווני (בדומה לתרגומים המתרגמים את הר ההר באופן מילולי להרי "מנוס" בלטינית), כמו שפירש ר' שם טוב גפן, ב"הדביר" תר"פ, הרי שגם הברייתא במסכת גיטין איננה סותרת את פשוטו של מקרא ואת הברייתא במסכת מכות.

6 "מעלני אנטוכייה" בתרגום ירושלמי כתב יד רומי (כ"ר), המכונה 'התרגום הניאופיטי' (ראה עליו בתורה שלמה כרך כד). בתרגום ירושלמי המודפס: "מעלי אנטוכייה". בתרגום ירושלמי המקוטע, כתב יד פריז, מהדורת משה גינזבורגר (ברלין תרנ"ח): "למעלי לאנטוכייה".

7 על במדבר כ, כב.

8 בתקופה התלמוד כמה מלומדים נוצרים בחרו בשיטה הצפונית המרחיבה, ביניהם כאלה שעמדו בקשר עם חכמי ישראל. מאחר ונוצרים אלו ראו עצמם כ-Verus Israel - ישראל האמיתי, יתכן שהיה להם אינטרס תיאולוגי לכלול את אנטוכייה - שהייתה בימיהם מושב הפטריארכיה

הארצישראליים לסטות מפשוטם של מקראות?

שנים רבות הטרידה אותי שאלה זו, ולא מצאתי לה מענה. בשנה האחרונה, במהלך גלי מגפת הקורונה, דומני שנמצא פתרון: **התרגומים הא"י מעולם לא העלו על דעתם להציף את לבוא חמת עד לטורקיה!** הם פירשו את לבוא חמת כ"חילת אנטוכייה", כ"עמק אנטוכייה", הנמצא בדרום בקעת הלבנון, כפי שיתבאר להלן.

א. ערים רבות בשם אנטוכייה

העיר אנטוכייה הגדולה נוסדה בשנה ראשונה למניין השטרות (ג'ת"ן למנין שאנו מונים היום, 312 לפנה"ס למנין העמים) בחבל אלכסנדרטה של ימינו⁹, על גדות נהר האורנטס בצפון מערב סוריה, כ-90 ק"מ ממערב לארם צובא - העיר חאלב (حلب), בידי הדיאדוך סלבקוס¹⁰ ניקטור, המלך היווני הראשון אחרי אלכסנדר מוקדון. הוא קרא לעיר על שם אביו או על שם בנו. כמקובל באותם הימים, השם אנטוכייה (אנטוכייה) ניתן לכ-24 מקומות¹¹, משום כך אנטוכייה הגדולה הייתה נקראת "אנטוכייה על האורונטס" או "אנטוכייה שאצל דפנה"¹². וכבר הערנו על הקושי לזהות אותה כגבול הצפוני של ארץ כנען.

ב. אנטוכייה הדרומית ועמק אנטוכייה

מקום נוסף שנקרא אנטוכייה היה בצפון ארץ כנען¹³, באזור תל דף¹⁴, או בדרום

היחידה במזרח הים התיכון - בתוך תחומי א"י האמורה בתורה. ראה: אייל בן אליהו, בין גבולות (יד בן צבי, ירושלים תשע"ד), עמ' 282.

9 חבל אלכסנדרטה סופח לטורקיה בשנת תרצ"ט (1939), אך הסורים טרם ויתרו על תביעתם להחזרתו לסוריה.

10 יוסף בן מתתיהו (יוספוס פלאביוס), נגד אפיפון (תרגום: י"נ שמחוני, הוצאת מסדה, תל אביב תשי"ט) מאמר שני, ד.

11 אביגדור צ'ריקובר, היהודים והיונים בתקופה ההלניסטית (הוצאת דביר, תשכ"ג) עמ' 70. הובא אצל פנחס נאמן, אנציקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית (הוצאת יהושע צ'צ'יק, תל אביב תשל"ד) ערך: אנטוכייה.

12 אנציקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית, שם.

13 ראה אטלס מקמילן מפה 214; מיכאל אבי יונה, גיאוגרפיה היסטורית של א"י (מוסד ביאליק, מהדורה שלישית, ירושלים תשכ"ג) עמ' 45, מפה בעמ' 42; אטלס כרטא לתקופת בית שני, מפות 67-68.

14 "אנטוכייה בחולה". כך קרא לה אבי יונה, ובעקבותיו באנציקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית.

בקעת הלבנון מצפון למטולה. יוסף בן מתתיהו¹⁵ מזכיר את "הבקעה הנקראה על שם אנטוכוס"¹⁶ שנכבשה ע"י אלכסנדר ינאי במלחמותיו בצפון הארץ:

ואלכסנדרוס כבש את פחל (פִּלָּה) ועלה על גרש (גִּרְסָה)... ואחרי כן החריב את ארץ הגולן ואת סיליקיה ואת **הבקעה** הנקראת על שם **אנטוכוס**... ועל אלה כבש את גמלא המבצר החזק...

במקבילה בקדמוניות היהודים, כתב יוסף בן מתתיהו:

אז עלה שוב אלכסנדר על העיר דיאון ותפסה, ואחר יצא למלחמה על גרש... (משם) יצא על גולן ועל סלבקיה. לאחר שכבש גם את אלה הרס, נוסף על כך, גם את תעלת אנטוכוס - כך נקראה - ואת המבצר גמלא¹⁷.

כל המקומות המוזכרים בכיבושי אלכסנדר ינאי בתולדות מלחמות היהודים ובקדמוניות היהודים הם שמות מקומות בצפון ארץ ישראל, ולא בצפון מזרח סוריה או דרום טורקיה.

עמק אנטוכייה מוזכר גם בתוספתא (דמאי פ"ב ה"א)¹⁸:

אמר ר' אליעזר ב"ר יוסי: אורז שבחולת¹⁹ אנטוכיה - מותר הוא עד בורו.

ובירושלמי (דמאי פ"ב ה"א):

תנא, האורז שבחולת אנטוכיה מותר במקומו. רבי לעזר ב"ר יוסי התיר עד בורן.

15 מחצית מעשרים הכרכים של ספרו 'קדמוניות היהודים' מהווים תרגום חופשי של קטעי מקרא נבחרים. על אישיותו ונאמנותו של יוסף בן מתתיהו נשברו הרבה קולמוסים, ואכמ"ל. אך לכל הדעות כתביו מהווים מקור חשוב להכרת המציאות ולמקובל בימיו, כמו שמעיד הרב אברהם שמחה מאמסיצ'לב כי שמע מדודו הגר"ח מוולוז'ין כי "רבינו [הגר"א] ז"ל אמר לבנו הרב הגדול מוה"ר אברהם ז"ל שהוא משתוקק להעתקת יוסיפון לרומיים [= ספר מלחמות היהודים עם הרומאים של יוסף בן מתתיהו, לאפוקי מ'ספר יוסיפון' היהודי] שעל ידו נוכל להגיע אל מטרת כוונתם של רבותינו ז"ל בתלמוד ובמדרשים בדברם במקומות רבים בענייני ארץ קודשנו ובית מקדשנו ותהלוכות שרי קודשנו בימי קדם" וכו' (בהקדמת ספר מלחמות היהודים מהד' קלמן שולמן וילנא תרכ"ג עמ' V).

16 תולדות מלחמת היהודים (מהד' שמחוני, מסדה, תל אביב תשי"ט) ספר א, פרק רביעי, ה. שמואל חגי (מלחמת היהודים, מהדורה חמישית, הוצאת ראובן מס, ירושלים) תרגום: "עמק אנטוכוס".

17 קדמוניות היהודים ח"ג (תרגום: אברהם שליט, הוצאת מוסד ביאליק ירושלים, הדפסה שביעית תשס"ד) ספר יג, טו, ג.

18 לפי גירסת הגר"א (ועי' מהדורת רש"ל שם עמ' 68).

19 **וְנִשְׁבַּב בְּנֵיָא מוֹל פִּית פְּעוֹר** (דברים ג, כט), ת"א: ויתבנא בחילתא; ת"י: ושרינן בחילתא; כ"ר: ושרינן בחלתא. וכן וְיִקְבֵּר אֹתוֹ בְּגִי פְּאָרֶץ מוֹאָב (דברים לד, ו), ת"א ונת"י: וקבר יתיה בחילתא.

ופירש בספר מחקרי ארץ אבותינו²⁰: "חולת אנטוכיא" היא "בקעת הלבנון" (צלזירין²¹), והאורז הגדל שם אינו חייב בדמאי מפני שאינו מא"י, והוא מותר עד "בורו", והוא "בורע'וז", כשתי פרסאות אשכנזיות לצפון "מרג' עיון".

כלומר: הגבול הדרומי של חילת אנטוכיא (= עמק אנטוכיה) הוא בורע'וז בדרום בקעת הלבנון. ומדרום לבורע'וז, יש לחשוש שהאורז מגיע מא"י הסמוכה - תחום עולי בבל, ואסור.

ג. אנטוכיה הדרומית -

שיטת מיכאל אבי יונה

מיכאל אבי יונה²² התייחס לאנטוכיה הדרומית הזו כאל עיר, לא כאל עמק או בקעה, כשמקורותיו הם רק דברי יב"מ שצוינו למעלה, אף שבהם אין רמז לעיר אלא לעמק או בקעה. הוא מפרש שמדובר בעיר

20 ישראל זאב וואלף הלוי איש הורוביץ, מחקרי ארץ אבותינו, ירושלים תרע"ה. עמ' נז, הע' 2.

21 אינני יודע מה משמעות תיבה זו.

22 מיכאל אבי יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, (מוסד ביאליק, מהדורה שלישית, ירושלים תשכ"ג). עמ' 49.

בצפון עמק החולה, אותה כינה "אנטוכיה שבחולה". העיר מסומנת במפותיו בעמ' 42 בספרו שם (באטלס מקמילן מפה 114; באטלס כרטא לתקופת בית שני מפות 67-68). הוא מסביר בעמ' 49 שם כי העיר "אנטוכיה שבחולה" לא מופיעה ברשימות הערים של כיבושי פומפיוס משום שהתנוונה, וכבר "לא הייתה לה תקומה" בימיו.

ראוי לציין כי פרט להמצאתו של אבי יונה, המצאה שהועתקה ע"י עוקביו²³, אין לנו שום מידע ממשי על ה"עיר" אנטוכיה הדרומית הזו, עד שחוקרת אחרת כתבה עליה "דן-אנטוכיה נוסדה בתקופה הסלווקית. חסר מידע על העיר ההלניסטית שהוקמה באתר תל דן"²⁴.

דומני שאין ראיה לקיום עיר בשם אנטוכיה בצפון עמק החולה²⁵, אך יש ראיות ברורות לקיום בקעה בשם אנטוכיה, קרוב לוודאי בדרום בקעת הלבנון, מצפון ליישוב בורע'וז (Berghoz) שבדרום הבקעא.

סיכום

סביר שהתרגומים שתרגמו את מבוא חמת 'מעלי אנטוכיא' כיוונו לבקעת אנטוכיה שבדרום הבקעא, בדרך העולה לכיוון חמת, וכפירושו של הגר"א על יהושע יט, כח. אם כנים הדברים, דברי חז"ל בתרגומים הארצישראלים ודברי הפוסקים שהובאו לעיל במבוא מתאימים אלו לאלו. ואם כן, אין לנו בתקופת חז"ל מי שמפרש את גבולות ארץ כנען בצפון כשיטה המרחיבה²⁶.

23 אנציקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית (הוצאת יהושע צ'צ'יק, תל אביב, תשל"ד) ערך: אנטוכיא.

24 רבקה שפק ליסק, התרחבות התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית. בקישור: <https://www.news1.co.il/Archive/0024-D-119824-00.html?t=111919>

25 יואל אליצור, שמות מקומות קדומים בארץ-ישראל - השתמרותם וגלגוליהם, מהד' שניה (האקדמיה ללשון עברית ויד יצחק בן צבי, ירושלים תשע"ב [מהד' שלישית תשפ"ב]), עמ' 426.

26 חוץ מכמה מלומדים נוצריים, שלא מפיחם אנו חיים.

מיפוי נוסחי התפילה

פרק א. פתיחה
פרק ב. השתלטות הנוסח הספרדי על רוב העולם לאחר גירוש ספרד
פרק ג. נוסחאות וסידורי תפילה שנערכו ע"י חכמים קדמונים
פרק ד. 11 "נוסחאות יסוד" של עדות שונות
פרק ה. 11 "הנוסחאות המורכבות" של עדות שונות
פרק ו. נוסחי בבל בגניזה הקהירית
פרק ז. נוסחי ארץ ישראל
פרק ח. מנהגי ביזנטיון-רומאניה
פרק ט. מנהגי מחוזות אלג'יריה
פרק י. האחידות הפנימית של נוסח אשכנז
פרק יא. מצב המיפוי בנוגע לתחום הפיוט
פרק יב. מצב המיפוי לגבי ניקוד התפילה
סיכום
נספח: תרשים מיפוי נוסחי התפילה

פרק א. פתיחה

מזה שנים כותב השורות עוסק בחקירת נוסחי התפילה השונים והשתלשלותם מדור לדור. עשרות ספרים ומאות מאמרים נכתבו בתחום זה, ולמרות הכל דומה בעיניי כי המחקר עדיין ניצב בראשית דרכו. די אם נציין את העובדה כי נוסחי תפילת עמידה לחול של נוסחי ארץ ישראל, רס"ג, ור' שלמה בר נתן אלג'באלי (להלן:

* חלק קטן ממאמר זה (תמצית הפרקים: א-ה ז י יא) נדפס תחילה בשם 'הצעת מיפוי ראשוני של נוסחי התפילה השונים', תחת שם העט 'הרב יהודה כהן', ירושתנו ספר שביעי (תשע"ד), עמ' רג-רגז. חלק קטן נוסף (הרחבה של פרק ב) התפרסם בפרק א של מאמרי: 'ביור מקיף במנהג אמירת ברכת מעין שבע בליל הסדר שחל בשבת', מנורה בדרום כא (ניסן תשפ"א), עמ' נד-נז. פרק יב נדפס במאמרי: 'יישוב ניקוד תיבת גליותינו בחיריק', מנורה בדרום כט (כסלו תשפ"ב), עמ' ל-לא הע' ה. כעת בא לכאן כל החומר משולב יחד ובתוספת כמה פרקים חדשים לגמרי (פרקים ו ח ט), וגם שאר הפרקים הורחבו מאוד ונוספו בהם עשרות פרטים חשובים, ואף נזכרו כאן נוסחים חדשים שלא נזכרו במאמרי 'ירושתנו' [נוסחאות יסוד חדשות: מרוקו, מצרים הארוך, אפגניסטן, תימן הקדום. נוסחאות מורכבות חדשות: מצרים הקדומה, מצרים הקצר, הבינוני, רומאניה ענף סיצליה. מלבד זאת שינתתי את דעתי בענין נוסח רע"ג, שבירושתנו כתבתי שנוסח רע"ג שובש ללא היכר על ידי מעתיקים ולא ניתן לשחזרו, וראה עתה הע' 8. גם את הסידור המזרחי כת"י גינצבורג 1283 ב'מנורה בדרום' כא הנ"ל זיהיתי כסידור בגדד, וראה להלן הע' 36 שאינו אלא סידור מדמשק. כמו כן בירושתנו כתבתי שנוסח קטלוגיה זה לנוסח פרובנס, וטעות היתה בידי, כי רק רובו כפרובנס אך יש בקטלוגיה שרידים רבים של נוסח ספרד, ולכן נוסח קטלוגיה נוסף כעת לנוסחאות המורכבות]. המאמר הנוכחי יהיה בעז"ה חלק מספרי "ב שיערי תפילה", שבו אציג את נוסח תפילת העמידה המדויק לפי כל המנהגים ולפי עדויות כל כתבי היד. הספר כמעט מוכן, ואני מצפה שגוף פרטי או ציבורי יקח על עצמו את פרסומו.

רשב"נ), נתפרסמו בשלמותם רק בט"ו השנים האחרונות¹.

עם גילוי הגניזה הקהירית נמשכו רוב חוקרי התפילה לחקירת הנוסחאות שנתגלו בה², ומתוך כך נזנחה חקירת מאות הסידורים השלמים והברורים מכל תפוצות ישראל, הנגישים היום במאגרים הדיגיטליים ובמכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים, וניתן לשאוב מהם לא פחות מידע מאשר מאלפי קטעי הגניזה הבבליים³ הקרועים. נוסף על כך, למרות שידועים לנו הרבה מנהגי תפילה מובחנים ומוגדרים במספר גדול של כתבי יד ודפוסים, כגון מנהגי אשכנז, צרפת, פרובנס, קטלוגיה, ספרד, איטליה, רומאניה, תימן, פרס וארם צובא (=העיר חלב שבצפון סוריה), עדיין לא יצאה לאור מהדורה מדעית שתכלול סידור תפילה שלם עם מכלול שינויי נוסחאות מכל כתבי היד והדפוסים אף של אחת העדות הנ"ל. מצב זה גורם שכל המאמרים והספרים שנכתבים במטרה לחשוף את נוסח התפילה הקדום והגלגולים השונים שעברו על הנוסחאות לוקים מאוד בחסר, והמחקר נעשה ללא ראיית התמונה המקיפה, וידוע מאמר החכם "אין חוכמתו של אדם מגעת אלא עד מקום שספריו מגיעים".

כך עדיין לא ניתנה תשובה אף לשאלה הבסיסית ביותר: כמה נוסחי תפילה יש

1 ע"י מכובדי פרופ' אורי ארליך. נוסח א"י בשלמות החל להתפרסם על ידו בשלבים בשנים תשס"ה-תשע"ד, ראה: אורי ארליך, 'תפילת שמונה עשרה שלמה על פי מנהג ארץ ישראל', קבץ על יד, יח (תשס"ה), עמ' 1-22; הנ"ל, 'קטעים נוספים מתפילת שמונה עשרה על פי מנהג ארץ ישראל', קבץ על יד, יט (תשס"ו), עמ' 1-22; ובשלמות בספרו החשוב 'תפילת העמידה של ימות החול', ירושלים תשע"ד (להלן: ארליך, עמידה), ובו שנו"ס מרוב ככל קטעי הגניזה (תקל"ז) במספר, 52 מהם של מנהג א"י), בצירוף מחקר מעמיק. נוסח העמידה לחול האמיתי של רשב"ן פורסם לראשונה על ידי הנ"ל: 'נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור רשב"ן ושאלת מוצאו של החיבור', כנישתא, ד (תש"ע), עמ' ט-כו; נוסח העמידה לחול מסידור רס"ג בצורה מדויקת על פי קטעי הגניזה נדפס לראשונה על ידי הנ"ל: 'לחקר נוסח התפילה בסידור רס"ג', פעמים, 121 (תש"ע), עמ' 67-99. נוסח העמידה שבסידור רשב"ן הנדפס הוא על פי כתב יד וטיקן לבדו, שבתפילת העמידה העתיק את נוסח העמידה הפרסי ולא את של רשב"ן. נוסח העמידה שבסידור רס"ג הנדפס נעתק על פי כתב יד אחד בלבד, הרחוק לא מעט מהנוסח המקורי של המחבר.

2 ובפרט בנוסחי א"י, וכפי שתיאר וידר: "חוקרי הגניזה נמשכו אחרי שרידים המשקפים את הנוסח הארץ-ישראלי, שהקסימם בזרותו ובסטייתו הקיצונית מהנוסח המקובל". ראה: נפתלי וידר, התגבשות התפילה במזרח ובמערב, א, ירושלים תש"נ, עמ' 13.

3 הדגשתי 'הבבליים', כי לשוא נחפש את נוסחי א"י מחוץ לגניזה, וגם לעניין קביעת נוסחו המדויק של סידור רס"ג חובה עלינו להיעזר בקטעי הגניזה, וכן חובה להשתמש בקטעי הגניזה לצורך שיחזור רוב פרק א של סידור רשב"ן, מאחר וחלק זה חסר בכתב יד אוקספורד 896 המדויק הנזכר להלן הע' 12. אך לגבי נוסחי בבל נוכל לקבל כמעט את אותם נתונים מתוך אלפי הסידורים השלמים, וקטעי הגניזה לעניין זה אינם משנים את התמונה הכללית, וכדלהלן הע' 49.

בידינו? אלו מבין נוסחי התפילה המוכרים ניתן לכנותם 'אבות נוסח', ואלו נוסחאות אינן אלא ענפים ותרכובות שלהם? לדוגמה: האם נוסחי רומאניה, כפא, קורפו וקנדיא הם ארבעה נוסחים מקוריים, או שארבעתם הם ענפי נוסח של נוסח אחד בלבד? במאמר זה אציג בקיצור את המסקנות שהעלו מחקריי בנושא זה. תשובה מנומקת ומקיפה לשאלות אלו מצריכה ספר שלם, ולא אוכל במסגרת מאמר מצומצם זה להציג את כל ההוכחות והנימוקים לכל קביעה שלי בנושא, ועם זאת אשתדל לציין בקצרה את עיקרי ההוכחות לרוב הקביעות דלהלן. אני מקווה לפרסם בשנים הקרובות עוד מאמרים ומחקרים בתחום זה, ולהרחיב יותר בנקודות שונות שאזכיר כאן בקצרה ממש.

פרק ב. השתלטות הנוסח הספרדי על רוב העולם לאחר גירוש ספרד

לפני שניגש לגוף המאמר, נקדים הקדמה בסיסית: כיום הכינוי 'קהילות הספרדים' כולל את בני תורכיה, יוון, סוריה, עיראק (=בבל), פרס, בוכרה, מצרים, מרוקו, אלג'יר, תוניס, לוב, קרים והודו, וכן את קהילות הספרדים שבאיטליה ועוד. אולם הכללה זו התפשטה בהדרגה אך ורק מגירוש ספרד ואילך, ולפני כן היו מכונים 'ספרדים'

4 עם כי יש חלוקה פנימית בין 'עדות המזרח' (סוריה, עיראק, פרס ובוכרה) ו'עדות המערב' (צפון אפריקה הכוללת את מרוקו, אלג'יר, תוניס ולוב), שהראשונים תיקנו נוסח תפילתם לפי הארץ ל' והרש"ש ובן איש חי, והאחרונים מחזיקים בנוסח ליוורנו שרוב השינויים הנ"ל לא נכנסו בו. ומלבד זאת יש מעט נוסחאות ספרדיות מקוריות אצל עדות המזרח יותר מעדות המערב, וזאת מחמת שעדות המזרח השתמשו בעבר בסידורי דפוס אמסטרדם שיש בהם מעט נוסחאות יותר מקוריות מדפוס ליוורנו, שמאחר ונדפסו באיטליה ספגו מעט השפעות מנוסח איטליה ובפרט בענייני ניקוד.

5 בעיר אלג'יר עברו למנהג קטלוניה עם הגעת הקהילה הקטלונית לאלג'יר בפרעות של שנת קנ"א. שאר צפון אפריקה עברו כנראה למנהג ספרד רק אחרי גירוש ספרד בשנת רנ"ב, וגם זה רק בהדרגה [למשל בני טריפולי הדפיסו בונציא ש"ח את הספר שפתי רננות, ותפילות הקבע שבו כולם כנוסח צפ"א הישן, וכדלהלן הע' 23. וכן בימים נוראים בקצנטינה שבאלג'יר עד אמצע המאה ה"ז התפללו שם בנוסח צפ"א הקדום עם השפעות מהספרדים, וכל זאת מלבד העובדה שקהילת התושבים בפאס שבמרוקו המשיכה לנהוג את רוב מנהגיה עד הדור האחרון ממש]. במצרים בזמן הרדב"ז עוד היו קהילות של "מוסתערבים". בארם צובה לפחות עד שנת ש"כ התפללה קהילת המוסתערבים בנוסח אר"צ, שהרי בשנה זו טרחו להדפיס שוב את סידורם, אולם יותר מאוחר עברו גם הם לנוסח ספרד אף ש"באופן רשמי" עדיין היו קהילה נפרדת עד לפני כמאה שנה. בכמה מקהילות איטליה ויוון השינוי התרחש בזמן מהרשד"ם וכמו שהובא למעלה בשמו, אולם בהרבה מקומות באיטליה עד הדור האחרון החזיקו בכל עוז בנוסחם העתיק, ואפילו כיום קיים מנהג אטלייני בהרבה בתי כנסיות באיטליה ובבית כנסת אחד בירושלים. וכן מנהג רומאניה-יוון עדיין מתקיים בימינו וכדלהלן בפרק ח. גם בני כפא החזיקו עד לאחרונה במנהגם העתיק, ועיין לקמן הע' 60 שרק בשנת תקע"ד עברו בני כפא להתפלל בנוסח הספרדים. לגבי זמן התקבלות הנוסח הספרדי אצל בני פרס ובוכרה, עיין לקמן הע' 30, שנוסח פרס הקדמון נהג הלכה למעשה

רק יהודי ארץ ספרד בלבד, ולכל אחת מהקהילות הנ"ל היו מנהגים עצמאיים בכל תחום וגם נוסח תפילה יחודי משלה. נוסחים אלו שרדו בדרך כלל רק בכתבי יד, ולא נדפסו מעולם.

המהפכה הספרדית הזו מתוארת בפירוט רב בשו"ת מהרשד"ם חלק או"ח סימן לה, שאף תמך בכל עוז במהלך זה, ולא ראה בו "שינוי מנהג" שיש להימנע ממנו. וזה לשונו:

קהל אחד שסדר תפילתם כפי מנהג אבותיהם היה על דרך אחת, ולאורך הזמן וטלטול הגלויות באו במלכות הלזו, מלכות תוגרמה יר"ה, ונתבלבלו המנהגים, וכמעט נתהפך כל העולם לסדר תפילת ספרד, יען כי הם הרבים במלכות זה ותפילתם צחה ומתוקה, וכולם או רובם הניחו מנהגם ונמשכו אחר מנהג ספרד, כמו שהוא היום בעיר ואם שאלוניקי יע"א שק"ק קאלאברייא ופרווינציא וסיסילייא ופולייא תפשו מנהג ספרד, לא נשאר כמעט כי אם הק"ק אשכנז שלא שינו מנהגם... ויש מערערים לומר שאינם רוצים להתפלל אלא כסדר מנהג אבותיהם, ורוב הקהל, רוב בנין ורוב מנין, אינם רוצים להתפלל אלא על סדר תפילת ספרד כמו שעשו זה ימים, והיא התפילה הסדורה בפיהם, ואם יאמרו עתה סדר תפילת אבותיהם הקדום לא ידעו להתפלל וכמעט יפסידו תפילה לעולם, לכן שואלין אם יפה עושים במה שתופשים מנהג ספרד.

תשובה. נראה דאע"ג שיש עניינים שהדבר הגון ונראה-טוב לאחוז האדם במנהג אבותיו, וקרוב הוא שנכנס זה באזהרת ואל תטוש תורת אבך, מ"מ בכי האי גוונא בעניין זה טוב ויפה להניח המנהג ההוא ולאחוז בסדר מנהג ספרד. והטעם שאני אומר כן, כי לעניות דעתי לא מצאנו ולא ראינו שאין לשנות מנהג אבותינו כי אם בדבר שיש בו נדנוד איסור... אשר ע"כ אני אומר שכיון שדרך סדר ומנהג ספרד בטוח מכל נזק הנזכר... צריך להחזיק הדין עם אותם התופסים סדר מנהג ספרד אשר הוא סדר צח ומסודר בפי הכל, חכם וטיפש, ויכולים לכיון לחזרת ש"צ, מה שאין כן שאר המנהגים, כי אפילו הש"צ אינו יודע מה שמוציא מפיו, ושאר אנשי הקהל עומדים ומדברים בדברי הבאי, ויש בזה משום מי ביקש זאת כו'. וא"כ מצוה לתפוס בסדר תפילות [ספרד] ולהחזיק טובה למחזיקים במנהג ספרד, והם עיקר במלכות הזה מלכות תוגרמה יר"ה.

בפרס רק עד המאה הט"ז, ואילו בבוכרה הוא החזיק מעמד עד שנת תקנ"ג.

6 להבדיל גם כל תושבי צפון אפריקה וארצות המזרח התיכון מכונים 'ערבים' וכולם דוברי השפה הערבית, אולם במקור ארץ ערב היא ערב הסעודית, ורק עם התפשטות דת האיסלם בכל הארצות הנ"ל, עברו שם לדבר ערבית וקיבלו את התואר "ערבים".

בנוסף חשוב לדעת שארץ ספרד כללה שלושה מחוזות עיקריים: **קטלוניה**, **אראגוניה** ו**קסטיליה**, ובכינוי 'ספרד' סתם בזמן הראשונים הכוונה הייתה בדרך כלל למחוזות **קסטיליה וסיביליה** וגם למחוז **אנדלוסיה** שבדרום⁷ [ויחד עמם ארץ **פורטוגל**]. אבל במחוז **קטלוניה** שבצפון מזרח ספרד נהגו ברוב הדברים כמו שכנתם **פרובנס** וכדלהלן, וגם במחוז **אראגוניה** הסמוך ל**קטלוניה** הושפעו במקצת ממנהג קטלוניה. לעומתם באשכנז, למרות שקהילות האשכנזים מחולקות בין **פולין** (מזרח אירופה) ל**אשכנז** (מערב אירופה), בנוסח תפילות הקבע אין ביניהם חילוקים משמעותיים, וראוי להחשיבם לנוסח תפילה אחד.

פרק ג. נוסחאות וסידורי תפילה שנערכו ע"י חכמים קדמונים

א. סדר רב עמרם גאון (רע"ג). ברובו הגיע לידינו בכתבי יד אירופאיים, ועיקרו בשלושה כתבי יד שלמים מלפני כחמש מאות שנה (וכן נשמר בכמה קטעי גניזה בודדים, חלקם בכתביה מזרחית). בכל אחד מכתבי היד השלמים נמצאות הוספות שונות של עורך או עורכים, וההנחה הרווחת במחקר היא שהנוסח המשותף לשלושת כתבי היד הוא הנוסח המקורי של רב עמרם גאון⁸. מקובל לומר שה'סדר'

7 בתגובתי להערה על מאמרו של הרב אהרן גבאי הנחת תפילין בחול המועד, ירחון האוצר כז (ניסן תשע"ט), עמ' רצב-רצד. הראיתי שקרוב הדבר שנוסח התפילה במחוז אנדלוסיה מאז ומקדם היה זהה לנוסח שאר מחוזות ספרד ובראשם קסטיליה, ועכ"פ בדורות הסמוכים לגירוש בוודאי התפללו באנדלוסיה באותו הנוסח שבו התפללו בשאר מחוזות ספרד.

8 הרחיבו בזה דניאל גולדשמידט במבואו לסדר רע"ג וגם שאר מהדירי סדר רע"ג. כלל הדברים, כפי שעתיד להתפרסם בספרי "י"ב שערי התפילה": כתב יד מ הוא בכתביה ספרדית ומושפע מנוסח התפילה הספרדי הנהוג במחוז ארגוניה, ובכמה מקומות אף נוספו בו כמה חטיבות תפילה שלמות של נוסח ארגוניה; כתב יד ז הוא איטלקי ומושפע מנוסח התפילה האיטלקי ומקורו בכתב יד ספרדי ולכן מושפע גם מהנוסח הספרדי; וכתב יד א מושפע קצת מנוסח צרפת, אך גם מנוסח ספרד הקדום. בהרבה מאוד מקרים שלושת כתבי היד שומרים על נוסחי תפילה קדומים, שאין להם זכר כלל בכל מנהגי התפילה שהכירו הסופרים הנ"ל, והרי כמה דוגמאות: **וקרא דרור לקבצנו יחד (ברכת קיבוץ גלויות)** - נוסח זה נשתמר בשלושת כתבי היד (וכ"ה בנוסחים קדומים בגניזה וברומאניה ועוד), בניגוד לנוסח "וקבצנו יחד" השגור בפי סופריהם באיטליה צרפת וארגוניה; **והשב עבודה (ברכת העבודה)** - כ"ה בשלושת כתבי היד, נוסח זה מצוי אך ורק ברס"ג, רשב"ן והרבה קטעי גניזה. והוא בניגוד לכל נוסחי אירופה ולרוב נוסחי המזרח (אר"צ ודמשק ופרס ותימן ורמב"ם) שכולם כאחד גורסים "והשב **העבודה**". והוא פלא פלאות, איך דייקו שלושת סופרי סידורי רע"ג והמעתיקים שקדמו להם על חילוף זעיר זה להעתיקו כהלכתו! **ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותכניע בימינו (ברכת המינים)** - כ"ה בשלושת כתבי היד בלא שום חילוף, כשבנוסחאות אשכנז ספרד פרובנס איטליה וענפיהם קיימים למשפט זה מעל 30 וריאציות שונות, הנעות בין 22 מילים לבין 5 מילים, רובן רחוקות מרחק ניכר מהנוסח הנ"ל, ואף המעט הקרובות לו אינן זהות לו לגמרי בכל התיבות, באופן ששלושת כתבי היד של רע"ג מאוחדים כאן בנוסח אחד

שכתב רב עמרם גאון עצמו לא היה סידור מקיף והיקפו היה כהיקפה של תשובה ארוכה מתקופת הגאונים, ונוספו בו הוספות שונות ממחברים שונים מתקופת הגאונים ואף הערות המשוות את דברי רב עמרם למנהג הספרדי וכן העתקת דעות רס"ג החלוקות על רע"ג. נראה שעריכת הסידור נחתמה בספרד בראשית תקופת הראשונים, והנוסח הזה עם ההוספות ובהם עדות על מנהגי ספרד הוא הנוסח שהיה קיים בזמן הראשונים בכל ארצות תבל, וכמשתקף בכל כתבי היד ששרדו וכן בציטוטי הראשונים מכל הארצות⁹. הנוסח המשתקף בנוסח המשותף לשלושת כתבי היד השלמים ולקטעי הגניזה דומה בקווי היסוד שלו לנוסחים המערביים, ובפרט יש דמיון חזק בין נוסח רע"ג לנוסחי איטליה ורומאניה צפון"א ומצרים הקדמון. לא מדובר בהשפעה ישירה של סידור רע"ג על נוסחים אלו, שהרי דווקא בהם ניתן למצוא את כל נוסחאות התפילה שהתנגד להם רע"ג להדיא בסידורו (כגון הוספת הפיוט "אשר כילה מעשיו" לערבית ליל שבת), אלא נראה לי שכל אלו משקפים את נוסח בתי הכנסיות הרגילים של **סורא** שבבבל, ואילו סידור רע"ג מייצג את נוסח **ישיבת סורא**, ומכאן הדמיון מצד אחד והניגוד מצד שני, כי רב עמרם התנגד לכמה דברים שנהגו בבתי הכנסיות של סורא. וע"ע לקמן ריש פרק ו.

ב. סידור רב סעדיה גאון (רס"ג), סידור זה נשמר בכתב יד אחד כמעט שלם, ובעוד אלפי קטעי גניזה שנותרו מתוך בערך 150 עותקים שונים של הסידור, כך שיש בממוצע על כל קטע נתון בסידור רס"ג 4-8 קטעי גניזה. המהדורה המודפסת רחוקה מאוד מלהציג את הנוסח המקורי שייצא מתחת ידי המחבר¹⁰. במצרים בין השנים 950-1100 רוב הקהילה התפלל בנוסח רב סעדיה, ואני מכנה את קטעי הגניזה ההולכים לאורו של רס"ג "נוסח **מצרים הקצר**", ראה להלן בפרק "נוסחי בבל בגניזה הקהירית".

ג. סידור רב שלמה בר נתן (רשב"נ), מאזור מערב פרס - סוריה¹¹, לפני כתשע

שאינו קיים בטהרתו באף אחד מכל נוסחאות ארצות אירופה.

9 שאלה נוספת היא האם עיקרו של הסידור נערך על ידי רב עמרם גאון או על ידי סגנו רב צמח בר שלמה, כפי שטען אפשטיין, ואכמ"ל.

10 כותב השורות יחד עם הרב יהודה זייבלד מקווים בשנים הקרובות להדפיס מהדורה חדשה ומדויקת של סידור רס"ג.

11 ראה: א' ארליך, רשב"נ (לעיל הע' 1); שלמה צוקר ואפרים ווסט, 'מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו המוטעה לצפון אפריקה', קרית ספר, סד, ב (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 737-744. ושם שהכינוי אלג'בילי אינו מופיע במקורות ביחס לרבי שלמה בר נתן מחבר הסידור, ואינו אלא השערה של איזה חוקר עיי"ש; נסים סבתו, 'סידור רבי שלמה בר נתן - עיונים ונוסח', ע"ד, ירושלים תשע"ט, עמ' 59-67.

מאות שנה. מסידור זה שרדו ארבעה כתבי יד כמעט שלמים¹² ועוד שישה כתבי יד חלקיים, ומלבד זאת עוד מאות קטעי גניזה שנובעים להערכתי משבעים טפסים שונים. ממקומות רבים ניכר לעין שבסיס הנוסח של רשב"ן הוא נוסח רס"ג, ועל גביו הוסיף רשב"ן הרבה הוספות של מילים ומשפטים מתוך הנוסחאות המזרחיות המורחבות - פרס, אר"צ, דמשק, מצרים הארוך ותימן הקדום. רוב ההוספות שהביא רשב"ן נמצאות בכל הנוסחאות המזרחיות, אולם בדיקה מדוקדקת של ההוספות מעלה בכמה וכמה מקומות זיקה ברורה דווקא לנוסח סוריה (אר"צ-דמשק), ומאידך לא נמצאה זיקה ברורה בין נוסח רשב"ן לבין נוסח פרס או מצרים הארוך או תימן. ולכן יש לקבוע שנוסח רשב"ן הוא הרכבה של נוסח רס"ג עם נוסח סוריה.

ד. נוסח התפילה שבסוף ספר אהבה של הרמב"ם. נוסח זה קיבלו עליהם כל בני תימן¹³ מהמאה הי"ב ואילך. לפני כשלוש מאות שנה קהילות השאמי שינו את רוב מנהגיהם למנהגי הספרדים¹⁴, ובנוסח הרמב"ם המשיכו להחזיק קהילות בלדי¹⁵ בלבד. גם יהודי סין הקדמונים קיבלו עליהם את נוסח הרמב"ם, עיין להלן פרק ד אות ח. ישנן דעות שונות מהו מקור נוסח התפילה של הרמב"ם, ולאחר עיון רב בסוגיא זו

12 אחד מהם, אוקספורד נויבאוואר 896, הועתק מכתב ידו של המחבר והוא אכן מדויק להפליא, ולדעתי ניתן להדפיס מהדורא חדשה על פיו בלבד בלא להזדקק לשום כתב יד נוסף (וע"ע הע' 3). המהדורה המודפסת של סידור רשב"ן מבוססת אך ורק על שני כתבי יד: וטיקן 494 ואוקספורד 896 הנ"ל, כתב יד וטיקן בחלקים גדולים הוא המשובש ביותר מתוך כתבי היד שבדינו (וע"ע הע' 1), וכתב יד אוקספורד הנ"ל הוא המדויק ביותר, אבל המהדיר נתן לשניהם משקל שווה ואף עירבב את נוסחאות שניהם בלי היכר, וזאת מלבד כל טעויות העתקה וטעויות התרגום, כך שלמעשה המהדורה משובשת להחריד, והעדרה יפה ממציאותה.

13 לדעתי ברור שבני תימן הם אלה שקיבלו על עצמם את נוסח הרמב"ם (וכשם שקיבלו עליהם את כל פסקיו), ולא כפי שיש שטוענים שהרמב"ם קבע בספרו לכל ישראל את נוסח תימן. וגם יש עמי ראיות שנוסח תימן הקדום היה דומה לנוסחים המזרחיים המורחבים (פרס אר"צ ודמשק ומצרים הארוך), וכדלהלן בערכו פרק ד פריט מספר יא. כן אמר לי מו"ר הגר"י רצאבי שליט"א, פוסק עדת תימן (בשיחה בשנת תשע"א), שלדעתו מסתבר יותר שבני תימן קיבלו עליהם את נוסח הרמב"ם (אך כיום מו"ר הנ"ל מסתפק בזה). וכן דעת מהדיר "סידור הרמב"ם" בהוצאת 'נוסח תימן' ב"ב (תשע"ז), עיי"ש במבואו הארוך והמנומק. ושם גם האריך להוכיח שהרמב"ם הלך ושכלל את נוסחו מתקופה לתקופה, עיי"ש.

14 נוסח תימן שאמי: בעיקרו הוא נוסח ספרד (המאוחר = סידורי ליוורנו) עם שרידים מנוסח תימן בלדי הלקוח מהרמב"ם או מתימן הקדום שלפני הרמב"ם, הניקוד בסידורי תימן שאמי הוא בדרך כלל כניקוד תימן הישן, ושווה לבלדי. מידת שרידי נוסח הבלדי בסידורי השאמי משתנית מאזור לאזור, ראה: מ' גברא, מחקרים בסידורי תימן, בני ברק תש"ע, עמ' 105-101.

15 אך הוסיפו קטעי תפילה רבים מתוך סידורי הדפוס הספרדיים, כגון 'קרבות' 'והוא רחום' 'שיר של יום' 'פיטום הקטורת' 'יוצר של שבת', נוסח מיוחד לשבת לברכת השכיבו בערבית, ועוד (וכן הזיוז את שירת הים מלאחר ישתבח ללפני ישתבח). וע"ע לקמן הע' 37 וסביבה ולקמן הע' 68 וסביבה.

נוכחתי לדעת שנוסח הרמב"ם אינו נוסח שהיה קיים באיזו שהיא קהילה בימיו, אלא הוא נוסח שחידשו וייסדו רבינו הרמב"ם עצמו מתוך כלל נוסחאות התפילה בעדות ישראל, על פי עיון ממושך בדברי חז"ל והכרת השתלשלות נוסח התפילה מדור לדור. למעשה נוסח זה מורכב מכל נוסחאות התפילה, ובפרט מנוסח רס"ג, רשב"ן, ספרד, מצרים הקדמון ומרוקו.

חשוב לציין שמלבד סידורים אלו זוהו לאחרונה עשרות טפסים של סידורים בגניזה שמתברר שהם שרידים שונים של "סידור הגאונים הקדום" - הסידור שקדם לסידורי רב עמרם ורב סעדיה¹⁶. סידור זה, שלא הגיע בשלמותו לידינו, הכיל במקורו את כל התפילה בשילוב קטעי הלכה מרובים. אולם נמצא שלגבי נוסח התפילה קטעי הגניזה של סידור זה שונים זה מזה, וניכר שרוב סופרי סידור זה העתיקו רק את חלק ההלכה כפי שמצאו לפנייהם בסידור הגאונים הזה, ואילו את נוסח התפילה הקדום של הגאון לא טרחו להעתיק, אלא כתבו את הנוסח המורגל בפיהם (מצרים הקצר או מצרים הקדמון). לכן לעת עתה לא אותר נוסח התפילה המקורי של סידור זה.

פרק ד. 11 "נוסחאות יסוד" של עדות שונות

שלוש נוסחאות ארצות אירופה:

א. אשכנז: הגדרה זו כוללת הן את קהילות מערב אירופה **בגרמניה** ובנותיה, והן את קהילות מזרח אירופה **באוסטריה** ובנותיה, וכיום בפולין וליטא, לאב נוסח זה שייך באופן חלקי גם נוסח **צרפת ואנגליה**, ראה להלן פרק ה.

ב. ספרד: מחוזות קסטיליה סיביליה ואנדלוסיה שבספרד וכן פורטוגל (ראה לעיל סביב הע' 7 ובהערה). לאחר גירוש ספרד נתפשט בהדרגה נוסח זה בכל צפון אפריקה והמזרח התיכון ואפילו לקוצ'ין שבהודו ולחצי האי קרים הגיע, וכבר הרחבנו בכל זה לעיל פרק ב.

ג. פרובנס: היא **פרובינציא**, כיום חלק מדרום צרפת. הרבה ראשונים שכנו בה, בהם הר"י אב"ד בעל ספר האשכול, הראב"ד חתנו, רבינו יונתן הכהן מלוניל, בעל ספר הבתים, רבי מנחם ב"ר שלמה המאירי, רבינו אהרן הכהן בעל אורחות חיים, רבינו אברהם מן ההר, ועוד רבים. לבני ארץ זו הייתה מסורת נפרדת בכל תחום, וכמובן שהיה להם נוסח תפילה ייחודי משלהם שנשמר בכתבי יד רבים, ואפילו בדורות האחרונים נשתמר רוב נוסח זה בקהילות **קל"א** = קרפנטרה (המכונה קארפינטראץ), לישלורה, אביניון וקווה ליאון, ארבע ערים סמוכות במזרח פרובנס, אשר עקב היותן

16 ראה: יהודה זייבלד ואהרן גבאי, 'שימוש עתיקא דגאונים - הסידור הקודם לרב עמרם גאון ולרב סעדיה גאון', בית אהרן וישראל, גיל' ריח (כסלו תשפ"ב), עמ' ה-כו.

חלק ממדינת האפיפיור לא נכללו בגזירת גירוש יהודי צרפת בראשית האלף השישי, וקהילותיהן הוסיפו להתקיים ולנהוג **בחלק** ממנהגי פרובנס העתיקים (עם הרבה השפעות מנוסח ספרד) עד המאה העשרים (למשל רבי מרדכי כרמי, בעל ספר 'מאמר מרדכי' על שו"ע או"ח, שחי לפני כמאתיים וחמישים שנה, היה שייך לקהילה זו, ולא כמו שרבים טועים לחשוב שהוא 'ספרדי').

שתי נוסחאות ארצות הבלקן:

ד. איטליה: איטליה היא מקומם של בעל שיבולי הלפט הריב"ן הרי"ד והרי"ז ועוד, ונהג בה נוסח מיוחד המכונה "מנהג בני רומא" או "מנהג הלועזים", שנוהג עד היום בכמה בתי כנסיות באיטליה ובעוד כמה בתי כנסיות בעולם של יוצאי איטליה. יש להדגיש שבשש מאות השנים האחרונות הגירו לאיטליה הרבה קהילות, בעיקר של יוצאי צרפת ואשכנז וספרד ורומאניה וכו', ששמרו על נוסח קהילותיהם, ואין להחליפם בתושבי איטליה המקוריים. לדוגמא בעל ספר "האגור" והרמח"ל חיו בקהילות האשכנזיות שבאיטליה, ובמנהגיהם הם אשכנזים לכל דבר¹⁷.

ה. רומאניה: עיין להלן באורך בפרק ח: "מנהגי ביזנטיון-רומאניה".

שתי נוסחאות צפון אפריקה:

ו. צפון אפריקה: נוסח ג'רבא (ואולי גם תוניס) לוב ואלג'יר¹⁸ לפני גירוש ספרד (ההגירה של יהודי ספרד לצפון אפריקה בעקבות פרוצדורות קנ"א ואחרי הגירוש הגדול בשנת רנ"ב). עדי הנוסח הישירים שנשתמרו בידינו ממנהג חשוב זה משתלשלים כולם מהקהילה הצפון אפריקאית שעברה לסיציליה בערך לפני שמונה מאות שנה, ושמרה באדיקות על הנוסח שהיה תפוס בידם מימי קדם¹⁹. קהילה סיציליאנית

17 על מוצאו האשכנזי של הרמח"ל, ראה שרשי מנהג אשכנז כרך ה עמ' 263-262. [על טיב הנוסחאות בכתב יד טורין "סדר חיבור ברכות" ראה מה שכתבתי ב'מנורה בדרום' גליון כו עמ' לב].

18 ההוכחות לכך שנוסח זה היה נהוג בעבר בג'רבא תונס ולוב הובאו בסמוך בד"ה נוסח הקהילה. הוכחות לכך שנוסח זה היה נהוג בעבר בארץ אלג'יר כולה יש להביא משני ממצאים שהבאתי לקמן בפרק ט: א. בנוסח בני העיר אלג'יר ישנם שרידים מעטים של נוסח צפון אפריקה. ב. נוסח תפילות הקבע של הימים הנוראים בעיר קצנטינה שבמדינת אלג'יר זהים ברובם הגדול לנוסח צפון אפריקה.

19 בשער החלק הראשון של דפוס קהילה זו, הנזכר להלן, כתוב שהמחזור הוא כפי "מנהג המערביים שנתגוררו בסיציליא". מי הם אותם "מערביים"? נאמר בזה השערות שונות, אולם מסתבר שמדובר על בני צפון אפריקה שהגיעו לסיציליה בזמן קדמון. בספר "תולדות היהודים באפריקה הצפונית" כתב ח"ו הירשברג שבתקופות של שמד יהודי צפון אפריקה נאלצו לחפש מפלט והצלה במקומות שונים, ואחד מהם היה האי סיציליה הקרוב יחסית. ועיין בספר זה בעמ' 283 שבשנת ד' תתקצ"ג (1233) מלך סיציליה פרידריך השני פלש לג'רבא והעביר את תושביה לסיציליה, ומוסיף הירשברג פרט חשוב ביותר לענייננו: יהודי ג'רבא הקימו בעיר פאלרמו בירת

זו גלתה מסיציליה בגירוש ספרד והתפזרה ליון איטליה וסוריה ומצרים, ובניה המשיכו לשמור את נוסחם, ובכל מקום הקימו קהילות נפרדות: בקושטא קהילה זו הייתה מכונה 'המערביים' שהתגוררו בסיציליה, ובסלוניקי היא היתה מכונה 'ק"ק סיסייליא'²⁰. גם בדמשק הייתה קהילה גדולה של יוצאי סיציליה שהייתה מכונה "אסקיליאנים". בשנים ש"מ-ש"ב הוציאה הקהילה בקושטא לאור מחזור מפואר למועדים וימים נוראים המכונה 'מחזור חזונים'²¹. במחזור זה נדפסה בעיקר מערכת הפיוטים שלהם, ורק מעט מתפילות הקבע, כגון ברכות השחר והקרבנות, נשמט כל חי, ברכות ק"ש שחרית וערבית, ותפילות עמידה לימים נוראים הכוללות את הברכות הראשונות והאחרונות בשלמות. על פי תפילות הקבע שנדפסו במחזור הנ"ל זכיתי לזהות עוד ארבעה כתבי יד גדולים והרבה קטעי גניזה של סידורי מנהג זה²². חשוב לציין שאף בקטעי הגניזה הנ"ל קיימת צנזורה בברכת המינים, עובדה המוכיחה שגם יוצאי צפון אפריקה שבמצרים לא הגיעו לשם **ישירות** מצפון א - שהרי שם לא הייתה שליטה לצנזורה, אלא שמדובר במהגרים מקהילות המערביים שבסיציליה ששם פעלה הצנזורה הספרדית ששלטה באיזור.

נוסח הקהילה של בני ג'רבא ולוב הקדומים דומה מאוד לנוסח קהילה זו²³, וגם

סיציליה קהילה נפרדת. עם פרנס משלהם! יתכן מאוד שזאת היא קהילת "המערביים שנתגוררו בסיציליה". שאחרי טלטולי הגלות הדפסה את המחזור חזונים (כל הערה זו היא מדברי ידידי הרב דוד סטבון בקונטרס המילואים לספרו עלי הדס, מודיעין עילית תשע"ג, עמ' ג-ד, בשינויים קלים, והוא כתבם בזמנו על פי שיחות בעל פה עם כותב שורות אלו).

20 ההושענות של ק"ק סיסייליא שנדפסו בשלוניקי תרל"ז, זהות להושענות בכת"י רומא קזנטונה 3085 ס' 85 הנזכר להלן.

21 מחזור 'חזונים', קושטא ש"מ, ו'מחזור בלתי נודע', ונציה ש"ב, שכבר הוכיחו החוקרים שהוא חלק שני של מחזור 'חזונים'. תיאור מפורט של שני חלקי המחזור, ראה: ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, עמ' 250-222. וראה עוד להלן הע' 23.

22 הלוא המה: כת"י רומא קזנטונה 3085 ס' 85; כת"י פרמה 1741 ס' 12968; כת"י ניו יורק בהמ"ל 4607 ס' 25510; כת"י ניו יורק בהמ"ל 4531 ס' 25433. נוסח זה נשתמר גם בהרבה קטעי גניזה שהוגדרו על ידי ע' אנגל ככתובים בכתביה צפון אפריקאית, וכבר הראה אורי ארליך שיש להם נוסח ייחודי שיש לזהותו כנוסח צפון אפריקה, ראה: ארליך, עמידה [לעיל הערה 1], מבוא, עמ' 11 הערה 51.

23 ראה: מנחם חיים שמלצר, 'מחקרים בביליגורפיה יהודית ובפיוטי ימי הביניים', ירושלים תשס"ו, עמ' 128-133, שכתב להוכיח שהמחזורים חזונים ומחזור בלתי נודע של קהילת המערביים בסיציליה הם דפוס ראשון של המחזור 'שפתי רננות' כמנהג ג'רבא ולוב עד הדור האחרון. ואכן בדקתי בשפתי רננות דפוס ראשון ונציה ש"ח ומצאתי שנוסח הקבע של שלוש הברכות הראשונות זהה לנוסח ברכות אלו ב'מחזור בלתי נודע', ואפילו יש בשפתי רננות "אתה קדוש וכו' סלה **כי אל מלך גדול וקדוש אתה**" ותוספת זו אין בשום כתב יד של מנהג צפון אפריקה הקדמון מלבד נוסח 'מחזור בלתי נודע'. אבל לעומת זו שמעתי מידידי הרב אברהם לוי שלפי בדיקתו יש הבדלים ניכרים בין

הקידוש הארוך לליל הסדר, שנשמר אצל יהודי ג'רבא ולוב, זהה בכל פרטיו לנוסח הקידוש הארוך של קהילת המערביים בסיציליה, בשונה משאר כל הנוסחאות של הקידוש הארוך בשאר העדות. עוד שרידים רבים בנוסח בני ג'רבא הקיים עד היום הזה מקורם בנוסח זה²⁴. גם בכתבי היד של מנהג רומאניה שמוצאם מסיציליה ניכרת השפעת נוסח המערביים בסיציליה.

תת ענף של נוסח צפון"א הקדום הוא הנוסח שנמצא במחצית מקטעי הגניזה הקדומים שאני מכנה **"נוסח מצרים הקדמון"**, שהוא הנוסח שנהג בכל מצרים עד הופעת סידור רס"ג. מאז החלו בני מצרים בהדרגה לקבל עליהם את נוסח רב סעדיה, וכדלהלן פרק ו.

ז. מרוקו: בכל ארץ מרוקו לפני גירוש ספרד היה נפוץ נוסח אחד שאני מכנה אותו "נוסח מרוקו הקדום", שהיה המשך למנהגי הרי"ף ודומיו. ואמנם נוסח זה בטהרתו לא הגיע לידינו, כי לאחר גירוש ספרד עברו רוב ככל תושבי מרוקו להתפלל בנוסח הספרדים, ומ"מ נשתמרו שרידים נכבדים ממנו שנהגו בבית הכנסת של **'התושבים'** בעיר **פאס** עד הדור האחרון²⁵. נוסח הקבע של מנהג זה נשתמר בכתב יד לידן 94 מלפני כארבע מאות שנה, שיש בו שרידי נוסח רבים השונים מאוד ממנהג ספרד²⁶. כל נוסח ההגדה של פסח של מנהג מרוקו הקדום, כמעט בלי השפעות ספרדיות, נשתמר עד ימינו בקהילות **תאפיללת** (אבל בסידור כת"י לידן הנ"ל, רוב ככל נוסח ההגדה עצמה, הועתק ישירות מדפוס ונציה הנזכרים בהערה כאן). בנוסף על כך

שני הסידורים, והם אינם מייצגים את אותו המנהג ממש, והקשר ביניהם בלשונות ההוראות וכו' הוא מחמת שמדפיסי שפתי רננות השתמשו במחזור קדום כבסיס מחמת שהוא דומה למנהגם בהרבה מקומות. עכ"ד, וכן עיקר. ומ"מ מזהות נוסח ברכות העמידה יש ללמוד שגם נוסח תפילות הקבע של שני המנהגים היה די דומה, ולכן המדפיסים העתיקו את הנוסח של מחזור בלתי נודע, ולא טרחו לכתוב את הנוסח שלהם בדקדוק, כי אותם המדפיסים ידעו שבלאו הכי ההבדלים בין המנהגים הם זעירים.

24 גם במנהג העיר תונס שבתוניסיה נותרו כמה שרידים מנוסח זה, כגון "ועל ירושלים עיר הקודש" בסוף השכיבנו לשבת וי"ט. וכבר האריך בעניין זה ידידי הרב דוד סטבון בקונטרס המילואים לספרו עלי הדס, מודיעין עילית תשע"ג, עמ' ג-ד שהרבה שרידי נוסחאות אצל יהודי ג'רבא ותונס, הם שרידים של נוסח צפון"א הקדום, המתועדים במחזור חזונים וכן בשאר כתבי היד הקרובים לו שזכרו בהערת כותב השורות בקונטרס שם.

25 מערכת הפיוטים של מנהג זה נדפסה בסידור 'אהבת הקדמונים', 'והוא סידור תפלה של כל השנה... מנהג בהכנס' של ק"ק התושבים בעוב"י פאס'... ירושלים: דפוס ש. צוקערמאן ושותפיו, תרמ"ט.

26 ועם זאת גם סידור זה הושפע עמוקות מנוסח הספרדים, ובערך 80% מהנוסחאות שם הוא כנוסח הספרדיים, ומתוך נוסחו בכמה מקומות מוכח שעמדו לנגד כותבי סידור זה סידורי הדפוס הספרדים של ונציה המאוחרים לאחר שנת שמ"ד.

נוסחאות תפילה בודדות זעיר שם וזעיר שם נשתמרו בעל פה בפי יוצאי הקהילות השונות במרוקו, ורובם כבר הובאו לדפוס בסידורי מרוקו שנדפסו בדורנו וכן בספרי מנהגי מרוקו, וכן ניתן לראותם בסידורי כתבי יד שונים ממרוקו. בישנים שבהם ניתן לגלות אף נוסחים שכבר לא שרדו אפילו בעל פה. הכלל בכל אלה הוא שכל נוסח הנמצא בסידור מרוקו וידוע לנו שאין נוסח ספרדי כזה בכתבי היד ובדפוסים, אותו הוא שנוסח זה הוא שריד של מנהג מרוקו הקדום²⁷.

ארבע הנוסחאות המזרחיות המורחבות:

ח. פרס: קהילות **פרס** ו**בוכרה**²⁸, שעד אמצע תקופת האחרונים היה להם נוסח תפילה ארוך במיוחד גם הוא מתקופת הגאונים²⁹. מנוסח זה שרד כת"י אחד שלם, וכעשרים כת"י חלקיים. נוסח זה נהג הלכה למעשה בפרס עד המאה הט"ז, ובבוכרה עד שנת תקנ"ג³⁰. בנוסח זה התפללו גם יהודי **סין** הקדמונים שמוצאם מפרס, אולם לאחר מכן קיבלו עליהם את נוסח הרמב"ם³¹, ולא נותרו בנוסחם אלא שרידים מעטים מנוסח פרס³². וע"ע לקמן סוף פרק יב.

ט. נוסח **סוריה**, הכולל את נוסח **ארם צובה** ואת נוסח **דמשק**: אר"צ ודמשק הם שני ענפי נוסח של אותו "אב נוסח" לאורך כל הסידור כולו, ואף בתחום הפיוטים. נוסח

27 דוגמא טובה לכך הוא הנוסח ב'על הניסים' של חנוכה: "וקבעו שמונה ימים בהלל **גמור** ובהודאה", ראה באורך במאמרו של ידידי הרב און כהן סקלי: 'בירורים בנוסח על הניסים', מנורה בדרום, גליון יז (כסלו תשפ"א), עמ' קמד-קמח. וראה עוד במאמרו של הנ"ל, 'הגהות לסידור התפלה למוהר"ר דוד משאש זלה"ה', מנורה בדרום, גליון כד (תמוז תשפ"א), בהערות לאורך המאמר וכן בהקדמה רוכז מידע חשוב מאד על עשרות מפרטי נוסחאות התפילה במרוקו ומקורותיהם הקדומים, עש"ב.

28 כמדומני שיש המכנים את בוכרה 'מדי'.

29 וראה בספרי "תפילת שמו"ע לפי נוסח פרס ובוכרה", אופקים תשע"ח [נמצא באוצר החכמה].

30 רוב כתבי היד ששרדו מקורם מבוכרה. בשנת תקנ"ג הגיע לבוכרה השליח מצפת ר' יוסף ממאן יליד טיטואן שבמרוקו, ושכנעם שהם צאצאי מגורשי ספרד, והנהיג ביניהם תפילה נוסח ספרד לפי סידורים שנדפסו בליוורנו. ראה: ש' טל, נוסח התפילה של יהודי פרס, מבוא, עמ' מא. לגבי המצב בפרס, בספרי הנ"ל עמ' 9 הע' 26 הוכחתי שכבר במאה ה"ז התפללו בפרס בנוסח הספרדים.

31 ואין לומר שנוסח סין אינו נוסח הרמב"ם אלא נוסח שהגיע לשם מתימן. כי בשינויים שבין תימן לרמב"ם סין כמו הרמב"ם דווקא, דוגמאות: תעקר ותשבר ולא תעקור ותשבור, אין והמסרים, קרן ישועה ולא קרן הישועה, שומע תפילה ולא שומע התפילה ועוד, וכל עין לך תצפה ולא אליך. אך עדיין יש לעיין האם ספרו של הרמב"ם הגיע לסין ישירות ממצרים או שמא הגיע לסין חיבור הרמב"ם בכתב יד תימני, ומכמה טעמים יש לנקוט לעיקר כאפשרות הראשונה.

32 וראה גם: רפאל י"צ ורבלובסקי, 'על יהודי קאיפנג מוצאם ונוסח תפילתם', פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 75-99.

אר"צ הוא נוסח הקהילה העתיקה של "המוסתרבים" בעיר ארם צובה שבסוריה. הסידור של קהילה עתיקה זו נדפס בוונציה בשנת רפ"ז³³, וחזר שוב ונדפס בה בשנת ש"כ³⁴, וקיים גם כת"י אחד שלם ואחד חלקי של נוסח זה³⁵. במאות השנים האחרונות עברה הקהילה כולה לנוסח הספרדים, וע"ע לעיל הע' 5.

נוסח דמשק נשתמר בכת"י מזרחי משנת ש"ד, מוסקבה - גינצבורג 1283 ס' 48378, המכיל נוסח הדומה אך לא זהה לנוסח אר"צ, ומצאתי קטע גניזה אחד (המכיל את שלוש הברכות הראשונות והאחרונות של העמידה בשלמות) הזהה לו, וכן עוד כמה סידורים קטנים באוסף פירקוביץ³⁶.

33 חשוב לציין שמסדר האותיות בדפוס זה היה ספרדי, ולכן השתבש הרבה מחמת אשגרת לשונו, כך שנוסח דפוס זה מושפע מנוסח המדפיס הספרדי, וכמו כן חטיבות שלמות בסידור ונציה רפ"ז (כגון הבקשות לשחרית ורוב מדור "ברכות הראיה והשבח" ורוב מדור חנוכה ופורים) אין מקורם מכתבי יד של אר"צ אלא הם הועתקו כלשונם מהסידור הספרדי שנדפס בוונציה בשנת רפ"ד. וע"ע לקמן הע' 72 שהניקוד בסידור זה אינו משקף את מסורת נוסח אר"צ.

34 נוסח הדפוס השני משנת ש"כ זהה לדפוס הראשון משנת רפ"ז על מעלותיו וחסרונותיו, אלא שהדפוס השני גם ספג שינויים גדולים של "צנזורה".

35 סידור שלם כמנהג ארם צובה, מהמאה ה"ד, כת"י אוקספורד 1146 ס' 16710; סידור חלקי מנהג ארם צובה כת"י סינסינטי היברו יוניון קולג' 407, ס' 18689, [א תשנ"א לשטרות] ה' ק"ע, תחילת כתב יד זהה זוהה על ידי כותב השורות באותה הספריה ומספרו Ms. 2088, ס' 41728, ועד כה היה מקוטלג בטעות כסידור מנהג רומאניה.

36 קטע הגניזה הינו קטע קפג אצל ארליך, עמידה [לעיל הערה 1]; סידור מנהג דמשק מקוטלג כ"סידור מנהג ארצות המזרח" כת"י סנקט פטרבורג - ספריה לאומית EVR II A 2063; מחזור דמשק לפסח מיוחס לארצות המזרח מאה י"ב-י"ג פ' 4551. אציין כאן בקצרה כמה נתונים שכל אחד מהם מוביל למסקנה שהסידור השלם משנת ש"ד הנ"ל, **נכתב במדינת סוריה**: א' הסידור נבדק על ידי מומחים במפעל הפילוגורפיה שבספריה הלאומית, והם קבעו שכל הנראה כתב יד זה נכתב בסוריה. ב' בשמות הבעלים שבקולפון נזכרה משפחת "נחמד" שהיא משפחה סורית מובהקת. ג' נוסח התפלה דומה ביותר לנוסח אר"צ. ד' ההוראות שבערבית כתובות בניב סורי (קריאת מר יעקב זמיר). מאידך כמה הוכחות יש שסידור זה לא **נכתב בעיר אר"צ**: א. בכתב היד מפורש ששואלין הגשמים ב'ז' מרחשון, מנהג זה הוא חילוק ידוע ועתיק בין בני אר"צ ששואלין הגשמים ס' יום אחר התקופה ככל בני חו"ל, לבין בני דמשק וצידון השואלים את הגשמים ב'ז' מרחשון כבני א"י [וזו גם הוכחה ברורה שסידור זה לא נכתב בבגדד, ושלא כמו ששיערתי בעבר בכמה מאמרים]. ב. הנוסח בכתב היד שונה בעשרות פרטים מן הנוסח שבדפוס אר"צ רפ"ז ובשני כתבי היד של מנהג אר"צ, ולא יתכן שב"מקרה" בכתב יד המאוחר לדפוס יישמרו עשרות נוסחאות שלא נשמרו לא בדפוס ולא בכתבי היד. ג. לא מצאתי הוכחה להעתקה ישירה מדפוס אר"צ רפ"ז, וניכר שכל הסידור מועתק מכתב יד. אילו הסידור היה נכתב באר"צ, נמצא תופעה מוזרה, שעשרים ושלוש שנה אחר דפוס רפ"ז, עדיין אחד מבני אר"צ "לא מכיר" בסמכות דפוס זה ואפילו לא כבסיס. א"כ הסידור הזה נכתב בסוריה אבל לא באר"צ, והוא תואם למנהג דמשק, ולכן גם אם נניח שהסידור הזה נכתב בצידון או בעיר אחרת קטנה, עדיין נכון יש לקבוע שהוא מייצג את מנהג

בנוסחי סוריה התפללו גם יהודי **בגדד** במאה הט"ז, ולפיכך עד הדור האחרון נשתמרו בידי יהודי בגדד שרידי נוסחאות שמקורם בנוסחי סוריה, אולם לא נשתמרו סידורי כתבי יד מבגדד מן התקופה הנ"ל.

י. **מצרים הארץ**: ראה להלן בפרק ו. קיימת קירבה גדולה מאוד בין נוסח זה לבין נוסחי אר"צ ודמשק דלעיל, ויתכן אף שנוסח מצרים הארוך הוא רק ענף נוסף מכלל "נוסח סוריה", בינתיים נחקר בעיקר נוסח תפילת שמונה עשרה של ענף זה.

יא. **תימן הקדום**: את נוסח התפילה שהתפללו בו יהודי תימן קודם שקיבלו עליהם את נוסח הרמב"ם ניתן לזהות מתוך שרידי נוסחאות השונים מנוסח הרמב"ם הנמצאים בתכלאל קדומים³⁷, וכן מנוסחאות שונים הנמצאים במקצת כתבי יד תימניים של ספר אהבה ברמב"ם. רוב ככל נוסחאות התפילה שבשרידים הללו יש להם מקבילות בנוסחים המזרחיים המורחבים, ומתוכם חלק מהשרידים נמצאים במלואם בנוסח פרס בלבד, ולכן ניתן לקבוע שנוסח תימן הקדום היה דומה מאוד לנוסח פרס. וע"ע לקמן פרק יב ד"ה מאידך.

דמשק שהיא הקהילה השניה הידועה בסוריה. שהרי לא מסתבר שהיה נוסח אחר בתוך מדינת סוריה שנשמר רק בכפר קטן לבדו, וזאת **בצירוף** לעובדה שבסידור זה מבואר שבעיר שנכתב הסידור קוראים את המגילה ביום ט"ו באדר בלא ברכה, וכך באמת נהגו בדמשק [ובפרט שבלאו הכי בשער סידור הדפוס של מנהג זה שנדפס בוונציה שנת ש"כ נרשם שהסידור הזה הוא כמנהג "בני חלב" (שער הסידור לא שרד, אך את סידור זה מכנים כל חכמי תימן "סידור חלב", וע"כ שכן היה רשום בשער), ומשמע שהוא נוסח מיוחד לעיר חלב - ארם צובה, וא"כ משמע שאין זה הנוסח המייצג של כל בני סוריה, והיינו כנ"ל שנוסח העיר הגדולה דמשק היה שונה].

37 למעשה גם מתוך תכלאל מאוחרים ניתן לדלות נוסחאות תימניות קדומות, אך זה דורש זהירות לבדוק היטב שנוסח זה לא הגיע לשם מתוך נוסח התפלה שבדפוסים הספרדים. חשוב לציין שלע"ע לא מצאתי בתכלאל המאוחרים, תופעה של הוספת מילים או משפטים מתוך דפוס נוסח חלב-אר"צ ונציה ש"כ. בשונה מן סידורי הדפוס הספרדים שמהם הושפעו התכלאל המאוחרים. ובכל זאת היתה השפעה עקיפה למחזור אר"צ על נוסח תימן המאוחר, שהרבה נוסחאות תימן הקדום נגד הרמב"ם חזרו וניעורו לאחר הגעת דפוס אר"צ בראותם שיש עוד הנהגים במנהגים עתיקים אלו, ולכן למשל החלו לכתוב את נוסח פסוקי "רפאני" רק בתכלאל המאוחרים, אף שברור שאין מקורם מדפוס אר"צ כי הם שונים ממנו בסדר הפסוקים ובתוכם. והארכת על נקודה זו בקובץ מנורה בדרום גליון ה עמ' קע-קעא.

בספר 'כתבים' לר' יוסף קאפח ח"א עמ' 502-491 נדפסו שני תרגומים בערבית לעמידה לחול, השני שבהם מיוסד על נוסח הרמב"ם, אך הראשון אינו מיוסד על נוסח הרמב"ם אלא על נוסח בבלי קדום, והיה אפשר לשער שהוא נוסח תימן הקדום, וכך נקטתי בעבר [ראה במאמרי: 'תפילת שמונה עשרה לפי נוסח פרס ובוכרה', חצי גבורים, ז, אלול תשע"ד, עמ' רעד-רעה], אך חזרתי בי מאחר ואין שום זיקה של ממש בין הנוסח שם לבין שרידי הנוסחאות שבתכלאל הקדומים, ולכן יש להניח שתרגום זה לא התחבר בתימן אלא התחבר בבבל או מקום אחר, והגיע לתימן מתרגם כך (וכעין זה אמר לי מו"ר הגר"י רצאבי שליט"א).

שישה שרידי נוסחאות נוספים:

א. בגניזת אפגניסטן שהתגלתה בשנים האחרונות נמצאו לע"ע שני דפים עתיקים מאוד מתפילות שבת, וכן קונטרס מלפני כאלף שנה עם הגדה של פסח ופסוקי דזמרה. הנוסח בהם נראה כהרכבה של נוסח רב סעדיה גאון עם נוסח קדמון השונה מאוד מכל נוסחי בבל, ומכאן שנוסח אפגניסטן הקדום היה שונה מאוד מהנוסחים הידועים, וחבל שלא נותר לנו ממנו אלא שרידים אלו. ב. שרידי הנוסחאות שבסידורי יהודי קוצ'ין שבהודו דומים לנוסח פרס. ג. ממנהג **נורדיסטאן** שרדו רק כמה הוספות להגדה של פסח, ולע"ע איני יודע להיכן לשייכם. ד. על כמה דברים ייחודיים במנהג **גרדאייא** שבאלג'יר עיין לקמן פרק ט. ה. בספריה הלאומית בירושלים ישנו דף אחד (Ms. Heb. 8°1800.341) שריד מסידור מזרחי מהמאות י"ג-ט"ו המכיל קטע מ'שים שלום' ותחנן לשני וחמישי בנוסח **מזרחי מורחב ייחודי בלתי מוכר**. ו. ישנו סידור שנכתב עבור ר"י צייח בירושלים בשנת רע"ח, נוסחו הינו ספרדי-קבלי, עם שרידים מנוסחי **המוסעריבים בא"י** שנוסח תפילתם היה דומה לנוסחי סוריה ומצרים הארוך.

פרק ה. 11 "הנוסחאות המורכבות" של עדות שונות

הקדמה: עיקר ההבחנה שעל ידה ניתן לדעת מהו נוסח יסודי ומהו נוסח מורכב הינו על פי מציאת נוסחאות עצמאיות. לאמור, כל נוסח יסודי מוכרח שיהיו בו הרבה נוסחאות ייחודיות לו. ולהיפך, אם יש נוסח שכל פרטי הנוסח שבו נמצאים בשתי נוסחאות אחרות, ואין בו דברים ייחודיים שאין בשניהם, אות הוא שהוא מורכב. לדוגמא, כמעט כל נוסח בנוסח התפילה של בני קטלוניה ניתן למוצאו או בפרבונס או בספרד, אבל כמעט אין בקטלוניה נוסחאות שהינן ייחודיות רק להן ושאינן קיימות בספרד או בפרבונס. ואילו בפרבונס נמצאים הרבה נוסחים ייחודיים שאין בספרד, וכן יש בספרד נוסחים ייחודיים שאין בפרבונס וקטלוניה. לכן יש להסיק שמנהג ספרד ומנהג פרבונס הם מנהגים עצמאיים, ואילו מנהג קטלוניה מורכב משניהם. וכן לגבי נוסח צרפת, כמעט כל נוסח תפילה צרפתי ניתן למוצאו באשכנז או בפרבונס, וכמעט שאין בצרפת נוסח תפילה ייחודי שאינו נמצא באשכנז וצרפת. ואילו באשכנז יש הרבה נוסחאות ייחודיות שאינן קיימות בפרבונס, וכן בפרבונס יש הרבה נוסחאות ייחודיות שאין באשכנז וצרפת.

מאפיין נוסף של הנוסחאות המורכבות הוא החילוקים הפנימיים המרובים מאוד ביניהן באופן יחסי לנוסחים שאינם מורכבים.

וכעת נציג את הרשימה המלאה של 11 הנוסחאות המורכבות:

- **צרפת** (ואנגליה³⁸; בדורות האחרונים נשתמר בקהילות אפ"ם³⁹ נוסח צרפת בתפילות הימים הנוראים): בעיקרו הוא נוסח **אשכנז**, אלא שיש בו השפעות מרובות מנוסח **פרובנס**. ואף במקומות מעטים ניכרת בו השפעה של נוסחי איטליה-רומאניה.
- **קטלוניה** (חבל ארץ בצפון ספרד סמוך לפרובנס): בעבר נהג בו מנהג **ספרד**, אך בזמן הרז"ה עברו להתפלל בנוסח **פרובנס**⁴⁰, אם כי כמובן נשארו אצלם שרידים מנוסח ספרד⁴¹.
- **אלג'יר** (העיר אלג'יר במדינת אלג'יריה): עיקרו הוא נוסח **קטלוניה** עם השפעות מנוסח סידורי **הדפוס הספרדיים** בתוספת שרידים מועטים של נוסח **צפון אפריקה הקדום**, וכדלהן בפרק ט.
- **אראגוניה** (הסמוכה לקטלוניה): בעיקרו הוא נוסח **ספרד** אלא שיש בו קצת השפעות מנוסח **קטלוניה**.

38 בארץ אנגליה, המכונה לפעמים בספרות ראשונים 'ארץ איי הים' (כגון ספר המנהיג סדר לילות של פסח ס' סב, מהדו' רפאל עמ' תעז-תעז. ובספר התרומה סימן רכה איתא "'ארץ האי שקורין אנגוליטירא"), התפללו בנוסח צרפת, וכמו שכתב והעיד להדיא רבינו הרוקח בסידורו, בברכת רפאינו: "שימו על לב אנשי צרפת ואיי הים, ששקר בימינכם ובשמאלכם, שאתם בודים מלבבכם [ומוסיפים] כמה וכמה תיבות בתפילתכם, אשר לא עלתה על לבם של חסידים הראשונים שתקנו לנו [התפילות] במקום קרבנות". וגם כל חוקר תפילה יראה מעצמו שנוסח אנגליה (כגון עץ חיים לר"י חזן **מלונדריץ**, דהיינו לונדון) קרוב לנוסח המשתקף בסידורי צרפת. ידידי הרב לוי יצחק חריטין שליט"א מצא ראיות שכתבי היד דלהלן משקפים את מנהג אנגליה: פריס 633; סידור מהרבע האחרון של המאה ה"ב לערך, אוקספורד קורפוס קריסטי קולג' 133 ס' 39535.

39 אסט, פוסאנו, מונקאלוו. שלוש קהילות במחוז פיימונטה שבצפון איטליה, שנוסדו בידי גולי צרפת לאחר הגירוש ושימרו בתפילות הימים הנוראים בלבד נוסחאות צרפתיות מקוריות. מרבית נוסחאות הקבע של מנהג אפ"ם זהות או דומות למנהג קהילות האשכנזים בצפון איטליה.

40 כבר כתב המאירי (מגן אבות, הענין הראשון) שבזמן קדם נהגו בקטלוניה כארץ ספרד רובי הדברים או בכולם, ובימי הרז"ה הנהיג כל בני הקהל כמנהג ארץ פרובנס, ונקבע במחזוריהם. עיי"ש.

41 יש לציין תופעה מעניינת. בברכת הקדושה וברכת העבודה בנוסח פרובנס יש שני נוסחאות קדומות של ברכה זו יש לדור ודור המליכו לאל ויש לדור ודור אתה קדוש. ויש "והשב העבודה לדביר ביתך" ויש "ושכון בציון ויעבדוך בניך בירושלים". במנהג פרובנס מקדם קדמתה הנהיגו פשרה, שבימים רגילים יגידו "לדור ודור המליכו" ו"ושכון בציון", ואילו בימים הנוראים יגידו "לדור ודור אתה קדוש" ו"והשב העבודה".

אולם בני קטלוניה שראו שהנוסחים "לדור ודור אתה קדוש" וכן "והשב העבודה" יותר דומים לנוסח הספרדים, שהחזיקו בו בעבר, בחרו לומר תמיד את הנוסחים הללו (מקצתם תפסו את נוסח "ושכון בציון" דווקא לימים נוראים, וכן גם במקצת פרובנס). יוצא שבאותם המקרים שבפרובנס עצמה היו קיימים שני מנהגים, בחרו בני קטלוניה את המנהג הדומה יותר לנוסח הספרדי.

פרק ו. נוסחי בבל בגניזה הקהירית

יש בידינו מאות קטעי גניזה של סידור התפילה של הקהילה הבבלית בקהיר שבמצרים⁴³. הסידורים הבבליים שבגניזה הקהירית הם הסידורים העתיקים ביותר שיש כיום בידינו, אבל רובם מושפעים מנוסח סידור רס"ג ואינם משקפים בהכרח את נוסח בבל הקדום (מה שאין כן סידורי העדות האחרות הנזכרות בפרק ד, ובפרט נוסחי **קהילות אירופה דהיינו אשכנז ספרד פרוכנס ואיטליה**, לא הושפעו כלל מנוסח רס"ג, והם משקפים בנאמנות את נוסח בבל של תקופת הגאונים שקודם רס"ג, וזו הסיבה שנוסחם דומה לנוסח סידור רע"ג בכל כתבי היד שלו, וע"ע לעיל פרק ג סוף אות א).

סידורי הגניזה מכילים הרבה נוסחאות, ואינם נוסח אחד. בשנים שעברו היה נראה לי שהם מכילים אין סוף נוסחאות שונות זו מזו שאין שום דרך למינם ולסווגם, אך לאחר שאורי ארליך התיר את הקשרים הראשונים אשר בסבך נוסחאות הגניזה, ובתוספת עיון ממושך במשך שנים רבות, גיליתי בס"ד שסידורי הגניזה הקהירית מתחלקים לשלושה ענפים עיקריים:

א. הענף הקדום שאני מכנה "**מצרים הקדמון**" ששרד במספר מועט של קטעי גניזה קדומים מאוד (ורובם נכתבו בין השנים 1050-900). הוא שייך למשפחת נוסח "צפון אפריקה"⁴⁴ ודומה לנוסחי אירופה, והוא הנוסח שנהג במצרים כולה קודם שהתפשט שם נוסח רס"ג. נוסח זה הוא נוסח התפילה שב"סידור הקדמון" שפירסם ר"ש אסף ב"מספרות הגאונים", ירושלים תרצ"ג, עמ' 72 מתוך כמה קטעי גניזה, ושוב בהרחבה בשם "לתולדות הסידור" בידי ר"ש אברמסון בכתב העת סיני פא (תשל"ז), ולאחרונה במהדורה מוגהת ומדוייקת בתוספת דף אחד נוסף, בסוף סדר רב עמרם גאון חלק השבת מהדורת ר"י סץ [במבוא שם כתבו שהנוסח המשתקף בסידור זה הוא נוסח רומאניה, ואין זה נכון, אלא הוא ממש נוסח מצרים הקדמון]. גם המחזור מזרחי קדום לר"ה, מאה י"ב-י"ג, וינה 84, ס' 1360, עם הוראות בערבית, שייך לנוסח מצרים הקדמון (עם השפעות מנוסח מצרים הקצר).

דניאל רימר, תפילת חיים - בירור נוסח האר"י ז"ל, ירושלים תשס"ד. חשוב להדגיש כי הכינוי "נוסחי החסידים" איננו מדויק, מאחר ונוסח זה החל להיווצר, ואף הגיע לדפוס, בידי מקובלים אשכנזים, עוד לפני שקמה תנועת החסידות. על האפשרות שהאר"י עצמו התפלל בנוסח אשכנז, אלא שערך הגהות בנוסח התפילה הספרדי עבור תלמידו מהר"ו, ראה מאמרי: 'עוד בענין נוסח יי מלכותיה (קאים) לעלם ולעלמי עלמאי - תגובה לתגובה ומילואים', קובץ בית אהרן וישראל גיל' קצ'ח (אב אלול תשע"ח) עמ' קמג-קמו.

⁴³ שהם כשמונים וחמישה אחוז מסידורי הגניזה. ארליך, רשב"נ [לעיל הע' 1], עמ' י הע' 5.

⁴⁴ אלא שיהודי מצרים נהגו לקצר ולהשמיט הרבה, אפילו משפטים ומילים שהם חלק מהנוסח הבסיסי היסודי, וראה לע"ע: ארליך, עמידה [לעיל הערה 1], עמ' 118, 117-119.

- **מצרים הבינוני:** נוסח הרבה סידורים בגניזה הקהירית המורכב מנוסח **מצרים הקצר ומצרים הארוך**, וכדלהלן בפרק ו ד"ה מטבע.
- **קנדיה** (מהגדולים שבאיי יון): הרכבת נוסח **רומאניה** עם נוסחי **צרפת ואשכנז**. עיין להלן בפרק ח.
- **קורפו:** נוסח זה הוא הרכבה של נוסח **רומאניה** עם נוסח **איטליה** (ונוטה יותר לרומאניה, ויש בו כמה דברים ייחודיים שכנראה היו בנוסח רומאניה הקדום). עיין להלן בפרק ח.
- **סיציליה:** נוסח זה הוא הרכבה של נוסח **רומאניה** עם נוסח **איטליה** וכן כולל השפעות של נוסח צפ"א שהיה נהוג בקהילת המערביים בסיציליה, עיין להלן בפרק ח.
- **כפא:** בעיקרו הוא נוסח **רומאניה** הנדפס, אך עם הרבה הוספות מנוסח **פרס**. עיין להלן בפרק ח.
- **תימן שאמי:** בעיקרו הוא נוסח **ספרד** (המאוחר = סידורי ליוורנו) עם **שרידים מנוסח תימן בלדי** הלקוח מהרמב"ם או מתימן הקדום שלפני הרמב"ם, וכדלעיל הע' 14 וסביבתה.
- **נוסחי החסידים המכונים נוסח ספרד:** הרכבה של נוסח **אשכנז** עם נוסח **ספרד** (המאוחר), בתוספת **קצת תיקוני נוסח המיוחסים להאר"י ז"ל**⁴².

⁴² רבים סבורים בטעות כי האר"י חידש נוסח תפילה חדש ("שער הכולל"), אך תלמידו המובהק הגר"ח ויטאל זצ"ל העיד בפירוש (שער הכוונות, עניין נוסח התפילה, דף נב טור ב) שנוסח התפילה שמהר"ח קיבל מרבו הינו הנוסח הספרדי שהיה נפוץ בימיו (דוגמת סידור ונציה רפ"ד) והאר"י רק הגיה בנוסח זה כמאה תיקוני נוסח קטנים - **רובם** ע"פ הדקדוק ו**מיעוטם** ע"פ חכמת הקבלה, ואכמ"ל. וגם תיקונים אלו לא חידשם האר"י מדעתו אלא לקחם מנוסחים אחרים שהיו נפוצים בימיו (ובהרבה מהם מדובר בסך הכל בבחירה של נוסח אחד מתוך כמה נוסחאות שנהגו בספרד עצמה). וראה גם: ר' נתנאל מנצור, 'מנהגים מסוימים לבני אשכנז ע"פ האר"י ז"ל', בתוך: ספר ארזים - גנוזות וחדו"ת, ירושלים תשנ"ב, עמ' שיג-שטז. ואפילו אותם ההגהות המעטות שטעמן על פי הקבלה מ"מ יש להן גם טעמים על פי הפשט, וראה מאמרי: 'כי הוא "אל" זן - ביאור בהגהת האר"י', מנורה בדרום כד (תמוז תשפ"א), עמ' קלד-קלח; 'בירורי נוסחאות בתפילת מוסף של שבת', מנורה בדרום כ (אדר תשפ"א) עמ' ס-סו. קהילות החסידים חצפו להתפלל בנוסח האר"י ז"ל, אך לא היה להן סידור ונציה רפ"ד, ולכן לקחו את תיקוני האר"י ז"ל (חלקם לא הגיעו אליהם בנוסח מדויק בעקבות שיבושים בהעתיקות ספרי האר"י ז"ל, וחלקם אף לא הגיעו לידיעתם כלל עקב העובדה שהכתבים המדויקים בעריכת מהר"ח ומהרש"ו לא נדפסו בזמנם) ושיבצום בנוסח אשכנז, וגם הוסיפו הרבה מנוסחאות סידורי ספרד שהיו בתקופתם (לא ברור ע"פ איזה קריטריון. על הקריטריונים לשינויים בסידור בעל התניא, ראה: ג' אבערלאנדער, הסידור, תשס"ג). בירור נוסח האר"י ז"ל האמיתי (שלפי האמור נכון יותר לקרותו 'הנוסח הספרדי המוגה ע"י האר"י ז"ל'), ומקורות לתיקוני האר"י ז"ל, ועל הקשר המפוקפק של נוסחי החסידים אליו, ראה:

ב. הענף הרווח שאני מכנה **"מצרים הקצר"**, הכולל את רוב קטעי הגניזה מן השנים 950-1100, ובהם נוסח רב סעדיה גאון בסידורו עם שרידים קלים מנוסח מצרים הקדמון (וכן השאירו את נוסח מצרים הקדמון לאותם הקטעים שמשום-מה הושמטו לגמרי בסידור רס"ג, כגון ברכת אלהי נשמה⁴⁵ ומודים דרבנן). וע"ע לקמן בפרק יב ד"ה וכן לגבי, שהניקוד של מצרים הקצר לקוח כולו ממצרים הקדמון.

ג. הענף המאוחר שאני מכנה **"מצרים הארוך"**, נמצא ברוב קטעי הגניזה המאוחרים מן השנים 1100-1500, נוסח זה שייך ל"נוסח המזרחי המורחב", ובפרט הוא דומה לנוסח אר"צ-דמשק.

מטבע הדברים. יש הרבה קטעי גניזה המורכבים משלושת הנוסחאות האלו, ובפרט מצויים הרבה קטעי גניזה המשלבים את נוסח מצרים הקדמון יחד עם נוסח מצרים הקצר בווריאציות שונות בלי שיטתיות ואחידות, וכן יש הרבה המשלבים את נוסח מצרים הקצר יחד עם נוסח מצרים הארוך (קטעים אלו הם די מאוחדים בנוסח, ואני מכנה אותם "נוסח מצרים הבינוני", אך כאמור אין זה אב-נוסח לעצמו, אלא נוסח המורכב מנוסח מצרים הקצר ונוסח מצרים הארוך). מלבד כל אלו יש כמובן קטעי גניזה בבליים שמשלבים בתוכם נוסחאות א"י, כך שניתן למצוא קטעי גניזה שהם שילוב של מצרים הקדמון עם א"י, או מצרים הקצר עם א"י.

מלבד זאת קיימים מאות סידורים שנמצאו בפועל בגניזה הקהירית, אך לאמיתו של דבר אינם סידורים של קהילות מקומיות ותיקות במצרים, אלא הם עותקים של סידורים שהגיעו למצרים מאחת מ-11 הקהילות הנזכרות לעיל, ואינם משקפים כלל את נוסח מצרים המקומי. בעיקר מצויים הרבה קטעי גניזה שהם למעשה סידורים ספרדיים⁴⁶ וסידורים של מנהג צפון א"ה הקדום⁴⁷. כל זאת מלבד הקטעים הרבים בגניזה

45 השערה לסיבת השמטת ברכת אלהי נשמה בסידור רס"ג, ראה: י' זייבלד וי' שורקין, 'דף מסדר ברכות קדום למנהג ארץ ישראל', בית אהרן וישראל, גליון רד (אב-אלול תשע"ט), עמ' לה-לח.

46 יותר מחצי מקטעי הגניזה של סידורים ספרדיים בגניזה, שהובאו בספרו של אורי ארליך על העמידה (לעיל הע' 1), הינם קטעי גניזה מאוחרים שהועתקו ישירות מסידורי הדפוס הספרדיים, למרבה הפלא רוב קטעים אלו תוארכו בספר הנ"ל על ידי ע' אנגל כקדומים לתקופת הדפוס, וזאת בניגוד לתיארוך הקטעים המזרחיים בגניזה של הנ"ל, שאכן מקבלים אישור גדול מכל המיפויים הנעשים על ידי. במקום אחר אני עתיד להאריך על כך בס"ד.

47 במצרים בסוף תקופת הראשונים חיו הרבה מהגרים מספרד ומסציליה, ויתכן שאף נוצרו במצרים קהילות רשמיות של מנהגים אלו, ומהם הגיעו סידורים אלו לגניזה, אך עכ"פ אין זה מנהג עתיק שמשקף את נוסח מצרים הישן. בנוסף לכך קיימים שלושה קטעי גניזה קדומים המייצגים נוסחאות ייחודיות, ולאחר עיון ממושך התברר לי שאחד מהם הוא הרכבה של ספרד-מצרים הקדמון (קטע ע בספרו של ארליך על העמידה הנזכר לעיל הע' 1), השני מכיל הרכבה של אר"צ-מצרים הקדמון (קטע קסד בספר הנ"ל), והשלישי מכיל הרכבה של פרס-מצרים הקדמון

השייכים לסידורי רס"ג ורשב"ן ורמב"ם ודומיהם. חשוב לציין שרבים מכתבי היד של הנוסחים האלו שנמצאים בספריות השונות לא מזוהים נכונה, והם עדיין רשומים בקטלוגים השונים כסידורים רגילים⁴⁸, וזה עשוי להטעות את החוקר המצוי⁴⁹.

פרק ז. נוסחי ארץ ישראל

כל הנוסחאות שנזכרו כאן הן ממשפחת **'נוסח בבל'**⁵⁰, ומלבדן יש בידינו **נוסחי ארץ ישראל** הקדומה (כפי שנהגו בזמן גאוני א"י, כמנהג אבותיהם כנראה מימי החורבן, וכמשתקף בתלמוד ירושלמי ומדרשי א"י), שנשתמרו בקטעי הגניזה המעטים

(קטע רעט בספר הנ"ל). ומכאן יש להסיק שהיו מהגרים קדומים שהגיעו למצרים וערכו לעצמם שילובים בין נוסח ארץ מוצאם לנוסח מצרים המקומי.

48 זאת מלבד מה שהתגלה לאחרונה שבגניזה פזורים עשרות טפסים של שרידי "סידור הגאונים הקדום" - הסידור שקדם לסידורי רב עמרם ורב סעדיה (ראה לעיל הע' 16), ועד כה כל הקטעים הללו נחשבו במחקר לסידורים רגילים מן הגניזה לכל דבר ועניין.

49 לצערי במחקר הקלאסי דנים החוקרים בנשימה אחת בכל קטעי הגניזה הבבליים כמעט בלא שום הבחנה, ודין גרמא לשיבושים רבים ויסודיים בכל חקר נוסח התפילה. חשוב לציין כי לפי כל האמור בפרק זה, עיקר הנוסחאות הבבליות הנמצאות בגניזה קהיר הינם: נוסח מצרים הקדמון שהוא תת ענף של נוסח צפון א"י, נוסח מצרים הקצר ההולכים לאורו של נוסח רס"ג, נוסח מצרים הארוך הדומה מאוד לנוסח אר"צ ודמשק. חלק גדול מקטעי הגניזה מייצג את אחד משלושת הנוסחאות הנ"ל בטהרתו, וכל שאר קטעי הגניזה הבבליים רובם ככולם אינם אלא תרכובות ומיזוגים אישיים שנוצרו באדמת מצרים, ולא רק שאין בנוסחים אלו תועלת למחקר, אדרבה הם גורמים לערבוב גדול והטעייה גדולה לחוקרי התפילה, הרואים את נוסח קטעים אלו וחושבים לתוכם שזהו נוסח העומד לעצמו, ולא מודעים לכך שהוא נוסח מורכב ולא מקורי. והוא הדבר אשר כתבתי לעיל הע' 3: "לגבי נוסחי בבל, **נוכל לקבל כמעט את אותם נתונים מתוך אלפי הסידורים השלמים**, וקטעי הגניזה לעניין זה אינם משנים את התמונה הכללית", שהרי את בסיס נוסח מצרים הקדמון אנחנו כבר מכירים מכתבי היד השלמים של נוסח צפון א"י, ואת נוסח מצרים הקצר אנחנו כבר מכירים מעדי הנוסח השונים של סידור רס"ג הן מהגניזה והן מחוצה לה, ואת עיקר נוסח מצרים הארוך אנחנו מכירים כבר מעדי הנוסח השלמים של נוסח אר"צ ודמשק.

50 אין זה סותר להשערה על נוסחאות שונות, כגון נוסח אשכנז ורומא, שיש בהן שרידים בודדים מנוסח ארץ ישראל. כי גם לשיטתם כמעט כל נוסח אשכנז ורומא הם למעשה נוסח בבל, וכבר כתב אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 428: "ההשפעה הארץ-ישראלית עיקרה בתחום הפיוט שבתפילה, אך תפילות הקבע מקורן דווקא בהשפעה הבבלית". וכבר הארכתי טובא על נושא זה בהתכתבות ארוכה: א' גבאי וד' הילדסהיים, 'האמנם בירכו באיטליה על נר יו"ט, והמסתעף לכללות מנהגי ארץ ישראל באשכנז ואיטליה', ירחון האוצר, 41 עמ' קנו-קעא, 42 עמ' רפא-רפג, 43 עמ' ק-קג, 44 עמ' שכח-שמא. על השפעות קדומות של נוסח א"י על נוסח יהודי בבל עצמם, עיין מה שכתבתי בספרי "תפילת שמו"ע לפי נוסח פרס ובוכרה", אופקים תשע"ח [ישנו באוצר החכמה], עמ' 43.

שמקורם בקהילה הארצישראלית בקהיר. גם נוסח זה אינו אחיד והוא מחולק לנוסחים שונים, ולדוגמה בתפילת העמידה לחול הם מתחלקים לדעתי לחמישה ענפים שונים, ואכמ"ל. כתבי היד המאוחרים של מנהג א"י בגניזה מושפעים הרבה מנוסחי בבל שנהגו בקהילות הבבליות במצרים⁵¹.

פרק ח. מנהגי ביזנטיון-רומאניה

מנהג רומאניה העתיק, התפללו בו התושבים המקוריים **ביון וטורקיה (ביזנטיון)**, המכונים גם **'גריגוש'**⁵² או **'בני רומאניה'**⁵³. יש להם סידורי דפוס משלהם, וכן סדר הפטרות **שכמעט אין בו הפטרה אחת כשלנו** (התברר שסדר ההפטרות שלהם הוא שריד של מנהג א"י הקדום בו סיימו לקרוא בתורה בשלוש שנים, ולכן היו להם הפטרות שונות לגמרי), ונזכרו מנהגיהם פעמים רבות בספר כנסת הגדולה בשם "מנהג ק"ק רומאניה". למנהג זה שייכים מנהגי **כפא וקנדיא וקורפו וסציליה** (=סציליה המקומי, ולאפוקי מן "המערביים שהתגוררו בסציליה" השייכים לנוסח צפון"א הקדום וכן"ל פרק ד אות ו), אלא שכל אחד מהם ספג השפעות מנוסחים נוספים, וכמפורט להלן.

בימינו בתי כנסת רומאניוטים מצויים ביוון בערים יאנינה ואתונה (התפילות בנוסח זה מתקיימות בעיקר בימים נוראים) ובניו יורק (בשבטות וחגים). בשכונת אהל משה שבנחלאת בירושלים קיים עד היום בית כנסת של רומאניוטים יוצאי יאנינה בשם "בית אברהם ואהל שרה לקהילת יאנינה", המשמר חלק מהפיוטים מהמחזור הרומאניוטי ואת המנגינות של בני קהילת העיר יאנינה שביוון, אך נוסח התפילה בו הינו נוסח הספרדים.

כאמור לעיל נוסחי ביזנטיון עצמם מתחלקים למספר ענפי נוסח. עד לפני כעשרים שנה רובם ככולם היו מקוטלגים תחת השם "מנהג רומאניה", והיה קשה עד מאוד לסווגם לתתי נוסח מובחנים, והם היו בעיניי בבחינת "קשר גורדי" שצריך אומן להתירו. אולם הרב אברהם לוין ערך בעניין נוסחי רומאניה מחקר מקיף, ועל סמך קורפוס הפיוטים כולו חילק את מנהג רומאניה לחמישה ענפי נוסח: רומאניה, קנדיא, קורפו, כפא, ועוד ענף נוסף שהרב לוין מכנהו "פוליא" וכותב השורות מכנהו

51 כאן המקום להזכיר את דברי ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, עמ' 31 הערה 88: "גם בשאר מנהגי תפילה 'בבליים' לפחות אחדים מהם אינם אלא מנהגים ארץ-ישראלים שוליים, שהועדפו משום מה בחו"ל".

52 ראה להלן הע' 60.

53 כך היה הכינוי של איזור ביזנטיון בדורות הקודמים, ואין לו קשר למדינת רומניה דהיום.

"סציליה"⁵⁴. מחקרו של הרב לוין האיר את עיניי בסוגיא סבוכה זו, ועל פיו המשכתי לקטלג את ה**סידורים** של המנהגים הנ"ל (מאחר והרב לוין עיקר עיסוקו הוא בתחום הפיוט), ואכן מצאתי שגם בנוסח הקבע החלוקה הנ"ל בולטת ונכונה ביותר⁵⁵.

אציין כאן בקצרה את הסידורים העיקריים של כל ענף שיש בהם את רוב תפילות הקבע:

עדי נוסח מנהג רומאניה: דפוס ראשון קושטא ר"ע, דפוס שני ונציא רפ"ג (הדפוס השני מועתק כמעט אות באות מהדפוס הראשון), וכל הדפוסים אחריהם של "מנהג רומאניה" (בחלקם יש השפעות מעטות של מנהג קורפו); סידור שלם כתב יד גינצבורג 746 ס' 48768, המאה ה"ט"; סידור חלקי פטרבורג רוסיה 144 ס' 51480; סידור ביזנטי מן הגניזה טופס הפזור בכמה דפים: T-S AS 102.13+ T-S AS 102.113+ T-S AS 103.127+ T-S AS 103.71; סידור קדום כמנהג רומאניה, מאה י"ב, ספריית רוסיה אנטונין 3, ס' 46352.

עדי נוסח מנהג קנדיא: סידור שלם, מאה י"ד, כתב יד לונדון 9150 ס' 6586; כת"י פרטי מהמאה ה"ט", לשעבר היה באוסף סמינר ברסלאו מספר 8, צילומו נמצא ביד ר' יצחק סף שליט"א; מאה ט"ו, כתב יד פריס כ"ח 58 ס' 1350; מאה ט"ו, כת"י ירושלים 3318.8; מאה י"ז, פרמה 2587 ס' 14297.

עדי נוסח מנהג קורפו⁵⁶: כת"י פריס 616 משנת רפ"ז (או רפ"ט), מכונה "רומאניה ס" בספר מחקרי תפילה ופיוט של דניאל גולדשמידט; בהמ"ל 4079,5 ס' 24981; מאה י"ד, פריס 606 ס' 11491, מכונה "רומאניה פ" אצל גולדשמידט הנ"ל; סידור עם פירוש ע"ד הקבלה, כ"י פריס 596, ס' 31438, המאות ה"ד-ט"ו; סידור קורפו פרמה 1782 ס' 11460, נכתב בליצ'י שבדרום איטליה בשנת רמ"ה.

עדי נוסח מנהג סציליה: כת"י לונדון המוזיאון הבריטי 11669 ס' 8363, מאה ט"ז-י"ז, סידור זה היה שלם בעבר הרחוק, אולם כבר לפני מאות שנים נתלשו ממנו כמחצית דפיו והושלמו בכתב אחר ובנוסח קורפו, כך שלמעשה חצי הסידור הלז הינו

54 מחקרו של הרב לוין טרם התפרסם בדפוס, אולם הוא הואיל לשתפני במסקנותיו העיקריות, וכן הרשני להשתמש בקטלוג שהכין על **מחזורי** רומאניה, ובו פירוט על כל כתב יד שיש בו פיוטים לאיזה ענף הוא שייך.

55 יש לציין שבשנים האחרונות הרבה פריטים תוקן שמם בקטלוג הספרייה הלאומית לאור הערותיו והערותיו לצוות הספרייה.

56 בפסקה זו הובאו רק סידורי קורפו המהימנים מהמאות ה"ד-ט"ו, שיש בהם תפילות גם לחול ושבט והם נקיים מהשפעות ספרדיות. סידורי קורפו מהמאות י"ז-י"ח מכילים נוסח רומאניה רק **למועדים** (וכנראה בימות השנה הרגילים התפללו בסידורי דפוס ספרדיים), וגם בהם יש השפעות ניכרות של נוסח הספרדים.

בנוסח סיציליה וחציו בנוסח קורפו⁵⁷; סידור סיציליה כתב יד ניו יורק בהמ"ל 4451; קטע כריכה ממחזור סיציליה לטינה 3 ס' 6989.

עדי נוסח מנהג כפא: דפוס מנהג כפא הנדפס בקלעא בשנת תצ"ה; סידור כפא עם יותר השפעות פרס, ההוראות בפרסית, הכתיבה פרסית ומושפעת מעט מכתביה מזרחית, מאה י"ז, רוסיה פטרבורג 140 ס' 51229; סידור מנהג כפא מיוחס לפרס שחרית לחול, ספריית אוניברסיטת ברמינגהאם שבאנגליה 14 ס' 14604; סידור כפא 375 ס' 53548; סידור כפא מיוחס לרומאניה רוסיה 1696 ס' 49090; סידור מנהג כפא מאה י"ז-י"ח, כת"י רוסיה 18, ס' 69264; סידור מנהג כפא כת"י רוסיה 467 ס' 53696; מחזור כפא לתשרי, עם יותר השפעות מפרס, מוסקבה ספריית המדינה 78 (109) ס' 52013; מחזור ליום כפורים כמנהג כפא משנת ת"ס, כת"י בהמ"ל 4818 סה"ל 25719; מחזור מנהג כפא לימים נוראים ולסוכות, הספרייה הלאומית של רוסיה, סנקט פטרסבורג, רוסיה Ms. EVR I 150, ועוד רבים (חלק גדול מסידורי כפא עד לאחרונה היו מקוטלגים בטעות כנוסח רומאניה או כנוסח פרס או כסידור ללא זיהוי).

טיב כל נוסח ונוסח מן הענפים הנ"ל:

ענף **נוסח רומאניה** בניגוד לכל שאר הענפים משקף נוסח ביזנטי טהור ללא השפעות חיצוניות, אולם יחד עם זאת הוא משקף את ההתפתחויות המאוחרות של מנהג זה, כלומר שיש בו חידושי נוסחאות שחידשו חכמי רומאניה המאוחרים על פי טענות דקדוקיות, שאינם בשאר ענפי נוסח ביזנטיון, מאחר והם נפרדו לנוסחים עצמאיים לפני שנתחדשו נוסחאות אלו⁵⁸.

נוסח קנדיא הוא נוסח ביזנטי הדומה מאוד לענף נוסח רומאניה אך הוא ספג השפעות לא מעטות מנוסח צרפת (ולעיתים בכל עדי הנוסח שלו מופיע הנוסח הצרפתי, למשל בברכת השנים חורף, אך ברוב המקרים לפחות במיעוט עדי קנדיא נשמר הנוסח הביזנטי המקורי).

57 כל אותם הנוסחאות שבסידור זה השונות מנוסח איטליה הנדפס הובאו במאמר של: י' סרמוניטה 'נוסח התפילה של יהודי סיצליה' בתוך הספר 'יהודים באיטליה - מחקרים', ירושלים תשמ"ח. והוא החוקר הראשון שהעמיד על ייחודיות נוסח זה והוכיח שנכתב בסיציליה. התגלית שהחלק השני הוא נוסח קורפו היא חידוש של הרב לוי הנוכח. התגלית שנוסחאות הקבע בחלק הראשון הסיציליאני זהות לנוסחאות הקבע של כתב יד ניו יורק בהמ"ל 4451, היא מכותב השורות.

58 לדוגמא בענף נוסח רומאניה בכל כתבי יד והדפוסים (ומשם לנוסח כפא): "**המשיב** שכניתו לציון" וכן "**והשיבנו** בתשובה שלמה לפניך", מחמת שבלשון מקרא אין שורש 'חזר' ורק בלשון חכמים יש שורש כזה. ואילו בשאר ענפי נוסח ביזנטיון (קנדיא קורפו סיציליה) הנוסח הוא "**המחזיר** שכניתו לציון" ו**החזירנו** בתשובה שלמה לפניך" וכמו בכל שאר עדות ישראל. וע"ע בספרי ידיעות נכבדות (טרם נדפס) בערך: "רומאניה (ביזנטיון) - חכמי רומאניה הקדמונים הגיהו הרבה נוסחאות בתפילה ופיטים על פי כללי הדקדוק וצחות הלשון, וכן שינו מנהגי הלכה מטעמים שונים".

נוסח קורפו הוא נוסח ביזנטי, השונה לא מעט מהענפים של רומאניה וקנדיא (וכנראה בנוסח קורפו נשמרו כמה וכמה נוסחאות שהיו במקצת רומאניה הקדום), ומלבד זאת ענף קורפו ספג השפעה לא מעטה של נוסח איטליה. מלבד זאת עד נוסח אחד של קורפו מושפע מקנדיא (פריס 616), ועד נוסח אחר שלו מושפע מסיציליה (פרמה 1782). לדעת הרב לוי הנ"ל נוסח **קורפו** הוא **כנראה נוסח דרום איטליה** האבוד⁵⁹, ויש לו לכך כמה הוכחות, הן מהפיטים הייחודיים למנהג זה שנתחברו בידי פייטנים מדרום איטליה, והן מכך שכמה עדי נוסח של מנהג זה לא נכתבו בקורפו אלא בדרום איטליה.

נוסח סיציליה הוא נוסח ביזנטי, השונה לא מעט מהענפים של רומאניה וקנדיא, ומלבד זאת הוא ספג השפעות לא מעטות של נוסח איטליה (אבל מדובר בהשפעות אחרות מההשפעות שיש על נוסח קורפו), וכן מעט השפעות של נוסח צפון של קהילת המערביים בסיציליה (כגון תוספת בברכת הגבורות: "**ומחזיר נשמות לפגרים מתים** ומקיים אמונתו לישני עפר"; ותוספת בברכת העבודה: "והשב את העבודה לדביר ביתך ושכון בציון עירך בימינו ויעבדוך בניך בירושלים"). יש השפעות של נוסח אשכנז-צרפת לפחות על חלק מעדי הנוסח של מנהג זה (כת"י ניו יורק 4451).

נוסח כפא הוא הנוסח של יהודי חצי האי קרים המכונים 'קרימצ'קים'⁶⁰, בעיקרו הוא נוסח רומאניה הנדפס, אך עם הרבה הוספות מנוסח פרס⁶¹.

59 הנזכר בשו"ת הרד"ך בית יא: "במתא ארטא נתיישבו ארבעה קהלות קורפייטי וסיסלייני וקאלברסי ופוייזי [בהמשך התשובה שם הם מכונים קורפו סיסיליא קלאבריא ופוליא] וכל קהל בית הכנסת לעצמם נוהגים כמנהגם כאשר היותם במקומם וקהל קאלברסי הסכימו במעמד טובי קהלם שלא יורשה אחד מהם להפרד מהם וללכת להתפלל בשום אחד מבתי כנסיות האחרים" עיי"ש. גם בשו"ת מהרש"ם שהבאתי לעיל סוף פרק ב הזכיר את ק"ק קאלבריא וק"ק פוליא, עיי"ש.

60 בהקדמת סידור כפא (מועתק בספר 'משא קרים' עמ' 117), מנהג ק"ק כפא אשר המה בגלילות ארץ קרים ואגפיה הנוטה רובו ככולו למנהג רומאניה הנקראים **גריגוש**, היא מנהג החזניא [...] ע"פ הנהגת החכם השלם הדיין המצויין הגבר הוקם על הרב הכולל כמוהר"ר מושה הגולה זצוק"ל היוצא מגלות כיבו [= קייב שבאוקראינה]. נוסח כפא החזיק בטהרתו זמן רב, אך לבסוף גם שם ניצח הנוסח הספרדי, ובערך בשנת תקע"ד קיבלו עליהם בני כפא שבקרים את נוסח הספרדים (עדות הגררנ"ר רבינוביץ [בעל הדקדוקי סופרים] במכתבו משנת תרל"ד שנתפרסם בישורון כ"ג עמ' שכח).

61 ומאכן חשיבותו לשחזורו המלא של נוסח פרס, ובפרט לפיטים שכמעט לא נשתמרו בכתבי היד הפרסיים. מוצא יהודי כפא תואר בפרוטרוט בספר משא קרים עמ' 148-150, והוא: בבליים ופרסיים שהגיעו לכפא בשנת ד' אלפים תתקע"ט (אלף כת"ר לשטרות), בני רומאניה שהגיעו בשנת ר"ז ואח"כ קהילה אשכנזית ובראשם ר' משה הגולה (שכידוע הוא מחבר ספר שושן סודות) שנפטר בשנת רפ"ב, ועיין בכתב עת סיני גליון שח עמ' קפז. וע"ע בספרי "תפילת שמו"ע לפי נוסח פרס ובוכרה", אופקים תשע"ח [ישנו באוצר החכמה], עמ' 7-8.

פרק ט. מנהגי מחוזות אלג'יריה

במדינת אלג'יריה קיימים ארבעה אזורים בעלי מנהגים שונים⁶²:

א. העיר אלג'יר וסביבותיה: לשם הגיעו מגורשי קטלוניה שבספרד. רבים מיהודי קטלוניה עברו בהגירה ההמונית שהייתה לאחר הפרעות בשנת קנ"א למדינת אלג'יריה ובראשם הריב"ש והרשב"ץ, רובם הגיעו לעיר אלג'יר וסביבותיה והביאו עמם את נוסח קטלוניה הנ"ל, והשפיעו הרבה ממנהגיהם על מנהגי העיר, עד שלבסוף הקהילה המקומית התמזגה ובטלה בתוכם. לפיכך נוסח קטלוניה נשתמר ברובו בעיר אלג'יר וסביבותיה עד המאה ה"ח, אך הוא ספג השפעות מן הנוסח הספרדי הנדפס, שהלכו וגברו מזמן לזמן⁶³. לכן ככל שכתב היד קדום יותר יש בו פחות השפעות ספרדיות. כמו כן בנוסח אלג'יר קיימים שרידים מעטים של נוסח צפון-א הקדמון שהיה נהוג אצל התושבים המקומיים קודם בואם של המהגרים הספרדים.

ב. מחוז קצנטינה (כיום קונסטנטיין): לשם הגיעו פחות מגורשי ספרד, ולכן שרדו שם מנהגים בודדים עתיקים⁶⁴. המנהגים הספרדיים שלהם אינם כמחוז קטלוניה אלא כשאר מחוזות ספרד, ניגון וטעמי קריאת התורה שלהם דומים לניגון התוניסאים וכן דומים קצת לניגון הספרדים בירושלים. המחזור לימים נוראים של עדה זו נשתמר בכמה כתבי יד מהמאות י"ז-י"ח, וכן נדפס כמה פעמים במאות השנים האחרונות בשם "מחזור מנהג קצנטינא". בדפוס קיימים רק הפיוטים, ואילו נוסח הקבע הוא כבר כמעט ספרדי רגיל, אבל בכתבי היד נשמר גם נוסח הקבע לתפילות העמידה של הימים הנוראים, והנוסח שם דומה מאוד לנוסח צפון-א הקדמון אך עם השפעות מהנוסח הספרדי המודפס. מערכת הפיוטים של מנהג זה בכתבי היד ובדפוסים היא מערכת ייחודית ממקורות שונים⁶⁵.

ג. העיר תלמסאן והעיר אורן וסביבותיהם: אזור זה סמוך למרוקו ומנהגיהם דומים

62 את עיקרי חלוקה זו למדתי מפי סבי הרה"ג ר' ישראל זרביב שליט"א, שהתגורר בעיר בון שבאזור קצנטינה, וכן שהה שנה שלמה בעיר אלג'יר, והוספתי עליהם כהנה וכהנה.

63 במאה ה"ט בהשפעת כמה חכמים מקובלים עברו רוב בני הקהילה באופן מוחלט לנוסח הספרדי, הדבר עורר אז פולמוס גדול שנתפרסם בקובץ מקבציאל כך לט.

64 כגון: מבטא האות וא"ו כאות וַדְּלִי האנגלית (W) כמנהג כל תושב ארצות ערב, ולא כאות וי האנגלית (V) כמנהג תושבי אירופה ובכללם ארץ ספרד; תיק של ספר תורה כמנהג רוב תושבי ארצות ערב (חוץ ממרוקו), ולא כמנהג ארץ ספרד שהלכו בס"ת בלי תיק המכונה בטעות כיום: 'ס"ת אשכנז'.

65 נציין כי מנהג זה הוא היחיד המשמר הלכה למעשה את סדר העבודה המופיע בסידור רס"ג. כך שמעתי מידידי הרב אברהם לוין.

להם (כגון בניגון וטעמי קריאת התורה). רוב הפיוטים לימים נוראים שלהם קרובים למנהג העיר אלג'יר.

ד. מחוז גרדאייא: מתוך בירורים שערכתי אצל זקני העדה, למדתי שהקהילה בגרדאייא בנויה מיהודים מקומיים קדומים וכן מהרבה יוצאי ג'רבה ודרום מרוקו. לפיכך נוסח התפילה במחוז זה מורכב מכל אלו, ובפיוטי המועדים הוא נגרר אחר ה'קרובץ' של עיר אלג'יר. יש להם סליחות נפרדות משלהם, וכן יש להם הגדה של פסח מיוחדת להם, ובה נמצא הקידוש הארוך בנוסח מרוקו הקדום (שהגיע לקהילת גרדאייא על ידי יוצאי מרוקו וכנזכר), וכן יש להם בסוף ההגדה פיוט ארוך המשולב בתוך אמירת "נשמת כל חי", פיוט זה הינו פיוט נדיר ביותר, הנזכר בשני כתבי היד של סדר רע"ג שנשמט של ליל הסדר (פרט זה הוא כנראה שריד של הנוסח היהודים המקומיים הקדומים בגרדאייא, כי לא מצאנוהו לא בג'רבה ולא במרוקו, וגם הסליחות שלהם שייכים כנראה לנוסח המקומי).

פרק י. האחידות הפנימית של נוסח אשכנז

בכל הנוסחאות הנ"ל ישנם חילוקים פנימיים רבים בכתבי היד והדפוסים של אותו הנוסח, המתבטאים בהוספת מילה או שתיים בכל כמה שורות. יוצא מן הכלל הוא נוסח אשכנז שבו כל כתבי היד והדפוסים מאוחדים יחסית סביב נוסח אחד ומיוחד, והחילוקים ביניהם הם בעיקר באותיות, ובאופן נדיר יחסית גם בתיבות בודדות. הדבר נובע מהקפדתם של חסידי אשכנז במנין תיבות התפילה כידוע⁶⁶.

פרק יא. מצב המיפוי בנוגע לתחום הפיוט⁶⁷

הדברים האמורים במאמר זה נכונים לא רק לגבי תחום תפילות הקבע, אלא גם לתחום הפיוט (הכולל פיוטים למועדים ולשבתות מיוחדות, קינות לתשעה באב, סליחות לחודש אלול ולתעניות, והושענות), פרט לשינויים הבאים: א. ברשב"ג ורמב"ם אין פיוטים; ב. מנהג תימן בפיוטים לקוח ברובו ככולו מספרד⁶⁸, וקצת מסידור רס"ג⁶⁹

66 אחרי אשכנז הדירוג לגבי האחידות הפנימית הוא: איטליה, פרובנס, ספרד, רומאניה, אר"צ, צפון-א, פרס.

67 אין לי ידע מעמיק בתחום הפיוט, אך נעזרתי בידידי הרב אברהם לוין, שידי רב לו בתחום זה.

68 חלקם הגיע אליהם קודם הדפוסים (כגון פיוט 'עת שערי רצון להפתח') וחלקם עם הגעת הדפוסים הספרדיים לתימן.

69 את ההושענות לסוכות ודאי נטלו בני תימן מסידור רס"ג, יש הסוברים שאף את הקידוש הארוך ופיוט "אתה גאלת" בהגדה של פסח לקחוהו מסידור רס"ג, אך אין הדברים מוכרחים, שהרי הוספות אלו היו קיימות ברוב עדות ישראל כבר קודם סידור רס"ג, ולכן בכל העדות שנהוג בהם

(ולעיתים נדירות מסידור אר"צ⁷⁰); ג. אשכנז, רומא ורומאניה, הפיוטים ברובם מפיטנות ארץ ישראל הקדומה (פיוטי א"י שבנוסח אשכנז, הגיעו לשם בתיווך נוסח איטליה); ד. רס"ג השפיע הרבה על נוסחי פרס ואר"צ⁷¹; ה. אר"צ הושפעה הרבה מספרד; ו. אראגוניה רובה ככולה מנוסח קטלוניה.

פרק יב. מצב המיפוי לגבי ניקוד התפילה

בעוד שבנוסח התפילה יש בידינו 15 מסורות שונות, שהם 11 עדות: אשכנז, ספרד, פרובנס, איטליה, רומאניה, מרוקו, צפ"א-מצרים הקדמון, פרס, סוריה (אר"צ-דמשק), מצרים הארוך, תימן הקדום, ועוד 4 סידורים שנערכו ע"י חכמים שונים: רע"ג, רס"ג (ומצרים הקצר), רשב"ן, ורמב"ם (ותימן), לגבי ניקוד התפילה יש לנו רק 10 מסורות: מאחר ואין לנו כלל סידורים של חכמים מנוקדים, כי סידורי רע"ג רס"ג רשב"ן ורמב"ם אינם מנוקדים (רוב קטעי הגניזה של רס"ג אינם מנוקדים אלא בחלק הפיוט. ומסתבר שאכן רס"ג לא ניקד בסידורו אלא את חלק הפיוט ואכמ"ל). וגם נוסח מרוקו לא נשמר אלא בכתב יד אחד שאיננו מנוקד, ולא נותר לנו אלא 10 העדות הנ"ל.

הוספות אלו יש בהם הרבה שינויי נוסח מן הנוסח שברס"ג, וגם הנוסח התימני שונה בכמה וכמה פרטים מנוסח רס"ג.

70 בספר סערת תימן לרב עמרם קורח (ירושלים תש"ד) עמ' יז כתב: "עוד הגיע לתימן סידור תפילה כמנהג בני חלף נדפס בויניציא שנה הש"ך חלוק בנוסח התפילה וקצת ברכות מנוסח התכלאל וסידורי ספרד וגם נדפס בו סליחות שאינם בשני הסידורים. שני הפיוטים אשר בסידורי ספרד בתפילת ר"ה האחד מתחיל "המלך ה'" והשני "ה' בקול שופר" נמצאו בו משולבים פיוט אחד, מתחיל פזמון ראשון המלך ה' ואחריו ה' בקול שופר, ועל זה הסדר עד הסוף בתוספת וחסרון קצת פזמונים העתיקוהו לתכלאל כתבניתו בשילובו לאומרו קודם התקיעות [וע"י אוצר השירה והפיוט דוידזון מס' 765], גם העתיקו לתכלאל מהסליחות שנדפסו בו סליחה המתחלת "יראים שלחוני" וכו' לאומרה בליל כיפור קודם כל נדרי ויחסו אותה לר' ששון הלוי".

71 חלק הפיוט בסידור אר"צ מושפע רבות מרס"ג: כך נראה ממקומות רבים, וגם מהדירי סידור רס"ג השתמשו בכמה פיוטים בנוסח אר"צ והכניסוהו למדור שנו"ס לפיוטים (לדוגמא: סידור רס"ג עמ' שכ שורה 1; שם עמ' שלא שורה 1; עמ' שלג שורה 1; עמ' רב שורה 1). ובפרט יש לציין שבמחזור אר"צ ח"ב דף קסב לפני ההושענא "אמרו לנמהרי לב חזקו" נכתב 'אלזידא אלתאניה', והכוונה להוספה השניה שהמליץ עליה רס"ג בסידורו עמ' רנא-רנב, וברור שלקחוהו אנשי אר"צ מסידור רס"ג עם הכותרת, כי באר"צ אין לפני כן את הפיוט הראשון שיש ברס"ג [תודה לר' אברהם לוין הנ"ל ששיתף אותי בממצא חשוב זה]. על חלק הפיוט של רס"ג בסידורי הפרסיים ראה בספר 'נוסח התפילה של יהודי פרס בכתב יד', שלמה טל; ירושלים תשמ"א, עמ' כב, שלפחות קורפוס הסליחות בסידורי פרס הוא מסידור רס"ג, וכך כתוב להדיא בכותרת כתב יד פרס, עיי"ש.

ועוד הבדל ישנו בין ניקוד התפילה לנוסח התפילה, שבעוד שלגבי נוסח התפילה של בני אר"צ יש לנו שלושה עדי נוסח, בניקוד התפילה יש לנו רק עד נוסח אחד חלקי⁷². וכן נוסח דמשק הדומה לנוסח אר"צ, נשמר בעיקר בכתב יד אחד גדול שאינו מנוקד. וכן בנוסחי צפון אפריקה יש בידינו מעט מאוד כתי"י, ומחציתם אינם מנוקדים. וכן הקטעים של סידורי אפגניסטן שנמצאו בגניזת אפגניסטן אינם מנוקדים. גם קטעי הגניזה שאנו נעזרים בהם הרבה לבירור נוסח התפילה רובם אינם מנוקדים, ובפרט קטעי הגניזה של מנהג מצרים הקדמון, וגם אותם קטעים שבמקורם הם מנוקדים (ורובם שייכים למצרים הארוך, ומיעוטם לנוסח מצרים הקצר) בדרך כלל מפרסמי הקטעים משמיטים את הניקוד, וכידוע שלחוקר המצוי לא תמיד קל לבדוק את קטעי הגניזה אחד אחד לבדו.

מאיך בכמה תחומים קיים יותר מידע בשטח הניקוד: לגבי נוסח תימן הקדום, רוב נוסח זה לא השתמר, אך הניקוד של נוסח תימן הקדום השתמר כולו בסידורי תימן עד ימינו, שהרי התימנים כיום נוסח תפילתם הוא נוסח הרמב"ם, אך ברמב"ם עצמו אין ניקוד [גם ב'ספר החתום' וקטעי הגניזה וכתבי יד תימן], וע"כ שהתימנים העבירו לנוסח הרמב"ם את הניקוד שהיה להם בנוסח התפילה העתיק שלהם.

וכן לגבי נוסח צפ"א הקדמון, בשטח הניקוד מצטרפים לנו קטעי הגניזה המנוקדים של נוסח מצרים הקצר, שאף שקיבלו על עצמם את נוסח רס"ג, מ"מ לגבי הניקוד מסתמא המשיכו את הניקוד של נוסח מצרים הקדמון, שהתפללו בו במצרים קודם התקבלות נוסח סידור רס"ג, וכן ניתן ללמוד על הניקוד שהיה שגור במצרים מתוך קטעי הגניזה המנוקדים של סידורי רס"ג ורשב"ן.

כמו כן לגבי נוסח פרס, בשטח הניקוד יש לנו יותר מקורות מאשר לנוסח התפילה, כי מצטרף לנו כת"י קדום אוקספורד 1096 ס' 17702 שהוא עותק של סידור רס"ג שנכתב ונוקד בפרס במאה ה"ב-י"ג בידי נקדן מומחה שהקפיד היטב להבדיל בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול⁷³. וכן יש לנו כתב יד של סידור רשב"ן, אוקספורד קטלוג נויבאואר 897 ס' 21856, שנכתב ונוקד בפרס במאה י"ב-י"ג, וגם הוא מסייע לנו בבירור הניקוד הפרסי.

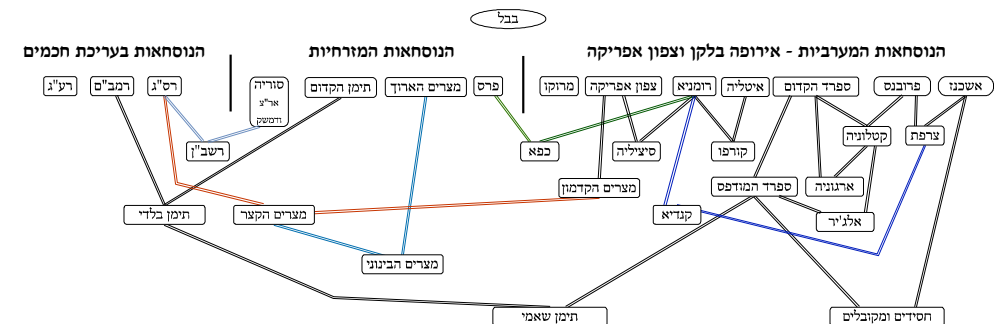
72 ישנם שלושה עדי נוסח בלבד לנוסח אר"צ: דפוס ונציא רפ"ז; כת"י שלם מהמאה ה"ד אוקספורד נויבאואר 1146 ס' 16710; כת"י סינסינטי משנת ה' ק"ע, וכדלעיל הע' 35. כת"י אוקספורד רובו ככולו איננו מנוקד. דפוס ונציא קרוב לוודאי שנוקד בידי נקדן הדפוס האיטלקי בוונציא, ואינו משקף את מסורת אר"צ. ואם כן לא נותר לנו אלא כת"י סינסינטי שלצערנו אינו אלא שריד קטן מסידור גדול.

73 ראה: סידור רס"ג, מבוא עמ' 42 הע' 1. נקדן זה חי בזמן קדום ומשקף שיטה ייחודית, והוא "נת נוסח" לעצמו בתוך מנהג פרס.

סיכום

נמצאים בידינו 11 נוסחאות יסוד של נוסח התפילה בעדות ישראל: אשכנז, ספרד, פרובנס, איטליה, רומאניה, מרוקו, צפ"א-מצרים הקדמון, פרס, סוריה (אר"צ-דמשק), מצרים הארוך, תימן הקדום. כמו כן נמצאים בידינו עוד ארבעה סידורים שנערכו ע"י חכמים קדומים: רע"ג, רס"ג, רשב"ן ורמב"ם. שאר הנוסחאות הן הרכבות של נוסחים אלו: נוסח צרפת הוא הרכבה של נוסחי אשכנז ופרובנס; קטלוניה - הרכבת ספרד ופרובנס; אלג'יר - קטלוניה וספרדי המודפס; ארגוניה - קטלוניה וספרד; מצרים הבינוני - מצרים הקצר ומצרים הארוך; קנדיא - רומאניה וצרפת; קורפו - רומאניה ואיטליה; סיציליה - רומאניה, איטליה וצפ"א; כפא - רומאניה ופרס; תימן שאמי - ספרדי המודפס ותימן בלדי; נוסחי החסידים - אשכנז וספרדי המודפס. החלוקה הזאת נכונה ברובה גם בתחום ניקוד התפילה וגם בתחום הפיוט עם הגבלות מסוימות.

נספח: תרשים חיפוי נוסחי התפילה⁷⁴

74 בתרשים שלפנינו אין משמעות לזוויות הקווים ואורכם. תודה לנועם קפלן על הכנת התרשים.

הרב ד"ר יהונתן וורמסר

לשון הקודש או שפה שמית? תורה ומדע בשאלת מוצא הלשון העברית

מבוא
העולם נברא בלשון הקודש
התאוריה המדעית - תאוריית "עץ השפות"
הבעיות
העברית במעשה הבריאה
מגדל בבל והעברית
סיכום

מבוא

ההשוואה בין הגישה האמונית המקובלת, שעל פיה נברא העולם בלשון הקודש וזו הלשון שבה דיברו אדם הראשון והבאים אחריו עד תקופת מגדל בבל, לגישה המדעית הרואה בעברית¹ לשון מלשונות העולם השייכת לקבוצת השפות השמיות, מעמידה בפנינו סתירה שאיננה פשוטה לפתרון כלל וכלל. למרות זאת, ועל אף העיסוק הענף בדור האחרון בשאלות של היחס בין תורה ומדע, נדחקה שאלה זו לשוליים וכמעט שלא נמצא מי שעסק בה².

בכל שאלה של סתירה, או סתירה לכאורה, בין התורה לבין המדע, או בין התורה לבין תפיסות והנחות מקובלות בעולם המודרני, קיימות שתי גישות עקרוניות אפשריות: אפשר להניח שישנה סתירה, ולכן יש לדחות את זה מפני זה; ובהבנה שונה או בהסתכלות מזווית אחרת ניתן ליישב את מה שנראה לכאורה כסתירה. אך בגישה זו עלול להיווצר עיוות מה, או בהצגת התפיסה המודרנית שלא כתיקונה כדי שתתיישב עם העולה מן התורה, או בביאור דברי התורה בדרך אפולוגטית, מחמת הרצון ליישבם בכל מחיר, אך בהחטאת אמיתות כוונת התורה.

1 יש המבחינים בין "לשון הקודש", דהיינו לשון המקרא או לשון המקרא ולשון חז"ל, לבין "עברית", דהיינו העברית המודרנית. תקפותה של הבחנה זו היא שאלה בפני עצמה הדורשת דיון נפרד. מכל מקום, המונח "עברית" שישמש להלן מתייחס **ללשון של העם היהודי לכל דורותיו**, ובכלל זה לשון המקרא.

2 ככל הידוע לי, העיון היחיד שפורסם בסוגיה זו הוא של פרופ' לובה חרל"פ במאמרה 'העברית - בין "לשון הקודש" לניב שמייכנעני', בד"ד, כתב עת לענייני תורה ומדע, גיל' 11 (תש"ס). בעיונה זה חרל"פ מנסה להקהות את עצם השאלה, לענ"ד שלא בצדק, ובפתרונה היא הולכת בדרך קרובה לדרך שנקטתי כאן, אלא שהיא מתבססת בדבריה על מקורות אחרים, שנראה שיש מקום לערער על הפרשנות שהיא הציעה בהם.

במאמר זה אשתדל לנקוט גישה אחרת. אנסה להציג דברים כהווייתם, בלי לעוות את ההבנה הישירה של דברי התורה או של התפיסות המודרניות ובלי לטשטש את הבעיות העולות מן ההשוואה. מאידך גיסא, ארצה לבחון האם מדובר בסתירות שאין דרך ליישבן, וממילא הנוקט כתפיסה המודרנית הולך שלא כדרכה של תורה, או שמא נוכל לומר, שלפחות לפי מקצת מן השיטות, או לפי פרשנות מסוימת, גם אם איננה היחידה ואיננה ההכרחית - יכולים התורה והמדע לדור בכפיפה אחת.

אף לא נכחד שההנחות המקובלות על פי המדע אינן מאומתות מעבר לכל ספק. ישנם פקפוקים וערעורים בתוך עולם המדע על אותן ההנחות, ועלינו לזכור שאין מדובר אלא **בהנחות**, שאפשר שיתברר שאינן נכונות. לא מן הנמנע שכפי שאירע לאמונה בבריאת העולם, שנחשבה במשך אלפי שנים כעומדת בסתירה למדע ולהיגיון, ובסופו של דבר זכתה לסיוע של ממש מתאוריית המפץ הגדול³, כך, בעוד שנים, אולי גם התאוריות הבלשניות על תולדות הלשון והתהוותה תתמוכנה בעולה מפשרות הכתובים בתורה ומפרשנותם של מרבית חכמי ישראל. עם זאת, אין לנו אלא שופט שבימינו, וכיוון שאלו ההנחות המקובלות, והן מבוססות על ראיות עובדתיות שנראות מוצקות למדי - הרי שומה עלינו לדון בהן ולבחון את היחס ביניהן ובין דברי התורה.

טרם שאגש לגופו של דיון, אציג בקצרה את הנחות היסוד המקובלות בכל צד - הגישה האמונית מכאן והתיאוריה המדעית מכאן. אפתח בגישה האמונית.

העולם נברא בלשון הקודש

קביעה מפורסמת זו, המופיעה בבראשית רבה (פרשה יח), היא היסוד לגישה המקובלת אצל רוב שלומי אמוני ישראל. היא מובעת באופן בהיר ומפורש בספר הכוזרי (מאמר ב אות סה; מאמר ד אות כה), ועל פיו נציג את הדברים להלן.

לשון הקודש נוצרה בידי הקב"ה, ובה הוא ברא את העולם. לאחר מכן נתן הקב"ה את לשון הקודש, כיצירה גמורה ומשוכללת, לאדם הראשון, ובה הוא דיבר. מאדם הראשון יצאה האנושות כולה, וממנו קיבלה את אותה הלשון, ורק בה דיברה תחילה, במשך שנים רבות, עד המעשה במגדל בבל. באותו מעשה המסופר בתורה מבואר שהאנושות כולה הייתה בעלת "שפה אחת ודברים אחדים", כלומר - כל בני האדם דיברו בלשון הקודש. בעקבות המעשה "בלל ה' שפת כל הארץ" - ובזה נוצרו שפות שונות לקבוצות שונות של האנושות. רק מאותו הזמן ואילך התקיים המצב המוכר לנו עד היום, שבו יש מגוון גדול של שפות, כל אומה ושפתה, והן שונות לחלוטין זו

3 הרחבה בעניין זה ישנה בספרו של פרופ' נתן אביעזר, בראשית ברא: בריאת העולם על-פי התורה והמדע, ירושלים תשנ"ד, עמ' 18-27.

מזו. ולעומתן, לשון הקודש נותרה כשפת קודש ליחיד סגולה בלבד, כלומר לאברהם אבינו ולזרעו. והיא המשיכה ועברה מדור לדור כמות שהיא, ובה נכתבו התורה, הנביאים והכתובים.

התאוריה המדעית - תאוריית "עץ השפות"

יסוד מוסד בבלשנות המודרנית הוא ששפות, כל עוד הן בשימוש בקרב ציבור משתמשים, נתונות בתהליכי שינוי מתמידים ובלתי פוסקים. אלו תהליכים איטיים מכדי שנבחין בהם בעת התרחשותם, אך בהשוואה של מצב השפה בין שתי נקודות זמן, לפעמים אפילו בהפרש מספר שנים לא גדול - השינויים ניכרים. בטווח זמן קצר השינויים קטנים ובלתי מורגשים, אך הם הולכים ומצטברים, ולאחר זמן רב משנה השפה את צורתה במידה כה רבה, עד שלפעמים כמעט שאין ניכר הדמיון בין מצב קדום למצב מאוחר של אותה שפה.

כתוצאה מתהליכים אלו, כאשר אין מגע ישיר והדוק בין קבוצות דוברים של אותה שפה במקומות שונים - נוצרים ניבים (דיאלקטים) שונים לאותה שפה, מכיוון שבכל קבוצת דוברים מתרחשים שינויים, ואלו מבדילים את אט את לשונה מלשוניותה של קבוצות דוברים אחרות של אותה שפה, אשר גם בהן מתרחשים שינויים. וכך המציאות היא, שבכל שפה שדוברים מפוזרים על פני שטחים נרחבים או במקומות שאין ביניהם מגע ישיר, כגון אנגלית, צרפתית, גרמנית, ערבית, סינית ועוד ועוד - נוצרים באזורים שונים ניבים של אותה שפה, הנבדלים זה מזה ברב או במעט. תהליכים אלו ידועים ומוכרים והם מתועדים היטב במקרים רבים מאוד.

ההנחה המקובלת בבלשנות היא, שבדרך זו נוצרות גם שפות שונות, וכך נוצרו כל הלשוניות בעולם. לפי הנחה זו, שפות שייכות ל"משפחות". לשפות שונות בנות אותה משפחה הייתה תמיד "אם" אחת, דהיינו לשון קדומה, שממנה התפצלו ניבים, שבסופו של דבר הפכו לשפות נפרדות זו מזו. לדוגמה, רוב לשונות אירופה שייכות למשפחה המכונה "משפחת השפות ההודו-אירופיות". ההנחה היא שראשיתה של משפחה זו בלשון-אם אחת, "אם השפות ההודו-אירופיות". מן השפה הזאת "נולדו", כלומר התפצלו לניבים שקיבלו מעמד עצמאי, כמה שפות, כמו הלטינית, היוונית העתיקה, ההודית העתיקה (סנסקריט), השפה הגרמאנית העתיקה ועוד. שפות אלו הן "ענפים" שהתפצלו מן ה"גזע" שקדם להן, והן חזרו והתפצלו ל"ענפים" נוספים: מן הלטינית נוצרו שפות כגון הצרפתית, הספרדית והאיטלקית, מן הגרמאנית נוצרו בין השאר, הגרמנית, ההולנדית והאנגלית, מן השפה ההודית העתיקה נוצרו שפות

4 הדברים אינם מדויקים לגמרי לפי התאוריות העדכניות, אך לשם הבנת העיקרון די לנו בהצגתם באופן זה.

שונות ברחבי הודו, וכן כיוצא בזה.

כך הוא, לפי התאוריה המקובלת, גם באשר לשפות השמיות. תחילה הייתה שפה אחת - "אם השפות השמיות" או "פרוטו-שמית". ממנה התפצלו כמה "ענפים" מרכזיים: הענף האכדי, הענף הארמי, הענף הערבי, הענף האתיופאי והענף הכנעני. כל אחד מאלו חזר והתפצל לשפות שונות, ומן הענף הכנעני, לצד הפיניקית (השפה שדוברה באזור צור וצידון) והמואבית, נולדה גם השפה העברית. הנחה זו ביחס לעברית מבוססת על קווי שיתוף ללשונות הקרובות לה ועל תכונות רבות של העברית, שעל יסוד השוואה לשפות אחרות והיקש לתהליכים ידועים של שינויים בלשון מקובל לבארן כתוצר של התפתחות ממצב לשוני קדום יותר. אם כן, לפי הנחה זו, העברית המוכרת לנו מן המקרא הופיעה בשלב מאוחר ביחס, והיא תוצר של התפתחות משפות שקדמו לה.

הבעיות

בהשוואה בין התמונה המצטיירת מן התאוריה המדעית ובין התפיסה האמונית עולות כמה בעיות:

- א. מאחר שלפי התפיסה האמונית, השפה העברית היא יצירה אלוהית, ששימשה כבר במעשה הבריאה ואחר כך ניתנה לאדם כמות שהיא, אין מקום לכאורה לטעון שהיא התפתחה משפה שקדמה לה.
- ב. היבט נוסף הסותר את האפשרות שהיו שפות לפני העברית, הוא הביאור שביארו חז"ל (בבראשית רבה הנ"ל) את מעשה הבריאה המתואר בתורה, ולפיו אדם הראשון דיבר בעברית. ממילא, לפי זה, לא הייתה שפה כלשהי קודם לכן, ולא ייתכן שהעברית התפתחה ממצב לשוני קודם.
- ג. גם מהסיפור של מגדל בבל עולה שהלשון העברית קדמה לכל הלשונות, ושימשה את הדורות הראשונים לאחר הבריאה במשך מאות שנים. רק שנים רבות לאחר בריאת העולם נוצרו לשונות אחרות.
- ד. לבד מזאת, בהשוואה לתאוריה המדעית, התורה מסרטטת דרך מעשה מגדל בבל את התהליך של היווצרות לשונות שונות בעולם באופן שונה לחלוטין מן התאוריה המדעית.

להלן נפריד את הדיון לשני חלקים. תחילה נעיין במעמדה של הלשון העברית במעשה הבריאה, שכלפיו מכוונות שתי השאלות הראשונות, ולאחר מכן נדון במעשה מגדל בבל.

העברית במעשה הבריאה

תחילה יש לבחון, האם אכן פשוט וברור לכל הדעות שהקב"ה ברא את הלשון העברית, ונתנה לאדם כמות שהיא, גמורה ומשוכללת? העיון מעלה שאין הדבר כן, ומדברי כמה מגדולי החכמים עולות הבנות אחרות⁵. כך ודאי צריך לומר באשר לשיטת כמה מחכמי ישראל, ובראשם רס"ג⁶ והרמב"ם, שהלשון העברית היא "לשון הסכמית". ונבאר את הדברים על פי דברי הרמב"ם במורה הנבוכים.

בחלק השני של חיבורו (פרק ל), כתב הרמב"ם כך (בתרגומו של אבן תיבון):

וממה שצריך שתדעו ותתעורר עליו, אמרו: "ויקרא האדם שמות" וגו', למדנו שהלשונות הסכמיות, לא טבעיות כמו שכבר חשבו זה.

הרמב"ם מסיק אפוא מן העובדה שאדם קרא שמות לכל בעלי החיים - שכל הלשונות "הסכמיות". כלומר, הלשונות כולן נוצרו במכוון בידי בני האדם, ומה שמאפשר את השימוש בהן הוא ה"הסכמה" בין קבוצת אנשים להשתמש באוסף מילים במשמעות קבועה, דהיינו שפה. בדבריו הקצרים דוחה הרמב"ם את שיטתם של חכמים אחרים (כמו למשל ר' יהודה הלוי⁷), שהלשון העברית היא "טבעית", כלומר שהשם של כל עצם במציאות מתאים לטבעו ונובע ממנו. ולפי הבנת הרמב"ם, אם שמו של כל בעל חיים הוא טבעי לו, אין צורך בקריאת השמות של אדם, שהרי

5 כאן המקום להעיר על ההבנה שהבינו כמה מלומדים בדברי הרמב"ם, כאילו יש בדבריו סתירה לדברי חז"ל. הדברים מוסבים על הרמב"ם בפירושו לבראשית (מה, יב) על דברי יוסף לאחיו "כי פי המדבר אליכם", שלפי דברי המדרש (בראשית רבה צג, י) וקדמוני המפרשים - כוונתו לציין את דיבורו בלשון הקודש. על כך כותב הרמב"ם: "כי איננה ראייה שידבר אדם אחד במצרים בלשון הקודש, כי על דעתו היא שפת כנען [כי אברהם לא הביאו מאור כשדים ומחין כי ארמית היא, והגל הזה עד, ואיננו לשון לאיש אחד לבד אבל הוא לשון כנען], ורבים במצרים ידעו אותו כי קרוב הוא". המשפט שבסוגריים מרובעים מופיע במהדורת הרב שוועל (עמ' רמב) על פי כתב יד אחד, ואינו בנוסחים אחרים. בהנחה שנוסח זה מקורי הוא [והמשפט נשמט בחלק מכתבי היד בטעות הדומות], ברור שאין דעת הרמב"ם כדעת הכוזרי, ולהבנתו לא הייתה לשון הקודש לשונו של אברהם אבינו, אלא לשונה של ארץ כנען. אך אין מכאן סתירה לדברי המדרש שלשון הקודש היא הקדומה שבלשונות ושבה נברא העולם, וגם אין זה סותר את ההבנה שלשון הקודש שימשה את כל בני האדם עד מגדל בבל. שהרי אין מניעה להבין, לפי הרמב"ם, שהייתה זו לשונו של אדם הראשון ולשונם של כל בני העולם עד מגדל בבל, ולאחר מעשה מגדל בבל נותרה לשונם של בני ארץ כנען בלבד. זאת בניגוד להבנת כמה חכמים, שהבינו שדברי הרמב"ם הנ"ל סותרים את ההנחות הללו (השווה: גד בן-רעמי צרפתי, עיונים בלשון העברית, ירושלים התשנ"ז, עמ' 1-4; לובה חרל"פ במאמרה הנ"ל, עמ' 51-52).

6 בספר הדקדוק שלו "צחות לשון העברים" ("אור ראשון בחכמת הלשון", תרגם וההדיר אהרן דותן, כרך שני, עמ' 508-510).

7 ספר הכוזרי, מאמר ד, אות כה.

השם כבר קיים ממילא. ואם כן, מעצם העובדה שאדם קרא בשמות אנו למדים שלשונות נוצרות בפי **בני אדם**, ומכיוון שהמדובר הוא בקריאת השמות של אדם הראשון, ובהנחה שאין הרמב"ם חולק על כך שאדם דיבר בלשון הקודש, מובן שדברי הרמב"ם נסבים גם על לשון הקודש.

ומכאן יש לשאול: כיצד, לפי הרמב"ם, נכלכל את פשטי המקראות, המורים שהקב"ה דיבר עוד קודם לכן בלשון הקודש, ובה הוא ברא את העולם?

הדברים ניתנים ליישוב לפי דברי ר' יצחק אברבנאל בפירושו לבראשית (ב, יט). האברבנאל נוקט את ההבנה שהקב"ה יצר את הלשון העברית ונתנה לאדם, וגם להבנה זו הוא רואה קושי בכך שאדם קרא שמות מדעתו, ואם כן אפוא אין הם יצירה אלוהית לכאורה, אלא מעשה ידי אדם! על כך הוא משיב:

אבל היותר נכון לומר הוא, שהקב"ה ברא הלשון והגביל סידורה מסכימים לטבעי הדברים ולידיעה האלוהית בהם. וכאשר יצר את האדם בצלמו, הנה כמו שהשפיע בו הדעות האמיתיות האלוהיות מבלי לימוד וחקירה וחיפוש כלל, ככה השפיע והטביע בנפשו שורשי הלשון ההוא ההסכמת⁸ בטבע לאותן ידיעות אמיתיות אלוהיות ולנמצאים בעצמם, ונתן באדם כח טבעי להורות על כל נמצאות העולם הרשומים בנפשו בקולות ומלות הרשומים בנפשו בטבע, כדי שמכל צד תסכים לשון האדם לחכמתו יתברך ושניהם יסכימו לטבע הנמצאים כולם...

האברבנאל מסכים שהלשון היא יצירה אלוהית, אבל העברתה לאדם לא הייתה העברה ישירה, על ידי לימוד וכיוצא בזה, אלא דרך הטבעה של תכונות בטבעו של אדם שאפשרו לו ליצור את הלשון בכוחות עצמו. תכונות לשון הקודש המתוארת כאן היא ההתאמה המהותית בין מילותיה ובין "טבעי הדברים", כלומר היות לשון הקודש "לשון טבעית". היכולת שנתן הקב"ה לאדם היא היכולת להבין את טבעו של כל עצם במציאות ולהתאים לו את המילה המתאימה לו בצליליה. בזכות מיומנות זו יכול האדם ליצור את הלשון בעצמו, ולהגיע בדרך זו אל אותה הלשון שיצר הקב"ה ובה השתמש קודם לכן. וכך עשה אדם הראשון.

לפי הרמב"ם, אומנם, הלשון כאמור איננה "טבעית" ואין התאמה של מהות בין המילים ובין המציאות, אך את גרעין ההבנה של האברבנאל, שאדם יצר את לשון הקודש בעצמו מכוח התכונות שהעניק לו הקב"ה, אפשר ואולי אף צריך לומר גם לשיטת הרמב"ם וסיעתו.⁹ ואם כן הוא, הרי שלפי הרמב"ם, האדם יצר את הלשון בדרך

8 צ"ל: המסכמת.

9 ודווקא לשיטת הכוזרי, שכמותה נוקט האברבנאל, נראה שאפשר ליישב את קושינו בדרך פשוטה יותר: אפשר לומר שהשמות שקרא אדם אינם אלא שמות העצמים הנבראים, ולא היו

הסכמית-טבעית, והקב"ה כיוון מראש את הדברים באמצעות היכולות שנתן לאדם, לכך שהאדם יגיע, בלי שיהיה מודע לדבר, ליצירת אותה הלשון עצמה שהשתמש בה הקב"ה. ומאחר שעל פי הבנה זו, לא ניתנה הלשון ישירות מאלוקים לאדם אלא התפתחה מעצמה באדם מכוח התכונות שנטע בו אלוקים, יש מקום להציע שאותה היווצרות טבעית של הלשון לא אירעה בבת אחת, אלא התרחשה בתהליך הדרגתי. אולי אפשר, שהלשון שבה דיבר אדם הראשון לא הייתה העברית המוכרת מן המקרא, אלא שלב ראשוני וקדום, שהלך והתפתח עם הזמן, עד שהתגבש בסופו של דבר להיות הלשון המוכרת מן המקרא¹⁰. לשונו של אדם הראשון, לפי זה, גם היא שם עברית או לשון הקודש עליה, אלא שכיוון שקדמה דורות רבים ללשון המקרא הייתה למעשה שונה ממנה במידה רבה¹¹. כך נוכל לבאר את התכונות הרבות של לשון המקרא שחוקרי הלשון רואים בהן תוצר של התפתחות, ויחד עם זאת להאמין שאדם דיבר בלשון הקודש. ואולי אף מותר יהיה להניח שאותה עברית קדומה היא "אם השפות השמיות", שאת קיומה מניחים חוקרי הלשון כעובדה¹². ואמנם יש להודות שהתיאור שבמקרא אינו מתיישב היטב עם ההנחה שלשונו של אדם הייתה "אם השפות השמיות", שכן המילה "איש", שאדם גזר ב"לשון נופל על לשון" מן המילה "איש" - אינה קרובה לה כל כך ב"אם השפות השמיות" לפי השחזור המקובל¹³.

קודם לכן מילים בלשון לציון עצמים אלו, שהרי רק עתה נבראו.

10 הצעה כעין זו העלתה חרל"פ במאמרה הנ"ל, עמ' 52. אלא שהיא התבססה בדבריה על פרשנים אחרים ועל ניתוח אחר של המקורות העוסקים בעניין.

11 הנחה זו שאנו מניחים על פי הרמב"ם, לא מסתבר להניחה גם על פי הכוזרי. שכן מדוע להניח שייתן אלוקים לאדם לשון שאינה לשון התורה? וגם, אם לשון התורה "טבעית", דהיינו מתאימה במהותה למציאות העצמים ביקום, קשה להניח שגם צורה קדומה שלה השונה במידה רבה ממנה מקיימת תכונה זו, ומדוע לא נתן אלוקים לאדם הראשון את הלשון בצורתה השלמה?

12 ואין כל סתירה להנחה זו מן העובדה שזו נקראת בפינו "עברית" וזו "אם השפות השמיות". וכשם שלמשל לשון המקרא ולשון חז"ל יכולות שתיהן להיקרא "עברית", על אף ההבדלים המרובים שביניהן, מאחר שאין אלו אלא שני שלבים שבאותה שפה שהתפתחה והשתנתה עם הזמן, כך גם "אם השמית" ולשון המקרא, גם אם הן שונות במידה רבה, יכולות היו להיקרא שתיהן בפי חז"ל בשם "לשון הקודש".

13 אין כאן המקום לבאר כיצד ומדוע, ונסתפק בהשוואה לשתי המילים בארמית של התלמוד הבבלי: "איניש" לאיש ו"איתתא" לאישה. הקרבה בין "איניש" ובין "אישה" ברורה, וגם "אישה" מקבילה ל"איתתא", שכן, כידוע, תי"ו ארמית מקבילה לשי"ן עברית. לפי ההנחות המקובלות במחקר, מילים אלו מוצאן בשלב קדום, כנראה ב"אם השמית", שממנו המשיכו שתיהן אל העברית ואל הארמית, ובכל אחת מהן לבשו צורה שונה במקצת. ב"אם השמית" היה שוני בין המילים כעין השוני שביניהן בארמית, והקרבה שביניהן בצורתן העברית היא ייחודית לעברית והיא תוצר של התפתחויות שחלו בעברית. וראה במאמרו של שמחה קוגוט, "לזאת יקרא אשה כי מאיש

ואין לשאול, לפי התיאור המוצע כאן, מה בדיוק הייתה אותה לשון הקודש שבה ברא הקב"ה את העולם - השלב הקדום או זה המאוחר? שכן את זאת לעולם לא נוכל לדעת, כשם שאיננו יודעים מה טיבו של הדיבור שעל פיו נברא העולם.

הדברים האמורים עד כה הם לפי ההבנה המקובלת, שעל פיה דיבר אדם בלשון הקודש. אך למעשה יש מי שדייק מלשון המדרש הנזכר בבראשית רבה, שאדם לא דיבר בלשון הקודש. נבאר את הדברים, ולשם כך נעיין תחילה בלשון המדרש:

'לזאת יקרא אשה כי מאיש לוקחה זאת' מכאן שניתנה התורה בלשון הקודש. רבי פנחס ורבי חלקיה בשם רבי סימון אמרי: כשם שניתנה תורה בלשון הקודש, כך נברא העולם בלשון הקודש; שמעת מימך אומר 'גיני'- 'גיניא', 'אנתרופי'- 'אנתרופא', 'גברא'- 'גברתא'? אלא 'איש ואשה' למה? שהלשון הזה נופל על הלשון הזה.

מפרשי המדרש עומדים על קושי שיש בדברים: כיצד דברי אדם הראשון מוכיחים ש'ניתנה התורה בלשון הקודש'? הרי אלו דברי אדם לאחר בריאתו, וכיצד ניתן ללמוד מהם על לשון התורה בזמן נתינתה? ומה פשר דברי רבי סימון, שהלשון שבה ניתנה התורה מלמדת על הלשון שבה נברא העולם? והרי סביר יותר היה להסיק זאת ישירות מדברי אדם הראשון!

קיימים כמה הסברים במפרשים כדי ליישב עניין זה, ולענייננו חשוב ההסבר של בעל הפירוש "ידי משה", הנדפס בכל מהדורות המדרש המקובלות. לדבריו, יש מחלוקת בין "תנא קמא", דהיינו החכם שהסיק "מכאן שניתנה התורה בלשון הקודש", ובין דברי ר' סימון. לפי הדעה הראשונה יש להבין שדברי אדם שבפסוק (בראשית ב, כג) "וַיֹּאמֶר הָאֱדָם זֹאת הַפֶּעַם עֵצָם מִעֵצָמִי וּבָשָׂר מִבָּשָׂרִי, לְזֹאת יִקְרָא אִשָּׁה כִּי מֵאִישׁ לִקְחָהּ זֹאת" מסתיימים במילה "בשרי". ומכאן ואילך - "לְזֹאת יִקְרָא אִשָּׁה" וגו' - אלו דברי התורה ולא דברי אדם, ובהם באה התורה לתת טעם לפשר המילה "אִשָּׁה". אך אדם עצמו לא אמר זאת, ולפי דעה זו גם לא דיבר בלשון הקודש¹⁴. וכנגד זאת באים דברי ר' סימון, המפרש ש"לְזֹאת יִקְרָא אִשָּׁה" הוא המשך דברי אדם, ומכאן ראייה שהוא דיבר בלשון הקודש. ודבריו באים כתגובה לדעה המובאת לפניו: "כשם שניתנה התורה בלשון הקודש", כפי העולה מהבנת הפסוק על פי דעת "תנא קמא", כך, מוסיף ר' סימון, "נברא העולם בלשון הקודש". אין ר' סימון חולק על

לקחה זאת' - האמנם אטימולוגיה עממית, תרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 298-299. על פי הצעת האטימולוגיה שהעלה שם, קושי זה מתיישב.

14 ואולי גם דברי רבי יהודה בשם רב "אדם הראשון בלשון ארמי סיפר" מצטרפים להבנה זו (סנהדרין ל, ב). אך לא מבואר לפי דבריו אם אדם הראשון דיבר רק בארמית, או שדיבורו בארמית בא לצד לשון הקודש.

עצם דברי תנא קמא, אך סבור הוא שמפסוק זה אין לכך ראייה, אלא יש ללמוד ממנו ש"נברא העולם בלשון הקודש", מאחר שזו לשונו של אדם הראשון.

לפי ההבנה הראשונה, אפוא, לשונו של אדם הראשון אינה לשון הקודש. התורה ניתנה בלשון הקודש, שהיא הלשון שבה דיברו בני ישראל באותו הדור. ועדיין אפשר לפי שיטה זו שהיא גם הלשון שבחר לו הקב"ה מלכתחילה ובה ברא את העולם, אך לשון זו התפתחה בדרך הטבע, ולפי הצעתנו אפשר גם לומר - כשפה מן השפות השמיות, והגיעה לצורתה המוכרת לנו בדור של מתן תורה¹⁵. ואין זו לשונו של אדם הראשון, ואף אין צורך להניח זיקה כלשהי בין לשונו של אדם הראשון לבין לשון הקודש.

מגדל בבל והעברית

עיקר הסתירה בין מעשה מגדל בבל ובין הגישה המדעית נובעת מן ההבנה שאותה "שפה אחת" הייתה לשון הקודש, וכפי שמפרש רש"י במקום, ומקורו ממדרש תנחומא (פרשת נח, סימן ט). אלא שגם בעניין הזה אין הדברים מוסכמים על הכול; אנו מוצאים שנחלקו בזה ר' (א) לעזר ור' יוחנן בירושלמי (מגילה א, ט). לדעה אחת "היו מדברין בלשון יחידו של עולם, בלשון הקודש"; אך לדעה שנייה, כבר אז, לפני שהפיצם ה' על פני כל הארץ, "היו מדברים בשבעים לשון". לפי דעה זו אפוא לא הייתה לשון הקודש הלשון היחידה, ועוד לפני מגדל בבל היו בעולם לשונות רבות. להבנה זו גם אין סתירה ממשית בין דרך היווצרות הלשונות שמצייר המדע כיום ובין המתואר בתורה, ויש להניח שהלשונות התפתחו בנפרד במקומות שונים ובדרך טבעית. ההבדל היחיד בין המצב שהיה לפני מגדל בבל ובין המצב לאחריו הוא ביכולתו של כל עם להבין את לשונותיהם של העמים האחרים: קודם מגדל בבל יכלו אלו להבין את אלו בדרך כלשהי¹⁶, ולאחר ש"בלל ה' שפת כל הארץ" אבדה יכולת זו.

שאלה אחרת שיש להביא בחשבון בעניין הזה היא זהות העמים המשתתפים במעשה. ההבנה המקובלת היא שמדובר בכל בני האדם שחיו בעולם באותה תקופה, וכך היא אכן דעת ר' יהודה בבראשית רבה (פרשה לח, ז), וכן משמע בפרקי דר' אליעזר (כד). אך לפי דברי ר' ברכיה (בראשית רבה לח, ח; וכן מובא בתנחומא, פרשת נח, סימן יח) נראה שרק בני חם היו שותפים במעשה¹⁷. ולפי דעתו יש לומר

15 ואם נניח שגם לשיטה זו מוסכם שבלשון הקודש נברא העולם, יש להבין שלשון הקודש הייתה קיימת אצל הקב"ה עוד טרם בריאת העולם, והוא כיוון את הדברים כך שלשון זו התפתח בדרך הטבע ותגיע לצורתה הקדושה בפייהם של בני ישראל בדור של מתן תורה.

16 וזו כוונת הכתוב "שפה אחת ודברים אחדים" (ראה קרבן העדה במקום).

17 דבריו מוסבים על הפסוק שמתאר את תכנון המגדל: "וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ הִבָּה נִלְבְּנָה לְבָנִים

כנראה שגם הדיבור בלשון אחת וההיפרדות ללשונות שונות אירעה רק לבני חם, ואין מדובר על העולם כולו.

הבנה כעין זו עולה גם מן הגמרא במסכת סנהדרין (קט, ב):

אמר רבי ירמיה בר אלעזר: נחלקו לשלוש כיתות; אחת אומרת: נעלה ונעשה שם, ואחת אומרת: נעלה ונעבוד עבודה זרה, ואחת אומרת: נעלה ונעשה מלחמה. זו שאומרת נעלה ונעשה שם - הפיצם ה', וזו שאומרת נעלה ונעשה מלחמה - נעשו קופים ורוחות ושידים ולילין, וזו שאומרת נעלה ונעבוד עבודה זרה - כי שם בלל ה' שפת כל הארץ¹⁸.

גם לפי התיאור הזה יש להבין שבליטת הלשונות התרחשה רק בקבוצה מסוימת מתוך כל בני האדם. ויש להניח שאומות אחרות שאינן בכלל אומות בני חם, או שאינן מן הכת האומרת 'נעלה ונעבוד עבודה זרה', לשונותיהן מתחילה היו לשונות אחרות, לא לשון הקודש, והן לא נבללו במעשה הזה, אלא התפתחו מראשיתן והמשיכו לאחר מכן להתפתח בדרך הטבעית.

סיכום

מאמר זה בא להציע דרכים ליישוב הסתירות שיש לכאורה בין התיאור שבתורה על פי הבנת חז"ל וחכמי ישראל, ובין ההבנה המקובלת בעולם המדע, באשר להיווצרותה ולשימושה של הלשון העברית. בשאלת היווצרותה של הלשון העברית ראינו כי לפי רס"ג והרמב"ם יש לומר שהלשון העברית נוצרה בדרך טבעית בפי בני אנוש, והקב"ה כיוון אותה כך שתפתח להיות אותה הלשון שבה בחר מראש ובה ברא את העולם. לפי דרך זו אפשר להציע, שהלשון שבה דיבר אדם הראשון הייתה שלב קדום וראשוני של הלשון העברית שאחר דורות התפתח להיות לשון התורה כפי שהיא מוכרת לנו, ואולי אף אפשר שזו "אם השפות השמיות" שאת קיומה מניח מדע הלשון. אפשרות אחרת קיימת לפי דעה המובאת בבראשית רבה כפי שפירשה בעל "ידי משה", והיא שאדם הראשון לא דיבר בלשון הקודש, והלשון העברית נוצרה בשלב מאוחר יותר.

אשר למעשה מגדל בבל, ראינו כי אל מול ההבנה שכל בני העולם דיברו עד אז בעברית ורק משם ואילך התפצלו לשונותיהם, יש מחז"ל שהבינו שהלשונות היו

וְנִשְׁרָפָה לְשׁוֹרָפָה" (בראשית יא, ג). בתשובה לשאלת המדרש "מי אמר למי?" מפרש רבי ברכיה: "מצרים אמר לכוש". ורש"י בפירושו מציג זאת כך: "'איש אל רעהו' - אומה לאומה; מצרים לכוש וכו' לפוט ופוט לכנען".

18 והשווה לנוסח המדרש בספר אותיות דרבי עקיבא, המובא ב"תורה שלמה" במקום: "וכת האומרת נעלה ונעבוד שם עבודה זרה, עליה הכתוב אומר 'הבה נרדה ונבלה שם שפתם'".

מחולקות זו מזו עוד קודם המעשה, וגם יש מחז"ל שפירשו שהמעשה כולו, וממילא גם אחידות הלשון שלפניו ופיצולה אחריו, אירע רק בקבוצה מסוימת מתוך בני האדם ולא בכולם.

אין כוונת הדברים לומר שהדרך שהותוותה כאן עדיפה או טובה יותר מדרכים אחרות משום שהיא תואמת את המקובל על פי המדע. אדרבה, אין להכחיש שהמסלול שצעדנו בו הוא מסלול דחוק, ובכמה נקודות אף אינו מתיישב היטב עם פשטי המקראות. ודאי שהבוחר בדברי המדרש כפשוטם ולפי הבנתו של בעל ספר הכוזרי אין דרכו נחותה מזו של המנסה ליישב את הדברים על פי המדע. מטרתו במאמר היא להעלות את השאלות לדיון ולעורר את המעיינים לעיין בסוגיה, ומקווה אני שבעקבות הדברים שנכתבו כאן, יוסיף העניין ויתברר עוד בידי אחרים לתפארתה של תורה.

חז"ל

מכון שלמה אומן שמח
לבשר על צאתו לאור
של כרך נוסף בסדרת
הסמ"ג השלם:

עשין חלק א (א-פא)

עם נושאי כלים ולקט
מפרשים מכתב יד, מדור
שינויי נוסחאות, נספחים
ועוד. 1000 עמ'.

להזמנות: רשמו בגוגל 'מכון שלמה אומן' או: 08-9276664
machonsmaag@gmail.com

'מבורכת ה' ארצו'

הספר "הכוח לעשות חיל" שזכיתי להוציא לאור השנה עוסק בחיוב השירות בצבא, ובעידוד חיילי צה"ל במשימתם הנעלה בהגנת העם והארץ. בחלק חשוב מהספר מובאות שיחות עם לוחמים במבצעי 'עופרת יצוקה', 'עמוד ענן', 'שובו אחים' ו'צוק איתן', מבצעים שהתקיימו מול המתנכלים לנו מרצועת עזה. עורך 'המעין' כתב סקירה נאה על הספר בגיל' הקודם של 'המעין', אך במהלך ההתייחסות ללחימה ברצועת עזה כתב בטעות (עמ' 115) שכביכול חיילנו "חדרו לרצועת עזה הארורה".

אנא, סלחי לי ארץ אהובה על המכשול שיצא בסיבתי. אם כי אין לי ספק שהכוונה הייתה רק לתושבים האזרחיים מבקשי נפשנו, ולא לך לארץ עצמה, מקבל אני עליי בל"נ להיזהר יותר בכבוד ארצנו בכלל אשר עיני ה' בה, ובפרט בכבוד עיה"ק עזה תובב"א וחבל עזה המבורך והאהוב.

בכל מדינה מסודרת, במידה ויש בעיות בתשתיות התחבורה, כעקומה חדה, ירידה תלולה, כביש על סף תהום, יש צורך לתקן, לתחזק, לבנות מעקה, לסמן בתמרור וכד'. הסרת הסכנה מחויבת וגובלת בפקיח נפש. אף אם התקלה אינה מהווה סכנת חיים, אך עלולה לגרום נזק לרכב - יש לתקן ולהזהיר, כדי למנוע נזק כספי ועוגמת נפש. כמובן שניתן להסתפק בשילוט מתאים שיזהיר את הנהגים לסייע בקטע זה בהירות. כל זאת חובה לעשות בכל מקום העולם.

בצומת שיזפון שבנגב נפער בור קטן בכביש. הבור אינו מהווה סכנה, אך עלול לגרום לתקר בגלגל הרכב. לכן הוצב מיד שלט גדול "זהירות בור בכביש", ולידו פנס מהבהב. מסופר (כתובות קיב, א ע"פ רש"י) שרבי חנינא טורח היה לתקן מכשולי דרכים בארץ ישראל. רבי חנינא לא מסתפק בשלט ובפנס המונעים כל נזק, הוא יוצא למקום עם כלי עבודה מתאימים כדי לתקן את הבור. אם כבר הוסרה הסכנה בשילוט מתאים, מדוע כל הטרחה?! רבי חנינא פועל כל זאת "מחמת חובת הארץ שהייתה חביבה עליו, ומחזר שלא יצא שם רע על הדרכים". אף שכל אדם יודע לעשות הבחנה פשוטה בין טיב הארץ לבין איכות דרכיה, לדעת שאף שהארץ טובה יתכן שאין בתקופה זו תקציב לתשתיות או שח"ו בוני הכבישים מתרשלים, בכל זאת משקיע רבי חנינא את זמנו, הונו וכוחותיו כדי "שלא יצא שם רע על הדרכים". כשרואים אדם עם חולצה מוכתמת, קיים חשש שלא יגידו רק שלבושו מלוכלך אלא יגידו שהאדם מוזנח. כך נוהג רבי חנינא ביחס לתשתיות התחבורה של ארצנו, וכך נוהגים רבי אמי ורבי אסי ביחס למזג האוויר (כתובות קיב, ב).

אמנם לכאורה מצינו, שנוקטים בלשון קללה אף ביחס למקום בארצנו הקדושה מתוך כוונה ליושביה האזרחיים, כיעקב אבינו המקלל את שכם (תרגום יונתן לבראשית כט, ז) ודבורה הנביאה המקללת את מרוז (שופטים ה, כג). אך נראה לי שביטויים המבטאים

עוד בעניין פירסום מכתבים אישיים ישנים

לעורך שלו.

בגיליון הקודם של 'המעין' (גיל' 241 עמ' 7) פורסם פסק הלכה של הגר"נ גולדברג זצ"ל בעניין זה, ובו הוא כותב בין השאר ש'לפרסם כעת דברים מלפני הרבה שנים מסתבר שלא יכול לצאת הפסד מזה ולכן נראה שגם זה מותר'.

אולם לענ"ד נראה שצריך להוסיף על דבריו זצ"ל (ואין לי ספק שניחא לו בכך) שבמקרים רבים גם בפרסום "עניינים אישיים מלפני הרבה שנים" יכול לצאת הפסד של פרסום דברים בגנותו של הכותב, או בגילוי כוונותיו ומחשבותיו באופן שהם לא ייראו רצויים לפחות בפני חלק מהקוראים, ומסתבר שחדר"ג על קריאת דברים אישיים יחול גם בזה, ובפרסומם יחול גם איסור לשה"ר או רכילות. אמנם בשו"ע או"ח סי' תרו סע' ג נמצאת תקנת קדמונים וחרם הראשונים רק שלא להוציא שם רע על המתים, והוצאת שם רע עוסקת באמירת דברי גנאי שאינם אמת ולא על כך מדובר כאן, אך מסתבר שבהקשר זה הביטוי 'הוצאת שם רע' אינו בדיוק, והוא הדין ללשה"ר ולרכילות. וראה בספר חפץ חיים עם ביאור נתיבות חיים לרב משה קאופמן (מהד' שלישית, ב"ב תשנ"ו, עמ' שצט-ת) שכתב בביאור גדר לשה"ר על המתים על נידון דידן, שלעיתים אנשים מפרסמים מכתבים של קרוביהם או של גדולי ישראל לאחר פטירתם כאשר בחלק מהמקרים נראה ברור שלא היה ניחא לכותבים ז"ל בזה. ויש להוסיף על דבריו שאם מדובר ברבנים וגדולי תורה ובתיאור מעשיהם עלול העניין להגיע גם לפגיעה בכבוד התורה, וכבר כתב מרן הראי"ה קוק זצ"ל "ובדורנו זה שכבוד התורה הושפל עד עפר בעוה"ר יש יותר לעשות חומרות וגזירות בזהירות בכבוד התורה מכל החומרות שבעולם".

עמיתי כנרתי, איתמר

* * *

1 חרם זה הוא אפילו לדבר מצוה, ראה שו"ת תורת חיים למהרש"ח ח"ג סי' מז. וע"ע על גדר החרם באנצ' תלמודית סוף ערך חדר"ג.

2 שו"ת אורח משפט או"ח סי' קיב. וראה כמה קולמוסים שנשתברו בעקבות הדפסת הספרים 'מגילת ספר' של ר"י עמדין זצ"ל ו'סדר אליהו' של הגאון האדר"ת זצ"ל. וכלפי הטוענים שמכאן סתירה לדברינו, כי למה טרחו היעב"ץ והאדר"ת לכתוב באריכות את סיפור חייהם כולל עניינים 'עדינים' אם לא בשביל שיקראו את דבריהם, יש להשיב שיתכן מאוד שהם כתבו יומן אישי לעצמם או אולי עבור בני משפחותיהם הקרובים לצורך מסוים, ולא עלה על דעתם שדבריהם יפורסמו לעיני הציבור הרחב.

יחס צריכים להיבדק בסגנונם ובהקשרם ע"פ הלשון המקובלת באותו המקום ובאותה התקופה, ויש לברר כיצד הם מתקבלים בעיני השומעים והקוראים (לא הייתי ממליץ עתה לחתן שישב את כלתו בביטוי הנעלה "לסוסתי ברכבי פרעה דימיתך רעית"). ובעיקר, נראה לי שאף שמצינו בתנ"ך או בדברי חז"ל ביטויים קשים מסויימים, אין בכך ראייה שאף לנו מותר להשתמש בביטויים אלו. ודאי כך נוהרים אנו בכבודם של ראשונים, ולא נוקטים כלפיהם בביטויים שמצינו בדברי קדמונים, כדברי הרמב"ן במלחמות ביחס לבעל המאור וכד'. וכן מצינו בדברי בעל מדרש שמואל (פתיחה לפירושו 'אגרת שמואל' למגילת רות): "הגם כי רז"ל דרשו אותו לגנאי... בהיות שלעולם השי"ת רוצה שיספרו בשבחן של ישראל... לכן כל דמצינן למדרשיה לשבח דרשינן ליה".

הרב קוק זצ"ל בהערת תוכחתו לח"נ ביאליק כתב: "וסגנון הדברים נערך ותלוי לפי הבחנת מקור המדרגה הרוחנית שממנו הם באים" (לשלושה באלול). הגר"מ חרל"פ במכתב לסופר שנקט בלשון שאינה ראויה, כותב: "ואם היו כאלה אשר המיטו דברים... אין זה מהמידה שלנו בדורותינו אלה. דבריהם היו בחרדת קודש ויראת ה' טהורה". וכן מו"ר הרב צבי יהודה הכהן קוק מדגיש לאותו הסופר "ואפילו אם נמצא ביטוי דומה לזה במקורות מקודשים... - אין ללמוד מזה לדורותינו ולדרגותינו".

הרב מרדכי זק"ש חתן הגר"מ חרל"פ הסביר מדוע נמנעים אנו מלהפטיר בתועבות ירושלים אף שהנביא אמר כך ונכתבו הדברים לדורות, והשיב "ישנו הבדל גדול בין הדברים. כשהנביא אמר דברים אלו, ליבו שתת דם, ומתוך כך הוא דיבר בתועבות ירושלים. לעומת זאת, הפטרה בשבת בבית כנסת קוראים בניגון - ואי אפשר לנגן על תועבות ירושלים!"

זהירות כפולה ומכופלת נדרשת כלפי חבל עזה, אשר במשך דורות שרר כלפיו יחס שאינו לפי כבודו, וכפי שלימדונו בנות צלפחד (ספרי, מביאו רש"י במדבר כו, סד, והילקוט שמעוני שם) שיש לחזק ולהתחזק בעיקר בנקודות החולשה.

בבקשת סליחה.

המתגעגע לשוב ולחונן עפרך.

איציק אמת, טנא-עומרים

תגובה בעניין דרכי פסיקת הלכה

אני מודה לרב דיכובסקי שליט"א על תגובתו 'האם תיתכן פסיקת הלכה שלא על פי ההלכה' ('המעין' גיל' 241 עמ' 90), כהמשך לדבריי בגיליון שלפניו. דבריו הזכירו לי מעשה שהייתי בו יעד: רב צעיר, בעצמו חוזר בתשובה, הגיע לעיר בצפון מערב קנדה בה חיו מעט מאוד יהודים, מתי מעט מהם שומרי מצוות. הרב הצליח, בין השאר, להקים מניין

יומי. ואז הגיעו ימי החורף, בהם שעות העבודה הרגילות בעיר החלו לפני עלות השחר. הרב שאל את הרב משה פיינשטיין זצ"ל, הפוסק של צפון אמריקה, האם להתפלל במניין לפני עמוד השחר, או לבטל את מניין השחרית בימות החורף? הרב פיינשטיין ענה: 'אתה שהקמת את המניין תהרסנו במו ידך, ובכך תגרום לחוזרים בתשובה שלא להתפלל במניין? עליך להמשיך את המניין אף לפני עמוד השחר! ומעשה נוסף: דודי פרופ' אברהם הלוי פרנקל, מתמטיקאי דגול, שאל אחרי שעלה ארצה מגרמניה בשנת תרפ"ט את הראי"ה קוק זצ"ל האם להצטרף לאוניברסיטה העברית, מוסד חילוני? הרב השיב: 'אדרבה, שיראו שאיש שמכובד בכל העולם המדעי הוא גם שומר מצוות! ולענייננו: כאשר ייסדתי את פרויקט השו"ת בשנת תשכ"ג עלתה בלבי השאלה האם הדיינים כיום נוהגים לפי ההלכה שהדיין רשאי להתחיל בדיון רק כאשר שני בעלי הדין עומדים לפניו, הלכה שנלמדת מהפוסק 'שְׁמַע בְּיָן אֲחִיכֶם וּשְׁפֹטֶתָם צֶדֶק בֵּין אִישׁ וּבֵין אָחִיו וּבֵין גֵּר'. אספתי שות"ם שעוסקים בנושא, ושאלתי רבנים האם לפרסם "חומר נפץ" זה. הרוח הכללית הייתה: תמשיך לאסוף חומר, ואח"כ נראה. לבסוף, אחרי שנים רבות, שאלתי את הרב חיים סבתו מה דעתו בעניין, והוא השיב לי: 'אדרבה, פרסם! כך נולד המאמר 'חסי גומלין בין בית דין לבין מתדיינים' בגיליון 240 של 'המעין' (טבת תשפ"ב עמ' 15 ואילך). לכן דבריו של הרב דיכובסקי מאוד דיברו אליי ונגעו לליבי. יתכן שגם לדברים מאין אלו מתאים התקדים שאירע אצל רבותינו הקדמונים (ב"מ נט, ב): 'עמד רבי יהושע על רגליו ואמר: לא בשמים היא!' אירוע שהסתיים בדברי הקב"ה 'ניצחוני בניי, ניצחוני בניי'...

אביעזרי פרנקל, רחובות

חפז!

מכון שלמה אומן שמח לבשר על הופעת הספר החדש 'פני אברהם'

לרבי אברהם אבלי זלנפרוינד זצ"ל למשפחת הכהן רפפורט, נין ונכד לש"ך, לרבי פייבוש מקרקא, לרמ"א ולמעלה בקודש אב"ד קהילת קאשוי (סלובקיה) מחבר ספר פני אברהם על מסכת חולין וש"ס, יוצא לאור בפעם הראשונה עם מבואות והערות וציונים, מכת"ק של המחבר ששרדו את השואה כמעט בשלמותם.

להזמנות: רשמו בגוגל 'מכון שלמה אומן' או: 08-9276664
machonsmaag@gmail.com

הספד על הרב שלמה גורן זצ"ל*

הרב שלמה גורן

הרב זלמן נחמיה גולדברג

ב"ה, יום שני י"א כסלו תשנ"ה

כבוד משפחת מרן הגאון ר' שלמה גורן זכר צדיק וקדוש לברכה לחיי העולם הבא. הנני בזה להעלות על הכתב מה שאמרתי בהספדו של הגר"ש ביום שלישי כ"ז מרחשון יומיים אחר קבורתו, כשבקשוני התלמידים לומדי האידרא להספידו לפני אמירת השיעור. ואם כי איני רגיל באמירת הספדים, עם כל זה אמרתי מה שהייתי עד ראייה. וכעת עוררני שכדאי להעלות את הדברים על הכתב כדי שיוכלו בני המשפחה לקרוא הדברים, ולשלוח אליהם.

ואכתוב עיקרי הדברים. הנה בוודאי אתם מכירים את הרב זצ"ל יותר ממני, אבל עם כל זה אני אעיד על דברים שראיתי בקטנותי. זכורני שהייתי בא ללמוד עם אבי בבית הכנסת אשר בשכונת כרם בירושלים, והרבה פעמים הייתי בא מוקדם לבית הכנסת והייתי מוצאו יושב בדד, ועל שולחנו היה עומד כד חרס שמייצרים ערבים והיו רגילים בירושלים בימים ההם להשתמש בו לקרר המים, והיה שותה מהמים

* הרב שלמה גורן (גורונצ'יק, כ"א שבט תרע"א - ש"ק כ"ד מרחשון תשנ"ה) למד בישיבת חברון, שימש כרב הראשי לצה"ל מתש"ח ועד תשל"א, וכרב הראשי לישראל מתשל"ג ועד תשמ"ג. קיבלתי את דברי ההספד של מורנו הגר"נ גולדברג זצ"ל עליו מפרופ' מרק שפירו מארה"ב, וגם חלק מההפניות ומראי המקומות ממנו, ותשו"ח לו. העתקתי את הדברים והוספתי פיסוק וקישור ותיקוני לשון קלים. י"ק.

ולומד בלי הפסק מהבוקר עד הערב, עד שהיה גומר שבע דפי גמרא ביום, ובדרך זו היה גומר ש"ס במשך שנה אחת. ובערב היה בא לבית הכנסת הרב של השכונה הגאון המפורסם ר' אליהו ראם זצ"ל שהיה בקי וחרוף, והיו מפלפלים בפלפול עמוק ורחב, וכל לומדי בית הכנסת היו מקשיבים לוויכוח של אריות, ועד היום יותר מחמישים שנה זוכר אני המראות האלו.

וסיפר לי בחור שלמדתי איתו בישיבת חברון והתגייס לצבא בראשית המדינה, ואז ערכו בצה"ל סדר מרכזי כל שנה במקום אחר, ובשנה ההיא ערכו סדר פסח באילת. ולמחרת במשך היום לא היה מה לעשות באילת, והוא הבחור הלך לבקר בשפת הים ועוד מקומות, ואילו הרב מצא או היה אתו ספר קיצור שו"ע, והתחיל בבוקר של יו"ט ללמוד אותו עד שסיים כולו עד הדף האחרון. ומעתה לא נתפלא על ידיעותיו המרובות, שכל שהיה שומע אותו היה מתפעל איך יתכן לדעת כ"כ הרבה בבלי וירושלמי, אף למי שנתברך בכשרונות יוצאים מן הכלל עדיין הדבר תמוה איך יתכן לדעת כ"כ הרבה. אבל מי שידע דרכי לימודו והתמדתו היוצאת מטבע האנושי, עכ"פ בזמנינו, כבר יכול להבין הדבר.

ובעודו בבחרותו היה שמו הולך לפניו בפרסום רב בכל המקומות שהיו שם בני תורה ומביניה. וזוכרני שיצאה שמועה שהוא עומד להשתדך עם נכדה של ר' איסר זלמן מלצר, ותהום העיר, וכבר רצו לאחל לו מזל טוב, ובסוף נתברר שזו הייתה טעות. והגאון ר' איסר זלמן מלצר, שהיה זקן הראשי ישיבות וגאון עצום בארץ ישראל וגדול תלמידי ר' חיים בריסקר זצ"ל, כשנודע לו הדבר חלשה דעתו מאוד על שלא זכה לכלי מפואר כזה שיהיה נכדו, ועד כדי כך חלשה דעתו שהצדיק המפורסם ר' אריה לוי היה צריך לבקר להגאון ולפייסו ולדבר על ליבו, עד כדי כך הגיעה הערצתו של ר' איסר זלמן מלצר אליו.

והנה להרב היו הרבה מאוד מעלות, אבל בחרתי לדבר בשבחו ולהתרכז במעלה אחת, והיא אהבתו והתמדתו בתורת ד', ועליו אמר המשורר בתהילים [קט, צז] מה אהבתי תורתך כל היום היא שיחתי. וזוכרני בקטנותי שאבא מארי היה הרבה פעמים מעורר אותי על גדלותו של הבחור גורונצ'יק, שבגיל צעיר חיבר ספר על מקוואות במתכונתו של הרדזינער רבי, וגדלותו של הרדזינער אין צריך לספר.

והנה התרכזתי במעלות אלו משני טעמים. אחד, שיתכן שאין יודעים זאת רק יחידים, ואף בני משפחתו אינם יודעים מעלותיו מזמן בחרותו. וטעם שני על פי מה שכתוב בתשובת הגאונים [שערי תשובה סימן קעח] שרב ראש אמוראי בבל הצטיין בעשרה מעלות של קדושה, וכשנפטר חילקו המעלות בין התלמידים, וכל תלמיד קיבל עליו לקיים עניין אחד של קדושה. והנה עיקר ענייני ההספד וסיפור מעלות הנפטר עניינו כך, שמצינו שיעקב אבינו ביקש מבנו יוסף [בראשית מז, כט]

ועשית עמדי חסד ואמת, וברש"י חסד שעושים עם המתים הוא חסד של אמת שאינו מקווה לקבל גמול. הרי כל שעושה לחברו חסד במטרה לקבל תמורה אינו אמת, שחסר בחסד. והרב הירש מפרש חסד של אמת, שיש שעושה חסד עם חברו אבל אינו חסד אמיתי. למשל הנותן לחברו מתנה יתכן שלא טוב למקבל מה שקיבל המתנה, אולי זה יהיה סיבה לדבר רע. אבל מה שביקש יעקב אבינו מיוסף הוא חסד אמיתי שהוא טוב באמת, להיקבר בארץ ישראל. וכך אני אומר, החסד האמיתי שניתן לתלמידים לעשות לרבים הוא ללמוד ממנו מעלה טובה ולקיימה, וזו טובה גדולה ואמיתית לנפטר. שהנה ידוע שישראלים נקראים מהלכים, דהיינו שאין צדיק עומד בדרגא אחת אלא עולה ומתעלה מיום ליום, ואילו מלאך נקרא עומד, שלעולם עומד בדרגא אחת כמו שנברא, וכמו שאמר זכריה הנביא [ג, ז] ונתתי לך מהלכים בין העומדים האלה. ולכן הנפטר מחברו אומר לו לך לשלום ולא לך בשלום, דהיינו שיעלה בשלמותו ולא ילך בשלמות שכבר יש לו, אבל הנפטר ממת אומר לו לך בשלום, שאין מת יכול להתעלות יותר ממה שהתעלה בחיים [ראה ברכות סד, א, ודברי הכותב בעין יעקב שם]. ולכן הגאון מווילנא בכה לפני פטירתו ואמר כמה טוב העולם הזה שבכמה שקלים ניתן לקיים מצוה חשובה כמו ציצית, ואילו בעולם הבא אם יתן כל הון בית במצוה אחת בוז יבזו לו [וראה את דברי החפץ חיים בספר שם עולם פרק יט, ומה שכתוב בספר עליות אליהו, ירושלים תשמ"ט, עמ' קיג הערה קיז בהערת הרב דוד לוריא]. אכן עדיין יתכן שגם מת יתעלה בעולם האמת, אם השאיר ילדים ותלמידים שמתעלים ומקיימים מצוות מכח חינוכו והשפעתו של הנפטר הרי נזקפות המצוות לזכות המת. ונמצא שבזה שמזכירים מעלות הרב ולומדים ממנו מתעלה המת, והוא חסד אמיתי. ולכן בחרתי לדבר על מעלה אחת של הרב והיא אהבת התורה והעמלות בה, שזה בוודאי מתאים לתלמידים של הרב, ובזה נעשה החסד האמיתי עם רבינו.

זהו תוכן ההספד שאמרתי באותו מעמד, ואני מרגיש חובה להעלותו על הכתב ולשולחו למשפחה. והקב"ה ינחמנו מעצבון ידינו ומאבלותנו על אובדן האבידה הגדולה, וכמו שאמרנו בגמרא [מגילה כח, ב] ווי לארעא דחסריא גברא רבא. ובהרמת קרן התורה ולימודה בהתמדה שזה יזכיר במקצת את דרכו של הרב, ובהפצת ספריו, תנוחומו.

אמנם אמרתי גם דברים בביאור המקראות שמתקשרים עם יסוד דברינו, שאחר פטירת האדם עדיין יש אפשרות להעלותו לדרגא גבוהה, וח"ו גם להשפיע לא לטובה אם ח"ו התלמיד אינו נוהג כשורה, ויתכן שאילו התמסר הרב יותר בחיים חיותו לחנכו היה נמנע, בזה גורמים רעה. ואמרתי להם דבר אחד ששמעתי מאבא מארי בביאור דברי שמואל הנביא שאמר לשאול שהעלהו באוב [שמ"א כח, טו] למה הרגזתני

להעלות אותי, והבעלת אוב אמרה לשאול אלוקים ראיתי עולים, ואמרו בגמ' [חגיגה ד, ב] שראתה שנים, ששמואל ירא שמא קוראים לו לעמוד בדן ולקח את משה רבינו להעיד עליו. וקשה, הרי דנו את הנפטר מיד בפטירתו, ומה פחד שמואל שרוצים לדונו. אכן חשש שמא בני אינם הולכים בדרכיו, ואולי יש חיסרון בחינוכו, ולכן הביא את משה רבנו לעדות.

עוד הזכרתי סברה נכבדה, מה שכתב בספר אמונת חכמים, ואמרתי את הדבר לפני הרב אונטרמן זצ"ל והוא התפעל מהדבר עד שביקש ממני שאחפש בספר אמונת חכמים ואראה לו בפנים. וזה מה שכתוב בספר אמונת חכמים [פרק כב]: בדברי הימים מוזכר שמנשה מלך ישראל עשה תשובה, ואילו בספר מלכים לא הזכיר הכתוב דבר זה. ואמר הטעם שמנשה היה מלך רשע ביותר, שלא רק חטא כהרבה מלכי יהודה אלא החטיא את הרבים, ובגלל רשעתו נגזר חורבן בית המקדש כמו שכתוב בספר ירמיהו. ומעתה כל זמן שהיה קיים יצא דעבודה זרה, דהיינו בבית ראשון, לא נתקבלה תשובתו של מנשה, שהחוטא ומחטיא אין מקבלים תשובתו כיון שעדיין חוטאין מחמתו. ולכן לא הוזכרה תשובת מנשה במלכים שנכתב בזמן בית ראשון. אבל בדברי הימים שנכתב בתקופת בית שני שכבר בטל יצא דעבודה זרה אז נתקבלה תשובת מנשה ונכתבה בספר. מכל זה רואים כמה יכולים תלמידים להטיב עם רבים אם הולכין בדרכיו הישרים, וכמה ח"ו יכולים להרע אם אין הולכין בדרכיו. ולכן עליהם המצוה להתחזק, וכמו שאמרנו לבחור לכל הפחות עניין אחד ממעלות הרב, והוא התמדתו בתורה. ע"כ.

וגמרתי בדברי תורה שסגולתם לנחם לבבות שבורים, והקב"ה ירפא שברנו. אמן.

בכבוד רב,

זלמן נחמיה גולדברג

הרב חיים סבתו

"מה' מצעדי גבר ואדם מה יבין דרכו"

דברים לזכר דודי פרופ' יעקב שויקה ז"ל

לפני יותר מיובל שנים עמד הנער יעקב בפני החלטה קשה. האם ימשיך לימודיו בש"ס ופוסקים כמסורת זקניו הגדולים, חכם אהרן שויקה זקן אביו שהיה חכם באשי בארם צובא היא חלב, עיר חכמים וסופרים, ועוד בצעירותו הפליא את החכמים בגאונותו, זקנו חכם מנחם שאמרו עליו שחתם את התלמוד בגיל שמונה עשרה וידעו על פה והלך לעשות שנה 'גירוש' עם חברו הרב חסקי לעסוק בבדידות בחכמת הנסתר, ואביו חכם אהרן שלמד קודם עלות השחר מסכת כתובות בעיון עמוק עם הרב עזרא עטיה. כל אלה עמדו על כף אחת

של המאזניים, יחד עם אהבתו הגדולה לתורה שמסורת עזה היא במשפחתנו. על הכף השניה עמדה אהבתו הגדולה למדע ולמתמטיקה וחלומותיו המדעיים. כבר ידוע מה גבר. "מה' מצעדי גבר ואדם מה יבין דרכו".

הרהרתי הרבה בהחלטה זו, ולא אני בלבד אלא גם דודתי זקנתי ויקטוריה, שהטיחה בו פעם אחר פעם: "הבטחת לי שתחזור לשיבה". בהכרות קרובה עם דודי, ומתוך שיעור קבוע ברמב"ם שלמדנו בצוותא עשרות שנים, ומניסיוני בשיבות ובעולם התורה, אני יכול להעיד בוודאות שעולם התורה הפסיד את אחד מגדולי ראשי הישיבות שיכלו לצמוח בדור זה. בעל שכל ישר היה רבי יעקב, מוח פורה, חריצות, אהבת האמת, ודייקנות וחדשנות נדירות. מי ידע, אולי היה גִּדְל לרבי עקיבא אייגר של דורנו.

ואז במחשבה שנייה אני שוקל, האומנם עולם התורה הפסיד או הרוויח? מפעלותיו

* פרופ' יעקב שויקה נולד בקהיר בשנת תרצ"ו למשפחת רבנים יוצאת העיר חלב שבצפון סוריה. בצעירותו למד לימודים תורניים, ולאחר עליית המשפחה ארצה בשנת תשי"ז למד מתמטיקה ומחשבים באוניברסיטה העברית, והתמחה במיוחד ביישומי מחשב בהקשרי שפה. הוביל כמה פרויקטים חשובים בקנה מידה היסטורי: פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן (מהפרויקטים הראשונים והמקיפים ביותר בעולם לאיחזור מידע בטקסט מלא, עם ידידו פרופ' אביעזרי פרנקל שיח' שזם והתחיל את הפרויקט), מילון 'רב מילים', נקדן טקסט אוטומטי, פרויקט פרידברג לחקר הגניזה הקהרית והכי גרסינ' - פרויקט פרידברג לחקר גירסאות התלמוד הבבלי ועוד. נפטר בכ' בסיון תש"פ. תנצב"ה. (מאמר זה נכתב על בסיס דברים שהתפרסמו במתכונת אחרת בעיתון 'מקור ראשון' בכ"ה סיון תש"פ סמוך לפטירתו).

של דוד ג'קו ז"ל הביאו למהפכה של ממש לא בלימוד התורה בשיבות בלבד אלא גם בפסקי דין נועזים ובחידושים מפליגים. מאות אלפי לומדי תורה ניאותים ממעשיו ומחידושי, והוא הרים את עולם הלימוד בכמה מדרגות. אני קורא פסק מחודש של דיין חשוב, ואני יודע בוודאות שלא היה שום סיכוי שהוא יגיע למקור ההוא שהכריע בעיניו את הכף בלא שימוש בפרויקט השו"ת, שפרופ' שויקה נכנס אליו כשהיה בשלביו הראשונים ושיקע בו כל אוננו וחוכמתו יחד עם אחרים, עד שהגיע למה שהגיע. מי שמפקפק בדבריי שויאל להשתמש במחשב, ישווה את הפסקים קודם ליצירת פרויקט השו"ת ואחריו, ויגלה מיד את העושר ההיקף והגיוון שנחשפים אליהם בקלות היום כל צורב וכל דיין. פתאום מופיעים שמות חדשים של ספרים וסופרים. כמובן אינני מתכוון לפסקים של הרב עובדיה או הרב אלישיב שכל התורה הייתה פתוחה לפנייהם כפנקס, אלא לדיינים ורבנים שלא נחוו בכשרונות גאוניים כאלה. בוודאי כולם ידעו את הרשב"א ואת הנודע ביהודה והחתם סופר וכדומה העוסקים בסוגיא פלונית, אבל פתאום נחשפים בפניהם עולמות שהיו רדומים מאות בשנים, עולמות מלאי דעת וחכמה מכל גלויות ישראל שנידונו כמעט לשכחה, כשאפילו שמם נשכח אף מן הגאונים מלבד אחד או שניים בדור. נס תחיית המתים חל בהם פתאום, ושפתותיהם מדובבות על ידי כל בחור ישיבה צעיר בעקבות תנועה קלה שעשה באצבעו על המקלדת או הצג.

אשתף אתכם בהרהורי, שאולי יש להם משמעות לעוד דברים. חושב אני על גאון אחד בקהילה קטנה ונידחת בעולם לאורך תולדות ישראל שכל ימיו מחבר ספר, ושוקל אם להוציאו לאור. ואז אומר הוא לעצמו מה טעם אשתמש בפרוטותיי האחרונות ואסע עבור זה עד ליוורנו או קושטא, אפילו אגבר על הכל ואדפיסו הרי יש עוד מאות ואולי אלפי ספרים כמותו, ומי ידע עליו כלל. ואכן רבים רבים התייאשו, וחוכמה רבה נעלמה מאיתנו ואבדה. ויש שהתעקשו ואמרו שכבר אמרו קדמונים שחובה על האדם לכתוב מה שנתחדש לנשמתו בתורה, והיא חלקו מכל עמלו, והזילו ממון רב, והדפיסו ספריהם, וידעו שהם עומדים נשכים באיזו ספריה מאובקת. והנה פתע פתאום בעזרת פרויקט השו"ת עולים דברים של אותם אלו שלא נתיאשו, ועולם התורה כולו דן בדבריהם, ואלו שהתיאשו נשכחו מן העולם וחידושיהם שקעו בתהום מצולה.

ועוד אומר, עד אותה שעה היו אופנות לימוד בשיבות ובקהילות, ומי שהיה באותה אופנה נלמד, ומי ששיטתו לא התאימה למהלך החשיבה באותה תקופה עבר מן העולם. אבל עתה העולם הלימודי כולו אחד, ומה שיקבע איזה דברים יתקבלו אינו אופנה אלא תוכן ורמה. דמוקרטיה גמורה במיטבה. וכבר אין הדבר תלוי בבעלי כשרונות צילומיים גאוניים, ואין צורך להשתמש בסגולות לזיכרון ולבלוע מה

שמועיל לשכחה, אלא גדול וקטן יכולים להגיע לכל מקור. האם אין בזה תחילת קיום דברי הנביא "ומלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים" ודברי הזוהר שבאלף השישי יפתחו מעיינות החכמה?

ובעולם הלימוד, זכור אני כשלמדתי בצעירותי בישיבה גבוהה היה בבית המדרש טור אחד ורשב"א אחד במהדורות משובשות, ועמדנו שעות בתור כדי לעיין בהם ולתקן מהשערותינו את גירסתם. שעות רבות הקדשנו לחיפוש בספריות, ורבים ויתרו על המאמץ. והיום בלחיצת כפתור כל ילד מגיע לכל התורה כולה בלא לנוע ממקומו. אינני מסכים עם הטענה שזה ממעט עמל תורה. אין זה ממעט חלילה את העמל. עמל תורה אינו להתרוץ בין מדפים ולהמתין ימים בתור למהדורה משובשת. עמל תורה הוא לאמץ את המוח, לפתור תעלומות, וכל עולם הידע הפרוש לפנינו בזכות מאגרי המידע רק מגביר את יכולת העמל.

ומה נדבר על המפעל העצום של הגירסאות שמהם כל רואה, ועל מפעל הגניזה שבעוד זמן לא ארוך יכירו הכל את המהפכה השנייה והשלישית שהביא דוד ג'קו, שכל בחור ישיבה ותלמיד חכם יוכל לדעת כל הגירסאות הקיימות על כל שורה בגמרא בלא לנוע מכיסאו? בעוד כמה שנים יציפו אותנו מאמרי תלמידי חכמים ובכולם פתאום נמצא עיסוק בגירסאות, דברי גאונים יתורצו בפשטות בלא פלפולים, מי יודע כמה רמב"מים ופסקי רי"ף יתבארו בשופי, וכמה בעלי לשון יוכיחו השערותיהם או יזימו אותם במהרה? מי יגלה עפר מעיניך גאון ישראל רבי אליהו מוויילנא שעמלת כל ימך לנפות את הבבלי והירושלמי והתוספתא ולקבוע בהם גירסאות נכונות מרוחב דעתך, והלא יעקב תלמיד תלמיד תלמידך בא ומגיש בקנה לכל אחד את כל הגירסאות המדויקות! ושמא, אני מעז להרהר ביני לבין עצמי אף שאני מסתכן בכך, גם גאון ישראל החזון איש, שראה כמעט ביטול זמן בחיפוש אחר חיפוש בספריות בגירסאות של כתבי יד ישנים, אולי היה מודה ושמח אילו ראה שברגע כמימריה אפשר לדעת גירסאות שונות במקורן האמיתי וליישב בהן סתומות.

אין אני מאלה שסוברים שהמהפכה הזו ביטלה את הצורך בבקאות, שהרי יש הבדל עצום בין מי שמגלגל את כל התלמוד בראשו לבין מי שיכול לדעת לכשירצה, שהרי זה יודע וזה רק יכול לדעת. לדוגמא, הט"ז חידש והוכיח מן הראשונים שחכמים לא גזרו לאסור דבר שמפורש בתורה להיתר, ורבים מחכמי ישראל ניסו למצוא סתירה לדבריו מתוך גזירות חכמים על דבר המפורש בתורה וגלגלו את כל הש"ס בראשם, ואיך יוכל המחשב לעשות זאת? אין הדברים שווים כלל. אבל בוודאי שמאגרי המידע ותוכנות החיפוש המשוכללות צמצמו מאוד את ההכרח המיוחד בענקים בעלי זיכרון צילומי. נראה, שראה הקב"ה שנתמעטו הגאונים בדורנו, וחס

על תורתו שלא תשתכח חס ושלום, כמו שכרת ברית עימנו, ושלח את האמצעים הללו. בוודאי שרב עתה כוח העיון וכושר החידוש והיצירתיות מהחיפוש שנעשה פשוט ומזומן לכל.

איני מעלים עין מן הבעיות שמיחשוב זה יצר. כבר אמר החכם "עושר שמור לבעלי לרעתו", ולעיתים מי שכל הידע לפניו מדמה עצמו שיכול לפסוק דין, להורות דבר מתוך דבר ולדמות מילתא למילתא, ונמצא מחריב עולם בהבליו, כאותם חולים שמנסים לרפא עצמם באינטרנט בלא שקדמה להם חכמת הרפואה. לעיתים המשתמש שלא בחוכמה אינו יודע משקלו של כל מקור ומשווה קטן לגדול, ופני זקנים לא נהדרו. אבל בעיות אלה שאמיתיות הן בטלות בשישים או באלף בתועלת האדירה. וכבר אמרנו שהביא הדבר לחשיפת מקורות של קהילות שלא שפר גורלן להיות מוכרות על ידי כל החוגים, וכאן במחשב הכול שווים וכל מקור עומד בזכות עצמו וחוכמתו, ולא במקרה הכרת קהילות ישראל דבר כל כך חשוב היה בעיני פרופסור שויקה.

עשרות אלפי חידושי תורה שיעורים ומאמרים לא יכלו להיכתב בלא עבודותיו של הדוד ג'קו. מעתה נשקול שוב, האם החלטתו היטיבה עם עולם התורה? אולי הפסדנו גאון בתורה, אבל הרווחנו רבבות עמלי תורה שעושים מה שעשה גאון אחד או שניים. אך על אף כל מה שאמרתי, גם עתה אין התשובה פשוטה אצלי. כי אם כך פעל רבי יעקב בעולם המדע בכישרונותיו וחריצותו, מי יודע איזה נפלאות היה פועל בעולם התורה?

ועל זה פסקתי פסוקי: "מה מצעדי גבר, ואדם מה יבין דרכו".

הרב שמואל רפפורט

משה עבד ה'

על סבא הרב פרופ' משה דוד טנדלר זצ"ל*

אנסה לכתוב כמה מילים על סבא זצ"ל מנקודת מבט של נכד. תלמידיו המובהקים הכירוהו ברמות גבוהות יותר מבחינות מסוימות, קיבלו ממנו את כל תורתם, השקפתם ולשד חייהם, אך אני אתאר את נקודת מבטי, שהלכה והתגבשה אצלי במשך השנים.

יש בקדמונים ביטוי כלפי הקב"ה "נושא הפכים". הרב יצחק גינזבורג שליט"א מסביר שיש במילה "נושא" שלוש משמעויות (בסדר עולה): סובל, מרים ומזווג. הקב"ה הוא אחדות פשוטה, שאחדותו כוללת את כל ההפכים. ואצלנו

בני האדם, יש **הסובלים** דברים ההפוכים להם, יש המצליחים **לרומם** את ההפכים מהם, ויש המצליחים **לזווג** אותם ולשכלל אותם זה מזה. מי שמצליח לעשות זאת הרי זה מכוח היותו נעוץ באיזו אחדות שמעבר להפכים. סבא זצ"ל היה נושא הפכים מופלא ועל כך אפרט.

ילדותיות ובגרות

מצוי לראות אב שמשתעשע עם בניו הקטנים, משחק איתם ויורד לרמתם לגמרי, אך אצל סב הדבר פחות מצוי, ואצל סבא רבה ורבה-רבה עוד פחות. סבא שתראה אותו משתעשע מכל הלב ולאורך זמן עם נכדיו הקטנטנים, זה בדרך כלל משהו שבטבעו נשאר ילדותי. אך מי שעולמו הרוחני, הכלל ישראלי והציבורי, מפותח וגדול ועצום,

* הרב פרופ' משה דוד טנדלר זצ"ל נולד בניו יורק בשנת תרפ"ו. בגיל בר מצוה נכנס ללמוד ב'שיבה אוניברסיטה', ונעשה לתלמיד קרוב ואהוב של הרב יוסף דב סולובייצ'יק זצ"ל. בהמשך היה לחתנו ותלמידו של הרב משה פיינשטיין זצ"ל, ויועצו הבכיר בענייני מדע ורפואה. הרב טנדלר שימש למעלה מיובל כרב קהילה במונסי שעל יד ניו יורק וכר"מ בכיר בישיבת רבנו יצחק אלחנן של הישיבה-אוניברסיטה. בנוסף לתפקידיו הרבניים שימש כפרופסור לביוגיה ולאתיקה רפואית בישיבה-אוניברסיטה. הוא לחם בתוקף נגד השפעות הרפורמים והקונסרבטיבים בארה"ב. היה מרצה מרתק ומבוקש ומגדולי המומחים בעולם לאתיקה רפואית מנקודת מבט יהודית. נפטר בשמיני עצרת תשפ"ב תנצב"ה. הדברים לזכרו נכתבו ע"י נכדו הרב שמואל רפפורט ראש קהילת 'נחת רוח' במושב תפרח שבנגב, בנו של הרב שבתי אברהם רפפורט שליט"א לשעבר ראש ישיבת 'שבות ישראל' באפרת וראש ה'כולל' של המכון הגבוה לתורה באוניברסיטת בר אילן.

בדרך כלל זה יסתור את היכולת להשתעשע עם נכדים לא כסובל אותם או כמרומם אותם, אלא ממש בהתאחדות פנימית ושלמה. אצל סבא זצ"ל זה היה משהו מופלא. בביקוריו אצלנו, הגם שתוך כדי זה היה מקבל טלפונים בענייני פיקוח נפש מידי או בענייני ציבור כבדים, ובעוד כמה שעות היה קרוא להרצות לרופאים תלמידי חכמים בדברים שברומו של עולם (ואצלו, שיעור לא היה דבר ששולפים מהשרוול אלא מכינים ומתכוננים היטב), היה הוא לגמרי איתנו ועם ילדינו - ניניו, ונכדינו - בני ניניו. מחלק להם מתנות וממתקים, מחובר איתם ומשחק איתם מכל הלב.

אין לי ספק שהדבר התאפשר לו בהיותו כל כך מאוחד עם תחושת שליחות מול קוב"ה, שְׁהִתְאַמֵּת אצלו לגמרי שְׁקָשָׁר אמיתי ליוצאי חלציו היה רצון ה' בדיוק כמו כל ענייני הרוחניים והציבוריים, וכך כעבד נאמן ביצע את כל סוגי השליחויות הללו בשלמות אמיתית ובשלווה.

כלל ישראל ומשפחה

בדומה לעניין הקודם אך בפן נוסף. יש אנשים המרוכזים מאוד במשפחתם האישית. חרדים לגורל כל ילד וכל נכד, מעורבים בחיים של כל אחד במקסימום האפשרי, כולל הנחיות ברורות הכוונה ועצות, מתחילת דרכו ועד מאה ועשרים... ויש אנשי ציבור שעול הציבור על כתפיהם, וממילא במקביל דאגתם לבני ביתם פוחתת, ובוודאי כאשר מדובר על הדאגה הצמודה לדורות הבאים. הם סומכים על קוב"ה ועל ברכת כל העוסקים בצרכי ציבור באמונה, שזכות אבותם מסייעתם, ושמידה עליונה תחול על הצאצאים יחד עם תשומת לב ככל הניתן בגדר השתדלות, והשאר ישלים קוב"ה, בבחינת מי שלימו קורמי באגמא (עירובין כב,א).

אצל סבא זצ"ל היה כאן שילוב שלא יאומן. מחד, היתה לו אחריות לא שגרתית על כלל ישראל בכל רחבי העולם. החל מאחריות לקהילתו שלו ולתלמידיו, שהיו פזורים בכל מקום, לדורותיהם, דרך סוגיות ציבוריות שהעסיקו אותו מאוד, ועד לכל פונה שהוא מכל רחבי העולם שהיה נתון במצוקה רפואית-אתית-דתית או כל דבר אחר, שהיה מתמסר כל כולו בכל שעה ובכל אמצעי כדי לסייע לו להחלץ ממנה ולפתור את הבעיות על הצד היותר טוב. ומצד שני הייתה לו שליטה שלא תאומן בענייניהם של כל יוצאי חלציו לדורותיהם. הוא הכיר כל נכד ונכדה, את כל בני זוגם, ואת כל יוצאי חלציהם - ניניו ונינותיו. הייתי מתקשר אליו בכל עש"ק, וכמוני עוד רבים מהנכדים והתלמידים, הוא היה מיד שואל בשלומי, בשלום אשתי בהזכרת שמה, ובשלום הילדים - ניניו בהזכרת שמם (ובהמשך בני זוגם וילדיהם שלהם), כשהוא זוכר מה כל אחד עושה והיכן מתגורר וכדומה, ומתעניין מה התחדש ומייעץ מה לדעתו נכון היה לעשות במצב הנוכחי של כל אחד. הייתי יכול לדמיין שהוא

תורה ומדע

זהו שילוב שיותר התפרסם לציבור הרחב. יש אנשי תורה מובהקים שיש להם גם מושגים ודריסת רגל במושגים מדעיים לצרכי תורה ופסיקה. יש אנשי מדע שהם בני תורה, קובעים עיתים לתורה ומבינים בה ראשי פרקים. אך סבא היה תלמיד חכם במלוא מובן המילה. עסק בתורה בכל רגע פנוי. בכל מקום מחוץ לבית, איך שהגיע רגע פנוי ראיתי אותו מוציא גמרא קטנה וצולל בתוכה. ובבית - עמל בסוגיות תלמודיות, הלכתיות ומדרשיות. הוא שלט במרחבי הש"ס בהגדרות מדויקות, בפסיקה ובמדרש. ומצד שני שלט היטב במדע. הוא ידע בענייני רפואה מחודשים הרבה יותר טוב מהרופאים, כי הם עסוקים לפרנסתם במקצוע הרפואה (כך הסביר לי כשהוא דן אותם לכך זכות), ואילו הוא הקדים אותם בהתעדכנות בכל המחקרים החדשים וגם באלו שעדיין בהתהוות. כך היו מתקשרים אליו רופאים להתעדכן אצלו בתוצאות המחקרים האחרונים בתחומים שעניינו אותם. גם כאן הזיווג בין השניים בא מתוך תפיסה אחדותית של גילוי רצון ה'. הוא היה אומר שהקב"ה כתב שני ספרים, כתב את התורה וכתב את העולם ולכן עלינו ללמוד את שניהם. הוא עשה זאת בשלמות וממילא השילוב - הכרעה הלכתית בעניינים המצריכים ידע מדעי, והארת המדע באור תורה - באו אצלו ככפתור לפרח.

מסורת וחדשנות

יש אנשים שהמסורת נר לרגליהם והם לא מוכנים לשנות כמלוא נימא מתפיסת העולם ומההנהגות של הדורות שקדמו להם. ויש שמאמינים שהתורה ניתנה להם כדי למצוא בה את חלקם, ושים לחדש תפיסות והנהגות ללא שום מחויבות למה שמקובל, גם לא למה שהם עצמם חשבו או התנהגו אמש (וכמובן יש גם הרבה דרגות ביניים). סבא זצ"ל היה נאמן וחרד למסורת (אותה קיבל מאבותיו, מרבותיו, ובעיקר מחותנו הגדול סבא הגרמ"פ זצ"ל) בכל ליבו, אך מאידך היה חדשן נועז ללא חת כפי שידוע ומפורסם. הוא דיבר ועסק רבות בצורך להעביר לדורות הבאים את ההגדרות המסורות לנו ולא להמציא ולא לחרוג כלל ממה שקיבלנו, והיה מתריע ומעיר כשראה מנהגים חדשים בציבור הדתי השונים מהמסורת הידועה לו. ודוקא מתוך זה סלד מאוד משימור דברים חיצוניים שאינם קשורים למהות התורה והמסורת, והיה שש לחדש כשהאמין שחדשנות זו גופא היא שמירת רצון ה' האמיתי המסור לנו בתורה.

* * *

זכותו תגן עלינו לזכות להתקרב קצת לדרכיו, לעבודתו המלאה לקוב"ה, לשמחת ואהבת החיים שלו, לאהבת הבריות שלו, ולמחויבות שהרגיש ופעל בהתאם אליה לתקן עולם במלכות ש-ד-י. תנצב"ה.

יושב מול מפת ענק, וכשהוא עונה הוא מיד מסתכל במפה לראות מה הם השמות והנושאים הרלוונטיים, אך לא. כשהיה לעיתים בביתנו בעש"ק, ראיתי איך הטלפון הנייד צלצל ללא הפסקה מכל העולם והוא עונה לכל אחד (נכדים ותלמידים) בלי שום אמצעי עזר ומתעניין בכל אחד עם כל הפרטים המדויקים הנ"ל. ושוב, כל זאת בו זמנית למגוון שיעורים וסוגיות בוערות המונחות על כתפיו. מי שבטבעו שקוע במשפחתו - הציבור ייראה לו כמציק. מי שבטבעו נמשך לציבוריות, המשפחה תיקח פחות מקום. אך מי שהוא עבד ה' ומבין וחי בכל ליבו איך שניהם אמת ושניהם נצרכים - פשוט שילב אותם באופן מושלם ומפתיע.

פירגון וביקורת

יש אנשים שבטבעם הם ביקורתיים מאוד. השאיפות וקני המידה שלהם גבוהים, ובכל דבר עינם צדה ולשונם מדגישה את הטעון תיקון ושיפור. ויש אנשים שבטבעם רואים את הטוב שבכל דבר, וגם מול מציאויות בעייתיות וטעונויות שיפור הם תמיד מוצאים ומדגישים את מעט היפה והטוב הגנוז. סבא היה איש פלא גם בצומת הזו. כל מי שהכיר את פועלו ידע שאין לו בעיה להעביר ביקורת. היו לו דעות מאוד ברורות בנושאים מגוונים, אישיים וציבוריים, והוא לא נשא פנים ולא החניף והיה אומר (וגם מפרסם כשצריך) את דעתו בצורה בהירה, אם כי בחן ונועם. לא הייתה לו בעיה לומר על דברים מסוימים שהם היפך האמת כשלא היה משנה לו כלל מי אמר אותם. בהקשר זה אספר שפעמים זכיתי להיות איתו בשנותיו המאוחרות כשהשתתף בשיעורים שנמסרו בבית הכנסת שהתפלל בו וכדומה. מחמת גילו היה נראה כנרדם בשיעור, ובסוף השיעור אמר לי - הרב מגיד השיעור הסביר את הש"ך (לדוגמא) להיפך לגמרי מהאמת. התברר לי להפתעתי שלמרות עיניו העצומות ולמרות פער השפה (שפת האם שלו הייתה אנגלית, ולא עברית-צברית) עקב אחרי המהלך, הבין אותו, והייתה לו משנה סדורה אחרת לגבי הנתונים שהובאו שם. ומצד שני, וזה הצד שיותר הפתיע אותי אך פגשתי פעמים רבות, היה מיוחד מאוד ביכולת הפירגון שלו. הוא לא סתם החמיא בצורה כללית ושטחית, אלא ידע למצוא נקודות חוזקה מקוריות ומיוחדות גם אצל בני אדם שלא היה קל למצוא אצלם כאלו, וגם במצבים מורכבים ובמציאויות יוצאות דופן, וליצור בתוך עצמו הערכה וכבוד לאותם אנשים ומציאויות, והיה גם מומחה בהדגשת הנקודות הללו בפני אותם הזקוקים לכך וכך ממש לנסוק בהם חיים חדשים. כמעט כל מי שראיתי שנקרה בדרכו ופגש אותו בכל דרך שהיא, יצא מהשיח איתו כשהוא מעודד ושמח ומכיר בחשיבות עצמו יותר ממה שהיה לפני שפגש אותו.

הרב יהושע וייסינגר

ארבעה כתרים

מחשבות וזיכרונות לזכרו של רבינו הרב שמחה הכהן קוק זצ"ל

קשה לכתוב דברי הספד על מורינו ורבינו זצ"ל ימים ספורים אחרי פטירתו, וקשה שבעתיים הדבר כיוון שמדובר על סיכום קצר של שנים ארוכות ומלאות, יובל שנות הנהגה, תורה וחסד. כמו אברהם אבינו שנאמר עליו "זקן בא בימים", ואומרים חכמים שהוא בא לגילו המופלג עם כל ימיו איתו, כך רבינו סיים את חייו כאשר הוא "בא בימים", בא עם כל יום, עם כל שעה, עם כל דקה.

ידועים דברי חז"ל על הפסוק "פִּי שִׁפְתֵי כֹהֵן יִשְׁמְרוּ דִּעְתָּ וְתוֹרָה יִבְקְשׁוּ מִפִּיהוּ פִּי מִלֶּאֱלֹהִים ה' צָבָאוֹ" הוא" (מלאכי ב, ז): "אם דומה הרב למלאך ה' יבקשו תורה מפיו" (מו"ק יז, א). חז"ל משווים בין תפקיד המלאך

לתפקיד הרב, והדברים מתאימים לרבינו מילה במילה. אם הרב נדמה כמלאך, כשליח ה', מסור כל כולו למטרה אחת לשמה נוצר, ללא פניות וללא נגיעות אישיות - "שאין מלאך עושה שתי שליחויות" (בראשית רבה נ), אם דומה הרב למלאך ה' בכך שכולו קודש למסירת התורה מדור לדור ולמסירות לכלל ללא כל חשבון אחר, יבקשו תורה מפיו. כך היה הרב שמחה זצ"ל, כל כולו מסור לכלל, בכל רגע משעות היום והלילה, השבת והחול, תמיד טובת הכלל והציבור עמדה לנגד עיניו. תמיד חשב איך הוא יכול להוסיף טוב, עוד יוזמה ועוד שיעור, עוד חסד ועוד דאגה לנצרך, בלי סוף.

זכיתי כבר מילדותי להיות קרוב אליו, עד ימיו האחרונים. אבקש לשתף את הקוראים בכמה סיפורי הוד, הנהגות נפלאות של הרב זצ"ל שזכיתי וראיתי במו עיניי. הכל אמת. נוסף על כך, לצד סיפור פעולותיו הגדולות, נכון להאיר את העולם גם בכמה סיפורים קטנים מאישיותו האדירה. פתחתי כאן פתח כפתחה של מחס, ועוד חזון למועד.

* * *

אומרים חז"ל שקיימים בעולם שלושה כתרים "כתר תורה, כתר כהונה, וכתר מלכות, וכתר שם טוב עולה על גביהם" (אבות ד, יג). רבינו זצ"ל, זכה לארבעה כתרים אלו, בגדלות וברוממות מיוחדות.

כתר תורה: הרב שמחה זצ"ל היה שקוע כולו בתורה. כל בוקר כאשר קם בשעה ארבע הוא היה מתחיל בחדרו הקטן והקדוש עם תפילות ובכיות על חולים מול ארון הקודש הפתוח. כל אחד שביקש תפילה, הרב היה מבקש שירשום את שם הנזקק לתפילה, והוא התפלל עליו. הוא לא בירך את הפונים כדי לצאת ידי חובה, אלא לקח כל שם וכל סיפור עמוק ללב. בשעה חמש, עוד לפני שנכנס החברותא, הרב היה מניח על השולחן שתי כוסות קפה חמות, שילוו אותם עד שחרית, ואף אני זכיתי לכך לפעמים. עוד קודם חבש את משקפיו, ומשקפיים מיוחדים היו לו, שמבפנים היה מודבק עליהן מעל העדשה פתק קטנטן ובו כתוב "שיויתי ה' לנגדי תמיד". משקפי השגחה. כך הוא הסתכל על המציאות לאורך היום, כל יום כל היום. שיויתי ה' לנגדי תמיד!

הרב זצ"ל העביר עשרות שיעורים בשבוע לציבורים מגוונים, כשכל יום תוכניתו שונה מחברו. פעם ליוויתי אותו בבוקר, לאחר שיעור הדף היומי הקבוע, להרצאה שהעביר לאנשי אקדמיה בכירים, לאחר מכן נסענו לבי"ס נועם והוא נתן שיחה לילדים, מיד לאחר מכן עברנו לתיכון חילוני בעיר ושם ריתק את בני הנוער בדברים היוצאים מן הלב, אחה"צ מסר שיחה בסניף בנ"ע, ובערב העביר שיעור ב"ירחי כלה" בפנוביץ'. לכל קבוצה דיבר בסגנון מיוחד עבורה. הוא עצמו היה אדם מגוון, מכיל, מקבל, ובעיקר - אוהב, אוהב ישראל. הוא גם אהב לכתוב, הוא כתב תשובות בהלכה ובהנהגה. כל ספר בספריה שלו עמוס בסיכומים וחיידושים התחובים בין דפיו, וכל ספריו מסומנים ומקווקווים עם הערות ומראי מקומות רבים ומפורטים.

פעם אמר לי, ברגע אינטימי ואישי, משהו בערך בנוסח הזה: "כל אדם צריך לעשות חשבון נפש, להסתכל אחורה ולבחון את מעשיו. אני מסתכל שנים אחורה ולא מוצא סיבה להתחרט על דבר אחד שעשיתי. אולי טעיתי, אבל הכל היה מתוך מחשבה ובחירה. רק דבר אחד הייתי מבקש לחזור ולעשות שוב".... העזתי פניי ושאלתי מה הדבר, והוא היסס, ואז השיב לי: "יצאתי מהישיבה בגיל מוקדם יחסית, ועד היום אני מתחרט על כך!". ואז לתדהמתי הוא התחיל לבכות: "כל רגע ורגע בלימוד", אמר, "כל רגע בישיבה, בשבילי זה חיים, נצח. אם הייתי יכול הייתי חוזר לאותו רגע ובוחר להמשיך בישיבה, אפילו רק עוד קצת"....

למרות התמדתו ובקיאיותו הוא לא החזיק טיבותא לנפשיה, כאשר שאלו אותו שאלה בהלכה, גם שאלה שנראתה פשוטה, הוא עיין מחדש בסוגיה ובפוסקים. הוא לא התבייש לומר שהוא צריך לברר, להעמיק, ללמוד שוב את הנושא. הוא סיפר לי שבעת הגיעו לרחובות, לפני כיובל שנים, באו מבני העדה התימנית לשאול אותו שאלות שונות בהלכות שחיטה וטריפות, בשר ומליחה, וכדי שלא לפגוע בזקני העדה בעיר הוא הפנה את השואלים אליהם, ואף נהג בעצמו להתייעץ איתם בשעת הצורך. צ"ב שנות תורה.

כתר כהונה: כנצר למשפחת כהונה מפוארת הוא תמיד כסף והתפלל לבניין המקדש, לחזרת עבודת הכהנים ולשירת הלוויים. הוא קיים בשלמות את דברי הכוזרי "ירושלים תיבנה כשיכספו בני ישראל לה תכלית הכוסף" (כוזרי ה, כז). עשרות פעמים ליוויתי אותו לכותל המערבי, כל פעם במעמד אחר ולעיתים גם בסתם יום של חול, וכשהגיע לכותל הוא עמד לפניו כבן המתחנן לפני אביו, התרפק בבכיות ותפילות על המקדש וירושלים. לפעמים עמד בשערי הכניסה להר הבית, בוכה וכוסף למקדש שייבנה. כל בני עירו רחובות זוכרים את מעמדי השיא במוצאי שביעי של פסח וסוכות בביתו, כאשר הרב היה כולו נתון בשרעפי קודש, בריקודי דבקות בניגון המיוחד שלו "ונראהו עין בעין בשובו אל נווהו", ובהמשך "א-ל בנה", "בנה ביתך כבתחילה" ועוד. כך אז, וכך גם בתפילות הימים הנוראים כשעמד, מלא רגש והתרוממות, כשליח ציבור בעירו רחובות, אבל היה ברור לכל המתפללים עמו שבלבו ובמחשבותיו הוא עומד בבית קודשי הקודשים.

פעם כששימש כשליח ציבור בתפילת מוסף ביום הכיפורים בישיבת 'מאור התלמוד' ברחובות, ראיתי שהוא מניע את אצבעו ימינה ושמאלה. לאחר התפילה שאלתי מה עשה, והוא לא ענה. בהפסקה, בין מוסף למנחה, ירד לחדרו, והתמוטט על המיטה מרוב עייפות. הרבנית אמרה לי שהוא חזר עכשיו מבית המקדש. 'כשיצא בבוקר לתפילה', כך סיפרה, 'הוא אמר לי שהוא הולך כעת לעבודת המקדש, וכולו היה נתון שם, וכעת חזר משם עייף ומוותש אחרי שסיים את סדר העבודה'. אחר כך אמר לי שבאצבעותיו סימן "אחת, אחת ואחת, אחת ושתיים...", כחלק מעבודת הכהן הגדול.

לחתימתו, תמיד התלווה הכיתוב: "בברכת כהנים באהבה". הוא חי את זה. כהן חייב לברך את הציבור באהבה. הוא באמת אהב את כולם. הוא בירך באהבה, הוא דיבר באהבה, אבל הוא גם הוכיח באהבה. הוא עמד על קיום ההלכה, אבל באהבה. תוכו רצון אהבה. אוהב שלום ורודף שלום.

אהבתו, דאגתו, לתושבים, לזולת, הייתה עזה. בצידי דפי הלימוד והסיכומים האישיים שלו היו רשומים מספרי טלפון, משימות לביצוע ובקשות קצרות, הכל בכתב ידו המעוגל והיפה. אלו היו בקשות ומשימות שקיבל תוך כדי הלימוד, שרשם אותן כדי שלא לשכוח, והן היו לנגד עיניו עד לביצוען. היה מי שביקש תפילה, היה מי שביקש מכתב המלצה או הלוואה, יש שביקשו לקבל עצה, או אפילו לתת תזכורת להזמנה לבר מצווה של הנכד. מבחינתו גם זה היה תורה, תורת חסד, וכך שתי התורות היו רשומות יחד זו לצד זו על אותו הדף. "רשומים בשמך הושע נא". שניהם בעדיפות עליונה, בזכות שניהם "הושע נא".

צ"ב שנות כהונה ורוממות.

כתר מלכות: מאן מלכי, רבנן. רבינו כיבד תלמידי חכמים, והם כיבדו אותו. הוא היה מחובר לכל גדולי ישראל, מכל החוגים והזרמים, אהב אותם באמת, והם השיבו לו אהבה. היה בן בית אצל הרב יוסף שלום אלישיב כמו אצל הרב אברהם אלקנה שפירא, אצל האדמו"ר מצאנז ואצל הרב מרדכי אליהו, ועוד ועוד. פעם נכנסתי איתו למרן הרב אברהם שפירא ראש ישיבת מרכז הרב. רבינו היה כבר כמעט בן 80, והוא ביקש לעזוב את רחובות ולעבור לירושלים ולכהן כרב בית הכנסת ה'חורבה'. הוא בא לקבל את ברכת הדרך, אך הרב שפירא ממש התנגד. הוא אמר לו: "מקומך ברחובות, הציבור צריך אותך שם, אסור לך לעזוב!" כשרבינו יצא, הרב שפירא קרא לי ואמר: "זוהי דמות של רב. תלמד, זהו רב אמיתי! יש הרבה רבנים בישראל, אבל זהו רב אמיתי!" הרבנית פנינה שפירא, אשתו, שהיתה נצר למשפחת רענן-קוק, הייתה מספרת שהיא רואה דמיון גדול בתווי הפנים בין רבינו לבין מרן הדוד הגדול הראי"ה זצ"ל.

"פְּחָסֵד הִנָּתַן עַל פְּנֵי חֲתָן מִרְאָה כֶּהֵן", פניו זרחו, הוארו באור יקרות, במעמדי דרשות שבת הגדול ושבת שובה, מאות תושבים הצטופפו בבית כנסת הגדול, שנה אחרי שנה, במשך חמישים שנה. כל האולם היה מלא מפה לפה, רחש והתרגשות, ואז שקט, הרב נכנס, צועד מעט כפוף לקדמת ההיכל. נושק לפרוכת ומתעטף בטלית. את הדרשה פתח בדברי הלכה עמוקים כשיושבים לצידו רבני, דיני וזקני העיר. אבל ההמשך היה העיקר. מהר מאוד הוא עבר לדברי התעוררות מעומק הלב, דברי תפילה וכיסופים, שירה והתרוממות. עין לא נותרה יבשה בשירת "והשיב לב אבות על בנים". לא מעט בנים שבו לאביהם שבשמים בזכותו.

צ"ב שנות מלכות.

כתר שם טוב: יותר מכתר תורה, יותר מכתר כהונה ומכתר מלכות, זכה רבינו לכתר שם טוב. את הכתר הזה הוא קיבל מהציבור שאותו הוא כל כך אהב, והוא אהב אותו. הציבור של העיר רחובות, והציבור בארץ ובעולם. הרב שמחה זצ"ל, שבעת לידתו קיבל את ברכת דודו הגדול מרן הראי"ה קוק שיוסיף כבוד לאומה בנועם ובחן, אכן זכה להמשיך את דרכו הגדולה. בסיעתא דשמיא מיוחדת ובהשראתו הישירה לא היו ברחובות, במשך שנים רבות, מאבקי דת או הפגנות, לא היו מתחים בין דתיים וחילונים ולא בין חרדים לדתיים, תמיד נהגו כולם כבוד והדדיות זה עם זה. גם כאשר היו חילוקי דעות הרב ביקש תמיד להדגיש את החיוב, וכך למשל במקום הפגנה נערכה תפילת קבלת שבת מול קניין שנפתח בשבת. הוא הדריך את הכואבים את חילול השבת לצעוק "שעבס" בלב, רק בלב. וכך במקום מחאה על מכירת חמץ בפרהסיה במרכז העיר, ארגן 'שמחת חג' ותפילת חול המועד למול הפיצרייה. הכל בנועם, בחן ובתבונה.

פעם התלוויתי אליו ל"משמרת השבת". כל יום שישי לפני כניסת השבת וכל שבת אחר הצהריים נהג להסתובב בעיר ולומר לעסקים הפתוחים "שבת שלום", בצירוף חיוך אוהב ואמיתי. הוא לא הוסיף מילה. לא היה צריך להוסיף מילה. פעם אירע שכאשר הרב התקרב בשבת לאחת החנויות, כיוון בעל החנות את צינור המים של כיבוי האש אל הרב, ושטף אותו... הרב לא הביע שום כעס. הוא חיך, הודה לו על המקלחת הקרה ביום השרב, ואמר: "ציננת אותי והקלת עליי", ואחר כך הוסיף: "אשמח אם תשמח אותי בעוד דבר אחד... סגור את החנות בשבת". בעל החנות הסתכל על הרב מופתע ומרותק, וכעבור כמה דקות סגר את החנות והלך לביתו. אהבה שלא מן השורה.

פעם בליל שבת הרב קרא לי, ואמר שיש לנו משימה מיוחדת. צעדנו יחד לרחוב הרצל, הרחוב המרכזי בעיר, ונכנסנו למועדון ריקודים ששהו בו עשרות ואולי מאות חוגגים, עם ריקודים, אלכוהול ומוזיקה רועשת וכו'. הרב נעמד באמצע רחבת הריקודים, עלה על כיסא, הוציא מכיסו בקבוק מיץ ענבים קטן וגביע, והתחיל לומר קידוש. שקט השתרר באולם, וכולם הסתכלו עליו מופתעים. הרב סיים את הקידוש והתחיל לשיר שירי שבת: "חביבי, יא חביבי", והמשיך "כל העולם כולו גשר צר מאוד" ועוד, וכולם הצטרפו אליו למעגל אחד גדול. ואז הוסיף הרב משפט אחד, משפט משמעותי, שעדיין מהדהד בראשי: "כולנו אנשים אחים אנחנו, כולנו עם אחד, בני איש אחד אנחנו, בני אברהם יצחק ויעקב, אני אוהב כל אחד ואחד מכם"... ואז הוסיף: "אני מזמין כל אחד מכם, ומבקש מכל אחד מכם לבוא לסעודת שבת אצלי בבית". לאחר שיצאנו שאלתי את הרב מה מיוחד במקום הזה, ולמה דווקא עכשיו? והוא סיפר לי שבעל המקום נמצא בשלבי התחזקות, והוא התקשר אליו היום וביקש ממנו שיבוא לעשות קידוש במקום. הוא לא יכול לסגור בשבת כי זו הפרנסה שלו, אבל הוא מבקש שמכאן ואילך בכל ליל שבת יהיה קידוש במועדון, ובעזרת ה'... ובאמת בשבועות הבאים חלק מהנוכחים הגיעו אל הרב לסעודת ליל שבת עם מנהל המועדון, ואחריהם יצאו לחגוג. כעבור חודשיים המקום נסגר בשבת. הכל נעשה מתוך אהבה, על פי המדרגות העולות "כבוד הדת, חבית הדת, הכרת הדת ואז קיום הדת" שקבע דודו מרן הראי"ה זצ"ל.

כתר שם טובה עולה על גביהם.

* * *

בימי השבעה אמר אחד המנחמים, רב מפורסם בעל השפעה ציבורית רחבה, שדמות דיוקנו של הרב זצ"ל נראית לו בחלון: 'בכל עת שאני מתלבט מה נכון לעשות, איך לענות, האם לעמוד על עיקר הדין, האם לוותר, אני מהרהר בדמותו של הרב, מה הרב שמחה היה עושה, ומה היה אומר לי לעשות, איך נכון לפעול בתבונה

ובמתינות בתוך המורכבות הכל כך גדולה של ימינו ואיך להלך בין הטיפות'. וכאילו לחיזוק דברים אלו מצאתי תוך ימי השבעה פתק בין כתביו: "חנני ה', שאזכה למצוא חן ושכל טוב בעיני בשר ודם, ולכוון לעשות רצונך בלב שלם ובטהרה". זה היה רבינו. מי יתן לנו תמורתו.

שבוע לפני עלייתו לגנזי מרומים, לישיבה של מעלה, עמדנו סביב מיטתו, בנו וכלתו, חבר קרוב ואני. היה זה בערב שבת בין השמשות, דקות ספורות לפני כניסת השבת. הרב שכב לפנינו על המיטה כשהוא מזוכך ומיוסר, טהור בכל מיני טהרה. שרנו חרישית, באיטיות, בבכי, בחשש, בהתרגשות, אבל עם אמונה גדולה. שני שירים שרנו, שירים שאותם הרב אהב במיוחד. כמה היה הרב מדבר על רבי אהרן הגדול מקרלין וכמה אהב את שירו "י-ה אכסוף נועם שבת"... הוא היה מתרגש ובוכה ומתפלל בעיקר כשהגיע לקטע "ויהיו רחמין מתגוללים...", וכמה אנחנו בכינו באותה שעה. מיד לאחר מכן הדלקנו נרות שבת תוך כדי שירת "ידיד נפש אב הרחמן", שיר ערגה נשגב לקב"ה, וכפי שתמיד הדגיש ביחס למשפט "מהר אהוב, כי בא מועד, וחוננו כימי עולם" - אנחנו לא מבקשים שה' יאהב אותנו, אלא מודיעים לו ית' שהוא אהובנו. תוכו רצוף אהבה. אוהב שלום ורודף שלום. אוהב את הבריות ומקרבן לתורה. זכיתי לקרבה מיוחדת לרב זצ"ל, יהי רצון שנוזח להמשיך את דרכו הגדולה, לדעת להלך בין הטיפות בענווה אבל בגדלות, ולקרב את ישראל לאביהם שבשמים. "כי שפתי כהן... כי מלאך ה' צבאו" הוא, "אם דומה הרב למלאך ה' יבקשו תורה מפיהו". עלינו להמשיך ולבקש, להמשיך לדרוש, להמשיך ללמוד מדמותו מלאת ההוד, מתורתו הגדולה, מאהבת ישראל האמיתית שמילאה את לבו ומהעין הטובה שלו. תנצב"ה.

שרידים מפירוש למסכת אבות המיוחס לריטב"א או לתלמידו

במאמר שלפנינו מובאים לפני המעיין שרידים שנמצאו בגניזה של פירוש למסכת אבות המורכב משלושה קטעים שנמצאים היום בספרייה הלאומית של רוסיה בפטרסבורג.

הקטע הראשון¹ סימנו Ms. Evr II A 237/2 (בבית הספרים הלאומי מספר מערכת 990001438550205171). מדובר על שמונה דפים רצופים שבכל דף 17 שורות. המשניות אינן מודגשות. הדף הראשון אינו קריא פרט לכמה מילים בודדות. גם בדף השני יש חסרונות רבים, אבל למרות זאת אפשר להוציא ממנו משפטים שלמים, ומהם אנו מבינים שמדובר בהקדמה של פרשן למסכת אבות, ודף זה הוא הדף האחרון בהקדמה. אחריו יש לנו פירוש רצוף לחלק מהמשנה הראשונה של המסכת. שמו של הפרשן אינו נזכר בדפים הללו, ועל כן אין הוא ידוע לנו.

קטע שני סימנו: Ms. EVR II A 412/2 (מספר מערכת 990001438480205171), ובו זוג דפים שלמים המכילים פירוש על חלק קטן מהפרק השני. הפירוש אינו רציף, אלא בדף ראשון הפירוש הוא סביב משנה א ובדף השני הפירוש הוא על חלק ממשנה ו ועל חלק ממשנה ז. בכל דף 18 שורות. המשניות מודגשות.

קטע שלישי סימנו: Ms. Evr II A 522 (מספר מערכת 990001440070205171), ובו ארבעה דפים שיש בהם פירוש לפרק ב. בתחילה יש פירוש חלקי למשנה ז ומשנה ח. לאחר מכן קטע קטן מהפירוש למשנה יא, פירוש למשנה יב, ופירוש חלקי למשנה יג. בכל דף 18 שורות. המשניות מודגשות. נראה בבירור שהקטע השני והשלישי הם חלקים של אותו כתב יד. אמנם הקטע הראשון שונה מהם, אבל סביר שהוא חלק מאותו פירוש כפי שיוסבר לקמן.

הקביעה שמדובר באותו פירוש מתבססת על כמה ציטוטים שהובאו על ידי ר' שמואל די אוזידא בפירושו לאבות הנקרא 'מדרש שמואל' (דפו"ר ויניציאה, שמ"ה), שנדפס פעמים רבות. הציטוטים מכת"י זה המובאים במדרש שמואל נזכרים בשם הריטב"א ז"ל, או אחד מתלמידי הריטב"א ז"ל. אין הכוונה במדרש שמואל שהציטוט הוא משני חכמים שונים, אלא שר' שמואל עצמו מסופק בזהות הפרשן. כך אנו

1 אני מודה בזה לר' חזקיה סופר שהפנה אותי לקטע זה, ובעקבות זאת חיברתי לו את שני הקטעים האחרים.

למדים מהקדמתו של ר' שמואל שבה מנה את רשימת המפרשים הנמצאים בכתבי יד שמהם הוא מצטט. ביחס לריטב"א הוא כתב כדברים האלה: "והריטב"א ז"ל וי"א שהוא מתלמידי הריטב"א ז"ל". לאמור, הוא עצמו כתב שאינו יודע בודאות מי המחבר, ועל כן אתה מוצא שלעתיים כתב שהציטוט הוא מהריטב"א ולעתיים כתב שהציטוט הוא מתלמיד הריטב"א², ולמעשה הכוונה לאותו פירוש.

יש גם סימן אחד המחבר את שלושת הקטעים, והוא השימוש בביטוי עד"ה³. אלא שראשי תיבות אלו מצויים בכמה וכמה ספרי ראשונים, ולכן לכל היותר יש כאן מעין זכר לדבר שאכן מדובר לפנינו באותו פרשן. עם זאת לביטוי זה יש חשיבות בפני עצמו, מפני שהוא מלמד גם על אופי הפירוש. משמעותו של הביטוי היא: על דרך האמת, על דרך הנסתר, וכדומה, והוא בא לומר שבנוסף לפירוש על דרך הפשט יש לפנינו פירוש על דרך האמת, והכוונה היא לפרשנות נוספת השונה מהפשט, ולעיתים הכוונה לפרשנות נוספת הקשורה לחכמת הנסתר.

כאמור הביטוי מצוי בכמה וכמה מספרי הראשונים, אבל הואיל ולפי מדרש שמואל מדובר כאן בריטב"א או בתלמידו, הרי שעלינו לברר אם בבית מדרשו של הריטב"א השתמשו בפרשנות בדרך זו ובביטוי זה. ואכן מצאנו כן אצל הריטב"א. כך לדוגמה בחידושי⁴: "ועל דרך האמת פירשו במה שאמרו בהגדה כפות תמרים זה הקב"ה שנאמר וצדיק יסוד עולם וסודו ידוע ליודעי חן". או⁵: "ועל דרך האמת סוד גדול בדבר רמזו בפרשת בראשית בפירוש התורה לרבינו הגדול ז"ל". וכן נמצא גם בפירושו להגדה של פסח⁶ ובספר הזיכרון⁷.

אלא שיש לדעת שביטוי זה אינו חד משמעי בדברי הריטב"א. הנה מצאנו בחידושי⁸: "משום דעל דרך האמת אין בו אלא גינה בית סאתים, ומשום דמיעוט חצר

2 מתברר כי בשם תלמיד הריטב"א הביא את הפירוש הזה שלוש פעמים ורק בפרק ב ובמשניות סמוכות (משניות ז, ח, ט), ואילו בכל שאר הפעמים (כעשר פעמים) הביא אותו בשם הריטב"א.

3 קטע א ליד הערות 49, 86. קטע ב ליד הערה 99. קטע ג ליד הערה 124.

4 סוכה לו ע"ה ד"ה הואי.

5 שבועות ט ע"ה ד"ה הכי גרסינן. וראה במבואו של ר"מ גולדשטיין לחידושי הריטב"א על עירובין, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשס"ט, עמ' 10, הערות 24, 25, שם ציינו מקורות נוספים בדברי הריטב"א שבהם נמצא ביטוי זה.

6 ד"ה ברוך המקום שנתן תורה, מהד' ר"י ליבוביץ, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשנ"ה, עמ' כב; ד"ה ויוציאו ה' ממצרים, עמ' לב; ד"ה דבר אחר ביד חזקה שתיים, עמ' לד.

7 מהד' ר"ק כהנא, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ג, עמ' סח. אמנם הוא השתמש כמה פעמים בביטוי: "חכמי האמת" (עמ' מו), או: "בדרך האמת" (עמ' מט), ועוד.

8 עירובין כג סע"ב.

שבו מיבטיל לגבי הרוב חשוב כולו כגינה". אוי: "ואף על פי שלשון הירושלמי נראה מסייע קצת לפירוש זה אינו כן על דרך האמת", ועוד. המדובר במקרים אלו בפרשנות 'רגילה' לדברי הגמרא, והביטוי בא לומר שלדעת הריטב"א זו הפרשנות הנכונה.

מצאנו בפירוש שלפנינו עוד פרטים שמן הראוי להתייחס אליהם, ולברר אם הם אכן מתאימים, או אינם סותרים, את הזיהוי של מדרש שמואל. הפרשן מקדים לפירושו הקדמה מחורזת, שיש בה שימוש במליצות מפסוקים ומדברי חז"ל. אכן צורה זו של כתיבת הקדמה מצאנו בחיבורי הריטב"א, וכך היא ההקדמה שכתב לספר הזיכרון. אמנם זו דרכם של הרבה מרבתינו הראשונים, כך שמצורת הכתיבה אין לדעת מאומה על זיהוי המחבר. נוסף על כך ביטוי מיוחד לכאורה נזכר בפירוש והוא: "כבר פירש רבנו משה תואר הקבלה בתחילת החיבור". לאמור, הפרשן שלפנינו מכנה את "משנה תורה" לרמב"ם בשם "החיבור". במקום אחר¹⁰ דנתי בתפוצתו של כינוי זה, ובין השאר הראיתי כי מצאנוהו גם אצל הריטב"א¹¹. נמצא כי כל זמן שאין לנו ראיה שאין לקבל את ייחוסו של בעל מדרש שמואל שהפירוש שלפנינו הוא שריד מתורתו של הריטב"א או אולי של תלמידו, הרי שעלינו לקבל זאת כעובדה¹².

אפשר שקרוב יותר לומר שהפירוש הוא של תלמיד הריטב"א. זאת מפני שמסוף ההקדמה, אם אכן הקריאה היא כהלכה, עולה כי מחבר הפירוש נמצא באי מיורקה, שהוא אי בים התיכון מזרחית למרכז ספרד דהיום. עד כמה שאנו יודעים על תולדות חייו של הריטב"א, הוא לא פעל במקום זה, וניתן להניח אם כן כי הפרוש נכתב על ידי תלמידו. יתכן שאפשר להוסיף ראיה לכך. בסוף הקטע השלישי כתב המחבר: "יש בה רמ"ח תיבות עם ה' אלהיכם אמת ולפיכך חוזר שליח ציבור אותם שלוש תיבות בקול רם כדי להשלים המנין שבו". כידוע יש בקריאת שמע רק רמ"ה תיבות, ובראשונים היו כאלה שהתנגדו להשלמה לרמ"ח תיבות. גם אלה שהסכימו עם ההשלמה עשו זאת על ידי הוספת המילים 'אל מלך נאמן'. בשלב מאוחר יחסית בתקופת הראשונים¹³

9 ראש השנה כז ד"ה והא קתני.

10 עמודים בתולדות הספר העברי, כתיבה והעתקה, ירושלים, תשס"ה, עמ' 450-452.

11 שו"ת ריטב"א, מהד' ר"י קאפח, ירושלים, תשי"ט, ריש סי' קמב, עמ' קסח: "וכן כתב הרמב"ם ל' בפירוש בחבור שלו".

12 אין אנו יודעים כיצד קבע ר' שמואל את זיהוי המחבר. ברור שהיה לו סמך לדבר, ומסתבר שכך היה כתוב בכתב היד שהיה לפניו. אלא שלעתים קיימת אפשרות של טעות בכתב היד. כך לדוגמה כתב ר' שמואל שאחד הפרשנים הנמצא בידו הוא מהר"ם אלשקאר, ועל כך סמכו חכמים. אבל מתברר שהפירוש הוא לר' יוסף אלשקאר, וכנראה שהרישום בכתב היד לא היה כהלכה והטעה אותו. עמדתי על כך במבואי לספרו של ר' יוסף אלשקאר, מרכבת המשנה על אבות, לוד, תשס"ז, עמ' 71-72.

13 הטור או"ח בס' סא, עדיין אינו מכיר את המנהג הזה, ואף מביא את תשובת הרמ"ה השולל גם את

באה שיטה חדשה לעולם על יסוד האמור בזוהר חדש במדרש הנעלם לרות, כי במקום להוסיף את המילים 'אל מלך נאמן' יש לחזור על 'ה' אלקיכם אמת¹⁴. ר' אהרן הלוי רבו של הריטב"א עדיין לא הכיר את השיטה החדשה. אלו דבריו¹⁵:

ולפיכך במקום [אמן] תקנו לומר אחר אהבת עולם אל מלך נאמן, דהוא חד מן פירושיה דאמן כדאיתא בהרואה. ותקנו גם כן להשלים רמ"ח תיבות שבקריית שמע כנגד רמ"ח איברים, כדאיתא באגדה.

אכן גם הריטב"א לא הכיר שיטה זו, שהרי בחידושי לברכות שם (מה סוף ע"ב), כתב דברים אלו מילה במילה. כבר כתב ר' משה הרשלר¹⁶ כי דרכו של הריטב"א בחידושי לברכות להביא מדברי הרא"ה מבלי להזכיר את שמו. מובן מאליה שבכותבנו כי חידושים אלו הם של הריטב"א סמכנו בכך על ר' משה הרשלר שהאריך לבאר זאת¹⁷. העולה מכאן כי יש מקום לומר כי הפרשן שלפנינו הוא תלמיד הריטב"א, ולא הריטב"א עצמו, אבל מידי ספק לא יצאנו.

בקטעים שלפנינו נזכר הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה, כפי שכבר כתבתי לעיל. כן מוזכר ר' יונה בפירושו לאבות. קשה להסיק מכאן על דרכו של המחבר. אכן על דרך מסוימת של הפרשן ניתן להסיק מהקטעים שלפנינו. אנו רואים כי הפרשן משתדל להסביר את הסמיכות של המשניות או של מאמרים, וכן מוכח גם מקטעים נוספים בשם הריטב"א או תלמידו המובאים במדרש שמואל¹⁸. אכן השאלה מה טעם משניות מסוימות מסודרות זו ליד זה עמדה לפני חלק מפרשני מסכת אבות, ואפשר שהפרשן שלפנינו הוא הראשון מביניהם שעמד על כך, אמנם הוא לא עמד על כך באופן שיטתי¹⁹. על דרכו של המחבר להביא פירוש נוסף, כאשר הביטוי הפותח הוא: עד"ה, כבר כתבתי לעיל.

אמירת אל מלך נאמן. אבל בספר אבודרהם הלכות ק"ש, לאחר שהביא את דברי הטור ותשובת הרמ"ה, הוא ממשיך וכותב: "ולהשלים רמ"ח תיבות אומר במדרש רות ... ומשום הא תקינו שיהא ש"צ חוזר לשלש תיבות ומאי ניהו ה' אלהיכם אמת כדי להשלים לכל הקהל רמ"ח תיבות".

14 ' תא שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים, תשנ"ב, פרק טו, עמ' 285-298: 'אל מלך נאמן' - גלגולו של מנהג, סקר באותו פרק את הנושא.

15 חידושי רא"ה לברכות, לדף מה ע"ב, מהד' אהבת שלום, ירושלים, תש"ס, עמ' שעא-שעב.

16 חידושי הריטב"א על ברכות, בההדרת ר"מ הרשלר, ירושלים, תשס"ט, מבוא, עמ' 9.

17 במבוא הנ"ל.

18 כגון: פ"ד מ"ה: "והריטב"א ז"ל כתב כי סמך דברי ר' יוחנן בן ברוקא לדברי ר' לויטס; שם מ"ח: "והריטב"א ז"ל כתב כל המכבד את התורה וכו' סמך לדברי ר' צדוק", ועוד.

19 ראה דבריי במבואי לפירוש מסכת אבות לרבי מתתיה היצהרי, ירושלים, תשס"ו, עמ' 46-47, שם הבאתי גם מדברי ר"י אברבנאל בעניין זה.

בהכנת שרידי הפירוש לדפוס הדגשתי את כל המשניות, וכן את חלקי המשנה כאשר הם דיבור המתחיל של הפירוש. בחלוקת המשניות ומספרן הסיפורי הלכתי אחר דפוס וילנא. לא ציינתי לחילופי נוסח ביחס לנוסח המשנה, והמעין יעמוד על כך מעצמו. פסקתי את הפירוש וחלקתיו לקטעים בהתאם להבנתי. הקיצורים, פרט לאלו שבמשנה, הושלמו ללא סימן מיוחד. ראשי התיבות לא נפתחו. את המקורות לדבריו הוספתי בסוגריים עגולים בגוף דברי המחבר. הפנייה לפסוק צוינה רק אם המליצה או הציטוט מכילים לפחות שלוש מילים מהפסוק. סוגריים עגולים מציינים גם מחיקה, וסוגריים מרובעים מציינים תיקון או הוספה. סוגריים זוויתיים מציינים שהקריאה אינה ודאית, והיא נעשתה על פי שברי אותיות. שם הוי"ה נכתב בשני יודי"ן כאשר מהי"ד השמאלית נמשך מעין קו למעלה. האותיות א-ל מחוברות בשם שמים, ולעיתים גם במילים אחרות (כגון: ישראל, ואלה) אבל לא בכולן (כגון: אלו, נכתב רגיל).

[קטע א]

[מש] כיל שיר ידידות²⁰ הולך בדרכם לא ישוב ריקם²¹, כי לכולם ברית כרותה בגלויים ועמקם²², [ז] את התורה נתונה לאדם במתכונתו, ויברא אלהים את האדם בצלמו²³ ובדמותו, זה כלל הספר הזה, והוא צלם אלהים הבנוי על הסדר הזה, בנוי על מסכת אבות, סולו לרוכב בערבות, ביה שמו ועלוז לפניו²⁴, לפניו אשפוך שיחי²⁵ להשקות אותי מפרי עדניו, וממנו מענה לשון, אשאל²⁶ לשמרני כאישון²⁷, בת עין מלדבר... מרים שה... לילה, ואזכיר כל ענין וענין במקום הנאות, וזה לך האות²⁸, על דרך תפוחי זהב במשכיות כסף דבר דבור על אפניו (משלי כה, יא).

20 תהלים מה, א.

21 ירמיהו נ, ט.

22 נראה שר"ל כי לכל אחד יש חלק בתורה או בגלוי או בנסתר.

23 בראשית א, כז. לא נתברר רצונו במשפטים אלו. אפשר שכוונתו לומר שכל אדם יכול להשיג הבנה בתורה בהתאם למתכונתו, ואף להשיג בנסתר כי הוא נברא בצלם.

24 תהלים סח, ה (סולו... לפניו, הכל בפסוק אחד).

25 תהלים קמב, ג: אשפוך לפניו שיחי.

26 אפשר שכתוב: אשאלה.

27 כך מפוסק בכתב היד כנראה בגלל החרוז. אבל לכאורה הוא משפט אחד וזו מליצה על פי הפסוק: שמרני כאישון בת עין (תהלים יז, ח).

28 שמות ג, יב. הרבה ראשונים השתמשו בפסוק 'תפוחי זהב' וגו' כמייצג את גישתם בספרם, ודי לציין לרמב"ם בפתיחתו למורה נבוכים.

ועתה א[חל], בעזרת אל, אשר העיר לעשות זאת המלאכה, [ולת] את הברכה, לאיש כמוני היום קטן מן הקטנים בער בלי חכמה, ברוך נותן ליעף כח ולאין אונים ירבה עצמה²⁹ (ישעיה מ, כט), יערב עליו שיחי [אנכי] אשמח ביי' (תהלים קד, לד), השיבה לי ששון ישעך ורוח נדיבה תתמכני (שם נא, יד), מיום זמן בו האמת נעדרת, או [א]ם בקצוי הארץ נסתרת, א[ו] א[ם] לתוך ים בחר[ה] [ל]רד[ת], או א[ם] עלתה מרום ושם נסתרת, אמנם מצאתיה באי מיורק³⁰ ... לכל נברא ובה נגזרת.

משה קבל תורה מסיני, זו תורה שבעל פה, שתור'ה שבכתב בביאור³¹ ניתנה כדכתי'ב ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצוה (שמות כד, יב) תורה זו תורה [ש]בכתב, והמצוה זו תור'ה שבעל פה³², ובלוחות ניתנו עשרת הדברות ובם נרמזו תרי"ג מצות³³ שנאמר אך טוב לישאל³⁴ (תהלים עג, א), ואין טוב אלא תורה כדכתי'ב כי לקח טוב נתתי לכם (משלי ד, ב; אבות ו, ג) כלומר בין אלף של אנכי³⁵ ובין כף של רעך יש בכולם תרי"ג אותיות³⁶, כל אות ואות כנגד מצוה אחת. ורבו'תינו זכ"ל³⁷ אמרו (יומא פה ע"ב) אך חלק.³⁸

ואמר מסיני, על שם הסנה³⁹ נקרא ההר הר סיני, שבסנה נראה הב"ה למשה, לקיים מה שנאמר עמו אנכי בצרה (תהלים צא, טו; שמות רבה א, ה) <כי הוא> עץ (שעל)

29 בפסוק: עצמה ירבה, והמחבר שינה הסדר בגלל החרוז.

30 מכאן עולה שהמחבר כתב את הפירוש בהיותו במיורק, ראה במבוא.

31 כלומר, תורה בכתב ניתנה עם פירוש, שהוא התורה שבעל פה. וכל אלה ניתנו במעמד הר סיני כפי שהביא ראיה מהפסוק.

32 אלו דברי הרמב"ם בריש ספרו משנה תורה, אבל מקורם לא נתברר.

33 במדבר רבה (יג, טז), וברש"י שמות (כד, יב).

34 גם במושב זקנים על הפסוק וכל אשר לרעך (שמות כ, טו), עמ' רסט, וכן בבעל הטורים שם, מובא פסוק זה, אבל לא נתפרש שם מה הקשר עם עשרת הדברות. ואילו כאן רבינו מפרש זאת.

35 כלומר אנכי (שמות כ, ב) הוא תחילת הדברות. רעך (שמות כ, יד) הוא סוף הדברות. א"כ בין שתי האותיות א-כ, נמצאות כל הדברות. שתי האותיות הללו זו המלה אך, שהיא פסוק: אך טוב לישראל. ואין טוב אלא תורה. א"כ כל התורה נמצאת בין האותיות אך, שהן כוללות כפי שראינו את עשרת הדברות.

36 על פי במדבר רבה (יג, טז), וראה בירור נרחב בזה אצל ר"מ כשר, תורה שלמה, יתרו, כך טז, מלואים, א, עמ' רג ואילך.

37 קשה לקרוא ואולי כתוב: ז"ל.

38 אולי רצה לומר שעל הלוחות נרמזו תרי"ג מצוות, וזו רק התורה שבכתב, וא"כ הרי זה חלק מהתורה כולה.

39 ראה רמב"ן, דברים (לב, טז). ראה גם לקח טוב, שמות (ג, יג).

[שפל] ומלא קוצים⁴⁰, ולפיכך אין [פס]ק בין משה משה כמו <ש>יש בין אברהם אברהם ובין יעקב יעקב.⁴¹

ובמד'רש⁴² משל לאדם שיש לו משא על כתיפו ואינו רואה השעה⁴³ שיהא פורק אותה מעל כתיפו.

ומסרה ליהושע, לא אמר ונתנה משה, דלא שייך נתינה אלא בדבר הניתן מיד ליד כמו ואתנה לך את לוחות האבן (שמות כד, יב), וכן כי יתן איש אל רעהו כסף או כלים לשמור (שמות כב, ו), אבל מסירה שייכה בדבר חכמה המוסר הרב לתלמיד. ומלשון זה יש אים⁴⁴ למקרא ויש אם למסורת (פסחים פו ע"ב) שנכתבה המלה בספר תורה בענין אחד⁴⁵ ואנו קורין אותה בענין אחר, כמו ישגלנה ישכבנה (דברים כח, ל) ובעפולים ובטחורים (שם שם, כז). ולפיכך נהגו רז"ל בלשון זה עדי כתיבה (גיטין לג ע"ב) ומסירה (שם כא ע"ב)⁴⁶ כאדם שיש לו שטר חוב על חבירו ומוכר אותו לאחר, צריך ליטול לו קנין היאך מוסר לו זה השטר חוב והכח שיש לו בו על חבירו בערך שלקח ממנו כך וכך, ואם (לו) [לא] מסר לו השטר חוב והכח שיש לו בו לא עשה ולא כלום וחבירו לא קנה, שהרי לא הקנה לו אלא השטר בלבד. ומה שאמרה תורה בגט ונתן בידה (דברים כד, א) ואפילו על ידי שליח⁴⁷ לא דמי לזה,

40 ראה פרקי דר"א ר"פ מ. וקוצים הוא רמז לצרות של עם ישראל שה' נמצא עמם. ביחס לשפל ראה בפירושו רד"ל שם.

41 בשמות רבה (ב, ו) נאמר: "ויאמר משה משה (שמות ג, ו), אתה מוצא באברהם אברהם (בראשית כב, יא) יש בו פסק, יעקב יעקב (שם מו, ב) יש בו פסק, שמואל שמואל (שמואל א ג, י) יש בו פסק, אבל משה משה אין בו פסק למה כן, משל לאדם שנתן עליו משאוי גדול וקורא פלוני פלוני קרובי פרוק מעלי משוי זה. ד"א עם כל הנביאים הפסיק מלדבר עמהם אבל במשה לא הפסיק כל ימיו".

42 הובא בהערה קודמת. ומדרש זה הוא המשך ההסבר לקטע הקודם.

43 אם נניח שנוסח המדרש לפני רבינו היה כנוסח שלפנינו: "וקורא פלוני" וכו', אזי רבינו משלים את דברי המדרש. כלומר, אמנם הוא קורא לאדם שיפרוק, ועכשיו ההשלמה למדרש, אבל אינו נענה, ולכן אינו רואה מתי (השעה) יהא פורק את המשא. או אולי צ"ל: ואינו רואה האדם שיהא פורק וכו'. למעשה זו אותה השלמה למדרש בשינוי קטן.

44 הניקוד במקור.

45 וזה נקרא מסורת כמ"ש רש"י בסוכה ו ע"ב ד"ה יש אם: "כמה שכתב משה ומסר בספר תורה לישראל, היא האם והעיקר, ולא כמו שהוא נקרא".

46 אמנם בהמשך מדבר המחבר על שטר, ולכן סביר שגם כאן התכוון המחבר לקניית שטר על ידי כתיבה ומסירה, ולפי זה כוונתו לבבא בתרא עו ע"א, ומקומות נוספים שיש בהם דיון בזה. אלא שלפי זה עלינו לומר שהמלה 'עדי' היא טעות סופר.

47 משמע מדבריו שיש דרשה כזו בחז"ל, וצריך בירור. ואולי אלו דברי המחבר ודייק כן מפני שלא נכתב ומסר בידה.

לפי שבגט כתוב שם בעלה ושם האשה, אבל בשטר חוב שאינו כתוב בו שם מי שקנאו לא קנה אלא במסירה.

ולפיכך הזכיר התנא משה קבל תורה מסיני ומסרה ליהושע, ולא אמר הב"ה נתן תורה למשה [ו]נתנה ליהושע, על שם תורה שבעל פה שלמדה משה ליהושע ומסר לו מסרת חכמתו. ומה שזכה ליהושע להיות ממלא מקומו של משה, לפי ששימש אותו כהוגן לו דכתיב ומשרתו יהושע בן נון נער לא ימיש מתוך האהל (שמות לג, יא). כי המשמש תלמידי חכמים זוכה להיות ממלא מקומם, כאשר תמצא באלהיו שאמר לאלישע משרתו שאל מה אעשה לך (מלכים ב, ט) ואמר לו אלישע ויהי נא פי שנים ברוחך אלי (שם). שאל לו בחכמתו שיהיה לו פי שנים מן התלמידים האחרים, כמו שהבכור נוטל פי שנים בנכסי אביו.⁴⁸ ורז"ל אמרו (ברכות ז ע"ב) [גדולה] שמושה יותר מלמודה שנאמר ויאמר פה אלישע בן שפט אשר יצק מים על ידי אליהו (מלכים ב, ג, יא) אשר למד לא נאמר אלא אשר יצק. כלומר, גדולה שמושה יותר מלמודה, ששימושה של תורה יש בה תורה ומעשה ובלמוד אין בו מעשה. ובמדרש אמרו,⁴⁹ מפני מה זכה יוסף למלכות מפני שעבד את רבו כהוגן וכו', ומה יוסף על שעבד את רבו כהוגן זכה למלכות, יהושע שעבד את משה ושרת אותו על אחת כמה וכמה שהוא מן הדין שיהא ממלא מקומו ושיהיה מלך, עד כאן פשוט.

ועד"ה⁵⁰ במדרש⁵¹ רמזו שמושה בתחלה ראה אש יסודי בסנה, ולפי שהיה תמה באותה ראייה אמר אסורה נא ואראה את המראה הגדול הזה מדוע לא יבער הסנה (שמות ג, ג), וכשסר לראות אז נאמר לו אל תקרב הלום (שם שם, ה), ואז ראה אש רוחני בתוך אש היסודי,⁵² ואז כשהשיג אותו הענין הנכבד ויסתר משה פניו כי ירא מהביט אל האלהים (שם שם, ו). ושם נאמר לו של נעליך מעל רגליך (שם שם, ה), כל

48 כך כתב הרד"ק שם: "פירשו רז"ל (חולין ז ע"ב) כפלים ממה שהיה באלהיו והוא שהחיה שני מתים אחד בחייו ואחד במותו... ואדוני אבי ז"ל פירש פי שנים שני חלקים שאל שיהיה לו מרוח אליהו, וכן הוא אומר פי שנים בכל אשר ימצא לו, שני חלקי נכסיו כי הבכור נוטל שני חלקים מן הנכסים והפשוט נוטל החלק השלישי".

49 בירושלמי ברכות (ב, ג) נאמר: "יוסף לא זכה למלכות אלא על ידי ששימר מצותיו של הקדוש ברוך הוא".

50 ועל דרך האמת, הסוד, הרמז.

51 לא מצאתי. אפשר שכוונתו לומר ועל דרך האמת במדרש, כלומר פירוש נוסף באופן דרשני, ללא קשר לדברי חז"ל. אבל הלשון 'רמזו' אינה נוחה לפרש כן.

52 המונח אש יסודי נמצא בקדמונים, אם כי לא בפרשת הסנה. על אש יסודי ראה לדוגמה במורה נבוכים (ב, ל), וכן כתב הרמב"ן (בראשית א, א): "והאש נקראת 'חשך' [וחשך על פני תהום] מפני שהאש היסודית חשוכה". אש רוחני נמצא במנחת קנאות לר' יחיאל מפ"ס, ברלין, תרנ"ח, עמ' 82, ומאוחר יותר בעקידת יצחק לר"י עראמה, שמות שער לח, ועוד.

המנעלים הגשמיים⁵³ המונעים לאיש מהשיג אמתת הנבואה. ובמה הבין, באש רוחני שהיה בתוך אש היסודי. בלבת אש (שם שם, ב), בלב האש,⁵⁴ לבי⁵⁵ האש היסודי עולה להב שלו למעלה וכחו נמשך כלפי מעלה, ואש הרוחני הלהב שלו נמשך כלפי מטה וכחו,⁵⁶ לענין תבין כי העליוני הם צריכין לתחתונים כמו שהתחתונים צריכין לעליוני⁵⁷ כדכתי' אמת מארץ תצמח וצדק משמים נשקף (תהלים פה, יב), כשאמת מארץ תצמח אזי וצדק משמים נשקף.⁵⁷ ואש יסודי כנגד תורה שבכתב, ואש רוחני כנגד תורה שבעל פה. ועל כן אמר התנא משה קבל תורה מסיני, כלומר מן המראה אשר ראה בסנה הבין בשתי תורות, שהם התורה והמצוה.⁵⁸

וכן בתחלה ראה מלאך יי⁵⁹ וכשאמר לו אנכי אלהי אביך אברהם (שמות ג, ו) וכו' אז השיג את יי' העומד עליו, כי בכל מקום שזה המלאך עומד שם הוא כבוד השכינה,⁶⁰ ויהיה אנכי אלהי אביך, אנכי⁶¹ עשו בכורך (בראשית כז, יט) וכזה אנכי האל בית אל (שם לא, ג).

וענין גדול ארז"ל לכה ואשלחך אל פרעה (שמות ג, י) ה"א בסוף תיבותא, לומר

53 כך נמצא הרבה באחרונים. בראשונים ראה רבינו בחיי (שמות ג, ה): "אך בענין הנבואה הזכיר "של" מלשון שלילה, הזהירו שישלול ממנו החומריות שהמשילם לנעלים, לפי שהחומר דבק בגוף כמו שהמנעל דבק ברגל, וכשם שיש ביד האדם לשלול נעלו מעל רגלו, כן בידו שישלול ממנו החומריות כדי שיהיה מוכן לנבואה, וראוי להדבק באור השכל". וכן בארבעה קנינים לר' יהודה קנפנטון, מהד' רמ"י בלוי, ניו יורק, תשנ"ז, עמ' נד: "ובשרו הקב"ה בזה הענין כשאמר לו של נעליך מעל רגליך כלומר (נא' הדור) [הסר] כל המנעולים המונעים את הנבואה מעל רגליך כלומר סבותיך ולפיכך אמר נעליך בלשון רבים".

54 רש"י, וכן כתב רב"ע שם.

55 כנראה שכוונתו באותו אופן היינו שבמרכז האש היסודי וכו'. אבל אולי צ"ל: לפי, או: כי (במקום: לבי).

56 לכאורה צ"ל: הלהב שלו יורד למטה וכחו נמשך כלפי מטה.

57 בתנחומא (שופטים, ו): "משפט צדק בזמן שעוסקין ודנין בצדק הן עושין צדקה עם הבריות ומצילין אותן מן הפורעניות שנאמר אמת מארץ תצמח וגו', בזמן שדין אמת מארץ תצמח אז צדק משמים נשקף הקדוש ברוך הוא עושה צדקה עם הבריות ומציל אותן מפורעניות ומיסורין וטובה באה לעולם".

58 כלומר, תורה שבעל פה, וכמו שכתב למעלה ליד הערה 32.

59 ככתוב: "וירא מלאך ה' אליו בלבת אש מתוך הסנה" (שמות ג, ב).

60 וכן כתב שם הרמב"ן.

61 נראה שצ"ל: כמו אנכי עשו בכורך. ואולי לא רצה לכתוב בלשון זה מפני כבוד שמים. הדברים כאן הם כדברי רמב"ן, אמונה ובטחון פט"ו (כתבי רמב"ן, מהד' רח"ד שעוועל, ירושלים, תשכ"ד, ח"ב, עמ' שצד): "והבא מכח חברו הרי הוא כמוהו ועומד במקומו לאותו דבר שהוא לו מכחו, שהרי המלאך כשהיה מדבר עם הנביא היה אומר אני ה' (שמות ג, א, ע"ש ברמב"ן), וכן הנביא כשהיה מדבר עם ישראל. ועל זה אמר יעקב אנכי עשו בכורך".

שאם אין אתה גואלם אין אחר גואלם (ויקרא רבה א, ה), ובכל מקום שגלו ישראל גלתה שכינה עמהם (מגילה כא ע"א), ופני משה כפני חמה ופני יהושע כפני לבנה (בבא בתרא עה ע"א), ושכינה במערב (שם כה ע"א) והיא כפני לבנה,⁶² וכמו שהלבנה אין לה אור מעצמה כי אם מן השמש, כן זאת המדה שהיא כפני לבנה לא היתה יכולה להגאל אלא על ידי משה שהוא כפני חמה. וה"א של לכה היא ה"א של בהבראם (בראשית ב, ד) כנגד ה"א אחרונה של שם המיוחד של ארבע אותיות, ורז"ל אמרו בהבראם בהא בראם (מנחות כט ע"ב), וי"א אל תיקרא בהבראם אלא באברהם (בראשית רבה יב, ט) שבזכותו נברא העולם, והוא חסד שנאמר חסד לאברהם (מ"כה ז, כ) וכת"ב והוכן⁶³ בחסד כסא (ישעיהו טז, ה), וחסד⁶⁴ [ך] יי' מלאה הארץ (תהלים קיט, סד), כי אני יי' עושה חסד (ירמיהו ט, כג). והה"א שנתוסף בשמו⁶⁵ והה"א שניתוספה בשרה הם כנגד שני ההי"ן שבהשמימה⁶⁶ (בראשית טו, ה), והם⁶⁶ קשורין זה בזה (ב)[כ]זריקת הנשמה בגוף, והם שני ההי"ן שבאהיה, והיא כנגד מלכות בית דוד. ולפי שנדמה מלכות בן פרץ ללבנה הנפרצת לעתים, היו רגילין לומר בקדוש החדש דוד מלך ישראל חי וקים הוא (ראש השנה כט ע"א, ע"ש), ולפיכך היא מאותיות זעירות⁶⁷, והיא כסא של רגל אחד, והיא אבן הראשה (זכריה ד, ז), משם רועה אבן ישראל (בראשית מט, כד), ועל אבן אחת שבעה עינים (זכריה ג, ט), לפי שהיא כלולה משבע כנגד שבעת ימי השבוע, והיא קדש כנגד יום השבת שהוא יום זיווג להב"ה עמה, ולפיכך עונתן של תלמידי חכמים מערב שבת לערב שבת (כתובות סב ע"ב), וכת"ב מחלליה מות יומת (שמות לא, יד) והיא בת מלך בכל מקום, והיא נקראת חרב נוקמת נקם ברית (ויקרא כו, כה) והיא הנקרא שדי שהיא שודדת מערכות עליונים ותחתונים, והיא הנקרא קדש, קדש ישראל ליי' ראשית תבואתה (ירמיהו ב, ג) בה"א, לרמוז להא הנזכרת. וכל נערה בתולה ואיש לא ידעה כתוב' בתורה נער, לפי שאינה ראויה להוליד⁶⁸

62 כי הירח עולה בתחילת החודש מהמערב, והשכינה במערב.

63 קצת תימה מדוע לא הביא את הפסוק: "עולם חסד יבנה" (תהלים פט, ג), ודרשוהו חז"ל שהעולם הזה נברא בחסד (אדר"ן פ"ד).

64 של אברהם.

65 אולי כוונתו לבראשית רבה (לט, יא): "רבי אבהו אמר הבט נא שמים אין כתיב כאן אלא השמימה אמר הקדוש ברוך הוא בה"א בראתי את העולם הריני מוסיף ה"א על שמך ואת פרה ורבה".

66 מכאן ואילך יש הרבה ענינים ופרטים קבליים, ואיני יודע מקורם, וגם קשה להבין כיצד אחד קשור לשני, והנחתי זאת לידועי ח"ן.

67 היינו במלה בהבראם האות ה זעירא. ויש בזה רמז ללבנה שאף היא קטנה לפעמים.

68 האות ה היא אות ההולדה, על יסוד הפסוק הא לכם זרע (בראשית מז, כג), וראה בזוהר פנחס (רטז ע"ב), ובספר הליקוטים המיוחס לאר"י סוף פרשת לך לך.

עדין כי זאת היא כדל"ת,⁶⁹ ולא זכתה שרי לבן בעוד שהיתה שמה שרי. והיא נקראת חכמת שלמה לפי שהיא קדש ונאצלת מחכמת אלהים שהיא קדש שנאמר נאדר בקדש (שמות טו, יא). וכשאמר נאדרי בכח (שם שם, ו) לא הזכיר קדש לפי שהיו"ד מנאדרי היא יו"ד של י"ה, ותגה רומזת לחכמה ולאין שממנה נאצלה, ולפי"כ יו"ד משרי נחלקה לאברהם ושרה, ונתנה משה ליהושע שהוא כפני לבנה, לרמז על עשרת הדברות ה' בכל לוח ולוח, והיא הנקראת שומר ישראל (תהלים קכא, ד), והיא הנקראת לב השמים (דברים ד, יא).

ואמר הכתוב כי ביצחק יקרא לך זרע (בראשית כא, יב) ביצחק ולא כל יצחק (סנהדרין נט ע"ב) רמז לתפארת ישראל שצורתו חקוקה בה,⁷⁰ וברוך כבוד יי ממקומו (יחזקאל ג, יב) מעוצם מעלתו,⁷¹ כמו ממלא מקום⁷² אבותיו היה (שבת נא ע"א). וכדי ליחדם אמר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד כמשמע⁷³ מבניו שמע ישראל (פסחים נו ע"א).

והוצרכתי להאריך בזה כדי שיהיה מפתח לכל הספר בדברי בה, ועליה אמר דוד המלך ע"ה יענך יי ביום צרה ישגבך שם אלהי יעקב (תהלים כ, ב) היא מדתו, ונקראת אלהי יעקב לפי שהיתה בעזרו לעת שיצא לחוצה לארץ שנאמר כי לא אעזבך עד אשר אם עשיתי (בראשית כח, טו) וכו', וכשירד למצרים אמר אנכי ארד עמך מצרימה (שם מו, ד), ישלח עזרך מקדש (תהלים כ, ג) מחכמת הנקראת קדש, ומציון יסעדה (תהלים שם), ממקום הבינה. והסתכל בזה הענין ואז תבין יראת יי ודעת אלהים תמצא (משלי ב, ה), והבן זה מאד.

ויהושע לזקנים, הם הזקנים שהאריכו ימים אחר יהושע.

וזקנים לנביאים ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה, כבר פירש רבנו משה תאר הקבלה בתחלת החבור,⁷⁴ ולפי"כ לא רציתי לדבר בזה.

הם אמרו ג' דברים הו מתונים בדין, הטעם שהתחילו בתחלת דברים בדין, לפי שאחר שקבל משה את הלוחות מיד צוהו הבורא ואמר לו ואלה המשפטים אשר

69 כלומר, היא נעולה.

70 צורת יעקב חקוקה בכסא הכבוד על פי חולין צא ע"ב, ובהרבה מדרשים. והיינו "כי ביצחק יקרא לך זרע", הוא יעקב.

71 כתב הרמב"ם במורה נבוכים (א, ח): "ועל זה הצד מן ההשאלה, נאמר ברוך כבוד ה' ממקומו, ר"ל כפי מעלתו ועוצם חלקו במציאות", והובא ברד"ק ביחזקאל שם.

72 כלומר, המלה מקום משמעותה מעלה, מציאות.

73 כלומר, כאשר שמע. או שיש להגיה: כששמע.

74 כוונתו לרמב"ם בתחילת משנה תורה.

תשים לפניהם (שמות כא, א), ואמר חז"ל⁷⁵ וא"ו מוסיף על ענין ראשון, מה י הדברות מסיני אף אלו מסיני. וכן כאן אחר שבאר התנא משה קבל תורה מסיני, התחילו לדבר בדין ואמרו הו מתונין בדין.

באבות דר' נתן⁷⁶ פירשו מתונים מלשון מתנה, כלומר תשימו אנשים דיינים מאותם שהם אנשי אמת שונאי בצע שונאים לקבל ממון, כמו שתרגם אנקלוס (שמות יח, כא) ע"ה סנן לקבל ממון,⁷⁷ כדי שלא יקחו שחד ויבאו לעוות את הדין. וכן רוצה לומר הו ממנים דיינים שיתנו את הדין במתנה.

ורבי יונה ז"ל פירש אותו מלשון המתנה, שלא יהיו הדיינים ממה[ר]ים להפסיק את הדין עד שישאו ויתנו בו ובעיון גדול, כמו שאחז"ל (סנהדרין לה ע"א) מחמיצין את הדין, ואז על פי העיון והדקדוק יהיו מזכין את הזכאי ומחייבין את החייב.

ולי נראה⁷⁸ הו מתונין בדין כמו נתונים, כלומר הו בעיניכם כאלו אתם נתונים בדין, וכמו שאם אתם הייתם עומדין בדין תדקדקו בו כדי שתהיו יוצאין זכאין מן הדין, כך אתם כשיעמדו אחרים לפניכם בדין תדקדקו בו ותזכו למי שהוא זכאי ותחיבו למי שהוא חייב על פי הדין ועל פי האמת כמו שאחז"ל יקוב הדין את ההר (סנהדרין ו ע"ב).

ולא⁷⁹ תגורו מפני איש כי המשפט לאלהים הוא (דברים א, יז). ולשון לא תגורו מלשון אגרה בקציר⁸⁰ מאכלה (משלי ו, ח), כלומר⁸¹ לא תאספו דבריכם מפני איש, ולא תכירו פנים במשפט (דברים שם). ויש מפרשים אותו מלשון כי יגרתי מפני האף והחמה (דברים ט, יט), ומזה הלשון ויגר מואב (במדבר כב, ג), כלומר לא תגורו, לא תפחדו⁸² מפני איש.

75 במכילתא שם נאמר: "ר' ישמעאל אומר, אלו מוסיפין על העליונים, מה עליונים מסיני אף תחתונים מסיני", ואפשר שרבינו לא ציטט במדויק אלא עירב בזה גם פירוש.

76 לא נמצא לפנינו. במדרש שמואל שהביא כן בשם הריטב"א לא נמצאת הפניה לאדר"ג, וכנראה קיצר כמו שמוכח מכל הלשון שם.

77 וכן הוא גם במכילתא שם: "שונאי בצע, אלו שהם שונאים לקבל ממון בדין".

78 דברי הריטב"א כפי שהובא במדרש שמואל, אלא ששם לא כתוב "ולי נראה".

79 לכאורה תמוה, שקודם הביא מחז"ל ועכשו הביא מהתורה. אלא שקודם כתב שיש לדקדק בדין, ועכשו מוסיף שאחר שדקדק והגיע למסקנה, לא ישתוק ולא יירא אלא יאמר אותה. ושני הפירושים נתכוונו לאותו דבר אלא שנחלקו בפירוש המלה: ולא תגורו.

80 עד כאן מובא במדרש שמואל בשינויים מסוימים.

81 ראה בתוספתא ריש סנהדרין (א, ח): "לא תגורו מפני איש אל תכניס דברך מפני איש". וכן כתב רש"י בפירושו לפסוק.

82 בספרי שם, פסקא יז: "שמא תאמר מתירא אני מפלוגי שמא יהרוג את בני" וכו'.

כי הבורא הוא דיין אמת, עומד על הדיינים לראות אם ידונו הדין לאמתו, כדכתיב אלהים נצב בעדת אל בקרב אלהים ישפוט (תהלים פב, א). ולפיכך אין ב"ד פחות משלשה (משנה ריש סנהדרין), אע"פ שהלכה כר' אבהו שאמ'ר שנים שדנו דיניהם דין אלא שנקראין ב"ד חצוף (שם פז ע"ב⁸³), שמא יהיו חולקין זה עם זה ולא יהיה ביניהם שלישי להכריע, וקראם חצוף לפי שהם מחזיקין את עצמם כאותם הדיינים שידועים לפסוק את הדין כדת וכהלכה. וכן אמרו חז"ל יחיד מומחה שדן דינו דין (עי' יבמות כה ע"ב), וסנהדרין קטנה בעשרים ושלושה וסנהדרין גדולה באחד ושבעים (משנה ריש סנהדרין), כדי שאם המזכין כמו המחייבין שאותו האחד יהיה פוסק את הדין ואחרי רבים להטות.

ובמאד מאד צריכין הדיינים לזהר בדין, כי בכל זמן שדין בעולם, העולם עומד (אבות ספ"א), וכל זמן שאין דין בעולם, אין העולם יכול להתקיים, כדכתיב מלך במשפט יעמיד ארץ [ואיש תרומות יהרסנה] (משלי כט, ד). אם דומה דיין למלך שאינו צריך לכלום, וגם אינו מפחד מכלום משום אדם, יעמיד ארץ⁸⁴. וכל איש יהיה שורר בביתו ובכל מה שיש לו⁸⁵. ואם דומה הדיין לכהן המחזיר בבית הגרנות, יהרסנה (סנהדרין ז ע"ב), מפני שצריך לזולתו וגם הוא צריך להחניף כדי שיתנו לו כל איש תרומתו, בודאי לא תעמוד בדין בזה הארץ, אדרבה תהרס, וכל דאלים גבר.

והעמידו תלמידים הרבה, כי כן צוה הב"ה למשה אשר תשים לפניהם (שמות כא, א), כמו שימה בפיהם (דברים לא, יט), למדם הלכות דינים עד שיהיו שגורים בפיהם ואז יוכלו לדון דין אמת (עי' עירובין נד ע"ב). ואמ'ר לפניהם, ולא לפני אומות העולם (גיטין פח ע"ב), לפי שחוקיו ומשפטיו לא הגיד אותם כי אם לישראל כדכתיב מגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל לא עשה כן לכל גוי ומשפטיו בל ידעום (תהלים קמו, יט). ורז"ל דרשו לפניהם ולא לפני א[נ]מו'ת העולם, שאסור לישראל לילך בערכאות של גוים משום⁸⁶ דכתיב ושם אלהים אחרים לא תזכירו לא ישמע על פיך (שמות כג, יג).

83 ע"ש, שלפנינו הם דברי שמואל.

84 כלומר יעמיד בזה את הארץ, שכל אחד ישלט בביתו וברכושו ולא יגזלוהו ממנו. וההיפך יהיה בדין רע, שהארץ תהרס כי כל דאלים גבר.

85 משפט זה ליתא לפנינו בגמ', ונוסף כהסבר על ידי רבינו, כמבואר בהערה הקודמת.

86 נראה שזה הסבר רבינו, ולא מצאנו מי שכתב פסוק זה כנימוק, ואפשר שכוונת רבינו לומר שהדין אצלם יכול לגרום לשם אלהים אחרים לא תזכירו, כמו דאמרינן בסנהדרין (סג ע"ב): "אסור לאדם שיעשה שותפות עם הנכרי, שמא יתחייב לו שבועה, ונשבע בעבודה זרה שלו, והתורה אמרה לא ישמע על פיך".

ועשו סיג לתורה, שנאמר ושמרתם את משמרת (ויקרא יח, ל) עשו משמרת למשמרת (מועד קטן ה ע"א), כמו שמצינו בתורה בענין הנזיר שאמ'ר הכתוב מחרצנים ועד זג לא יאכל (במדבר ו, ד), וחז"ל אסרו לנזיר ליכנס בכרם משום לך לך אמרינן נזירא סחור סחור לכרמא לא תקרב (פסחים מ ע"ב), שאם יכנס הנזיר לכרם אחר שהשכחה מצויה, אולי ישכח את נדרו ויבוא לאכול מן הענבים, ובעבור זה נהגו החכמים להרחיק את עצמם⁸⁷ מדברים המותרים כדי שלא יכשלו בדברים האסורים ויבואו לידי מכשול ולפרוץ גדר, והפורץ גדר ישכנו נחש (קהלת י, ח), עד כאן פשוט.

ועד"ה⁸⁸ הו' מתונים בדין, שהרי הבורא ית' כשברא עולמו לא בראו אלא בדין שנאמר בראשית ברא אלהים (בראשית א, א), וראה שלא היה העולם יכול לעמוד אם יחטא אדם מיד נלכד בעונו, ויהיה נענש מיד בלי אריכות אפים, ואחר שאין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא (קהלת ז, כ), ועל עונש עברה אחת שעבר אדם ה[ראשון] נק[נס]ה עליו מיתה ועל כל יוצאי יר[יכו]⁸⁹, כל⁹⁰ [אדם ש]הוא בעל עבירות הרבה שיהיה נכרת [כי נכ]של [בר]וב [ע]וניו, ויהיה כל העולם חרב ולא תהו בראה לשבת יצרה (ישעיהו מה, יח), לפיכך שיתף מדת הדין למדת רחמים וברא עולמו דכתיב ביום עשות יי' אלהים ארץ ושמים (בראשית ב, ד; פסיקתא רבתי מא, ב, מהד' איש שלום, דף קסז ע"א). והוא ית' היה שלישי⁹¹ בענין, שאלו השתי מדות דין ורחמים כלי אומנותו כדכתיב ואהיה אצלו אמון (משלי ח, ל) אל תקרי אמון אלא אומן (תנחומא בראשית א), והרי אחז"ל (בראשית רבה יב, א) הוא עשך ויכוננך (דברים לב, ו) על כל אבר ואבר נמנו וגמרו הוא ובית דינו...

[קטע ב]

[רבי אומר איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם כל שהיא תפארת לעושה ותפארת לו מן האדם והוי זהיר במצוה קלה כבחמורה שאין אתה יודע מתן שכרן של מצות והוי

87 לכאורה גדר וסייג קיים בכל ישראל, ולא דווקא בחכמים. ונראה שרבינו סבור שמשנה זו מיירי דווקא בחכמים, שהרי: הו' מתונים והעמידו תלמידים, מדובר על הנהגת חכמים ביחס לעצמם, לכן ממילא ועשו סייג מיירי באותו אופן.

88 ראה לעיל הערה 49.

89 בשמות רבה (לב, א) איתא שנקנסה עליו מיתה, אבל לא נאמר שנקנסה גם על יוצאי ירכו, ואף שלכאורה הוא מובן מעצמו. בקהלת זוטא (מהד' בובר ז, ג) איתא שנקנסה עליו מיתה "לו ולדורותיו עד סוף כל הדורות", אבל לשון מדרש זה אינה זהה עם לשון רבינו.

90 כלומר, וראה הקב"ה שאם כל אדם וכו'.

91 אולי כוונתו מלשון שלישי, כלומר שבידו שתי המדות והוא משתמש בהן.

מחשב הפסד מצוה כנגד שכרה ושכר עבירה כנגד הפסדה והסתכל בשלשה דברים ואי אתה בא לידי עבירה דע מה למעלה ממך עין רואה ואוזן שומעת וכל מעשיך בספר נכתבין] (ב, א)

הלא אמרו רבותינו ז"ל (כתובות נ ע"א) המבזבז נכסיו אל יבזבז יותר מהחומש,⁹² כדי⁹³ שיהיו חייו קודמין לחיי זולתו, ואם בענין הקדש⁹⁴ כך, כל שכן בשאר דברים, וזאת היא המדה שהיא תפארת לעושה ותפארת לו מן האדם.⁹⁵ גם החכמים המושלים לא לנדיבים⁹⁶ אלא על שמירת ממנום ועל פזורם בעת שהוצרך, כמו שאמרו בדרך משל⁹⁷ על החכמה שאל שאלת השוטים ושומר שמירת הנדיבים. ולפי שר'בי דבר דבריו בכלל ופרט שאמר אי זו היא דרך ישרה וכו' זהו כלל, וא"כ⁹⁸ פרט ואמר שהדרך שהיא דרך ישרה הוא זה, כל אדם צריך להיות זהיר במצוה קלה כמצוה חמורה, ממנה לעשות אותה כמצוה חמורה שאין אתה יודע מתן שכרן של מצות, שלא נתפרש בתורה מהו השכר המגיעו לאדם כשעושה מצוה אחת או כשעושה מצות רבות, והטעם אמרו חכמים⁹⁹ כדי שלא יתבזו המצות, שמצוה ששכרה מרובה

92 במדרש שמואל כתב כאן: "והריטב"א ז"ל כתב כל שהיא תפארת לעושה וכו' היא הדרך האמצעית כגון בענין הצדקה שלא יהיה כלי וגם המבזבז אל יבזבז יותר מחומש, וכן אמר שהמע"ה 'אוהב כסף' (קהלת ה, ט), שהוא הכילי, 'לא ישבע כסף' (שם), ולעולם לא יעשה צדקה מאהבתו את הכסף, הרי דבר כנגד הקמצן, ואח"כ אמר, 'ומי אוהב בהמון' (שם), כנגד המפזר שלא כסדר, שהוא אוהב בהמון העם לעשות להם טובה, לסוף יצטרך הוא לבריות, וז"ש 'לא תבואה' (שם), שלא ישאיר לעצמו תבואה. ועל שניהם אמר, 'גם זה הבל' (שם), שאין מדה טובה אלא האמצעית עכ"ל". ונראה שדברים אלו כתב רבינו קודם לכתוב כאן.

93 שם איתא: "שמא יצטרך לבריות", ורבינו כתב נימוק אחר, ולכאורה יש נפקא מינה לפי מ"ש החפץ חיים באהבת חסד חלק ב פרק כ אות ג: "ונראה דמיירי באופן שאין נוגע לפיקוח נפש ממש, אבל אם נוגע לפ"נ ממש כגון שהשבוי עומד למות או הרעב יכול לבוא לידי סכנה ע"י רעבונו אין שייך בזה שיעור חומש, ולא אמרו בב"מ ס"ב רק דחיי קודם לחיי חבירו, אבל דעשור קודם לחיי חבירו לא מצינו".

94 שהרי דיני צדקה למדים מהקדש, והמבזבז וכו' מיירי נמי ביחס לחרם והקדש וכדאיתא בערכין כח ע"א, ועי' באהבת חסד הנ"ל בהערה שהאריך בזה.

95 ראה פירוש רבינו יונה, ויותר קרוב לפירוש רבינו כתב במרכבת המשנה לר"י אלאשקר.

96 כלומר, השולטים על ממונם, שלא ינדבו יתר על המדה.

97 מבחר הפנינים, שער החכמה מהד' מדר, ירושלים, תשע"א, אות מב. הובא גם בפירוש רבינו יונה על אבות (ב, ה).

98 ואחר כך.

99 נראה שכוונתו לתנחומא (עקב, ב): "תני רבי חייא מלא"ד למלך שהיה לו פרדס והכניס בו פועלים ולא גלה להם המלך שכר נטיעות הכרם שאלו גלה להם שכר נטיעותיו הן רואין איזו נטיעה ששכרה הרבה ונוטעין אותה נמצאה מלאכת הפרדס מקצתה בטלה ומקצתה קיימת, כך לא גלה הקדוש ברוך הוא שכר כל מצוה ומצוה, שאלו גלה נמצאו המצות מקצתן קיימות ומקצתן בטלות.

ירוצו בני אדם לעשותה, ומצוה שאין שכרה מרובה לא ירוצו בני אדם לעשותה כי תתבזה בעיניהם, גם בעיני הרואים. וכמדומה לי שלא נתפרש מתן שכרן כדי שלא ירא[ה] העושה אותם כמי שעושה אותם לשם שכרם.

ויש מפרשים¹⁰⁰ שאין אתה יכול לתת ערך למתן שכרן, שהרי מצוה [שהיא] קלה בעשייתה נאמר בה למען [י]טב לך והארכת ימים (דברים כב, ז), מצוה שהיא חמורה בעשייתה על אחת כמה וכמה.

והוי מחשב הפסד מצוה כנגד שכרה, דבר ידוע הוא שלא קרא ר'בי להוצאת המצוה שאדם מוציא בעשייתה הפסד, וגם לא היה אומר להוצאת העבירה שכר. אלא רצה לומר שאם נזדמן לאדם רוח גדול בשעת עשיית המצוה, ואם יעשנה יפסיד אותו הרווח הבא לידו, ואם יתעסק להשיג הרווח איננו יכול לעשות המצוה, בא ר'בי להשמיע עיצה טובה ואמר מוטב שתפסיד הרווח ההוא ותעשה המצוה, ותחשוב הפסד הרווח כנגד שכר המצוה שהרווחת בעשייתה, ותמצא ששכר מצוה גדול מהרווח אלף פעמים, ששכר המצוה עומד לאדם לפחות עד אלף דור, ולעובדי השם מאהבה אלפים דכתיב ועושה חסד לאלפים [לאוהבי ולשומרי מצותי] (שמות כ, ו). והרווח שיכול אדם להרוויח בעולם הזה עד כמה יעמוד, אם יעמוד לו כל ימי חייו ויהיה מסתפק ממנו וימי האדם אם בגבורות [שמונים שנה] (תהלים צ, י)...

[אף הוא ראה גולגלת אחת שצפה על פני המים אמר לה על דאטפת אטפון וסוף מטיפיך יטפון] (ב, ו)

על שהרגת וגרמת להציף ראש על פני המים הרגוך והציפו ראשך, ולסוף מי שגרם לך להציף ראשך, יט[ו]פון גם הם, כי מגלגלין חובה על ידי ח[י]יב (שבת לב ע"א). והודיענו שבמדת האדם הב"ה מודד מדה כנגד מדה (שם קה ע"ב) לבלתי יחטאו בני אדם ותהיה יראתו על פני האדם וזה ענין ודאי, כי פועל אדם ישולם לו הן לטוב והן לרעה.

ועד"ה¹⁰¹ כמו שהבורא מודד מדה כנגד מדה לגוף, כן מודד לנפש בעולמה,¹⁰² שהוא עולם שכולו טוב וכולו ארוך, וזה הענין נרמז בפסוק¹⁰³ יום תעזבני יו[נ]מים אעזבך,

ורבי אחא בשם רבי אבא בר כהנא אמר טלטל הקדוש ברוך הוא שכר עושה מצוה בעה"ז כדי שיהיו ישראל עושים משלם, והובא בקצרה בפירוש ר' יונה.

100 רבינו יונה.

101 ראה לעיל הערה 49. מכאן ואילך מובא במדרש שמואל בשם תלמיד הריטב"א בשינויים קלים.

102 שהוא העולם הבא, כמו שכותב בהמשך.

103 אין פסוק כזה, אלא זו דרשת חז"ל (ספרי עקב, פי' מח, עמ' 112; ירושלמי ברכות ט, ה): "וכתוב במגילת חריסים [נ"א: חסידים, סתרים] יום תעזבני יומים אעזבך". במדרש שמואל הנוסח: "וזה הענין נרמז במ"ש, שניתן לפתרו: במה שאמרו.

והלא אין הב"ה מודד לאדם אלא מדה כנגד מדה והוא לא חטא אלא יום אחד ולמה יעזבנו שני ימים, אלא יעזבנו שני ימים אחד לגוף ואחד לנפש. כיוצא בו כי לקחה מיד יי' כפלים בכל חטאתיה (ישעיהו מ, ב), ענש הגוף וענש הנפש. וכן הנחמה כפולה לגוף ולנפש דכתיב נחמו נחמו עמי (שם שם, א), כי אין הב"ה מקפח שכר של בריה (פסחים ק"ח ע"א).

וכמו שאם חטא אדם יענש בגוף ובנפש, כן השכר שהוא מדה טובה ומרובה ממדת הפורענות (סוטה יא ע"א) יבא לגוף ולנפש, ושכר הגוף הוא בעולם הזה, ושכר הנפש לעולם הבא שהוא עדן, שעליו נאמר (אלהים) עין לא ראתה¹⁰⁴ אלהים זולתך (ישעיהו סד, ג), ושם תקבל הנפש שכרה בחשבון ימי הבורא שהוא יומו אלף שנים (תהלים צ, ד), ואלפים דורות מאלף שנים היום ושמונים בשעה¹⁰⁵ תמצא שאין לו הפסק עולמית. וענין זה יתבאר לך בפרק בעשרה מאמרות בס"ד ועיין בזה העניין הנורא והעצום ואשרי כל חוכי לו (ישעיהו ל, יח).

[הוא היה אומר מרבה בשר מרבה רמה מרבה נכסים מרבה דאגה מרבה נשים מרבה כשפים מרבה שפחות מרבה זמה מרבה עבדים מרבה גזל מרבה תורה מרבה חיים מרבה ישיבה מרבה חכמה מרבה עצה מרבה תבונה מרבה צדקה מרבה שלום קנה שם טוב קנה לעצמו קנה לו דברי תורה קנה לו חיי העולם הבא] (ב, ז)

הוא היה אומר מרבה בשר מרבה רמה, אחר שהודיענו ענין המדות שהם מדה כנגד מדה אמר המידות שהם לדעת של אדם טובות בעיניו והרעות [ה]מגיעות לו בעבורם כמו שאמר שלמה המלך ע"ה יש דרך ישר לפני איש ואחריתו דרכי מות (משלי יד, יב) כדי להרחיק ליראי יי' מהם, והתחיל במדות המגונות וסיים במדות הטובות. ואמר מרבה בשר מרבה רמה, האדם ההולך אחר המאכל והמשתה והתענוג כדי שיהיה צוארו שמן¹⁰⁶, מלבד שכל מי שהוא בעל בשר מרבה חלאים רעים לעצמו

104 עד כאן מובא במדרש שמואל.

105 נראה שרבינו מתכוון לפסוק: "ועושה חסד לאלפים לאוהבי ולשומרי מצותי" (שמות כ, ו), והזמן שנאמר בפסוק הוא לפי יומו של הקב"ה שכל יום הוא אלף שנים. נמצא שאם נסביר שהכוונה בפסוק היא לאלפים דורות כפי שכתב רש"י, והכוונה לפי יומו של הקב"ה, הרי שנקבל סכום עצום ביותר. אבל אין מובן סיום המשפט "ושמונים בשעה". לכאורה בא לומר כי בשעה יש אלף ושמונים חלקים, אבל אין זה מעלה ומוריד לחשבון כפי שהוסבר עד עתה, ולכן אין מובן לשתי מלים אלו. ואולי זה קשור לעיל סד"ה והוי מחשב הפסד מצוה, ויש להגיה כאן בהתאם.

106 בקידושין לג ע"ב איתא: "והביטו אחרי משה (שמות לג, ח) ... חד אמר לגנאי ... מאן דאמר לגנאי כדאיתא, וכתב רש"י שם: "כדאיתא, משום דדבר מגונה הוא לא רצה לפרסמה והרי הוא מפורש במדרש רבי תנחומא ראו כמה עבים שוקיו כמה צוארו שמן הכל משלנו". בתנחומא (כי תשא כז) איתא: "חמי צואריה חמי שקיה אוכל מדין שתי מדין", אולי לרש"י היה נוסח אחר, או שרש"י תרגם ושינה קצת. על כל פנים כאן נמצא הביטוי "צוארו שמן". וכן במאירי כאן, מכון אופק, מהד'

בסבת רוב המאכל יולדו בו לחות רבות ויצא ממזג השוה, ויולדו בבשרו הגרב והחרס לאחר הפטירה מתוך מותר המאכל אשר הוא באסתומכא ובבני מעים, שם נעשית הרמה ומשם מתפשטת לכל קצוות...

[קטע ג]

[מרבה נשים מרבה כשפים...]

וכדי להבזותה¹⁰⁷ בעיני בעלה, ושתהיה היא¹⁰⁸ בעיניו כמוצאת שלום [..] מרבה לעשות לו כשפים להטות לבבו אליה. ועל ענין זה נאמר ויהי לעת זקנת שלמה נשיו הטו את לבבו (מלכים א יא, ד), כל כך עשו לו כשפים עד שנמשך אחריהם ונפשו דבקה בס. מלבד שיש רעה חולה גדולה מזו שמאכילין לאדם דברים רעים, שגורמין לאדם מיתה או חולי.

מרבה שפחות מרבה זמה, שהם מזנות עם אנשי העיר ההיא, ונמצא שהוא הגורם, ומלאה הארץ זמה בסיבתו.

מרבה עבדים מרבה גזל, לפי שהם מרעים צאן ובקר מאדוניהם בשדות שאינם שלו כדי שיהיו שמנות וטובות, ובזה ימצאו חן בעיני אדוניהם.

אחר שמנה עניני המדות הרעות שרעה גוררת רעה אחרת לעושה, מנה מדות הטובות שהן מדות הנפש שהן כנגד מדות הגוף שמנה.

מרבה תורה מרבה חיים, אמר זה כנגד¹⁰⁹ מרבה בשר מרבה רמה, כי ריבוי הבשר בסיבת המשתה והשמחה וסוף השמחה והעידון מן הגוף הוא לרמה, ומרבה תורה הוא בעיניו גופו ונפשו שנ'אמר זאת התורה אדם כי ימות באוהל (במדבר יט, יד) אין אדם זוכה (לזוכה) לתורה אלא אם כן ממית עצמו עליה (שבת פג ע"ב, ע"ש) וזהו שאמרו רז"ל (אבות ו, ד) כך היא דרכה של תורה פת במלח תאכל וכו', ואמרו

הבלין, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 86: "וידוע שכונת בני אדם חלוקות להרבה חלקים יש שכונתם להנאת גופם במאכל ובמשתה להיות צוארם [עב] וגופם שמן". בתיקונים והשלמות עמ' 494 ציינו לפירוש המאירי למשלי (לא, ד): "כמאמר החכם שאמר לא יתכן לדורש החכמה שיחיה צוארו עב וגופו שמן והכוונה על ריבוי השתיה", והוסיפו כי "מקורו במבחר הפנינים (א, ל): מי שמתעסק בתורה לא יתכן שיהא צוארו עב וגופו שמן". ויש להוסיף גם את ר' יונה (אבות ב, יב-ה) התקן עצמך ללמוד תורה: "כי המרבה בתענוגים לא תנוח בתוכו החכמה כמו שאמרו צוארו שמן ערפו עבה".

107 את האשה האחרת.

108 האשה הנוכחית, היא האשה העושה כשפים כדי למשוך את לבו.

109 כן גם שיטת ר' יונה, וכפי שכתב במגן אבות לרשב"ץ: "רבינו יונה ז"ל רצה לדקדק שכל אלו הריבויים האחרונים הם כל אחד ואחד היפך מכל אחד ואחד הראשונים ולא עלה בידו יפה, וגם אין צורך שיבוא על אותו דקדוק". רבינו כאמור הלך אף הוא בדרך זו, אבל הסביר באופן שונה מר' יונה.

(תנחומא נח ג, ע"ש) [ו]לא תמצא בארץ החיים (איוב כח, יג) וכי התורה בארץ המתים ה[י]א נמצאת, אלא לא נמצאת בארץ האנשים שהם חיים בעולם הזה, שהם עשירים והולכים אחר האכילה והשתיה ויושבים במעדנות, ובאיזה מקום תמצא במי שממית עצמו עליה. ויותר שאדם מצער את עצמו על דברי תורה יותר הוא מאריך ימים שנ'אמר כי היא¹¹⁰ חיך ואורך ימך (דברים ל, כ) הנה כי צער התורה מביא חיים לאדם, וענג הגוף מקצר חיי האדם.

מרבח חכמה מרבה ישיבה, לפי שהולך אל¹¹¹ חכמים יחכם (משלי יג, כ), ולפי רוב חכמתו הם מתקבצים בני אדם, ומתוך כך מרבה ישיבתו בתלמידים, ואמר' זה כנגד מרבה נכסים מרבה דאגה, לפי שמי שהוא בעל ממון ימצא הקבוץ בביתו מבני אדם שהוא נושא ונותן עמהם, ואותו הקיבוץ הוא בדאגה פן ילכו הלוויים שלו, או תפסד סחורתו. ומי שהוא מרבה חכמה יש קיום לישיבתו, שבכל יום ניתוספה לו חכמה על חכמתו, ומקצות הארץ באים לשמוע שמועתו.

מרבה עצה מרבה תבונה, (שמתוך) שמתוך שמתבונן במחשבתו לתת עצה טובה לבני אדם, יחשוב כל אופני העצה ההיא עד שתפול האמת בפיו. ואמר' זה כנגד מרבה נשים מרבה כשפים, כי הרגיל אצל הנשים תמיד חכמתו מתמעטת ודעתו מתבהל[ת], ובסיבת הכשפים שנותני תקצורנה.¹¹² ותבונה היא שמבין דבר מתוך דבר (חגיגה יד ע"א).

מרבה צדקה מרבה שלום, שמתוך שהוא מאכיל העניים, אוהבים אותו בני העולם כדכתיב ושמתי פקודתיך שלום ונגשך צדקה (ישעיהו ס, יז), הפקודה שאתה פוקד לעניים,¹¹³ אשימנה שלום עליך. ואמר' זה כנגד מרבה עבדים מרבה גזל, שבני אדם שונאים אותו על שהוא לוקח דבר שאינו שלו,¹¹⁴ ומתנכלים אותו להמיתו או להפילו ביד השלטון, וכתיב לא יועיל הון ביום עברה וצדקה תציל ממות (משלי י, ב), ממיתה משונה (שבת קנו ע"ב) או מדינה של גהינם (מדרש משלי, בובר, יא, ד), וכתב בצדקה תכונני רחמי מעושק כי לא תיראי (ישעיהו נד, יד) וכו'.

קנה שם טוב קנה לעצמו, סתם¹¹⁵ דבריו בשם טוב בעבור שהוא בסבת המעשה הטוב יוצא טבעו בעולם בהפך מי שעושה פעולות רעות שקונה שם רע לו ולבניו,

110 בכתוב נאמר: הוא.

111 בכתוב נאמר: את.

112 לכאורה ענין זה אינו קשור להקבלה של שני החלקים המדוברים.

113 פירוש מחדש בפסוק.

114 כונתו שעבדיו לוקחים דבר שאינו שלו, ועל כן שונאים את בעל העבדים, שנותן לעבדיו להתנהג ככה ולגזול, ולכן מתנכלים להמיתו. וכן כתב ר' יונה.

115 נראה שר"ל שהאמור כאן אינו כנגד משהו רע שנאמר במשנה, אלא הוא עומד בפני עצמו.

והיינו דכתיב טוב שם משמן טוב (קהלת ז, א) כי השמן הטוב אינו ניכר מעלתו אלא במקום שהוא עומד,¹¹⁶ והשם הטוב נודע בכל המון.¹¹⁷ ומי שיש לו בנים, אם הם טובים אומרים נראים שהם בני פלוני הם, ואם הם רעים אומרים לא היו בני פלוני מעולם.

קנה לו דברי תורה תורה קנה לו חיי העולם הבא, כדכתיב תורת יי' תמימה משיבת נפש (תהלים יט, ח).

רבן יוחנן בן זכאי קבל מהלל ומשמאי הוא היה אומ' אם עשית תורתך הרבה אל תחזיק טובה לעצמך שלכך נוצרת (ב, ח).

לפי שסיבת כל אלה המדות שמנה הלל היא התורה, סמך דברי רבן יוחנן בן זכאי על דברי הלל ועל דברי (בית) שמאי שאמר לעיל (א, טו) עשה תורתך קבע, ואמר', אם עשית תורתך הרבה אל תחזיק טובה לעצמך שלכך נוצרת, כדכתיב¹¹⁸ כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו (ישעיהו מג, ז). אמר' בראתיו, כנגד הנפש. יצרתיו, כנגד ציור הגוף. ואמר' אף עשיתיו, כנגד המעשה. וכלל אף¹¹⁹ בעשיה, לפי שטוב ורע נמצא...¹²⁰

וכאן אמר' להם היה לכם לומר' אתה תן (עבודה זרה ה ע"א) כי הוא הנותן כח בצלם האצול מאתו ובצלמו ובדמותו. וכן ר' ישמעאל, כשאמר' ישמעאל בני ברכני (ברכות ז ע"א) לא אמר' [אלא] יהי רצון מלפניך שיכבשו רחמיך את כעסך וכו', ולא אמר' לשון גדולה, ודע זה.

עין הרע ויצר הרע (ב, יא) פירשתיים למעלה ודוק ותשכח.

ר' יוסי אומר' יהי ממון חבירך חביב עליך כשלך (ב, יב). סמך זה הענין כאן לפי שהוא אמר' למעלה (ב, ט) שכן טוב, כלומר היה שכן טוב לחברך השוכן אתך, וכמו שממונך חביב עליך הן לעשות בו חפצי שמים הן לשמרו, כן תהיה ממון חברך חביב עליך, לבל יהי ע[י]נך רעה¹²¹ בשל חברך כי הוא מכלה אותו ואת הדבר שעוין בו כמו

116 בשמות רבה (ר"פ מח): "טוב שם משמן טוב, כמה הולך שמן טוב מקיטון לטרקלין, ושם טוב הולך מסוף העולם ועד סופו".

117 קיצור של: "לכל המון ישראל", על פי שמואל (ב ו, יט). והביטוי הקצר: "נודע בכל המון", נמצא בראשונים כגון בשו"ת ריב"ש סי' קכו, מהד' מכוון ירושלים, ירושלים, תשנ"ג, דף קלז ע"ב, וכן אחד מפיסיו של ר' יהודה הלוי פותח: "נודע בכל המון, גם בהמוני".

118 גם ר"מ המאירי בפירושו הביא פסוק זה.

119 כלומר, הזכיר את המלה אף בפסוק רק ביחס לעשיה, שהיא מלה שמלמדת על כעס, כי על המעשה יש עונש אם יש בו דבר רע.

120 כאן מסתיים עמוד 2, ואחריו נמצא עמוד 3, אבל ברור שיש חסרון ניכר ביניהם.

121 רבינו סבור כי שלושת הדברים שאמר ר' יוסי הם כנגד שלושת הדברים שאמר ר' יהושע במשנה

שפרשתי למעלה בדברי ר' יהושע (ב, יא).

והתקן עצמך ללמוד תורה (ב, יב), כמו שאמר למעלה וקנה לך חבר (א, ו). ואמר כנגד¹²² יצר הרע, כי התורה מתשת אותו כמו שאמרו חכמים (קידושין ל ע"ב) אם פגע בך מנוול זה משכהו לבית המדרש אם ברזל הוא נימוח, ואם אבן הוא מתפוצץ, שנ' אמר הלא כה דברי כאש (ירמיהו כג, כט). ואמר התקן עצמך ללמוד תורה שתהיה נשמע לחברך בכל ענין גם לעצה ולחכמה, ובדבר זה יתקים למודך בך.

ואמ' שאינה ירושה לך, כי בית והון נחלת אבות ומי' אשה משכלת¹²³ (משלי יט, יד). בפ(י) [רק] שנו רבותינו בלשון המשנה (לקמן פרק ו) אבאר לך סוד זה, כי אין אדם יכול על התורה לידע אותה, כי אם על פי הידיעה והתקון שיהא אדם מפנה לבו מכל מחשבותיו. וכן אמרו חז"ל (עבודה זרה ה ע"ב, ע"ש) לעולם ישים אדם עצמו על דברי תורה כשור לעול וכחמור למשאוי שנ' אמר משלחי רגל השור והחמור (ישעיהו לב, כ).

וכל מעשיך יהיו לשם שמים, ולא להנאת עצמך. ואמר זה כנגד¹²⁴ ושנאת הבריות, שכל מי שהוא חבר רע לאדם אחד ואינו יכול לסובלו ונפשו קצתה בו, כל שכן לבריות כולם. וכשמעשיו כלן הם לשם שמים, אז ימצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם (על פי משלי ג, ד).

ועד¹²⁵ כל מי שהוא חולה והוא צריך לרפואה צריך לבקש לו רופא לחוליו ולהוציא¹²⁶ בסמני הרפואה. וכל אדם חולה בגופו מצד יצרו הרע, לכן צריך לעבוד את הבורא בכל כחו ולעסוק בתורה ולעשות מצותיה, וכשישמע בקול יי' אלהיו והישר בעיניו יעשה, ויאזין למצוותיו, וישמור כל חוקיו, אז כל המחלה אשר שם במצרים לא ישים עליו כי יי' רופאו (על פי שמות טו, כו).

ר' שמעון אומר' הוי זהיר בקרית שמע ובתפילה (ב, ג). סמך זה הענין כאן לפי שהוא אמר למעלה הרואה את הנולד (ב, ט), גם פרשתי למעלה הטעם למה אמר

שלפניו. לכן מסביר רבינו כי ממון חברך אמור במשנתנו הוא כנגד עין הרע במשנה הקודמת.

122 גם כאן מסביר רבינו בהתאם לשיטתו לעיל. לאמור, הדבר השני במשנתנו שהוא לימוד תורה, נאמר כנגד יצר הרע במשנה הקודמת.

123 לאמור, בית והון אכן עוברים בירושה, אבל התורה שנמשלה לאשה משכלת אינה בירושה אלא יש לבקש על כך מה'. וכן פירש שם ראב"ע. וכן הוא גם בתוספתא בבא מציעא (ג, יד) ראה שם במנחת בכורים.

124 רבינו לשיטתו שכתבנו לעיל מסביר שהדבר השלישי שנאמר במשנתנו הוא כנגד הדבר השלישי במשנה הקודמת.

125 ראה לעיל הערה 49.

126 לסלק את החולי. או שכוונתו לומר שעליו להוציא את כספו כדי לרכוש סמני הרפואה.

הלוה ואינו משלם (שם). ועתה בא להזהיר את האדם בק"ש ובתפלה כי מי שנוהר בקרית שמע ובתפלה (כי) ינצלו מן ההלואות,¹²⁷ ולא יצטרך להלוות משום אדם כי אם מי' לבדו, כי הוא המשגיח בפרט על היצורים כולם, הוא המשביע לכל חי רצון (תהלים קמה, טז), והיושב וזון מקרני ראמים ועד ביצי כינים (שבת קז ע"ב), לפי שרחמיו על כל מעשיו (תהלים קמה, ט) כמו שאבאר.

והקדים להזהיר [ר]ם בק"ש לפי שזמנה עד שלש שעות (משנה ברכות ט ע"ב), ולא עוד אלא שיש בה קבלת עול מלכות שמים בפסוק ראשון עד ובשעריך (משנה שם יג ע"א) ראשון.¹²⁸ ואמר' היאך.¹²⁹ דע כי דרכי התורה על ג' פנים. הא' בלב, דכתיב ואהבת את יי' אלהיך בכל לבבך (דברים ו, ה). והשנית בלשון, דכתיב ושננתם לבניך ודברת בם בשבתך (שם שם, ז). והג' במעשה, דכתיב וקשרתם לאות על ירך [וגו'] וכתבתם על מזוזת ביתך (שם שם, ח-ט). ולפיכך קראו (משנה ברכות יג ע"א) לזאת הפרשה קבלת עול מלכות שמים, שבה נכללין הג' דברים אלה על הסדר הזה. ודע זה.

וקבלת המצות (משנה שם), והיה אם שמוע (דברים יא, יג).

והבטחת תחיית המתים דכתיב למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה (דברים יא, כא) וכו' לתת לכם לא נאמר אלא להם (סנהדרין צ ע"ב).

ופרשת ציצית שהיא שקולה כנגד כל המצות (שבועות כט ע"א), כמו שאמרו (רש"י שם) ציצית בגימטריא ת"ר ושמנה חוטין וחמשה קשרים הרי תרי"ג מצות. ויש בה זכירת יציאת מצרים ולפיכך אומרים אותה בלילה (משנה ברכות יב ע"ב), דכתיב למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים (דברים טז, ג), ויש בה רמ"ח תיבות עם יי' אלהיכם אמת ולפיכך חוזר שליח ציבור אותם שלש תיבות בקול רם כדי להשלים המנין שבו.¹³⁰

127 רבינו סבור כי כל אחד מתלמידיו של רבן יוחנן בן זכאי אמר כאן מאמרים המתאימים לתשובות לריב"ז המובאת לעיל במשנה ט.

128 כלומר, בפרשה ראשונה של קריאת שמע.

129 כלומר, ואסביר לך כיצד יש בה קבלת עול מלכות שמים.

130 ראה לעיל ליד הע' 13 ואילך.

הרב יהודה זייבלד

אקדמות למהדורה מתוקנת של מורה נבוכים בתרגום רבי שמואל אבן תיבון

ובחינת הבדלי המהדורות של תרגום רשב"ת

הקדמה
מידע היסטורי על חזרות רשב"ת בתרגומו למורה נבוכים
כתבי היד החשובים של מורה הנבוכים וסיווגם למהדורות התרגום
סיווג חזרות רשב"ת בתרגומו
סיכום

הקדמה

ספר מורה הנבוכים סימן מאז צאתו לאור העולם את פסגת השכלתנות היהודית בימי הביניים. תומכיה ומתנגדיה של הרציונליות הדתית עתידים היו לשרטט מכאן ואילך את קווי עמדותיהם ביחס לרמב"ם. ניתן לראות את ההיסטוריה האינטלקטואלית היהודית לאחר מכן, במידה רבה, כדיון בעמדות הרמב"ם¹.

למרות מרכזיותו של הספר, הוא לא זכה עד כה למהדורה ביקורתית ראויה, לא במקורו הערבי² ולא בתרגומו הראשון, תרגומו של ר' שמואל אבן תיבון, שהביא את החיבור לתודעת לומדיו באירופה, והקים חוג שבו למדו את הספר והגו בו במשך

* הדברים שבמאמר זה התלבנו ונערכו במהלך התקנת מהדורה מדעית של תרגום רשב"ת למורה נבוכים, במסגרת מכון "הגות ודעת וישראל", הנערך להוצאה לאור של מהדורה שתכלול מהדורה מתוקנת של תרגום רשב"ת לצד מהדורות מתוקנות של מפרשי מורה הנבוכים הקלאסיים, ההדורות ראשונות של פירושים קדמונים מכתבי יד, ומדורי ביאורים ומפתחות למורה הנבוכים. יתן ה' ויזכה אותם ואת העולם לראות בפרי עמלם בקרוב.

1 'י טברסקי, כמעין המתגבר: הלכה ורוח ביצירת חכמי ימי הביניים, אסופת מאמרים בתרגום כרמי הורוביץ, ירושלים תש"פ, עמ' 78.

2 לרשימה של 54 כתבי יד שבהם השתמר המקור או חלק ממנו, ראו C. Sirat, "Une liste de manuscrits: Préliminaire a une nouvelle édition du Dalalat al-Hayryn", Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age, 1991, 9-18. לנגרמן הוסיף עוד 38 כתבי יד, רובם חלקיים, ראו Y. T. Langermann, "Supplementary List of Manuscripts and Fragments of Dalalat al-Ha'irin", Maimonidean Studies 4 (2000), 31-37. על הצורך במהדורה ביקורתית של דלאלה' אלחאירין וצעדים ראשונים להתקנתו, ראו M. Goshen-Gottstein, Maimonides' "Guide of the Perplexed": towards a critical edition, Studies in Jewish Religious and Intellectual History (1979), p. 133-142.

מספר דורות³. על מצב עגום זה הלינו רבים, ועד כה הוא טרם בא על תיקונו⁴.

ספר מורה הנבוכים זכה לתרגומים רבים מאז הופעתו ועד ימינו. המפורסמים שבהם לעברית, מלבד תרגומו של רשב"ת, הם של ר"י אלחריזי (ד'תתקכ"ה-ד'תתקפ"ה), ר"י קאפח (תרע"ח-תש"ס), מיכאל שוורץ (תר"ץ-תשע"ב), ור' הלל גרשוני במהדורת 'מפעל משנה תורה' של ר"י מקבילי. עם זאת, לתרגומו של רשב"ת נזקפת חשיבות מיוחדת, בפרט בעיני המעמיקים ב"מורה". רשב"ת זכה להתייעץ עם הרמב"ם על נוסח המקור הערבי ועל שאלות תרגומיות ופרשניות שונות, והוא המתרגם היחיד שתרגומו עבר ולו בצורה חלקית את ביקורתו של הרמב"ם. הרמב"ם העריך שהוא ירד לסודותיו של ה"מורה", סמך עליו את ידיו וכינהו "נבון ומשכיל ורחב לב הרבה ובעל דעה נכונה" (אגרות עמ' תקנח). גם רבי אברהם בן הרמב"ם שיבח את תרגומו של רשב"ת: "חכם נכבד ומבין גדול היה, והעיד עליו אבא מארי ז"ל כי הוא ירד עד עומק ענייני סודות ספר מורה הנבוכים ושאר חיבוריו והבין כוונתו" (מלחמות השם עמ' נג). בניגוד לחלק מהמתרגמים האחרים, רשב"ת היה מודע לרובד הנסתר של המורה, והדגיש שגם בחלקו הראשון של המורה הרמב"ם הזכיר מילות רבות לסוד מסודות התורה או סוד מסודות האמונה (פירוש המילים הזרות בפתיחה). לפעמים אף ראה לנכון לשנות מעט מלשון המקור, מתוך הישענות על בינתו הפילוסופית. לכן, למרות המאמץ הנדרש ללמוד בתרגומו שאינו כתוב בעברית עדכנית, נזקפת חשיבות רבה גם בימינו לעיסוק בו, ואף לבירור נוסחו המדויק. בהמשך נראה שחשוב גם לברר את התפתחות אותו נוסח, על מהדורותיו השונות.

התקנת מהדורה ביקורתית של תרגום רשב"ת, שתיקח בחשבון את כל כתבי היד של מורה הנבוכים, היא מלאכה שטרחתה מרובה ושכרה מועט. מלאכה כזו תניב מהדורה בת מאות רבות של עמודים, שעל כל שורה של נוסח הפנים יבואו שורות רבות של שינויי-נוסח, שלכל אחד מהם תקדם סדרה ארוכה של אותיות המייצגות את כתבי היד השונים. במהדורה כזו יהיה קשה למצוא את המבוקש, שלא לדבר על הקושי העצום בהתקנתה.

נראה איפוא ש"דרך האמצע" הראויה להתקנת מהדורה איכותית, מדוייקת ומועילה של מורה הנבוכים, היא להקדים לברור את כתבי היד הקדומים, המהימנים

3 ק' פרנקל, מן הרמב"ם לשמואל אבן תיבון: דרכו של דלאלה' אלחאירין למורה נבוכים, ירושלים תשס"ח.

4 פרנקל, הנ"ל הערה 3, עמ' 17 והערה 65; ש' רבידוביץ, עיונים במחשבת ישראל, א, ירושלים 1969, עמ' 465 והלאה, ועוד. במהדורת מורה הנבוכים של יהודה אבן-שמואל נעשתה אמנם עבודה רבה בבירור נוסח תרגומו של ר"ש אבן תיבון, אך ההשוואה מבוססת בעיקר על נוסח המקור ועל נוסח הדפוסים הקדומים, וכוללת גם תיקונים רבים מסבא.

והמדויקים מתוך כתבי היד הרבים, ולבסס את המהדורה עליהם. מאחר ונודע שר"ש אבן תיבון כתב לפחות שתי מהדורות לתרגומו, כפי שיפורט להלן, צריכה המהדורה לייצג את דעתו האחרונה, ולהביא גם את הנוסח של המהדורה הראשונה, שכן לרוב יש עניין ללומד בהבדלים בין המהדורות ובמניעיהם. מאחר ומורה הנבוכים נכתב במקורו בערבית, ובמקומות לא מעטים נראה שהתרגום הצמוד למקור שונה מהתרגום שנתן ר"ש אבן תיבון, עולה חשיבות רבה בציון השינויים הללו. נוסח הדפוס הראשון, שהשפיע על כל ספרי הדפוס שאחריו, חשוב אף הוא כמייצג את מורה הנבוכים כפי שנלמד במאות השנים האחרונות.

מידע היסטורי על חזרות רשב"ת בתרגומו למורה נבוכים

הרמב"ם השלים את כתיבת מורה הנבוכים לכל המאוחר בשנת ד'תתק"נ (1190). בשנת ד'תתקנ"ד (1194-1193) נכתבה איגרת הרמב"ם לפרובנס על גזירת הכוכבים, ובעקבותיה ביקשו חכמי פרובנס מהרמב"ם לשלוח להם עותק של מורה הנבוכים, מתורגם או לפחות במקור הערבי. ממכתב של הר"י מלוניל לרמב"ם עולה שלפני שנת ד'תתקנ"ט נשלחו לפרובנס שני החלקים הראשונים של מורה הנבוכים, ור"ש אבן תיבון החל בתרגומם.⁵

בידינו פיסות מידע שונות על קיומן של חזרות שונות בתרגום רשב"ת למורה נבוכים. החשובה שבהן היא דברי רשב"ת בפירוש המילות הזרות:

והנני מודיע קצת המילות שהחלפתים בהעתקתי בספר, אחר אשר פשטה בארץ, כדי שיתקנם כל מי שיגיע השער הזה אל ידו. האחת מהם - מילת "על", ששמתיה במקומות במקום "לפי" או "כפי", מפני שבלשון הערבי היא, "עלי", ומצאתי בלשונו "על" שעניינו "לפי". והוא אומרו, "על דעתך כי לא ארשע"; ואולי ימצא זולתה מזה העניין; וכראותי כי העניינים האחרים במילת "על" הם הנודעים לכל, ועניין "לפי" בו מעטים הם היודעים, החלפתים כולם במילת "לפי" או "כפי", כראוי בעניין; ואולי נמלט לי מהם שלא הרגשתי, יתקנהו המעיין; ורוב זאת מילת "על" נקשר עם מילת "דעת", ומעט הוא בזולתה. וגם כתבתי במקומות רבים, "על מה שהוא עליו", החזרתיו "כפי מה שהוא", וחיסרתי מילת "עליו" - שלא מצאתי העניין הזה בלשונו, והוא פשוט בלשון הערבי. - וכן כתבתי מילת "מופת" בעניין "ראיה", ואין בו שם אלא למופת האמיתי, "ונתן אליך אות או מופת", הסכמתי אחר כך להיות "מופת" שם למופת האמיתי, ו"ראיה" שם למופת שאינו אמיתי, עד שיהיה לכל אחד משניהם שם מיוחד, והחזרתי כל "מופת" ששמתיו במקום "ראיה" אל מילת

5 ראה פרנקל, הנ"ל הערה 3, עמ' 57 והלאה.

"ראיה", ונשארה מילת "מופת" שם מיוחד למופת האמיתי. - וכן עשיתי במילת "משכן", החלפתיה במילת "נושא" ברוב המקומות, ואולי נשאר מהם. - וכן מילת "כיהון" ו"מתכהן" שמתי "כיהון" שם לכח נמצא במקצת בני אדם, יגיד בו העתידות ויודיע בו הנעלמות, כי לא ידעתי לו שם בלשונו, ו"מתכהן" שם בעליו; ואחרי כן נודע לי מכוונת הרב ז"ל כי "קסם" הוא שם הכח ההוא, ו"קוסם" שם בעליו, והחלפתיו, כמו שהודעתי באות הכ"ף.

ידועה גם ההתכתבות בין רשב"ת לרמב"ם, ממנה עולה שרשב"ת החל לתרגם את הספר לפי כתב יד פגום, ובשלב כלשהו הוא שם לב לליקויים הרבים בכתב היד וביקש מהרמב"ם לשלוח לו כתב יד מתוקן ומוגה בחתימת ידו.⁶ כמו כן, רשב"ת התייעץ עם הרמב"ם כיצד לתרגם מילים שונות, והרמב"ם השיב לו באופן מפורט⁷; ניתן להניח שבכמה מקומות חזר בו רשב"ת מהתרגום הקודם ותרגם על פי הצעת הרמב"ם.

כתבי היד החשובים של מורה הנבוכים וסיווגם למהדורות התרגום

שני כתבי היד השלמים והעתיקים ביותר, שתאריך כתיבתם מפורש בקולופון שלהם, הם כתב יד לונדון 14763 (להלן: כיל"א), שנכתב על קלף בשנת ה'ל"ג⁸, 41 שנה בלבד אחרי פטירתו של ר"ש אבן תיבון, וכתב יד לונדון 7586a (להלן: כיל"ב), שנכתב בשנת ה'מ"ד⁹, 11 שנים אחר כך. שני כתבי היד הם איטלקיים. כתב יד קדום שלישי הוא ציריך 161 (להלן: כ"צ), שלפי סגנון הכתב הועתק בספרד או בפרובנס

6 הקדמת ר"ש אבן תיבון לתרגום מורה הנבוכים: "וכבר שאלתי ממנו שאלות רבות על פי כתבי בדברים סופק לי בהם, וקצתם היו כשגגות שנמצאו בספר, כי לא הוגה הספר המגיע אלינו". הרמב"ם באגרתו לרשב"ת כותב: "וכל המקומות אשר שערתי בהם חסרון תיבה או תיבות, כך הוא" (אגרות הרמב"ם, שילת, עמ' תקלא). בעקבות כך מבקש רשב"ת מהרמב"ם שתלמידיו יגיהו את כתב היד "בדקדוק גדול פעם ושתים עד שיהיו בטוחים שלא נשאר בהם טעות, ויחתום אדונו בהם אחר שיתאמת לו טוב הגהתם ... כי ידעתי כי ייטב בעיני כבודו להסיר עולה מאהליו, וגם לבבי לא ישקוט ולא ינוח עד דעתי מאמר ההוא מוגה" (Z. Diesendruck, "Samuel and Moses ibn Tibbon on Maimonides' Theory of Providence", HUCA, 11 (1936), p. 352).

7 אגרות הרמב"ם, שילת, עמ' תקיא-תקנד.

8 בקולופון (דף 117א): "על יד שלמה ידידיה יעשר"ר ביר משה יביב"ה לב"י מעיר רומי בביטרבו אשר בטוסקנא בששי בשמונה עשר לתשיעי [ז"ח כסלון] שנת ה"ג ליצירה". לתיאורו של כה"י ראה ק' פרנקל, הנ"ל הערה 3, עמ' 269.

9 בקולופון (דף 169ב): "וכתבתי אני ה'מ'ח'ק'ק' ... יום ששי והוא ראש חודש מרחשון של שנת ארבעים וארבע לפרט לאלף השישי". המעתיק הוא אברהם בן יום טוב הכהן. ראה: מ' בית אריה, קרית ספר נו (תשמ"א), עמ' 546-547; ק' פרנקל, הנ"ל הערה 3, עמ' 270.

בכתיבה ספרדית מרובעת על ידי שני מעתיקים, בשנת ה'נ"ב¹⁰. כתב יד רביעי חשוב המשמר את נוסח מהדו"ק באופן צמוד עוד יותר מכיל"א, הוא כתב יד פרמה 2560¹¹ (להלן: כ"פ"א). בכתב יד זה יש הגהות רבות על הגיליון, המביאות באופן כמעט מלא את השינויים שבמהדו"ב ביחס למהדו"ק שבפנים, ותיקונים נוספים לפי "נסח" הערב" - הנוסח הערבי המקורי של החיבור.

נבדק נוסח מורה הנבוכים שבארבעת כתבי היד, כדי לסווג אותן ל"מהדורות" השונות של התרגום. הבדיקה נערכה במקביל גם ע"י ד"ר אמיר געש, ראש המדור לספרות התרגומים מערבית באקדמיה ללשון העברית, שמיינ את כתבי היד לשם התקנת מהדורה דיפלומטית של מוה"נ בתרגום רשב"ת לצורך פרויקט "מאגרים" של האקדמיה ללשון.

הכינוי "מהדורה" עלול להטעות, כאילו בשניים או שלושה פרקים בחייו מסר רשב"ת לפרסום מהדורה שבה החזיק באותה שעה, ולא היא. סביר שבמהלך כל השנים, מאז תרגם לראשונה את מורה הנבוכים ועד סוף חייו, הוא תיקן ושכלל כל הזמן את התרגום, והמבקשים להעתיק להם נוסח משלהם העתיקו את הנוסח שעמד לפניו לפי שעה. משכך אין כאן מהדורות חתוכות אלא רצף של תיקונים, אלא שבתוכו ניתן להבחין בשלושה פרקים, ראשון, אמצעי ואחרון, המיוצגים בשלושה כתבי יד קדומים.

הממצאים שיוצגו להלן מוכיחים עוד, שהחלק הראשון של המהדורה הראשונה נכתב לפי הטופס הראשון שהגיע לרשב"ת, ולפני קבלת הנחיות התרגום של הרמב"ם. המהדורה האמצעית נכתבה אחרי קבלת הטופס השני שנשלח לאבן תיבון, ואחרי קבלת הנחיות התרגום של הרמב"ם. המהדורה השלישית משקפת לפעמים בדיקה חוזרת של הטופס השני שנשלח ועמידה על טעויות שנפלו בו¹², וכן חזרה מקבלה מלאה של הצעות התרגום של הרמב"ם.

ממצאי הבדיקות הם כדלהלן:

כיל"א שייך עדיין למהדו"ק של רשב"ת, ומצויים בו הניסוח "כפי מה שהם/שהוא עליו", ושאר החילופים המובהקים. לעומתו כיל"ב שבו הנוסח כבר מתוקן, הינו

10 רק אחד מהם מזוהה בקולופון (167ב): "יצחק בר' יוסף בר' יהוסף איתן... והשלמתיהו בשנת חמשת אלפים ושנים וחמשים לבריאת עולם בחדש מרחשון [1291]". שני המעתיקים התחלפו באמצע הקונטרסים. ר' ק' פרנקל, הנ"ל הערה 3, עמ' 271.

11 בדף 1א: "זה ספר מורה הנבוכים נתן אלי כמ' שמואל יצ"ו מקרפי במתנה גמורה היום כ"ח יוניו של"א". אין קולופון עם תאריך העתקה מדויק.

12 הדברים עולים מתוך הבדלי המהדורות לנוסחת "ביטול השד" - "ביטול החלק שאינו מתחלק", בחלק א פרק נא, ואכמ"ל.

מהדו"ב, על כל פנים בחלקו הראשון של מורה הנבוכים. בחלק ב של מורה הנבוכים נראה שגם כיל"ב הוא ככל הנראה מהדו"ק, ורק כ"צ הוא מהדו"ב. שלושתם משמרים את נוסח רשב"ת בלי השינויים שבאו אחריהם.

כ"פ"א משמר באופן ייחודי שכבה ראשונית יותר של מהדו"ק, שרובה (לפחות עד ח"ב פל"ג) נכתב עוד לפני שאבן תיבון קיבל את תשובת הרמב"ם לשאלותיו בענייני תרגום, כפי שהוכח להלן מהתרגום בח"א פכ"ח.

כ"צ הועתק ככל הנראה בסביבתו של אבן פלקירא. יש מקומות שהוא מאמץ את תיקוני אבן פלקירא, כתיקונו ל"יבדו ילוח" בהקדמה, ויש שהוא משמר נוסחאות שעמדו לפני אבן פלקירא והוא ביקר אותן, כמו בח"א פ"ב, "שינה ברייתו לרע", נוסח שמרבית כתבי היד לא שימרוהו. יש בו גם תיקונים רבים על פי המקור הערבי, והדבר מוסבר לאור היותו בן הסביבה הספרדית, שעוד היו בה דוברי ערבית רבים. יש בו גם שיפורי לשון הנובעים מהיכרות עם ההבדלים בין הערבית לעברית. מאידך, יש בו שינויים רבים הנובעים ככל הנראה מחוסר קפדנות בהעתקה, ושינויים אלו הם בדרך כלל חסרי ערך. לרוב כתב יד זה הוא מהדורה בתרא, ויש בו גם תיקונים שיתכן שנוספו על ידי חכמים מאוחרים לאבן תיבון וכאמור, אך לפעמים הוא משתווה למהדו"ק הקדום שבכ"פ"א.

נבדקו באופן מדגמי שני כתבי יד קדומים נוספים: כתב יד פרמה איטליה. Cod. Parm. 3164 (להלן: כ"פ"), שנחתם בשנת ה'סב שיתורנו בגליונותיו הרבים, וכתב יד קופנהגן, דנמרק Ms. Hebr. 37 (להלן: כ"ק), בכתיבה ספרדית, וכן נבדק באופן עקבי נוסח דפוס ראשון, רומא רכ"ט (להלן: דפו"ר), שנוסחתו משמשת בדרך כלל נוסחת היסוד של כל הדפוסים שבאו אחרי למעט שיבושי מעתיקים אופייניים.

הבדיקה העלתה שנוסח כתבי היד המאוחרים הללו קרוב יותר לנוסח הדפוסים, וכל אלו כוללים שכבת שינויים שאינה קיימת בשתי המהדורות של רשב"ת. גם כשאבן פלקירא מצטט את נוסח רשב"ת, יש שנוסחתו נמצאת בשני כתבי היד הקדומים ולא בכתבי היד המאוחרים והדפוסים, שהם לפעמים מתוקנים על פי הערותיו של אבן פלקירא. חכמי פרובנס המאוחרים יותר, כגון האפודי, מצטטים לפעמים את הנוסח כפי שהוא בכתבי היד המאוחרים ולא המוקדמים. מכך נראה שהשינויים הללו מייצגים עריכה שנעשתה על ידי אנשים מחכמי פרובנס, מחוג תלמידי אבן תיבון, פעמים רבות מתוך השוואה לנוסח המקור. כמו כן כולל נוסח הדפוס הוספות מילים ומשפטים שאינם במקור, וכפי הנראה הן גלוסות מבאר כלשהו שנכנסו בשלב מאוחר לנוסח הפנים. לסיכום, כתבי היד המאוחרים כבר אינם משקפים את נוסח רשב"ת המקורי.

סיווג חזרות רשב"ת בתרגומו

את חזרות רשב"ת בתרגומו ניתן לסווג לכמה סוגים: חזרות הנובעות מקבלת נוסח מתוקן של המקור הערבי, בהתאם לאמור למעלה שבמהלך התקנת המהדורה הראשונה של התרגום קיבל רשב"ת עותק מתוקן יותר; חזרות הנובעות משינוי בשיטת התרגום, וכדוגמאות שהביא רשב"ת עצמו בפירוש מילות זרות, כפי שהובא לעיל; וחזרות הנובעות מסיבות אחרות, בדרך כלל פרשניות, בעלות גוון פילוסופי.

להלן יובאו דוגמאות לחזרות השונות מתוך הממצאים העולים מהשוואת כתבי היד המייצגים את המהדורות השונות. בשל המסגרת המצומצמת הננו מגבילים עצמנו לארבע דוגמאות מכל סוג, מתוך עשרות.

א. חזרות בשל קבלת נוסח מתוקן של המקור

א. בפתיחה. ואפילו הראשים ההם אינם במאמר הזה מסודרים ולא זה אחר זה אבל מפוזרים ומעורבים בעניינים אחרים ממה שנבקש לבארו.

בכיל"א, כיפ"א ובגליון כ"י מאוחרים: מתחלפים. בכיל"ב: מתחלפים מעורבים. כ"י"צ: מפוזרים מעורבים. בדפוסים: ומעורבים. במקור: מכתלטה, וכנראה במהדו"ק של רשב"ת קרא בחילוף אות אחת: מכתלפה, ותיקן הוא או אחר על פי המקור, ובכיל"ב וכ"י"צ נכנסו שתי הנוסחאות בפנים.

ב. בפתיחה. רצוני לומר אשר בהם מקומות פתוחים דקי העינים.

כ"ה בכיל"ב כ"י"צ ובדפוסים. בכיפ"א וכיל"א: העיון. כפה"נ במהדו"ק קרא רשב"ת במקור "אלעיון" ובמהדו"ב תיקן ע"פ מה שנמצא גם לפנינו במקור: אלאעיון.

ג. ח"א פ"ט. כהוראת הכסא על גדול הוכן אליו להיותו ראוי לו.

כ"ה ברוב כה"י. בכ"י"צ: על גדול שהוא מוכן לגדול שהוא ראוי לו. בכיפ"א: על עוצם בעליו. נראה שבתחילה נשלח אליו הנוסח כפי שהיה בגוף כ"י ר"ש בר"ש הדיין, "עלי עט"ם אהל לה", ותרגם "על עוצם [תרגום מילולי של "עט"ם] הערבי" בעליו. אחר כך הגיע אליו הנוסח המתוקן, "על עט"ם מן אהל לה", כתיקון בכ"י ר"ש בר"ש הדיין וכ"ה בשאר כה"י, ותרגם "על גדול הוכן אליו" ופעם "על היותו ראוי לו", והנוסח שלפנינו משלב את שתי האפשרויות האחרונות.

ד. ח"א פ"כ. ואמר הרימותי בחור מעם, יען אשר הרימותיך מתוך העפר, יען אשר הרימותיך מתוך העם, מן העניין השני.

כ"ה במרבית כה"י של המקור, כיל"ב, כיפ"פ וכ"י"ק, ובתוספת הרמב"ם לטיוטא. בנוסח ראשון של הטיוטא, כ"י המקור הספריה הבריטית 1423, כיפ"א כיל"א ואלחריזי, רק שני הפסוקים: הרימותי בחור מעם יען אשר הרימותיך. מכאן שהנוסח

שנשלח לפרובנס הועתק מהטיוטא לפני הוספת הפסוק השלישי. סדר הפסוקים בתוספת שבטיוטא: מתוך העם אשר הרמותיך מתוך העפר. אך בכל כתבי היד שלפנינו וגם בדפו"ר מסודרים הפסוקים "מתוך העפר" שני ו"מתוך העם" שלישי. ר"י קאפח מדווח שבכ"י תימני (ב) מושמט הפסוק השני, ושמא בלבול הוא בידו. בדפוסים מאוחרים הוחלף סדר הפסוקים, כנראה מפני שמעתיקים מאוחרים סידרו את הפסוק שהושמט בחלק מכתבי היד כשהוא ממוקם שלישי.

ב. חזרות בשל קבלת המלצות התרגום של הרמב"ם

לעיל סופר על איגרת שאלות התרגום ששלח רשב"ת לרמב"ם, ותשובותיו הכוללות המלצות תרגום. בחינת הממצאים בשטח בכתבי היד של המהדורות השונות מעלה שרשב"ת לא קיבל את המלצות הרמב"ם כצורתן, אלא שימר את העקרון שבהן. כמו כן נמצא שהחלק הראשון של המהדורה הראשונה נכתב לפני קבלת ההמלצות הללו, המהדורה האמצעית אחריהן, ולפעמים במהדורה האחרונה חוזר בו רשב"ת מיישום ההמלצות כצורתן ומקיים רק את העקרון שבהן.

א. צוואת המאמר. ואם ירפא לו מחום לבבו ואפילו בענין אחד מכלל מה שיסופק, יודה השם ויספיק לו מה שהבין.

כ"ה בכיל"ב וכ"י"צ. וכעין זה כיפ"א: ואם ירפא לו מכאב לבו. כיל"א וגליון כיל"ב בשם ל"א: ואם רוח צמאו מחום לבבו. במקור: פאן שפת לה גלילה, ותרגם רשב"ת בתחילה: ואם ירפא לו מכאב לב, כפי שהשתמר בכיפ"א. והורה לו הרמב"ם באיגרת (תקלג) לתרגם "ואם רוח צמאו", ובכ"י וירונה מוסר רשב"ת את הצעת התרגום, וכיל"א מעודכן בו. ככל הנראה במהדורה השלישית נמלך בו רשב"ת ותרגם באופן שלישי, שבו מדובר ברפואה כפשטות הלשון, אך לא בחולי של כאב לב אלא בחום לב. בדפוסים שינו: ואם ירפא לו מדוה לבבו¹³.

ב. ח"א פכ"ח. וכן בכל מקום לא יכניס עצמו בזה העניין, אך להרחיק הגשמות לבד. כן הוא ברוב נוסחאות רשב"ת, כולל כ"י"צ הקרוב לחוגו של אבן פלקירא. כיפ"א: ישתדל. בנוסח רשב"ת שעמד לפני רש"ט אבן פלקירא: יטפל. רש"ט העיר שהתרגום הנכון הוא "לא יתראה", כלומר, לא יגלה עצמו לפרש. להלן ראש פל"ד מופיעות אותן מילים במקור, ושם הנוסח ברוב כה"י כמו כאן: ולזה לא יכניס עצמו לשחות אלא מי שהרגיל בלמודה, ובכיפ"א: לא יקדים; סוף פל"ד, ברוב כה"י: וימנע מהתעסק בהם מי שאינו ראוי להם, ובכיפ"א: מהכנס בהם; פנ"ט, ברוב כה"י: ואין צריך לך בשום פנים

13 ראה ק' פרנקל, הנ"ל הערה 3, עמ' 84; י' זונה, תרביץ י (תרצ"ט), עמ' 313. לדעת זונה המילים 'מחום לבבו' מיותרות, והם גלגול תיקוני מעתיקים, ע"ש. ואכן להלן פמ"ה תרגם רשב"ת 'מא' ישפי גלילך' רק: מה שיריה צמאך.

שתכנים עצמך לתארי השם בחיוב להגדילו במחשבתך, כיפ"א: שתתקדם, ובגליון: שתכנים עצמך; ח"ב פל"ג, ברוב כה"י: שאי אפשר **שיכנים** אדם עצמו למעמד הר סיני ביותר מזה השיעור אשר זכרוהו, כיפ"א: שיקדים; ח"ב פל"ה, בכל כה"י וגם כיפ"א, אמנם נבואת משה רבינו **לא אדבר בה** באלו הפרקים אפילו מלה אחת לא בביאור ולא ברמיזה; ח"ג פמ"א, בכל כה"י וגם כיפ"א: וכן הבא במחתרת, אמנם **הכנים עצמו** להרוג כמו שבארו ז"ל; שם, בהמשך הפרק, על עשיית מעשה להוראת שעה, בכל כה"י וגם כיפ"א: והזהיר יתעלה שלא **יעשו זה** שאר החכמים אלא ב"ד הגדול לבד.

הרמב"ם באיגרת לרשב"ת (אגרות הרמב"ם, שילת, עמ' תקמג), בהוראות הכלליות לתרגום המילים החוזרות על עצמן, כתב: יתערך - תעתיק; יטפל, ו"תערך" ללש"י - נטפל לדבר פלוני, ואפשר להעתיקו גם: ישתדל לדבר פלוני. נמצא אם כן שכיפ"א והנוסח שעמד לפני רש"ט משקפים מילוי קפדני של הוראה זו, על שתי הצעותיה. איגרת הרמב"ם נכתבה אחרי שרשב"ת סיים את תרגום מהדו"ק של ח"א וקיבל את כל שלושת חלקי דלאלה.

מסקירה זו ניתן לשער את השתלשלות העניינים כדלהלן. בתחילה נטה רשב"ת לתרגם את הביטוי הזה כברירת מחדל, בשורש "קדם", שיש בו כפל משמעויות, הן התקדמות לפעולה והן פעולה מוקדמת, והמשמעות היא בדרך כלל התקדמות לפעולה, וברוב המקומות, כשהיא באה בשלילה, הסיבה לשלילה היא כיון שמוקדם עדיין מלעסוק בפעילות הזו. בהמשך עלו בלבו ספיקות ביחס לתרגום זה, שאינו משמר את המשמעות השורשית של שורש "ערך", שעניינו רוחב. הוא שיגר את שאלתו לרמב"ם, ומכתבו של הרמב"ם הגיע לרשב"ת בין תרגום ח"ב פל"ג שבו עדיין יש הבדל בין כיפ"א לשאר כה"י, לבין תרגום ח"ג פמ"א שבו הוא משתווה אליהם. הרמב"ם הציע לו לתרגם בלשון השתדלות והיטפלות, שיש בה את משמעות הרחבת העיסוק, ולא רק התקדמות לפעולה, וכך היא שומרת בנאמנות על המשמעות של השורש הערבי. אבן תיבון החל לתקן על פי הצעת הרמב"ם, ותיקן בפרק דנן ל"שתדל" או "יטפל", והכוונה היא שאונקלוס אינו מרחיב לעסוק במשמעות של הכתוב אחרי שלילת ההגשמה, אך הוא כן עוסק בה קמעא.

נראה שבהמשך גילה רשב"ת שהצעתו של הרמב"ם אינה ישימה ברוב המקומות, כיון שמי שאינו יודע לשחות אינו מתחיל כלל לשחות, ומי שאינו ראוי לעסוק בסתרי תורה אין ראוי שיעסוק בהם כלל, והעיסוק בתוארי ה' על דרך החיוב אין ראוי כלל, ובנבואת משה רבינו אין הרמב"ם עוסק כלל, כהדגשתו, ולא רק נמנע מלהרחיב ולטפל בעניינו בהרחבה, והבא במחתרת מכנים את עצמו להריגה ולא מטפל בהריגה. לכן החליף משם והלאה רשב"ת את התרגום מ"יתקדם" ל"יכנים עצמו" המורה על תחילת ההתעסקות, ויש בזה שימור הוראת הרמב"ם שהכוונה

היא להתעסקות והשתדלות והיטפלות, יחד עם ההדגשה שאין מדובר בהרחבת ההתעסקות, אלא בראשיתה. וכך הלך ותרגם במהדו"ב את כל המקומות כברירת מחדל, למעט מקומות שדרשו הדגשה מיוחדת. אבן פלקירא, שיש להניח שלא היה מודע לכל השתלשלות העניינים, הגיע בהצעה חדשה, לפיה משמעות ההרחבה שב"ערך" היא ההצגה וההתגלות, ויש בה ביטוי פואטי לעשיית פעולה, שבה האדם שהסתתר עד כה בחביון חוסר המעשה יוצא ונגלה לפעולה.

ג. ח"א פכ"ח. כי החומר כמו שידעת מקבל לעולם מתפעל **בבחינת טבעו**.

כה"כ בל"ב, כ"ק וגליון כ"פ. בכיל"א וגוף כ"פ: לפי טבעו. דפו"ר והלאה שילוב של שתי הנוסחאות: לפי בחינת טבעו. באיגרת הרמב"ם לרשב"ת השיבו על השאלה כיצד לתרגם את המילים במקור כאן ובמקומות נוספים - באעתבאר ד'אתה, והשיב הרמב"ם וז"ל: 'באעתבאר ד'אתה', דע כי אלאעתבאר בלשון עברי יקרא 'ראיה', ורצוני לומר ראית הלב, לא ראית העין, כי אמרו בקהלת 'שבת וראה תחת השמש', עניינו 'רג'עת ואעתברת'. ושם ה'ד'את' - עצם, לכן יראה לי לתרגם 'באעתבאר ד'אתה' - בהבנת עצמו (איגרות הרמב"ם עמ' תקכז, תקמג). נראה שרשב"ת בשתי מהדורותיו וגם המתרגמים האחרים לא קיבלו את המלצת הרמב"ם באופן מלא, אלא רק את העקרון שאין לתרגם 'בראיית עצמו'. החסרון בהצעתו של הרמב"ם¹⁴ הוא שלשון 'הבנה' מורה על השגת הכרה מושלמת אחרי מאמץ רוחני, ואילו 'אעתבאר' מציין את המאמץ עצמו, את כיוון המחשבה אל נושא מסויים, והמשמעות של 'באעתבאר ד'אתה' היא: כשמתבוננים בדבר מצד עצמו. לכן הלך רשב"ת בעקבות אביו ר' יהודה בתרגומו 'אעתבאר' בקביעות: 'בחינה', ובהשפעתו נעשה ביטוי זה לנכס צאן ברזל בספרות ובשפה המדוברת. לפני בנעט היתה הגירסה כאן 'לפי בחינת טבעו', ותמה על תרגום זה ועל חריגותו, אך כאמור אין זה אלא ניסוח כלאיים של הדפוסים. סביר שהבחירה של רשב"ת במהדו"ב ב'בבחינת' במקום 'לפי' היא בעקבות מכתבו של הרמב"ם, ולכן בחר במילה שיש בה משמעות של התבוננות ובחינה. ניתן גם לקבוע לפי זה, שקבלת האיגרת היתה אחרי תרגום הפרק הנוכחי ולפני תרגום פרק נג, ולכן רק בפרק זה מופיע במהדו"ק 'לפי טבעו', אבל בפרקים הבאים שבהם נזכר מונח זה, ח"א פנ"ג, ח"א פע"ד, ההקדמות לח"ב הקדמה י"ט והקדמה כ, ח"ב פ"א, ח"ב פ"ב וח"ב פ"ח, מופיע גם במהדו"ק התרגום 'בבחינת טבעו'.

ג. חזרות בשל שינוי שיטת התרגום

א. בפתיחה. בְּלִיַּד קצת התחלותיהם **כפי מה שהם** בביאור.

כה"כ בל"ב וכ"צ וגליון כיפ"א והיינו שהוא מהדו"ב, בכיל"א: כפי מה שהם עליו, כיפ"א: על מה שהם עליו, וכבר העיר רשב"ת על חזרתו בתרגום זה.

14 כפי שמבאר בנעט, 'הרמב"ם כמתרגם דברי עצמו', תרביץ כג (תשי"ב) עמ' 181.

ב. ח"א פ"ט. כסא, עיקר הנחתו בלשון ידוע.

כ"ה בכל כה"י ודפוסים. כיפ"א: הוא שם כסא, והוא תרגום מילולי של המקור: אנה אסם אלכרסי. במהדו"ב נמלך שאין בכך תוספת ביאור ולכן החליפו ב"ידוע".

ג. ח"א פ"י. הירידה והעלייה, שני שמות מונחים בלשון העברי, וענינם ידוע.

בכיפ"א: לירידה ולעלייה, וכדרכו במהדו"ק, ראו הערה בתחילת הפרק הקודם.

ד. ח"א פ"א. ישיבה. תחילת הנחת זה השם בלשוננו לישיבת האדם על המקום.

כ"ה ברוב כה"י ודפוסים. בכיפ"א: לישיבה, והוגה עה"ג כשאר כה"י. במקור: ללקעוד, ובמהדו"ק הלך בדרכו (הנ"ל בשני המופעים הקודמים) לתרגם לעברית גם כשעל ידי התרגום אין בדברי הרמב"ם תוספת ביאור. במהדו"ב יש ששינה ל"ידוע", כדלעיל, ויש שהוסיף הסבר, כמו כאן.

ד. חזרות בשל שינוי עמדה פרשנית או פילוסופית

א. בפתחה. אבל כוונת המאמר הזה להעיר איש בעל דת שהורגלה בנפשו ועלתה בהאמנתו אמתת תורתנו והוא שלם באמונתו ובמדותיו ועיין **בחכמת** הפילוסופים.

כ"ה בכל כה"י ודפוסים. כיפ"א: בחכמות, ותואם למקור, בו נאמר בלשון רבים: עלום. יתכן שרשב"ת חזר בו והחליט לשנות מלשון הרמב"ם ולתרגם בלשון יחיד, מתוך הנחה שהפילוסופיה היא אחת, וצ"ב. אבן שמואל תיקן מדעתו ללשון רבים על פי המקור, והעיר שנפ"מ גם לביאור מילת "ענייניהם" שבסמוך, שלפי המקור כוונתה "ענייני החכמות הנ"ל", ולנוסח רוב כה"י והדפוסים כוונתה "ענייני הפילוסופים".

ב. בפתחה. ובארנו אמרם ולא במרכבה ביחיד אלא אם כן היה חכם ומבין מדעתו מוסרין לו ראשי פרקים, אם כן לא תבקש ממני הנה זולת ראשי פרקים.

כ"ה בכל כה"י ודפוסים. בכיפ"א: הפרקים. וכ"ה במקור בלה"ק. וכפה"נ הוא נוסח הרמב"ם בתלמוד (חגיגה יג, א) המועתק בפיה"מ (שם פ"א מ"א) ובמשנה תורה (יסודי התורה פ"ב ה"ב, פ"ד ה"א) ולהלן (ח"א פל"ד, ח"ג פ"ה), מוסרין (בפיה"מ: שונין) לו ראשי הפרקים, וכ"ה בתלמוד כ"מ בברייתא דרבי, "ראשי הפרקים". בספרים שלנו ורוב כה"י: ראשי פרקים, ויתכן שרשב"ת הוא כבר ששינה במהדו"ב לשם התאמה לנוסח התלמוד שלפניו. הנפ"מ אם מוסרים ראשי כל הפרקים, או שממה שמוסרים מוסרים רק ראשי פרקים. ויש בכך ישוב לקושיית האחרונים (עי' ספר המפתח), שבדברי רבי חייא נראה שמוסרים ראשי פרקים לכל אדם, והרמב"ם פסק שרק לחכם ומבין מדעתו מוסרים ראשי פרקים. אלא שרבי חייא דיבר במקצת ראשי הפרקים ואותם מוסרים לכל אחד כדי לבדוקו, ובכ"י מינכן גרס בדברי רבי חייא "ראשי פרקים" כיון שאכן הוא מדבר רק בחלק מראשי הפרקים, ומשנמצא

חכם ומבין מוסרים לו כל ראשי הפרקים. וזש"כ הרמב"ם ביסודי התורה פ"ב שם "ואחר כך מוסרים לו ראשי הפרקים", שאחרי שנמצא שעמד במבחן והבין את מקצת ראשי הפרקים שמסרו לו, אפשר למסור לו את כל ראשי הפרקים.

ג. בפתחה. ולעוצם הענין ויקרתו והיות יכולתנו קצרה מהשיג עוצם הענינים כפי מה שהם, **הגיד לנו הענינים העמוקים ההם** אשר הביא הכרח החכמה האלהית **להגידם לנו**, במשלים וחידות ובדברים סתומים מאד.

כ"ה בכיל"ב כ"צ ודפוסים. בכיפ"א וכיל"א: **הוגד לנו בעניינים הסתומים**. (בכיפ"א גורדו ה' והג' בתיבת הוגד ותוקן ל"הגיד"). והוא קרוב יותר לנוסח המקור: כ"וטבנא פי אלאמור אלגאמצ'ה. וצ"ב למה נשתנה במהדו"ב. ניתן אולי למצוא מכנה משותף לארבעת השינויים, שבכולם מהדו"ק פילוסופית יותר, יחסית, ומהדו"ב מתאימה לדעת המון הרבנים. השינוי הראשון דן במחבר התורה, אם הוא ה' עצמו, כעולה מנוסח מהדו"ב¹⁵, או שבתורה הוגד לנו ע"י אחר מה כוונת ה'. השינוי השני דן בשאלה אם פתיחת התורה מוסרת את כל סודות מעשה בראשית, כמהדו"ב, או שהיא רק עוסקת במקצתם, כמהדו"ק. השינוי השלישי, מסתומים המדויק יותר (גמץ' הוא מלשון סגירה, כמקבילה בלה"ק בשורש עצם, ומשמשת גם לדברים כמוסים, אבל פחות לדברים עמוקים) לעמוקים, נוטה יותר לדעה שאפשר להגיע לתכלית החכמות בשכל האדם, והן אינן סתומות אלא רק עמוקות. השינוי הרביעי, תוספת "ההם" במהדו"ב, נועד לשלול הבנה שפתיחת התורה עוסקת בעניינים עמוקים אחרים.

להגידם לנו] כ"ה בכיל"ב כ"צ ודפוסים. כיפ"א וכיל"א: להגיד לנו בהם. ולשיטתם בשינוי השני הנ"ל, אם נמסרו כל הסודות או רק מקצתם.

ד. ח"א פכ"א. והבן והפלא מהרחקת אונקלוס ההגשמה וכל המביא אליה, ואפילו בדרך רחוק, שהוא לא אמר ותחות כורסיה, שאם היה מיחס הכסא לו על הענין המובן בתחילה, היה מתחייב היותו **נסמך אל** גשם והתחייב הגשמות, ויחס הכסא ליקריה כלומר לשכינה אשר הוא אור נברא.

כ"ה בכיל"ב, כ"ק, גליון כיפ"א ודפו"ר והלאה. כיפ"א, וכן תיקן אבן פלקירא: משתוה על (ומעתיק כיפ"א העתיק בטעות משתנה במקום משתוה); כיל"א וכי"פ והנוסח שעמד לפני אבן פלקירא: נסמך על.

במקור: מסתוי עלי, ושורשו, "סוי", מקביל לשורש "שוה" בלה"ק על כל הוראותיו, וכן תרגם אבן פלקירא ואולי גם רשב"ת במהדו"ק, משתוה על גשם. והמשמעות קשה, שהרי אין חשש שישוו את ה' לגשם מתוך שייחסו לו את הכסא. ותיקן במהדו"ב, "נסמך אל", והכוונה כנראה שיובן שהוא נזכר בסמיכות עניין לגשם. ולנוסח אמצעי

15 אם הנסתר ב"הגיד" הוא ה', אך יתכן גם שהוא העורך, וא"כ במהדו"ב שינה רשב"ת לפי שיטתו שיש מדון גם במקרא, ראה פירושו לקהלת יב, ח.

ב. בפתחה. עד שמי שירצה ללמד מבלתי המשל **וחידות**.

כ"ה בכיל"ב כ"צ והדפוסים ותואם למקור. בכי"א וכל"א נוסף: והעלם. כפה"נ היא הצעה ראשונית לתרגום חילופי למילה "אלגאז" במקום "חידות", והעלה רשב"ת את שתי האפשרויות במקביל ונכנסו שניהם לכתבי היד של מהדו"ק, ובמהדו"ב הכריע לתרגם "וחידות".

ג. בפתחה. והספיק לי מזכרון יסודות האמונה וכללי האמיתות בהעברה וקיצור ורמזים שיקרבו לבאור.

כ"ה בכי"א וכל"ל. בכי"צ ודפוסים: בקיצור. במקור: באיגאז. רשב"ת תרגם בתחילה "איג'אז" - "העברה", וכפי שנשמר גם בנוסח הדפוסים לעיל בהקדמה "יבא בדבריו מן העומק וההעברה". ויש לשער שכאן תרגם בתחילה "בהעברה" ותיקן ל"בקיצור" ונוסח כי"א וכל"ל משמר את שתי הגירסאות. והעיר בכך רש"ט במורה המורה, שתיקן לעיל וז"ל: ועוד למטה, "אלאגמאץ ואלאיג'אז", העתיק "העומק וההעברה", והעתיקו, העומק והקיצור, שאין המילה "איג'אז" העתיקו העברה. וכן העתיק "באיג'אז" - "בקיצור", ע"כ. וכוונתו בסיום כנראה שרשב"ת עצמו תרגם כאן "בקיצור" [ואולי לפניו עמד נוסח שבו נאמר רק "בקיצור", כמו בדפוסים, ולא שתי המילים במקביל ככי"א וכל"ל], או שכוונתו למה שתרגם להלן ח"א ריש פע"ד "באיג'אז" - בקצרה, גם בכי"ל. בטעם שגגתו של רשב"ת העיר שיפמן: סביר, כי טעותו של רשב"ת נבעה מבלבול בין "איג'אז", שמשמעותה - קיצור, לבין "מג'אז", שמשמעותה - מטפורה, "העברה" בלשון ימי הביניים¹⁷.

ד. בפתחה. וכשיתכלל איש חד הראות השתכלות טובה.

כ"ה ברוב כה"י. כי"צ: טוב, וכן העתיק עמנואל הרומי, בפירושו למשלי, עמ' קנח. ובכי"א שנה שניהם: טוב חד. וכפה"נ הם שתי אפשרויות תרגום שהעלה רשב"ת במהדו"ק ל"אלחדיד", ובאו שניהם בכי"א (ולא כפי שנקרא לפו"ר שהאיש טוב וראיתו חדה), והכריע לתרגם "חד", לשון שינון וליטוש.

ו. חזרות בשל תיקון לשון והתרחקות משערוב

במקרים רבים החזרה בין המהדורות נובעת מהתרחקות מהתחביר הערבי, "שערוב" של התרגום, ובחירה בלשון הקודש צחה. הדוגמאות לכך רבות. רשב"ת עצמו מונה אחת מהן בפירוש מילות זרות, כפי שצוטט לעיל: על - כפי/לפי. להלן דוגמאות נוספות.

א. בפתחה. והיות יכולתנו **קצרה**.

17 י' שיפמן, 'שם טוב פלקירה ושמואל אבן תיבון כמתרגמי מורה נבוכים', דעת, 32-33 (תשנ"ד), עמ' 105, הערה 19.

תרגם "נסמך על", שהכוונה להישענות והסתמכות על גשם. משמעות זו היא ככל הנראה הקרובה ביותר לכוונת הרמב"ם, שכן כבר הביא אבן פלקירא "וכן אמרו חכמים שאינם מאמונתנו (קוראן 10:3, 7:54, ועוד): אסתוי עלי אלערש, שהעתיקו: השתווה על הערש, ורצו לומר: הכסא. ולמעשה, במקומות אלו, התרגום המקובל הוא: ישיבה בגאון על הכיסא, ולפי המילון של הקוראן¹⁶, המשמעות של השורש "סוי" כאן היא שליטה על הכל בשווה, והמשמעות של "ת'ם אסתוי עלי אלערש" היא: Tlien He settled Himself firmly on the Throne i.e. He had ascendancy over the heaven so as to have everything in the universe equally within His grasp. ונראה שבדקדוק בחר הרמב"ם בביטוי זה, שהרי אין מניעה מלייחס לה את הכסא באופן שהתבאר לעיל פרק י', שהשמים הם כסא ה' כיון שהם מורים על גדולתו, ומה שנמנע הוא רק מלתאר יחס של ישיבה בגאון על כסא-השמים, מתוך הצגת שליטה על כל מה שתחתיהם, כתפיסתו המגשמת של מוחמד.

ה. חזרות בשל הכרעה ששימוש במילה אחרת מדויק יותר

במקרים רבים סיבת החזרה אינה פילוסופית, אלא בלשנית. רשב"ת הגיע להכרעה ששימוש במילה אחרת לתרגום יהיה מדויק יותר, באופן עקרוני או מתוך ההקשר. לפעמים נמצא אותו במהדו"ק מציע שתי אפשרויות, ובמהדו"ב מכריע כאחת מהן. בפירוש מילות זרות מנה רשב"ת שלוש דוגמאות כאלו, וכפי שצוטט לעיל: מופת - ראייה; משכן - נושא; כהן - קסם. להלן דוגמאות נוספות.

א. בפתחה. אבל בגשם **טהור זך**.

כ"ה בכי"א כיל"ב כ"צ ודפוסים. במקור: סקיל [-צקיל], דהיינו מלוטש. כפה"נ הסתפק רשב"ת במהדו"ק אם לתרגם טהור או זך, ותחילה הציע שניהם, אח"כ בחר בטהור, וכ"ה בכיל"א, וכל"ב כ"צ והדפוסים שילבו שניהם. ומכל מקום הכוונה למראה מלוטשת, וכן הוא גם אצל אבן באג'ה ברסאלה אלאמצאל עמ' 115 והלאה, המחלק אף הוא את האנשים לשלוש קבוצות, אלו הדומים לשטחים שאינם מלוטשים, אלו הדומים לשטחים מלוטשים או לאנשים הרואים את השמש במראה מלוטשת, ואלו הדומים לשמש או רואים את השמש במישרין. אנשי הקבוצה האמצעית הם הרואים את החכמה מתוך התבוננות אמפירית במציאות, ועל כן חכמתם היא "אור חוזר". לפי זה ההדגשה בליטושו היא שהוא משקף נאמנה את החכמה, בלי תערובת דמיון ובלבול, ואם כך התרגום במהדו"ק ל"טהור" אינו מופרך - הוא מתייחס יותר לנמשל.

Dictionary of the Holy Qur'an: With References and Explanation of the Text, 16 Edited by: Malik Ghulani Farid, UK 2006, p. 425

פרופ' עודד ישראלי

על התרגום החדש לאנגלית של ספר 'שומר אמונים' לרבי יוסף אירגס*

בשנת תקט"ז (1756), בסערת המאבק של הקהילות היהודיות בתנועה הפרנקיסטית, ומתוך מודעות לשימוש שעשו אלה בספרות הקבלית ובפרשנותה, הוטל על ידי מנהיגי כמה קהילות יהודיות חרם ונתקנו תקנות שאסרו על כל אדם ללמוד קבלה קודם הגיעו לגיל ארבעים. ברם, מן הכלל הזה הוצאו - כבר בכתב החרם עצמו - שלושה חיבורים קבליים: 'רק ספר הזוהר וספר שומר אמונים וספר פרדס רימונים מהרמ"ק ז"ל דין אחד להם, שמן השלושים שנה ואילך מותרים ללמוד בהם' (א' יערי, מחקרי ספר, עמ' 452-453). העמדתו של ספר 'שומר אמונים' לר' יוסף אירגס בשורה אחת עם ספר הזוהר ועם ספר 'פרדס רימונים' של ר' משה קורדובירו, וכל זאת רק כעשרים וחמש שנה לאחר פטירת מחברו, מלמדת על מעמדו של החיבור ועל מקומו בעולמם של שוחרי הקבלה בתקופה זו.

המקובל ר' יוסף אירגס (להלן: רי"א), ששמו עלול להיות זר היום אפילו למי שמצוי בספרות הקבלה הקלאסית, נולד בליוורנו שבאיטליה בשנת תמ"ה (1685), שם שימש גם כרב הקהילה, ונפטר בשנת ת"ץ (1730) כשהוא בן ארבעים וחמש בלבד. רי"א הוציא מתחת ידיו חיבורים שונים ובהם גם ספר שאלות ותשובות 'דברי יוסף', ואולם ספרו החשוב ביותר היה ללא ספק ספר 'שומר אמונים' שנכתב, בראש ובראשונה, כמבוא עבור המתדפקים על שעריה של הקבלה. את ההיכרות עם רעיונות היסוד הקבליים ועם עולמה הוא הציע במסגרת ספרותית של דיאלוג בין שתי דמויות (פיקטיביות כמובן), המכונות שאלתיאל ויהודע, כאשר בשימוש בסוגה זו הקדים רי"א את בן דורו הצעיר והמפורסם יותר רמח"ל בספרו 'חוקר ומקובל'. המחבר פותח בביסוס אמיתותה ונחיצותה של חוכמת הקבלה, ולאורך שני חלקי הספר ('ויכוח ראשון' ו'ויכוח שני') הוא מציע את עיקרי הקבלה תוך התייחסות לשאלות תיאולוגיות מרכזיות, הן אלה שהשיטה הקבלית מעוררת, והן אלה שהיא מציעה להן פתרון. יש לציין שהרעיונות וההסברים שעולים בספר, רובם ככולם, אינם חדשים, והם שאובים מספרי קבלה קדומים יותר, ואולם החידוש הוא בדרך ההגשה

כ"ה ברוב כה"י ודפוסים. בכיפ"א וכיל"א: מקצרת, שערוב של המקור: מקצרה, ותוקן במהדו"ב.

ב. ח"א פ"ה. ואומר שאצילי בני ישראל עם המכשולים שאירעו להם בהשגתם נתבלבלו גם כן בעבורה.

כ"ה בכיל"ב כ"י"צ ודפוסים. בכיפ"א וכיל"א: מה שאירע להם בהשגתם מן המכשולים. והוא שערוב של המקור: אעתראהם פי אדראהם מן אלעת'ראת, וכפה"נ תקנו רשב"ת במהדו"ב להתאימו לתחביר הלשון העברית.

ג. ח"א פ"ה. אמנם סוף המאמר.

כ"ה בכיל"ב כ"י"צ ודפוסים וכפה"נ מהדו"ב. בכיפ"א וכיל"א: השלמת, שערוב של המקור: תמאם.

ד. ח"א פ"ט. והיה הכסא דבר נמצא מורה על גדולת הראוי לו ומעלתו ועוצם עניינו. כיפ"א: יורה, שערוב של המקור: ידל, ובמהדו"ב תוקן כדרך המתרגמים להחליף לשון עתיד בערבית ללשון הווה.

סיכום

תרגום רבי שמואל אבן תיבון למורה נבוכים הוא בעל ערך גם בימינו, למרות התרגומים הרבים להם זכה הספר במהלך הדורות. התחקות אחרי כתבי היד המובחרים של התרגום ובחינתם הובילה לזיהוי כתבי יד המייצגים שלוש מהדורות של רשב"ת. הראשונה נכתבה על פי הטופס הראשון של המקור הערבי שהגיע לפרובנס, לפני קבלת המלצות הרמב"ם כיצד לתרגם, ולפני ההכרעה להיפרד מהיצמדות ללשון המקור הערבית. המהדורה השנייה נכתבה לאחר קבלת הטופס המוגה של המקור - אף שהוא לא היה חף מטעויות; אחרי קבלת המלצות התרגום של הרמב"ם - אף שהוא לא קיבל אותן במלואן; ואחרי ההכרעה להשתחרר מכבלי השערוב. המהדורה השלישית נכתבה לאחר זמן, ההתנתקות מהשערוב מושלמת, ועצמאותו של רשב"ת כמתרגם בולטת בה עוד יותר. ההתחקות אחרי השינויים בין המהדורות, לסוגיהם השונים, מאלפת בהיבטים רבים: בלשניים, פילולוגיים ופילוסופיים.

* Shomer Emunim, The Introduction to Kabbalah, By Rabbi Yosef Ergas, With Translation, Commentary and Kabbalah Overview by Avinoam Fraenkel. Urim Publication, Jerusalem - New York 2021. ספר 'שומר אמונים' לר' יוסף אירגס, מתורגם לאנגלית בצירוף ביאור ומבואות על ידי אבינועם פרנקל. הוצאת אורים, ירושלים - ניו יורק תשפ"א.

שלם ובעריכתם הפונה למעגלי קוראים רחבים יותר, ומכל מקום יותר מאלה של יודעי ח"ן מובהקים. מסיבה זו, אף שקבלת האר"י נוכחת בספר, רי"א ממעט לעשות שימוש ברעיונותיה הסבוכים של תורה זו, אלא בעקרונות היסוד שלה בלבד (בעיקר סביב רעיון הצמצום).

המערכות השונות שאותן מנהל רי"א בחיבור שלפנינו מלמדות עד כמה לא קל היה להיות מקובל באיטליה של סוף המאה הי"ז. מצד אחד רבו בה מכחישי הקבלה ומתנגדיה, להם הוא נותן מענה בעיקר בחלקו הראשון של הספר, ומאידך המאבק בספיחי התנועה השבתאית על פרשנותה האמיתית של הקבלה גם הוא הטביע את חותמו, גם אם באופן סמוי, על מגמתו של הספר. בספרו המוקדם יותר של רי"א, 'תוכחת מגולה', הוא התפלמס בחריפות עם השבתאי נחמיה חיון (שניסה לעשות נפשות לשבתאות בליוורנו, עירו של רי"א), וכנגד עמדתו של האחרון, כאילו את מושגי הקבלה יש להבין כפשוטם, טען רי"א בלהט שאין להבינם אלא כמשלים (עמדה עקרונית המיוחסת בדרך כלל לרמח"ל, והייתה למעשה לאבן מחלוקת בין המקובלים לדורותיהם. ואכמ"ל). בהקשר זה חשף רי"א בפני קוראיו את תוכניתו הספרותית העתידית: 'ואם יגזור ה' בחיים אנכי הרכיל אגלה סוד הכמוס ורמוז בעניינים הללו, מהו צמצום, מהו מקום פנוי... כדי להציל התלמידים מן המכשולות'... הבטחה זו הוא ביקש לקיים, ככל הנראה, ב'שומר אמונים', בו הוא נתן מקום מרכזי לטענתו אודות הצמצום כמשל. את חיבורו זה לא זכה רי"א להוציא לאור בחייו, והוא ראה אור על ידי שני בניו באמשטרדם כששנים לאחר מותו.

מאז ועד היום ספר 'שומר אמונים' ראה אור במספר מהדורות נוספות, כולן כמובן בשפת המקור, היא לשון הקודש. כעת לראשונה רואה הספר אור גם בשפה האנגלית על ידי הרב אבינועם פרנקל, תלמיד חכם שידי רב לו בספרות הקבלית ובאוצרותיה, ושכבר הוציא מתחת ידיו תרגום אנגלי לספר 'נפש החיים' לר' חיים מוולוז'ין. אם מלאכת התרגום של יצירה רבנית מן השפה העברית היא משימה לא פשוטה, הרי שתרגום של יצירה קבלית, אשר רוויה במונחים שלעיתים המובן הדו-משמעי בהם הוא מכונן ומהותי, היא משימה כמעט בלתי אפשרית. במקרה זה עשה המתרגם את המיטב, בעבודה מדויקת ככל שניתן, ותוך רגישות למשמעויות השונות של המונחים הקבליים. במקרים רבים הוא בחר להותיר את המונח כפי שהוא, ורק העבירו לתעתיק אנגלי. בהקשר זה יש לשבח את ההכרעה להביא בכל עמוד את המקור העברי בצד התרגום האנגלי. האפשרות לבחון את המקור בצד התיווך של התרגום תורמת גם היא לצמצום הפער ביניהם, על אף המחיר הכרוך בכך - הרחבת החיבור לממדים של ספר עב כרס. הערות השוליים גם הן מאירות עיניים, ומדודות במידה הנכונה - יש בהן מצד אחד יותר מצינוני מקורות בלבד, אך מאידך הן אינן עמוסות לעייפה בדיונים

למדניים שעלולים להאפיל על החיבור עצמו.

על אף חשיבותו של 'שומר אמונים' כחיבור מבוא, המפעל שלפנינו מעורר את השאלה, שלא לומר את התמיהה, במה זכה דווקא חיבור זה לתשומת ליבו של המהדיר, ומה ראה הוא לשלוח דווקא אותו מתוך ים היצירה הקבלית שעדיין ממתינה לתרגומה לאנגלית. דומה שפרקי המבוא שהקדים המתרגם למהדורה עצמה, כמו גם הסקירה הרחבה על עיקרי תורת הקבלה בחלקו השני של הספר, עשויים לתת לכך מענה. מחלקי ה'מעטפת' הללו של הספר מתקבל הרושם שיותר ממה שהמהדיר ביקש לשמש 'סוכן' ליצירתו של רי"א, הוא ביקש להלך בעצמו בדרכו של בעל 'שומר אמונים' ולהשלים את מפעלו בימים אחרים ובתקופה שונה. בדיוק כמו רי"א, גם הוא מקדיש מקום רחב לפולמוס על מעמדה של הקבלה - הן כנגד המסתייגים מלימוד קבלה, הן כנגד מי שרואים בה קרדום לחפור בה ולא מקור של ידע צרוף, ובעיקר כנגד מתנגדי הקבלה והמערערים על קדמות כתביה - החל מר' יהודה אריה די-מודינה האיטלקי, דרך ר' יעקב עמדין האשכנזי ועד לר' יחיא קאפח, בן תימן במפנה המאה הי"ט ובראשית המאה העשרים.

באופן מיוחד משתקפת מגמה זו בחלקה השני של המהדורה, במסה על יסודותיה העיוניים של הקבלה מבית מדרשו של האר"י, אשר מחזיקה בפני עצמה למעלה משלוש מאות (!) עמודים. על אף שבמסה זו יש אכן כדי להבהיר כמה מן המושגים הקבליים שרי"א עשה בהם שימוש בחיבורו, אין ספק שהיא עומדת גם כיצירה בפני עצמה, שמטרתה - כהצהרת המחבר בדברי הקדמתו - זהה באופן מפליא למטרתו של ספר 'שומר אמונים': להסביר את השיטה הקבלית, על עולם המושגים ורעיונות היסוד שלה, על רקע שיח התקופה ומוקדי העניין המתחלפים. אין ספק שלא פחות מאשר היה הספר עבור ר' אבינועם פרנקל מוקד עניין - הוא מצא בו מקור השראה למפעל המבוא החדש שלו לתורת הקבלה, אם נרצה - 'שומר אמונים החדש'.

בצד ההערכה העמוקה למפעל שלפנינו, אינני יכול שלא להצטער על התעלמותו של המחבר מהשיח המחקרי-אקדמי בקבלה ובתולדותיה שהגיע בדור האחרון להישגים מרשימים. השימוש בכלים ובתובנות המחקריות עשוי היה להאיר הקשרים היסטוריים וספרותיים נוספים שהיה בהם אולי כדי לתרום להנהרת החיבור ותוכנו על רקע זמנו ומקומו. אין לי ספק שמן השיח בין בתי המדרש השונים - על אף הנחות היסוד והפרספקטיבות השונות - יוכלו כולם להגדיל תורה ולהאדיר.

הופעתו של התרגום המשובח שלפנינו ל'שומר אמונים' בתקופה זו איננה מקרית, והיא מסמנת את התעוררות העניין ביצירה הקבלית בחוגים שונים בעולם היהודי, חוגים אשר אינם רואים בקבלה אפיק להשתקעות מיסטית ברוח 'העידן החדש' - אלא תשתית עיונית שיש בה כדי לתת מענה לשאלות דתיות קיומיות חדשות

וישנות. היענותו של החיבור למגמות הרעננות הללו תורמת תרומה חשובה לביסוסן גם במחוזות בהן מחסום השפה היה עד כה מכשול.

אסיים אפוא בציפיה שהעניין הרב של המהדיר בעולמה של הקבלה, יחד עם כישרון התרגום שלו, יניבו גם בעתיד תרגומים נוספים של חיבורים קבליים, לתועלת לומדי הקבלה ושוחריה בכל אתר ואתר.

'מילי דבדיחותא' בליל ת"ב שחל במוצ"ש

"זְכָרָה יְרוּשָׁלַם יְמֵי עֲנִיָּה" (איכה א. ז). המאירי לתענית (ל. א. ובספרו מגן אבות עניין ד) דן בעניין מחלוקת הראשונים בתשעה באב שחל במוצאי שבת איך לנהוג בהבדלה, האם לא להבדיל כלל על הכוס, או להבדיל וליתן לתינוק, או להבדיל למחר במוצאי התענית, והביא ש"קצת מפרשים כתבו שלא תיקנו הבדלה על הכוס אלא כשהעשירו (עי' ברכות לג. א.), ובתשעה באב הרי כולנו עניים, והרי הכתוב עומד וצווח זְכָרָה יְרוּשָׁלַם יְמֵי עֲנִיָּה", ולכן הם קבעו שאין כלל להבדיל בת"ב שחל במוצ"ש. והמאירי מסיים: "מילי דבדיחותא נינהו".

"קצת המפרשים" האלו הם מגדולי הראשונים, הרמב"ן בתורת האדם (עניין אבלות ישנה אות קצב, הביאו הרא"ש תענית פ"ד סימן מ), וכן הוא בחידושי תלמיד הרמב"ן תענית ל. א. ובחידושי הר"ן פסחים קז. א ועל הר"ף כב, א בדפי הר"ף, ובעוד כמה ראשונים. אמנם ברמב"ן לא הוזכר הפסוק "זכרה ירושלים" אלא הסברא שבמוצ"ש שחל בליל ת"ב "כל ישראל עניים מרודים", כי "בשעה שאין כוס בעולם - אין צריך להבדיל". ונראה שהפסוק הובא (ואינו לפנינו לא ברמב"ן ולא אצל תלמידיו) רק כרמז לכך שבזמן זכירת עוניה של ירושלים כולנו כעניים, אולם המאירי כנראה הבין שזהו טעם ממשי ועל כך התרעם ש"מילי דבדיחותא נינהו".

ע"פ המועדים בהלכה לרש"י זיון זצ"ל הצומות פרק ד (בתוספת נופך)

הרב יעקב טריביץ

ההגהות על הש"ס מאת הרא"מ הורוויץ מפינסק זצ"ל 'יילקוט המפרשים החדש' של מהדורת 'עוז והדר'

נודע בשער בת רבים שמעו של הגאון האדיר מגאוני ליטא, האדם הגדול בענקים מוהר"ר אלעזר משה הורוויץ זללה"ה (תקע"ז-תר"ן), שהיה אב"ד פינסק משנת תר"ך. גאונותו המופלאה, וחריפותו ובקיאותו בכל מכמני התורה, עשו לו שם בכל קצוות עולם התורה'. חיבה יתירה נודעת לו מההערכה העצומה שרחש לו מרן דורות בתראי בעל החזון איש זצוק"ל. על המימרא של הגר"ח מבריסק שמנה את שלושת גדולי דורו (אביו הבית הלוי, מהרי"ל דיסקין והגר"י סלנטר) והוסיף שאם רוצים אפשר להוסיף רביעי: הגאב"ד דפינסק הגרא"מ הורוויץ, נענה מרן החזו"א ואמר 'אכן אנו רוצים!' (מעשה איש ח"ד עמ' צא). ובאורחות רבינו (הגר"י קנייבסקי): 'מרן מאוד החזיק מרא"מ כאחד מיחדי גדולי הדור בתקופה ההיא'. חתנו, ר' ברוך אפשטיין בעל ה'תורה תמימה', בנו של הגאון ר"מ בעל 'ערוך השולחן', כתב הספד גדול אודותיו הנקרא 'נחל דמעה' ביום השלושים לפטירתו ו' מנחם אב תר"ן, והוא בן ע"ג במוותו'. וראה גם בערוך השולחן (אה"ע ס' קכב ובסדר הגט) שהביא דבר הלכה ממחותנו הגרא"מ. היכרותו העיקרי של עולם התורה עם רבינו הגרא"מ איש פינסק היא דרך הגהותיו אשר נדפסו בחייו ע"י האלמנה והאחים ראם בש"ס וילנא משנת תר"מ עד תרמ"ב, על המסכתות בתחילת הש"ס, ובעיקר מסדר מועד (וכן על משניות זרעים), וגם הגהות אלו המה מקצת מחידושי על סדר הש"ס. וכבר הוצרו על כך מאוד בני הגר"ר צבי הירש וואלק בעל 'כתר כהונה', אשר מילא את מקום הגרא"מ

1 אין כאן המקום לזה, ובאמת היה מן הראוי לכתוב מאמר הערכה לדרכי לימודו, אבל אעיר בקצירת האומר, שכל המעיין בקביעות בהגהות נפלאות אלו רואה כי שגורים על לשונו פסוקי נ"ך ודברי הירושלמי והמדרשים בכל מקום. בשנת תשל"א הוציאו נכדיו ליקוט פירושים על סדר כל התנ"ך מתוך הגהותיו. כדרך לימודו דקדק בלשונות הגמרא הדק היטב (עי' למשל בהגהותיו על שבת מא, ב ו-סג, א, ובעניין סדר קדימויות האמוראים עי' בהגהותיו על שבת כה, ב ו-לב, א ועוד). סיפור על עוצם קדושתו ראה בספר 'אורחות יושר' להגר"ח קנייבסקי (ערך השגחה), וב'אורחות רבינו' הביא בשם החזו"א סיפור נורא על גודל יראתו. על ענוותנותו יש לציין כי למרות היותו 'מתנגד' חריף (ראה גם אהל משה ח"ב ס' סח: "רק דרך מנגדינו אשר יעקשו הישרה למען כבוד גדוליהם והוא כבוד המדומה") קיבל האמת ממי שאמרה, ובהגהותיו לשבת קיט, א כותב רא"מ: "עניין היטב שו"ע של ה"ג ר"ז מלאדי בקו"א ותמצא נחת", ובאהל משה ח"ב (ס' נג) כתב עליו: "ראיתי לאחד מיוחד מגדולי הדור שלפנינו הוא ניהו הרב מלאדי שהמציא קולא חדשה" וכו', ושם (ס' צב): "ויעיין בדברי הגאון מלאדי בתשובותיו שבסוף שו"ע יו"ד שלו, וכל דבריו ערבים ונכונים".

2 עי' בספרו שמות כג, ה מה שהביא ממנו. ועי' אהל משה ח"ב ס' כג.

ז"ל משנת תרנ"ה ברבנות פינסק, בהקדמתם לספר 'כתר כהונה' על הספרי, וסיימו ש'חבל על דאבדין'.³

עד מהרה נודע טבען של הגהותיו-חידושי אלו בעולם, וכל צורב נתוודע לאלתר להערותיו העמוקות והחריפות. בכל קושיא או תירוץ ואף בהערה קצרה של הגרא"מ עומד הוא על כובד מרכז הסוגיא, ובגאונותו דומה עלינו סיגנונו כדוגמת קושיות הגאון רבי עקיבא איגר.⁴ הלומדים בש"ס ידעו להעריך נכונה 'הגהות תמימות' אלו, והם תפסו מקום של חשיבות מיוחדת בשורה הראשונה של המפרשים השונים שבסוף הש"ס. כדרך גאוני ליטא הוא אף מחדש פירושים מחודשים המנוגדים לרבנות הראשונים ז"ל (הפותחים בלשון "ולולי דבריהם"), או מביע הכרעתו בראיות מן התלמוד במקום שנחלקו הראשונים.⁵

כתב באורחות רבינו בעל הקהילות יעקב (ח"ג עמ' קיג): "מקובל אצלי ממרן החזו"א... שאמר כשעוסקים בגמרא לעיין גם באחרונים... חידושים מהגאון רא"מ הורוויץ...". ואכן בספר 'חזון איש' מביא כמה פעמים מהגהותיו (כדוגמת סי' עג ס"ק ג וסי' קן ס"ק כב). בחלק חו"מ בסי' כב (מאביו של החזו"א) הוא כותב 'כלל גדול' ביסוד הקניינים, ומסיים בזה"ל: "וזכרני שכדברים האלה כתב הגאון ר' אלעזר משה מפינסק שיחיה בהסכמתו להש"ס דווילנא הנדפסת במסכת ב"ב, ודו"ק בדבריו כי נכונים הם מאוד".⁶ ומרן הכהן הגדול מראדין בעל החפץ חיים זצ"ל, שע"פ מִסְפְּרֵי קורות הימים נתפעל מאוד בפגישתו עימו לראות את בקיאותו היתירה בסדר קדשים,⁷ מביא מהגהותיו בספרו הגדול 'משנה ברורה' (ביאה"ל סי' תקו סע' 3

3 ההגהות על שאר מסכתות הש"ס לא נדפסו בדפוס ראם עקב ויכוח עם בני משפחתו של הגרא"מ. וכבר מזליה הרבה להביא מחידושי הגרע"א והוא מנסה תדיר ליישב את קושיותיו, בשונה משאר האחרונים שאינו מביא כמעט, כדרכו בדרך לימודו. בהגהותיו לשבת צט, ב כתב: "ולא כאחד מיוחד מגאוני הזמן ששגג בזה", וכפי הנראה הוא הגרע"א בחידושי לעירובין כא, א (יש לציין גם כי ניכר המו"מ המרובה יחסית של הגרא"מ בדברי הגאון שאגת אריה).

5 ראה על השקפה זו באהל משה ח"ב סי' סח. פעמים רבות הוא מנסה ליישב את פירוש רש"י מקושיות בעלי התוס' עליו. למשל יש לציין לדבריו בחידושי לברכות מו, ב על דברי הגמרא להיכן הוא חוזר כו': "עיין רש"י ותוס'. ולולי דמסתפינא הוה אמינא דקאי אברכת בית האבל" וכו'. זהו פירוש מפתיע ומחודש ללא ספק, וזכה לכוון לדברי הגאונים שפירשו כך, עי' שבלי הלקט, ריצ"ג, תמים דעים, ותורת האדם להרמב"ן.

6 נדפס בספר אהל משה ח"ב סי' קלח, והוא משנת תר"ך - עשרים שנה קודם מפעל דפוס וילנא דשנת תר"ם.

7 ועי' להגר"ח"ע באחיעזר (ח"ג סי' סב) בהביאו קושיית הגר"ח מבריסק בענייני קדשים, שמסיים: "ועיין במלבושי יום טוב ח"ב חלק חו"מ סי' א שהרגיש בזה, ופלפל עם הגאון ר' אליעזר משה האבד"ק פינסק, יעו"ש" (הובא גם בזרע אברהם סי' יט). וראה גם באבן האזל פרק כ מהל' מכירה שהביא את המו"מ בין הגרא"מ להמלבושי יו"ט, וכך גם בתשובת מענה אליהו להגאון אדר"ת סי'

ג, ושעה"צ שם ס"ק נח). גם שאר גדולי ישראל הביאו חידושי אלו בחיבוריהם, מהם חידושים להלכה הנוגעים לדינא.⁸

הכל תלוי במזל אפילו ס"ת שבהיכל, ובשנת תרמ"ט, שנה לפני פטירתו זצ"ל, הוציא נכדו הרב שמעון כהן את הספר 'אהל משה' ובו חידושי זקנו על רבות ממסכתות הש"ס, ותימלא הארץ אורה. לכמה הגהות הוסיף נכדו הנ"ל ציצין ופרחים, ומסיים שמו בר"ת ש"ך. הספר הנ"ל מעוטר בהסכמת המחבר עצמו, רבינו הגרא"מ, המאשר את הדפסת חידושי למסכתות הש"ס. בהקדמת הש"ך הנ"ל מסביר עניין ההגהות הרבות שלא נכנסו ל'ארבעת הכרכים' הראשונים שיצאו לאור בוויילנא. דא עקא, שלמרות שבספר נוספו אלפי הגהות חדשות (ומהם מדברים ששמע בעל-פה מהגרא"מ), ובעיקר נוספו הגהותיו על רוב מסכתות הש"ס שהיו חסרות לגמרי

סו. בעל מלבושי יו"ט הג"ר יו"ט הכהן ממיר התכתב רבות עם הגרא"מ כפי שכתב בהקדמת ספרו, ורבים מהסימנים באהל משה ח"ב הם להגריו"ט הנ"ל. כמו כן הג"ר מרדכי פרידבורג בעל 'דברי מרדכי' התכתב רבות עם הגרא"מ, והתשובות ביניהם נדפסו בספרו הנ"ל. וע"ע בתשו' מהרש"ם ח"ג סי' רעד וח"ז סי' מד בתשובה אליו. וע"ע להנצי"ב מוואלאז' במשיב דבר (ח"א סי' מ) שהביא דברי תורה ממנו, וכן בחיבורו העמק דבר פרשת אמור ובבמדבר ו, ו; כח, לא (ואגב, חידושים אלו הביא חתנו הג"ר ברוך - שלא בשם אומרו - ב'תורה תמימה' שם אות נז). יש לציין את חומרתו לחוש במחצלות משום גזירת תקרה (אהל משה ח"ב סי' יז), עי' ב'עובר אורח' להאדר"ת עמ' קכה שמתואר שם את המשא ומתן בין הגרא"מ להגאון ר' דוד פרידמן מקרלין בעניין זה. עוד הערה ממנו על חשבון ט' בתמוז נמצא בהסכמתו לספר ברכת אברהם מר' אברהם אביש מפרנקפורט. יש מקום להוציא מהדורה שניה של אהל משה ח"ב הנ"ל, ולהוסיף בה הרבה מחידושי המפורסם בספרים שונים.

8 חידושים לדינא מהגהותיו לש"ס הובאו בהר צבי להגר"פ זצ"ל יו"ד סי' קנד, שהביא את חידושו הגדול בהלכות נידה בהגהותיו לשבת יא. ובציץ אליעזר בכמה מקומות לגבי שבות דרפואה ביו"ט הביא מהגהותיו לשבת קלד (ח"ח סי' טו ח"י סי' יג וח"א סי' מ). וכן בשבט הלוי (ח"י סי' קט) הביא את חידושו לגבי כלי שמלאכתו לאיסור דאין לטלטלו לצורך גופו היכא דאפשר בלא"ה מהגהותיו לשבת קכד (ובשעה"צ סי' שח ס"ק יג כיוון לדבריו). כמו כן חידש שהשוחט בשמאל פטור, עי' בהגהותיו לפסחים סו, א, ועי' בשבט הלוי ח"ז סי' סד וח"ח סי' קעו, ובמנחת שלמה להגר"ש ח"א סי' ז וח"ב סי' נח. דברים רבים מתבדרים בבי מדרשא משמו, כגון חידושו הידוע בסוכה דף כו שהנאנס בשינה מחוץ לסוכה אין בזה ביטול מצוה, או הכרעתו בשבת כג שאף כלי אכילה אסורים בטיטול שלא לצורך כלל בשבת, ודבריו לגבי איסור תענית שש שעות בשבת דלא מניין לה מעת קימתו (הגהותיו לרא"ש פ"ק דשבת), ועוד. הרבה מחידושי בלולים מסברות מפתיעות, כגון שהוספת שמן לנר חנוכה נחשבת כהדלקתו (הגהותיו לרא"ש פ"ב דשבת), שאונן נחשב שאין מזונות כלבו עליו לעניין איסור האכלתו בשבת (שבת ל), שכשפתילין על ראשו הוא כקורא בתורה ונאסר משום כך בבית הכסא (שבת סב), שאין בבן נח דין של ספק פיקוח נפש (פסחים ב, ב), ועוד רבים. וראה עוד בחידושו בברכות נט, א הפותח ב"ולולא דמסתפינא לחדותי מילתא". גם בנידון הידוע של הנשמת אדם בשם ר' אבלי מוויילנא בנידון שכחת ר"ה בלילה (עי' שעה"צ סי' תקפב ס"ק ד) כתב בהגהות לעירובין מ, ב "וכבר הארכתי במקום אחר" וכו'.

בש"ס ווילנא, מ"מ נחסרו משום מה כמה מההגהות שכבר נדפסו בדפוס ווילנא. יש להעיר שחלק מההגהות והקושיות וההערות שכבר נדפסו בש"ס וילנא נכתבו בספר בשינוי נוסח, ופעמים השינוי מהותי בהבנת העניין. על-פי רוב בספר דבריו מנוסחים בהרחבה יתירה, ונראה שיד נכדו ש"ך הנזכר לעיל הייתה בספר - בראותו שזקנו כדרך הגאונים ברצותו מקצר הרחבי עלינו הדרך למען תרבה הדעת, ותשואות חן לו. בשנת תשכ"ח יצא לאור הספר אהל משה שוב עם תוספת ההגהות מש"ס וילנא, וכך נשלמה מלאכת הגהותיו על הש"ס. שנתיים לאחר מכן (תש"ל) יצא לאור הספר 'אהל משה' חלק שני ובו תשובותיו להלכה (מהם מתוך כתיב יד), וליקוט דברי תורה מתוך פרסומים שונים.

* * *

מאז אשר החלו מדפיסים חדשים להדפיס את הש"ס בצורה מהודרת ומשוכללת יותר מדפוס האלמנה והאחים ראָם (עד אז כמעט כל המהדורות היו צילום של דפוס האלמנה), כגון 'ש"ס וגשל' שיש לו זכות ראשונים בזה ולאחריו 'ש"ס טלמן', הם הרגישו בצורך לאחד את כל ההגהות המרובות שנדפסו - רובן לראשונה - בסופי הכרכים של ש"ס האלמנה כל אחד בנפרד, ומהו שלא במקומן בסופי מסכתות אחרות מפני אילוץ קוצר הזמן שהתחייבו לסיים בו את כל הש"ס (שש שנים - תר"מ-תרמ"ו), ומעתה כל הגהות הגאונים מדורם של המדפיסים ראָם (רש"ש, בן אריה, רד"ל, חשק שלמה ועוד) לוקטו אל מקום אחד ונקראו בשם 'הגהות וחיידושים'. כל המדפיסים החדשים הבינו שכדי להשלים את המלאכה בהדפסת חיידושי רא"מ הורוויץ יש לעיין בספר 'אהל משה' הנ"ל, וכך להפוך את הגהות הגרא"מ - שהם מן ההגהות החשובות ביותר כאמור - לשלמות. ואכן הם הוסיפו את כל ההגהות החסרות, וכ"ש שהביאו את דבריו על המסכתות שכלל לא נדפסו עד עתה הגהות ממנו. כל לומד, בכל אתר ואתר, יודע אל נכון, שבגישתו ללמוד ולעיין ב'הגהות וחיידושים' יוכל לראות את דעתו של הגרא"מ כמעט על כל דף ודף מכל מסכתות הש"ס, כשם שהוא מעיין בצורה זו ברש"ש ודומיו.

9 בש"ס וגשל אף הגדילו לעשות בהוסיפם הגהות יקרות [מלבד 'עיני שמואל' לזקנם] 'הגהות מהרש"ם' מבערזאן, גדול המשיבים בדורו. עד היום הם הבעלים הבלעדיים להגהות אלו (מלבד ההגהות למסכת פסחים שנדפסו פ"א בספר בפני עצמו). עוד יש לציין את הגהות מלא הרועים, שבמהדורת וגשל (נהרדעא) השלימו עוד הגהות מתוך הספר 'מלא הרועים החדש' משנת תשל"ג (בדבר זה נתקלתי אגב לימודי, ולא ראיתי שהתהדרו מהדירי הש"ס בזה). כמו כן הוסיפו מאות קטעים חדשים להגהות היעב"ץ (מתוך קולן של סופרים וכת"ק), ואכמ"ל. בשולי הדברים, יש להאיר כי מהדורת 'ווילנא החדשים' הנדפס לא מכבר, כשמו כן הוא, ממש כדמות וילנא הישנים. ולכן למרות שסידרו בצורה נאה את 'ילקוט המפרשים' לא נמצא שם כלום מהגרא"מ, אלא רק מה שנדפס בתחילת הש"ס מאז דפוס ראם.

מהדורת 'עוז והדר' הציבה את עצמה בקידמת המהדורות החדשות¹⁰, והיא נתפסת אצל רבים כהמהדורה המעודכנת ביותר. גם במהדורה זו איחדו את כל 'ההגהות והחיידושים' אל מקום אחד (למעט את הגהות הרש"ש, וכן את היפה עיניים ומאיר נתיב במדור לעצמם), וקראוהו בשם 'ילקוט מפרשים החדש'. גם עורכים אלו ידעו על קיומו של הספר 'אהל משה' הנ"ל, וכתבו במבואם (הנדפס במסכת ברכות) שהם השלימו את הגהותיו של הגרא"מ שהיו חסרות עד כה מתוך הספר אהל משה. בכמה מן המסכתות (וכדלהלן) אף קראו להגהותיו בשם הספר: 'הגהות אהל משה' ולא בשם המחבר¹¹, כהכרזה שפנים חדשות באו לכאן. העורכים הבטיחו במבואם כי: "ימצא הלומד ב'ילקוט' קטעים רבים אשר בדפוס וילנא נשמטו לחלוטין או שנדפסו שלא במקומם, ובמהדורתנו ניצבים על מכונם".

אמנם למרות ההצהרות הנ"ל חסרות ב'ילקוט המפרשים החדש של עוז והדר אלפי הגהות מהגאון רא"מ (ובהם חיידושי דינים להלכה וכאמור). אמנם נכון, מדובר במלאכה גדולה מאוד להעתיק ולהגיה ולתקן ולמצוא מקורות ולציין ציונים גם לדברים שכבר נדפסו בש"ס וילנא וגם בתוספות מספר אהל משה, וממהדורה למהדורה אכן נוספות מסכתות שבהם המלאכה הורחבה ואף הושלמה, אולם לא מוזכר בשער כל מסכת או בראש 'ילקוט המפרשים החדש' על כל מסכת של מהדורת 'עוז והדר' מה וכמה הוכנס ותוקן בכרך זה שנמצא בידך, וכן לא ייעשה. אפשר לצפות, גם בעניין חיידושי הגרא"מ וגם בעניין המפרשים האחרים והמדורים האחרים שבש"ס עוז והדר המהודר, שתהיה שקיפות ובהירות רבה יותר לגבי השאלה מה כלול בכרך שלפניך, ולגבי מה שתוקן או הוסף או שונה בין מהדורה למהדורה. 'מלאכתכם מלאכת שמים היא, שמא אתם מחסרים אות אחת או מייתרים אות אחת ונמצאתם מחריבים את כל העולם כולו' (על פי עירובין יג, א).

10 ולדוגמא, במבואם (ריש ברכות) לאחר פירוט רב של כל דפוסי הש"ס מעת המצאת הדפוס, עד דפוס וילנא שנת תרמ"ו, מיד לאחר מכן באה 'מהדורת עוז והדר', בהתעלמות מוחלטת מהרבה דפוסים חדשים (ולא מהדורות צילום!) שבאו לאחר מהדורת האלמנה והאחים ראם. ולמשל המשפט "הכנסנו במהדורתנו חיידוש באופן הדפסת החיבורים: כל הפירושים הנ"ל אוחדו לחיבור אחד" אינו אמת, שהרי כל לומדי בית המדרש נתרגלו ל'חיידוש' זה כבר כמה וכמה שנים קודם שקם לו דפוס עוז והדר. נראה שמבחינתם השנים הרבות בין תרמ"ו עד מהדורת עוז והדר כלא היו...

11 אף שזה קצת מבלבל, ויש הרבה שאינם יודעים 'אהל משה' זה מיהו, לעומת שמו הנודע של הג"ר אלעזר משה.

הרב נתן קוטלר

קווים לדרכי לימודו ולמדיניותו ההלכתית של מרן הרב עובדיה יוסף זצ"ל ע"פ הקדמתו לשו"ת 'יביע אומר'

מבוא

א: דרכי הלימוד והמדיניות ההלכתית
ב. השוואה בין דרכי הלימוד של הרב עובדיה לזו של פוסקים אחרים
ג: מגמות שעולות מתוך מדיניותו ההלכתית של הרב עובדיה

מבוא

מרן הרב עובדיה יוסף זצ"ל האיר את פני דורנו בדרך לימודו ופסיקתו. הוא סלל את הדרך לדורות הבאים במסירותו לתורה ובעמלו הרב לכוון לאמיתתה של תורה. בפתיחת ספרו הגדול 'יביע אומר'¹ הרב עובדיה פותח לנו צוהר לדרכי לימודו, כשהוא מציג שם י"ג עקרונות ללימוד תורה ולפסיקת הלכה. ננסה לברר את דרכי לימודו ועקרונות פסיקתו של הרב עובדיה ביחס לשיטתם של שאר הפוסקים, ועל ידי כך ננסה לעמוד על עיקר חידושו ומפעלו ההלכתי.

א: דרכי הלימוד והמדיניות ההלכתית

בי"ג העקרונות של דרכי הלימוד והפסיקה של הרב עובדיה זצ"ל כל עיקרון בנוי על קודמו, אך כדי להבין ולקבל תמונה שלמה יש צורך לצעוד בכל הדרך שצעד הרב עובדיה, מהעיקרון הראשון ועד לעיקרון האחרון. כמובן שסקירה קצרה זו אינה מהווה תחליף לעיון בהקדמה עצמה.

א. **התלמוד הוא היסוד של ההלכה** - העיקרון הראשון הוא שאין להורות הלכה למעשה אלא על פי יסודות נאמנים בתלמוד, כדברי חז"ל "כל תורה שאין לה בית אב אינה תורה" (ירושלמי שבת יט, א). אין 'בית אב' אלא התלמוד, כי מן הבאר ההוא ישקו העדרים.

ב. **הבנת הגמרא לפי עיני הראשונים והאחרונים** - העיקרון השני מסייג את קודמו: "ומכל מקום אף שעיקר ויסוד ההלכה בתלמוד, אין בכוחנו להוציא דין מן הגמרא בלא עיון בפוסקים ראשונים ואחרונים".

ג. **אין לנו יכולת להכריע הלכה מתוך התלמוד כנגד הבנת הראשונים** - הרב עובדיה

1 חלק א' או"ח.

מביא את דברי חז"ל המפורסמים על ירידת הדורות "טובה ציפורנם של ראשונים מכרסם של אחרונים" (יומא ט, ב) וכן "ליבן של ראשונים כפתחו של אולם" (עירובין נג, א), ומוכיח מכך ש"ברור שאין להקל ראש כנגדם לסמוך על הכרעתנו מן התלמוד, כי מה נדע ולא ידעו הם, אא"כ בראיה ברורה ובהסכמת חכמי הדור".

ד. **אי אפשר לחלוק על הראשונים** - הרב עובדיה כותב בחריפות כנגד "כמה מחכמי זמננו... אשר לא ייראו ולא יחתו מאימת רבותינו הראשונים אשר מימיהם אנו שותים, וגדולת חוכמתם לא תבעתימו, לכתוב עליהם כאשר ידבר איש אל רעהו". הוא מביא את דברי הרא"ש שכדי לחלוק על פסק הגאון צריך שיהיו נגדו "ראיות המקובלים לחכמי דורו" (סנהדרין ד, ו). אולם הרב עובדיה כותב שאפילו לשיטת הרא"ש בוודאי שאי אפשר לסמוך על סברתנו נגד הראשונים. ואפילו כאשר יש לנו ראייה חותכת עלינו להתאמץ ליישב את דברי הגאונים דכל רז לא אניס להו.

ה. **פסק ההלכה צריך להיות בנוי על ראיות ברורות וסברות ישרות** - אין לפסוק הלכה על פי חריפות ופלפול ועל ידי חילוקים ודקדוקים למיניהם, אלא רק על פי דעות ברורות ומלובנות ומחוורות מתוך פשטי הסוגיא דשמעתא, ועל פי קו היושר וההיקש ללמוד מילתא ממילתא בדברים ישרים ופשוטים (שו"ת מהר"י מברונא כט). וכדברי הרמ"א שבזמן הזה עיקר הרבנות אינו תלוי במי שלימדו פלפולים וחילוקים, אלא רק במי שלימדו פסק ההלכה והעיון והעמידו על האמת והיושר (יו"ד סי' רמב סע' ל סע' ל ע"פ שו"ת מהר"ק סי' קסט).

ו. **ללמוד בישיבות 'אליבא דהלכתא' ולעסוק בליבון הלכות ובעיות אקטואליות** - הרב עובדיה מיצר על כך שבישיבות מסוימות התלמידים משקיעים את כל מרצם וזמנם בפלפולי סרק והבל "המקנים חדוות נפש בת חלוף, ועליהם יאות להמליץ עוזבים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה". במקום זאת עליהם לנצל את כוחם "לידיעת וליבון הלכות ובעיות אקטואליות". הרב עובדיה כותב שעל גדולי ישראל וראשי הישיבות להדריך את התלמידים (שעתידים להיות המנהיגים הרוחניים של הדור הבא) ללמוד 'אליבא דהלכתא' בדרך העיון הישר, ולעסוק בהלכות הנדרשות מידי כל רב בישראל. דרך זו לפי הרב עובדיה היא יישום הדרכת חז"ל "גדול תלמוד המביא לידי מעשה" (קידושין מ, ב).

ז. **ת"ח פוסק הלכה עדיף מת"ח מפולפל** - הרב עובדיה מביא את דברי חז"ל שסיני ועוקר הרים - סיני עדיף (ברכות סד, א; הוריות יד, א), וכותב שגם בזמננו סיני עדיף מעוקר הרים (שו"ת מהר"ק שם ועוד מקורות רבים). הוא כותב "לדינא בוודאי שבעל הוראה שפוסק הלכה למעשה עדיף מתלמיד חכם מפולפל שאינו יכול לפסוק הלכה, ומה בצע בפלפולו"? הוא כותב שאפילו לשיטת מי שסובר שעוקר הרים עדיף - מדובר בת"ח שידע לפסוק הלכה מתוך פלפולו, "מה שאין

כן בפלפולים שנוהגים בהם בישיבות בזמנינו, דלא מסקי שמעתתא אליבא דהלכתא¹.

ח. לימוד לפי דרכם של הראשונים ולא ע"י פלפולים המביאים לגאווה - הרב עובדיה מביא גדולי עולם כגון המהר"ל והגר"א ורבים אחרים שהתנגדו לשיטת הפלפולים והחילוקים. המהר"ל כתב שאלו שהולכים בדרך זו הם כמגלים פנים בתורה שלא כהלכה (דרך חיים ו, ה סוף ד"ה אמר יהודה בן בצלאל) והגר"א הזהיר שלימוד ע"י פלפולים מביא לידי גאווה, כי הלומד סבור שעקב חריפותו הוא יכול לחלוק על הראשונים (עליות אליהו אות עז). הדרך הנכונה ללמוד היא על דרך העיון האמיתי כדרכם של הראשונים, וכך מתרגלים לדרך המחשבה שלהם, ועל ידי יגיעה ועמל רב מוצאים את העומק במילותיהם הקצרות (שם).

ט. מטרת הלימוד היא ללמוד להלכה ולמעשה - הרב עובדיה מביא את דברי חז"ל "תלמוד גדול שהתלמוד מביא לידי מעשה" (קידושין מ, ב), וכותב ש"עיקר הלימוד צריך להיות בענייני אורח חיים ויורה דעה הנוהגים למעשה גם בזמן הזה, כדי שידע לקיים מצוות כהלכתן, וגם להימנע מלהיכשל באיסורי תורה ואיסורים דרבנן". הרב עובדיה כותב כנגד ראשי ישיבות מסוימות שקובעים את עיקר הלימוד בפלפול "בסדר קדשים וטהרות שאינם נהוגים כלל בזמן הזה, אלא הלכתא למשיחא". הוא מותח עליהם ביקורת חריפה שהם לא תמיד בקיאים בהלכות המעשיות, כגון הלכות שבת, תפילה וברכות. כמובן שחשוב מאוד ללמוד קדשים וטהרות, שהרי לימוד זה סולל את הדרך לבניין בית המקדש², אך סדרי העדיפויות הם שתחילה יש לעסוק בלימוד המעשי, ולאחר מכן כאשר בקיאים בעניינים הנוהגים באופן תמידי ניתן גם לעסוק בשאר מקצועות התורה.

י. החשיבות ללמוד בספרי האחרונים ואחרוני האחרונים - הרב עובדיה מאריך מאוד בעיקרון זה, ואף חוזר עליו במקומות אחרים בכתביו³, ונדמה שעיקרון זה היה חביב וחשוב אצלו במיוחד: "והנה הרוצה לזכות לכון לאמתה של תורה, להורות הלכה למעשה, בוודאי שעליו לחפש היטב בספרי האחרונים ואחרוני אחרונים אשר להם לנו לעיניים, ויהיה זריז ונשכר לדפוק על דלתות ספריהם הקדושים, כי הם רבותינו המראים לנו דרך הישר בנתיבות ההוראה, ותשועה

2 מנחות ק, א: "ורבי יוחנן אמר: אלו תלמידי חכמים העוסקים בהלכות עבודה, מעלה עליהם הכתוב כאילו נבנה מקדש בימיהם". רבי ישראל מאיר הכהן מראדין זצ"ל החפץ חיים כותב בהקדמתו לספר 'אסיפת זקנים' על מסכת זבחים שהלימוד בענייני המקדש מביא לבניית בית המקדש: "הנה ידוע מחכמינו ז"ל שהפליגו מאוד את לימוד ענייני העבודה שהיה בזמן המקדש, שהקב"ה מעלה זה כאילו הקריב הקרבנות ממש, וגם מקרב בזה את הגאולה".

3 הרב עובדיה יוסף, 'משנתו של ישא ברכה', בתוך: **שבט ועם** סדרה שנייה א (ו) כסלו תשל"א בעריכת דוד סיטון. וראה בהקדמת שו"ת יביע אומר חלק ג או"ח.

ברוב יועץ". הרב עובדיה מביא את דברי רבי יוסף חיים מבגדד שכתב "ויש שאין דרכם לתור ולחפש בספרי האחרונים, אלא פונים דווקא לספרי הראשונים, וכותבים מה שנראה להם לפי הכרעת דעתם וסברתם כאשר תשיג ידם, ובדרך זו מתנהגים על הרוב גאוני אשכנז. ואף על פי שבוודאי לאו ברמות רוחא נהיגי הכי, עם כל זה אחר אלף מחילות מכבוד תורתם לא טוב עשו, כי זה כלל גדול בתורה שאינה נקנית אלא בחבורה... ולכן אפילו הוא רב מובהק וחכם גדול למה לא יבקש לדעת מה שכתב הספר האחרון, הן מסברת עצמו הן ממה שאסף וקיבץ מהראשונים והאחרונים באותו עניין, ושמא ימצא שם דבר חדש. וכמו שמצינו לר' יוחנן שהיה מצפה לקושיות תלמידיו שעל ידי כך רווחא שמעתתא טפי (בבא מציעא פד). ואפילו אם לא ימצא דבר חדש, יועיל מה שימצא לו חבר כסברתו, ואין זה כדן יחידי. ובדרך זו נוהגים חכמי הספרדים בפסקים ותשובות שלהם לתור ולדרוש מכל הספרים ראשונים ואחרונים ואחרוני האחרונים ככל אשר תשיג ידם כדי לברר ההלכה בתשובותיהם" (שו"ת רב פעלים בפתיחה)⁴. הרב עובדיה כותב על דבריו "שפתים ישק משיב דברים נכוחים".

במקום אחר הרב עובדיה כתב שפוסק שנוהג ללמוד בספרי האחרונים יוכל לאחוז במידת ה'כוחא דהיתרא', כי הוא יוכל לקבל על עצמו את האחריות להקל כאשר הוא רואה שיש אחרונים רבים אחרים שמקילים בנושא זה. אך כאשר הפוסק רק נוהג לעיין בשולחן ערוך ונושאי כליו הוא אומר לעצמו "והרי כמה פוסקים אוסרים, וכיצד אצא כנגדם להתיר מה שאסרו?" וכל זאת מבלי לדעת שעדיין לא מיצה את בירור הדין עד תומו⁵. הרב עובדיה כותב על מעלת הלימוד בספרי האחרונים "וזהו דרכם של רוב ככל חכמי הספרדים לשקוד על דלתות ספרי האחרונים, וע"י כך רווחא שמעתתא ומסקי שמעתתא אליבא דהלכתא [סוגיית לימודו מתבהרת לו עד שעולה ממנה המסקנה על פי ההלכה] גם בכוחא דהיתרא" (שם).

יא. דיין צריך ללמוד בספרי האחרונים - "וביותר יש להזהיר את הדין בדיני ממונות לחפש ולבדוק הרבה בספרי האחרונים" כותב הרב עובדיה, "שהרי על פי סברת שני פוסקים המזכין את הנתבע מצי המחזיק לומר קים לי כסברתם, אפילו ישנם מאה פוסקים המחייבים⁶... והרי כל היד המרבה לבדוק בספרי האחרונים יוכל למצוא שנים מזכין על כל פנים על ידי עמל ויגיעה".

4 בציטוט פתיחת שו"ת רב פעלים ישנם שינויים מנוסח המקור, אך לא שיניתי את הנוסח של הרב עובדיה.

5 משנתו של הי"ש ברכה' (שם).

6 ראה: גט פשוט כללים כלל ב; כנסת הגדולה הגהות בית יוסף חושן משפט סימן כה אות יג.

יב. מותר לחלוק על האחרונים - הרב עובדיה מבקר את אלו שטוענים שאין לחלוק על ספרי האחרונים "ובראותם ספר חדש שבא להכריע נגד איזה אחרון צוחי ככרוכיא בדברים הדברים". אדרבה, דרכה של תורה היא לשאול שאלות, ללבן את הדין, ואם צריך אז גם לחלוק⁷. "וכל היודע ספר עיניו רואות נכוחה שזהו דרך כל רבותינו למימי התנאים והאמוראים ועד אחרוני הפוסקים".

יג. לחלוק בענוה ובחרדת קודש - הרב עובדיה מסייג את העיקרון הקודם וכותב "ובאמת שאף על פי שהורשינו לחלוק על דברי הפוסקים האחרונים כשיש לנו ראיות נכונות והכרעות מיוסדות על אדני פז, מכל מקום צריכים לשלוט ברוחנו לדבר בענוה וטהרה, בחרדת קודש ובהכנעה יתירה". ברוח דברים אלו הרב עובדיה מסיים את הקדמתו: "ועל כן אם המצא ימצא באחד מספריי אשר חוברתי עד הנה ואשר אני עתיד לחבר בעזרת ה' יתברך ביטויים קשים או סגנון חריף כלפי חד מרבוותא קמאי או בתראי, הוא פליטת הקולמוס שלא מדעת הבעלים, והריני מבטלו בזה ביטול גמור ושלם".

ב: השוואה בין דרכי הלימוד של הרב עובדיה לזו של פוסקים אחרים

א. 'כתפיים רחבות' לחלוק על הפוסקים הקודמים - המהרש"ל כתב בהקדמתו לספר 'ים של שלמה' על בבא קמא, שמאחר וראה את המחלוקות הרבות בין הראשונים הוא החליט לכתוב את ספרו במטרה לברר את השיטות השונות לאור המקורות: "ושמתי לבי לתור בחכמה, ולחקור אחר שורש העניין. והעבודה, שלפעמים שבוע אחד ישבתי משתומם בדמיון השכל, עד שיגיעתי ומצאתי שורש העניין, ואז כתבתי בספר⁸. למרות שחלק מהמחברים קדמו לו בכמה דורות, המהרש"ל לא נמנע מלחלוק עליהם: "וזו היא שיטתי, להביא כל הדעות, בין הקדמונים בין האחרונים, ולא נשאתי פנים לשום מחבר. אף שהדור שלפנינו לעת ההיא, מרוב חולשת ורפיון ידם, אין יכולת בשכלם להשיג שגדול אחד מן המחברים יטעה בדמיונו, וסוברים מה שכתוב בכתב ישן אין להרהר אחריו, ואין נותנים טעם, אלא לסתור דברי חברו, וכל מה שיוצא מפי אדם, אפילו הוצק חן בשפתיו ופיו מפיץ מרגליות, אפילו הכי אומרים מה גברא מגוברין, הלא יש גם לנו לשון לימודים ויד ושם בתלמוד כמותו⁹."

7 כמובן בכפוף לכלל של הכסף משנה (ממרים ב, א): "ואפשר לומר שמיום חתימת המשנה קיימו וקבלו שדורות האחרונים לא יחלקו על הראשונים, וכן עשו גם בחתימת הגמרא שמיום שנחתמה לא ניתן רשות לשום אדם לחלוק עליה".

8 דבריו דומים לעיקרון הראשון של הרב עובדיה שהתלמוד הוא היסוד של ההלכה, ויש ללמוד את ההלכה ממקורה.

9 כמובן שעלינו לזכור שדברים אלו יכולים להיכתב רק על ידי רבי שלמה לוריא שהיה מראשוני

בסיום הקדמתו המהרש"ל מעיד על עצמו שבטרם חלק על הקדמונים "דרשתי וחקרתי היטב, בשבע חקירות ובשבע בדיקות, אחר כל מקור וחוצב ההלכה, בתכלית היגיעה והעיון ובמיעוט שינה וברוב שיחה עם חבריי, ומתלמידיי יותר מכולם, ולבוא עם הספר. וכל הקורא בו ימצא מקור חוצבו עם המופתים, ויבין וידע שלא הנחתי שום מחבר שלא עסקתי בעיוני קודם חיתוך גזר דין".

ניתן ללמוד משיטת הלימוד של המהרש"ל כמה דברים: ראשית, לעיין ולבדוק כל דבר ממקורו בתלמוד. שנית, ללמוד את כל השיטות לעומק, לחקור ולהתבונן בהן היטב היטב בטרם מסיקים מסקנות כלשהן. שלישית, להתייגע ולעמול בתורה.

שני העקרונות האחרונים של הרב עובדיה, שמותר לחלוק על האחרונים מתוך ענוה ועיון בדבריהם, דומים במקצת לדבריו של המהרש"ל שלא נמנע מלחלוק אפילו על הקדמונים אחרי שליבן את הסוגיה היטב¹⁰. הרב פיינשטיין מתבטא שפוסק רשאי לחלוק על אחרונים וגם על איזה ראשונים כאשר יש לו ראיות נכונות וסיבות טובות לכך¹¹. יחד עם זאת נציין שגישת ה'שרידי אש' למשל היא

האחרונים. בתקופתנו בוודאי שאין בכוחנו לחלוק על ראשונים וכן לא על גדולי האחרונים כמו השו"ע והרמ"א שהתקבלו בכל ישראל (ראה תומים הקדמה לס' כה ובתקפו כהן סימן כג-קכד).

10 כמובן שמדובר בדמיון בלבד: המהרש"ל חלק לעיתים על ראשונים, והרב עובדיה שחי בדורנו חלק רק על אחרונים.

11 שו"ת אגרות משה יורה דעה חלק א סימן קא: "ומש"כ ידידי איך רשאים אנו לסמוך על חידושים כאלו שביארתי למעשה, ובפרט שהוא נגד איזה אחרונים, הנה אני אומר וכי כבר נעשה קץ וגבול לתורה ח"ו שנפסק רק מה שנמצא בספרים, וכשיזדמנו שאלות שלא נמצאים בספרים לא נכריע אותם אף כשיש בידנו להכריע, ודאי לע"ד אסור לומר כן, דוודאי עוד יגדיל תורה גם עתה בזמננו, ומחויב כל מי שבידו להכריע כל דין שיבוא לידו כפי האפשר לו בחקירה ודרישה היטב בש"ס ופוסקים בהבנה ישרה ובראיות נכונות, אף שהוא דין חדש שלא דברו אודותיו בספרים. ואף בדין הנמצא בספרים ודאי שצריך המורה ג"כ להבין אותו ולהכריע בדעתו קודם שיורה, ולא להורות רק מחמת שנמצא כן, דהוי זה כעין מורה מתוך משנתו שעל זה נאמר התנאים מבלי עולם שמורין הלכה מתוך משנתם בסוטה דף כ"ב ע"י שם בפרש"י. ואף אם הכרעתו לפעמים נגד איזה גאונים מרבותינו האחרונים, מה בכך, הא ודאי שרשאים אף אנו לחלוק על האחרונים, וגם לפעמים על איזה ראשונים כשיש ראיות נכונות והעיקר גם בטעמים נכונים, ועל כיוצא בזה אמרו אין לדיין אלא מה שעיניו רואות כמפורש בבבא בתרא דף קל"א, ע"י שם ברשב"ם, כיון שאינו נגד הפוסקים המפורסמים בעלי השו"ע שנתקבלו בכל מדינותינו, ועל כיוצא בזה נאמר מקום הניחו להתגדר בו, וכרוב תשובות האחרונים שמכריעין בחידושים כמה דינים למעשה. אך אין להיות גם בהוראה, וצריך למנוע כשאפשר, אבל במקום צורך גדול, וכ"ש במקום עיגון כעובדא זו, ודאי מחוייבין גם אנחנו להורות אם רק נראה לנו להתיר, ואסור לנו להיות מהענווים ולעגן בת ישראל או לגרום להכשיל באיסורין או אף רק להפסיד ממון ישראל. ועיין בגיטין דף נ"ו ענותנותו של ר' זכריה בן אבקולס החריבה את ביתנו, שקשה למה אמר ענותנותו, מה שייך זה לענוה, ועיין במהר"ץ חיות דבר נכון. וגם זה ממש כיוצא, ומוכרחין אנו להורות גם למעשה כשנראה לנו בראיות ובהבנה

שבנוגע לפסיקת הלכה למעשה אי אפשר לפסוק כנגד גדולי האחרונים¹².

ב. **'אליבא דהלכתא' - לפי ר' חיים מוולוז'ין**, אחת המטרות המרכזיות בלימוד הגמרא צריכה להיות ליישם את הנלמד בחיי המעשה. וכך כותב בהקדמתו לביאור הגר"א: "ומכל שכן שלא להניח ח"ו את לימוד התלמוד הקדוש המביא לידי מעשה, וזה כל פרי לימוד הש"ס להוציא ממנו הלכה למעשה. אשרי השונים הלכות על מנת לעשות ולקיים, המה המקיימים את העולם כולו", וזאת ע"פ דברי חז"ל "תלמוד גדול, שהתלמוד מביא לידי מעשה" (קידושין מ, ב). העיקרון השישי של הרב עובדיה ללמוד בישיבות אליבא דהלכתא ועיסוק בליבון הלכות ובעיות אקטואליות מתאים מאוד לשיטה זו.

ג. **מהי מטרת הלימוד?** - העיקרון השישי של הרב עובדיה ללמוד בישיבות 'אליבא דהלכתא' ועיסוק בליבון הלכות ובעיות אקטואליות, וכן העיקרון התשיעי 'מטרת הלימוד היא ללמוד להלכה ולמעשה', שונים לחלוטין מהמציאות ברוב הישיבות הליטאיות שבהן לומדים לפי השיטה הבריסקאית של ר' חיים סולוביצ'יק ותלמידיו. בניגוד לשיטת הלימוד הספרדי שמטרת לימוד הגמרא היא לברר מה ההלכה למעשה "אסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא", השיטה הבריסקאית העבירה את הדגש מן הכיוון ההלכתי-מעשי אל הכיוון התיאורטי-עיוני¹³, למדנות לשם למדנות ולא לשם ברור ההלכה. בנוסף, לפי השיטה הבריסקאית תכני הלימוד יכולים להיות בסוגיות שאינן נהוגות כלל בזמן הזה, אלא הלכתא למשיחא¹⁴. כאמור הרב עובדיה התנגד בעיקרון התשיעי ללימוד

ישרה, ובפרט במקום עיגון כזה ולהציל ממכשול כזה.

12 שו"ת שרידי אש חלק א סימן קיג עמוד שלז: "מה שכתב להקשות על סברתי ברוב וחזקה מדברי גדולי האחרונים הפנ"ו והגרע"א - לא נעלם ממני שגדולי האחרונים תפסו בפשיטות שרוב עדיף מחזקה, אבל מה בכך, הלא כן היא דרכה של תורה לפלפל ולחדש גם נגד גדולי האחרונים, ורק בנוגע להלכה למעשה אסור לנו להעלים עין מדברי הגאונים ז"ל שדעתם רחבה מדעתנו והננו כולנו כקליפת השום נגדם, אבל בנוגע לסברא ולהסברת המושגים יש לנו רשות לחדש ולאמר דברים שלא עמדו עליהם, כי כל איש מישאל שנשמתו הייתה במעמד הר סיני קיבל חלקו בתורה ובחידושי התורה, ואין לערער נגד זה".

13 ראה: הרב משה ליכטנשטיין, 'על מה ולמה: לדרכה של הדרך הבריסקאית', בתוך: והאר עינינו (איגוד ישיבות ההסדר, תשע"ט), עמ' 473 ואילך. וראה בדברי סבו הגר"ד סולוביצ'יק במאמרו 'מה דורך מדוד' (בתוך: דברי הגות והערכה, ספריית אלינר, ירושלים תשמ"ז, עמ' 80 ואילך: "כל מקום שנתן את עיניו בו וכל עניין שנגע בו נהפך לתוכן הלכי, אידיאה שכלית ועצם מופשט. דם הקודשים וקטורת יום הכיפורים, דופן הסוכה ונר חנוכה, הבאת שליש ומירוח, קצירת העומר והבאתו, כזית חלב, נבלה וטרפה, שטרי קניין ושיעבוד, מלך וכהן גדול, בגדי כהונה ועולת ראייה וכו' נתלשו מעולם העובדתיות היומיומית, מן החושניות, ונשתלו בעולם אידיאלי".

14 'מה דורך מדוד' שם.

סוגיות אלו למי שאינם בקיאים לחלוטין עדיין בסוגיות המעשיות באורח חיים ויורה דעה וכד'¹⁵.

ד. **משקל הלימוד בספרי האחרונים** - ישנם פוסקים לפי מסורת הפסיקה האשכנזית, כגון הרב משה פיינשטיין, שמדגישים את הפסיקה העצמאית מתוך התלמוד והפוסקים המקובלים כמו הרמב"ם, השולחן ערוך ונושאי כליהם, ואינם שמים דגש על העיון בספרי האחרונים¹⁶. כמובן ששיטה זו מנוגדת לחלוטין לשיטת הרב עובדיה.

ה. **לימוד התלמוד ופסיקת הלכה** - בעיקרון השני 'הבנת הגמרא לפי עיני הראשונים והאחרונים' כתב הרב עובדיה "ואין בכוחנו להוציא דין מן הגמרא בלא עיון בפוסקים ראשונים ואחרונים". הרב עובדיה מביא את דברי הר"י מיגאש "ואותם שמדמים להורות מעיון ההלכה ומחוזק עיונם בתלמוד הם שראוי למנעם מזה, לפי שאין בזמננו זה מי שיהיה ראוי לכך, ולא מי שהגיע בחכמת התלמוד לכלל שיורה מעיונו מבלי שיעמוד על דעת הגאונים ז"ל. אבל מי שמורה מתשובות הגאונים וסומך עליהם, ואף על פי שאינו יכול להבין בתלמוד, הוא יותר הגון ומשובח מאותו שחושב שהוא יודע בתלמוד וסומך על עצמו, שהוא אף על פי שהוא מורה מסברא בלתי אמיתית מראיות הגאונים ז"ל מ"מ אינו טועה בזה, לפי שהוא מה שעשה ע"פ ב"ד גדול מומחה לרבים עשה... ואין בזמננו זה מי שיגיע בתלמוד לגדר שיוכל לסמוך להורות ממנו".

לעומת זאת, פוסקים אחרים סוברים שיש להכריע בשאלות מתוך התלמוד, כדברי הקדמת המהרש"ל ב"ים של שלמה" על מסכת בבא קמא "אבל האמונה, באמונת שמים, שהוכחתי כמה פעמים, בפרט מן הפוסקים האחרונים, שטעו בכמה מקומות מן התלמוד כאחד מן התלמידים הטועים בעניין עיון הלכה. על כן שמתי פני כחלמיש, ואומר אמרתי בני עליון כולהו, אכן כאדם ידרושון, ולכן לא אאמין לשום אחד מן המחברים יותר מחברו, אף שיש הכרע גדול בין מעלותיהם

15 ראה עוד על הלימוד הספרדי מול הפלפול הליטאי והביקורת של הרב עובדיה כלפי האחרון בספר 'ממרן עד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף' (למשכל, ת"א 2005), עמ' 58-60 ובפרט ליד הערה 62.

16 ראה: הרב הראל גורדין, הרב משה פיינשטיין: הנהגה הלכתית בעולם משנתה (מכללת הרצוג - תבונות, אלון שבות תשע"ז), עמ' 403 ואילך ובפרט בעמ' 407-408. וכן הפנה לשו"ת צ"ץ אליעזר חלק יג סימן א: "והנה הגאון המחבר הזה [הרב פיינשטיין] מתוך שאין מדרכו לעיין בספרי שו"ת האחרונים הדנים בנושא שדן עליו, כפי המשתקף מספריו, גם בזה לא עיין בספרי שו"ת אחרונים המדברים ומבארים במקביל לזה מדי דברם אודות כלי הגרמפון, והרואה יראה שדבריו האמורים בזה המה בבחינה של מועט המחזיק את המרובה ממה שהמה מבארים, ומשה שפיר קאמר".

למי שמורגל בהם בעיון רב, מכל מקום התלמוד הוא המכריע, וראיות ברורות יצדקו ויתנו עדיהן¹⁷.

ג: מגמות שעולות מתוך מדיניותו ההלכתית של הרב עובדיה

קצרה יריעה זו מלעמוד על כל דרכו ומדיניות פסיקתו של מרן הרב עובדיה זצ"ל, כי לצורך זאת יש לבצע מחקר מדקדק בכל ספריו וכתביו. יחד עם זאת מתוך הסתמכות על י"ג העקרונות שכתב בעצמו בהקדמתו, ואף שנה ושילש אותם במקומות שונים, ננסה להצביע על מספר מגמות ברורות ולהשוותם עם דרכי הלימוד והפסיקה של פוסקים אחרים:

- א. פסיקתו ההלכתית של הרב עובדיה בעלת כתפיים רחבות, ואינה נמנעת מלחלוק על אחרונים בענווה (עקרונות יב-יג).
- ב. פסיקתו ההלכתית של הרב עובדיה מבוססת על מקורות האחרונים ואחרונים האחרונים, ולכן היא אוזנת במידת 'כח דהיתרא עדיף' (עקרונות יא-יב, וכן ראה במאמרו 'משנתו של הישא ברכה').
- ג. מטרת הלימוד ודרכי הלימוד צריכות להיות מוכוונות ללימוד הלכה למעשה 'לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא' (עקרונות ו-ט).
- ד. פסיקת ההלכה מוכרחת להיות בנויה על גבי סברות ישרות, אמיתיות וראיות ברורות, ולא על גבי פלפולים וחילוקים (עקרון ה).
- יש להוסיף גם עיקרון חמישי, שאמנם לא מוזכר בהקדמתו אך הוא עולה בבירור מתשובותיו של הרב עובדיה, והוא:
- ה. אחריות לכלל הציבור ושימוש ב'כח דהיתרא עדיף' - אי אפשר להחמיר על הציבור כי יצא שכרנו בהפסדנו. לדוגמה: החמרה כנגד היתר המכירה עלולה להביא להכשלת החקלאים לעבור על מלאכות אסורות בשמיטה¹⁸.

17 התלמוד הוא המכריע, ולכן ניתן לחלוק על פוסקים שלא ביססו את פסקיהם בתלמוד. הרמ"א כתב: "מיהו י"א דאם נראה לדין ולבני דורו מכח ראיות מוכרחות שאין הדין כמו שהוזכר בפוסקים, יכול לחלוק עליו, מאחר שאינו נזכר בגמרא" (חושן משפט סי' כה סע' א). ובביאור הגר"א נאמר שם: "דעל הגמרא אין רשות להוסיף ולא לגרוע כ"ש לחלוק, כמ"ש בפרק הפועלים רבינא ורב אשי סוף הוראה".

18 הרב עובדיה מביא במאמרו על שיטתו של הישא ברכה את החשיבות של פסיקה 'כח דהיתרא עדיף', וכותב: "נזכיר למשל ולדוגמא עניין היתר השמיטה, שכבר אז רבו המושבות של אחינו בית ישראל שרכשו שדות פרדסים וכרמים, והחקלאות הייתה למשען לחם להרבה משפחות... והגאון יש"א ברכה שהיה אז אב בית הדין בירושלים ת"ו, נכנס בעובי הקורה למצוא היתר במכירת השדות והכרמים לגוי להפקיע מעליהם איסור שביעית, 'שאם לא כן יחרבו המושבות מאין יושב, ולבני

המושבות יגיע הפסד גדול, וישוטטו לבקש טרף לביתם'... אמנם כבר אז יצאו עוררין על היתר המכירה מחשש 'הערמה', אולם הגאון יש"א ברכה לא חשש לזה, בציינו כי גם בפסח אנו מוכרים את החמץ לגוי, גם כשמסתכם בסכומים ענקיים, ולא חששנו משום 'הערמה', וחמץ דאורייתא ואילו שביעית בזמן הזה רק מדרבנן. ופוך חזי מאן גברא רבה שמעיד בגודלו ומאשר את ההפקעה ע"י המכירה לגוי, הוא הגאון מקוטנא בשו"ת ישועות מלכו (יו"ד סי' נג), שמכירת הקרקע לגוי הוא היתר פשוט, וכל ישראל נוהגים כן הן לעניין מכירת חמץ בפסח, הן לעניין בהמה מבכרת, ובפרט כי גדולי רבני ספרד אשר ציפורנם עבה מכירים של חכמי אשכנז הם מתירים שהנכרים יעבדו בקרקע ע"י מכירה, ואיך נוכל לעשות תורתם פלסתר, והאמת כי ע"י פחזותם של חכמי האשכנזים האוסרים תצא מכשלה גדולה, שהישראלים יעבדו בעצמם את שדותיהם בלי היתר". בילקוט יוסף מובא בשמו של הרב עובדיה במענה לסטייפלר ש"מאחר ורובו של היישוב הישראלי בארץ ישראל אינם חרדים, ואם לא יעשו בשבילם את היתר המכירה יכשלו ח"ו באיסורים, ובפרט אלפי חקלאים שאם לא נעשה להם את היתר המכירה יעבדו בשמיטה בלא המכירה ויכשלו באיסור לכולי עלמא, לפיכך גם היום צריכים להסתמך על היתר המכירה. וכמו שכתב הגאון מקוטנא בישועות מלכו" וכו' (ילקוט יוסף: מצוות התלויות בארץ כרך א' שביעית והלכותיה פרק כה - היתר המכירה בשביעית - מכון חזון עובדיה שנת תשס"א מהדורה ב' עמ' תריג). יחד עם זאת הרב עובדיה הורה שלמרות שיש לסמוך לגמרי על היתר המכירה, עדיף שחקלאי שיכול יוסיף את שדהו ויקדיש את שנת השמיטה ללימוד תורה, והוא הנקרא 'גבורי כח עושי דברו' (בהסכמתו לילקוט יוסף הנ"ל מתאריך י"ג אלול תש"ס). וראה גם בקול קורא שהודפס שם וגם בשו"ת יביע אומר חלק י יורה דעה סימן נח: "אף על פי שבפנים לעיל בקונטרס השמיטה כתבתי כמה יסודות להיתר המכירה בשביעית, מ"מ מצאתי לנכון לפרסם כאן "קול קורא" שנתפרסם בזמנו למי שחרד לדבר ה' וברצונו לקיים מצות השמיטה כהלכתה: קול קורא, לאחינו בית ישראל החרדים לדבר ה' ה' עליהם יחיו! עם התקרב שנת השבע, שנת השמיטה, בשנת תשמ"ז הבעל"ט, יש להתכונן להיזהר בקדושת פירות שביעית, וללמוד דיני השביעית, בכדי להיות בין המדקדקים במצות השמיטה, וכמו שאמרו חז"ל: גבורי כח עושי דברו אלו שומרי שביעית. אמנם ידוע שיש חקלאים המקילים וסומכים על היתר המכירה בשנת השמיטה, ויש להם על מה שיסמוכו בשעת הדחק, והפירות אשר בשדותיהם אין עליהם קדושת שביעית. אולם חקלאים החרדים לדבר ה' שיש ביכולתם לשמור דיני השמיטה כהלכתה, טוב יעשו אם יפקירו שדותיהם בשנה השביעית, ויקדישו את עצמם ללימוד תורה, ועליהם נאמר "גבורי כח עושי דברו", ויזכו לברכת ה', כמו שנאמר וצויתי את ברכתי לכם וכו'. ומצוה להחזיק בידם לתומכם ולסעדכם, שיוכלו לקיים המצוה כהלכתה. ויתברכו בכל הברכות שבתורה. ובזכות מצוה רבה זו יחיש השי"ת לגאול אותנו גאולה שלמה, ומלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים".

נתקבלו במערכת

אבן השתייה. מסלע בתלמודים ובמדרשי חז"ל. מיכה קליין. חיפה, מכללת שאנן, תשפ"ב. 118 עמ'. (mklein@geo.haifa.ac.il)

פרופ' קליין הוא מומחה למדעי כדור הארץ, חוקר ומרצה באוניברסיטת חיפה ובמכללות שונות. בשנים האחרונות הוא הוציא לאור כמה ספרים שעוסקים בחיבור המציאות שתחת רגלנו וסביבתנו למה שמובא במקורותינו בהקשרם, בהם 'ארץ וימים' (נסקר ב'נתקבלו במערכת' גיל' 218 [תמוז תשע"ו] עמ' 110), 'גן בעדן' (נסקר בגיליון 221 [ניסן תשע"ז] עמ' 114), ו'נשאו נהרות קולם' (ספר דיגיטלי), שמשלבים בין הצגת המילה האחרונה במדע בענייני יצירתם ומבניהם והשינויים שחלו ושחלים בימים ובהנהרות, בהרים ובמישורים, לבין המצוי במקורות. בספר זה הוא עוסק בכל סוגי האבן והסלע והמינרלים המוזכרים בתנ"ך ובחז"ל, ופשוט עושה לנו סדר בעובדות ומאיר את עינינו להבנה אמיתית של הסוגיות. בשלושים פרקים הוא דן גם באבן השתייה שבהר הבית ובאבני המזבח ויסודותיו, ובפרקים אחרים הוא דן למשל בזיהוי מהותם של אבני האלגביש של בית חורון, במשמעות הביטוי 'אבנים מפולמות', בהסבר מהי 'זכוית לבנה' ומהו 'בול של מלח', מגלה לנו מהו מלח סדומית שקיים חשש שמגע בו יעוור את העיניים, מדוע אבנים מסוימות 'מתחוטטות על בעליהן', מהי 'אבן שואבת', מה הם בדיוק הגויל-גזית-כפיסים-לבנים הידועים, ובעוד מושגים רבים. הוא מציג בקיצור רב את החומר הפרשני והעובדתי ואת המשמעויות היוצאות ממנו, אך לא כופה את דעתו, ולעיתים קרובות הוא מותיר לקורא את האפשרות להכריע בין הדעות השונות. בפרק על 'אבני המזבח מבקעת בית כרם' (מידות ג, ד) הוא מעלה אפשרות שהאדמה שלא עֹפֶדָּה בה הכוונה היא לא לעבודה סתם אלא דווקא לעבודה זרה, מעיר שהרמב"ם מוסיף שאפשר להביא אבנים למזבח לא רק מהבקעה הנ"ל אלא גם 'מן הים הגדול', ומעלה אפשרות שהרמב"ם הוסיף את זה בעקבות ידיעותיו על מה שנעשה במקדש חוניו, בהנחה שהוא נעשה על פי כללי הלכות המקדש ובהנחה שהייתה לרמב"ם אפשרות לדעת איך בדיוק נבנה, אך זה נראה לענ"ד רחוק מאוד. הוא גם מציג שלא הביאו אבנים לצורך המזבח דווקא מהבקעה הזו שבה רחוקה מירושלים, אלא שזו רק דוגמה למקום שאפשר למצוא בו אבנים מסוג זה, ושמה הוזכר כי היא הייתה קרובה למקומם של התנאים מחברי המשנה בשנים שאחרי החורבן ולכן מופרת יותר. אולי. בעמ' 50 ואילך הוא דן בדברי הגמרא בסוף סוטה הדנה בגזירה על 'עטרת של חתנים' ממלח וגופרית, ואומר בעקבות רש"י והתיבה בלעז שהוא מביא שאין הכוונה לתכשיטים שעשויים ממלח וגופרית, אלא לתכשיטים שחורטים עליהם כיתובים ודוגמאות בעזרת מלח וגופרית, 'תצריב' כמו שמתרגם אבי מורי ד"ר משה קטן ז"ל בספרו 'אוצר לעזי רש"י'. הוא מסביר את הטכנולוגיה הזו, ומצרף לכך גם צילומים של תכשיטים עתיקים צרובים. ספר מעניין מאוד, שעשוי להאיר עיניים בהרבה מאוד עניינים ומושגים המופיעים במקרא ובחז"ל. מחכים להמשך הסדרה.

איה מקום כבודו. איתור מקום המקדש בימינו. מחקרים, עיונים ופולמוסים, מעובדים ומונגשים, מתוך כתב העת 'מעלין בקודש'. עריכה: בעז אופן. כרמי צור, בית הבחירה, תשפ"ב. 566 עמ'. (malinbakodesh@gmail.com)

כבר כמאה וחמישים שנה נמשכת 'שיבת ציון', והיא הגיעה עתה ב"ה לממדים שלא ידענו כמוהם מעולם. אצל רבים וטובים המבט עכשיו מופנה אל שיא השיאים, אל קודש הקודשים, כולל הכנות עיוניות ומעשיות לבניית בית המקדש כאשר יתאפשר הדבר, ובנפלאות תמים דעים על עמנו וארצנו הדברים נראים עכשיו קרובים יותר מאשר אי פעם. הנקודה המרכזית שצריכה הכרעה היא איתור וזיהוי וקביעת מקום קודש הקודשים, ושאלה זו קשורה באופן ישיר ועקיף גם לבירורים הלכתיים ומעשיים אחרים, כמו מקום המזבח וגבולות העזרות ועוד. ראש העוסקים בנושא הר הבית הוא הרב ישראל אריאל שליט"א נשיא 'מכון המקדש', וזכויותיו שמוורות לו ולמפעלו, אך ראש המדברים בצד ההלכתי ובבירור המציאותי בשטח הוא הרב זלמן קורן שליט"א, שמאז פרסם את ספרו 'חצרות בית ה' בשנת תשל"ז, שבו הוכיח שהסלע הגדול שנמצא מתחת לכיפת הזהב דהשתא הוא-הוא מקום קודש הקודשים בלי ספק - לא הפסיק לעסוק ולחדש בנושא. סביב מסקנה זו, ותשובת הרדב"ז המפורסמת שהיא הבסיס לה, ועניינים אחרים הקשורים אליה - כמו גודלו וצורתו של ה'חיל' שהקיף את העזרות, אורך האמה בהקשר להר הבית, ובכלל האפשרות לקבוע את ההלכה למעשה על פי הנתונים החלקיים שבידינו בעניין מרכזי וגורלי כל כך - נתפרסמו עשרות מאמרים בגיליונות של כתב העת 'מעלין בקודש' שעוסק בכל ענייני המקדש וקודשיו מההיבט התורני-הלכתי הצרופ (בלי פוליטיקה וענייני אמונות ודעות שאינם מעיקר העניין - עם כל החשיבות שיש להן), ומהן לוקטו לפי נושאים מיטב המאמרים והדיונים והתגובות בעניינים אלו לספר מקיף ומיוחד במינו. מ"ב הגיליונות של 'מעלין בקודש' שיצאו לאור עד תחילת תשפ"ב הם המזינים את הספר הזה, וגיל' מג שיצא לאור לפני פסח כבר 'מוחוץ לתמונה', למרות שגם בו נמצאים דיונים חשובים בנושא - תגובה של החוקר הצעיר ר' אורי זרם בעניין החיל ועליה מענה של הר"ז קורן. העורך עשה עבודה נפלאה - הקדים מבואות וסיכומים למאמרים ולנושאים, איחד והפריד מאמרים בשעת הצורך, הוסיף מפות ותרשימים מפורטים ומדויקים, ואין ספק שהיצירה שיצאה מתחת ידו תהיה מכאן ולהבא היסוד והבסיס לכל דיון בנושאים אלו. יישר כוחו של ידידי הרב צבי שלוח, ראש כולל 'בית הבחירה' בשוב כרמי צור ומי שעומד בראש כל היוזמה הזו. 'שיבתה בית המקדש במהרה בימינו'!

באר יהודה. שיעורים על מסכת פסחים. הרב יהודה זולדן. מעלה אדומים, מעלות, תשפ"ב. 490 עמ'. (zoldanye@gmail.com)

הרב זולדן שימש בעבר כראש ישיבת ההסדר בנוה דקלים שבגוש קטיף ואחרי הגירוש כר"מ בבית המדרש של מכון לב, והוא משמש כבר שנים בתפקיד החשוב של מפקח-מרכז על הוראת תלמוד ותושבע"פ בחינוך הדתי. הוא פרסם כבר כמה וכמה ספרים ועשרות מאמרים, ועתה אסף למקום אחד ל"ג ביאורי סוגיות מתוך שיעורים שלימד ודברים שכתב כסדר מסכת פסחים, דברים שלדעתו עשויים להוסיף ללומדי המסכת. השיעורים עוסקים גם במבנה הסוגיא ושלבי

התפתחותה נוסף לביאור הגמרא ומפרשיה, והם מסודרים באופן ידידותי ללומד - כותרות וראשי פרקים, והערות שוליים עם הרחבות והפניות וציורים, וסיכומים בסוף כל שיעור, והכל בסגנון נוח ונעים ביותר, ומדי פעם 'תוספת נופך' של דברי הגות ומחשבה הקשורים ישירות לסוגיא. בעמ' 352 תמה המחבר על הרב פרנק שרצה לדייק מלשון הרמב"ם שרק עורך הסדר נוטל את ידיו ולא המסובים - הרי לפי הרמב"ם נטילת ידיים לדבר שטיבולו במשקה היא חובה וגם מברכים עליה, ואיך יתכן שדווקא בליל הסדר ייפסרו המסובים ממה שהם חייבים בו כל השנה רק משום שהטיבול הזה נקבע כדי לגרום לתינוקות שישאלו? ובכלל, אי אפשר לדקדק שכל היגד שהרמב"ם כותב בהלכות ליל הסדר בלשון יחיד שייר לעורך הסדר לבדו, הרי גם מעשים שהם בוודאי חובה על כולם כותב אותם הרמב"ם בפרקים אלו לעיתים בלשון יחיד: ואכן, נראה לכאורה שבנקודה זו חזקו דברי הרב זולדן שליט"א מדברי הגרצ"פ פרנק זצ"ל...

בדד. כתב עת לענייני תורה ומדע. חוב' 36, אדר ב תשפ"ב. עורך: עלי מרצבך. רמת גן, אוני' בר אילן, תשפ"ב. 110+112 עמ'. (ely.merzbach@biu.ac.il)

גיליון נוסף של כתב העת האיכותי והמשובח הזה, שבאופן טבעי מיועד בעיקר לאנשי מדע בעלי רקע תורני - חלק ממאמריו קשים להבנה של מי שאינו איש-מקצוע בתחום המדובר. המאמר הראשון עוסק בניתוח מתמטי של סוגי השלימות המוצגים ע"י מרן הראי"ה בכמה מפתיו והקשר בין האלוקים האינסופי לבין המציאות הסופית שלנו; השני עוסק במהותו של הקונטרס העתיק 'גורל העשירות' המיוחס לאחד מגאוני בבל שמציג שיטה לקבלת עצה 'שמימית' על כל שאלה, והמחבר מוכיח שמדובר ב'בלוף' חשבונאי ופסיכולוגי חסר כל משמעות רוחנית; השלישי עוסק בזיהוי גודל מידות השטח 'שורש קטן' - לדעת הרב אלישיב זצ"ל מילימטר רבוע אחד, לדעת המחברים 1/2 מ"מ, ו'גריס' - לדעת המחברים קיימים היום גריסי פול שמגיעים לקוטר של 24 מ"מ, ולדעתם יתכן שבשעת הדחק אפשר להקל שכתם קטן מזה אינו מקבל טומאה, ולא רק כתם שפחות מקוטר של 19 מ"מ כמקובל. לשיקול דעתם של הפוסקים. שני מאמרים נוספים עוסקים בענייני הלוח העברי, ומאמר נוסף עוסק בהגדרות מתמטיות של סוגים שונים של וסת הפלגה. בסוף החלק העברי נמצאת 'הערה פיזיקלית בדיני משקלות' שמציגה את הקשיים בהסברי הראשונים בסוגיא העוסקת בדרכי המדידה ההלכתיות בעזרת מאוזני כפות, כולל מסקנת הכותב ש'הרשב"ם, הרמב"ם ושאר כל הראשונים בוודאי טעו כאן [=בהבנת הסוגיא] מבחינה פיזיקלית'. לענ"ד המשפט הזה אינו לגיטימי. גם אם נשארים בצ"ע על פירושם של ראשונים בסוגיא מסוימת - משפט כזה לא ראוי להיכתב וק"ו שלא לראות את אור הדפוס במקום שיש בו ריח תורה. נודע לי שכותב ההערה הזו רגיל בכתביה בוטה ומכוערת כלפי קדמונים, וחבל שמערכת 'בדד' לא 'עלתה' על עובדה זו בזמן. הפנית עניין זו לתשומת ליבו של קרובי וידידי עורך 'בדד' והוא הודה שהעניין נשמט מעיניו, ובעיקר הוא הצטער על המשפט הבוטה הנ"ל שלא היה אמור לראות את אור הדפוס. החלק האנגלי של הגיליון כולל מאמר ארוך שמבהיר עניינים אסטרונומיים בכתבי הראשונים, בהמשך מוצגים המנהגים ה'חקלאיים' של חג השבועות, ובסופו עוד דיון בעניין 'שיטת הדילוגים' בתורה, שהוויכוח לגבי משמעותה הסטטיסטית והרוחנית מסרב לגווע. גיליון איכותי ומשובח כבר אמרנו.

בנייה עדי עד. הדרך לחיי נישואין מוצלחים. אליהו האיתן. ירושלים, מכון פוע"ה, תשפ"ב. 163 עמ'. (haeitan@gmail.com)

הרב האיתן הוא מוותיקי צוות הרבנים של מכון פוע"ה, שעיקר עיסוקו הוא ייעוץ בענייני פוריות וילודה. אולם ידידי הרב מנחם בורשטין שליט"א ראש המכון הרחב מאוד את מוטות כנפי מכון פוע"ה, מהדרכת מדריכי חתנים וכלות ועד לטיפול בחולה הנוטה למות ובמשפחתו, כולל טיפול וייעוץ בענייני שלום בית לפני החתונה ולאחריה. בעניין זה התמחה הרב האיתן, שכבר שוחח עם מאות רבות של זוגות בשלבים השונים של זוגיותם כאשר זו ניצבה לפניו או בתוך משבר ('לא זכיתי לעבוד במקום שבו אנשים באים לספר לי כמה טוב להם בחיים' כותב המחבר בלשונו המחודדת בראשית ההקדמה...), והוא הגיע לתובנות שלדעתו עשויות להועיל לרבים. מתקציר בן כמה עמודים שעבר מיד ליד הפכו הדברים לחוברת שהשתכללה ממהדורה למהדורה, ועתה מדובר כבר על ספרון אלגנטי ומחויך שמכיל ט"ז פרקים הנוגעים בכל צדדי המחלוקות הבין-אישיות בכלל והבין-זוגיות בפרט. העיקרון השזור את הספר הוא שהקשר הזוגי אינו מצב סטטי אלא מצב דינמי, דהיינו שלא מדובר ב'בניין' כשם עצם אלא ב'בניין' כשם פעולה, ועל בני הזוג לראות בכל אתגר ובכל מחלוקת ביניהם שלב נוסף בבניית הקשר ביניהם. השיטה של הרב האיתן אינה מנוגדת ואינה סותרת שום שיטת ייעוץ אחרת, היא מהווה נוסחה או תבנית מוכנה שאפשר להכניס בה כל אירוע ולהפוך אותו לחלק מבניין הזוגיות שלא נגמר, בלי להיכנס לכאבי המחלוקת והמריבות והכעסים שנדמה לפעמים שאף זוג נורמלי לא יכול בלעדיהם. אז זהו שלא, טוען הרב אליהו, מי שיקנה לעצמו דרך זו יהיה קשה לו למצוא סיבות לריב... הרב האיתן מתחיל את הספר בהערה על הספר הידוע והחשוב 'גברים ממאדים נשים מנוגה', וטוען שלמרות התובנות הנכונות שיש בו הוא מקבץ בראש קוראיו את ה'עובדה' שהמצב הבריא והטבעי היה שגברים ונשים יחיו בנפרד, מה שמנוגד בתכלית להשקפה היהודית. המחבר מדגיש שכאשר ניגשים לבניין הבית כההליך של בנייה מודע כל אחד מבני הזוג לכך שקיימת דרך ארוכה עד שהבניין יהיה בנוי, שהבנאים הם בני הזוג עצמם ולא אף אחד אחר, שצריך לבחור את מיטב החומרים והציוד כדי שהבנייה תיעשה כהלכתה, ושצריך לעבוד נכון כדי להגיע לתוצאה המקוּוּה. לפי גישה זו המשברים במהלך החיים אינם כלל 'משברים', אין שום דבר שנשבר, הם פשוט חלק מתהליכי הבנייה, ובבנייה שעדיין לא הושלמה קיימים לעיתים חלקים שעדיין לא הורכבו כראוי במקומם - אך הם אינם מוגדרים כ'שבירים'! לפי עיקרון זה כל תקלה וכל משבר הם כלי נוסף לבניין הבית, שרק צריך ללמוד איך להשתמש בו כראוי. לא מפתיע לפי גישה אופטימית זו של הרב האיתן שלדעתו 'כמעט כל בחור ובחורה יכולים להתחתן ולבנות בניין עדי עד באושר ובעושר', והאמת שזה מה שקורה פעמים רבות בפועל - ההיכרות שלפני ההחלטה להתארס ולהינשא היא לפעמים מינימלית ואפילו מטעה, כך שהבנייה המשותפת עשויה להיות כלי מחזיק ברכה לחלק ניכר מהזוגות. לא תמיד קל ליישם את רעיונותיו של המחבר, אבל אין לי ספק שספרו זה עשוי להועיל מאוד לזוגות רבים בכל שלבי זוגיותם, ואפילו לרווקים ולרווקות שמתחילים לסלול את דרכם לבית משלהם.

"בניי, היו קורין פרשה זו". עריכה ומשמעות בפסיקתא דרב כהנא. ארנון עצמון.
 ירושלים, מאגנס, תשפ"ב. יא+451 עמ'. (02-6586659)

'פסיקתא דרב כהנא' הוא מדרש אגדה, אחד מני רבים, שחובר כנראה בסוף תקופת האמוראים בארץ ישראל שהייתה אז תחת השלטון הנוצרי-ביזנטי. שנים לאחר מכן חובר מדרש אחר בשם 'פסיקתא רבתי' שכלל חלקים נכבדים מ'פסיקתא דרב כהנא' הקדום יותר (לפעמים הוא כונה בטעות 'פסיקתא רבתי דרב כהנא'), ודווקא 'פסיקתא דרב כהנא' נעלם ולא היה ידוע דורות רבים, מה שגרם לבלבול רב בין שני המדרשים האלו. רק לפני כמאה שנים נתגלו ופורסמו חלקים נכבדים מ'פסיקתא דרב כהנא', שעוסק בקריאות התורה של המועדים ושל ימים מיוחדים אחרים וגם בכמה מהפטרותיהם. פרופ' עצמון המלמד מדרש ואגדה באוניברסיטת בר אילן חוקר את הפסיקתא דרב כהנא עשור, וכבר פרסם מאמרים רבים בעניינים נקודתיים הקשורים למדרש הזה. בספר זה הוא חודר לעומק סוגיית חיבור המדרש - כביכול הוא מציץ מעבר לכתפו של עורך הפסיקתא העלום היושב ליד שולחן עבודתו, ומגלה לנו את דרך עבודתו, את מטרותיו, את חומר הגלם המדרשי שעמד לפניו ואת העקרונות העומדים בבסיס המוצר המוגמר. השער הראשון בספר ובו שישה פרקים עוסק במקורה של הפסיקתא דרב כהנא ובנוסחה ובתוכנה ובהרכבה ובסידורה ובמקבילותיה וכו', השער השני עוסק בניתוח מפורט של מבחר פסקאות בפסיקתא דרב כהנא, והשער השלישי מסכם בחמישה פרקים את מסקנות המחקר על דרכי פעולתו של עורך המדרש, על הקשר שבין חיבור המדרש לבין הארגון מחדש של מנהגי התפילה וקריאת התורה בסוף תקופת האמוראים, תקופת המעבר מסיום קריאת התורה בציבור פעם אחת בשלוש שנים לסיום קריאתה כל שנה, ועוד. בכרך זה מונח לפני כל לומד מעמיק כל החומר הדרוש לו כדי להכיר את המדרש הזה באופן שלם ומסודר ומבוסס, וכך ראוי שיעשה לכל המדרשים ולכל ספרי הקדמונים.

בניינה של אשה. תבנית הגוף בדברי חכמים ובפירושי הראשונים. מהדורה שלישית. גרשון חנוך ולדנברג. מודיעין עילית, תשפ"ב. טו+169 עמ'. (9761979b@gmail.com)

אין הרבה ספרים שאפשר לומר עליהם שתוכנם עשוי לגרום למהפכה למדנית והלכתית של ממש, אך ספר זה הוא אחד מהם. עשרות מקורות של תנאים ואמוראים עוסקים בסוגית 'משל משלו חכמים באשה' ובסוגיות דומות שמתארות את אברי הרבייה של האשה, כאשר הבנת המקורות האלו קריטית כדי להבין את דברי חז"ל והראשונים ולפסוק כראוי בהלכות נידה המסובכות ובהלכות אחרות המשיקות להן, כגון קביעת רגע הלידה של התינוק וענייני טומאה וטהרה שונים. אלא ששיטת הרמב"ם בפירושו למשנה ובמשנה תורה, שהפכה בווריאציות שונות לשיטה המרכזית בראשונים ובאחרונים, קשה מאוד מבחינת פירושי הסוגיות וגם אינה מתאימה למציאות כפי שאנחנו מכירים אותה, עד שרבנו החתם סופר, השמרן הגדול, נאלץ 'להרים ידיים' ולומר בחידושו על מסכת נידה 'לא הטרחתי כלל בביאור דברי רש"י ותוספות בשמעתין [=בסוגיית זיהוי הפרוזדור] וה'חדר' וה'עלייה' ככינויים לאברי האשה]. כי אי אפשר להולמן לפי המציאות האמיתית' (אמנם גם שיטתו, לאחר בקשת המחילה, לא עומדת בפני

הביקורת). בלי להיכנס כאן לגוף הספר הלמדני המעמיק הזה, אפשר לומר שלאחר עיון בכל מה שנכתב בנושא, ולאחר בירור מקיף אצל רופאים ומומחים לגבי המציאות העובדתית, הכריע הרב ולדנברג, והוא מוכיח זאת באופן מאוד משכנע, שדווקא שיטה נשכחת של חכמים שחיו כמה דורות לפני הרמב"ם (רבנו גרשום, רבנו חננאל, בעל הערוך, והבנה אפשרית בדעת רש"י), היא השיטה היחידה הן שמתאימה הן לכל הסוגיות העוסקות בתחום הזה באופן ישיר ועקיף, והן למציאות האנטומית של גוף האשה. לפי דבריו יוצא שהפירוש היחיד האפשרי הוא שה'מקור' של חז"ל הוא הרחם כולל צואר-הרחם, ה'חדר' הוא הנרתיק כולו [!], ה'פרוזדור' הוא כל האיזור שמפתח הנרתיק החיצון ועד חוץ לגוף, וה'עלייה' היא שלפוחית השתן. גם הרב והגינקולוג ד"ר מרדכי הלפרין, שכתב על הנושא וסבר אחרת בכמה פרטים מרכזיים, הודה ששיטה הרב ולדנברג, על פיה הפרוזדור ממוקם מחוץ לנרתיק, היא שיטה מחוורת יותר מהשיטות האחרות. המסקנות אם מקבלים את הדברים מרחיקות לכת, במישורים דאורייתא ודרבנן, בין לקולא ובין לחומרא (למשל על פי הבנתו כל דם על נייר קינוח הוא כדם בדיקה ולא ככתם!), ואין כאן המקום להאריך בהן. המחבר, תלמיד חכם ממודיעין עילית שכבר חיבר מאמרים תורניים איכותיים רבים, מדגיש שאין בדבריו קביעת הלכה - עניין המסור לגדולי הפוסקים בלבד, אלא הצעה המוגשת לעיונם של תלמידי החכמים העוסקים בתחום. הספר נדפס בשמונים עותקים בלבד, אך הוא נגיש במרשתת בקישורים bit.ly/bit.ly/binyana1 bit.ly/binyana2, וכדאי מאוד לכל מתעניין ולכל מי שעוסק בתחום להקדיש את הזמן הראוי כדי לעיין בספר חשוב זה, שמלאכה עצומה נעשתה בהכנתו ובכתיבתו, כולל תרשימים מדויקים של השיטות השונות, ועוד ידובר בו נכבדות ללא ספק. לענ"ד שום פוסק לא יוכל להתעלם מהעובדות והביאורים והמסקנות של ספר זה. יישר כוחו של המחבר על היצירה המתוקנת [זו מהדורה שלישית עם תיקונים ושינויים והוספות רבות ונספחים ומפתחות] ועל איכות הכתיבה והניסוח והסידור והגימור המושלם.

בשובך לציון. שיחות ליום העצמאות וליום ירושלים. הרב יהודה עמיטל והרב אהרן ליכטנשטיין. עורך: קלמן נוימן. ראשון לציון, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשפ"ב. 424 עמ'. (info@ybook.co.il)

לפני שנים ספורות הלכו לבית עולמם בזה אחר זה שני ראשי ישיבת הר עציון, מורי הרב עמיטל והרב ליכטנשטיין זצ"ל. הרבה למדו והרבה לימדו והרבה דרשו וחינו שני גדולי ישראל אלו במשך עשרות שנותיהם בראשות הישיבה, אך נראה שהשיחות שלהם בלילות יום העצמאות ויום ירושלים היו פנינים מזהירות במיוחד, שהאירו את עיניהם ואת ליבם של השומעים, ועזרו להם לעצב את השקפת עולמם ואת יחסם לעם ולארץ ולקודש ולמקדש. המנהג היה שהרב עמיטל העביר את שיחת ליל יום העצמאות בבית המדרש והרב ליכטנשטיין דיבר על עיצומו של יום בשעת הסעודה החגיגית, ובליל יום ירושלים דרש הרא"ל בבית המדרש והרב עמיטל הוסיף דברים יותר מאוחר בשעת הסעודה. ספר זה מלקט כמה עשרות שיחות שלהם, כאלו שנדפסו כבר בבמות שונות וכאלו שזו עתה הופעתם הראשונה בדפוס, והם נערכו וסודרו בידי חברי לספסל הלימודים קלמן נוימן ורמי ינאי באופן מקצועי, מכובד

ומכבד, כך שהשיחות קיבלו חיתוך והידוק של דברים שבכתב כשהן שומרות את הניחוח המקורי והמרגש של דברים שבעל פה. נוסף לשיחות שנאמרו בימים אלו צורפו לספר כמה שיחות שנאמרו ע"י הרב עמיטל בחנוכה והתאימו לתוכן הספר, וכן נספחים על תפיסתו הלאומית של הרב קוק, על יחסו של הרב סלוביצ'יק לציונות ועוד. אמנם חסרה לי בין השיחות של הרב עמיטל על ירושלים שיחה שהוא העביר בעשרה בטבת תשס"ה, שנדפסה בכמה במות תחת הכותרת 'אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני' ועשתה בזמנו רושם גדול, ובה קובע הרב עמיטל בנחרצות שהמלחמות שנלחמים בנו שכנינו הן בתוך-תוכן מלחמות על ירושלים ועל השליטה על הר הבית, ושהריבונות היהודית על הר הבית היא 'קו אדום' עליו על האומה להיגרר ולא לוותר, ושכל דיבור או מעשה של רפיסות בנושא הזה פוגעים אנושות באחדותנו ובכח עמידתנו ובאמינותנו כלפי האומות, דברים ברורים וחדים ואקטואליים היום כמו בשעה שנאמרו...

גם אני אודך. תשובות מהגאון רבי חיים שלום הלוי סגל. חלק חמישי. גמליאל הכהן רבינוביץ. בני ברק, תשפ"ב. תפכ עמ'. (7128536@gmail.com)

הרב גמליאל ברא"ד רבינוביץ (אחינו של ראש ישיבת המקובלים שער השמים שגם שמו הרב גמליאל רבינוביץ) הוא לא רק ת"ח חשוב וחרוץ ובנש"ק ומחבר ספרים חשובים, אלא הוא גם תופעה יחידאית: בין שאר פעליו הוא 'מגרה' תלמידי חכמים אחרים, לפעמים צעירים ממנו, להשיב לו על שאלותיו הממוכמות והמחודדות ולפעמים האקטואליות, ומהדו-שיח בכתב ביניהם הוא עורך סדרות ספרים הכוללות את הדיונים האיכותיים האלו בתוספת נופך. הסדרה הענקית 'גם אני אודך' כוללת עשרות ספרי שאלות ותשובות בנושאים שונים מאת העורך ותלמידי חכמים מוכרים יותר-או-פחות שעמם הוא בקשר, והוא מפרסם אותם כך אחר כך, להנאתם ולתועלתם הרבה של לומדים רבים. כך זה הוא הכרך החמישי של סדרת הדיונים בינו ובין הרב חיים שלום הלוי סגל, דיין ופוסק בבני ברק, ר"מ בישיבת סדיגורה ומחבר ספרים חשובים בפני עצמו, כאשר במקביל יצאו לאור לאחרונה הכרכים כט-ל של 'גם אני אודך' הכוללים בירורי הלכות ומשא ומתן בענייני הנוגעים למעשה עם הרב משה חליהו, פוסק ומחבר ספרים מאופקים, ועוד ידו של הרב רבינוביץ נטויה. אין יישום יותר מושלם מזה להגדרת חז"ל את תלמידי החכמים שבארץ ישראל שמנעימים זה לזה בהלכה, ואין הפצת תורה לשמה יותר שלמה מזו. מדהים לראות עד כמה אפשר לדייק בכל סעיף בשו"ע ולמצוא בו מקרים שיש בהם צד של ספק, או סיטואציה שלגביה לא נאמר הדין בפירוש, כאשר הדיון בעניין ההכרעה הראויה בהם פרושה לעיני הלומדים. הסדרה 'גם אני אודך' התחילה לצאת לאור בשנת תשס"א עם כמה כרכים של תשובות הגר"ח קנייבסקי זצ"ל לשאלות המחבר, המשיכה בדיון דו-צדדי עם הרב יצחק שמואל שכטר, מגדולי הפוסקים בחסידות צאנז, מחבר סדרת השו"ת הענקית 'ישיב יצחק', ועם הרב אדיר כהן מרבני ג'רבה בבני ברק, ועם הרב חנניה יוסף אייזנבך ראש ישיבת תומכי תמימים בבני ברק, ועם הרב בניו דיין, ועם הרב יצחק הרשקוביץ, ועם הרב חיים אלעזר שיינברגר, ועם הרב חן פדלון, ועם הרב יחיה טובול, ועם הרב יהודה טשזנר דיין ופוסק באופקים, ועם הרב יוסף

ליברמן בעל שו"ת 'משנת יוסף', ועם הרב יקותיאל ליברמן, ועם הרב אליהו כ"ץ, ועם רבי משה פרקש, ועם רבי ישראל רוט, ועם הרב משה שמואל דיין, ועם הרב אברהם דורי, וכן עם הרב העלום מלונדון בעל 'אורחותיך למדני', ואף עם רב אחד נוסף שחפץ בעילום שמו, וכל זה נוסף לכרכים רבים בסידרה שבהם חידושיו של הרב רבינוביץ עצמו בעניינים אקטואליים רבים וכן ביאורים על המסכתות ועל התורה. קרוב למאה וחמישים (!) כרכים כבר כוללת הסדרה הלא-תאומן הזאת שעדיין בהתהוותה. כל זה עורך ומחבר הרב רבינוביץ בנוסף לקונטרסים בנושאים שונים (ברכת האילנות, הפסיעות והכריעות בסיום תפילת העמידה ועוד), עריכת הקבצים המשובחים 'מה טובו אוהליך יעקב' שיוצאים לאור כמעט מדי חודש בחודשו, וכתבת מאמרים נוספים עבור קבצים שונים, הספק שלא יאומן. יבורך הרב גמליאל רבינוביץ שליט"א על כל פעליו למען התורה ולומדיה ואוהביה, ויזכה להמשיך להפיץ את תורתו וגם את תורתם של תלמידי חכמים אחרים עוד הרבה שנים בריאות וטובות.

דברי דוד יוסף. שאלות ותשובות קצרות בהלכות מצויות. דביר דוד יוסף אזולאי. ירושלים, תשפ"ב. תרעג עמ'. (azolay613@gmail.com)

259 תשובות קצרות בכל חלקי השו"ע מכיל כרך עב-כרס זה שחיבר הרב דביר אזולאי, אברך ותיק בישיבת 'מרכז הרב'. הרב דביר הוא מבאי ביתם ותלמידם של פוסקים מהשורה הראשונה כמו הגר"ז וייס בירושלים והרב אברהם צבי הכהן רבו של שיכון ה' בבני ברק שמשבחים אותו מאוד בהסכמותיהם, וגם נמצא בקשר הדוק שנים רבות עם הגאון העלום מחבר 'אורחותיך למדני' שכידוע ניתן ליצור עמו קשר רק בפסקים ובמיילים. בפתיחתו הארוכה לספר הרב דביר כותב על שבחם של התורה ושל עמליה ובעיקר על חשיבות העמל בקביעת ההלכה למעשה, ועל המצוה והחיוב שיש למי שיועד להשיב להשיב לשואליו, ולא לשלוח אותם בהינף יד לפוסק אחר. הוא טוען בעקבות רבי אריה ליב הכהן בעל ה'קצות' שאין לומר שהמציאות המשתנה גורמת לשאלות הלכתיות חדשות, אלא שהקב"ה ברא מציאויות חדשות בעולם כדי שהתורה תתפתח ותתלטש יותר ויותר דור אחר דור... לדבריו רוב ככל השאלות שבספר הן שאלות כאלו שלא מצא להן, לפחות בתחילת העיון, מקור מפורש שדן בהן ומכריע בהן לפי שורת הדין, ומדובר בשאלות שהוא מצא בהן צד של חידוש או שינוי שהזיק אותן לעיין בעניינן ולברר את דינן, ופרי מעשה ידיו במשך שנים נאסף לספר זה, ולספרים הבאים בסדרה זו בעז"ה. התשובות קצרות אמנם, רובן מפרנסות 2-3 עמודים ומיעוטן אף פחות מזה (אחרות מעט יותר), אך נמצא בהן חומר הלכתי מרוכז ומסקנות ברורות, ותועלת גדולה תהיה בהן לכל מברר הלכה. כך בסי' קלג מברר המחבר אם מותר לקנות מתנות הוקרה לעובדים או למורים לקראת סוף שנה"ל שחל לפעמים בימי 'תשעת הימים', ומסקנתו שאין זה נחשב ריבוי שמחה, ואין כאן הכשלה של המקבל בשמחה יתירה, ושאלו לדעת המחמירים בזה - הכרת-הטוב לעובד או למורה יש בה צד של מצוה ולכן אפשר להקל. התשובה האחרונה בספר עוסקת בחיוב מעקה לבימה גבוהה שבתוך בית הכנסת, ומסקנת המחבר שלמרות שיש צדדים לפטור מעקה בבית הכנסת, שהרי אינו מיועד למגורים - לדעת הרבה פוסקים הפטור הוא רק לגגו של בית הכנסת, ולכן במקום

שמדובר בבימה שגבוהה מעל עשרה טפחים חייבים לבנות מעקה וחייבים גם לברך עליו. אמנם תמהתי שהמחבר לא הזכיר שגם לדעת הפוסקים הפוסקים ממעקה בתוך בית הכנסת הרי דין 'לא תשים דמים בביתך' קיים ועומד, והשכל הישר מחייב שלא להשאיר מכשול כזה במקום שבו מתרוצצים ילדים, ולעיתים קיימת צפיפות, וחסרון המעקה עלול לגרום לנפילות ופציעות! ישר כוחו של ידידי הרב אזולאי שליט"א על ספרו זה ועל הקודמים לו ועל אלו שיבואו בעקבותיו, בכל אשר יעשה יצליח.

דגל לקטנים. עיתונות הילדים של אגודת ישראל. יוסף פונד. ירושלים, כרמל, תשפ"א. 386 עמ'. (yossefu@gmail.com)

הכל עניין של רזולוציה. ההיסטוריה תלויה בנקודת המבט. אם חוקר רציני מחליט לחקור פרט אחד בתוך מכלול גדול הוא עשוי לגלות דברים שבמבט רגיל איש לא היה שם לב אליהם. תנועת אגודת ישראל העולמית נוצרה בשנת תרע"ב בדיוק לפני מלחמה"ע הראשונה, והיא איחדה בתוכה פלגים שונים מאוד זה מזה ששמרו על ייחודם - אינה דומה קהילת 'תורה עם דרך ארץ' מפפד"מ לעדה החרדית בירושלים, ושניהם שונים מאוד מעולם הישיבות הליטאי, בלי לדבר על הציבור החסידי על שלל גווניו - וכולם היו חלק מ'אגודת ישראל', וכדי לשמור על הייחוד ועל האחדות יצאו לאור עיתונים רבים שהיו כלי המבט העיקרי של המנהיגים ושל ה'עמך' בתוך כל מגזר. והנה מתברר שלצד העיתונים הגדולים צמחה עיתונות ילדים מגוונת ומעניינת, שנועדה לסייע לחינוך הנער ברוח הקבוצה לה הוא שייך, ובעיקר למנוע 'זליגה' והתעניינות בעיתונות החילונית לסוגיה שהשפעתה הייתה רבה ומסוכנת. המחבר, חוקר ידוע של ההיסטוריה של אגודת ישראל בפרט והציבור החרדי בכלל, התמקד בתריסר עיתונים שיצאו לאור בפולין לפני השואה ובארץ ישראל עד לפני עשרים שנה, ועל הרקע הזה הוא עוסק גם בפוליטיקה של פעם ובחינוך ובהטמעת ערכים ותכנים, בסוגי הספרות לילדים, ביחסים בין איכות ספרותית לתוכן 'מגויס מטרה', ובעוד נושאים רבים מעניין לעניין. שלושת הפרקים האחרונים של הספר מתמקדים בעיתוני הילדים 'שערים לנוער' (שהיה קיים במשך עשר שנים), ו'המודיע הצעיר' ו'יד לילדים' (שקיימים עד היום), בשווה ביניהם ובשונה, בהצלחות ובכשלונות, והדברים מאלפים. כמובן שהמחבר מתייחס למיוחד בעיתונות בכלל ובעיתונות לילדים בפרט בחברה שמתנזרת מכלי התקשורת האלקטרוניים הנפוצים, וההשפעה של עובדה זו על התוכן ועל הצורה. אם דיברנו על רזולוציה - מהמחקר המיוחד הזה, שעוסק בתחום מיוחד וסגור וצדדי יחסית, אפשר בהחלט לקבל תובנות משמעותיות על העולם החרדי, ערכיו ודרכיו.

דגל מנשה. מאמרים בעניין ישוב ארץ ישראל ומקום המקדש ודירת מצרים בזמנה"ז ועוד, מאת מנשה גראסברגר. עם הוספות רבות. בעריכת משה היבנר. ניו יורק, תשפ"ב. 15+קמה עמ'. (hubners@gmail.com)

הרב גרוסברג חי בפולין לפני כמאה שנה (נפטר בשנת תרפ"ז) וכתב וההדיר ספרים רבים.

ספר זה נדפס לראשונה בברלין בשנת תרנ"ב, והוא כולל בירורים בענייני מצות ישוב הארץ, קדושת ירושלים, נשים במצות ישוב הארץ, אם בניין בית המקדש הוא מצוה שבגופו או מצוה על הכלל, מצות עלייה לרגל בזמן הזה ועוד, ובהמשך בירורים בעניין האיסור לגור בארץ מצרים - אם זו מצוה לדורות, ומתי היא מותרת לצורך ועוד. סי' ג עוסק בעניין היתר גילוח בסם, סי' ד אם מותר לאדם לאבד עצמו לדעת לשם כפרת עוונות, הסימן הבא מברר אם מותר לתאומות סיאמיות שמחוברות בחצי גופן להינשא לאנשים, ועוד תשובות ובירורים שונים, חלקן נוספו מכתביו במהדורה זו, וכן צורפו מקורות והערות ובירורים מאת העורך. בסוף הספר הוסיף העורך כמה חקרי הלכה מסבו הרב שמואל היבנר זצ"ל.

דרשות תלמיד הרא"ש על התורה. רואה אור עולם לראשונה מתוך כתב יד, עם מבוא, הערות וביאורים. יעקב שמואל שפיגל. ירושלים, מכון בית אהרן וישראל, תשפ"ב. עז+461 עמ'. (Yaakov.Spiegel@biu.ac.il)

פרופ' שפיגל עושה זאת שוב: ההדרה מושלמת של ספר קדמון שמעולם לא זכה לראות את אור הדפוס, כולל מבוא שיש בו הכל - על כתב היד ועל חלקיו ועל מקורו ועל מחזיקיו ועל הסופר והמגיה והמחבר וזמנו ומקומו וזיהויו, ועל תוכן הספר ומקורותיו ודרך כתיבתו והשוואה בינו לבין ספרים אחרים דומים מבני זמנו ומקומו ועוד, כל הידע הרחב הזה פרוש עתה לפני הלומדים. בניסיון לזיהוי המחבר המהדיר שם לב שהמחבר האנונימי מכנה את רבי משה מקוצי מחבר הסמ"ג 'רבי משה מקונצ'י', וזו בדיוק הדרך שבה כינו אותו חכמי ביזנטיון (דרום מזרח אירופה ודרום איטליה); הוא מוסיף שבפרובנס כינו את הסמ"ג משום-מה 'רבי משה דקונצ'י'; אך בכל זאת הוא מוכיח שהמחבר הוא חכם מתלמידי הרא"ש בספרד, שכנראה העתיק את הכינוי הזה מאחד ממקורותיו. הפרק האחרון במבוא עוסק בתיאור דרכו של המהדיר בההדרת הספר - צורת ההעתקה, אופן השלמת אותיות ומילים חסרות או מסופקות, דרך הקיטוע והפיסוק ופתיחת הקיצורים, אופן כתיבת שם ה', דרך ציון המקורות וההערות, ההתייחסות לשינויי נוסח בין דברי הספר לבין מקורותיו, ועוד. המהדיר מעיר (בעמ' עד) שצילום כתה"י שנמצא בידו מלפני שנים אינו זהה במאה אחוז לסריקה של כתה"י שזמינה היום במרשתת באתר של הבעלים - המוזיאון הבריטי, ולכן במקרים בודדים ההעתקה שלו שונה ממה שנצפה שם, כיוון שלדעתו הצילום הישן שיש בידו מדויק וברור יותר במקום זה מאשר הסריקה שבמרשתת... עד כאן מגיע דיוקו של המהדיר. הספר עצמו כולל דרשות כפי סדר פרשות השבוע והמועדים, רובן ביאורי פסוקים על פי מדרשי חז"ל לעיתים ממקורות בלתי ידועים, וחלקן עניינים שונים שלעיתים הם נושאים העומדים בפני עצמם, וכן לקט של ענייני הלכה, וכל אמירה ועניין וחידוש מלווים בצינון מקורות והערות והשוואות והפניות של המהדיר, לתועלת הלומדים. זוהי יצירה נוספת של ידידי פרופ' שפיגל יאריך ה' ימיו בבריאות ובנחת, שהיא וחברותיה שעוד בכתובים מעכבות את פרסום החלק השישי בסדרה המונומנטלית שלו 'עמודים בתולדות הספר העברי'...

הסיפור הפועל. עיונים חדשים בסיפור החסידי. אבישר הר שפי. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשפ"ב. 203 עמ'. (press.office@biu.ac.il)

הסיפור החסידי כבר הפך לחלק מן התרבות היהודית במדינה ובתפוצות, ולא רק יהודים חסידים ויראי שמים נהנים ממנו ומפיקים ממנו עוצמה ותבונה. החוקרים שמלאכתם בכך לא מסתפקים בהנאה הרוחנית והאסתטית ממנו, אלא שואלים שאלות ומחפשים תשובות, כמו למשל מה הם מקורותיו של הסיפור החסידי, מה תפקידו בחסידות, היכן התחיל להיות חלק מהותי מעולם החסידות, איך לחלק אותו לסוגים שונים מובחנים ועוד. מסקנתו של המחבר, חוקר ספרות וקבלה באוניברסיטת בר אילן וגם מרצה ומשורר, היא שהסיפור החסידי מתחיל לתפוס את מקומו החשוב כבר עם ראשית החסידות בימי הבעש"ט, ובדורות הראשונים של החסידות היה לו תפקיד גדול בקירוב יהודים לחסידות ובמאבק הרוחני-חברתי במתנגדים לה. פרק חשוב בספר עוסק ברבי נחמן מברסלב, שאצלו הסיפור הפך לכלי מרכזי בעבודת ה' ובהעברת מסרים תורניים וחינוכיים לתלמידיו ולציבור הרחב, והוא דן בדרכו של רבי נחמן להוציא בסיפוריו את היהודי מהבית ומהעיריה ואפילו מבית המדרש אל ה'חוץ' - השדה, היער, החלום, העולמות העליונים וכד', כדרך להוציא את האדם ממקומו המצומצם לעולם הרוח שסובב אותו. כמו כן נידונים בספר סיפורי הישועה החסידיים הרבים שמעוררים חיבה והערצה של הציבור לצדיק ולאביו שבשמים, ועוד. לדעת המחבר הסיפור החסידי האותנטי אינו רק כלי להעברת מסרים ורגשות וערכים - אלא מגלם תפיסת עולם וצורת תודעה מיוחדת לתנועת החסידות.

הסיפור של השבת. השבת הציבורית בישראל, מבט לעבר, להווה ולעתיד. דוד ארונובסקי וגדעון ספיר. ראשון לציון, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשפ"ב. 437 עמ'. (info@ybook.co.il)

השבת כידוע היא לא סתם עוד מצוה, אלא אחד מסימני ההיכר של העם היהודי גם כלפי פנים וגם כלפי חוץ. מתקופת ההשכלה והאמנציפציה החלו חלקים מסוימים מעם ישראל לשמור על יהדותם תוך זלזול בשבת ההלכתית, ומאז חידוש ההתיישבות בארץ במאה וחמישים השנים האחרונות ועד עתה שאלת דמותה של השבת הציבורית מהווה נקודת מחלוקת מרכזית בין שומרי המצוות לגווניהם השונים לבין מחללי השבת, כאשר מדי פעם נרעשים הציבור ומנהיגיו על כרסום נוסף ביהדותה של המדינה בעקבות עבודות ציבוריות בשבת או פתיחת בתי עסק נוספים במקומות שונים בארץ, ומצד שני הטענות החוזרות ונשנות על כפייה דתית ורמיסת זכויות הפרט של מחללי השבת לא יורדות מסדר היום. חשוב לציין שגם רבים בציבור המסורתי, שאינו מחויב להלכה, ואפילו מהציבור החילוני, מעוניינים לשמור על סממנים משמעותיים של השבת, והשאלה היא היכן עובר הגבול. למעשה 'בגדול' השבת ניכרת בהחלט ברוב חלקי הארץ - רוב התושבים אינם עובדים בשבת, בתי הספר מכל הסוגים [במגזר היהודי] סגורים, וברוב הארץ גם אין בכלל, או כמעט, תחבורה ציבורית בשבת. אולם הלחצים בנושא הזה כידוע לכולם לא נסתיימו, ואחריתם מי ישרם. הרב ארונובסקי שהוא ספרן וחוקר תורני, בשיתוף עם פרופ' ספיר שהוא מרצה למשפטים וחוקר בענייני חוק ויחסי דת ומדינה, עוסקים

בהרחבה ברקע לנושא השבת הציבורית מהבחינות הדתית והתרבותית והחברתית והחוקית והעובדתית, רקע שבלעדיו קשה לדון באופן רציני בשינויים או בשיפורים בנושא הנפיץ הזה. בתשעה פרקים הם מציגים את טעמי השבת ואופייה, את תולדות שמירת השבת וחילולה, את הסגירה של כבישים מסוימים לתנועת כלי רכב בשבת ואת מצב המסחר והבילוי בשבת ברחבי הארץ, הם משווים בין היחס לשבת בתקופות שונות בעיר תל אביב, דנים אם המדינה מסוגלת בכלל 'לשמור שבת', בודקים אם ועל מה יכולים הדתיים להתפשר בנושא, ומציגים דעות שונות של פוסקים בעניין השבת הציבורית בימינו. שאלה שמרחפת בפרקים שונים בספר היא עד כמה הדאגה לשמירת השבת בארץ צריכה להיות באחריות הרבנים ושומעי לקחם - או שהיא צריכה להיות מתפקדים של הפוליטיקאים ואנשי הציבור הדתיים, שאלה קשה שיש לה השלכות מעשיות רבות. חשוב לציין שהמחברים לא מציעים הצעות משלהם להסדרת המחלוקות בציבור הישראלי, אולם כל מי שיעסוק בנושא השבת בכלל והשבת הציבורית בפרט יוכל למצוא בספר חומר רב ומקיף בכל הסוגיות הקשורות לנושא.

הראי"ה בפרשה. דרשות לפרשיות השבוע ברוחו של מרן הראיה קוק זצ"ל שנתפרסמו באתר 'בית הרב' בשנים תשע"ב-תשפ"א. עורך: הרב יוחנן פריד. ירושלים, בית הרב קוק, תשפ"ב. שלושה כרכים. (beithharavkook@gmail.com)

קובץ מהודר ובו יותר משלוש מאות דרשות על פרשת השבוע על פי רוחו של מרן הרב זצ"ל, שהתפרסמו בעשור האחרון שבוע אחר שבוע באתר של 'בית הרב'. הכותבים מייצגים מגוון רחב מאוד של רבנים וחכמים ואברכים, שניסו להעביר לקוראים בבואה דבבואה של הדברים שהיה דורש תמידים כסדרם מרן הרב זצ"ל שבת בשבתו בסעודה השלישית המפורסמת שהייתה מתקיימת בביתו, בדיוק במקום שבו ממשיך תלמיד תלמידיו הרב יוחנן פריד רב הפעלים להפיץ את תורתו בכתב ובעל פה, ולקרר את עם ישראל לדמות הגדולה ששכנה בזמנו בבית הזה. העורך בחר לפי טעמו ודעתו את המיטב מבין מאות הדרשות שפורסמו באתר, הוסיף להן עריכה קלה ומקורות ופסקאות מתאימות מכתבי הרב, והתוצאה המרגשת והמוצלחת כוללת שני כרכים אלבומיים כסדר פרשות השבוע, וכרך נוסף בשם 'אורות בפרשות' המהווה מעין מבוא למעיינים בספר, ובו דברים על הרב זצ"ל, רשימת הנושאים בשני הכרכים הנ"ל, ציטוטים מדברי מרן הרב לפי סדר הפרשות ועוד. מלאכת מחשבת.

ואני בגולת סיביר. פרקי נדודים: להישין-סיביר-ירושלים. אריה אביב"י. ירושלים, תשפ"א. 289 עמ'. (batbazak@gmail.com)

אריה בן יוסף וביילה יוזוק (מכאן אביב"י) היה בחור צעיר שחי באושר עם משפחתו בעיירה להישין שבבלארוס, כשאמו נושאת בגבורה את אלמנותה. בראשית המלחמה הוא אולץ להתגייס לצבא הפולני ומאוחר יותר 'סופח' לצבא הרוסי הנסוג מפני הגרמנים, ובהמשך הועבר לסיביר, אמנם לא כאסיר אלא כחייל פולני שאינו כשיר לשירות בחזית, אך בתנאים הדומים ביותר לתנאי אסיר, כולל עבודת פרך וחרפת רעב וקור של שישים מעלות מתחת לאפס ומניעת

כל קשר עם חיים יהודיים כלשהם. אולם, כמו אריה אמיתי, הוא לחם על שמירת גופו ועל שמירת רוחו, וה' היה בעזרו. בכל מקום שבו שהה קיים את כל המצוות שיכול היה לקיים, אירגן חיים יהודיים פעילים בכל שעה שזה התאפשר למרות הסיכון הגדול, ושמר על המצפן הרוחני שלו, שהביא אותו מיד אחרי המלחמה למסע ארוך מערבה, עד שבסיעתא דשמיא הצליח להגיע באוניית מעפילים דרך צרפת ארצה, ובה הקים מחדש את חייו בעשר אצבעותיו כשריד יחיד של כל משפחתו, וגידל דור ישרים מבורך. את זכרונותיו ותובנותיו המרגשים פרסם פרקים פרקים בעיתונים וכתבי עת שונים, ועתה הם מתפרסמים שוב בכרך אחד, והם נוגעים ללב.

יחזקאל שם ישראל. על כבוד תלמידי חכמים ובריחה ממחלוקת. הרב דוד אמיתי. בית אל, תשפ"ב. 26 עמ'. (chaimraved@gmail.com)

הרב אמיתי משמש כראש ישיבת 'אבינעם' ביישוב תפוח שבשומרון, שהיא עצמה סניף של ישיבת אלון מורה. חוברת זו מהווה תמלול והרחבה של שיחה שמסר בישיבת 'בני צבי' שבבית אל בשנה שעברה, שבמרכז הצורך של תלמידי הישיבה לעסוק בלימודם ולא להיות שותפים, לא בדיבור ולא במעשה, לוויכוחים ומחלוקות בין תלמידי חכמים וקבוצות שונות בציבור התורני. בשפה עשירה וישירה, 'דוגרית', הוא מוכיח את מנהג בני הישיבות להביע דעה בכל מחלוקת ולחלק ציונים לרבני ישראל, וכן לא ייעשה. הוא פותח את דבריו בדברי 'ספר חסידים' סי' רט ש'לעולם לא יעשו הערלים רעה לישראל אא"כ יעשו ישראל תחילה רעה ביניהם זה לזה, ולא יתבזו תלמידי חכמים אא"כ יבזו זה לזה תחילה". אנחנו התחלנו. אפשר לחלוק, מותר לחלוק, לפעמים אפילו מצוה לחלוק, התורה מלאה מחלוקות, אבל לא כל אחד צריך להיכנס לכל מחלוקת, ומחלוקת לא אמורה להסתיים ב'ולא יכלו דברו לשלום'. צריך להביע דעות בכבוד, צריך לשמור תמיד על כבודם של תלמידי חכמים, והאמת תמיד תמיד צריכה ללכת יד ביד עם השלום. דברי שלום ואמת.

זוגיות ממבט ראשון. איך לבנות זוגיות מאושרת. שלומי פולמן. ירושלים, דברי שיר, תשפ"ב. 222 עמ'. (sf6168@gmail.com)

אינסוף 'מדריכי אושר' נכתבו בכלל, ובשנים האחרונות בפרט, עבור בני זוג שרוצים לשפר את איכות החיים המשותפים שלהם. 'דרך גבר בעלמה' הייתה מאז ומתמיד אחד מפלאי החיים בעולמנו, וכנראה שאין תשובה אחת לשאלה מה צריך לעשות ואיך צריך לנהוג כדי לסלול דרך זו כך שהחיים הזוגיים יהיו דבש, או לפחות קרוב לזה. העיקרון של המחבר, מטפל ותיק בענייני זוגיות, מצוי תחת הכותרת 'אין זוג לא מוצלח, יש זוג לא מודרך'. אולם לא מספיקה ההדרכה המוצלחת, בני הזוג צריכים את הסבלנות ואת הפקחות ואת כוחות הנפש כדי ליישם את ההדרכה הזו בחיי היום-יום השוחקים, וזה לא תמיד פשוט. השינוי בהרגלי החיים, העצמאות הנשית, הצורך במימוש עצמי וההפחתה ברמת המחויבות ההדדית, גרמו בדורנו לקשיים, שאם פעם ניתן היה להתגבר עליהם עם קצת רצון טוב ומוטיבציה - היום הם הופכים למשברים שעלולים לשבור את הזוגיות, גם אם היא לא מתפרקת באופן

רשמי ומעשי. המחבר, יועץ, מאמן, מגשר ומרצה, חתנו ותלמידו של מורנו הרב יעקב אריאל שליט"א, מגיש את תובנותיו במגוון נושאים הקשורים לבניית הקשר הזוגי - השחיקה בזוגיות במהלך השונים, ניהול כעסים, תקשורת זוגית ועוד. הספר מחולק לשני חלקים: ט"ו הפרקים הראשונים עוסקים בעיקרי הדברים - אהבה, מחמאות, מזוג למשפחה, היחס למשפחות המוצא, השחיקה, כלכלה זוגית ועוד, והחלק השני עוסק בהרחבה בעניין יותר ספציפי - השיח הזוגי: תקשורת זוגית, דרך העברת ביקורת, 'מתלונה לבקשה', כיצד לסרב, כיצד לתקן ולסלוח, ובעיקר - איך להקשיב. גם אם הגברים באמת הגיעו ממאדים והנשים באמת הגיעו מנוגה - הם יכולים וצריכים לחיות יחד בשמחה ובטוב לבב ולגדל משפחות גדולות ויפות ושמחות ומאושרות, וספר זה יועיל מאוד למעוניינים בכך להגיע לכך. הספר הוא למעשה שיכתוב של סדנאות שהמחבר העביר במסגרות שונות (לכן כל פרק מסתיים בתיאור עצמי או זוגי), כדי שבני הזוג יוכלו להעביר את הסדנה לעצמם בשיטת 'עשה זאת בעצמך'.

חומשי תורה. סוגיות, מאמרים וזכרונות לעילוי נשמת יהודה דימנטמן הי"ד. עורך: מנחם שילה. חומש, תשפ"ב. 143 עמ'. (nbjoahkv@gmail.com)

הקדוש ר' יהודה דימנטמן הי"ד, אברך שלמד בישיבת חומש שבראשות הרב אלישמע כהן שליט"א, נרצח לפני כמה חודשים ע"י מחבל בדרכו אחרי יום לימודים בישיבת חומש לביתו ביישוב שבי שומרון הסמוך. הארץ רעשה, העניינים בישיבת חומש לא נרגעו עד היום, אבל בזכותם של צדיקים משוגעים-לדבר קול התורה ממשיך לעלות דבר יום ביומו מהיישוב המקסים הזה, שבשיבוש הדעת וברוע לב נהרס כליל בגירוש תשס"ה. בחוברת המכובדת הזו צורפו ארבעה שערים: סיכומי סוגיות בעיון מאת רבני הישיבה ותלמידיה במסכתות שביעית (ירושלמי) ובבא בתרא שנלמדו בשנת תשפ"ב בישיבת חומש, שיעורים בשבא ארץ ישראל שנמסרו בישיבה ע"י רבנים שונים בחודשים האחרונים, דברי תורה ומחשבה בעניין עבודת ה' וחיבת הארץ ומסירות הנפש על חיוק התורה בכלל ובחומש בפרט, ושער זיכרון שמתאר ומבכה את הדמות המיוחדת של יהודה הי"ד, עם קטעים מרגשים מימונו שפותחים צוהר לנפשו הטהורה. הקריאה והלימוד בקונטרס הזה ממלאים את הלב עצב ושמחה חליפות. בוקעים מחוברת זו קולות של שמחת יישוב הארץ במסירות נפש, קולות של תורה שנלמדת ב'אף', קולות של חיים ושל ביטחון בה', וקולות יפים וצלולים של מיטב בנינו ובני ביתם איתם, שאינם מוותרים על האמת והצדק והפצת התורה בכל מרחבי ארצנו גם במחיר כבד של גירוש והצקות והריסות ואף רציחות. 'יה רצון שה' יעמוד על ימינם לסומכם, ושבזכות מסירות נפשם נזכה בקרוב לעמוד בשערי ישיבת חומש הבנויה.

חלב חגי. חידושים ולמדנות בפרשת השבוע. חגי קורץ. פתח תקוה, תשע"ט-תש"פ. שני כרכים. (054-7836865)

הרב חגי הוא בוגר ישיבות שמתגורר היום בפ"ת ומעביר שיעורים במסגרות שונות. שיעור שבועי אחד הוא מעביר בקביעות בענייני הלכה הנובעים מפרשת השבוע, ואת הדברים העלה

על הכתב וסידר וערך, ושני הכרכים יחד כוללים כמעט 600 עמודים ובהם סוגיות הלכתיות הנובעות מהפרשה, שיעור לפרשה. כך הוא עוסק בפרשת בלק בענייני צער בעלי חיים, ובי"ג עמודים הוא מקיף את הנושא ההלכתי מכל צדדיו, מהבירור העתיק אם צעב"ח דאורייתא או דרבנן ועד השאלה הקשה של היתר השימוש בבעלי חיים לצורך האדם - מול מידת החסד שאמורה להגביל זאת באופן מסוים גם ללא הלכות צעב"ח. כל פרק מסתיים בתקציר הדברים, ויש בכך תועלת גדולה.

טוב ראי. ביאורי מרן הראי"ה קוק זצ"ל על סדר פסוקי ספר שמואל. הרב ברוך תאנה. ירושלים, מכון טוב ראי, תשפ"ב. 2 כרכים. (tov.roi780@gmail.com)

חלק ממורי התנ"ך מרגישים שחובתם בכיתה היא ללמד את התלמידים את הפרקים שנמצאים בחומר הלימודים, להבינם את הפשט ולהתעמק איתם מדי פעם בענייני פרשנות ומוסר וערכים והלכה, ואשריהם שהם ממלאים את חובתם כראוי. אולם קיימים מורים לתנ"ך שמתייחסים להוראת המקרא כאילו הם אלו שעומדים בפני התלמידים כשליחיהם של הנביאים מחברי הספרים האלו, והם לא יזוזו משם עד שירגישו שהתלמידים הפנימו את המסרים העמוקים והקדושים שלדעתם ניסו הנביאים להעביר לדור ולדורות. הרב תאנה הוא ללא ספק מהסוג השני. אחרי שמילא את כרסו בתורה בשיבות מרכז הרב והר המור, וכאשר תורת מרן הרב זצ"ל שגורה על לשונו, הוא מלמד את תלמידיו, ועתה מעלה את הדברים על ספר, איך הרב קוק היה לומד את הפרקים האלו, ומה הוא היה אומר לתלמידים כאשר הוא מייצג ברגע זה את נביאי ישראל. בשני כרכים אלו, במהלך כ"ב 'חלקים' הכוללים קס"ה פרקים, מנסה המחבר להאיר את דברי הנביאים באור הראי"ה, מביא בכל פסוק רלוונטי דברים מאת מרן הראי"ה ובנו הרצ"ה שנכתבו על ידיהם או על ידי תלמידיהם, וכך מתבהרים עומקם של דברים במהותם הרוחנית ובסדרי השגחתם האלווקיים, בהתפתחות הנבואה והמלכות ובהתגברות על חולשות וקשיי העם ומנהיגיו, והבנת משמעות כל זה לדורות ובעיקר לדורנו. נוספו גם השלמות והבהרות מאת נשיא ישיבת 'הר המור' הרצ"י טאו שליט"א וכן הקדמות וסיכומים נצרכים, הודגשו סדרי הזמנים ועוד. ה'חלק' האחרון עוסק בהכנות למקדש שבספר דברי הימים - שירת הלויים, מעלת המקדש ובניינו, רוממות השתחויה לה' בהר הבית, ברכת דוד לה' לעיני הקהל, תוכנית בית המקדש ועוד. עבודה נפלאה. והערה אחת: לענ"ד חשוב שהמחברים יקפידו לתת לספר שהם מוציאים לאור שם אחד ברור. לא יתכן שעל השדרה שבגב הספר יהיה שם הספר 'טוב ראי על שמואל', על גבי הכריכה 'טוב ראי על שמואל ביאורי הראיה קוק זצ"ל לדורינו', ובשער הספר 'ביאורי מרן הראי"ה זצ"ל על סדר פסוקי שמואל' (בלי 'טוב ראי' כלל). לא רק את הביבליוגרפים זה מבבל...

למדני חוקיך. בירורי הלכה. חלק שני. דניאל אלקלעי. [ירושלים] תשפ"ב. 432 עמ'. [0586-099314]

לפני כחמש שנים, ב'המעין' גיל' 223 (תשרי תשע"ח, עמ' 113) כתבתי כמה מילים על

החלק הראשון של הספר 'למדני חוקיך', שבו נאספו כמה עשרות מאמרי הלכה, בעיקר על ענייני או"ח, מאת הבחור הלמדן דניאל אלקלעי, בן היישוב נריה ומלומדי ישיבת 'מרכז הרב'. אחרי היסוסים ולבטים המתוארים בהקדמה הוא החליט לאחרונה להוציא לאור כרך נוסף שעוסק בעיקר בשאלות מעשיות בענייני תפילה וברכות, כמו למשל אם מותר 'לשחק' עם הציציות תוך כדי דיבור או מחשבה כפי שרבים עושים - או שיש בכך זלזול בחפץ מצוה [ובהערה ארוכה מברר המחבר האם תשובת רמב"ם מסוימת קדמה לכתיבת משנה תורה - או שהיא דעתו האחרונה של אדונו הרמב"ם], למי 'שייך' החצי-קדיש שנאמר אחר קריאת התורה, האם גם על יין אדום בהיר נאמר שהוא עדיף לברכה ולמצוה מין לבן, ועוד. בסוף הספר נוספו כמה הערות של הרב החשוב עלום-השם בעל 'אורחותיך למדני'. יעלה רבי דניאל מעלה מעלה.

לקראת מקדש. עיונים בהלכות הנוגעות לחידוש עבודת המקדש והקרבתו. הראל דביר. נריה, תשפ"ב. תקיד עמ'. (hareldvir21@gmail.com)

הרב הראל דביר כותב ומלמד ועורך ומחבר באיכות ובכמות נדירים. שני ספרים הוציא לאור בחורף תשפ"ב - הראשון הוא מהדורה חדשה ומתוקנת של חיבור בן 600 עמודים בשם 'פסח לה' (מהדורה ראשונה יצאה לאור לפני שנה) ובו כ"א סימנים העוסקים בכל ענייני קרבן הפסח ויישום הקרבתו בימינו. הוא פותח בשאלה העתיקה על עצם האפשרות להקריב קרבן פסח לפני בניית בית המקדש, ומגיע עד לדיני הסיבה באכילת קרבן פסח ודיני פסח שני. מדובר במחקר תורני למדני עמוק ומסודר ומפורט, מרשים ביותר, מלא וגדוש בידע. פרק י' עוסק בנושא שיהיה מעשי ביותר: שימוש באמצעים תרופתיים לצורך טהרת נשים לקרבן פסח. הרב המחבר מעלה אפשרות שתהיה חובה לנשים שצפויות לא להיות טהורות בערב פסח להשתמש באמצעים האלו כדי להיטהר ולא להיפטר מאכילת הקרבן, שהרי לא מדובר בפטור מצד הדין אלא מחמת אונס, וחייבים למנוע אותו 'אונס' כאשר זה אפשרי. הספר מסתיים במפתח נושאים מורחב (בתוספת לתוכן המאוד מפורט) וברשימת החיבורים על מסכת פסחים וקרבן פסח, ובהערות חשובות של הגר"א נבנצל שליט"א שעבר על כל הספר ושיבח אותו מאוד. הכרך השני, החדש, 'לקראת מקדש', ממשיך את העיסוק במקדש ובקודשיו מעבר לקרבן הפסח - עשרים פרקים שהראשון שבהם עוסק בזמן המתאים לחידוש עבודת הקרבתו, בשאלה הטכנית-גיאוגרפית האם המקדש חייב אכן להיות המבנה הגבוה ביותר בירושלים (והשלכות שאלה זו על בניית בתי כנסת בימינו, ראה גם לעיל עמ' 126 מאמר בנושא הזה), השיטות השונות בעניין קדושת גגות ועליות בירושלים ובעזרה, ומשם המחבר עובר לדיני השתחויה בהר הבית, דיני צרעת בזמן הזה וקדושת כהני החזקה של ימינו, הטענות בעד ונגד הקרבת קרבנות בזמן הזה ועוד ועוד, ובסוף שוב מפתח מפורט ורשימת החיבורים העוסקים בענייני חידוש העבודה בזמן הזה. הספר מסודר ומוסבר ומובאים מקורות רבים לכל פרט גדול וקטן, תועלת גדולה מאוד לכל העוסקים בנושא.

מאמר מרדכי. הלכות סת"ם חלק ראשון. הרב מרדכי אליהו. עורך ראשי: הרב יוסף אליהו. ירושלים, מכון דרכי הוראה, תשפ"ב. תל עמ'. (mamrmordechai@gmail.com)

כרך ראשון מתוך שלושה שבו מלוקטים הוראותיו והדרכתיו של מורנו הראשון¹ רבי מרדכי אליהו זצ"ל בענייני סת"ם וכל המסתעף הלכה למעשה. רבנו רמ"א זצ"ל כדרכו בכל ההלכות המעשיות למד את הדברים מיסודם אצל בעלי המלאכה המומחים בתחום, וכך ידע והכיר את כל סוגי העור והקלף והדיו ודרכי ייצורם, ובנוסף לשליטתו המלאה בכל דברי חז"ל והראשונים והאחרונים וכוח הכרעתו החד והברור היה מן הרמ"א בחייו לתל תלפיות למבקשי הלכה בכלל ולמבררי ספיקות בענייני סת"ם בפרט. לא זכינו שרמ"א זצ"ל יחבר בעצמו חיבור בנושא זה, אבל חברי מכון 'דרכי הלכה' בראשות בנו הרב יוסף שליט"א ליקטו את פסקיו ותשובותיו שנמסרו בכתב ובעל פה וסדרו אותם בסדר נכון עם מקורות וביאורים, כאשר חלק ראשון זה כולל י"ד פרקים ובהם דיני הסופר והקלף והשרטוט והקולמוס והדיו והכתיבה לשמה והכתיבה מתוך הכתב, והלכות מוקף גוויל וחך תוכות ותגין ופרשות פתוחות וסתומות והגהת סת"ם, ודיני הגידין ורצועות התפילין, עם מפתח מפורט בסוף הספר, וישר כוחם.

מְדַבֵּר. אסופת מאמרים על מסכת שבת מבית ישיבת ההסדר 'ברכת משה'. מעלה אדומים, מעליות, תשפ"ב. 2 כרכים. (office@ybm.org.il)

שנת תשפ"א הייתה שנת הקורונה גם בישיבת מעלה אדומים, ולמרות הכל השתדלו הר"מים והתלמידים, עם כל ההגבלות, לחזק את הלימוד בישיבה ככל יכולתם. תוצאות מאמץ זה הם שני כרכים הכוללים כ-750 עמודים של חידושים וסיכומים וביאורי הלכה סביב מסכת שבת שנלמדה בישיבה, מאת ראשי הישיבה שליט"א, הר"מים, האברכים והתלמידים, בכמה מדורים: מלאכות שבת, עיונים כלליים, צביון השבת, מלאכת מחשבת, ומאמרים בענייני מחשבה ותנ"ך. ראש הישיבה הרב שילת מברר במאמרו את יסודו של מנהג קדמון שנהג בקהילת אלג'יר להביא את הילד בפעם הראשונה לבית הכנסת בשבת עם נר דולק בידו, בלי לחשוש לא לאיסור מוקצה ולא לחששות אחרים, מנהג שרבים מהאחרונים דחו אותו בשתי ידיים, ובא הרב שילת ומראה שיש למנהג זה בסיס בהלכה. ראש הישיבה הרב סבתו עוסק בשיטת הרמב"ם במלאכות שנעשות בתהליך הכולל כמה שלבים שכל הרב נחשב למלאכה שלמה, והוא מוכיח את שיטתו מכמה מקומות. כשישים מאמרים בשני הכרכים האלו, והם מביאים לפני המעיין את מיטב הלמדנות וכוח היצירה של עמלי התורה בישיבת 'ברכת משה' במעלה אדומים.

מדריך הלכתי ומעשי לקראת לידה. עודד מילר. בית אל, קרית הישיבה, תשפ"א. 50 עמ'. (odedm49@gmail.com)

זוהי מהדורה נוספת של החוברת המועילה הזאת מאת הרב עודד מילר, מלמדני ישיבת בית אל שמשמש עתה כר"מ בישיבה לצעירים 'בני צבי', שנכתבה בהדרכת הרב יאיר וסרטייל,

מרבני ישיבת בית אל. החוברת עוסקת בכל הנקודות ההלכתיות הקשורות להריון וללידה, והיא מהווה המשך והשלמה להדרכה שקיבל הזוג הצעיר לקראת הנישואין. היא מתחילה באיבחון ההריון ובתיאור מהלכו וסימומו, כולל הסברים מקיפים ובהירים וטיפים רפואיים והלכתיים. חלק שני עוסק בנסיעה ובהגעה אל בית החולים - האם להעדיף רכב פרטי או אמבולנס, דגשים בענייני נסיעה בשבת, בחירת בית חולים, הצטרפות מלווה בשבת, כניסת בעל שהוא כהן לבית החולים עם אשתו היולדת ועוד. החלק השלישי עוסק בלידה עצמה - היחס לכאב ואפשרויות הטיפול בו, השאלה הקריטית - מתי הבעל והאשה נאסרים זה על זה, נוכחות הבעל בחדר הלידה, תרומת דם-טבורי, דגשים בענייני לידה בשבת ועוד. החלק הרביעי עוסק בהבהרת עניינים הקשורים לתקופה שאחר הלידה - שבת, הנקה, ברית מילה, ברכת הגומל ועוד. פרק חשוב מאוד עוסק בתופעת הדיכאון לאחר לידה, שלא כולם מכירים בקיומה ולא תמיד שמים לב להופעתה. החלק החמישי עוסק בדיני הצומות לילדת ולמניקה, ובהמשך פרק שלם עוסק ביחס הראוי מצד בני הזוג המאושרים אל חבריהם ומקורביהם הרווקים ומאותגרי הפריון. הדברים כתובים בשפה ברורה ובלשון פשוטה, ומשאירים לעיתים קרובות מרווח שבני הזוג צריכים להחליט בעצמם היכן הם נמצאים בו. חוברת אחרת עוסקת באופן דומה בכשרות המטבח הביתי, וכל הטרחה הזו לא באה אלא כדי לסייע לזוגות הצעירים לבנות את ביתם על יסודות ההלכה וההנהגה הראויה. ישר כוחו של ראש ישיבת בית אל ומוסדותיה הרב זלמן ברוך מלמד שליט"א, שגם מפעל זה הוא מפירותיו של האילן שהוא נטע לפני ארבעים וכמה שנים. עוד ינוב בשיבה.

מוריה. קובץ תורני. שנה לח אד"ר תשפ"ב גליון ז-ט (תנא-תנג). העורך: הרב אריה בוקסבוים. ירושלים, מכון ירושלים, תשפ"ב. ש עמ'. (office@machon-y.com)

גיליון מלא וגדוש בלמעלה משישים מאמרים והערות ותגובות, מגדולי ישראל מתקופת הגאונים ועד צורבי ימינו. בחלק הראשון של הגיליון מדפיס הרב ד"ר יהודה צבי שטמפר רב הפעלים קטעים חדשים מתשובות רה"ג שנמצאו בגניזה, כחלק מפעילותו ב'מפעל תשובות הגאונים' של מכון ירושלים, ובהמשך מובאים קטעים חדשים של ספר התרומה מתוך כתבי יד מתוך המהדורה החדשה שיוצאת לאור גם היא ע"י מכון ירושלים, חידושים על מסכת מגילה ועוד מתוך ספר בכת"י של ר"א דאנציג בעל 'חיי אדם', חידושים מכת"י של ר"ש גאנצפריד בעל קיצור שו"ע - הוספות על חידושי על מסכת חולין, הקדמת ספר על המסורה שנתר בכת"י מאת רבי זליגמן בער מהדיר הסידור הידוע 'עבודת ישראל', חידושים מאת רי"ש סיניגאליה בעל 'שבת של מי', ר"י מאיר משטראסבורג בעל שו"ת 'אמת ליעקב' יד ימינו של רי"ד זינצהיים בראשות ה'סנהדרין' שהקים נפוליאון, ר"ע הילדסהיימר מברלין, ר"ד פרידמן מקרלין, רש"ד כהנא 'מתיר העגונות' מוורשה-ירושלים, רבי רפאל גרוזובסקי ראש ישיבת תורה ודעת בניו יורק, הרב שך, רי"ד סולוביצ'יק ראש ישיבת בריסק בירושלים, הרב ווזנר, רבי ישראל גרוסמן, ר"ע יוסף, רבי דן אונגרשר ראש ישיבת 'בית מדרש עליון' והר"א גנחובסקי, כולם זצ"ל, ועוד חידושים וביאורים ומאמרים מאת ראשי ישיבות וכוללים, דיינים ורבנים ותלמידי חכמים ואברכים שליט"א ממש בכל חלקי התורה. רק על קצה המזלג:

מאמר חשוב מאוד בעניין הקולא המקובלת לעשות הפס"ט מוקדם ורק אחרי זמן מה להניח מוך דחוק עד הלילה - מה שאינו נכון להלכה, מאמר קצר של הרא"ז וייס הדוחה בשתי ידיים את הכרעת בית הדין בת"א שניתנה לפני חודשים אחדים להתיר אשה מסורבת גט ע"י הפקעת קידושין עקב בעיות נפשיות של הבעל רק על פי דברי האשה ובלי לבדוק אותו אישית, פסקים של החזו"א זצ"ל ורש"י קנייבסקי זצ"ל בעניין פורים בשכונות ירושלים ודין 'לא תתגודדו', קונטרס גדול המעורר על בעיות קשות בחלק מדרכי הקבורה הרווייה כגון 'אמבטיות' הקבורה החדשות, ותגובה המגינה על הפסק של הגר"ע יוסף זצ"ל שהתיר לסמוך על היתר המכירה מפני מאמר בגיליון הקודם שניסה לערער עליו. והערה אחת קטנה, אחר בקשת המחילה מידידי העורכים החשובים של 'מוריה' וראשי מכון ירושלים: גיליון זה נרשם כגיליון ז-ט של שנת תשפ"ב, וכגיליון תנא-תנג בסדר רץ מאז נוסד 'מוריה'. לשם מה? אני הקטן מציע שוב לשקול להפסיק עם המניין הכפול והמשולש של כל גיליון, וזכר לימים קדמונים שבו היה יוצא לאור גיליון חדש של 'מוריה' כל חודש או כל חודשיים. אין שום תועלת בכך, וזה רק מטריח את הרושמים ואת המחפשים, וגורם בלבול ולא הבנות. על מנהג זה לענ"ד לעבור מן העולם, ולא רק בכתב העת 'מוריה'...

מידות הראי"ה. עם ביאור מאת הרב זאב סולטנוביץ'. ברכה, מכון הרב ברכה, תשפ"ב. 371+ עמ'. (sefer@yhb.org.il)

הספר הקטן 'מידות הראי"ה' שקיבץ וערך רבנו הרצי"ה מתוך כתבי אביו הראי"ה, ויצא לאור לראשונה בשנת תשל"א, הוא מועט המחזיק את המרובה, ומהווה פתח לתורת המידות שעליהן מתקיים העולם, מ'אהבה' ו'אמונה' ועד 'תוכחה' ו'תיקון'. הספר הוא 'אחיו הבוגר' של הספר הידוע יותר 'מוסר אביך' שיצא לאור יותר מעשרים שנה לפניו, אך 'מוסר אביך' נכתב בצעירותו של מרן הרב זצ"ל וכאשר עוד שהה בחו"ל, וב'מידות הראי"ה' יש תרתי לטיבותא - הדברים נכתבו כאשר הרב קוק כבר היה תלמיד חכם בוגר, וכאשר הוא חי בארץ הקודש. הרב סולטנוביץ', תלמיד חכם נקי דעת מוותיקי ישיבת מרכז הרב, למד בין שאר עיסוקיו במהלך השנים תשע"ב-תשע"ד עם תלמידים מקשיבים מיישיבת 'הר ברכה' את הספר החשוב הזה, ודבריו תומללו ונערכו בהקפדה ובפדנטיות וסודרו כביאור מעמיק לדברי הרב הקצרים, ויש בהם תועלת רבה. כך למשל בעמ' 5, כחלק מההסבר לדברי מרן הרב זצ"ל ש'אהבה צריכה להיות מלאה בלב לכל', מזכיר הרב זאב שהרצי"ה היה משבח את דבריה של ראש הממשלה גולדה מאיר ש'לעולם לא נוכל לסלוח לערבים על שאילצו את בנינו ללמוד להרוג'. ולא שיש איזושהי בעיה מוסרית להרוג את האויב כאשר צריך להילחם בו, אך האידיאל הוא אהבה לכל נוצר, ויש להכיל את המורכבות בין לכתחילה לבין דיעבד. בפסקה האחרונה בספר, בפרק 'תיקון', קובע הראי"ה ש'מה שהאדם יכול לתקן - טוב הוא שיחשוב בזה ואל יתירשל מתיקונו, ומה שאין בידו לתקן על יתעסק בו תדיר'. הרב סולטנוביץ' מסביר שיש כאן גם רף תחתון וגם רף עליון - מצד אחד אסור להזניח דברים קטנים שאפשר לתקן מפני דברים גדולים שמחכים בתורם לתיקונם, ומצד שני בפעולות המעשיות האדם צריך לדעת את גבולותיו, ולא להיכנס ליאוש כאשר אין בידו לתקן הכל. ובלשונו: 'חשוב שלא

לשקוע בהזיות ודמיונות כזב על חלומות שאין כל אפשרות לקדם, אלא להביט במציאות בעין פקוחה ולתקן כמה שאפשר לתקן באופן ריאלי, גם תיקון שנראה שאין בו משמעות רבה. לכל יש משמעות, גם אם לא גלויה, וכל התיקונים הפרטיים במידות ובנפש יצטרפו יחד לגאולה שלמה'. שנחיה ונראה ונזכה.

מעשה הקלף. בירור בעניין הקלף והדוכסוסטוס. מכון מעשה הקלף, תשפ"ב. 118 עמ'. (maasehaklaf@gmail.com)

עם ישראל מקיים את תורת ישראל על פי מסורת שנמשכת אלפי שנים. 'עץ חיים' היא למחזיקים בה'. אולם לכל כלל יש יוצאים מן הכלל, ולגבי כמה מצוות התעוררו במשך הדורות ספיקות אם דרך קיומן המקובלת מתאימה להלכה המקורית. כך למשל לגבי סדר הפרשות בתפילין - מה שנקרא היום 'תפילין דר"ת', שרבים מניחים אותן בנוסף לתפילין ה'רגילות', הן תפילין שסדר הפרשות בהן שונה מה'רגיל', והרי סדר כתיבת והנחת הפרשות בתפילין מעכב ואולי דווקא הדעה השנייה נכונה להלכה; וכך גם התכלת בציצית למשל, שהמסורת לגביה אבדה במשך הדורות וחודשה רק בדורנו ועדיין נמצאת במרכזם של חילוקי דעות, וקיימות דוגמאות נוספות. אולם רק מעט יודעים שעוד נושא כזה מתדפק על פתחינו, והוא כשרות הקלף שעליו כותבים את פרשיות התפילין והמזוזות ואת ספרי התורה. לא כאן המקום להאריך בכך, אומר רק שכבר מאות שנים מעבדים בדרך כלל ברוב קהילות ישראל את העור שמפשיטים מהבהמות ממנו מכינים את הקלף בעזרת השרייתו בסיד וחומרים חריפים אחרים, כאשר בימי חז"ל נהגו להשתמש לשם כך דווקא בעפצים, שהם מין גושים קטנים הגדלים על גבי עצים ממינים שונים כתוצאה של הפרשות חרקים שחיים כטפילים על אותו עץ. מעפצים אלו, בעיקר אלו שגדלים על עצי אלון, מפיקים חומר שנקרא טאנין, שהוא בעל תפקיד משמעותי בעיבוד עור ובהכנת דיו. אלא שצורת העיבוד בסיד גרמה לשינוי בדרך הכנת הקלף ובעקבותיו למחלוקות קשות לגבי זיהוי חלקי הקלף השונים והתאמתם למצוה שאותה מקיימים איתם, ואכמ"ל. לפני כמה שנים כתב חתני הרב בן ציון אוריאל שליט"א מבית אל מאמר ב'המעין' בנושא ('הקלף מסיני' - בירור זהות הקלף העדיף לסת"ם בימינו', גיל' 224 [נח, ב; טבת תשע"ח] עמ' 51 ואילך) שביקש לעשות מהפכה שלמה בעולם הסת"ם בעקבות מחקריו על זיהוי חלקי הקלף וצורת העיבוד ה'נכונה', וגם תלמידי חכמים נוספים עסקו ועוסקים בנושא וכתבו עליו ספרים וקונטרסים שונים. עתה בא תלמיד חכם עלום-שם והוציא לאור קונטרס מקיף ומאיר עיניים, עם הסברים הלכתיים ומציאותיים וצילומים ותרשימים, בו הוא מציג לפני כל מעיין את הדברים כהווייתם, כאשר הוא מתבסס בין השאר על המאמר הנ"ל ב'המעין'. לפי הדברים האלו יתכן שקיימת בעיה אמיתית בתפילין של רוב עם ישראל, ועל פי חלק מהדעות הן פשוט אינן כשרות! אמנם הפרשה הזו לא מצאה מסילות בלבבם של גדולי הדור, הנושא לא 'המריא' עדיין, ולא נראה כרגע באופן שהולכת להתארגן החלפה המונית של פרשיות התפילין באלו שנכתבו על חלקו ה'נכון' של קלף מעובד עפצים דווקא... ימים יגידו אם חוברת מרשימה זו תעשה מה שלא עשו ספרים ומאמרים אחרים - מהפכה בתחום עיבוד הקלף לסת"ם בדורנו.

ניצני צבי. לפרשות השבוע. לקט מאמרים שנכתבו באתר קטיף.נט. צבי זאב שורץ.
ניצן, תשפ"א. 310 עמ'. (zvibb50@gmail.com)

הרב צבי שורץ נר"ו היה מדמויות ההוד של גוש קטיף, מאלו שגרמו לגוש להיות מה שהוא היה - אי של חסד ותורה ויישוב הארץ ואחדות ישראל ואמונה תמימה בשלמות שאין דומה לה. גם אחרי הגירוש והחורבן לא נפל ליבו, והוא ממשיך ללמוד וללמד ולשמור ולעשות. במשך השנים בגוש וגם אחרי הגירוש כתב הרב שורץ בין השאר דברים לפרשות השבוע, ועתה החליט לאוספם לכרך מודפס לתועלת הרבים. הרוח הטהורה של גוש קטיף במיטבו עולה מן הדברים, האמונה השלמה שלא נשרטה גם לאחר הקשיים והאכזבות והכאב והצער על הבניין הגדול שטבע בים השנאה והכסילות של חלק ממנהיגי ישראל, בוקעים מכל עמוד בספר. בדבריו על פרשת דברים הוא מנגיד בין הר חרמון, שגובהו המרשים גרם לו להיות להר של עבודה זרה, להר המוריה שהוא גבוה פחות מההרים הסובבים אותו, ודווקא הוא נבחר להיות הר ה', שלעתיד לבוא יהיה נישא מכל ההרים...

נתיבות השבת. יסודות הלכות שבת בדרך שו"ת וסיפורים. אברהם יעקב גולדמינץ.
ירושלים, תשפ"ב. 191 עמ'. (054-8469655)

ידידי הרב אבי גולדמינץ, אברך ותיק בישיבת מיר בירושלים, ת"ח רב פעלים - כותב ומהדיר ועורך ומלמד ומחנך, חיבר כבר ספרים רבים, ובהם את סידרת החוברות 'לקראת שבת' ו'אסוקי הלכתא' שמטרתן להנגיש את ההלכה, בעיקר הלכות שבת החמורות, ללומדים מסוגים שונים וברמות שונות. חוברות-הכיס 'נתיבות שבת' ששייכות לאותה סדרה מעלות שאלות הלכתיות ומצבי ספק ומציגות את הפתרונות ההלכתיים על פי המקורות ועל פי פוסקי דורנו, דרך מעולה לעורר את הלומדים מצד אחד, ולגרום להם להפנים ולזכור את התשובות מצד שני. חוברת זו על הסימנים שטז-שכב 'הטריחה' את המחבר למצוא ולהמציא מעשים ואירועים וסיפורים שבמרכזם שאלה הלכתית, כמו למשל אם מותר לסגור חלון מפני נחיל זבובים שמסתער על הבית, כשבעקבות הסגירה הזבובים שכבר הספיקו להיכנס יכלאו בבית, האין כאן איסור צד? האם גננת שקנתה ציפורנים לשם עשיית 'צירות' עם הקטנים יכולה לקחת מהם בשבת לצורך עצמה או שהם הוקצו לצורך יצירה שאסורה בשבת. כאן דווקא המחבר נוטה לקולא, עיי"ש. מדי פעם נוספים במסגרת דברי אגדה ומחשבה ואף פרטים מעניינים, והדברים קולחים ובהירים.

סודות השפה העברית. דן וינוקור. ישראל, תשפ"א. 825 עמ'. (byehudi@gmail.com)

המחבר, זמר ויוצר שכבר עשרות שנים לומד ומלמד תורה וקבלה וחסידות, מביע את אהבתו ללשון הקודש על פני פרקים רבים שבהם התבוננות רוחנית בשפה, המבוססת על כתבי מקובלים ועל ידיעותיו והבנותיו של המחבר, בלשון קלה ובסגנון שווה לכל נפש. בספר חמישה חלקים העוסקים ביסודות החוכמה הפנימית שבלשון הקודש, והוא מאיר את שורשי השפה העברית, וגם עוסק בשיכולי אותיות ובצירופי אותיות ובגיטריות ועוד, כאשר החלק האחרון עוסק בקשר בין השפה ותחייתה לבין קיבוץ הגלויות ואחרית הימים. יש ביצירה זו

כמות עצומה של חומר תורני וקבלי שאין לי את הכלים להביע עליו דעה, אך פרושה עליו אווירה של שמחת התורה ושל אהבת ה', עמו ולשונו, ובעז"ה תהיה למעיניים בו תועלת רבה.

ספר הרפואות של אסף הרופא. המאמר על תכונות המזונות. זהר עמר. קרית אנו, מכון מש"ה, תשפ"ב. 356 עמ'. (amarzoh@gmail.com)

המרכז הרפואי ע"ש יצחק שמיר ז"ל שבשפלה ידוע הרבה יותר בשמו הוותיק 'בית החולים אסף הרופא'. נדמה לי שאצל רוב ככל אזורי הארץ, כולל ידעי הספר שביניהם, זו ההיכרות היחידה שיש להם עם אותו רופא ששמו אסף. אך האמת היא שחוץ מהעובדה שכנראה הוא כתב את הבסיס של ספר הרפואות היהודי העתיק ביותר, שעשרות כתבי יד ממנו - שלמים או חלקיים - קיימים בספריות העולם, גם המומחים לא יודעים עליו הרבה, עד כדי כך שיש המעלים ספק אם השם 'אסף' אינו אלא שם ספרותי לעורך וירטואלי של אוסף הדרכות רפואיות שלמעשה חובר ונלקט ע"י אנשים שונים בזמנים שונים. פרופ' עמר מקיף כדרכו את כל הנושא מקצה לקצה, ואוסף את כל המקורות היהודיים והמחקריים העוסקים בספר הזה, שקטעים ממנו החלו לצאת לאור רק לפני פחות ממאתיים שנה ומעולם לא יצאה לאור מהדורה שלמה ומתוקנת שלו. מסקנתו היא שהבסיס של החיבור הזה נכתב לקראת סוף תקופת הגאונים, אולם זהו חיבור 'מתפתח' - בכל דור היו חכמים שהוסיפו וגרעו וערכו ותיקנו את החיבור, וזה מסביר את ההבדלים הגדולים בנוסח החיבור בין כתבי היד השונים. החיבור נכתב בעברית והוא היה מיועד לקורא העברי, אך הוא מכיל ביטויים רבים ביוונית וארמית ומעט בערבית ופרסית. מקומו של 'אסף' היה כנראה במזרח ביזנטיון או בצפון מערב פרס, ובכל אופן בגבול שבין האימפריות הביזנטית והפרסית, ולכן ניכרת בספר ההשפעה התרבותית והמדעית המשמעותית של שתי התרבויות האלו. מביזנטיון הגיע הספר לאיטליה (ראשוני מצטטיו הידועים הם רבי שבתי דונולו בספר הרפואות שלו ורבי נתן ב"ר יחיאל מרומי בספר הערוך), ומשם הוא נודע בקהילות ישראל באירופה, והוא מצוטט ע"י רש"י ובעלי התוספות וחכמי פורבנס וספרד. אחרי המבואות המקיפים של המהדיר על המחבר ועל החיבור נמצא עיקרו של הספר - 'המאמר על תכונות המזונות' שהוא חלק אחד מתוך ספר הרפואות של אסף, בתוספת ביאורים והסברים נרחבים מאת העורך, ובסופו נספחים רבים וחשובים, בהם נוסח הספר כולו ללא הסברים ע"פ כת"י מינכן, זיהוי צמחי המקרא וחז"ל המוזכרים בספר והמונחים המיוחדים והזרים שבו, ועוד. עוד 'צירת מופת מבית מדרשו של ידידי פרופ' זהר עמר נר"ו.

ספר מצוות גדול. רבי משה מקוצי. מהדורת הסמ"ג השלם. עשה כרך ראשון. מהדורה בתרא ומהדורה קמא על פי כתבי יד קדומים, עם פירושי ראשונים ואחרונים מכתבי יד ומדפוסים ראשונים, בתוספת מקורות, ביאורים, ציונים, ילקוט שינויי נוסחאות ונספחים. שעלבים, מכון שלמה אומן, תשפ"ב. תתקצו עמ'. (wso@shaalvim.co.il)

בשעה טובה ומוצלחת, לאחר השתהות ארוכה הרבה יותר מהמתוכנן, יוצא לאור ב"ה כלול בהדרו כרך נוסף במפעל 'הסמ"ג השלם' של מכון שלמה אומן, והוא החלק הראשון של

העשין (א-פא). לפני חודשים מספר יצא לאור הכרך הראשון של הלאוין (א-קכו) במהדורה מחודשת ומתוקנת (עי' עליו בגיליון הקודם עמ' 131), ובמקביל האברכים והחוקרים של 'מכון שלמה אומן' ממשיכים בימים אלו להכין את הכרכים הבאים של סידרת הסמ"ג השלם עם ביאוריהם של רבי אייזיק שטיין ורבי זלקלה זק והמהרש"ל כשהם מוגהים על פי כתבי יד ודפוסים ישנים, ומערכת הערות על הדף בה מצויינים מקורות הסמ"ג וחיידושו והדיונים שנידונו במהלך הדורות על דבריו ונוסח מהדורה קמא כנ"ל. בסוף הכרך נמצא 'ליקוט המפרשים' ובו ליקוט מספרים ומכתבי יד על פי סדר דפי הסמ"ג השלם. לתועלת המעיינים גם הוספנו בגיליון העמודים כותרות-צד שמתארות במילים בודדות את תוכן הפסיקה שלצידן, מה שחשוב בעיקר במצוות הארוכות, וכן ציונים לדפי דפוס ונציה, שעד לדורנו סימנו הלומדים בדרך כלל בעזרתם את מיקומם של העניינים בספרי הסמ"ג. אחד החידושים העיקריים במהדורת 'הסמ"ג השלם' הוא הגילוי שחילופי הנוסחאות הרבים של הסמ"ג שנמצאים בכתבי היד השונים לא מבטאים רק שינויי נוסחאות 'רגילים' שנובעים מטעויות מעתיקים ומהוספות בגיליונות שנכנסו לתוך גוף הספר וכד', כמקובל בכל ספרי הקדמונים, אלא שרבים מהם הם תוצאה של עריכה חדשה שערך רבנו משה מקוצי מחבר הסמ"ג את ספרו, שגרמה לכך שהנוסח של מהדורה בתרא של הסמ"ג שונה באינסוף מקרים, באופן מכוון ושיטתי, מנוסח מהדורה קמא. אולם בכתבי היד המאוחרים ובדפוסים התערבו הנוסחים השונים, ומהדורה זו מחזירה עטרה ליושנה, ומציגה בגוף הספר את מהדורה בתרא כפי שיצאה מתחת יד המחבר אחרי תיקוניו והוספותיו, והנוסח שהיה במהדורה קמא נמצא בהערות בשולי הדף, בתוספת הסבר לסיבה שגרמה לרבנו המחבר לעשות את השינוי הזה. כפי שנהג רש"י בפירושו, וכפי שעשו חבריו חכמי צרפת בספריהם, שיבץ גם רבנו ר' משה מקוצי מילים בצרפתית כאשר רצה להסביר ללומדי ספרו את כוונתו, בעיקר כאשר היה מדובר בשמות של חפצים ועצים וצמחים ותבשילים ובעלי חיים וכד'. בכרך הראשון של הסמ"ג זכיתי שאבי מורי היקר ד"ר משה קטן ז"ל, מחבר 'אוצר לעזי רש"י' על התנ"ך והתלמוד, הואיל לבאר גם את לעזי הסמ"ג, אך לא זכיתי שהוא ישלם את המלאכה בכרכים הבאים. אך הנה מצאתי עזר כנגדי את פרופ' סריל אסלנוב, אחד המומחים הגדולים בדורנו במחקר שפות אירופה העתיקות, והוא הסכים בחפץ לב לזהות את לעזי הסמ"ג ולתרגמם מצרפתית עתיקה ללשון הקודש. אנו מתכננים ומקווים שמהדורת 'הסמ"ג השלם' תכלול בסופו של דבר שישה כרכים, שלושה של הלאוין ושלושה של העשין, ושזו תהיה מהדורת הדגל של הסמ"ג לאורך ימים ושנים.

פילון האלכסנדרוני. ביוגרפיה אינטלקטואלית. מארן ניהוף. ירושלים, מאגנס, תשפ"ב. טו+373 עמ'. (02-6586659)

על חייו של פילון לא ידוע הרבה, ובקושי ניתן לדלות פרטים אוטוביוגרפיים מכתביו הרבים, שכולם נכתבו ביוונית. ידוע שהוא נולד באלכסנדריה, שהייתה בזמנו המרכז התרבותי-יווני הגדול והחשוב ביותר במזרח התיכון, למשפחה יהודית מבוססת ועשירה, בערך תשעים שנה לפני חורבן הבית השני (סביב שנת 20 לפני הספירה). בצעירותו למד

לימודי יהדות ספוגים בתרבות יוונית (כנראה שאף לא ידע עברית - כל ציטוטיו מהתנ"ך מתאימים לנוסח תרגום השבעים היווני!), זכה לעלות לרגל פעם אחת בחייו, ונפטר בערך עשרים שנה לפני חורבן (סביב שנת 50 לספירה). עיקר פרסומו נבע מתפקידו כמנהיג הקהילה הגדולה של אלכסנדריה, כפילוסוף ופרשן אלגורי של המקרא, וכראש המשלחת שהפליגה לרומא כדי לפגוש את הקיסר אחרי הפוגרום שעשו השכנים הגויים בקהילת אלכסנדריה בשנת ג'א"תשצ"ח (38 לספירה). בשיחות שהיו לו עם הקיסר גאיוס קליגולה הוא הצליח לשכנע אותו להגן על יהודי אלכסנדריה, ובאותה הזדמנות ניסה גם לבטל את גזירתו להעמיד פסל עם דמותו בבית המקדש בירושלים. הבעיה הזו נפתרה כאשר גאיוס נרצח כשפילון עוד שהה ברומא, והקיסר החדש קלאודיוס היה הרבה יותר נוח ליהודים ממנו. המחברת, פרופסור לפילוסופיה והיסטוריה באוניברסיטה העברית, מציגה את חיבורי פילון שנדפסו ושעדיין בכתבי יד ואת שיטתו הפרשנית והפילוסופית, ומראה שחלק גדול מספריו היה מיועד ללמד סנגוריה על היהדות מול האנטישמיות הארסית ששררה אז בעולם הרומאי-הללי. היא מוכיחה שכמה מנקודות המבט של פילון על היהדות כפי שהוא הבין אותה מתאימות לדעות שהיו מקובלות בנצרות הקדומה, שגם היא ספגה הרבה מהתרבות היהודית-יוונית שבתוכה חיו רבים מיהודי הארץ והתפוצות. למרות שפילון חי ופעל בתקופת התנאים הוא לא נזכר בספרות חז"ל, וגם לא נודע כלל בתקופת הראשונים. רבי עזריה מן האדומים היה הראשון ש'גילה' את פילון וציטט מכתביו, ובדורנו רבי דוד כהן 'הנזיר' תלמידו של מרן הראי"ה זצ"ל הזכיר אותו בשיעוריו כפעם בפעם, אך ברור שהוא לא יכול להיחשב כאחד מנושאי המסורת היהודית במהלך הדורות למרות שיש מה ללמוד ממנו. הספר נכתב מתוך ידע רחב ומקיף בעיקר בספרות הרומית-הלניסטית, מה שבא לידי ביטוי בין השאר בכך שבמפתח המפורט בסוף הספר אין מדור נפרד לספרות היהודית, וההפניות למשנה למשל מופיעות אחרי ההפניות למרקוס אורליוס ולפני סוטוניוס...

פירושים נבחרים לפרשיות התורה. משה זקס. קיבוץ שעלבים, תשפ"ב. שכ עמ'. (m_zax@walla.com)

משה זקס הוא חבר ותיק בקיבוץ שעלבים, אגרונום במקצועו, שעסק רוב שנותיו במחקר מדעי-הלכתי של החקלאות בארץ, היה בקשר הדוק עם תלמידי חכמים מכל המגזרים, ותועלת רבה הביא להתפתחות החקלאות התורנית במדינת ישראל. בין השאר נהג בדרכו היסודית לשמור פתקים ובהם ראשי פרקים של דברי התורה שאמר בשבתות במסגרת משפחתית, בסעודות בקיבוץ ובאירועים אחרים, ועתה בהגיעו לעשור העשירי לחייו, עד מאה ועשרים, החליט להעלות את כל הפתקים האלו באופן מסודר לקובץ במחשב, הוסיף עליהם דברי פרשנות שפגש ולמד, ופתאום התברר לו שיש לפניו קובץ פירושים איכותיים ומעניינים שראוי להוציאם לאור, וכך עשה. מדובר אם כן בלקט פירושי מפרשים וגם רעיונות של משה עצמו, עם הערות וסיכומים ורשימת מקורות בסוף הספר. יישר כוח על היוזמה והחריצות, ויהי רצון שיזכה המחבר לעוד שנים רבות בריאות ופעילות ולנחת רבה מכל משפחתו.

פני אברהם. חידושים וביאורים ופולפולים דף על דף על מסכתות פסחים, גיטין ובבא מציעא. מאת רבי אברהם אבלי זלנפרוינד זצ"ל למשפחת הכהן רפפורט, אב"ד קהילת קאשוי (סלובקיה). הספר יוצא לאור בפעם הראשונה, עם מבואות והערות וציורים, מכת"ק של המחבר ששרד את השואה בחסדי שמים. שעלבים, מכון שלמה אומן, תשפ"ב. 966 עמ'. (wso@shaalvim.co.il)

רבי אברהם אבלי זלנפרוינד זצ"ל נולד סביב שנת תק"ע לאביו רבי חיים מאיר זאב הכהן רפפורט זצ"ל אב"ד סעליש שבהונגריה הגדולה, בין מונקטש לסטמאר, כבן למשפחת רבנים וכהנים חשובה מצאצאי הש"ך והרמ"א ולמעלה בקודש. כבר מגיל צעיר הוכרה גדלותו בתורה, ובשנת תרי"ד בערך הוא מונה לרבה של קאשוי (קושיצה, סלובקיה), ובה כיהן כרב הקהילה המרכזית עד סוף ימיו. הוא הוציא לאור בחייו שלושה ספרים: בשנת תרכ"ד את הספר 'פֶּרֶס אבות' על מסכת אבות, בשנת תרל"ט את ספרו 'פני אברהם' - חידושים על מסכת חולין ועוד, ובערוב ימיו בשנת תרמ"ו את הספר 'אגרא דהספדא'. הוא נפטר בשנת תר"ן, כשהוא משאיר אחריו כתבים שלא הספיק להדפיס, וביניהם גם את חידושיו על שלושת המסכתות הנ"ל. מסיבות שונות (המפורטות במבוא לספר) הקהילה שלו בקאשוי נותרה קהילת 'סטאטוס קוו', ולא נכנסה לאירגון הקהילות האורתודוקסיות, ומשום כך היה מעורב בכמה מחלוקות קהילתיות, אך שמר על קשריו הטובים עם גדולי דורו. חידושיו על המסכתות פסחים, גיטין ובבא מציעא (ואולי גם כתבי יד נוספים שלא הגיעו לידינו) נשמרו בקהילה גם עשרות שנים אחרי פטירתו. הקהילה הושמדה ואנשיה גורשו למחנות ריכוז בשנת תש"ד, ולאחר שחרור מן התופת מצא הנער מנשה פרידמן את כתב היד מושלך בבית משפחתו ההרוס, והוא לקח את כתב היד איתו בכל נדודיו אחרי השואה ושמר עליו במסירות נפש עד שהגיע לארה"ב בכוונה להדפיסו, אך לא זכה לכך, ובנו ידידי מנוער עוה"ד אהרן פרידמן נטל על עצמו לסיים את המשימה, ועשה זאת בצורה מושלמת בעזרת רבני וחוקרי מכון שלמה אומן.

פרויקט השו"ת. גירסה 30. הַחֶסֶן נִיד (דיסק און קי). רמת גן, אוני' בר אילן, תשפ"ב. (responsa@biu.ac.il)

אין צורך להאריך בשבחיו של פרויקט השו"ת, המאגר האלקטרוני האדיר והמדויק ופורץ הדרך, שגרם למהפכה בלימוד התורה בכלל, ובעיקר בחיבור ספרים תורניים ובההדרת ספרים בכל מקצועות התורה. הדיסק הקטן והכסוף של הפרויקט מכיל אוסף עצום של טקסטים תורניים המקושרים ביניהם, כאשר חלקם עבר הגהה מקצועית - כך שהטקסט שבפרויקט מדויק יותר לעיתים מזה שבספר המקורי. השם 'פרויקט השו"ת' הוא למעשה אנכרוניזם - הוא נובע מכך שכאשר הפרויקט היה בחיתוליו, במחשבים הישנים של האוניברסיטה, מטרתו העיקרית הייתה לסייע למיפתוח ספרות השו"ת ולמחקרים בלשון הקודש תוך השוואת טקסטים עתיקים, אך מאז שפרופ' יעקב שוויקה ז"ל ויב"א פרופ' אביעזרי פרנקל נר"ו ייסדו אותו יס-מאין לפני כארבעים שנה עלה הפרויקט והתעלה והשתדרג באופן מדהים, ועתידו עוד לפניו. המאגר כולל, חוץ ממאות כרכי ספרי השו"ת

כמובן, את התנ"ך והתלמודים והמדרשים ומפרשיהם, את ספר הזוהר עם פירוש הסולם, את כל ספרי ההלכה הקלאסיים ונושאי כליהם, את כרכי האנציקלופדיה התלמודית (בגירסה 30 נוספו הכרכים מה-מו), מאות ספרי הלכה ומחשבה ופרשנות מכל הסוגים, פסקי בתי הדין הרבניים, כתבי עת תורניים ומקורות נדירים נוספים. כל גירסה חדשה מביאה בכנפיה חידושים בכמות ובאיכות - בגירסה 30 נוספה למשל פונקציה המאפשרת להציג מתחת לכל מקור את רשימת פרשניו, ועל המען רק לבחור ביניהם את הפרשנים שהוא מעוניין לראות ב'חלון צף' או בטקסט מלא. בגירסה זו נוספו עוד כרכים של הסדרה 'חשוךי חמד' מאת הרב יצחק זילברשטיין שליט"א, כמה חלקים מהספר המונומנטלי 'אוצר ההלכה' על או"ח שכולל ליקוטים על סדר השו"ע מתוך 500 ספרים, ספר המידות לחקר ההלכה של הרב עמיאל, ספרי האדמו"ר מפאסצנה הי"ד, שו"ת משנה שכיר מאת רבי יששכר שלמה טייכל הי"ד, ועוד ועוד. המערכת מאפשרת גם גישה לפרויקט בלי שימוש בהחסן נייד תוך תיאום עם האחראים לכך. מוצר חיוני לכל בית תורני.

פרק בהלכות צבור. בירור ההלכה ואמונת ישראל ביחס למדיניות החברתית בדורנו. מבואר ומוסבר עם הערות, מראי מקומות והרחבות. בנימין טָבֶדִי. רעננה, 'לשמה', תשפ"ב. 149 עמ'. (rftabady@gmail.com)

לפני כמאה שנה, בתחילת תקופת שירותו של מרן הראי"ה זצ"ל כרב הראשי לישראל, התפרסם בעיר קלויזנבורג ש'בהונגריה הגדולה' (היום קלויז' שב־רומניה) קונטרס בשם 'שוב משפט' ע"י מקורביו ואוהביו של רב העיר הרב משה שמואל גלזר, נינו של החת"ס ומגדולי הרבנים בהונגריה בזמנו, כתגובה לקונטרס בשם 'משפט צדק' שפרסמו קודם מתנגדיו. הרב גלזר, בניגוד לרוב ככל חבריו רבני הונגריה, היה פעיל מרכזי בעידוד העלייה לארץ ומראשי ה'מזרחי', ועל כך יצא קצפם של מתנגדיו. בחוברת 'שוב משפט' פרסמו כמה מגדולי הרבנים את מחאתם על כך שהוקמה בקלויזנבורג קהילה חסידית פורשת בלא רשותו של רב העיר, אך ורק בגלל פשעיו ה'ציוניים', ועל ביזיויו של תלמיד חכם. בין הכותבים היה גם הרב קוק, ודבריו שם פורסמו לימים בקובץ 'מאמרי הראי"ה' תחת הכותרת 'פרק בהלכות ציבור'. כצפוי מכתב התמיכה של מרן הרב זצ"ל ברב גלזר הוא מאמר העומד בפני עצמו, שבו הוא דן באהבת ישראל ויישומה, בכבוד התורה, בכללי המחלוקת התורניים, בחשיבות האחדות, ובקשרים הראויים בין שומרי התורה לאחינו הרחוקים מתורה ומצוות מחד ולתנועה הרפורמית מאידך, דברים שאקטואליותם לא פגה גם אחרי מאה שנה. הרב טבדי, רב קהילה וראש כולל ברעננה וכותב חרוץ ומוכשר, מבאר ומפרש ומרחיב את דברי מרן הרב זצ"ל במאמר חשוב זה, כשמטרתו להדגיש את חשיבות השלום בכלל ובין תלמידי חכמים בפרט, בלי לשכוח שיש לשמור את גבולות התורה והיהדות מכרסום ומטשטוש. הלוואי שתהיה תועלת בספר זה כדי לצמצם את הכעסים ולהנמיך את הלהבות במחלוקות לשם שמים המתרגשות ובאות לעולם, לעיתים אפילו בין תלמידי חכמים ממגזר אחד ומבית מדרש אחד...

פתחי דעת. שבת. פתחי שערים בלימוד הלכות בישול, שהייה, החזרה והטמנה. מהדורה שלישית. משה אברהם פטרובר. ירושלים, כולל אמרי יושר, תשפ"ב. +61-תרח עמ'. (imreyosher18@gmail.com)

לפני כמעט ארבעים שנה החל הרב פטרובר להכין דפי מקורות והערות בהלכות שבת לתלמידיו במסודות תורניים שונים, דפי המקורות הראשונים עברו מיד ליד במקומות התורה בהם לימד המחבר ובמקומות אחרים, ובשלב מסוים החליט בהמלצת רבותיו המובהקים הגר"ש אוירבך והגר"ש פיישר זצ"ל להוציא אותם לאור. ואכן לפני כ"ז שנה הוציא לאור מהדורה ראשונה של 'פתחי דעת' בת 180 עמ' ובהם הדרכה והכוונה ללומדי ההלכה בעיון, בעזרת מראי מקומות שיטתיים שבונים את הסוגיא מיסודה, ותפקידם להדריך את הלומד לפתח את מחשבתו ואת לימודו בסוגיא המרכזית שבספר, ולא רק בה. בין מראי המקומות שולבו הערות המצביעות על קשיים ועל חידושים ועל דיוקים הלכתיים אפשריים, המאתגרים את הלומד ומביאים אותו להפיק מעצמו את המיטב. הספר דורש מהלומד להתבונן בכל פרט ופרט בסוגיא, והמחבר ממליץ שלאחר סיום לימוד הסוגיא בעזרת החומר המצוי ב'פתחי דעת' יעבור הלומד על הטור והשו"ע ונושאי כליהם העוסקים בסוגיא הנלמדת, וכך יחוש ויראה בעיניו איך כל הפרטים מתחברים לעניין שלם אחד, איך מחלוקות אחרונים בפרטים מסוימים תלויות בשיטות שונות בהבנת הסוגיא והראשונים וכד', ואז הסוגיא כולה תיקבע בלבו כשהיא ברורה ומסודרת. בשנת תשס"ט הוציא לאור מהדורה מורחבת, ואחרי שזה זמן רב אזלו הספרים והתרבו ההערות והחידושים יצאה לאור מהדורה שלישית מתוקנת ומושלמת, כלי מחזיק ברכה לכל לומד הרוצה לעלות מדרגה בעיונו הלמדני וההלכתי, כולל תוכן עניינים מורחב ומפורט מבואות ונספחים ומפתחות מפורטים. ראוי לציון הליקוט העוסק בדרכי הלימוד שהם הבסיס של תפיסת הלימוד של הספר. מאות אברכים כבר קבלו תועלת מרובה מהספר הזה בגלגוליו השונים, מאז תחילת הוראת המחבר בשיטה זו בישיבת שעלבים לפני למעלה מארבעים שנה וכתבת דפי המקורות הראשונים, ובהמשך בהוראה בכולל 'אמרי יושר' ובמקומות תורה נוספים. אני מברך את מורי וידידי רבי משה שליט"א שיזכה להמשיך עוד שנים רבות בלימוד והוראה והדרכת אברכים בלימוד הלכה מעמיק ואיכותי בבריות גופא ונהורא מעליא.

צפונות הרמב"ם. יומן אישי מדרשי. יונינה דיסון. מעלה אדומים, ספריית מעליותא, תשפ"א. ד+200 עמ'. (office@ybm.org.il)

ספר מורה הנבוכים של הרמב"ם נחשב לאחד מספרי היסוד של המחשבה והאמונה בישראל מאז שחובר לפני כשמונה מאות שנה, אך לא כל דבריו מקובלים, ולא כולם מובנים. לא רק ששפתו המקורית הערבית העמידה מכשול של תרגום בינו ובין קוראיו ולומדי הרבים במשך הדורות, אלא גם הרמזים שבו וההפניות שיש בו ממקום למקום בספר והכאילו-סתירות שהוא מלא בהן, כאשר הרמב"ם בעצמו רומז שעל הלומד המבין לפתור את הסתירות-לכאורה שהוא נתקל בהן כדי להתקדם בהבנתו - כל אלו גורמים לקושי גדול לרדת לסוף דעתו של הרמב"ם בספרו הגדול והחשוב הזה. הגב' דיסון, אומנית ואשת רוח, עסקה שנים רבות בספר

מורה הנבוכים, ומצאה שיטות שבהן אפשר לדעתה לפצח את החידות הרבות שהרמב"ם שתל במודע בספר, בדרך שהיא מכנה אותה 'שיטת ההצפנה המפולגת'. את תובנותיה היא אינה פורסת לפני המעיין באופן ברור וגלוי, 'על השולחן', ובמקום זה היא מספרת סיפור דמיוני שבנוי מסדרת מכתבים ארוכה שבה כאילו מתאר הרמב"ם את חייו ואת לימודיו ואת הבנותיו לפני תלמידו החביב יוסף שנמצא בארץ רחוקה, כאשר בתוך הסיפור הארוך הזה היא שוזרת מסרים רעיוניים ופילוסופיים ומחשבתיים והיסטוריים וביוגרפיים שבהם היא מגלה לקורא המבין את סודות מורה הנבוכים כפי שהיא מבינה אותם. כמעט כל משפט וכל היגד שבמונולוג הארוך המושם על ידיה בפיו של הרמב"ם מבוסס על ציטוטים מספר מורה הנבוכים עצמו ועל מקורות אחרים, וכדי לא לעצור את שטף הסיפור ההערות והצינונים אינם נמצאים בשולי הדף אלא במדור נפרד בסוף הספר. מדובר אם כן בכעין יומן בידיני שבו מתאר הרמב"ם בגוף ראשון את תולדות חייו ואת התפתחות הגותו ואת מאבקיו ואת קשייו ואת דרכי כתיבתו, ואודה שבמבט ראשון נרתעתי מדרך כתיבה חריגה וייחודית זו; אך בהמשך הקריאה מתברר שלא מדובר רק בגימיק ספרותי, אלא בצורה מסקרנת ומעניינת ומושכת להעברת מסרים לא תמיד פשוטים. לי בעוניי קשה להעיד אם המשימה שנטלה על עצמה המחברת הוכתרה בהצלחה, אך המו"ל - מכון מעלות שע"י ישיבת מעלה אדומים - הבין כנראה שספר זה הוא יצירה בעלת ערך, וראש ישיבת 'ברכת משה' במעלה אדומים וחוקר ומתרגם הרמב"ם הרב יצחק שילת שליט"א אף משבח את הדרך הספרותית שבה בחרה המחברת לכתוב את מחקרה, למרות שהוא מדגיש שאינו חתום על כל אמירה מחשבתית והיסטורית שבספר. כך למשל בעמ' 156 מסתפקת המחברת (בשם הרמב"ם כמובן) אם היום, כאשר פסה העבודה הזרה הקלאסית מהעולם, הרמב"ם עדיין סבור בסתר לבו שבבית המקדש יקריבו קורבנות, ועל פי דבריה 'הרמב"ם' משיב לתלמידו יוסף שאין לו תשובה ברורה על שאלה זו, ולדעתו זה מהדברים שיתבררו רק כשיבוא המשיח. אך דברים אלו לא ראויים להיאמר, שהרי בספר משנה תורה פסק הרמב"ם כמובן שיוקרבו הקורבנות כשיבנה בית המקדש בתקופת המשיח, והוא לא כתב את דבריו על צד הספק ח"ו. אין ספק שהמשפט הזה כפי שהוא מנוסח נשמע מאוד בעייתי, הרי אחד מיסודות האמונה של הרמב"ם הוא שהתורה לא תהיה מוחלפת, ובימות המשיח עולם כמנהגו נוהג - כולל שמירת כל המצוות כולן! צע"ג.

קדושת השביעית. הלכות שמיטה. בתוספת תשובות לשאלות שהתעוררו בזמננו על פי הדרך שסללו לנו רבותינו מרן הראי"ה קוק זצ"ל ורבינו הרצי"ה קוק זצ"ל. לאשכנזים ולספרדים. מהדורה שניה. משה הררי. ירושלים, תשפ"ב. תג עמ'. (mikraeikodesh1@gmail.com)

זו מהדורה שנייה מורחבת ומתוקנת שיצאה לאור באדר שני תשפ"ב של הספר 'קדושת השביעית' שנדפס לקראת שנת השמיטה דידן (ראה סקירה עליו ב'המעין' גיל' 240 [טבת תשפ"ב] עמ' 129-128), ובה נוספו כ-150 עמודים ובהם בין השאר פירוט של דיני הטיפול בעציצים בשמיטה - כמו למשל אם מותר להחזיר לאדן החלון החיצוני עציץ שהוכנס הביתה במהלך הניקיונות, דיני הכנת מאכלים מפירות שיש בהם קדושת שביעית - כמו למשל מה

דינם של עלי בצל שצמחו אחרי שהבצל שבקדושת שביעית כבר שהה במטבח, ועוד הרבה שאלות מעשיות אחרות. גם נוסף לספר מפתח מפורט שהיה חסר מאוד במהדורה הראשונה (כפי שהערתי שם). הרב הררי מדגיש שגישת תלמידי החזו"א להחמיר בהרבה ספיקות בשביעית נובעת מההנחה שהשביעית אינה מצוה דרבנן רגילה שספיקה לקולא אלא מצוה ששורשה בתורה, וגישה זו היא המקור למחלוקות רבות הקיימות בינם לבין פוסקים אחרים בני דורנו. כמו כן הוא מעיר ברמז ובעדינות שקיימים בספר 'שיח אמונה' (המכונה בספר 'קדושת השביעית' 'שיח"א'), שנכתב על בסיס הספר 'דרך אמונה' של הגר"ח קנייבסקי זצ"ל ובו מצוטטים גם פוסקים רבים אחרים, אי דיוקים רבים, ולכן צריך לבחון בזהירות את הדברים המובאים בשמו. מדור הנספחים הורחב מאוד ונוספו בו בין השאר כמה מכתבים שכתבו בעניין השמיטה מורנו רבי אברהם שפירא זצ"ל ראש ישיבת מרכז הרב ורבנים נוספים, וכן כמה מכתבים ופסקים בעניין שמירה על קדושת שביעית בצה"ל (בעניין זה התפרסם בגיליון הקודם של 'המעין' [גיל' 241 עמ' 79 ואילך] מאמר חשוב של הרב אליעזר רייכמן, ובגיליון זה [לעיל עמ' 116 ואילך] דברים של הרב עמנואל והשלמה של הרב רייכמן). עוד הובאו בנספח שתי עדויות על כך שלעיתים קרובות פירות וירקות מ"יבול נוכרי" הם למעשה פירות וירקות של משקים יהודיים שהועברו למגזר הערבי ונמכרים כאילו הם 'יבול נוכרי', בהעלמת עין של כל הנוגעים בדבר. לדעת שני המומחים האלו לא קיימת כלל אפשרות מעשית שהמגזר החקלאי הערבי בארץ הקודש (כולל שטחי יו"ש ועזה) ישווק את כמויות הענק שצורך המגזר החרדי בשמיטה, ומדובר בפיקציה שקרית בחסות אירגוני כשרות למיניהם בשיתוף פעולה עם משרד החקלאות. מדובר על טענה חמורה ביותר. אמנם לא מדובר במחקר רשמי (אחד המומחים שם טען שמשרד החקלאות מסתיר את נתוני האמת בנושא הזה) אלא בידיעות ותחושות של שני מומחים בתחום, אך הדברים מחייבים בדיקה מעמיקה לטובת צרכני פירות 'יבול נוכרי' בשמיטה זו, ועוד יותר לגבי אירגון והכנת השמיטות הבאות. והערה אחת: בראש עמ' רסא מביא הרב הררי ברשימת המתנגדים להיתר המכירה את המהרש"ם, מגדולי המשיבים בדור שלפני השואה. אולם יש כאן טעות: אמנם בתחילה היה המהרש"ם מהמתנגדים להיתר והוא גם פרסם ברבים את התנגדותו, אולם בהמשך, אחרי התכתבות עם מרן הרב קוק זצ"ל ועיון בספרו 'שבת הארץ', חזר בו והסכים להיתר, אלא שלא רצה בזיקנותו להיכנס לפולמוס הציבורי בעניין. הדברים כתובים ומפורשים במכתב שכתב חתנו (פורסם ע"י הרב יהושע בן מאיר ב'המעין' נה, א [תשרי תשע"ה] עמ' 8 ואילך תחת הכותרת 'דעת תורה של המהרש"ם בעניין היתר מכירה') והם מדברים בעד עצמם, ולכן יש להעביר את הפוסק הגדול המהרש"ם מרשימת המתנגדים להיתר לרשימת התומכים בו. יישר כוחו של הרב הררי שליט"א על סדרת 'מקראי קודש' וכל נספחיה, ועל ספר 'קדושת השביעית' במהדורתו החדשה.

קול בהדר. שיחות עומק ורוחב בתנ"ך. הרב חיים ישעיהו הדרי. עורך: יוחאי גרוסברג. ירושלים, פרי הדר, תשפ"ב. 420 עמ'. (grosbergaa@gmail.com)

הרב הדרי זצ"ל שימש כראש ישיבת הכותל כארבעים שנה. בתקופה זו העביר אלפי שיעורים בתנ"ך בישיבתו ובמסגרות רבות אחרות - במכללה לבנות בירושלים ובמוסדות

תורה וחינוך אחרים, בתוכניות ברדיו ('פרקי היום בתנ"ך', 'קבלת שבת' ועוד) ובכנסים שונים, וגם בקונטרסים שנשלחו לבוגרים. השילוב של הידע המקיף בתורה בכלל ובפירושי התנ"ך מכל הגוונים בפרט, הסגנון המשובח ושובה הלב, התוספות החינוכיות והאקטואליות שהיוו חלק אינטגרלי מהשיעורים, והצירוף של פשט ודרש וריאליה וחסידות למקשה אחת - הפך את שיעוריו לשם דבר. זכינו וכבר בחיי הדפוס במסגרות שונות רבים משיעוריו, אחרים העביר בעצמו אל הכתב ברמות גימור שונות, ואף נתן הוראות לבני ביתו כיצד ראויים הדברים לראות את אור הדפוס. לאחר פטירתו הולכים ונערכים כתביו הרבים, נוסף על אלו שנדפסו בחייו, וזהו הספר הרביעי בסדרה. הוא עוסק בפרשות השבוע ובנושאים בתנ"ך ובהפטרות ובמועדים ובפרקי תהילים הקשורים לפרשות ועוד, כשכל החומר למעשה נכתב ע"י הרב זצ"ל בעצמו, ונכדו העורך רק הוסיף לפעמים מילות קישור וכן כותרות והשלמות נחוצות. מי שמע את קולו הערב של הרב בחייו מצליח בקריאת פרקי הספר הזה לשמוע את בת קולו, את סגנונו, את הדגשותיו, והדברים נכנסים אל הלב ואל הדעת.

קונטרס הזכרונות. ממרן החזו"א זצ"ל, שנכתבו ע"י מרן הגר"ח זצ"ל. יצחק אוהב ציון. ירושלים, מכון שערי ציון, תשפ"ב. קלב עמ'. (k0527654405@gmail.com)

בספרון זה ארבעה חלקים: הוא פותח בדברי זיכרון על הרב קנייבסקי זצ"ל מאת תלמידו הרב אוהב ציון, בהמשך עיקר הספר - דברים שכתב ר"ח קנייבסקי עצמו ממה שראה ושמע מרבו החזו"א בענייני זיווגים ונישואין וצניעות וכד' עם הערות של המו"ל, בהמשך מובאות סגולות מאת הגר"ח זצ"ל בענייני זיווגים, ובסוף נרשמו עובדות והנהגות שסיפר הגר"ח זצ"ל בנושאים אלו. כך למשל נכתב בעמ' פד הע' מ שקיימת דרך קלה לבדוק את יראת השמים של הכלה: 'על ידי שירגיזה ויראו היא מתנהגת'...

קריאות חדשות בתורה. על פרשיות התורה חגים ומועדים. ברוך שמחה אפרתי. אפרת, תשפ"ב. 351 עמ'. (052-8370700)

הרב אפרתי רב-הפעלים כבר הספיק להיות ר"מ וראש מכינה קד"צ ורב יישוב וראש ישיבה ורב קהילה וראש אירגון רבני 'דרך אמונה' ומחנך ומלמד ומרצה במסגרות שונות, וגם לא נמנע משלוח את ידו בכתיבה באתרי ועיתוני המגזר. בספר זה הוא מקבץ ממיטב הדברים שכתב ושלמד על פרשות השבוע והמועדים, חלקם מבוססים על ספרים וסופרים, בעיקר כתבי הגר"א והרמח"ל ומרן הרב קוק זצ"ל, וחלקם חדשים, פרי רוחו. הכיוון החינוכי של הדברים גלוי ומודגש אך אינו מכביד, ומשתלב באופן הרמוני בפרשנות ענייני הפרשות והמועדים. העיקרון המרכזי בדברי הרב ברוך הוא הקשר לתורה והעיסוק בלימודה מתוך אמונה פשוטה, תוך התעלמות מקסימלית מערכים חיצוניים ונורמות מקובלות שאינם נובעים ממעין התורה הקדושה. כך בתחילת פרשת ויקרא מעיר הרב ברוך בצדק שגם אחרי הסבריו של הרמב"ם על חשיבות הקורבנות כדי להילחם ביצרא דעבודה זרה - הלב המודרני לא שקט ולא רגוע, ולא נראה היום 'לאדם הסביר' שלראות הקרבת אלף קורבנות ודם שזורם

עד ברכי הכוהנים יעלה את רמתו התורנית והמוסרית. תשובתו מתחלקת לשניים - ראשית אנחנו התרחקנו בדורנו ממגע עם בעלי חיים ועם שחיטה ודם ופשיטת העור וכו', כי אנו קונים נתחי בשר ועוף מוכנים ונקיים כאילו יוצרו כך בבית החרושת, ולכן לנו יש בעיה. ולגופו של עניין: רצון התורה הוא לשלב את כל חלקי רוחו וגופו ורגשותיו ותאוותיו וחוויותיו של האדם בעבודת השם, ולא לספק רק את החלק החווייתי והרוחני הגבוה שלו. דרך זו בחרה הנצרות, ובכך התרחקה מהיהדות ת"ק פרסה. לעומתה היהדות חיה ופועלת בכל חלקי המציאות, וכל יהודי מקדיש ומקריב את כל חייו תמורת יהדותו, וזה מה שבא לידי ביטוי בהקרבת הקורבנות. דברים המתקבלים על הדעת ועל הלב.

רוב דגן. הרב יצחק עטייה. חלק א. חולון, תשפ"ב. שסז עמ'. (jacovha5@gmail.com)

רבי יצחק עטייה היה אחד מחכמי ארם צובא (העיר חלב שבצפון סוריה) לפני קרוב לשלוש מאות שנה. קשים ומרים היו ימי חייו, כולל פטירת אשתו ורוב ילדיו במגפות וברעידות אדמה, ורק התורה הייתה שעשועיו. בזקנותו החליט להוציא לאור את הספרים המרובים שחיבר בכל מקצועות התורה, ולמען מטרה זו נדד בדרכים בין קהילות ישראל במשך שנים, עד שהגיע לליוורנו שבאיטליה העיר הגדולה על בתי הדפוס המפורסמים שלה, כאשר בידו סכום מספיק להדפסת ספריו. שם בליוורנו ישב חמש שנים על התורה והעבודה כשהוא מלווה את מלאכת הדפוס, ושם נפטר בשנת תק"ץ. ספר זה, חידושים על סוגיות התלמוד, נדפס בשנת תקפ"ח בליוורנו, ועתה יצא לאור הכרך הראשון שלו, על מסכת ברכות וסדר מועד, במהדורה חדשה ומתוקנת, כולל פתיחת ראשי תיבות וסידור החידושים לפי סדר דפי הגמרא ומראי מקומות והערות והשלמות ומפתחות ע"י הרב יעקב חזן, מרבני העיר חולון, לזיכוי הרבים.

ריח שדה. בשמים מהצומח ומהחי בספרות הברכות. תרבות חומרית, היסטוריה והלכה. אברהם אופיר שמש. רמת גן, אוני' בר אילן, תשפ"א. 356 עמ'. (press@mail.biu.ac.il)

לפני כמה שנים הוציא לאור ד"ר שמש את ספרו 'ריח גן עדן' על ריחות ובשמים וקטורת במסורת היהודית, ועתה יוצא לאור חלק נוסף ובו סקירה שיטתית של כל הבשמים ששימשו את הקדמונים עד הדורות האחרונים, עם התייחסות מיוחדת לברכות שנתקנו עבור הריחות השונים, בירורי הלכה ומנהג בקשר לבשמים מסוימים ועוד. רוב הבשמים הנידונים בספר הם ממוצא צמחי כמובן, אבל קיימים גם בשמים שמוצאם מבעלי חיים ממינים שונים (אייל המושק, דונג דבורים, כנימת אלון ועוד), וגם לגבי מאכלים מסוימים שלהם ריח אופייני דנו הפוסקים אם ומתי יש לברך עליהם, כמו לחם טרי למשל - בעל האשכול פסק שאין לברך על ריחו הנעים, אך בשם מהר"ם מרוטנבורג נמסר שיש לברך עליו 'הנותן ריח טוב בפת'; בשו"ע או"ח ס' רטז סע' יד מסתפק הרמ"א איך לנהוג בעניין זה, ולכן הוא ממליץ לא להריח לחם לשם הנאה כדי לא להיכנס לספק ברכה. על שמן זית פסק הרמב"ם לברך 'בורא עצי בשמים' ואחרים חלקו עליו, ועל קפה כתוש פסק מהר"ם חאגיז שיש לברך 'הנותן ריח טוב בפירות', אך המחבר מעיר שמעולם לא ראה מישהו מברך ברכת ריח על קפה. ד"ר שמש מביא גם

את ההלכה המובאת בקיצור שו"ע שיש לברך 'בורא מיני בשמים' על פטריות שמדיפות ריח נעים, והוא כותב שהוא לא מצא חבר לדעה זו. ספר מקיף ומעניין.

שאלות מהלב שלי. שיחות עם ילדים על עצמם ועל החיים. יוני לביא. ירושלים, דב"ר שיר, תשפ"ב. 153 עמ'. (info@dshur.co.il)

ידידי הרב יוני לביא הוא מחנך בחדש עליון. הוא כותב ואומר דברים חכמים, פשוטים, שנוגעים ללב ואף נכנסים לתוכו, ועם שינויי סגנון קלים אותה אמת ואותם ערכים נאמרים ומתקבלים ע"י גדולים וקטנים כאחד. ספר זה מיועד לילדים ולהורים - הוא כתוב בסגנון ובגרפיקה שמתאימה לילדים שירצו לקרוא בו, אבל יותר מזה הוא מדרך את ההורים שאינם בטוחים בעצמם איך להשיב לילדים על שאלותיהם התמימות והקשות בענייני אמונה ותורה והנהגות הבית וכללי ההתנהגות בין אדם לחברו ובכלל קשיים והתמודדויות מסוגים שונים. בהמשך הספר נמצאים מושגים וסיפורי חיים שתועלת גדולה תהיה להורה שיעביר אותם לילדיו באופן קליט וחביב ואמיתי כמו שמציע רבי יוני, כמו למשל מה עושה סופר סת"ם, ולמה לרש"י יש כתב מיוחד על שמו, ואיך מבקשים סליחה, ומה מיוחד בארץ ישראל, ואיך להתיחס לילד מגמגם ועוד ועוד, הכל, כאמור, בפשטות תמימה וחכמה וערכית, שבאה ממקום של אדם ותלמיד חכם בעל חכמה וידע וניסיון - שבא לשאת עם ההורים והילדים במשא ההתבגרות וההתחנכות שלא תמיד כל כך קל... חלק ניכר מהפרקים כתובים בדרך של שיחה מתגלגלת באופן של שאלות ותשובות קצרות זו אחר זו, כפי שקורה בצ'אטים ובוואטסאפים ודומיהם.

שיבת ציון. בענין קטרת. יוסף דוב לובאן. ירושלים, תשפ"א. צד עמ'. (02-6250319)

הסדרה 'שיבת ציון' על ענייני ההלכות העתידות לבוא העוסקות בטהרה ובבית המקדש מאת הרב לובאן, ת"ח מעולה וצנוע השוקד על לימודו ועל כתביו כטופח על מנת להטפח, זוכה בחלק נוסף ובו י"א פרקים על ענייני הקטורת. שלושה ספרים כבר קיימים בסדרה הזו על הלכות פרה אדמה, טהרת הקודש וטהרת אבות, ושלוש חוברות העוסקות בשירת הלויים, פסח שני ושמחת בית השואבה, וכעת מצטרפת עוד חוברת בעניין סממני הקטורת והחומרים שנוספים עליהם, הדבש ומי הרגליים האסורים בהוספה, תקלות בהקרבת הקטורת - ביאה ריקנית, קטורת זרה, קטורת חסרה ועוד. המחבר לוקח כביכול את הלומד בידו ומטייל איתו במרחבי העניינים המרוממים של הקודש והמקדש, והדברים מאירים ושמיחים.

שם לשמואל. מחקרים בתולדות הספר העברי לזכרו של ר' שמואל אשכנזי. [עלי ספר כרך ל-לא]. עורכים דב שוורץ וגילה פריבור. 253+12 עמ'. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשפ"א. (gila.prebor@biu.ac.il)

תריסר מאמרים העוסקים בר"ש אשכנזי ז"ל ובספר העברי נאספו בגיליון מורחב זה בכריכה קשה של 'עלי ספר', המהווה ספר זיכרון לאחד מגדולי המומחים בספר העברי בדורנו שנפטר בראשית מגיפת הקורונה כשהוא מתקרב לשנתו המאה, בעוד כוחו במותניו ותוכניו

ספרותיות ותורניות רבות שלו מצפות לביצוען. המאמר הראשון המרתק כולל דברי זיכרון של פרופ' זאב גריס מאוניברסיטת בן גוריון על ר"ש אשכנזי ועל תרומתו הגלויה והסמויה לאינסוף מחברים וחבורים, ובו בין השאר הוא מזכיר את ביקורתו החריפה של אשכנזי על גניבה ספרותית שגילה: מישוה בשם אברהם דוד מלמד הוציא לאור בשנת תשנ"א בהוצאת ספרים ידועה ספר בשם 'קובץ ראשי תיבות וקיצורים', ומתברר ששם הספר הועתק כמעט-בדיוק משם ספרם הידוע והפופולרי של ר"ש אשכנזי ודב ירדן 'אוצר ראשי תיבות וקיצורים' שעוסק בדיוק בנושא זה, ותוכנו של הספר הנ"ל הוא למעשה העתקה כמעט מדויקת של ספר אחר מהז'אנר הזה בשם 'אוצר ראשי תיבות' שנדפס בירושלים בשנת תרפ"ו, שגם הוא עצמו גזול ברובו מ'ספר נוטריקון' שנדפס בוילנא בשנת תרע"ב... וכאן יש לי משהו אישי להוסיף לפרשה: ר"ש אשכנזי התכוון לפרסם את מאמר הביקורת הזה ב'המעין' בשנת תשנ"ה, ושלח אותו למורי וידידי 'העורך האחראי' ר' יונה עמנואל ז"ל. הייתי אז חבר צעיר וחדש במערכת 'המעין', ור' יונה, שהתרחק מאוד מלפרסם ביקורות אישיות, ביקש ממני לבדוק את הנושא לפני פירסומו. החלטתי פשוט להתקשר למו"ל הספר המדובר, ואמרתי לו שהספר החדש הגיע לידי מערכת 'המעין' ויש לי כחבר מערכת כמה הערות למחברו אברהם דוד מלמד, ואודה לו אם יאמר לי מה מספר הטלפון שלו. להפתעתי השתרר שקט מעבר לקו, ואחרי שניות ארוכות הוא השיב לי 'מר מלמד מבקש לשמור על הפרטיות שלי'. התעקשתי, ואמרתי לאותו מו"ל שאני מוכן לשלוח למר מלמד את ההערות שלי במכתב, שיאמר לי רק מה הכתובת שלו. שוב השתרר שקט, ואח"כ הוא השיב לי: 'עזוב, אין מחבר כזה, הספר כולו הוא העתקה שעשינו מספר 'נוטריקון' הישן שאין עליו יותר זכויות יוצרים, עם כמה הוספות ותיקונים ועם עימוד חדש ושם חדש וכריכה יפה, והשם אברהם דוד מלמד רומז לשמי ושם אחי... התקשרתי לר' יונה עמנואל וסיפרתי לו מה עלה ביד. אני לא יודע מה אירע 'מאחורי הקלעים', אך המאמר הזה לא התפרסם ב'המעין', אבל להפתעתי התפרסם כמה חודשים מאוחר יותר ב'עלי ספר' גיל' יח בלי שום התייחסות למידע שגיליתי... עוד מאמר בקובץ הזה כתב הרב יעקב ישראל סטל, חוקר תורני חשוב שהיה בשנים האחרונות יד מינו של ר"ש אשכנזי ז"ל, והוציא לאור בשלהי חייו ולאחר מותו חלק מהערותיו וכתביו ומכתביו, בו הוא מספר על ניסיונות חוזרים ונשנים של ר"ש אשכנזי שכשלו בזה אחר זה להחדיר את פירושו של רמאירי לספר משלי, שהרי הכל תלוי במזל ואפילו ספר... עוד מאמרים חשובים חוברו ע"י פרופ' שמחה עמנואל על ספר 'אור זרוע' וגלגולי כתבי היד שלו, ע"י הרב ד"ר אלי גורפינקל על שריד של פירוש בכת"י על י"ג העיקרים של הרמב"ם, שני מאמרים נכתבו ע"י פרופ' דב שוורץ ועוד ע"י אחרים, זיכרון מכובד לתלמיד חכם ואיש אשכולות גומל חסדים טובים לרבים שלא נספד כהלכה. תנצב"ה.

שרשי לשון הקודש. יהודה לינצ'נר. ירושלים, תשפ"ב. 334 עמ'.
(8491876@gmail.com)

ההתעניינות בלימוד וחקר לשון הקודש בציבור התורני על כל גווניו הולכת ומתגברת. ספרי קדמונים שעוסקים בנושא יוצאים לאור במהדורות מתוקנות ומחודשות, וספרים

חדשים מתפרסמים בזה אחר זה. לאחרונה הופיע ספר בעל ערך מיוחד שבא למעשה לגלות את המיוחד בלשון הקודש שלנו, את העומק הצפון בה, ואת התועלת שיש בהעמקה בלימודה כדי להגיע להבנה שלמה בכל חלקי התורה. בחלקו הראשון עוסק הספר בכללים - מהי לשון הקודש ומה 'קדוש' בה, מה בינה לבין אחותה השפה הארמית, ודן באותיות ודרך הגייתם ואופן כתיבתם ועוד. החלק השני כולל ניתוח של שורשן ומשמעותן של כ-250 מילים בלשון הקודש. מ'אב', 'אבה' ו'אבוקה' ועד 'תורה', 'תקיעה' ו'תשובה'. כך לגבי התיבה 'תשובה' מביא הרב המחבר את פירושו של הרב סולוביצ'יק זצ"ל שיסוד המילה הוא השיבה למקור, וכך גם תשובה כמענה לשאלה משיבה למעשה את המצב, שהתערער בעקבות השאלה, לקדמותו. בהערה הוא מציין לדברי הגר"א בפירושו על יונה ולמהר"ל בנתיבות עולם שגם הם כותבים בכיוון הזה, ומוסיף רמזים מהזהר ומהרמ"ק ומספר התניא. מרשים.

תורת האדם לרבנו משה בן נחמן ז"ל. ע"פ כת"י, עם מקורות, מקבילות והערות. אלכסנדר יוז'ק. ירושלים, תשפ"ב. 29+תקעח עמ'. (053-3159253)

בשלושה שערים המחולקים לט"ז עניינים מפרט הרמב"ן בהרחבה רבה את ההלכות הקשורות לאדם עצמו ולסובבים אותו מעת נופלו למשכב ('שער המיחוש') ועד לפטירתו ('שער הסוף') ודיני האבילות ('שער האבל'), ובשער נוסף, 'שער הגמול', הוא מסביר את עקרונות ענייני השכר והעונש, העולם הזה והעולם הבא, הדין כל שנה בר"ה והדין בשעת הפטירה, הגיהנום וגן העדן, תחיית המתים ואחרית הימים ועוד. הספר הזה היה הבסיס לפסיקה בנושאים אלו אצל חכמי ספרד כבר בחייו של הרמב"ן וק"ו אחרי מותו, ור"י בעל הטורים מעיד שעיקרי הלכות אבילות שבסוף ספר יורה דעה מבוססים על ספר תורת האדם. אולם למרות שהספר נדפס כבר בשנת רע"ט בקושטא ואח"כ בוונציה ואחרי זה בוורשה ועוד, הספר לא היה מצוי, והמהדורות היו משובשות וחסרות זו יותר מזו, כך שרוב הדיונים של האחרונים בדברי הרמב"ן בתורת האדם הסתמכו על הציטוטים החלקיים בבית יוסף, מה שהביא לאי הבנות רבות. בשנת תשכ"ד הוציא לאור הרח"ד שעוועל, מזכה הרבים במהדורות חדשות של תורת הרמב"ן וראשונים אחרים, מהדורה מתוקנת על פי כמה כתבי יד של 'תורת האדם' בתוך 'כתבי הרמב"ן' שהוציא לאור, ומהדורות מתוקנות יותר יצאו לאור בהמשך ע"י מכון 'זכרון אהרן', אבל לא זכינו למהדורה מתוקנת ומושלמת עד עתה. הרב יוז'ק הוא אברך ירושלמי שעמל במשך שנים ב'מלאכה' וב'חוכמה' של ספר זה, ועתה זכה להוציא לאור מהדורה מתוקנת ומושלמת של תורת האדם, שיש בה כל מה שצריך המעיין - נוסח מדויק ומדור חילופי נוסחאות (המחולק לשניים - עניינים החשובים למעיין על הדף, ומדור שלם ומקיף בסוף הספר), חלוקה מתוקנת של הספר, פיסוק וקטוע ראויים, הפניות וצינונים לשיטות הראשונים האחרות ולדיונים באחרונים בענייני הספר ולדברי הפוסקים בכל נקודה, מבוא מקיף, מילואים ובהם דיונים ארוכים שאין מקומם על הדף, ומפתחות מפורטים. ראוי להערכה.

תרביץ. רבעון למדעי היהדות. שנה פח חוברת א. ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשפ"ב. 134+9 עמ'. (tarbiz.jerusalem@gmail.com)

חמישה מאמרים בגיליון האחרון של כתב העת הוותיק הזה: חוקר התלמוד פרופ' מנחם כהנא עוסק בתופעת הציטוט המקוצר של משניות המובאות במדרשים ובמשמעויות ובהשלכות של תופעה זו, פרופ' ירחמיאל ברודי, חוקר תקופת הגאונים, מברר בכמה מהדורות פרסם רב האי גאון את ספרו 'ספר השבועות' - לדעתו יתכן ששינויי נוסח בין כתבי היד של חיבור זה נבעו מכך שרה"ג עצמו העמיד לרשות הציבור עותק מתוקן ושונה של חיבורו אחרי שהנוסח הראשון כבר הועתק פעמים רבות, ואולי עשה זאת אף יותר מפעם אחת. בהמשך פרופ' זאב הרווי מירושלים מנסה להוכיח שהפיוט 'אדון עולם' המוכר והחביב חובר ע"י החכם והמשורר המפורסם רבי שלמה אבן גבירול בכבודו ובעצמו, למרות העובדה שמשום-מה הוא אינו מיוחס אליו לא בכתבי היד ולא במקורות קדומים אחרים (אולם ידוע לי שכמה חוקרי פיוט בכירים מפקפקים בחידוש זה), ועדיאל ברויאר, כוכב עולה בשמי המחקר התורני-מדעי, עושה פעולה הפוכה - הוא מוכיח באופן משכנע שהחידושים על מסכת עירובין המיוחסים למאירי שיצאו לאור בדורנו מכת"י (שאינם זהים כמוכר לחיבורו 'בית הבחירה' על המסכת) לא חוברו על ידי רבנו המאירי - אלא ע"י חכם אחר בן דורו, בן עירו פרפיניאן שבפרובנס, צעיר ממנו בכמה שנים, שהיה מצאצאי רבנו משולם ב"ר משה בעל ספר השלמה. עדיאל אף 'מסתכן' להציע מי כן המחבר - לדעתו הוא רבי יצחק ב"ר יהודה ממשפחת די לאטש המפורסמת, והוא מנסה להוכיח את הצעתו. אני מוכרח לציין שכמות הידיעות הישנות והחדשות, ובעיקר המחדשות, במאמר גדול זה, מפליאה ומרגשת. במאמר האחרון בגיליון מוצא משה יגור מאוניברסיטת ת"א מקור עתיק למנהג להורות לבעלי תשובה לגלח את שערם. חוברת משובחת.

Daniel Ish Chamudot. A Parasha Companion in Ben Adam L' chavero. In Memory of Donny Morris z"l. Editor: Maury Rosenfeld. Sha'alvim, Yeshivat Sha'alvim, 2022. 26+405 pp. (Zachfrisch94@gmail.com)

דוני מוריס ז"ל היה בין מ"ה הרוגי האסון במירון בשנה שעברה. הוא בא מארה"ב כדי ללמוד במשך שנה בישיבת שעלבים והתכוון להישאר אף יותר, למד יפה, אהב תורה והיה ירא שמים, ומחיבתו לקודש נסע לחגוג בל"ג בעומר במירון - ושם מצא את מותו כשהוא בן י"ט שנים בלבד, לצערם הרב של בני משפחתו וחבריו. הישיבה החליטה לכבד את זכרו בין השאר בהוצאה לאור של ספר תורני-שימושי לזיכרו, והוחלט על לקט מאמרים קצרים באנגלית על פי סדר פרשות השבוע והמועדים, עם דגש על ענייני בין אדם לחברו, כאשר רשימת הכותבים כוללת רבנים מהישיבה ומחוצה לה והרבה מחבריו תלמידי ישיבת שעלבים. המאמר הראשון על פרשת בראשית נכתב ע"י הרב מיכאל ימר שליט"א ראש ישיבת שעלבים בנושא *Confronting the Yetzer Hara in Light of the Sin of Adam Harishon* (התמודדות עם יצר הרע לאור חטאו של אדם הראשון), והאחרון על פסח שני ע"י אחד מחבריו בישיבה בנושא *Above and Beyond for Mitzvot* (מעל ומעבר למצוות). הספר נפתח ומסתיים בדברים לזכרו של הבחור היקר הזה דוני-דניאל מוריס ז"ל. תנצב"ה.

רשימת הספרים שנסקרו במדור 'נתקבלו במערכת' בגיליונות 'המעין'

המדור 'נתקבלו במערכת' היה קיים מאז ומתמיד בגיליונות 'המעין', אך הוא כלל בעיקר רשימה של ספרים שיצאו לאור לאחרונה, בלי סקירה וכד' (כמובן שמאמרי סקירת ספרים התפרסמו ב'המעין' מדי פעם, אבל לא כחלק ממדור זה). משנת תשס"ב התחלתי להרחיב את המדור 'נתקבלו במערכת' בסקירות קצרות וארוכות. כמה פעמים ביקשו קוראים שונים שתסודר רשימה של הספרים שנסקרו ב'המעין', ובגיליון מורחב זה הוספנו רשימה של ספרים שנסקרו במאמרים ב'המעין' מראשית היווסדו (להלן עמ' 379), וכן את רשימת הספרים שנסקרו במדור 'נתקבלו במערכת' כנ"ל.

הוראות להתמצאות ברשימה דלהלן: ארבעת גיליונות 'המעין' יוצאים לאור כל שנה בקביעות (בלי חיסורים ובלי כפילויות) גיליון א - בתשרי, גיליון ב - בטבת, גיליון ג - בניסן, וגיליון ד - בתמוז. לכן למשל קל לדעת שגיליון **מה**, **ב** יצא לאור **בטבת תשס"ה**, ויתכן שהוא יסומן במקור פלוני או במאגר אלמוני כ'המעין טבת תשס"ה', וכן להיפך - הפנייה לגיליון **ניסן תשמ"ו** למשל מכוונת **לכרך כו גיליון ג**, וכן על זו הדרך. מגיליון תשרי תשע"ב נוסף מספר סידורי לגיליונות מ-199 ואילך. לכן כרך נב כולל את הגיליונות 199-202, כרך נג את הגיליונות 203-206, וכן הלאה, אולם על פי עצת מומחים לא ביטלנו גם את הסימון הישן לכרכים וגיליונות, ויש שעדיין מציינים גם את גיליונות 'המעין' הממוספרים לפי חודש ושנה או לפי כרך וגיליון. גם במאגרי המידע השונים המנהגים חלוקים. רשימה זו סודרה לפי כרך וגיליון עד כרך נא, ומכרך נב לפי מספר הגיליון בלבד מ-199 ועד 242. כדי להקל על המחפש הוספנו כאן טבלה שבה השוואת מספרי הגיליונות מול הכרכים+גיליונות לכל גיליונות הממוספרים שברשימה.

199 נב, א	200 נב, ב	201 נב, ג	202 נב, ד
203 נג, א	204 נג, ב	205 נג, ג	206 נג, ד
207 נד, א	208 נד, ב	209 נד, ג	210 נד, ד
211 נה, א	212 נה, ב	213 נה, ג	214 נה, ד
215 נו, א	216 נו, ב	217 נו, ג	218 נו, ד
219 נז, א	220 נז, ב	221 נז, ג	222 נז, ד
223 נח, א	224 נח, ב	225 נח, ג	226 נח, ד
227 נט, א	228 נט, ב	229 נט, ג	230 נט, ד
231 ס, א	232 ס, ב	233 ס, ג	234 ס, ד
235 סא, א	236 סא, ב	237 סא, ג	238 סא, ד
239 סב, א	240 סב, ב	241 סב, ג	242 סב, ד

שם הספר	פירוט	גיליון	עמוד
אבוא ביתך	הלכות תפילה בזמן מגפה. יהודה פינק, קרית יערים, תש"פ. כ"ה עמ'.	236	116
אבוא ביתך	צניעות וקבירה בין גברים לנשים. הרב דוד סתיו והרב אברהם סתיו. ירושלים, ארגון רבני צהר והוצאת מגיד, תשפ"א. 464 עמ'.	237	115
אבות לדור	על מסכת אבות פרקים א-ב. הרב ישראל מאיר לאו. ת"א, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ד. 471 עמ'.	211	112
אבות שלושה	ובו שלושה פירושים לרבותינו הראשונים על מסכת אבות. יוצאים לאור על פי כתבי יד עם מבוא מראי מקומות והערות. על ידי יעקב שמואל שפיגל. פתח תקוה, תשע"א. 263 עמ'.	201	108
אבן השתייה	מסלע בתלמודים ובמדרשי חז"ל. מיכה קליין. חיפה, מכללת שאנן, תשפ"ב. 118 עמ'.	242	272
אבן שלמה	פירוש על התורה. רבי שלמה קרליבך. ויקרא-במדבר. ירושלים, דברי שיר, תשפ"ב. 347 עמ'.	241	107
אבני משפט	קובץ תורני בעניני אבן העזר וחושן משפט. בעריכת הרב מאיר ברקוביץ. גיל' ב. רחובות, יד ברודמן, תשס"ג. 225 עמ'.	א	85
אבני משפט	קובץ תורני בעניני אבן העזר וחושן משפט. ג (סבת תשס"ד). בעריכת הרב מאיר ברקוביץ. רחובות, יד ברודמן, תשס"ד. 203 עמ'.	ג, מד	96
אבני משפט	קובץ תורני בעניני אבן העזר וחושן משפט. בעריכת הרב מאיר ברקוביץ. גל' י, כסלו תשס"ט. יד ברודמן, רחובות. 294 עמ'.	ג, מט	103
אברהם. סיפורו של מסע	יונתן גרוסמן. ת"א, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ד. 566 עמ'.	215	111
אברהם, סיפורו של מסע	יונתן גרוסמן. ת"א, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ו. 566 עמ'.	221	110
אג'נדה צבאית (?)	כיצד תפיסת המגדר חודרת אל תוך צבא העם. הרב יגאל לוינשטיין. עורכים: אלימלך קליין ודוד וסטל. עלי, תשע"ח. 16 עמ'.	226	128
אגרא דשמעתא	מקבץ נבחר של סעיפים מתוך ספר 'קצות החושן' עם שאלות בלימוד למחשבה ולעיון. נתנאל שושן. שעלבים, ישיבת דרך חיים, תשע"ט. 83 עמ'.	231	468
אגרות הראיה. תרצ"א (א)	בעריכת הרב ארי יצחק שבת, הרב צוריא חלמיש, והרב יוחנן פריד. ירושלים, בית הרב קוק ומכון הר ברכה, תש"פ. 15+קצא עמ'.	233	126
אגרות ותשובות מאת הגאון רבי מאיר אריק זצ"ל	אל תלמידו הגאון רבי ראובן מרגליות זצ"ל. מודיעין עילית, אהבת שלום, תשע"ט. עו עמ'.	232	119
אגרות מלכי רבנו	תשובות שקיבלתי במשך למעלה משלושים שנה מפוסקי וחכמי הדור בהלכה ובחכמת ישראל. מלך שפירא. סקרנטון, תשע"ט. שעד עמ'.	232	119
אגרות מרום	מכתבים מאת הרב יעקב משה חרל"פ זצ"ל. עורך: יאיר חרל"פ. בית אל, תשפ"א. 550 עמ'.	239	114
אָדֶר הַיָּקָר	רעיונות ורשמים לתולדותיו של רבי אליהו דוד רבינובביץ' תאומים. הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל. מבואר בידי חגי לונדין. שדרות, מכון שדרות התורה, דברי שיר, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ח. 292 עמ'.	227	125
אהבת ישראל	חוברת זיכרון לעילוי נשמת התינוק ישראל הלוי. עורכים: פינחס גינזבורג וגיל-שלום הלוי. נחליאל, תשע"ז. 125 עמ'.	220	119
אהבת צדק	הלכות צדקה ומעשר כספים. מהדורה חדשה ומתוקנת עם הוספות. אברהם משה אבידן (זמל). ירושלים, תשע"ט. 22+תשז עמ'.	229	131
אהבת צדקה	הלכות צדקה ומעשר כספים. הערות, עיונים ומילואים. עם מפתח מפורט. ובראשם ליקוטי הלכות צדקה מכתב יד קדשו של המהר"ל דיסקין זצוק"ל. אברהם משה אבידן (זמל). ירושלים, תשס"ח. 18+תקצג עמ'.	ב, מט	98

אהבת ציון ו	יוסף דוב לובאן. ירושלים, תשס"ג. 90 עמ'.	מג, ג	94
אהל אבות	בנין האומה הישראלית. יהודה אייזנשטיין. ירושלים, ישיבת מיר, תשע"ח. 23+תקכו עמ'.	224	111
אהל רא"ם	רשימת כתבי-יד באוצר הספרים של רבי אברהם מרדכי אלתר האדמו"ר מגור. איון חקר ותיקן משה הלל. ירושלים, קהילות ישראל, תשע"ח. 558+עמ'.	230	129
אהל רחל	לימוד יסודי ומקיף בהלכות נדה. הרב נדיב תורגמן. עם קונטרס "חציצות בטבילה" מאת הרב אברהם בורשטין. תלם, תשע"ד. 591 עמ'.	211	103
אוהב משפט	ביאור על ספר איוב עם הקדמה מקיפה בענייני שכר ועונש ועוד מאת רבנו שמעון בר צמח דוראן הרשב"ץ. מהדיר: הרב שמואל אברהם. שעלבים, מכון שלמה אומן, תשפ"א. 20+תמב עמ'.	238	107
אוהל מועד	הגיגי מועד וחג. 'ונס יגון ואנחה' - בין המצרים וט' באב, אגדות החורבן, המקדש. איציק אמת. טנא, תשע"ח. שמא עמ'.	227	127
אוהל מועד	הגיגי מועד וחג. אייר. איציק אמת. טנא עמרים, תשפ"א. שעז עמ'.	237	116
אוהלי תורה	הישיבה תבניתה ותולדותיה. מרדכי ברויאר. ירושלים, מרכז זלמן שזר, תשס"ד. 648+טז עמ'.	ב, מד	93
אוצר בית ה'	הרב יהושע פרידמן. ירושלים, מכון המקדש, תשע"ז. 156 עמ'.	229	117
אוצר הגאונים החדש. מסכת בבא בתרא	עורכים: ירחמיאל ברודי, כרמיאל כהן, יהודה צבי שטמפר. ירושלים, יד הרב נסים, תשע"ז. 744 עמ'.	225	112
אוצר הגאונים, מסכת עבודה זרה	בעריכת הרב אליהו רחמים זייני. חיפה, ישיבת אור וישועה, תשע"ו. 339+עמ'.	221	116
אוצר הגאונים. ליקוט מספרי הגאונים. מסכת חולין חלק ראשון	בעריכת הרב אליהו רחמים זייני. חיפה, אור וישועה, תשפ"א. 632 עמ'.	241	108
אוצר המנהגים והמסורות לקהילות תאפילאלת/סג'למאסא	מאיר נזרי. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ח. 527 עמ'.	225	125
אוצר המספרים והסימנים	אוריאל אוסי. ראשון לציון, תשפ"א. 320 עמ'.	239	115
אוצר התפילה	הרב דוד קאהן. ירושלים, הועד האמריקאי של האנציקלופדיה התלמודית והוצאת האנציקלופדיה התלמודית בע"מ, תשע"ב. 53+280 עמ'.	203	109
אוצר חיים	מאמרי השקפה והתבוננות בתכלית וייעוד החיים ותיקון המידות. רבי יחיאל מיכל טוקצ'נסקי זצ"ל. 36+שטו עמ'. ירושלים, מכון הגרי"מ"ט, תשפ"א.	239	115
אוצר ירושלים והמקדש	הלכות ומנהגים, ערוך ומעובד מתוך ערכי האנציקלופדיה התלמודית, עם השלמות והוספות, כולל מפות ואיורים. עורכים: הרב פרופ' אברהם שטינברג, הרב שלמה רקובסקי ור' אשר גרוסברג. ירושלים, יד הרב הרצוג - האנציקלופדיה התלמודית, תשע"ג. 345 עמ' + מפות.	209	114
אוצר כתבי-יד התלמודיים	עקבב זוסמן, בהשתתפות יואב רוזנטל ואהרן שויקה. ירושלים, The Frie berg Genizah Project ויד יצחק בן צבי, תשע"ב. שלושה כרכים.	203	104
אוצר לדרך	יסודות בעבודת ה'. מהדורה שניה מורחבת. הרב יוסי ברינר. בית שמש, אוצר התורה, תשפ"א. 30+תרחצ עמ'.	240	115
אוצר מפרשי ההושענות	ירושלים, מכון ירושלים, תשע"ז. נה+608 עמ'.	223	109

126	230	ירושלים, מכון ירושלים, תשע"ח-תשע"ט. שני כרכים.	אוצר מפרשי התורה. ספר שמות
97	מז, א	מכון ירושלים, תשס"ו. תתשי עמודות.	אוצר מפרשי התלמוד. גיטין ד
108	201	ירושלים, מפעל אוצר מפרשי התלמוד - מכון ירושלים, תשע"ב. תרמד עמ'.	אוצר מפרשי התלמוד. מסכת קידושין, פרק האשה נקנית
107	215	יסודות בביאור הפשט בפסוקי המקרא, עם ביאור 'ושננתם' השלם במהדורה שנייה ומורחבת. [מאת הרב יוסי ברינר]. ירושלים, אוצר התורה, תשע"ה. שעט עמ'.	אוצר מפרשי התנ"ך. ספר עזרא
102	222	ביבליוגרפיה של פרושים למסכת אבות שנדפסו משנת רמ"ה עד שנת תשע"ה. עם הערות והארות מאת ד"ר יוסף שלמה (סטיבן) ווייס. לוס אנג'לס - ירושלים, תשע"ו. 535+13 עמ'.	אוצר פרקי אבות
108	241	שביעית בזמן הזה. מאת רבי יוסף ענגיל. מאנסי, מכון אוהבי תורה, תשפ"ב. 70+שצג עמ'.	אוצרות יוסף
108	212	צימוקים לשבת. ביאורים ופירושים, רמזים ודרושים, על חמשת החומשים. נערך מכתביו של משה שרגא ז"ל. 255 עמ'.	אור בקודש
122	229	פרקי האבות ברוח החסידות. משה רט ואלהיה טייב, עם איורים מאת אלישע כץ. קרית גת, אלומות, תשע"ח. 208 עמ'.	אור האבות
115	239	ביאור ספר הכוזרי לרבנו יהודה הלוי. מאמר ראשון. חיים אביהוא שורץ. בית אל, תשפ"א. 425 עמ'.	אור הכוזרי
96	מד, ג	עורכים: הרב אלחנן אשר הכהן אדלר והרב נתנאל הלפגוט. ניו יורק, תשרי תשס"ד (מט, א-ב). 151 עמ'.	אור המזרח
91	מד, ד	העורכים: הרב אלחנן אשר הכהן אדלר והרב נתנאל הלפגוט. ניו יורק, ניסן תשס"ד (מט, ג-ד). 226 עמ'.	אור המזרח
122	230	רעיונות וסיפורים על פרשת השבוע. הרב יצחק דוד גרוסמן. עורך: הרב אברהם דוב גרינבוים. קרית גת, אלומות, תשע"ח. 492 עמ'.	אור השבת
89	מז, ג	לרבינו יצחק ב"ר משה מוינא. מכון תורני ישיבת אור עציון, מכון ירושלים. חלק א: שבת ועירובין (תשס"ג), ח"ב: הלכות מועדים וזרעים (תשס"ו).	אור זרוע השלם
110	210	לרבינו יצחק ב"ר משה מוינא. הלכות נשים חלק א מהדורה חדשה. עורך ראשי: הרב שלום יהודה קליין. מרכז שפירא, אור עציון המכון התורני, תשע"ד. 20+רפ עמ'.	אור זרוע השלם
108	נ, ג	עם פסקי מהר"ח לרבי חיים אור זרוע. יוצא לאור מחדש על פי כתבי יד. עורך אחראי: הרב יעקב פרבשטיין. מפעל תורת חכמי אשכנז. מכון ירושלים, תש"ע. 3 כרכים.	אור זרוע לרבנו יצחק מווינה
116	236	שערי תפילה. שערים ונתיבות לפתיחת רגשות הלב בעבודת התפילה. ידידיה מיכאלי. ירושלים, תש"פ. 185 עמ'.	אור חדש
109	210	קשרי הידידות בין הראי"ה קוק ורבי שלמה עליאשוב. כתיבה: משה נחמני. רמת גן, אור האורות, תשע"ג. 105 עמ'.	אור יקרות
116	239	פשט ועומק בפרשת בראשית. חלק ראשון. שלמה מונדשיין. ירושלים, תש"פ. 400 עמ'.	אור עולם
61	מג, א	יוסף דוב לובאן. ירושלים, תשס"ב. 17+רמב עמ'.	אור ציון
126	229	הזמנה להתבוננות בשבע ברכות הנישואים. יועד כהן. ירושלים, דברי שיר, תשע"ח. 96 עמ'.	אור שבעת הימים
93	מו, א	בין גדולי עולם, הגאון רבי אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל והגאון רבי שלמה זלמן אויערבך זצ"ל. ערך: עמיחי כנרתי. איתמר, תשס"ה. 45 עמ'.	אור שלמה

105	210	הרב שלמה ריסקין. ת"א, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשס"ח-תשע"ג.	אור תורה
117	236	משנתו הפסיכולוגית של הראי"ה קוק וכלים ליישומה. ברוך כהנא. ירושלים, ראובן מס, תשפ"א. 351 עמ'.	אורות האדם והנפש
116	237	משווה בין השקפת הרמח"ל בספר מסילת ישרים להשקפת הרב קוק. מרדכי מור ברמזון. גוש עציון, תשפ"א. 526 עמ'.	אורות המסילה
97	מח, ב	מאמרים ופסקים בענייני אישות, ממונות, קהילה ורפואה. מאת יצחק צבי אושינסקי. ירושלים, תשס"ז. שע"ה עמ'.	אורות המשפט
115	225	פסקי דין ומאמרים. יצחק צבי אושינסקי. ירושלים, תשע"ח. שעח עמ'.	אורות המשפט. חלק ד
119	235	שאלות ותשובות, פסקי דין ומאמרים. מאת יצחק צבי אושינסקי. ירושלים, תש"פ. רלג עמ'.	אורות המשפט. חלק ה
121	228	מאת מרן הראי"ה קוק זצ"ל, ליקוט ומקורות: דן סתר. ירושלים, תשע"ח. 127 עמ'.	אורות הצדיק
110	213	עם סיכום ופירוש 'דיבור ומחשבה' ועם הארות בשם 'חוויות הקודש'. שער ראשון. מאת הרבנים שלמה ואהרן טולידאנו. ירושלים, ספריית בית אל, תשע"ד. שני כרכים.	אורות הקודש לראי"ה קוק
88	מד, ב	הרב אברהם יצחק הכהן קוק. פסקאות א-ד. עם ביאור והרחבה מאת נחום רכל. עריכה ומקורות: ראובן ששון, מיגרין, 'כרם', תשס"ג. 336 עמ'.	אורות התחיה
119	235	הרב אברהם יצחק הכהן קוק. פרקים א-יא. עם ביאור מאת זאב סולטנוביץ'. ט+353 עמ'.	אורות התשובה
103	223	דרושים נבחרים במעשי אבות. שניאור זלמן בורטון. ערך: מ"ד צ'צ'ץ. ישראל, תשע"ז. ריג עמ'.	אורות יעקב
115	225	הרב אברהם יצחק הכהן קוק. עם ביאורים מאת הרב זאב סולטנוביץ'. הר ברכה, תשע"ח. 508 עמ'.	אורות מאופל
100	214	עיונים על מסכת אבות. מאת יצחק צבי אושינסקי. קרית יערים, תשע"ה. 228 עמ'.	אורות מן האבות
113	221	הגדה של פסח עם ביאורים ועיונים בהלכה ואגדה. יצחק צבי אושינסקי. ירושלים, תשע"ז. 220 עמ'.	אורות מן ההגדה
94	מד, ב	תולדות חייהם ומעשיהם של כמאה וחמישים מגדולי ישראל. דניאל משה אלול. חלק א. [בית שמש], תשס"ג. 463 עמ'.	אורח צדיקים
93	מו, א	אנציקלופדיה לתולדות חייהם ומעשיהם של כשבעים וחמישה מגדולי ישראל. ליקט, ערך וכתב בס"ד דניאל משה אלול. תשס"ה. יג+369 עמ'.	אורח צדיקים, חלק ב
98	מח, א	אנציקלופדיה לתולדות חייהם ומעשיהם של כשבעים וחמישה מגדולי ישראל. ליקט, ערך וכתב בס"ד דניאל משה אלול. תשס"ז. 428+עמ'.	אורח צדיקים, חלק ג
96	מט, א	אנציקלופדיה לתולדות חייהם ומעשיהם של כשישים וחמישה מגדולי ישראל. ליקט ערך וכתב בס"ד דניאל משה אלול. [בית שמש] תשס"ח. 414 עמ'.	אורח צדיקים. חלק ד
92	מד, ג	מאמרים ופסקים. יצחק צבי אושינסקי. ירושלים. מוסד הרב קוק, תשס"ד. תכא עמ'.	אורחות משפט
94	מד, ג	העורך: עמיחוד יצחק מאיר לוין. נתניה, תשס"ג. תעח עמ'.	אורייתא יט - ארץ ישראל
111	נא, ב	כתב עת ליהדות, לחברה ולחינוך. כרך א. אלקנה, מכללת אורות ישראל, תש"ע. 372 עמ'.	אור־שֶׁת
101	202	כתב עת ליהדות, לחברה ולחינוך. כרך ב, תשע"א. עורך: הרב משה רחימי. אלקנה-רחובות, מכללת אורות ישראל, תשע"א. 302 עמ'.	אור־שֶׁת
443	231	שבעת האשפזיון במשנת הראי"ה קוק. ליקוט, עריכה ותמצות: דביר אַטרה. רמת גן, ישיבת ההסדר רמת גן, תשע"ט. 279 עמ'.	אושפיזי הראי"ה

אות היא לעולם	דיני הכנה משבת לחול. קובץ תורני 'נר ישראל יעקב'. כתיבה ועריכה: גיורא ברנר. בית אל, בית מדרש גבעת אסף, תשע"ג. 47 עמ'.	205	103
אות היא לעולם	דיני רפואה בשבת. הרב גיורא ברנר. רחובות, הלכתא, תשע"ח. 103 עמ'.	226	126
אז אמר שלמה	אוסף ספרים מאמרים מכתבים וחיידושי תורה מאת רבי שלמה זאב קליין אבד"ק קאלמאר. ברוקלין ניו יורק, תשס"ט. רפב עמ'.	נ, א	113
אז נדברו יראי ה'	הקשרי בין רבי אברהם יצחק הכהן קוק והגאון רבי איסר זלמן מלצר. עמיחי כנרת. 51 עמ' + צילומים.	מד, ג	94
אחידות ושוני במלאכות שבת	אברהם נחשו (קופרמן). ירושלים, מוסד הרב קוק, תשע"ז. 169 עמ'.	223	111
אחרי השואה	אורייתא כב. עורך: עמיהוד יצחק מאיר לוין. נתניה, תשע"ז. תריח עמ'.	227	130
אי של אָפֶשֶׁר	סיפור חייו של בנימין מינץ. תרס"ג-תשכ"א. חיים שלם, בשיתוף שי מינץ. ירושלים, כרמל, תשע"ג. 559 עמ'.	205	99
איה מקום כבודו	איתור מקום המקדש בימינו. מחקרים, עיונים ופולמוסים, מתוך כתב העת 'מעלין בקודש'. עריכה: בעז אופן. כרמי צור, בית הבחירה, תשפ"ב. 566 עמ'.	242	273
איוב. מקראות גדולות הכתר	מהדיר ועורך ראשי: מנחם כהן. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תש"פ. מד+329 עמ'.	235	120
אילת אהבים	על מסכת כתובות. מאת רבי אריה ליב צינץ. עורך ראשי: הרב גרשון קרויזר. אשדוד, מכון מהרא"ל צינץ, תשע"ז. שני כרכים.	222	114
אילת השחר	דיואן לימי הסליחות. חוברו במרוקו ובצפון אפריקה מתקופת הראשונים ועד ימינו. מאת אלעד פורטל. עורך ראשי: ירון אטיאס. ירושלים, 'הדסים' - הבמה להתחדשות רוח יהדות ספרד, תשע"ד. 215 עמ'.	210	112
איסור הלבנת פנים	עורך: הרב אברהם שמואל בוקיעט. כפר חב"ד, תשע"ו. 39 עמ'.	224	120
איסור והיתר; ספר האורה חלק שני	עורך: הרב יהודה שינדלר. ירושלים, מכון ירושלים, תשע"ח. 19+שנה עמ'.	233	125
איש האמונה הבודד	הרב יוסף דב סולוביצ'יק. תרגום: קלמן נוימן. ראשון לציון, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ח. 111 עמ'.	230	124
איש ואשה - זכו שכינה ביניהם	פרקי הדרכה לחתן ולכלה. אלישיב קנוהל. עין צורים, 'מכון שילובים', ישיבת הקיבוץ הדתי, תשס"ג. 247 עמ'. [בצירוף החוברת 'עת דודים - הדרכה לחיי אישות מנקודת מבט תורנית' מאת הרב קנוהל, 24 עמ'.]	מד, ב	87
איש ואשה זכו שכינה ביניהם	פרקי הדרכה לחתן ולכלה. מאת הרב אלישיב קנוהל. מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת. תשס"ה. 313 עמ'. ובמצורף: החוברת 'עת דודים', הדרכה לחיי אישות מנקודת מבט תורנית. 55 עמ'.	מו, א	88
איש ימינך	חייו ודרכיו של הרב שמואל בנימין הרלינג הי"ד. תשס"ג. 450 עמ'.	מד, א	88
איש כי יפליא	הרב הנזיר. מסכת חייו של נזיר אלוקים הרב דוד כהן. הילה וולברשטין ושמחה רו. ירושלים, ספרית בית אל ומכון נזר דוד ומוסדות אריאל, תשע"ז. 312 עמ'.	222	106
אכול בשמחה	כשרות המזון ליחיד ולציבור. הרב משה ביגל. קרית ארבע - חברון, מכון לרבני ישובים, תשע"ה. תיח עמ'.	213	114
אליבא דאמת	סוגיות יסוד בהלכות ברכות. הרב יהונתן אמת. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשע"ח. 23+תקצב עמ'.	229	132
אליהו הנביא בתחנה המרכזית	סיפורים בני ימינו של גילוי אליהו. אליעזר שור. ירושלים, טהירו, תשפ"ב. 233 עמ'.	241	109
אלף המגן	פירוש על אגדות מסכת מגילה לר' שמריה בן אליהו האקריטי. ההדיר אהרן ארנז. ירושלים, מקיצי נרדמים, תשס"ג. 248 עמ'.	מד, ב	92
אלפי שנאן	מבחר מאמרים ותגובות תלמידים. אביגדור שנאן. ת"א, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ה. 392 עמ'.	214	101

אם לעת כזאת	השתקפויות מקראיות במגילת אסתר. הרב דוד סילבר. בשיתוף עם בן-ציון עובדיה. ירושלים, מגיד, תשע"ז. 219 עמ'.	229	122
אָמֶה שֶׁל קוֹדֶשׁ	בירור אורך האמה ההלכתית. מהדורה ראשונית. אלקנה ליאור. בית אל, תש"פ. 276 עמ'.	234	114
אמונה רדיקלית	אוונגרד האמונה של רבי נחמן מברסלב. רוני בר לב. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ז. 272 עמ'.	224	121
אמונת עתיד	בטאון מכון התורה והארץ. גיליון 55 (אב אלול תשס"ג). כפר דרום. עורך: הרב דורון ותקין. 72 עמ'.	מד, ב	96
אמונת עתיד	בטאון מכון התורה והארץ. העורך: הרב דורון ותקין. בהוצאת מכון התורה והארץ, חוות כפר דרום, חבל עזה. גיליונות 64-60. כסלו-אב תשס"ה.	מו, א	94
אמונת עתיד	כתב עת למאמרים המשלבים מחקר תורני ויישום הלכתי בארץ ישראל. עורך: הרב יואל פרידמן. גיל' 103, ניסן תשע"ד. אשקלון, מכון התורה והארץ כפר דרום, תשע"ד. 183 עמ'.	210	100
אמונת עתיד	עורך: הרב יואל פרידמן. גיליון 114, טבת תשע"ז. שבי דרום, מכון התורה והארץ, תשע"ז. 156 עמ'.	221	110
אמונת עתיד	במה למאמרים המשלבים מחקר תורני ויישום הלכתי בארץ ישראל. העורך: הרב יואל פרידמן. גיל' 133, תשרי תשפ"ב. שבי דרום, מכון התורה והארץ, תשפ"ב. 158 עמ'.	240	115
אמונת עתיד	102. כתב עת למאמרים המשלבים מחקר תורני ויישום הלכתי בארץ ישראל. העורך: הרב יואל פרידמן. אשקלון - כפר דרום, מכון התורה והארץ, שבת תשע"ד. 159 עמ'.	209	110
אמונת עתיד	107. עורך: הרב יואל פרידמן. שבי דרום, מכון התורה והארץ, תשע"ה. 159 עמ'.	214	105
אמונת עתיד	118. שבט תשע"ח. העורך: הרב יואל פרידמן. שבי דרום, מכון התורה והארץ, תשע"ח. 219 עמ'.	225	114
אמונת עתיד	גליון מס' 48, תמוז-אב תשס"ב. מכון התורה והארץ, כפר דרום, חבל עזה. עורך: הרב דורון ותקין.	מג, א	63
אמר ודעת	דרושים 'ביעי אומר' והלכות 'יחווה דעת'. הרב יהודה יודל רוזנברג. ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"פ. שני כרכים.	234	115
אָמְרוּ צִדִּיק	קובץ סיפורי מופת על אדמו"רי בית הוסיאטין זצ"ל. מאיר צבי גרוזמן. רמת גן, מכון 'עקד ספרים', תשס"ו. 352 עמ'.	מז, ג	92
אמרות מלך	מקורות ביאורים וחיידושים ברמב"ם הלכות מלכים. מאת אברהם משה אבידן (זמל). ירושלים, תשע"ב. תשסא+39 עמ'.	203	108
אמרי במערבא	ליקוט המחלוקות העיקריות בין הירושלמי לבבלי. נלקט ונערך בס"ד ע"י אחיקם קָשֶׁת. ירושלים, תש"ע. 1013 עמ'.	נא, א	116
אמרי שפר	ביאור פשטני לספר בראשית, וקונטרס 'מגדל הלבנון' - רב ותלמיד 'מכת"י, מאת הרב נפתלי הירץ וייזל. עם מבוא ומפתחות מקיפים. העורך: יהונתן סנדרס. ראשון לציון, ישיבת ההסדר וספרי המור, תש"פ. שני כרכים.	235	120
אמת ואמונה	שאלות ותשובות בענייני אמונות ודעות. חלק שני. אפרים חיימוביץ. בית אל, תשע"ז. 492 עמ'.	225	113
אמת ושולם	לבירור דרכו של מרן בספרו שולחן ערוך. איל בן דוד. באר שבע, תשע"ט. פד עמ'.	232	120
אמת ליעקב על נביאים וכתובים	חלק ב. מאת רבי יעקב קמנצקי. ערך יוסף קמנצקי. ירושלים, תשע"ה. תצט עמ'.	228	132
אסיא	מאמרים, תמציות וסקירות בענייני הלכה ורפואה. העורך: ד"ר מרדכי הלפרין. חוברת עג-עד, ניסן תשס"ד (כרך יט חוברת א-ב). 205 עמ'.	מד, ד	93
אסיא	העורך: ד"ר מרדכי הלפרין. חוברת פג-פד, תשרי תשס"ט (כא, ג-ד). יו"ל ע"י המכון ע"ש ד"ר פלק שלזינגר ז"ל לחקר הרפואה ע"פ התורה ליד המרכז הרפואי שערי צדק, ירושלים. 238 עמ'.	מט, ג	100

108	213	כתב עת לרפואה, אתיקה והלכה. חוברת צה-צו, תשרי תשע"ה. העורך: ד"ר מרדכי הלפרין. ירושלים, מכון שלזינגר ליד המרכז הרפואי שערי צדק, תשע"ה. 238 עמ'.	אסיא
115	217	כתב עת לרפואה, אתיקה והלכה. העורך: הרב ד"ר מרדכי הלפרין. חוברת צט-ק, מרחשון תשע"ו [כרך כה חוברת ג-ד]. ירושלים, המכון ע"ש ד"ר פלך שלזינגר ז"ל לחקר הרפואה ע"פ התורה ליד המרכז הרפואי שערי צדק, תשע"ו. 220 עמ'.	אסיא
110	220	עורך: הרב ד"ר מרדכי הלפרין. חוברת קג-קד (כו ג-ד), מרחשון תשע"ז. ירושלים, מכון שלזינגר ליד שערי צדק, תשע"ז. 210 עמ'.	אסיא
106	224	חוברת קה-ק, אייר תשע"ז [כו א-ב]. העורך: ד"ר מרדכי הלפרין. ירושלים, מכון שלזינגר ליד המרכז הרפואי שערי צדק, תשע"ז. 214 עמ'.	אסיא
128	226	כתב עת לרפואה, אתיקה והלכה. חוברת קז-קה. העורך: ד"ר מרדכי הלפרין. ירושלים, מכון שלזינגר ליד המרכז הרפואי שערי צדק, תשע"ח. 206 עמ'.	אסיא
129	228	כתב עת לרפואה, אתיקה והלכה. חוברת קט-קי, אייר תשע"ח [כח א-ב]. העורך: ד"ר מרדכי הלפרין. ירושלים, מכון שלזינגר שע"י שערי צדק, תשע"ח. 306 עמ'.	אסיא
121	233	כתב עת לרפואה, אתיקה והלכה. גיל' קטו-קטז, מרחשון תש"פ. העורך: הרב ד"ר מרדכי הלפרין. ירושלים, המכון ע"ש ד"ר פלך שלזינגר ליד שערי צדק, תש"פ. 238 עמ'.	אסיא
110	241	כתב עת לרפואה, אתיקה והלכה. העורך: הרב ד"ר מרדכי הלפרין. חוברת קכא-קכב, מרחשון תשפ"ב [לא א-ב]. ירושלים, מכון שלזינגר, תשפ"ב. 222 עמ'.	אסיא
116	239	גל שליש. חיסונים ותיעדופים. חוברת קיט-קכ, אייר תשפ"א (ל ג-ד). העורך: הרב ד"ר מרדכי הלפרין. ירושלים, מכון שלזינגר, תשפ"א. 234 עמ'.	אסיא. קובץ הקורונה
118	217	שנתון איגוד ישיבות ההסדר. עורך אחראי תלמוד והלכה: אייל רוניקוביץ; עורך אחראי נת"ן ומחשבה: שמואל מרצבך. גיליון ג. ירושלים, איגוד ישיבות ההסדר, תשע"ו. 2 כרכים (1179 עמ' בס"ה!).	אסיף
118	225	שנתון איגוד ישיבות ההסדר. ירושלים, איגוד ישיבות ההסדר, תשע"ח. שני כרכים.	אסיף ה
121	232	אסופת מאמרים. ירושלים, איגוד ישיבות ההסדר, תשע"ט. 845 עמ'.	אסיף ו
117	239	אסופת מאמרים. עורך: אייל רוניקוביץ. ירושלים, איגוד ישיבות ההסדר, תשע"ט. 845 עמ'.	אסיף ו
119	225	אוסף חידושי תורה, מחשבה, הגות ודרשות. הרב נתן קמנצקי. ירושלים, תשע"ו. תלב עמ'.	אָספּות נְתַנוּ
116	225	מערכות וחבורות על המסכת ביישיבת "תורת חיים" אופקים. ונלווה אליו "הגדה של פסח" משובץ בפנינים יקרים מראשי הישיבה. אופקים, תשע"ז. תמח עמ'.	אפיקי תורה, מסכת פסחים
105	208	ילקוט מכתבים בנושאי עם ישראל בארץ ישראל. ישראל ציגלמן. ישראל, תשע"ג. 706 עמ'.	ארבע מאות מכתבים
115	נ א	עיונים הלכתיים במבט היסטורי, בוטני, ארץ-ישראלי. זהר עמר. נווה-צוף, תש"ע. 101 עמ'.	ארבעת המינים
116	213	ביאורים וחדשים למסכת כריתות. מאת הרב נתנאל חיים פאפע. העורך: הרב ישראל שחור. ירושלים, תשע"ה. יד+247 עמ'.	ארח מישרים
132	227	מאסף עיונים ובירורים בעניני אבן העזר. ירושלים, בית המדרש ארח משפט, תשע"ח. 2 כרכים.	ארח משפט
103	224	הוראות והנהגות מאור הגולה רבי חיים מוולאזין. עורך: הרב משה גרודקה. ירושלים, מכון ירושלים, תשע"ז. 2 כרכים.	ארחות חיים - כתרי ראש
112	224	כרך ראשון. עורך ראשי: הרב שלום יהודה קליין. מרכז שפירא, המכון התורני לרבנו אהרן הכהן אור עציון, תשע"ז.	ארחות חיים

110	218	איש מדעי כדור הארץ קורא מקרא. מיכה קליין. קרית שמואל, מכללת שאנן, תשע"ז. 158 עמ'.	ארץ וימים
111	241	שיעורי שביעית. אהרן פרידמן. ישיבת כרם ביבנה, תשפ"ב. 241 עמ'.	ארץ חיים
96	מד, ג	יעקב ח' חרל"פ. ירושלים, 'יד הרב נסים', תשס"ד. 294 עמ'.	ארץ ישראל במשנתם של תנאים ואמוראים
124	230	מאת הרב אברהם יצחק הכהן קוק. מבאר: הרב חגי לונדין. שדרות, מכון שדרות התורה עם דברי שיר וספרי חמד, תשע"ח. 265 עמ'.	ארץ ישראל, המלחמה, ישראל ותחייתו
113	222	שיעורים ומאמרים, בין אדם לחבירו, תפלה וברכה, ועניינים. אלחנן אשר הכהן אדלר. נוה יארק, קרן שארף שע"י ישיבת רבנו יצחק אלחנן, תשע"ו. רלח עמ'.	אשר חנן
95	מח, א	מכתבי שלמה אומן. ערך: יחזקאל חובב. אלון שבות, הוצאת 'נקודת חיבור' שליד ישיבת הר עציון ומכון שלמה אומן, תשס"ז. 139+255 עמ'.	את העולם נתן בלבו
105	222	יחסם של גדולי ספרד ואשכנז לתחיה הלאומית ולהקמת המדינה. ליקט וערך: יצחק דדון. ירושלים, תשע"ז. תקסז עמ'.	אתחלתא היא. חלק שלישי
108	נא, ג	רשימת מאמרים של בני הישיבות. http://www.rambish.org.il . מרכז האתגר: יעקב גוימן.	אתר רמבי"ש
108	נא, א	בירור מסורת קדמונית של אתרוגי ארץ-ישראל בעת החדשה. זהר עמר. נוה צוף, תשע"א. 85 עמ'.	אתרוגי ארץ-ישראל
96	מט, ג	כעס אצל אדון הנביאים ותוצאותיו. עיון בסוגיות בתורה על פי המקורות. יהודה קופרמן. מכללת ירושלים, תשס"ח. רסג עמ'.	בא לכלל כעס בא לכלל טעות
93	מה, ד	עיונים בסוגיות מן התלמוד מאת חיים סבתו. עורך: אייל פישלר. ת"א, מסורה לעם, תשס"ה. 317 עמ'.	באור פניך
110	204	מידות וערכים בעבודת ה'. שיחות מאת הרב אהרן ליכטנשטיין, מעובדות בידי הרב ראובן צילגר. מאנגלית: הרב אליקים קרומביין. תל אביב, ידיעות אחרונות - ספרי חמד ומכללת הרצוג גוש עציון, תשע"ב. 295 עמ'.	באור פניך יהלכון
106	211	אמרות טהורות, פנינים יקרים ושיחות קודש מכבוד קדושת אדמו"ר רבי חיים מאיר מוויניצא זצ"ל. אשדוד, תשע"ד. 16+תשב עמ'.	באורו של חמה
122	228	חלק ראשון בראשית-שמות. מאת רבי ישעיה מנחם בן רבי יצחק מקראקא. מהדיר: הרב שלום יעקב דזייקוב. ליקוד, תשע"ח. רסט עמ'.	באורים כבדו ה'
92	מו, ד	עיונים בפרשות השבוע מאת יוסף חיים שפיגל. אדר תשס"ו. 210 עמ'.	באלה דן אנוכי
90	מה, ב	קובץ הערות ומאמרים בעניני תפילות ומנהגים. עורך: אברהם בכרך. פתח תקוה, תש"ס. 511 עמ'.	באר אברהם
117	239	שיעורים על מסכת בבא בתרא (פרקים א-ב). הרב יהודה זולדן. מעלה אדומים, מעליות, תשפ"א. 474 עמ'.	באר יהודה
273	242	שיעורים על מסכת פסחים. הרב יהודה זולדן. מעלה אדומים, מעליות, תשפ"ב. 490 עמ'.	באר יהודה
101	210	עורך אחראי: הרב יעקב מדן. אלון שבות, ידיעות ספרים וישיבת הר עציון, תשע"ד. 336 עמ'.	באר מרים. סדרה לחגים. פסח
117	239	עיו בפרשיות השבוע לאור תורת מרן הראי"ה קוק זצ"ל. הרב יהושע ון דייק. איתמר, תשפ"א. חמישה כרכים.	באר ראוי
129	234	עיונים והארות בחומש במדבר. הרב חיים דרוקמן. מרכז שפירא, מכון תורני אור עציון, תשע"ז. 428 עמ'.	בארץ לא זרועה
115	213	מחקרים בנבואה, בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה נבואית. שמואל ורגון. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ה. 450 עמ'.	בארצות המקרא
106	נא, ג	עיונים על התורה והמועדים. מאת יצחק צבי אושינסקי. קרית יערים, תשע"א. 335 עמ'.	באשר הוא שם

114	223	הלכות עירוב תבשילין. גיורא ברנר. גבעת אסף, תשע"ו. 122 עמ'.
116	219	מאמרים ותשובות ובירורי הלכות בארבעת חלקי השלחן ערוך. חלק ראשון. גיורא ברנר. בית אל, בית מדרש גבעת אסף, תשע"ו. 24+תקעז עמ'.
88	מז, ד	כתב עת לענייני תורה ומדע. חוברת 17, אלול תשס"ו; חוברת 18, ניסן תשס"ז. עורך: עלי מרצבך. עורך יועץ: יחיאל דומב. הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
99	מט, ג	כתב עת לענייני תורה ומדע. חוברת 20 - אייר תשס"ח. עורך: עלי מרצבך. הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן. 111+120 עמ'.
111	נ, ג	כתב-עת לענייני תורה ומדע. חוברת 22 (טבת תש"ע). עורך: עלי מרצבך. הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן. 108+95 עמ'.
106	נא, ב	כתב-עת לענייני תורה ומדע. חוברת 23 - תמוז תש"ע. עורך: עלי מרצבך. רמת גן, אוניברסיטת בר-אילן, תש"ע. 167+65 עמ'.
107	נא, ד	כתב-עת לענייני תורה ומדע. חוברת 24, אדר א תשע"א. עורך: עלי מרצבך. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן. 148+94 עמ'.
111	209	כתב עת לענייני תורה ומדע. גיליון 28. העורך: פרופ' עלי מרצבך. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, כסלו תשע"ד. 171+51 עמ'.
109	213	כתב עת לענייני תורה ומדע. גיליון 29. העורך: פרופ' עלי מרצבך. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, כסלו תשע"ה. 171+51 עמ'.
114	220	כתב-עת לענייני תורה ומדע. חוב' 31 - אב תשע"ו. עורך: עלי מרצבך. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ו. 149+51 עמ'.
125	226	כתב עת לענייני תורה ומדע. חוב' 33, אדר תשע"ח. עורך: עלי מרצבך. רמת גן, בר אילן, תשע"ח. 106-139 עמ'.
117	236	כתב עת לענייני תורה ומדע. חוברת 35, אלול תש"ף. עורך: עלי מרצבך. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תש"פ. 133+61 עמ'.
274	242	כתב עת לענייני תורה ומדע. חוב' 36, אדר ב תשפ"ב. עורך: עלי מרצבך. רמת גן, אוני' בר אילן, תשפ"ב. 112+110 עמ'.
112	220	והוא ביאור על עשרת הפרקים של האילן הקדוש למרנא ורבנא הרמח"ל. יצחק עמנואל גיא. ביתר עילית, תשע"ו. 2 כרכים.
106	203	ליקוט הלכות בענייני תרומות דם, ועוד בירורים ופסקים בהלכות רפואה. נכתבו ע"י הרב אברהם יעקב גולדמינץ. עם פסקים והוראות מאת רבי משה הלברשטאם זצ"ל. מהדורה שניה מבוארת ומורחבת. ירושלים, ארגון לב מלכה, תשע"ב. רפב עמ'.
	מז, ב	עיונים במסכת אבות. הרב יהודה שביב. מכון 'צומת', אלון שבות, גוש עציון. 278 עמ'.
118	239	בראשית-ויקרא. הרב יאיר וייץ. ברכה, מכון הר ברכה, תשע"ט-תשפ"א.
133	227	תרומת כליה. הלכה - רפואה - מעשה. ישי שריג. ירושלים, ספריית בית אל, תשע"ח. 287 עמ'.
113	213	הלכה, טכנולוגיה וחברה. הרב ישראל רוזן. אלון שבות, תשע"ה. 591 עמ'.
113	225	פתח לעולמה של התפילה. אלעד דוד וידר. פתח תקוה, תשע"ח. 5+90 עמ'.
124	233	עיונים בסוגיות תורה ומלכות. יגאל קמינצקי. ניצן, מרכז תורה ומדינה ו'שיח דקלים', תשע"ט. 181 עמ'.
128	234	ביאורי סעיפי שו"ע, ראשונים ואחרונים, והרחבות ועיונים, בהלכות מקח וממכר. כרך א. יוסף נגר הלוי, אלקנה, תשע"ז. כב+554 עמ'.
87	מז, ג	הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל. בהוצאת המכון על שם הרצ"ה קוק זצ"ל. עריכה: בן ציון כהנא שפירא וזאב נוימן. עיה"ק ירושלים, אדר תשס"ו. תרלח עמ'.

109	211	נביאים וכתובים מבוארים. מלכים א-ב. ביאָר על פי המפרשים: משה קארפ. בני ברק, מכון אור מרדכי, תשע"ד. תמו עמ'.
104	218	מדריך לבניית אינטימיות זוגית בריאה. ד"ר חנה קטן. ירושלים, ספריית בית אל, תשע"ז. 128 עמ'.
112	201	לימוד משווה. מאת יצחק שילת. ירושלים, הוצאת שילת - מעלה אדומים, תשע"א. רפו עמ'.
121	229	מדרשים ופסיכולוגיה בספר בראשית. שאול סולברג. ראשון לציון, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ו. 216 עמ'.
107	211	ערכי יסוד של פי חז"ל במבחן הזמן - פרקי עיון והגות. יצחק מאיר. ירושלים, ספריית אלינר, תשע"ד. 336 עמ'.
457	231	מוזכרת מאירוע 'הירתמות' תשע"ט. קרית ארבע, מעמק חברון, תשע"ט. 80 עמ'.
128	225	יחסו של הרב קוק למדע, לטכנולוגיה, לחינוך ולחברה. איתן קופמן. קרית ארבע, מעמק חברון, תשע"ח. 351 עמ'.
94	מז, א	עיון בהיסטוריה ובוזות יהודית. זאב סולטנוביץ'. כרך ראשון: מבראשית ועד חתימת המשנה ומרד בר כוכבא. כרך שני: מתקופת התלמוד ועד גירוש ספרד. עורך: אבינח ברנר. הוצאת מכון הר ברכה, תשס"ב-תשס"ה.
108	211	סוגיות ההלכה מבוארות לשרשיהן וענפיהן. אסף קמינצקי. ת"א, הישיבה הגבוהה 'מעלה אליהו', תשע"ג. 689 עמ'.
117	237	ירושלים, מכון הלכה ברורה ובירור הלכה, תשפ"א. פ עמ'.
103	223	עורכים: ישראל בארנבאום וזאב ליטקה. ירושלים, ביה"ד שעי" הרבנות הראשית לרוסיה ובית המדרש לבירורי הלכה טכנולוגיים שעי" מנחת אשר, תשע"ו. 245 עמ'.
95	מג, ג	בטאון ישובי פועלי אגודת ישראל. גיליון 29 - אדר ב' תשס"ג. העורך: שמואל עמנואל.
94	מד, ב	בטאון ישובי פועלי אגודת ישראל. גיליון 31 - תשרי תשס"ד. העורך: שמואל עמנואל. 32 עמ'.
95	מה, ג	בטאון ישובי פועלי אגודת ישראל. גיליון 33 - תשרי תשס"ה. העורך: שמואל עמנואל. 28 עמ'.
90	מד, ב	שנה יט גיליון א (קט), תשרי-חשון תשס"ד. קמו עמ' (02-5370106)
90	מה, ג	שנה יט גיליון ה (קיג) וגיליון ו (קיד); שנה כ גיליון א (קטו) וגיליון ב (קטז) [סיון-תמוז ואב-אלול תשס"ד, ותשרי-חשון וכסלו-טבת תשס"ה].
92	מו, א	מאסף מרכזי לתורה והלכה לחכמי ורבני הישיבות והכוללים של מוסדות סטאלין קרלין בארץ ובתפוצות. קבצים ג-ה (קיו-קט), שבט-תמוז תשס"ה. ירושלים.
90	מז, ב	ירושלים, תשס"ו. [שנה כא, גליונות א-ו (קכא-קכו), תשרי-חשון - אב-אלול].
96	מח, ד	שנה כב-כג (תשס"ז-תשס"ח: גליונות כז-קלח).
106	נ, ב	מכון בית אהרן וישראל, תשס"ט-תש"ע. גלי' קלט-קמה (שנה כד גל' א - שנה כה גל' א).
114	נא, ב	מאסף מרכזי לתורה והלכה של מוסדות סטאלין קארלין. ירושלים, מכון בית אהרן וישראל, תש"ע-תשע"א (שנים כה-כו).
109	214	שנה לב גיליון ד (קעח). ירושלים, תשע"ה. קס עמ'.
111	221	שנה לב גיליון ג [קפט], שבט-אדר תשע"ז. קצא עמ'.
102	223	שנה לב גיל' ה (קצא) סיון-תמוז תשע"ז. ירושלים, מכון בית אהרן וישראל שעי" מוסדות סטאלין קארלין, תשע"ז. קצב עמ'.
102	224	שנה לב גיליון ו (קצב) אב-אלול תשע"ז. ירושלים, תשע"ז. קעטח עמ'.

123	226	שנה לג גליון ד (קצו), ניסן-אייר תשע"ח. ירושלים, תשע"ח. קעה עמ'.
118	239	שנה לו, גליון ה (רטו), סיון-תמוז תשפ"א. ירושלים, מכון בית אהרן וישראל, תשפ"א. קעו עמ'.
119	230	גליון 200 מוגדל [שנה לד גליון ב (ר), כסלו-טבת תשע"ט]. ירושלים, מכון בית אהרן וישראל, תשע"ט. תתצג עמ'.
123	233	שנה לה ג'ל' ב (רו) כסלו-טבת תש"פ. ירושלים, מכון בית אהרן וישראל, תש"פ. קעו עמ'.
107	238	מאת רבינו יוסף דוד משלונקי. יו"ל בעריכה מחודשת ומתוקנת ומוערת, עם מבוא ומפתח. ירושלים, מכון ירושלים, תשפ"א. 40+תרכט עמ'.
96	ד	מג, ד קובץ מאמרים בסוגיות הספר התורני. בעריכת יואל קטן ואליהו סולוביצ'יק. ירושלים, בית הועד לעריכת כתבי רבותינו, בשיתוף עם מכון שלמה אומן, תשס"ג. 272 עמ'.
113	201	על הלכות יין נסך, עם ביאור בשם קונדיטון. רבי צבי הירש גראדענסקי מאומהה נברסקה, אמריקה. יוצא לאור לראשונה ע"י הרב שלום דזשיקאב. מאנס' ניו יורק, תשע"א. לז+שט עמ'.
84	ב	מג, ב העורך: יגאל עזרא. שנה ג גיליון ג (יא), אלול תשס"ב. קא עמ'.
89	מד	מא, ד קובץ תורני לענייני הלכה ומנהג. גל' יד. שנה ד גליון ב, סיון תשס"ג. עורך: הרב יגאל עזרא. ירושלים. עח עמ'.
96	ב	מד, ב שנה ד גליון ג (טו) מנחם אב תשס"ג, צד עמ'; שנה ד גליון ד (טז) אלול תשס"ג, צג עמ'.
96	א	מה, א קובץ תורני לענייני הלכה ומנהג. עורך: יגאל עזרא. ביקורת: הרב ישראל מאיר יונה. ירושלים, שנה ה גליון א (יז) שבט תשס"ד, פט עמ'; שנה ה גליון ב (יח) אייר תשס"ד, קב עמ'.
96	ב	מה, ב קובץ תורני לענייני הלכה ומנהג. עורך: יגאל עזרא. ביקורת: הרב ישראל מאיר יונה. ירושלים, שנה ה גל' ג (יט) [מנחם אב תשס"ד] וגל' ד (כ) [אלול תשס"ד].
90	ג	מז, ג קובץ תורני לענייני הלכה ומנהג. עורך: הרב יגאל עזרא. ביקורת: הרב ישראל מאיר יונה. ירושלים, תשס"ו. [שנה ז גל' א - כסלו (כד-כה), גל' ב - תמוז (כו)].
100	ד	מח, ד עורך: הרב יגאל עזרא. ביקורת: הרב ישראל מאיר יונה. שנה ח (גליונות כז-לב), ירושלים, תשס"ז-תשס"ח.
112	213	ספר הזכרון למרן רשכבה"ג גאון הגאונים מרנא ורבנא רבי עובדיה יוסף. ירושלים, בית הלל, תשע"ד. תרעט עמ'.
106	ג	נ, ג העורך: יגאל עזרא. ביקורת: הרב ישראל מאיר יונה. גליונות לה-מ (שנה ט גל' ג - שנה י גל' ד). ירושלים, תשס"ט-תש"ע.
112	199	העורך: יגאל עזרא. ביקורת: הרב ישראל מאיר יונה. גליונות מא-מו (שנה יא גל' א - שנה יב גל' ב). ירושלים, תש"ע-תשע"א.
107	207	עורך: הרב יגאל עזרא. ביקורת: הרב ישראל מאיר יונה. שנה יב גליון מח (ד), סיון תשע"ג. ירושלים, תשע"ג. רכג עמ'.
124	229	עורך: הרב יגאל עזרא. ביקורת: הרב ישראל מאיר יונה. שנה יג גליון נב (ד), שבט תשע"ט. ירושלים, תשע"ט. קכח עמ'.
125	225	פרקים בספרות הפולמוס בין רבנים למשכילים בליטא במאה התשע עשה. יהודה פרידלנדר. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ז. 332 עמ'.
111	א	נא, א מרדכי בהר"ש עמנואל. ביתר, תש"ע. רמז+מח עמ'.
108	238	יומן עדות ממחנות ההשמדה הגרמניים אושוויץ, גוזן, רידלטוי, מאוטהאוזן ואבנזה. יחזקאל הרפנס. מהד' עשירית. ירושלים, תשפ"א. 531 עמ'.
99	מז	ג, מז עיונים בקרבנות, בכהונה ובבתי המקדש. מאת משה אודס. ירושלים, תשס"ו. 475 עמ'.

109	238	חזון ליהודים וליהדות בתרבות הגלובלית. יונתן זקס. ירושלים, הוצאת מגיד, תשפ"א. 269 עמ'.
114	נ, ד	באורים מסביב לדרשות הכתובים ומקורי ההלכות, מאת יצחק שילת. כרך ראשון: מסכת סנהדרין; כרך שני: מסכת מכות. הוצאת שילת - מעלה אדומים. ירושלים, תש"ע.
102	211	דרשות על פרשיות השבוע. הרב דוב בערל וויין. ירושלים, ספרי מגיד, תשע"ד. שני כרכים.
119	239	שיחות על פרשות השבוע. ד"ר גרשון גרמן. מרכז שפירא, המכון התורני אור עציון, תשפ"א. שני כרכים.
133	227	קובץ מאמרים מפרי רבני, בוגרי ותלמידי תלמוד תורה 'מוריה' רמת בית שמש. חוברת ג', אדר תשע"ח. עורך: הרב יוסי ברינר. רמת בית שמש, ת"ת מוריה, תשע"ח. קעז+קכ עמ'.
121	235	גדרי מעשה ותוצאה במצוות. איתי אפלבוים. ירושלים, תש"פ. 16+ת עמ'.
105	א	מט, א מצות הקהל - הלכה והגות. התקין: הרב יהודה שביב. 'ישראל הצעיר' העולמי והמכון לרבני ישובים, קרית ארבע חברון, תשס"ח. 187 עמ'.
276	242	עריכה ומשמעות בפסיקתא דרב כהנא. ארנון עצמון. ירושלים, מאגנס, תשפ"ב. יא+451 עמ'.
275	242	הדרך לחיי נישואין מוצלחים. אליהו האיתן. ירושלים, מכון פוע"ה, תשפ"ב. 163 עמ'.
276	242	תבנית הגוף בדברי חכמים ובפירושי הראשונים. מהדורה שלישית. גרשון חנוך ולדנברג. מדיעין עילית, תשפ"ב. טו+169 עמ'.
109	213	לקט מכתבי הרא"ה קוק ותלמידיו על חשיבות לימוד ש"ס ופוסקים יחידו. ליקט: אמתי הכהן קמינצקי. ירושלים, חוסן ישועות שע"י ישיבת הר המור, תשע"ד. 18+צח עמ'.
111	201	רבי נתן מז. ההדיר מרדכי עמנואל. ביתר עילית, תשע"א. רטז עמ'.
95	מג	ג, מג סוגיות הלכתיות בתעשיית החלב. עורך: הרב זאב וייטמן. תנובה, תשס"ג. 112 עמ'.
107	נ, ד	סוגיות הלכתיות בתעשיית החלב. בעריכת הרב זאב וייטמן, רב תנובה. גליון ג. רמת השרון, תש"ע. 115 עמ'.
95	202	קובץ תורני לעיון, העמקה ואקטואליה בהלכה. פורים. גליון 28, אדר תשע"ב. עורך: הרב נחום קסטנר. ירושלים, 'והגית' - ארגון עולמי לחינוך ההלכה. 240 עמ'.
118	224	מספר יצירה ועד לכתבי הרב יוסף דב סולובייצ'יק. עורכים: דב שוורץ וגילה פריבור. עלי ספר כז. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ז. xiv+385 עמ'.
128	234	עיון באגדות חז"ל. חננאל שמואל אתרוג. חברון, תשע"ז. 383 עמ'.
117	221	מבחר משיעורי 'עולמות' בענייני מצות הישיבה בסוכה. הרב יעקב זילברליכט. בני ברק, עולמות, תשע"ז. פו עמ'.
93	206	יהדות האורתודוקסית בהונגריה נוכח השואה. אסתר פרבשטין. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשע"ג. 939 עמ'.
119	239	כוונות ויחזים להמתקת הדינים שמסר מחולל החסידות לתלמידיו. רועי הורן. רמת גן, אוני' בר אילן, תשפ"א. 294 עמ'.
112	208	קובץ תורני 'נר ישראל יעקב'. יוצא לאור ע"י אברכי בית המדרש גבעת אסף. עורך: ינון קליין. קיץ תשע"ג. 146 עמ'.
121	224	קובץ תורני. קיץ תשע"ז. עורך: הרב ינון קליין. בית אל, בית המדרש גבעת אסף, תשע"ז. 152 עמ'.
118	236	קובץ תורני. חלק יא. רחובות, בית מדרש הלכתא, תש"פ. עז עמ'.

117	237	עיונים בסיפורי התנ"ך לפי לוח השנה. אברהם אייזקס. ירושלים, דברי שיר, תשס"א. 328 עמ'.	בעצם היום הזה
105	נא, ד	עיוני הלכה בשולחן ערוך לרבנו יוסף קארו חלק אורח חיים. מאת שאול דוד בוצ'קו. כוכב יעקב, תשע"א. 50+תעז עמ'.	בעקבות המחבר
95	מד, ג	בחורף תרע"ד. הדסה לוין, נתניה, מכון אורייתא, תשס"ב. 32 עמ'.	בעקבות מסע הרבנים
104	מט, ג	ביאור ועיון. מאת שאול דוד בוצ'קו. כוכב יעקב, תשס"ו. קעה עמ'.	בעקבות רש"י. מרשת בא
97	מח, א	זהר עמר. נוה צוף, תשס"ז. 105 עמ'.	בעקבות תולעת השני הארץ-ישראלית
103	210	דברים לחמישה חומשי תורה. ירחמיאל יעקב דושינסקי. [מהדורה חדשה עם תוספות. שוהם, תשע"ד]. 347 עמ'.	בעקבי פרשיות
121	226	הרב בנימין אלון. ירושלים, תשע"ח. 47 עמ'.	בפי ישרים
111	225	דיני שותפות יששכר וזבולון. הרב אמיר שמעון זוווט. ירושלים, הוצאת שם, תשע"ח. רעד עמ'.	בצל החכמה בצל הכסף
126	226	מבואות וביאורים לברית המילה. ראובן ששון. רמת השרון, תשע"ח. נו עמ'.	ברית שלום
112	222	ספר הזכרון לזכרו של הרב חיים יצחק הלוי זצוק"ל, רב העיר הרצליה. עריכה: הרב שלום והרב בצלאל יצחק הלוי. ירושלים, ברכת חיים, תשע"ו. שצח עמ'.	ברכת חיים
109	203	ובו שני חלקים: 'כמטמונים תחפשנה' - חידושי דינים שהעלו רבתינו בעלי השו"ת והפסק בדרך ראה ופלפול ממסכתא דידן, ו'לתבקשנה ככסף' - הערות על סדר הדף. מאת פינחס שטיגליץ. ירושלים, תשע"ב. 20+תמח עמ'.	ברכת פינחס. מסכת ברכות
109	238	צוהר לתורתו ולמסעו המופלא של אליעזר נחום שקד ז"ל (לבית מנדלקורן) בבקשו פני ד'. שלה, תש"פ. 176 עמ'.	בשבילי אליעזר
83	מג, ב	העורך: פרופ' יהודה איונברג. שנה 45 גיליון 3-2, תשס"ב. 128 עמ'.	בשדה חמד
277	242	שיחות ליום העצמאות וליום ירושלים. הרב יהודה עמיטל והרב אהרן ליכטנשטיין. עורך: קלמן נוימן. ראשון לציון, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשס"ב. 424 עמ'.	בשובך לציון
106	211	חידושים ורעיונות על פרשיות התורה וחלק אגדות התלמוד בשבילי הפרד"ס. מרדכי אמרוסי. פתח תקוה, תשע"ג. תרטו עמ'.	בְּשֵׁם מרדכי
112	241	משה פראגר - היסטוריון ושואה חרדי. מלי איונברג. שדה בוקר, מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות ויד ושם, תשפ"ב. 8+332 עמ'.	בתוך מערבולת הימים
94	מד, א	קברי הכהנים בני אהרן. מאת יגאל אמיתי. יצהר, שכם אחד, תשס"ג. 71 עמ'.	גבעת פינחס
110	נא, ג	יעקב בנימין. ירושלים, תנועת מעיני הישועה, [תשע"א]. 154 עמ'.	גילוי אליהו
111	נא, ד	כשירות וכפיה. כפית בעל חולה נפש (שוטה) לגירושין בהלכה. מאת אברהם פרי. ירושלים, מכון פוע"ה הוצאה לאור, תשע"א. 83 + 117 עמ' באנגלית.	גירוי שוטה
120	239	נורית שובל-דודאי. ירושלים, האקדמיה ללשון העברית, תשע"ט. 171 עמ'.	גלוסר המלים השאלות מן היוזנית ומן הרומית במקורות היהודיים הבתר-מקראיים
90	מז, א	על הש"ס ובידורי הלכה ועניינים שונים. מאת גמליאל הכהן רבינוביץ. בני ברק, תשס"ד. ר' עמודים.	גם אני אודך
114	מט, ד	על עניינים שונים בש"ס ובהלכה. חלק שני. גמליאל הכהן רבינוביץ. בני ברק, תשס"ו. קע עמ'.	גם אני אודך

278	242	תשובות מהגאון רבי חיים שלום הלוי סגל. חלק חמישי. גמליאל הכהן רבינוביץ. בני ברק, תשפ"ב. תפכ עמ'.	גם אני אודך
114	217	הכחי בעיני הרמב"ם, מנחם קלנר. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ו. 249 עמ'.	גם הם קרויים אדם
114	221	המקרא בעין הגאולוג. מיכה קליין. חיפה, מכללת שאנן, תשע"ז. 129 עמ'.	גן בעדן
458	231	מהדיר: יעקב ישראל סטל. ירושלים, תשע"ח. שע עמ'.	גנזי חג הסוכות
122	233	עיונים בהלכות גרות. כרכים ג-ד. אורי בצלאל פיישר. ישיבת כרם ביבנה, תשע"ט. שני כרכים.	גר המתגייר
90	מז, ג	שאלות ותשובות חלק אבן העזר וחושן משפט. דוב ליאור. מכון לרבני ישובים, קרית ארבע, תשס"ה. 272 עמ'.	דבר חברון
121	232	או"ח ח"ב, יו"ד ח"ג, זרעים דוב ליאור. עריכה: ראובן גרוס. חברון, תשע"ט. 336 עמ'.	דבר חברון
100	210	הלכה, עיון ומחשבה על חגי ישראל ומועדיו. נערכו מתוך שיעוריו של הגאון הרב דוב ליאור שליט"א. קרית ארבע - חברון, תשע"ד. שצ עמ'.	דבר חברון. מועדים
116	240	הרב דוב ליאור. ירושלים, דברי שיר, תשפ"ב. 303 עמ'.	דבר חברון. פרשיות השבוע
115	224	מחקרים בשירה ובפיוט, מוגשים לפרופ' בנימין בר-תקוה. מסורת הפיוט ה-ו. בעריכת אפרים חזן ואבי שמידמן. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ז. 441+35 עמ'.	דבר תקווה
96	מג, ד	עיונים בנושאי ברכות ומועדים. נתנאל הלפגוט. ישיבת הר עציון, אלון שבות. תשס"ב. 167 עמ'.	דברי ברכה ומועד
279	242	שאלות ותשובות קצרות בהלכות מצוות. דביר דוד יוסף אזולאי. ירושלים, תשפ"ב. תרעג עמ'.	דברי דוד יוסף
116	240	תולדות ואגרות ודרושים והדרנים. הרב שמריה יצחק בלאך. מודיעין עילית, תשפ"א. שצט עמ'.	דברי שמריהו יצחק
118	236	י"ג מאמרים בעניני תורה, עמלה, רום מעלתה, מידותיה והליכותיה, ומאמר י"ד על מצות תפילין. דב גדליה דרקסלר. ירושלים, תש"פ. קז עמ'.	דברים ככתבן
280	242	עיתונות הילדים של אגודת ישראל. יוסף פונד. ירושלים, כרמל, תשפ"א. 386 עמ'.	דגל לקטנים
280	242	מאמרים בעניין ישוב ארץ ישראל ומקום המקדש ודירת מצרים בזמנ"ז ועוד, מאת מנשה גראסבערג. עם הוספות רבות. בעריכת משה היבנר. ניו יורק, תשפ"ב. 15+קמה עמ'.	דגל מנשה
112	208	ביאור על התורה מאת הרב נתנאל חיים פאפע איש בריסק וירושלים. ספר בראשית. יוצא לאור ע"י הרב ישראל שחור. ירושלים, תשע"ג. 433 עמ'.	דובר ישרים
91	מז, ג	לקט שיחות בענייני תוכנה הרב יעקב הורוביץ שליט"א ראש ישיבת אופקים. עורך: תומר חיים בכר. ירושלים, פלדהיים, תשס"ה. 31+שמו עמ'.	דולה ומשקה
105	ג, ב	קובץ שיחות שנאמרו מפי הרב יעקב הורוביץ ראש ישיבת אופקים. נערך ונכתב ע"י תומר חיים בכר. ירושלים, פלדהיים, תשס"ט. כרך א: אלול ור"ה. כרך ב: עשי"ת ויוה"כ.	דולה ומשקה
445	231	לקט שיחות בענייני גלות וגאולה. הרב יעקב הורוביץ. אופקים, תשע"ט. 38+תשסד עמ'.	דולה ומשקה
111	222	לקט שיחות בענייני פסח. הרב יעקב הורוביץ זצ"ל. נערך ונכתב ע"י תומר חיים בכר. אופקים, תשע"ז. 34+תקפט עמ'.	דולה ומשקה
109	225	לקט שיחות בענייני פורים שנאמרו מפי הרב יעקב הורוביץ. נערך ונכתב ע"י תומר חיים בכר. אופקים, תשע"ח. 26+תרז עמ'.	דולה ומשקה
106	ג, א	ונלוה אליו ספר חקר הלכות, על שו"ע אה"ע סי' יז בענייני תקנת עגונות. מאת רבי אברהם פרענקל מב"ח. יצא לאור מחדש ע"י אליעזר וייס, ירושלים תשס"ח. 9+רנה עמ'.	דופקי תשובה

דורש טוב	מבחר דרשות לכל דורש ולכל דרשן. מאת הרב יונה פודור. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשע"ט. 410+קו עמ'.	231	459
דורש ציון	יוסף דוב לובאן. ירושלים, תשס"ב. כק עמ'.	מג, א	61
דיוקן של פרשן - רבי אברהם אבן עזרא	אוריאל סימון. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשפ"א. 290 עמ'.	241	112
דמיון אריה	פסק בענייני מסים ותקנות הקהילות וחומרת איסור סתם יינם ועוד, מאת רבי יהודה ליב פייסק מניקולשבורג. מהדורה חדשה עם תיקונים והערות. מאנסי, תשס"ו. לד+סכז עמ'.	מט, ב	99
דן ידן	על התורה והמועדים. רבי אליעזר פאפו זי"ע, מחבר 'פלא יועץ'. יוצא לאור לראשונה. ירושלים, מכון אורות פלא, תשע"ה. 22+תרנא עמ'.	212	104
דעת	כתב עת לפילוסופיה יהודית וקבלה. כרך 85. העורכים: דב שוורץ, אבי אלקיים, חנוך בן פז. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ח. 582+98 עמ'.	227	131
דעתן עלך	ביאור סוגיות במסכת בבא קמא מן התלמוד הבבלי המיוסד על ההדדן למסכת בבא קמא שאמר הוה כ"ק אדמו"ר מליובאוויטש זי"ע. אליהו מאיר אליטוב. ביתר עילית, תש"ע. קסד עמ'.	נא, ב	110
דקדוק אליהו: דקדוק ופירוש על התורה	ספרי הלשון של רבינו הגר"א מוילנא. עם פירוש 'דק עד דק' מאת יובל שילוני. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשע"ח. רסד עמ'.	228	133
דקדוק עברי באשכנז בראשית העת החדשה	תורת הלשון של ר' זלמן הענא. יהונתן וורמסר. ירושלים, מוסד ביאליק, תשפ"ב. 389 עמ'.	241	113
דקדוקי סופרים השלם - מסכת גיטין כרך שלישי	(פרקים ה-ו). סודרו ע"י חברי מכון התלמוד הישראלי השלם, בעריכת הרב הלל פרוש. ירושלים, יד הרב הרצוג, תש"ע. 66+רמה+23 עמ'.	נא, ד	111
דרישה	גיליון 2. כתב העת של המדרשה. עורך: הרב ד"ר יהודה זולדן. רמת גן, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ז.	224	105
דרישה	כתב העת של המדרשה. גיליון 3. העורך: הרב ד"ר יהודה זולדן. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן והמדרשה, תשע"ח. 175 עמ'.	228	130
דרך אחרת	מדריך רעיוני ומעשי לאתגרי הזמן. ליאור לביא ויחזקאל שטלצר. ירושלים, דברי שיר, תשע"ח. 168 עמ'.	229	117
דרך המלך	גזענות ואפליית גויים בהלכה. אלטרנטיבה הלכתית ומטא-הלכתית לספר 'תורת המלך'. אריאל פינקלשטיין. נתיבות, ישיבת ההסדר 'אהבת ישראל', תשע"א. 144 עמ'.	נא, ג	113
דרך ישרה	הנהגות ודקדוקי הלכה של רבינו הגאון החסיד רבי שריה דבליצקי. אשר ברוך פורת. מודיעין עילית, תש"פ. תשו עמ'.	234	118
דרך כלה	הכנת כלה לחופתה, מבט רפואי-הלכתי. ד"ר חנה קטן. ייעוץ הלכתי: הרב יואל קטן. שעלבים, משעול, תשע"ח. 55 עמ'.	226	127
דרך כלה	הכנת כלה לחופתה. מבט רפואי-הלכתי. מהד' שנייה מורחבת. ד"ר חנה קטן. שעלבים, ספריית משעול, תש"פ. 62 עמ'.	235	123
דרך נשר	על ספר המצוות לרמב"ם והשגות הרמב"ן. כרך ב, שורש ד-ה. מאת משה אריה לייב לאקס. [ישראל, תשע"ג]. שמו עמ'.	209	112
דרך תבונות השלם	כולל בו דרכי התלמוד ויסודות הפלפול בדרך קצרה. רבנו משה חיים לוצאטו. מאת הרב יוחנן לדרמן. ירושלים, מכון רמח"ל, תשע"ז. 32+סא עמ'.	222	112
דרכי דניאל	מחקרים במדעי היהדות לכבוד הרב פרופסור דניאל שפרבר. עורך: אדם פריזגר. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ז. 755+229 עמ'.	224	110
דרכי הפסק	הרב זלמן נחמיה גולדברג. עורך: רפאל שטרן. גבעת שמואל, בית ועד לתורה, תשס"ד. מג עמ'.	מח, א	93

דרכי התלמודים	שורשיהם של חילוקים רבים בין הבבלי לירושלמי. אחיקם קש"ת. ירושלים, מכון אורות הירושלמי, תשפ"א. 536 עמ'.	238	110
דרכי התשובה	על ענין התשובה. עם קונטרס בקשות ווידויים כפי הזמן. מאת רבי אליעזר נחמן פואה. ירושלים, מכון הוד והדר, תשע"ד. שפט עמ'.	209	113
דרכי קניין ומנהגי מסחר במשפט העברי	משפט ריאליה והיסטוריה. רון ש' קליינמן. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן - פרסומי הפקולטה למשפטים, תשע"ג. XVI+476 עמ'.	206	96
דרש דרש יוסף	שיעורים ודרשות על פרשת השבוע מאת הרב יוסף דוב הלוי סולוביצ'יק. עורך: אבישי דוד. ירושלים, מוסד הרב קוק וישיבת תורת שרגא, תש"פ. 341 עמ'.	233	133
דרשה לפסח	רבי אלעזר מוורמייא. ההדיר והוסיף מבוא והערות שמחה עמנואל. הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תשס"ו. 152 עמ'.	מז, ג	87
דרשות לברית מילה	הרב חנוך הכהן ארנטרובי. ערך: אברהם פרנקל. נוף אילון, תשפ"ב. 134 עמ'.	241	113
דרשות לימי התשובה מבית מדרשם של חסידי אשכנז	מהדיר: יעקב ישראל סטל. ירושלים, תשע"ד. 11+עד עמ'.	211	110
דרשות ר' זרחיה הלוי סלדין	ההדיר והוסיף מבוא והערות: ארי אקרמן. באר שבע, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשע"ב. עז+186 עמ'.	205	105
דרשות תלמיד הרא"ש על התורה	מהדיר: יעקב שמואל שפיגל. ירושלים, מכון בית אהרן וישראל, תשפ"ב. עז+461 עמ'.	242	281
האדם ומידותיו במשנת המהר"ל	עיונית ב'נתיבות עולם'. הרב ראובן רז. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשע"ט. 171 עמ'.	231	448
האור כי טוב	שיחות וממדי עומק בפרשיות השבוע ובמשמעותן לעבודת ה' בזמננו. ספר בראשית. ראובן ששון. רמת השרון, תש"ע. 334 עמ'.	ג, ב	115
האורה	פסקי הלכה מבית מדרשו של רש"י. העורך: הרב יהודה שינדלר. ירושלים, מכון ירושלים, תשפ"א. 25+שענח עמ'.	238	121
האר עינינו בתורתך	פרקי הדרכה ללימוד תורה ממשנתם של מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק ובנו מרן הרב צבי יהודה הכהן קוק. אמיתי הכהן קמינצקי. ירושלים, 'הארה בתורה', תשע"ח. 104+עג עמודים.	234	127
הבו אור	פנימיות התורה ולימודה במשנת מרן הראי"ה. חגי אירם. ירושלים, דברי שיר, תשע"ח. 179 עמ'.	230	121
הבן שלי מתבגר	מורה נבוכים לגיל הנעורים. אלי שיינפלד. ירושלים, ספריית בית אל, תשע"ה. 175 עמ'.	215	106
הברכה	קובץ תורני לחידושי תורה ובירורי הלכה. עורך: הרב ברוך רפאל עוזיאל חדד. א-ז (תמוז תשס"ט - תשרי תשע"א). ירושלים.	נא, ב	109
הגדה של פסח על פי בעל ה'שרידי אש'	עם פירוש והרחבה "גחלי אש" ע"י הרב אברהם אבא וינגרט. ירושלים, הועד להוצאת כתבי הגאון הרב יחיאל יעקב ויינברג זצ"ל, תשע"ד. 73+רמג עמ'.	210	102
הגדה של פסח שיר מזמור לתודה	להעביר את ליל הסדר ברוח הדורות, וללמד אמירת תודה מלאה. נערך ע"י ישראל מאיר לוינגר. ירושלים תשס"ח. 144 עמ'.	מט, ג	95
הגדה של פסח שניים מי יודע	שני פירושים לרבנותינו הראשונים יוצאים לאור לראשונה מכתב יד עם הערות ומבואות ע"י הרב יעקב ש' שפיגל. [לוד], אורות יהדות המגרב, [תשס"ה]. 25+רכס עמ'.	מז, ג	96
הגהות הגר"א	ראש השנה, ביצה, תענית, מגילה, מועד קטן, חגיגה. אוריאל שלמוני. ברכה, מכון הר ברכה, תשע"ז. צו עמודים.	223	115

116	230	ברכות, שבת, עירובין, פסחים, יומא, סוכה. עם פירוש אור אליהו. אוריאל שלמוני. הר ברכה, מכון הר ברכה, תשע"ט. ר"ח עמ'.
117	240	על תלמוד ירושלמי מסכת שקלים וחידישי הגר"א על המשניות מסכת שקלים. עם פירוש אור אליהו. בתוספת הארות והערות והשוואות ומראי מקומות. אוריאל שלמוני. ברכה, מכון הר ברכה, תשפ"א. קצה עמ'.
118	237	נשים-טהרות. עם פירוש אור אליהו. אוריאל שלמוני. הר ברכה, מכון הר ברכה, תשפ"א. תרכא עמ'.
118	237	שלום צדיק. ירושלים, מאגנס, תשפ"א. 300 עמ'.
111	223	עיונים והערות במעדים. הרב נתן שמעון בר-חיים. ירושלים, תשע"ז. שפב עמ'.
125	229	עיונים והערות בפרשת השבוע. מהדורה שנייה. מאת הרב נתן שמעון בר-חיים. ירושלים, תשע"ח. שני כרכים.
112	211	הרב משה אביגדור עמיאל. עריכה מחודשת: שמואל רוזנווויג. מרכז שפירא, המכון התורני אור עציון, תשע"ג. 431 עמ'.
94	מג, ג	הרב משה בוצ'קו. עורך: יהודה עציון. ירושלים, תשס"ב. 522 עמ'.
94	מז, א	חידישים וביאורים. משה בוצ'קו. ישיבת 'היכל אליהו' כוכב יעקב, ירושלים תשס"ו. שני כרכים.
112	ג, ב	בענייני הלכה ומחשבה. חלק ראשון. מאת משה נקש. שעלבים, תש"ע. ריט עמ'.
107	נא, א	דרשת הרב זצ"ל בטקס הנחת דגל הגדוד-העברי למשמרת בחורבת רבי יהודה החסיד. הרב צבי טאו. פנימי - לא מוגה. ירושלים, עמותת שירת ישראל, תש"ע. ע"ד עמ'.
107	222	מאמרים על ספר במדבר. איתן שנדורפי. ירושלים, תשע"ז. 480 עמ'.
97	202	החיים וההיסטוריה במעגל החגים. יצחק גרינברג. ירושלים, ראובן מס, תשפ"א. 414 עמ'.
113	נא, א	פירושים לפי סדר פרשיות התורה, והערות על פירוש "אור החיים" ועל ספר "שפת אמת". יעקב קאפל רייניץ. ירושלים, פלדהיים, תש"ע. רכג עמ'.
92	מג, ג	רבי בצלאל רנשבורג. מהדורה חדשה מתוקנת ומושלמת. המהדיר: הרב מרדכי ראובן יהודה גוטליב. קרית ספר, תשס"ג. 41+קסב+71 עמ'.
103	נא, ד	החומש וההפטרות ומפרשיהם ערוכים מחדש בניקוד מלא ברוב פאר והדר, עם ביאורי האונקלוס, 'נתינה לגר' ו'אורך ימים'. 5 כרכים. ירושלים, חורב, תשע"א.
116	230	מסורות היהיה של בעלי החיים במקרא. חסרי חוליות. אלישבע דיין. אבני חפץ, תשע"ט. 202+6 עמ'.
128	225	ר' ישראל יצחק קיהן זצ"ל, אחרון חסידי האדמו"ר רבי קלונימוס קלמיש שפירא מפיאסצ'נה ה"ד. ערך: שחר זאב קיהן. מודיעין, תשע"ז. 241 עמ'.
119	236	אסטרונומיה בהלכה. מהדורה שלישית. יואל שילה. רכסים, תשע"ט. 230 עמ'.
94	206	על דרך לימוד התנ"ך. עורך: הרב יהושע רייס. ירושלים, ספרי מגיד בשיתוף ישיבת הר עציון ומכללת הרצוג, תשע"ג. 264 עמ'.
91	מז, ד	קובץ מחקרים לכבודו של פרופ' יונה פרנקל במלאות לו ע"ה שנים. ירושלים, מאגנס, תשס"ז. 583 עמ'.
114	241	על אהבת האדם והבורא. תורות וסיפורים מהרא"ה קוק. ירושלים, דב"ר שיר, תשפ"ב. 449 עמ'.
114	225	מדריך לצינו הצדיקים מאורי החסידות שבאוקראינה. מהד' חמישית. זאביק הראל. יד בנימין, ישיבת תורת החיים, תשע"ח. 461 עמ'.
117	240	עורך: ד"ר חגי ויניצקי. ירושלים, מכון בגין למשפט וציונות, תשפ"א. 326 עמ'.

114	241	תורות משדה הקרב. איציק אמת. ירושלים, דברי שיר, תשפ"ב. 206 עמ'.
122	232	שיחה ראשונה על אתגרי גיל ההתבגרות; דרך אחרת - מדרוך רעיוני ומעשי לאתגרי הזמן. ליאור לביא ויחזקאל שטלצר. ירושלים, דברי שיר, תשע"ח-תשע"ט. שני כרכים
117	229	ליאור לביא ויחזקאל שטלצר. ירושלים, דברי שיר, תשע"ט. 68 עמ'.
102	מט, ג	קובץ מאמרים מפרי הלימוד בישיבה הגבוהה איתמר. עורך: הרב רועי זק. גל' ג, אב ה'תשס"ח. 126 עמ'.
115	ג, א	אוצר החכמה, בלול מתוכן כל ספרי המלבי"ם כלליהם ופרטיהם, ערוך על סדר אותיות א"ב. חיבר: הרב יוסף גרינבוים. ערך: הרב שמעון יהודה ויזר. בני ברק, מישור, תשס"ט. 2 כרכים.
103	215	נוסח אשכנז. מהדורת ביקורת המיועדת לקבלת תגובות הציבור. הרב משה מרגלית. ירושלים, תשע"ה. 660 עמ'.
115	241	פרקי הדרכה והנחייה באמנות הכתיבה התורנית. חלק שני. עובדיה חן. בני ברק, מכון הרב מצליח, תשפ"א. רפד עמ'.
111	238	תולדות ומבנה. עלי מרצבך וערן רביב. ירושלים, כרמל, תשפ"א. 261 עמ'.
120	239	חוברת מס' 6, שנה א ניסן-אייר. ברכות חלק ג. הראל הורוביץ. ראשון לציון, תשפ"א. 65 עמ'.
107	218	על הלכות אפיה ובישול בשבת והלכות מעשה שבת. לפי סדר השולחן ערוך, סימן שיח. דוד יוסף. ירושלים, מכון יחוה דעת, תשע"ה. תקכג+קיג+מלו עמ'.
97	206	הלכה בתמורות הזמן במשנתו של הרב שלמה זלמן אוירבך
98	מט, א	אמיר משיח. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ג.
130	228	על משנה תורה להרמב"ם מאת רבי חיים משה אמארייליו. הלכות נזקי ממון. עם מפתחות. ירושלים, הוצאת ספרים פלדהיים, תשס"ח. תיא עמ'.
130	228	חלק שני. שאלות ותשובות וחקרי הלכות. יניב נסיר. ירושלים, תשע"ח. תרמא עמ'.
91	מח, ב	מקורות מונחים, תמונות מלמדות, ותרשימים מסכמים. הרב יוסף צבי רימון, הוצאת ישיבת הר עציון, תשס"ז. 176 עמ'.
109	נא, ג	לימוד הלכות צבא מן המקורות ועד להלכה למעשה. הרב יוסף צבי רימון, מרכז הלכה והוראה, בשיתוף ישיבת הר עציון וידעיות ספרים. ירושלים, תש"ע. שני כרכים.
128	227	הרב יוסף צבי רימון. עורך: הרב מתן גלידאי. אלון שבות, סולמות-מגיד, תשע"ח. 787 עמ' בשני כרכים.
103	מח, ד	הרב יוסף צבי רימון. ישיבת הר עציון בשיתוף ספרי מגיד, תשס"ח. 431 עמ'.
442	231	הרב יוסף צבי רימון. עורך: הרב דניאל פליישמן. אלון שבות, סולמות ומגיד, תשע"ט. 445 עמ'.
112	238	ליקוט מקורות הלכתיים על סדר פרשיות התורה. דב"ר דוד יוסף אזולאי. בית אל, תשפ"א.
96	מו, ב	מדריך מפורט, יצחק צבי אושינסקי. מהדורה שלישית, כולל הרחבות והוספות. ירושלים, אוצר הפוסקים, תשס"ה.
122	232	הרב זכריה זרמתי. ירושלים, תש"פ. 211 עמ'.
106	210	מאת אליהו טבגר. מוסקבה, תשע"ג. 248 עמ'.

הלכות הבית המשותף	אפרים משה הלוי קורנגוט. פתח תקוה, אור יחזקאל, תשס"א. 416 עמ'.	מג, ב	83
הלכות הצלה	מדריך הלכתי לחובש הצלה, ע"פ פסקי מורינו הרה"ג רבי חיים יודא כהן שליט"א. עורך: הרב אברהם יעקב גולדמיץ. ירושלים, 'הצלה ישראל', תשס"ה. 159 עמ'.	מו, א	90
הלכות מזוזה	הרב מנשה יששכר. קרית ארבע, המכון לרבני יישובים, תשס"ו. 80 עמ'.	מח, ב	94
המבי"ט לדורו	היבטים חברתיים ומוסריים במשנת רבי משה מטרנאני (המבי"ט). אילן וואיה. ירושלים, ראובן מס, תשפ"א. יא+20 עמ'.	239	121
המדינה היהודית	יעקב משה ברגמן, מהדורה שניה. ירושלים, תשס"ג. 188 עמ'.	מד, א	93
המהרש"ל וספרו 'ים של שלמה'	מאיר רפדל. מרכז שפירא, תשפ"ב. 288 עמ'.	241	115
המלוכה והממשלה	על סמכות ומנהיגות בישראל. מבית מדרשה של ישיבת ההסדר בשעלבים. עורך ראשי: הרב אריה הנדלר. שעלבים, תשס"ז. רא+311 עמ'.	מח, ב	92
'המסורת' או 'תורה שבעל פה'	הרב אליהו בן אמוזג. עורך: הרב ד"ר אליהו רחמים זייני. חיפה, אור וישועה, תש"פ. 318 עמ'.	241	116
המסורת היהודית	הרב אליעזר מלמד. הר ברכה, מכון הר ברכה, תש"פ. 440 עמ'.	236	120
המעין המתגבר	על פרשיות השבוע. יונה עמנואל זצ"ל. ירושלים, תשס"ג. שני כרכים.	מג, ג	92
המקדש אורו של עולם	משנת הרא"ה קוק זצ"ל, בניין המקדש בזמן הזה, מצוות העלייה להר הבית. הרב ישראל אריאל. ירושלים, מכון המקדש, תשע"ז. 338 עמ'.	223	110
המקום מרחק	עיונים וביאורים הערות וצינונים על מסכת יבמות. מאת ראובן חיים קליין. ביתר עילית, תשע"ה. שלא עמ'.	211	109
המקרא בפרשנות חז"ל. יונה	אסופת דרשות חז"ל מתוך ספרות התלמוד והמדרש. מנחם בן ישר ויצחק ש' פנקובר. רמת גן, אוני' בר אילן, תשפ"א. 279 עמ'.	241	116
הן עם כלביא יקום	הרב חנניה רכל. רמת השרון, תשע"ט. 44 עמ'.	231	447
הסיפור הפועל	עיונים חדשים בסיפור החסידי. אבישר הר שפי. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשפ"ב. 203 עמ'.	242	282
הסיפור של השבת	השבת הציבורית בישראל, מבט לעבר, להווה ולעתיד. דוד ארונבסקי וגדעון ספי. ראשון לציון, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשפ"ב. 437 עמ'.	242	282
העקיבות התרגומית בתרגום אונקלוס	רפאל בנימין פוזן. ירושלים, מאגנס, תשס"ד. טו+362 עמ'.	מה, א	88
העת הזאת	הגות יהודית במבחן ההווה. אבי שגיא. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, ומכון שלום הרטמן ירושלים. 272 עמ'.	224	111
הפוך	חשיבה יצירתית ומימוש פוטנציאל בדרך הסוד היהודי. יחיאל הררי. ראשון לציון, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ט. 342 עמ'.	232	123
הפקדתי שומרים	הלכות שמירה ופקדון. חלק ראשון, חושן משפט סימנים צא-רצב. גדעון הלוי בנימין. [שעלבים, תשס"ח]. תתסד עמ'.	מח, ד	98
הפְּרָשָׁה	בין פשט לדרש. עיונים בפרשות השבוע לאורם של מדרשי חז"ל. הרב אביחי קצין. ירושלים, תשע"א-תשע"ד. שני כרכים.	213	107
הצדיק פלא	ארחות חיי הגאון הקדוש רבי יהודה זרחיה סגל. [מאת הרב רפאל אברהם שלום מועלם]. ירושלים, מכון 'טורי זהב', תשע"ה. שצג עמ'.	215	105
הקדשות בבתי הדין הרבניים בישראל	המשפט העברי וחוק המדינה. יוסף חיים כהן. באר שבע, תשנ"ז. 67 עמ'.	מג, ג	93
הקריאה לשמחה	מסע בעקבות השמחה הרצויה בפורים. אביאל קוטלר. ירושלים, תשע"ח. 310 עמ'.	227	132

הר הבית כהלכה	בירור הלכתי מקיף בנושא העליה להר הבית. אלישע וולפסון. ירושלים, דברי שיר, תשע"ט. 415 עמ'.	229	118
הר הבית. הלכות עלייה לכוחות הביטחון	דביר אטרה. ירושלים, תשע"ח. 119 עמ'.	229	118
הראי"ה בפרשה	דרשות לפרשיות השבוע ברוחו של מרן הראי"ה קוק זצ"ל שנתפרסמו באתר 'בית הרב' בשנים תשע"ב-תשפ"א. עורך: הרב יוחנן פריד. ירושלים, בית הרב קוק, תשפ"ב. שלושה כרכים.	242	283
הראי"ה והאחיזת	קשרי הידידות בין רבי אברהם יצחק הכהן קוק ורבי חיים עוזר גרודזנסקי. ליקט וערך: עמיחי כנרתי. [איתמר] תשס"ו. 62 עמ'.	מז, ב	88
הראי"ה והדבר אברהם	בין רבי אברהם יצחק הכהן קוק ורבי אברהם דוב כהנא שפירא מקובנה. ליקט וערך: עמיחי כנרתי. איתמר, תשע"ב. 56 עמ'.	202	93
הרב מיכאל כהן - פולדה	תר"ט-תר"פ. חייו ופועלו. מאה שנה לפטירתו. הובא לדפוס ע"י צבי כהן. כפר פינס, תש"פ. 88 עמ'.	233	128
הרבי שלי	עדין אבן-ישראל (שטיינזלץ). ירושלים, מגיד ומרכז שטיינזלץ, תשע"ט. 292 עמ'.	233	129
הרופא ובעלי מקצועות רפואיים אחרים	פרק ראשון מתוך הספר BIBLISCH-TALMUDISCHE MEDIZIN - הרפואה במקרא ובתלמוד, מאת יצחק (יוליוס) פרויס. תרגם מגרמנית: אורי וירצבורגר. ירושלים התשס"ד. 72 עמ'.	מה, א	89
הריטואל הקבלי	שילוב של הגות ומעט. משה חלמיש. ת"א, אדרא, תשע"ז. 388 עמ'.	224	105
הרמ"א משאלוניקי	תולדותיו והגותו של רבי משה אלמושינינו. מאת שאול רגב. ירושלים, בית ההוצאה של יד הרב ניסים, תשע"ד. שכ עמ'.	216	112
הרפואה במקרא ובתלמוד	ד"ר יצחק (יוליוס) פרויס. תרגם מגרמנית: אורי וירצבורגר. ירושלים, מאגנס, תשע"ב. לב+990 עמ'.	212	106
הרצל - קריאה חדשה	יצחק וייס. ת"א, למשכל, תשס"ח. 253 עמ'.	נ, ב	107
השבת בשעלבים	מרדכי עמנואל. ביתר עילית, תשפ"ב. 336 עמ'.	240	118
השטיבל והסטארט-אפ	שש שיחות על חסידות, פסיכולוגיה יהודית, ואתגרי השעה. מרדכי רוטנברג ובורוך כהנא. ראשון לציון, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ח. 221 עמ'.	227	133
השיר והשבח	אוצר פיוטי ברכות לפי מנהג קהילות אשכנז. משה יהודה רוזנוסר. ירושלים, מכון מורשת אשכנז, תשע"ו. תקמ עמ'.	219	117
השלשלת מאיש לספר	התגבשותה וכתבייתה של התורה המסורה. אבישי יורב. ירושלים, תשע"א. שני כרכים.	202	93
השמות בתורה	עיונים בשמותיהם של האנשים בפרשות השבוע. הרב אהרון ברונשטיין. חיפה, תשע"ט. 456 עמ'.	232	123
התודה	על סדר פרשיות התורה. הרב חיים שולביץ. ירושלים, תשפ"א. תקסה עמ'.	237	119
התום והיושר	מחוכמתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק. ירושלים, אלומות, תשע"ה. 173 עמ'.	214	105
התורה והארץ. ח. שביעית	כפר דרום-אשקלון, מכון התורה והארץ, תשס"ח. 510 עמ'.	מט, א	100
התפילה המתמדת	עיונים בהקדמה לסידור 'עולת ראי'ה'. הרב יהושע מגנס. ירושלים, מים חיים, תשע"ט. 231 עמ'.	232	124
התפילין בראי הרמב"ם ומפרשי חז"ל	עתניאל מנצור. גן יבנה, תשע"ו. שנה עמ'.	222	104
התפילנות של בני תימן	התפילין הקדומות של אבותינו. זהר עמר. קרית אונו, מכון מש"ה, תשע"ט. 55+6 עמ'.	229	116

התקווה על הגבול	זיכרונות מארץ ישראל תרצ"ב, הרב מרדכי בורר; זיכרונות מגיילינגן (גרמניה) 1933-1938, הרבנית בת שבע בורר. עורך: שמחה גרשון בורר. מודיעין עילית, תשע"ו. 237 עמ'.	221	108
התרומה	רבי ברוך ב"ר יצחק מבעלי התוספות. כרך ראשון. בתוספת הגהות מרן בעל 'הקהילות יעקב' זצ"ל. ועליו 'זהב התרומה', מאת הרב דוד אברהם. ירושלים, מכון ירושלים, תשפ"א. 32+שע עמ'.	238	122
ואכלת ושבעת	מדריך להלכות כשרות. אלישיב קנוהל יחד עם שמואל אריאל. ירושלים, תשע"א. 382 עמ'.	נא, ד	106
ואל מעלת אבותם ישובו	לכבוד הרב יהודה וצפורה קופרמן. ירושלים, תשס"ג. רפה עמ'.	מג, ג	95
ואמונתך בלילות	אורי עמוס שרקי. ירושלים, ארו הוצאה לאור, תשס"ב. לב עמ'.	מב, ד	78
ואני בגולת סיביר	פרקי נדודים: להישין-סיביר-ירושלים. אריה אביב"י. ירושלים, תשפ"א. 289 עמ'.	242	283
ואשיבה שופטייך	מעמדו של משפט התורה במדינת ישראל. העורך: הרב יואל פרידמן. ניצן, מרכז תורה ומדינה, תשע"ז. 132 עמ'.	223	107
ואשר תבאנה יגידו - נבואות והתגשמותן	ביאור עובדות העתיד שנאמרו על ידי הנביאים. שלמה קושלבסקי. ירושלים, תשס"ד. 336 עמ'.	מד, ג	95
ובחרת בחיים	ארגז הכלים שלך לבחור בטוב. איוון נפשי-פנימי ככלי להעצמה אישית. יוסף שריקי. בית אל, תשע"ז. 123 עמ'.	221	106
ובית הלל אומרים	פסקי הלכה של רבני ורבניות בית הלל. עורך: הרב עמית קולא. ראשון לציון, ידיעות ספרים, תשע"ח. 341 עמ'.	230	118
ובשנה השביעית	שנת השמיטה בהתיישבות החקלאית היהודית בארץ ישראל. בועז הוטרר. הר ברכה, מכון הר ברכה, תשע"ט-תשפ"א. שני כרכים.	237	120
ודברת במ	מ"ב סוגיות בהלכה ובאגדה לעיון ולהעמקה. אביעד טרופ ואליעזר חיים טוקר. ירושלים, תשס"ג. 120 עמ'.	מג, ד	92
ודברת במ	לקסיקון לשיפור הניבים. אליהו שנון. חולון, אוריון הוצאת ספרים, תשס"ט. 384 עמ'.	נ, א	108
והאר עינינו	אסופת מאמרים. עורך: אייל רוניקוביץ. ירושלים, איגוד ישיבות ההסדר, תשע"ט. 802 עמ'.	231	461
והיה מונחך קדוש	על ערך הצניעות והטהרה בישראל. קֶנְזוֹ. דרור אריה. ירושלים, דברי שיר, תשפ"א. 171 עמ'.	237	121
והנה רבקה יוצאת	עיונים במדעי היהדות לכבוד רבקה דגן. מלבה"ד: איתמר דגן. ירושלים, תשע"ז. 293 עמ'.	224	113
והשב את העבודה	עיונים בעבודת הכהן הגדול ביום הכפורים. מאת משה אודס. ירושלים, תשס"ז. 168 עמ'.	מח, ב	94
והשב את העבודה	עבודת הכהן הגדול ביום הכיפורים. מהדורה שנייה חדשה ומורחבת. הרב משה אודס. צופים, תש"פ. 223 עמ'.	235	123
ויחן שם ישראל	על כבוד תלמידי חכמים וברחה ממחלוקת. הרב דוד אמיתי. בית אל, תשפ"ב. 26 עמ'.	242	284
וימל אברהם	מדריך הלכתי רפואי למצוות מילה. סודי אברהם שמואל נמיר. יד בנימין, תש"פ. 772 עמ'.	233	118
וישמע קולי	פולמוס על קריאת שמע בניגון בבית הכנסת. ההדיר: יעקב שמואל שפיגל. ירושלים, קהילות ישראל, תשע"ז. 385 עמ'.	223	105
וְלֹךְ לָךְ אֶל אֶרֶץ הַמּוֹרִיָּה	עיון בפרשת עקידת יצחק. הרב מיכאל הרשקוביץ. עריכה: מנחם נוביק. ירושלים, תשע"א. 17 עמ'.	199	112
ונקדשתי	הכוון חינוכי-רוחני להוראת סוגיות צניעות ובינו לבניה במסכת סנהדרין. עורך: יונה גודמן. בית מאיר, מרכז ישיבות ואולפנות בני עקיבא, תשע"ה. 140 עמ'.	214	109

וראה בטוב	הערות ובידורים במשנתו ההלכתית של מרן הראי"ה קוק זצ"ל. ישראל, תשע"ו. 174 עמ'.	216	113
וְשִׁבְתָּ	פרקי מבוא לספר 'אורות התשובה'. עם מפתח עניינים ל'אורות התשובה'. הרב חיים דרוקמן. מרכז שפירא, המכון התורני אור עציון, תש"פ. 135 עמ'.	235	123
ושמחת בחיין	תולדותיו וחזונו של הרב מרדכי פינחס טייץ. רבקה טייץ בלאו. ירושלים: אורים הוצאה לאור, תשס"ו. 180 עמ'.	מו, ג	89
ושנתם לבנותיך	מפירות בית המדרש על שם ריבה קושיצקי ע"ה. אלקנה-רחובות, מכללת אורות ישראל, תשע"ג. 305 עמ'.	206	87
ותן חלקנו בתורתך	קובץ מאמרים של תלמידי שיעור ד' בישיבת "דרך חיים", מסכתות קידושין ושבויות. שעלבים, תשע"ט. 120 עמ'.	231	465
ותשחק ליום אחרון	היחס הראוי אל המוות. הרב צבי ישראל טאו. ירושלים, שירת ישראל, תש"פ. קיט עמ'.	236	121
זבח משפחה	קובץ מאמרים, יוצא לאור לכבוד הורינו היקרים הר"ד יעקב ומרת רות פלדהיים, לרגל מלאת חמישים שנה לנישואיהם. ירושלים, תש"ע. 384 עמ'.	201	105
זוגיות ממבט ראשון	איך לבנות זוגיות מאושרת. שלומי פולמן. ירושלים, דברי שיר, תשפ"ב. 222 עמ'.	242	284
זכור הנאקות ורעש הצעקות	קינות לתשעה באב לזכר השואה. ערך: מרדכי מאיר. הוצאת אורחות. [ירושלים תשס"ג]. 35+עז עמ'.	מד, א	87
זכור לאברהם	קובץ תורני. יו"ל ע"י בית מדרש 'ישיבת אליהו', חולון. העורך: הרב אביגדור ברגר. תשס"ב-תשס"ג. שני כרכים.	מד, א	92
זכרונות ה"שרידי אש"	בעריכת הרב אברהם אבא וינגרט. ירושלים, תשע"ט. קסו עמ'.	230	117
זכרונותיה של יהודה אורטודוקסית	מאת ג'ולי טֶדְסְקו טריויס. מהדורה חדשה ומוערת. דבי ליפשיץ. ירושלים, הוצאת עושים היסטוריה, תשע"ח. 254 עמ'.	227	126
זמן חירותנו	מסות על חג הפסח ועל ההגדה. הרב יוסף דוב הלוי סולוביצ'יק. ערכו: יואל ב' וולוולסקי וראובן ציגלר. אלון שבות, עמותת תורת הרב, תשס"ז. 168 עמ'.	מט, ג	106
זְמַרְתָּ הָאָרֶץ	יסודות רעיוניים ראשוניים להתיישבות החדשה בחולות חלוצה. אלי פיינסיבלר. יבול - בני נצרים, הקרן לפיתוח נצרים, תשע"א. עא עמ'.	199	101
זקנים לנביאים	דרשות חז"ל על פסוקים בספרי יחזקאל, ישעיה ותרי עשר, מתוך תלמוד בבלי וירושלמי, עם ליקוטים והערות. שלמה הלוי במברגר. ירושלים, תשע"א. קצא עמ'.	201	102
זרע אמוניך	הגיון בעידן המודרני. אורי רדמן. פ"ת, תש"ף. 311 עמ'.	234	116
זרע ברך	קובץ חידושי תורה. ישיבת הגאון מטשעבין - כוכב מיעקב. ירושלים, תשס"ב. 66+תתקסה עמ'.	מג, ב	79
זרע יעקב	על סדר פרשיות התורה. רבי יעקב גינצבורג מפרא. עורך: שלמה מתתיהו לוונטהל. ירושלים, תשס"ג. 448+עמ'.	מג, ד	92
זרע יעקב	על המועדים והגדה של פסח ועוד. רבי יעקב גינצבורג מפרג. נערך ע"י שלמה מתתיהו לוונטהל. ירושלים, תשס"ג. 248 עמ'.	מד, ב	95
זרע קודש השלם	על התורה והמועדים וליקוטים. ממרן רבנו הקדוש רבי נפתלי צבי הורוויץ מראפשיץ. מהדורה חדשה. אשדוד, מכון הדרת חן, תשס"ט. 4 כרכים.	206	86
זרעונים. פירוים משולחן גבוה. גרגרים הגיוניים	מאת הראי"ה קוק. עם ביאור מאת הרב זאב סולטנוביץ. הר ברכה, מכון הר ברכה, תשע"ט. ד+260 עמ'.	232	125
ח'ן הפרשה	ליקוטים מפרי עטו של הרב חנניה נעם רכל. רמת השרון, תש"פ. 216 עמ'.	235	124
חבל נחלתו	מאמרים ותשובות בדיני תורה. מאת יעקב אפשטיין. עצמנה, ח"א תשס"ב, ח"ב תשס"ג.	מד, א	90

93	מה, ב	מאמרים ותשובות בדיני תורה. חלק שלישי. מאת יעקב אפשטיין. עצמונה, תשס"ד. +342 עמ'.
91	מה, ג	מאמרים ותשובות בדיני תורה. חלק רביעי. מאת יעקב אפשטיין. עצמונה [תשס"ה]. 320 עמ'.
88	מו, ג	מאמרים ותשובות בדיני תורה. חלק חמישי. מאת יעקב אפשטיין. עיר האמונה, תשס"ו. 336 עמ'.
95	מח, ד	מאמרים ותשובות בדיני תורה. חלק שישי. שומריה תשס"ז. חלק שביעי. שומריה תשס"ח. יעקב אפשטיין.
103	נ, ד	מאמרים ותשובות בדיני תורה. יעקב אפשטיין, שומריה. חלק שמיני. תשס"ט. חלק תשיעי. תש"ע.
108	205	מאמרים ותשובות בדיני תורה. חלק שלושה עשר. מאת יעקב אפשטיין. [שומריה, תשע"ג]. 327 עמ'.
106	209	מאמרים ותשובות בדיני תורה. חלק ארבעה עשר. מאת יעקב הלוי אפשטיין. שומריה, תשע"ד.
110	214	מאמרים ותשובות בדיני תורה. חלק ששה עשר. יעקב אפשטיין. שבי דרום - כפר דרום, מכון התורה והארץ, תשע"ה. 375 עמ'.
116	219	מאמרים ותשובות בדיני תורה. חלק שבעה עשר. מאת יעקב אפשטיין. שומריה, תשע"ו. 302 עמ'.
108	224	יעקב אפשטיין. שומריה, תשע"ז. 317 עמ'.
463	231	מאמרים ותשובות בדיני תורה. חלק עשרים ואחד. מאת יעקב אפשטיין. שומריה, תשע"ט. 292 עמ'.
112	238	מאמרים ותשובות בדיני תורה. חלק עשרים וארבעה. מאת יעקב אפשטיין. שומריה, תשס"א. 320 עמ'.
117	241	מאמרים ותשובות בדיני תורה. חלק עשרים וחמישה. יעקב הלוי אפשטיין. שומריה, תשס"ב. 308 עמ'.
121	236	כ"ג. מאמרים ותשובות בדיני תורה. מאת יעקב אפשטיין. שומריה, תש"פ. 320 עמ'.
118	241	אסופת מאמרים על חגי ישראל והימים הלאומיים מאת שליחי וידידי תורה מציון. עורך ראשי: עמנואל אלשטיין. ירושלים, ספריית בית אל ותורה מציון, תשס"א. 176+192 עמ'.
122	236	מצוות והלכות בארץ, במדינה ובמקדש. הרב יהודה זולדן. שבי דרום, מכון התורה והארץ, תש"פ. 579 עמ'.
88	מו, ד	מהדיר: הרב יהושע חסידה. מפעל תורת חכמי פראג. מכון ירושלים, תשס"ו. +21 שט עמ'.
95	מו, א	בנתיבי משנת ההלכתית-הגותית של הרב קוק. מאת נריה גוטל. ירושלים, מאגנס, תשס"ה. 296 עמ'.
116	נ, ג	מאת מנשה נתנאל שוויי. ירושלים, תשס"ח. רסט עמ'.
124	232	שיעורי רבנו דוד כהן הרב הנזיר מכת"ק על ספר אורות הקודש, חכמת הקודש סדרים ג-ד, עורך ראשי: הרב הראל כהן. ירושלים, אריאל נזור דוד, תשע"ט. +26 תקנ עמ'.
121	237	שיעורי הרב הנזיר על אורות הקודש. חכמת הקודש חלק ראשון סדרים ה-ו. הרב דוד כהן. עורך ראשי: הרב הראל כהן. ירושלים, 'אריאל' ו'נזור דוד', תש"פ. +31 תרסד עמ'.
110	219	מאמרים הגותיים לעשרת ימי תשובה. מהדורה מורחבת. דניאל טרופר. ירושלים, ספריית בית אל, תשע"ה. 336 עמ'.

109	208	חומרי מרפא בספרות היהודית של ימי הביניים והעת החדשה פרמקולוגיה היסטוריה והלכה. אברהם אופיר שמש. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ג. 655 עמ'.
107	223	חומש תולדות אהרן לרבי אהרן מפסיארו. בראשית לפי דפוס ראשון. אברהם יהודה וייס. ירושלים, תשע"ז. +23 שסא עמ'.
285	242	חומשי תורה סוגיות, מאמרים וזכרונות לעילוי נשמת יהודה דימנטמן הי"ד. עורך: מנחם שילה. חומש, תשפ"ב. 143 עמ'.
95	מו, א	חוקות הארץ הלכות כלאים לרמב"ם, וביאורים וחידושים מאת הרא"ה קוק. בתוספת עיונים ע"י צוות מכון התורה והארץ. בהוצאת מכון התורה והארץ, כפר דרום - אשקלון, תשס"ו. כרך ראשון, פרקים א-ד. 321 עמ'.
113	219	חוקי ישראל על פי ההלכה חוק המכר, חוק המתנה, חוק השכירות והשאלה. בעריכת שלום אטלי. ירושלים, המכון לחקיקה הלכתית, תשע"ז. 'יב+148+51 עמ'.
97	מו, ד	חורב על טעמי המצוות. רבי שמשון רפאל הירש. עריכה: פרופ' ר' מרדכי בן מו"ה יצחק ברזיאר. ירושלים-ניו יורק, הוצאת ספרים פלדהיים, תשס"ז. לא+550 עמ'.
112	נ, ד	חורבת רבי יהודה החסיד בנשיאות מרן הרא"ה קוק זצ"ל ירושלים, 'אור האורות', תש"ע. קיט עמ'.
118	241	חזון טבריון תעודות מזויפות מבית היוצר של האחים טולידאנו מטבריה. משה הלל. ירושלים, תשפ"ב. 696 עמ'.
120	230	חזון שמים מבוא לחוכמת התכונה. איתן צקוני. מהדורה חמישית מתוקנת. נתיבות, תשע"ח. קמב+65 עמ'.
109	212	חזות קשה לרבי יצחק עראמה זצ"ל. יוצא לאור מחדש בתוספת הערות, הארות וציוני מקורות מאת משה יחיאל גרוס. ירושלים, יד הרב נסים, תשע"ד. +38 קפג עמ'.
109	מו, ד	חזקוני על פירוש רש"י מאת רבי יעקב בן שבתי זצ"ל. מהדיר: משה פיליפ. פתח תקוה, תשס"ט. 460 עמ'.
108	215	חיבורים הלכתיים של רב סעדיה גאון ירחמיאל ברודי. ירושלים, יד הרב נסים, תשע"ה. לז+369 עמ'.
122	228	חידושי בית הלוי על סוגיית תנוכה רבי יוסף דב הלוי סולוביצ'יק. ההדרה: עמיחי כנרתי. איתמר, תשע"ט. 21 עמ'.
89	מו, א	חידושי בעל 'שרידי אש' על הש"ס הרב יחיאל יעקב ווינברג. עם פירוש וביאור 'גחלי אש' ע"י אברהם אבא וינגורט. ירושלים, הוועד להוצאת כתבי הגאון הרב יחיאל יעקב ווינברג, תשס"ה. שני כרכים.
101	202	חידושי הגר"א על המשניות, עם פירוש אור אליהו ובסופו קונטרס 'פתח דבר' יאיר', חידושי תורה ופרפראות ע"ש הרב יאיר אוריאל זצ"ל. מאת אוריאל שלמוני. מכון הר ברכה, תשע"ב. רעח+די עמ'.
106	נא, א	חידושי הרב ציטרוני רבה של פתח תקוה שו"ת, חידושים, אגרות ותולדות חייו. בעריכת אורי רדמן. פתח תקוה, כולל 'רצון יהודה', תש"ע. 682 עמ'.
122	236	חידושי וביאורי הגר"א על הש"ס. ביאורי אגדות לגר"א. כמה אגדות מהדיר: הרב יוסף אליהו הלוי מובשוביץ. ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"פ. +29 שמו עמ'.
105	201	חיי המלך קטעים נבחרים בקורות חיי דוד המלך לפי סדר המאורעות, עם ביאורים והערות. מאת יוסף הלוי שישא. בני ברק, מכון שם עולם, תש"ע. תקו עמ'.

113	208	שאלות עכשוויות בשיח רפואי-הלכתי. ד"ר חנה קטן. ירושלים, ספריית בית אל, תשע"ג. 207 עמ'.
285	242	חידושים ולמדנות בפרשת השבוע. חגי קורץ. פתח תקוה, תשע"ט-תש"פ. שני כרכים.
116	221	השתלשלות היסטורית והצעות תיקון. הרב נתן דוד רבינוביץ. ניו יארק, תשע"ו. סב עמ'.
107	209	ספר דברים. אשר וסרטיל. ירושלים, תשע"ד. 17+תכז+כב+נב+67 עמ'.
127	233	עם ביאור 'פני משה'. משה פתיחי. ירושלים, מכון ירושלים, תשע"ו. 705 עמ'. כרכים.
108	221	ספר בראשית, כרך ראשון. ירושלים, מכון ירושלים, תשע"ו. 705 עמ'.
102	224	ספר בראשית כרך שני. ירושלים, מכון ירושלים, תשע"ז. 680 עמ'.
92	מג, ג	ויקרא כרך א. בעריכת ברוך ברנר וכרמיאל כהן. מעלה אדומים, מעליות שעל יד ישיבת 'ברכת משה', תשס"ג. 388 עמ'.
96	מז, ג	ספר ויקרא חלק שני (תורע-בחוקות). בעריכת ברוך ברנר וכרמיאל כהן. הוצאת מעליות שעל יד ישיבת 'ברכת משה' מעלה אדומים, התשס"ו. 526 עמ'.
105	ג, ג	אשר וסרטיל. מהדורה משפחתית. העורך: רפאל וסרטיל. ספר בראשית. ירושלים תש"ע. 17+תקמח+38 עמ'.
102	205	מאת ר' אשר וסרטיל זצ"ל. מהדורה משפחתית. העורך: רפאל וסרטיל. ספר במדבר. ירושלים תשע"ג. 16+תנב+יג+55 עמ'.
111	219	מהדורה חדשה ומתוקנת. ירושלים, מוסד יצחק ברויאר, תשע"ו. חמישה כרכים.
109	ג, ג	ספר במדבר. בעריכת ברוך ברנר וכרמיאל כהן. הוצאת מעליות שעל יד ישיבת 'ברכת משה' מעלה אדומים, התשס"ט. 492 עמ'.
119	240	ילקוט ביאורים והערות על תרגום אונקלוס. הרב יעקב זאב לב. ירושלים, תשע"ט. תתקב עמ'.
104	199	מסורות הזיהוי, הביטויים היסטוריים, הלכתיים ורעיוניים, וענייני המקדש. זהר עמר. הר ברכה, בהוצאת מכון הר ברכה, תשע"א. 252 עמ'.
111	213	שיעורים ביסודות החינוך. משיחות הרב שמואל טל. יד בנימין, תלמוד תורה 'תורת החיים' ובית הספר לבנות 'טהר', תשע"ד. 41 עמ'.
109	225	על סדר שולחן ערוך יורה דעה. רבי אליעזר פאפו. ירושלים, אורות פלא, תשע"ח. 26+תתקעח עמ'.

120	241	פירוש על מסכת אבות לרבי דוד פרוינצאל. יוצא לאור לראשונה עם מבוא ומראי מקורות והערות. יעקב שמואל שפיגל. פתח תקוה, תשפ"ב. 58+תלד עמ'.
119	240	יסודות בחסידות מהדף היומי. מסכת ברכות וסדר מועד. הרב אורי גמסון. [אלון שבות], פורטל הדף היומי, תשפ"ב. 192 עמ'.
110	212	פליטת סופרים. מאסף תורני. ז. אלול תשע"ד. ליקווד, מכון פליטת סופרים, תשע"ד. ויתשטז עמ'.
119	224	מאסף תורני. כרך י, ניסן תשע"ז. ראש המערכת: הרב משה ליב הברמן. לייקווד, מכון פליטת סופרים, תשע"ז. א'קכא עמ'.
110	218	מאסף תורני. ט. עורך אחראי: הרב יעקב יצחק הכהן מילר. לייקווד, מכון פליטת סופרים, תשע"ו. תתקצ עמ'.
107	213	לחגים ולמי מועד. הרב אריה לייב היימן. עיבוד ועריכה הרב יוסף אליהו. ירושלים, תשע"ד. שעו עמ'.
132	228	חדרים ואנשי מעשה. מועלי אגודת ישראל 1933-1939. עדה גָּבֵל. ירושלים, יד יצחק בן צבי, תשע"ז. 233 עמ'.
124	235	מאת הרב מנדל לָפִין מסטאנוב. מהד' שנייה עם הוספות. הרב מרדכי שמואל אלדשטיין. ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"פ. 23+רטז עמ'.
120	225	מילון עברי מעמיק מאת רבי שלמה פפנהיים מברסלאו. ע"י הרב משה צוריאל, שעלבים, מכון שלמה אומן, תשע"ח. 619 עמ'.
120	241	על טהרה וטבילה ומה שביניהן. היבט נשי ומשפחתי. ד"ר חנה קטן. שעלבים, משעול, תשפ"ב. 255 עמ'.
109	210	הלכות חציצה בטבילה. יוסף אברמובסקי. מהדורה מורחבת. ירושלים, תשע"ד. ריט עמ'.
104	211	דיני טומאת שרץ ונבלה. מתוך הסדרה שיבת ציון, ביאורים חידושים ועיונים בהלכות העתידות לבוא בעניני טהרה ובית המקדש. יוסף דוב לובאן. ירושלים, תשע"ד. שנב עמ'.
466	231	בירורי הלכה בסדר טהרות. כרך א. עזריה אריאל. ירושלים, מכון המקדש, תשע"ט. כח+399 עמ'.
120	240	בירורי הלכה בסדר טהרות. כרך ב. עזריה אריאל. ירושלים, מכון המקדש, תשפ"א. י+407 עמ'.
121	239	מאמרים במסכת בבא מציעא. שעלבים, ישיבת דרך חיים, תשפ"א. רנג עמ'.
121	241	מבחר שיעורים בתלמוד מפי הרב חיים סבתו לרגל מלאת לו שבעים שנה. העורך: ישראל מאיר סבתו. ראשון לציון, מסורה לעם והוצאת משכל וישיבת ברכת משה מעלה אדומים, תשפ"ב. 485 עמ'.
286	242	ביאורי מרן הראי"ה קוק זצ"ל על סדר פסוקי ספר שמואל. הרב ברוך תאנה. ירושלים, מכון טוב ראייה, תשפ"ב. 2 כרכים.
110	225	עורך ראשי: הרב ברוך תאנה. ירושלים, מכון טוב ראייה, תשע"ז. רצד עמ'.
125	235	ביאורים וחידושים ועיונים מאת מרן הראי"ה קוק זצ"ל. בעריכת איתאל עמיתי וברוך תאנה. ירושלים, מכון טוב ראייה, תש"פ. 463 עמ'.
96	מה, ג	על מסכת ברכות. מאיר בראלי. כולל 'טל אורות', כפר דרום תובב"א. בהוצאת מכון התורה והארץ, חוות כפר דרום, [תשס"ה]. 228 עמ'.
112	205	מבואות ושערים לפנימיית התורה סביב מועדי השנה שנאמרו על ידי הרב חיים כהן שליט"א ('החלבן'). סוכות. נכתב בשיתוף עם הרב ראובן ששון. רמת השרון, הוצאת ישיבת רמת השרון, תשע"ב. תרסח עמ'.

103	205	אסופת תקצירי מחקרים תשע"ב. אלקנה-רחובות, מכללת אורות ישראל, תשע"ג. 78 עמ'.
113	218	על הלכות שחיטה ובדיקה וטריפות. מאת רבנו שמעון ב"ר צמח דוראן זצ"ל, מהודר ומתוקן ע"פ כתבי יד והדפוס הראשון. עורכים: הרב אברהם יעקב גולדמניץ והרב יואל קטן, שעלבים, מכון שלמה אומן, תשע"ו. 379 עמ'.
115	220	על הלכות שחיטה ובדיקה וטריפות. מאת רבנו שמעון ב"ר צמח דוראן. עורכים: הרב אברהם יעקב גולדמניץ והרב יואל קטן, שעלבים, מכון שלמה אומן, תשע"ו. 379 עמ'.
89	מ, א	חידושים וביאורים על שו"ע יו"ד [וקונטרס שמות גיטין]. מאת רבי אליעזר ניבנערג אב"ד האלינקא וקובל בליטא. מפעל חכמי ליטא, מכון ירושלים, תשס"ה. שני כרכים.
82	מ, ב	חידושים על מסכתות סנהדרין, שבועות, מכות והוריות. רבי יוסף דוד זינצהיים זצ"ל. ירושלים, מכון ירושלים, תשס"ב. קצג+קפו עמ'.
87	מד, א	קובץ בנושאי תכונה יהודית לזכר ר' יצחק תפוחי ז"ל. עורך: שמחה ולנר [בשיתוף שי ואלטר]. ישיבת כרם ביבנה, המכון ללימודי קידוש החודש ע"ש אברהם ורות דרייזון, תשס"ג. יד+422 עמ'.
107	204	חלק שלישי. תשובות וביאורים בהלכה בארבעה חלקי שולחן ערוך. מאת נתן יהודה אורטנר. לוד, תשע"א. תקנט עמ'.
114	218	חלק ראשון - ביאור מסיפק על כל 'כלומר' אשר בפירוש רש"י ובר"ן על מסכת נדרים. חלק שני - ביאורים ופולפולים על מסכתות שונות בש"ס. רבי יהודה יודל רוזנברג. ירושלים, המכון להלכה ומחקר שע"י ישיבת שבות ישראל, תשע"ה. רחצ עמ'.
91	מ, ד	דרשות במחנה הסגר בצרפת בימי השואה. הרב משה קלנברג. עריכה: אסתר פרבשטין. ירושלים, המרכז ללימוד השואה, תשס"ה. 285 עמ'.
113	238	סיפורו של שמואל ברין. ירושלים, תשפ"א. 209 עמ'.
106	214	אליהו עסיס. ירושלים, מגיד-קורן, תשע"ה. *349 עמ'.
131	230	קובץ מאמרים לכבוד הרב יונה דברת בהגיעו לגבורות, וליובל שנות רבנות במבוא חורון. עורך: הרב יואל קטן. מבוא חורון, משעול, תשע"ט. 332 עמ'.
87	מ, ד	מאסף תורני לענייני קידוש החודש, זמנים בהלכה ואסטרונמיה יהודית. יוצא לאור ע"י המכון ללימודי קידוש החודש ועיבוד השנה ע"ש דרייזון בישיבת כרם ביבנה. עורך שי ואלטר. ח"א: תשס"א; ח"ב: תשס"ד; ח"ג: תשס"ו; ח"ד: תשס"ז.
104	214	על ענייני עלות השחר, הנץ החמה, שקיעת החמה וצאת הכוכבים. יעקב גרשון וייס. ירושלים, תשע"ה. 33+תרפב עמ'.
94	מ, ג	ימי הולדת במסורת ישראל. הרב יעקב וינברגר ומרדכי (מוטי) זפט. פתח תקוה, כתר הזהב, התשס"ד. 156 עמ'.
125	232	עיקרי משנתו ותולדות חייו עם מבואות ופרקי זכרונות מאת בנו-יחידו הרב שאר-ישוב כהן, עורך ע"י הראל כהן וידידיה הכהן. ירושלים, אריאל ודברי שיר, תשע"ט. 205 עמ'.
121	241	הרב יעקב אריאל. רמת גן, תשפ"א. 450 עמ'.
105	210	והוא שני ספרים נפתחים, הראשון שלום ציון - במעלת השלום, השני אהבת ציון - במצות אהבת ה'. יוסף דוב לובאן. ירושלים, תשע"ד. קפו עמ'.
109	218	פסקים ומנהגים לכל ימות השנה, עם מנהגי ק"ק פרנקפורט וענייני מוסר ומידות. רבי יוסף יוזפא האן נויירלינג. העורכים: עמיחי כנרתי ויואל קטן, שעלבים, מכון שלמה אומן, תשע"ו. 59+תקמג עמ'.
107	מ, ב	מחקרים בהיסטוריה יהודית מודרנית, מוגשים לפרופ' יוסף שלמון לחג יובלו. עורך: יוסי גולדשטיין. באר שבע, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשע"ע. 36+427 עמ'.

96	מ, ג	[דניאל משה לוי]. 'ערכים', ירושלים תשס"ו. 100 עמ'.
85	206	קיצור, סיכום השיטות, חקרי הלכות. [הרב יהושע ענבל]. מודיעין עילית, תשע"ג. 2 כרכים.
109	209	עורכים: יעקב עירם, יהודה פרידלנדר, ושמעון אוהיון. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ג. 152+160 עמ'.
121	239	לימוד יומי באמונה. הרב רן דוד כלילי. מעלה אדומים, מכון מעליות, תשפ"א. שישה כרכים.
110	222	והוא קובץ דברי חז"ל בענייני חכמת החשבון. שמעון בולג. ירושלים, תשע"ז. שני כרכים.
450	231	לקט דברי המהר"ל מפראג מתוך ספריו השונים, מסודרים וערוכים לפי נושאים. יעקב גרטנר. ירושלים, תשע"ט. תנט עמ'.
97	מט, ג	שירת משוררים אגודאיים צעירים בארץ-ישראל בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים. יוסף פונד. ירושלים, כרמל, תשס"ח. 240 עמ'.
451	231	קריאה חדשה ומקורית בפסוקי בראשית, החושפת את ההתאמה בין הנאמר בתורה לממצאי המדע. יצחק אורלן. בית אל, תשע"ט. 306 עמ'.
88	206	עיונים בענייני האחדות וההרמוניה בבריאה. יצחק אמיתי. טנא, תשע"ג. 51 עמ'.
105	נ, ד	שלום אלבק. הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תש"ע. 215 עמ'.
118	224	ישראל נחום וילהלם. ישראל, תשע"ז. רנו עמ'.
104	201	יסודות הלכתיים, פרשניים ומחשבתיים במצוות הצדקה. מאת מנחם מן הכהן כשדן. ירושלים, תשס"ט. 633 עמ'.
122	226	שיחות עם הרב יעקב אריאל על השקפה, עבודת ה' ופרקי חיים. ארלה הראל. ירושלים, דברי שיר, תשע"ח. 526 עמ'.
90	מ, ד	רשימות של הערות וביאורים בפירושי רמב"ן על התורה. מהדורה מחודשת. מאת יעקב קאפיל שווארץ. ברוקלין ניו יורק, התשס"א. שני כרכים.
87	מ, א	מכתבי תורה. מאת יעקב קאפיל שווארץ. ברוקלין נוא-יורק. קובץ א תשסג; קובץ ב תשס"ד.
101	205	קובץ ד. מאת יעקב קאפיל שווארץ. ניו יורק, תשע"ג. רסא עמ'.
86	מ, ד	כרך א חג הפסח וכרך ב חג השבועות; כרך ג ימים נוראים וכרך ד חג הסוכות; וכרך ה חנוכה - ט"ו בשבט - ארבע פרשיות - ימי הפורים. מאת הרב יעקב קאפיל שווארץ. ברוקלין ניו יורק, תשנ"ט-תש"ס. 3 כרכים.
107	207	פירושים, חידושים והגיגים לפרשיות השבוע ולספר תהלים ומשלי, וקונטרס בשולי ה"שפת אמת". אמת יעקב קאפל רייניץ. נוה דניאל, תשע"ג. שכ עמ'.
115	218	פירושים, חידושים והגיגים לפרשיות השבוע, ספר תהלים וספר משלי. מאת יעקב קאפל רייניץ. נוה דניאל, תשע"ה. שכו עמ'.
122	241	פירושים, חידושים והגיגים לפרשיות השבוע ולנ"ך. יעקב קאפל רייניץ. נוה דניאל, תשפ"א. שצא עמ'.
110	מ, ד	ספר שנה לתורתם של חכמי אשכנז. ספר חמישי. בני ברק, מכון מורשת אשכנז, תשע"א. תמח עמ' + 47 עמ' באנגלית.
110	203	כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשע"ב. בני ברק, מכון מורשת אשכנז, תשע"ב. תלה+77 עמ'.
97	214	ספר שמני. בני ברק, מכון מורשת אשכנז, תשע"ה. שפא עמ'.

125	235	בני ברק, מכון מורשת אשכנז, תש"פ. תמו עמ'.	ירושתנו ספר אחד עשר
96	מז, ד	עורכים: הרב שלמה יהודה ליב הופמן והרב יוסף שלמה מאיר. בני ברק, מכון מורשת אשכנז, תשס"ז. שמו עמ'.	ירושתנו ספר ראשון
110	ג, ד	כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תש"ע. בני ברק, מכון מורשת אשכנז, תש"ע. תיא עמ'.	ירושתנו ספר רביעי
98	מט, א	כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשס"ט. עורכים: הרב שלמה יהודה ליב הופמן, הרב יוסף שלמה מאיר והרב משה דוד צ'צ'יק. בני ברק, מכון מורשת אשכנז, תשס"ט. תס עמ'.	ירושתנו ספר שלישי
96	מט, א	כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשס"ח. עורכים: הרב שלמה יהודה ליב הופמן והרב יוסף שלמה מאיר. בני ברק, מכון מורשת אשכנז, תשס"ח. תסב עמ'.	ירושתנו. ספר שני
124	226	גיליון טו, אייר תשע"ח. שנו עמ'.	ירחון האוצר
91	מה, ד	רשימות בחקרי הלכה ומנהג, פרשנות וטעמים במקרא, ותולדות חכמי תימן. מאת אהרן ב"ר חיים דוד קאפה. ירושלים התשס"ג. 287 עמ'.	יריעות אהרן
89	206	על אמון האדם בעצמו ובחייו, מתוך כתביו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק. ליקט, ביאר וערך: צבי דב הירש. [רמת גן], תשע"ב. תעה עמ'.	יש לך כנפי רוח
110	ג, א	חידושים על פרשיות השבוע מאת שמעיה אריה שנרב ז"ל. פתח תקוה, תשס"ט. תקכז עמ'.	ישא מדברתיך
102	מט, ב	על שו"ע אור"ח. הלכות בין המצרים, זכר לחורבן וראיית מקום המקדש; חנוכה ופורים. עיונים ופסקי הלכות לפי סדר שו"ע ומ"ב. דניאל יהושע גולדשמידט. מודיעין עילית, תשס"ח. 16+שעה עמ'.	ישועת דניאל
112	ג, א	הלכות צדקה, מעשר כספים, יששכר זבולון. דניאל יהושע גולדשמידט. מודיעין עילית, תשס"ט. 20+שיט עמ'.	ישועת דניאל
111	205	על שו"ע אור"ח, הלכות בציעת הפת, דיני סעודה, ברכת המזון, דיני זימון, ברכת הפירות. דניאל יהושע גולדשמידט. מודיעין עילית, תשע"ג. שני כרכים.	ישועת דניאל
122	237	שביעית ושמיטת כספים. דניאל יהושע גולדשמידט. מודיעין עילית, תשפ"א. 28+תט עמ'.	ישועת דניאל
123	241	הרב אליהו רחמים זיני. חיפה, אור וישועה, תשפ"א. 319 עמ'.	ישועת ה'
90	מה, ב	מאסף תורני. כרך ד, ניסן התשס"ד. העורך: שלמה גאטעסמאן. יו"ל ע"י מכון ישורון, ניו יורק - ירושלים. תתס"ח עמ'.	ישורון
95	מו, א	מאסף תורני. כרך טו, ניסן תשס"ה. תתצד עמ'.	ישורון
88	מד, א	יב. ניו יורק - ירושלים, ניסן תשס"ג. העורך: הרב שלמה גאטעסמאן. תתכט עמ'.	ישורון
114	ג, ג	מכון ישורון, ניו יורק ירושלים. כרך כא, ניסן ה'תשס"ט. תתקכה עמ'.	ישורון
114	199	משא ומתן בהלכה, חידושי תורה ומחשבה, מגדולי דורנו וחובשי בית המדרש, ומאוצרות חכמי ישראל לדורותיהם. ניו-יורק - ירושלים, מכון 'ישורון'.	ישורון
104	204	עורך: שלמה גאטעסמאן. ניו יורק - ירושלים, מכון ישורון, תשע"ב. תתקמב עמ'.	ישורון
108	218	מאסף תורני. לד. עורך: שלמה גאטעסמאן. עורך אחראי בארץ ישראל: הרב יחיאל שטרנברג. ניו יורק - ירושלים, תשע"ו. תתקמב עמ'.	ישורון
461	231	ניו יורק - לייקווד - ירושלים, מכון ישורון, תשע"ט. אלף סח עמ'.	ישורון כרך מ
120	233	עורכים: שלמה גוטסמן, הרב מאיר אריה רייז ואחרים. ניו-יורק ירושלים, תשע"ט. תתקצה עמ'.	ישורון כרך מא
122	239	עורך אחראי בא"י: הרב יחיאל שטרנברג. ניו יורק - לייקווד - ירושלים, מכון ישורון, תשפ"א. אלף רכו עמ'.	ישורון כרך מב
126	235	כ"ד שנות רבנות בק"ק כפר דרום. אברהם יעקב שרייבר. שבי דרום, תש"פ. 782 עמ'.	כ"ד כפר דרום

119	240	הארות לחומש ויקרא מתוך שיחות הרב אלישע וישליצקי זצ"ל. ירושלים, ישיבת ירושלים לצעירים, תשפ"א. 140 עמ'.	כדבר אלישע
127	229	הרפתקאות ספרות רימונים 3. יקהת רוזן, מרכז שפירא, המכון התורני אור עציון, תשע"ח. 141 עמ'.	כוזרי
123	236	בירורי הלכה בקצרה. דוד שטרן, שעלבים, תשפ"א. קנו עמ'.	כוכב מיעקב
445	231	כללי טוען ונטען. יוסף אומן. בני ברק, תשע"ח. רמד עמ'.	כח הטענה
460	231	אוטוביוגרפיה. רחמים מלמד כהן. ירושלים, תשע"ט. 207 עמ'.	קטוב בעיניך
108	220	שיטות רבותינו התנאים והאמוראים הראשונים והאחרונים ומרן השלחן ערוך בענייני קביעת זמני בין השמשות וצאת הכוכבים. דוד יוסף. ירושלים, מכון יחוה דעת, תשע"ז. קעו עמ'.	כי בא השמש
114	מט, ד	קורות משפחה יהודית בהולנד בעת השואה. על פי סיפורה של משפחת עמנואל בספרים 'סיפור לדור' ו'קמנו ונתעודד'. בני ברק, גנזך קידוש השם, תשס"ח. 116 עמ'.	כי עמנו אל
105	215	המלחמה בהגות ובהלכה היהודית. אברהם פרי. עריכה: הרב אריה כץ. ירושלים, מכון פוע"ה, תשע"ה. 260 עמ'.	כי תצא למלחמה
123	241	שיעורם שניתנו בימי זכרון של בנו מנחם ישראל ז"ל. משה גנץ. שעלבים, תשפ"ב. 70 עמ'.	כי תשא
129	227	סיפור גבורתם של 18 לוחמים חללי הציונות הדתית. אילן כפיר ודני דור. ראשון לציון, הוצאת ראם וידיעות אחרונות, תשע"ח. 254 עמ'.	כיפה סרוגה נשק בהצלב
119	224	אריאל רוט. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ז. 292 עמ'.	כיצד לקרוא את ספרות חב"ד
124	241	על מבנה המשנה ודרך לימודה בעל פה. פינחס אליהו ווורנר. עורך: הרב משה שוחט. סילור ספרינג, תשפ"א. קלג עמ'.	כיצד סדר משנה
126	232	הרב קוק והתחיה הלאומית, תהליכים, מקורות ופרשנות. יחזקאל קופלד. ירושלים, ספריית בית אל, תשע"ט. 379 עמ'.	כך היא גאולתן של ישראל
119	233	אורי בריאלנט. חבל מודיעין, דביר, תש"פ. תפו עמ'.	כל התלמוד על רגל אחת
104	מט, א	קבלת והתרת נדרים ומנהגים. יצחק אליהו שטסמן. ירושלים, 'פלדהיים', תשס"ח. תתסב עמ'.	כל נדרי
129	230	שיעורים כללים על ענייני וסתות. גדליה אבערלאנדער ומשה אליעזר בלום. מאנסי ניו יארק, תשע"ה. 33+רלד עמ'.	כללי טהרה
96	מו, ג	ספר זיכרון לעילוי נשמת תלמידינו היקרים. ישיבת שעלבים, תשס"ו. קא+113 עמודים.	כנגד ארבעה בנים
89	מו, ג	עיונים בספרות הרבנית בימי הבינים. כרך ג: איטליה וביזנטיון. ישראל מ' תא-שמע. ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ו. ח+360 עמ'.	כנסת מחקרים
467	231	בין אדם לכספו בעידן המודרני. אריאל בראלי. שדרות, משפט לעם, תשע"ט. 251 עמ'.	כסף כשר
108	211	חידושים וביאורים על ספר טורי זהב. יורה דעה הלכות נדה. רפאל אברהם שלום מועלם. ירושלים, מכון טורי זהב, תשע"ד. 58+רצא עמ'.	כף הזהב
111	210	על נוסחי התפילה וענייניה, לרבי כליפא מלכא. ההדיר: משה עמאר. לוד, אורות יהדות המגרב, תשע"ד. 444+43 עמ'.	כף ונקי השלם
92	מה, ג	מאת שאול בר אילן, בהוצאת 'מנהיגות יהודית'. כפר דרום, תשס"ה. 31 עמ'.	כפתור הפלג
113	211	תור הזהב של הישיבות הליטאיות במזרח אירופה. בן-ציון קליבנסקי. ירושלים, מרכז זלמן שזר, תשע"ד. VIII+550 עמ'.	כצור חלמיש
127	235	רב קהילה כיועץ משפחתי ואישי. מדרך שימושי. הרב ד"ר ישראל נחמן לויץ. שעלבים, ספריית משעול, תש"פ. 375 עמ'.	קְרוֹעַה עֲדָרו

109	215	מאת ידידיה צ' שטרן, בנימין בראון, קלמן נוימן, גדעון כ"ץ, ניר קידר. ת"א, ידיעות אחרונות וספרי חמד והמכון הישראלי לדמוקרטיה, תשע"ה. 511 עמ'.
114	238	קובץ מאמרים בענייני כשרות. כרך ג. אלון מורה, כושרות, תשפ"א. 444 עמ'.
124	241	מהדורה ביקורתית בצירוף מבוא, תרגום, חילופי נוסח והערות. מאת מנחם בן-ששון וירחמיאל ברודי. ירושלים, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשפ"א. 296 עמ'.
103	מח, ד	שיטת חז"ל על פי תורת המהר"ל ובית ומדרשו. מאת צבי אינפלד. ירושלים, פלדהיים, תשס"ח. רמט עמ'. [הסקירה מאת הרב יואל עמיטל]
93	מ, ב	מלך שפירא. חלק א בענייני תלמוד והלכה, סקרנטון תשנ"ח, רעט עמ'; חלק ב מאמרים, נאומים ודיבורים, סקרנטון תשס"ג, תנ עמ'.
95	מח, ב	אור לישרים, שאלות ותשובות, ליקוטים ואגרות. בעריכת הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ והרב בנימין גרינגראס. ירושלים, מכון אהלי ספר, תשס"ז. 20+קצו+ריט עמ'.
99	מט, ב	תשובות ופסקי דין בארבעת חלקי השו"ע, דרשות וחידושים מכת"י. בצירוף קונטרס בענין חשמל ביו"ט מנכד המחבר הרב משה הררי. ירושלים, ה'תשס"ח, תלב עמ'.
106	נ, ד	ספר פיאה. מאמר התנינים, פירוש האזהרות לר' שלמה אבן גבירול. ההדירו: חיים קרייסל, קולט סיראט, אברהם ישראל, באר שבע, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תש"ע. 448 עמ'.
90	מז, ג	ערך: הרב אביגדור ברגר. יו"ל ע"י צבי הלוי באמבערגער. ישראל, תשס"ה. תקנע עמ'.
110	215	החלוץ: מלחמת הדת והתנועה. בכורים: חכמת ישראל. מפתחות מוערים לכתבי-העת העבריים של ההשכלה. משה פלאי. ירושלים, מאגנס, תשע"ה. 483+XVI עמ'.
113	219	יצחק ברויאר. ירושלים, מוסד יצחק ברויאר, תשע"ו. 229 עמ'.
125	241	מאיר גזרי. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשפ"א. 656 עמ'.
90	מז, ג	חידושי סוגיות ועניינים. מאת רבי צבי הירש הכהן וואלק מפינסק. בעריכת הרב יעקב יהושע בוקסבוים. מפעל תורת חכמי ליטא, מכון ירושלים תשס"ד. 63+רעז עמ'.
89	מה, ג	שו"ת חידושים וביאורים בעניינים שונים בש"ס ובפוסקים. חובר ע"י כתריאל דוד קאפלן, ירושלים תשס"ד. 6+ריט+ו+לא+כח עמ'.
114	222	ליקוט דברי קדשו של רבי ישראל הבעל שם טוב. מפורש ומבואר. חלק ראשון. ניו יורק, קהת, תשע"ז. 663 עמ'.
114	209	מגוש קטיף ועד עמונה: הסיפור מאחורי המאבק על ארץ ישראל. ענת רוט. ת"א, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ד. 631 עמ'.
107	220	ספרות ומשמעות באגדה התלמודית. איתי מרינברג-מיליקובסקי. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ו. 226 עמ'.
122	229	רוחניות ומדיטציה יהודית ככלי להתמודדות עם אתגרי עידן האינטרנט. ד"ר נפתלי פיש. ירושלים, דברי שיר, תשע"ז. 126 עמ'.
106	203	יכיל בקרבו תיקוני לשון בפירוש רש"י, וכן הוספת תיבות ודיבורים שלמים מכתבי יד. מאת ישראל אברהם גרינבוים. ירושלים, תשע"ב. לח עמ'.

125	230	הארות רוחניות בעבודת ה' לאור דברי ה'שם משמואל' על פרשיות השבוע. אלי שיינפלד. ירושלים, דברי שיר, תשע"ח. 244 עמ'.
105	203	לאמונת עתנו. חלק עשירי - חסדך לידעך. שיעורים ב"עין איה" שבת בנושא משנתו של רשב"י, מפי הרב צבי ישראל טאו. ירושלים, חוסן ישועות, תשע"ב. רעא עמ'.
125	241	להאמין, לאהוב, לתנן. אלי שיינפלד. ירושלים, ספריית בית אל, תשפ"ב. 155 עמ'.
120	226	להבין. ביאור עבודת הקרבן. משמעות עבודת הקרבנות על פי דרכו של רש"י הירש. אהרן שווב. מהדורה שניה. פתח תקוה, תשע"ח. רלד עמ'.
113	211	להחיות את היום. פרשת שבוע יומית עם הרבי מלובביץ'. ת"א, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ד. 494 עמ'.
109	204	להכות שורש. הרא"ה קוק והקרן הקיימת לישראל. הרב אברהם וסרמן ואיתם הנקין. ירושלים, תשע"ב. 198 עמ'.
126	232	להלכות צבור. מהדורה מורחבת. הרב צבי יהודה הכהן קוק. ירושלים, חוסן ישועות שע"י ישיבת הר המור, תשע"ט. תקסה עמ'.
64	מג, א	לוח דבר בעתו. ימי הקיץ [תמוז-אלול] ה' תשס"ב. בעריכת הרב מרדכי גנוט. בני ברק, תשס"ב. תתקצג-א'רטז [224=] עמ'.
92	מח, ד	לוח דבר בעתו. ה' תשס"ה כרך שלישי. בני ברק, תשס"ה. כמאתיים עמ'.
110	נא, א	לוח דבר בעתו. מאת הרב מרדכי גנוט. בני ברק, [תשס"ט]. 1520 עמ'.
89	מז, ב	לוח דבר בעתו. העורך: הרב מרדכי גנוט. בני ברק, תשס"ד. א'שעו עמ'.
95	מז, ב	לוח דבר בעתו. מאת הרב מרדכי גנוט. בני ברק, תשס"ז. 1338+150 עמ'.
114	238	לוח דבר בעתו. בעריכת הרב מרדכי גנוט. בני ברק, תש"פ. 1823 עמ'.
124	228	לוח דבר בעתו. הרב מרדכי גנוט. בני ברק, תשע"ח. 1807 עמ'.
117	224	לוח ההלכות והמנהגים לבני אר"י לשנת ה'תשע"ח. אליהו אשר זלזניק. בית שמש, תשע"ח. 375 עמ'.
112	210	לוח ראשונים ואחרונים; לוח סדר הדורות; לוח ראשי ישיבות. המסדר: הרב יוסף אוחנה. ירושלים, ישיבת חיי אהרן.
96	מה, ג	לְחַדְשֵׁי יבֵכר. למהותם של חודשי השנה. יהודה שביב. הוצאת צור-אות. ירושלים, תשס"ה. 159 עמ'.
103	222	לחזות בנעם. אורו של התלמוד הירושלמי. ישי ויצמן. מעלות, זהב הארץ, תשע"ז. 298 עמ'.
107	214	לחיים טובים. חיים של שגשוג, לאור חז"ל וחכמי אומות העולם. נילי סופר. ת"א, ידיעות ספרים, תשע"ה. 191 עמ'.
88	מז, ד	לחם משנה. פירוש המשניות מאת הרב משה ליפשיץ מקראקא. עורך: שלום יעקב דזשיקאב. חלק ראשון סדר זרעים, ברקלין תשס"ב, חלק שני סדר קדשים, ברקלין תשס"ג.
91	מה, א	לחם משנה. פירוש המשניות על סדר מועד. הרב משה ליפשיץ מקראקא. עורך: שלום יעקב דזשיקאב. ברקלין, תשס"ד. דש עמ'.

לחם משנה על אבות	הרב משה ליפשיץ מפוזנא. העורך: ר' שלום דזשיקאב, מאנסי נ"י, תשס"ה.	מו, א	87
ליקוטי אליעזר	אליעזר יהודה בראדט. ירושלים, תש"ע. קיח עמ'.	201	102
לכתב אחרי במדבר	ספר זיכרון לאלקנה גובי ז"ל, עם הגדה של פסח 'מנחת אשר' מאת הגאון ר' אשר וייס ועוד. נוה דקלים, תשס"ג. תח+127+196 עמ'.	מג, ד	94
למדני חוקיך	בירורי הלכה. דניאל אלקלעי. חלק ראשון, מהד' שנייה, נריה, תשע"א. שצ עמ'.	223	113
למדני חוקיך	בירורי הלכה. חלק שני. דניאל אלקלעי. [ירושלים] תשפ"ב. 432 עמ'.	242	286
למה מתכוונים כשאומרים אלהים?	אליסף ליבי. ירושלים, ניב, תשע"ט. 199 עמ'.	233	123
למען דעת	קידושין ונישואין. א. ירושלים, בית המדרש למען דעת, תשע"ד. רכב עמ'.	212	105
למען דעת	קידושין ונישואין. ב. העורך: משה דוד צ'צ'יק. ירושלים, בית המדרש למען דעת, תשע"ה. רמט עמ'.	216	113
לעומקו של רש"י	דרכי ניתוח להבנת עומקו של פירוש רש"י על התורה. מאת אביגדור בנש"ק. ירושלים, הוצאת יפה נוף, תשע"ב. 271 עמ'.	202	95
לפרקים	רבי יחיאל יעקב וינברג זצ"ל. בעריכת הרב אברהם אבא וינגרט. ירושלים תשס"ג. 71+תרג עמ'.	מג, ד	94
לפרקים	הרב יחיאל יעקב ויינברג. מהדורה חדשה לרגל יום השנה ה-40 להסתלקותו. ירושלים תשס"ו. 62+תרג עמ'.	מז, ג	92
לקרא כולם בשם ה'	על הגיור בזמננו. הרב חננאל עמי-ישראל זי"י. חיפה, ישיבת אור וישועה, תשפ"ב. 101 עמ'.	241	125
לקראת כלה	דברים אל האוהבים דבריה של שבת קודש. ובסופו שביבי אור מחיי אאמו"ר זצ"ל [ר' דוד ארנד ז"ל]. מאת הרב יצחק ארנד. ירושלים, תשס"ג. ריח עמ'.	מו, א	92
לקראת מקדש	עיונים בהלכות הנוגעות לחידוש עבודת המקדש והקרבנות. הראל דביר. נריה, תשפ"ב, תקיד עמ'.	242	287
לקראת שבת	חלק ראשון. טיוטות שיעורים מסדרת 'עקבי פרשת השבוע'. אברהם יעקב גולדמינץ. ירושלים, תשע"ט. 125 עמ'.	229	116
לקראתי מצאתיך	פרקי אמונה. חיים סבתו. ראשון לציון, ידיעות ספרים, תשע"ט. 191 עמ'.	235	128
לראות בטוב ה'	על הטוב המתגלה בדורעם סדר התפילה ליום העצמאות וליום ירושלים. רמת השרון, מכון 'מלאה הארץ דעה', תשע"ח. 231 עמ'.	227	129
לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה	שמעון שריבי. הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב. באר שבע, תשס"ו. 280 עמ'.	מז, ב	92
לשם שמים	על האתיקה של המחלוקת. יובל שרלו. ירושלים, מגיד-קורן, תשע"ח. 26+236 עמ'.	226	116
לתורתם של תנאים	אסופת מחקרים מתולדותגוים ועיוניים. שמא יהודה פרידמן. ירושלים, מוסד ביאליק, תשע"ג. יז+534 עמ'.	210	108
מאורות נתן	עיוני סוגיות ובירורי הלכה. נתן שמעון בר חיים (הזנופץ). ירושלים, תשע"ה. תי עמודים.	214	100
מאורות תהלים	עיונים במזמורי תהלים מאת סגל ההוראה של מכללת אורות ישראל. עריכה: הרב יעקב אפשטיין. אלקנה-רחובות, מכללת אורות ישראל, תשע"א. 414 עמ'.	199	107
מאיר אבות	על פרקי אבות. מאיר צבי גרוזמן. ת"א, תשס"ד. 343 עמ'.	מד,ד	89
מאיר השחר	הרב מאיר ליברמן סג"ל. מהדיר: שלום דזשייקאב. מאנסי, תשע"ב. [40+קסב עמ'.	204	107
מאיש לרעהו	העיון והמעשה בהליכות אדם לחברו. יצחק מיכל שקופ. שיקגו, תשע"ד. יט+409 עמ'.	211	112

מאמר הפלאה	קובץ חידושי תורה שהתלבנו בחבורת הכולל הגבוה לעיון בישיבת הר-עציון. אלון שבות, ישיבת הר עציון, תשע"ה. 418 עמ'.	214	99
מאמר מרדכי - ושבטה הארץ	פסקי הלכה תשובות ומאמרים בענייני שביעית. הרב מרדכי אליהו. ירושלים, 'דרכי הוראה לרבנים', תשס"ח. תשכג עמ'.	מח, ד	97
מאמר מרדכי. הלכות סת"ם	חלק ראשון. הרב מרדכי אליהו. עורך ראשי: הרב יוסף אליהו. ירושלים, מכון דרכי הוראה, תשפ"ב. תל עמ'.	242	288
מאמר על הדרשות ועל האגדות להחסידי הנגיד רבנו אברהם בן הרמב"ם	מהדיר: משה מיימון. מאנסי - ניו יארק, המכון לחקר תורת הקדמונים, תש"פ. צז+צ עמ'.	236	123
מאמר על ישמעאל לרבינו שלמה בן אברהם אבן אדית	עם מבוא והערות; מצות ה' ברה, בירור יסודות שבע מצוות בני נח. על ידי בצלאל נאור. ניו יורק, אורות, התשס"ח. 7+220+178 עמ'.	נ, ג	110
מארג לנשמה	הקדמה לספר הזוהר מאת הרב יהודה לייב אשלג זצ"ל. ידידה כהן. צפת, נהורא, תשע"ז. 263 עמ'.	224	106
מַאת אֲדֹנֵי הַחוּשׁ	מאה יסודות מספר קצות החושן. רפאל קרויזר ויעקב זלושינסקי. ירושלים, תש"פ. 242 עמ'.	234	119
מבוא והוספות לספרי מהרי"ל	הרב ישראל מרדכי פלס והרב שלמה יהודה הכהן שפיצר. ירושלים, מכון ירושלים - מפעל תורת חכמי אשכנז, תשע"ו. 35+416+שכו עמ'.	220	116
מבוא ללימוד התלמוד הירושלמי	משה פינצ'וק. רמת בית שמש, מכון דורש ציון, תשס"ג. 103 עמ'.	מד, א	91
מבוא ללימוד תורה	יהודה קופרמן. ירושלים, מכללה ירושלים, תשס"ה. 148 עמ'.	מה, ג	91
מבוא למדרשים	ענת רייזל. אלון שבות, הוצאת תבונות - מכללת הרצוג, תשע"א. 455 עמ'.	201	111
מבחר כתבים	משה ריינס. עורך: אליעזר יהודה בראדט. רמת בית שמש, תשע"ח. לג+640 עמ'.	229	126
מבשן אשיב	שאלות ותשובות ובירורי דינים שנתבררו בקהילתנו [רמת מגשימים]. חלק א. מאת יהושע שלמה ון דייק. כפר דרום - אשקלון, מכון התורה והארץ, תשע"ד. 639 עמ'.	212	109
מבשן אשיב. חלק שני	שאלות ותשובות. יהושע שלמה ון דייק. כפר דרום - שבי דרום, מכון התורה והארץ, תש"פ. תרלו עמ'.	239	123
מבשר ואומר	מתולדותיו של הרב משלם ראטה. [בעריכת הרב יהושע האיתן]. תשס"ו. 135 עמ'.	מז, ג	94
מגדל חננאל	על הלכות מקוואות וטבילת כלים. חננאל שלוסברג. רבבה, תשע"ד. קצב עמ'.	221	112
מגילת אסתר עם פירוש תכלת מרדכי	מאת הרב אברהם קורמן ז"ל. ת"א תשס"ו. 58 עמ'.	מז, ב	88
מגילת הגבורה במלחמת יום הכיפורים	סיפורה של חטיבה 679 (ממחנה "יפתח"). ד"ר חגי בן-ארצי. ירושלים, ספריית בית אל, תשע"ח. 96 עמ'.	228	127
מגן אלהים	פירוש על מסכת אבות מיוחס לרבי יצחק אבובב. מהדיר: יעקב שמואל שפיגל. פתח תקוה תשס"ז. 273 עמ'.	נ, א	105
מִדְבָּרָה	אסופת מאמרים. גיליון ה. בבא קמא ועיוני הלכה. מעלה אדומים, מעליות, תש"פ. 272 עמ'.	235	129
מִדְבָּרָה	אסופת מאמרים על מסכת שבת מבית ישיבת ההסדר 'ברכת משה'. מעלה אדומים, מעליות, תשפ"ב. 2 כרכים.	242	288
מדור לדור	מאיר ימרים שורץ. ירושלים, תשס"ה. 277 עמ'.	מו, א	87

מדעי היהדות	כתב העת של. כרך 56 [תשפ"ב]. עורכים: איתמר גרינוולד, יעקב דויטש. ירושלים, האיגוד העולמי למדעי היהדות, תשפ"ב. 212+36 עמ'.	241	126
מדרך הלכתי ומעשי לקניית ארבעת המינים	יוסף ברינר. [ירושלים תשס"ד]. 28 עמ'.	מה, ב	89
מדרך הלכתי ומעשי לקראת לידה	עודד מילר. בית אל, קרית הישיבה, תשפ"א. 50 עמ'.	242	288
מדרך שימושי לתולדות גאונים ראשונים ואחרונים	הרב אברהם בראונר. ירושלים, תשפ"א. 91 עמ'.	237	124
מדרך שמיטה לצרכן תשע"ה	מהדורה מעודכנת לקראת שנת השמיטה תשע"ה. כפר דרום ת"ו - שבי דרום, מכון התורה והארץ, תשע"ד. 135 עמ'.	211	104
מדרך עץ החיים	קובץ מאמרים של רבני ותלמידי ישיבת 'דרך חיים', הישיבה הקטנה בשעלבים. קובץ רביעי, מסכתות קידושין ובבא בתרא. שעלבים, תשע"ד. 299 עמ'.	209	115
מדרך עץ החיים	קובץ מאמרים של רבני ותלמידי ישיבת 'דרך חיים'. קובץ שישי - סוכה וג'טין. שעלבים, תשע"ט. 244 עמ'.	229	125
מדרש איכה רבה עם פירוש דורש ציון	מנוקד על פי מסורת יהודי תימן. פירוש: אליקים צדוק. ניקוד ועריכה: אדם בן נון. יד בנימין, בית הכנסת ובית המדרש 'שערי ציון', תשע"ה. 21+רמז עמ'.	214	105
מדרש נביאים	דרשות חז"ל על הפסוקים בספרי יהושע שופטים ושמואל. העורך: שלמה הלוי במברגר. ירושלים תשס"ט. צו עמ'.	ג, ג	110
מה ד' שואל מעמך	החזרה אל יסודות חינוך. דוד ג'יאמי. ירושלים, מתוקים מדבש, תשפ"א. 123 עמ'.	241	127
מה נאכל בשנה השביעית - היתר מכירה או אוצר בית דין	יהושע מ' בן מאיר. ישיבת 'שבות ישראל', תשס"ח. 106 עמ'.	מט, א	105
מהלכי משפט	מהלכים משפטיים בהלכה בנושאי אבן העזר וחושן משפט. נלווה אליו קונטרס 'אביעזר', ובו חומר עזר לנבחני הדיינות. אברהם שיראזי. נתניה, תשס"ט. ס' 44+643 עמ'.	מט, ג	97
מהלכי משפט, כרך ב	מעמדם ההלכתי והמשפטי של נישואין אזרחיים, רפורמיים וקונסרבטיביים, של ידועים בציבור ושל פילגשות. אברהם שיראזי. [נתניה], תשע"א. לד+843 עמ'.	201	106
מהלכי משפט, כרך ד	מהלכים בסוגיות התלמוד, הכוללים חידושים, ביאורים וביאורי סוגיות. אברהם שיראזי. נתניה, תשע"ה. לו+782 עמ'.	216	112
מהלכים במקרא	סוגיות בתורה מברית העולם ועד מתן תורה. הרב יהודה הרצל הנקין. עורך: הרב איתם שמעון הנקין הי"ד. ירושלים, מגיד, תש"פ. 284 עמ'.	236	124
מוסד הרב קוק	ראשיתו, מייסדיו, ראשיו, תרומתו. מאת חיים זוהר. בהוצאת הסתדרות המזרחי - הפועל המזרחי, ירושלים תשס"ה. 72 עמ'.	מז, ד	87
מועדי צבי	חידושים וביאורים בענייני המועדים. חלק ראשון. ראש השנה, יום הכיפורים, סוכות, חנוכה. מאת רבי צבי הירש גראדזעסקי. המו"ל: רבי שלום דושיקאב. מאמס' ניו יורק, תשע"ו. כט+רנח עמ'.	223	113
מועדים לשיחה	קריאות חדשות בחגי ישראל. הרב יונתן זקס. ירושלים, מגיד, תשע"ט. 281 עמ'.	231	442
מורה הנבוכים	מהדורה חדשה מונגשת של ספרו ההגותי של הרמב"ם. חלק ראשון. מבאר ועורך ראשי: יוחאי מקבילי. קדומים, מפעל משנה תורה, תשע"ח. נב+347 עמ'.	230	115
מורה הנבוכים. חלק שלישי	מהדורה חדשה מונגשת של ספרו ההגותי של הרמב"ם. מבאר ועורך ראשי: יוחאי מקבילי. קדומים, מפעל משנה תורה, תשפ"א. לה+507 עמ'.	238	115
מורה הנבוכים. חלק שני	מהדורה חדשה. מבאר ועורך ראשי: יוחאי מקבילי. קדומים, מפעל משנה תורה, תשע"ט. כג+326 עמ'.	231	452

מוריה	העורך: הרב יוסף בוקסבוים. שנה כד גליון י-יב [אלול תשס"ב]. רח עמ'.	מג, ב	81
מוריה	שנה עשרים וחמש, אדר ראשון תשס"ג, גליון ג-ה [רצא-רצג].	מג, ג	96
מוריה	העורך: הרב יוסף בוקסבוים. שנה כה, גל' ט-י [רצז-רצח]. מנ"א תשס"ג. קס עמ'.	מד, א	86
מוריה	שנה כז גל' ז-י [שז-שי] [אלול תשס"ד]. העורך: הרב יוסף בוקסבוים. ראש המערכת: הרב שמחה חסידה. רמח עמ'.	מה, ב	95
מוריה	קובץ תורני. שנה כז, גליונות א-ג [שיג-שטו], ד-ו [שטז-שיח]. העורך: הרב יוסף בוקסבוים. מכון ירושלים, תשס"ה.	מו, א	91
מוריה	שנה כז, חשוון תשס"ו. גל' ז-ח [שיט-שכ]. העורך: הרב יוסף בוקסבוים. ראש המערכת: הרב שמחה חסידה. מכון ירושלים. קנב עמ'.	מו, ב	91
מוריה	שנה עשרים ושמונה, גליונות א-ב [שכה-שכו; תמוז תשס"ו], ג-ד [שכז-שכח; חשוון תשס"ז]. העורך: הרב יוסף בוקסבוים. מכון ירושלים.	מז, ג	99
מוריה	העורך: הרב אריה בוקסבוים; ראש המערכת: הרב שמחה חסידה. שנה כט גל' א-ב; ג-ד; ה-ז [שלו-שמג] [אדר שני תשס"ח - חשוון תשס"ט]. מכון ירושלים.	מט, ג	98
מוריה	קובץ תורני לחידושי תורה והלכה גזויות ראשונים ואחרונים ופקרי עיון ומחקר. שנה לב, ניסן תשע"ג [גליון ו-ח [שעח-שפ]]. ירושלים, מכון ירושלים. דש עמ'.	206	99
מוריה	שנה לב, תשרי תשע"ד [גליון ט-יב [שפא-שפד]]. העורך: הרב אריה בוקסבוים. בהוצאת מכון ירושלים. שג עמ'.	209	102
מוריה	שנה שלושים ואחד. אלול תשע"ד. גליון ז-ט [שצא-שצג]. ירושלים, מכון ירושלים, תשע"ד. רצו עמ'.	212	107
מוריה	נה שלושים וחמש, תשרי תשע"ח, גליון י-יב [תיח-תכ]. עורך: הרב אריה בוקסבוים. ירושלים, מכון ירושלים, תשע"ח. שעה עמ'.	224	113
מוריה	שנה לו, שבט תשע"ח, גליון א-ג [תכא-תכג]. עורך: הרב אריה בוקסבוים. ירושלים, מכון ירושלים, תשע"ח. שפד עמ'.	225	108
מוריה	גליון י-יב [תל-תלב], שנה לו, שבט תשע"ט. ירושלים, מכון ירושלים, תשע"ט. שנב עמ'.	230	119
מוריה	קובץ תורני. שבט תש"פ [שנה לו גיל' ז-ט [תלט-תמא]]. עורכים: הרב אריה בוקסבוים, הרב שמחה חסידה. ירושלים, מכון ירושלים, תש"פ. שפג עמ'.	233	132
מוריה	שנה לח, שבט תשפ"א. גליון א-ג [תמה-תמו]. ירושלים, מכון ירושלים, תשפ"א. שצה עמ'.	238	116
מוריה	קובץ תורני. שנה לח, תשרי תשפ"ב [גיל' ד-ו [תמח-תג]]. ירושלים, מכון ירושלים, תשפ"ב. שעג עמ'.	240	120
מוריה	קובץ תורני. שנה לח אד"ר תשפ"ב גליון ז-ט [תנא-תנג]. העורך: הרב אריה בוקסבוים. ירושלים, מכון ירושלים, תשפ"ב. ש עמ'.	242	289
מורשה	שיחות ומאמרים מאת רבי אברהם אלקנה כהנא שפירא. בעריכת יהונתן אביב ושמיר שייטופ. המכון ע"ש הרצ"ה קוק זצ"ל. ירושלים, תשס"ה. רסו עמ'.	מו, ב	92
מורשת ישראל	אסופת מאמרים על התורה, הגות והלכה מוסר ואגדה. מיכאל בריינסקי הכהן. חיפה, תשע"ד. 313 עמ'.	213	110
מוזבח חדש	עבודת הנפש של עולם הקרבנות על פי פרשיות ספר ויקרא. צבי יהודה דרור. ירושלים, דברי שיר, תשע"ח. 215 עמ'.	227	128
מחברת צמחי המשנה של הרב יוסף קאפח	מבוא וההדרה: זהר עמר. בהוצאת משפחת קאפח, תשס"ה. 78 עמ'.	מו, א	86
מחוזה למנחם	אסופת מחקרים לכבוד מנחם חיים שמלצר. בעריכת שמואל גליק, א"מ כהן, א"מ פיאטלי. ירושלים, מכון שוקן, תשע"ט. 374+383 עמ'.	231	447

מחזור ליום הכיפורים מסודר ומבואר כמנהג אשכנז המובהק (פסד"מ ובנותיה)	העורך: אברהם אומן. בני ברק, מכון מורשת אשכנז, תשע"ו. 395 עמ'.	219	110
מחיל אל חיל	לימוד תורה יומי לחייל. שעלבים, הוצאת משעול, תשע"ח. כ-400 עמ'.	225	127
מחיל אל חיל	לימוד תורה יומי לחייל, גיוס תשפ"א-תשפ"ב, שעלבים, משעול, תשפ"א. 429 עמ'.	238	117
מחלוקת שסופה להתקיים	הויכוח סביב הפרישה מהקהילה (1877). עורכים: מאיר סיידלר ושלמה שפיצר. הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן. תשס"ה. 118 עמ'.	228	91
מחקרים בלשון חכמים. כרך ג	[אסופות טז]. משה בר-אשר. ירושלים, מוסד ביאליק והאקדמיה ללשון העברית, תשע"ח. כב+375 עמ'.	228	123
מחקרים בספרות הגאונים	שרגא אברמסון. ירושלים, מאגנס, תש"ף. 488 עמ'.	234	117
מחקרים תלמודיים	בתלמוד הבבלי, בתשובות גדולי אלג'יר ובענייני ארץ ישראל. נח עמינח. הרצליה, ניב, תשע"ט. 830 עמ'.	237	124
מחשבת חב"ד	מראשית ועד אחרית. דב שוורץ. ר"ג, בר אילן, תשע"א. 426 עמ'.	237	110
מטוב נהורץ	פרקי הגות ומחשבה. אברהם יצחק גרינבוים. מבוא חורון, ישיבת נהורא, תשע"ד. 302 עמ'.	209	105
מטמוני המפרשים	פנינים מתוך מדרש רבה, הזוהר ומפרשי התורה. פרשת וישב. אבנר מרדכי. מבוא חורון, תשפ"ב. 114 עמ'.	241	127
מי זאת עולה	נשים בתורה על פי הקבלה והחסידות. ניר מנוסי. ירושלים, מגיד, תש"פ. 364 עמ'.	233	130
מי לה' אלי?	סיפור חייו של רבי שמשון רפאל הירש זצ"ל. חוה קרוסקל. ירושלים, פלדהיים, תש"ע. 188 עמ'.	199	115
מידות הראי"ה	עם ביאור מאת הרב זאב סולטנוביץ'. ברכה, מכון הרב ברכה, תשפ"ב. ז+371 עמ'.	242	290
מילה כסלע	תורות מדבריו הרב צבי יהודה הכהן קוק. ישראל, ספריית חוה ודב'ר שיר, תשפ"א. 220 עמ'.	239	124
מילי ידיים	בעניני מים ראשונים ושניים שבנטילת ידיים. מאת יעקב לורץ. ירושלים, תשע"ד. 9+קצג עמ'.	210	111
מילי דתכשיט	ביאורים והערות בפרק במה במה. מאת יעקב לורץ. ירושלים, תש"ע. 6+קצז עמ'.	199	109
מילי דתכשיט, שבת	ביאורים והערות בפרק במה במה. מאת יעקב לורץ. ירושלים, תש"ע. 6+קצז עמ'.	199	113
מים רבים	ביאורים על זמני המאורעות שבספר בראשית [ובסופו מפתח מפורט]. חובר ע"י מרדכי פרנקל. באלטימאר, [הוצאת מאזניים], תשס"ד. רצד עמ'.	209	96
מיקרופדיה תלמודית	מבוססת על ערכי האנציקלופדיה התלמודית לענייני הלכה, מתומצתת עם תיקונים והשלמות ועדכונים. עורך ראשי: הרב פרופ' אברהם שטיינברג. ביקורת והערות: הרב זלמן נחמיה גולדברג. [א' אות] עד 'ביאת מקדש'. ירושלים, יד הרב הרצוג, תשע"ד. שני כרכים.	212	111
מישן לחדש בספר העברי	ספר זיכרון ליהושע ברזילי. קובץ מיוחד של 'עלי ספר' כד-כה. עורכים: דב שוורץ וגילה פריבור. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ה. xii+363 עמ'.	218	114
מכילתא	כתב עת לתורה ולחוכמה. גיליון א, כסלו תש"פ. ירושלים, תש"פ. 364 עמ'.	232	127
מכילתא	כתב עת לתורה וחכמה. גיליון ב, כסלו תשפ"א. העורכים: עדיאל ברויאר, הרב יעקב ישראל סטל, משה דוד צ'צ'יק. ירושלים, תשפ"א. 323 עמ'.	238	117
מכים שורשים	ביקורת יהודית על הפירוק הפוסטמודרני. חיים נבון. ראשון לציון, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ח. 192 עמ'.	227	124

מכלול	מאת רבנו דוד קמחי זצ"ל, הרד"ק. הוא חלק הדקדוק. יו"ל ע"פ כתה"י והדפוס"ר עם מבואות והערות והפניות וביאורים והשלמות ונספחים. הרב יהודה לדמן, שעלבים, מכון שלמה אומן, תשפ"ב. 49+תתקלא עמ'.	241	127
מכמני עזיאל	מכתבי מרן הראשון לציון הרה"ג בן ציון מאיר חי עזיאל זצ"ל. חלק ה - מהתמונתו לרבה של יפו ועד לפטירתו. בעריכת הרב שמואל כ"ץ ועודא ברנע. ירושלים, הוועד להוצאת כתבי מרן זצ"ל, תשס"ז. תרנו עמ'.	89	מז, ד
מכת מדינה	הלכות מדינה במשבר מגפת הקורונה. עורך ראשי: הרב פרופ' נריה גוטל. ניצן, מרכז תורה ומדינה, תשפ"א. 413 עמ'.	237	125
מכתבי חזון איש. צורת אות צ'	עם לקט וביאור 'פשר חזון'. ע"י ישראל רוטנברג ויהונתן מועלם. מודיעין עילית, תשע"ז. סד עמ'.	217	117
מלאכת מחשבת	קובץ מאמרים בנושאי עריכה והתפתחות של הספרות התלמודית. בעריכת אהרן עמית ואהרן שמש. ר"ג, בר אילן, תשע"א. 144 עמ' + 67 עמ' באנגלית.	109	נא, ד
מלאכת מחשבת	חיידשים וביאורים. רבי נחמן שלמה גרינשפאן. עריכה מחודשת. ירושלים, מכון ירושלים, תשע"ז. שני כרכים.	224	120
מלך ישראל	רבינו לדרות בראי ההלכה, ומעמדם של חוקי הכנסת בעולמה של ההלכה. מאת גרשון גרמן. בני ברק, 'מורשת', תשס"ג. כה+847 עמ'.	90	מד, ד
מלכי יהודה	חמש ששרה דרשות מאת רבי יהודה ב"ג'ה. מהדיר: הרב שלום דזשיקאב. מאנסי ניו יורק, תש"ע. קפו עמ'.	105	נא, א
מלכת שבא	עיונים בשו"ע ובהגהות הרמ"א. שאול בר אילן. ח"א: ישיבת ההסדר דימונה, תשנ"ט; ח"ב: מכון התורה והארץ, כפר דרום תשס"ד.	94	מה, ב
מדבר מתנה	דברי תורה על סדר פרשיות השבוע ומעגל השנה. הרב מתניה אריאל. שעלבים, תשע"ט. 150 עמ'.	231	447
ממון ודין	פסקי דין של בתי דין לממונות. גיליון מס' 1. עורכים ד"ר יעקב חבה והרב אריאל בראלי. רמת גן, הפקולטה למשפטים אוניברסיטת בר אילן, תשע"ה. 18 עמ'.	213	108
ממון ודין	פסקי דין של בתי דין לממונות. גיליון מס' 2. עורכים ד"ר יעקב חבה והרב אריאל בראלי. רמת גן, הפקולטה למשפטים אוניברסיטת בר אילן, תשע"ה. 18 עמ'.	216	114
ממון ודין	פסקי דין של בתי דין לממונות. זכויות יוצרים. גיליון 6, אלול תשע"ז. הקליניקה לסיוע משפטי על פי המשפט העברי. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ז. 18 עמ'.	225	110
ממיר נתיב מאיר	ממשנתו של הרב אריה בינה זצ"ל. מאת נחום סטפנסקי. ירושלים, תשס"ג. שצח עמ'.	92	מד, ד
מעיינות ספר אלימה לר' משה קורדובירו ומחקרים בקבלתו	מאת ברכה זק. באר שבע, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשע"ד. 262 עמ'.	209	103
ממשה ועד עזרא	אסופת מחקרים ומאמרים [חלק שני]. שמואל הכהן. ירושלים תשס"ג. 277 עמ'.	80	מג, ב
ממשפטי המלוכה	אחריות לאומית כשיקול פסיקה. נריה גוטל. ניצן, מרכז תורה ומדינה, תשפ"א. 316 עמ'.	240	122
מן הגנוזים	אסופת גנוזים מתורתם של קדמונים מתוך כתבי יד. מודיעין עילית, מכון אהבת שלום, תשע"ד-תשע"ה. 5 כרכים (בינתיים).	214	102
מן הגנוזים	עורך ראשי: הרב שלום הלל. מודיעין עילית, אהבת שלום, תשע"ח. תכב עמ'.	230	121
מן הגנוזים, ספר תשיעי	עורך ראשי: הרב שלום הלל. מודיעין עילית, אהבת שלום, תשע"ז. תכא עמ'.	223	105
מן הגנוזים, ספר שביעי	עורך ראשי: הרב שלום הלל. מודיעין עילית, אהבת שלום, תשע"ז. תכב עמ'.	220	106

115	219	אסופת גזנים מתורתם של קדמונים, מתוך כתבי יד. עורך ראשי: הרב שלום הלל. מודיעין עלית, אהבת שלום, תשע"ה. תטו עמ'. (02-5370970)	מגן הגזנים. ספר שישי
117	221	עורך ראשי: הרב שלום הלל. מודיעין, אהבת שלום, תשע"ז. תכב עמ'.	מגן הגזנים. ספר שמיני
99	מז, ג	יסודות הכשרות בפרי ובידק. יוצא לאור ע"י כשרות למהדרין - חקלאות על פי התורה, בראשות הגר"י אפרתי שליט"א. ערב ר"ה לאילנות תשס"ז. 120 עמ'.	מן השרש
61	מג, א	יעקב חיים סופר. ירושלים, תשס"ב. קצח עמ'.	מנחות שלום. חלק רביעי
123	240	שורשי החנוכה בעין הנבואה. שלמה מונדשיין. ירושלים, תשפ"א. 93 עמ'.	מנורת זהב
104	215	שיעורים בהלכות בשר וחלב והלכות תערוכות. על פי שיעורי ראש הישיבה הרב ברוך וידר שליט"א. ירושלים, תשע"ה. 614 עמ'.	מנחה לברוך
115	199	דרשות, נאומים, מאמרים וכרוזים, מאת הגאון רבנו יעקב יוקב עטלינגר. נלקט ונערך על ידי יהודה אהרן הורוויץ. ירושלים, ישיבת דברי ירושלים, תשס"ח. שמג עמ'.	מנחה ערוכה
98	מח, ב	אסופת מחקרים בהלכה ובמנהג בקרב יהדות תימן, על פי משנת הרמב"ם. מאת אהרן ב"ר חיים דוד קאפח. ירושלים, תשס"ז. 463 עמ'.	מנחת אהרן
111	221	הרב יהודה בן חנין. פירוש לספרים יושע שופטים ושמואל. ההדיר: שלמה מתתיהו לוונטה. ירושלים, תשע"ז. 512 עמ'.	מנחת יהודה
115	224	רבי נתן שטערניבורג מקרקאקא. מהדיר: הרב שלום יעקב דזשיקאב. מאנסי, תשע"ז. קו עמ'.	מנחת נתן
92	206	אסופת מאמרים, מנחות ידידות והוקרה לכבוד יצחק ספיר. עורכים: ישראל רוזנסון ויוסי שפנייד. אלקנה-רחובות, הוצאת מכללת אורות ישראל, תשע"ג. 669 עמ'.	מנחת ספיר
104	210	באורי ענינים באו"ח ווי"ד. ישראל רוטנברג. קרית ספר, תשע"ד. רלח עמ'.	מנחת עיון
128	241	מאמרים. רפאל סויד. בני ברק, תשפ"ב. תסב עמ'.	מנחת רפאל
106	ג, א	הסכמי קדם-נישואין למניעת סירוב גט. מאת רחל לבמור. בהוצאת אריאל - מפעלי תורה יהדות וחברה בישראל, בשיתוף מועצת רבני ישראל הצעיר בישראל. ירושלים תשס"ט. 274 עמ'.	מנעי עיניך מדמעה
466	231	הרעיונות והסיפורים הטובים ביותר על החגים ומעגלי החיים. בני דון-יחיא. קרית גת, אלומות הוצאה לאור, תשע"ט. 262 עמ'.	מסביב לשנה
90	מד, ב	מורשתו של הרב יוסף קאפח. עורך: יוסף פרחי. גליון ב. נתניה, הליכות עם ישראל, תשס"ד. 65 עמ'.	מסורה ליוסף
95	מט, ב	עיונים במורשתו של הגאון ר' יוסף קאפח. הלכה ומחשבה. עורך: יוסף פרחי. כרך ה. נתניה, מכון מש"ה, תשס"ח. 378 עמ'.	מְסוּרָה ליוסף
108	210	כתב העת העוסק במורשתו של הגאון ר' יוסף קאפח נע"ג. עורך: יוסף פרחי. נתניה, מכון מש"ה, תשע"ד. 597 עמ'.	מְסוּרָה ליוסף. כרך ח
94	מד, ג	קובץ מאמרים מאת זהר עמר. נוה צוף, תשס"ד. 341 עמ'.	מסורת העוף
103	ג, ד	ביאור מסכת אבות, רקעה, תקופתה ובעיותיה. הרב ברוך ישר (שליכטר). ירושלים, תשס"ז. 203 עמ'.	מסורת ועקרונות במסכת האבות
95	מה, א	כתב עת לאמונה, מידות ועבודת ה'. עורך: הרב מיכאל רוטנברג. ישיבת ההסדר קרני שומרון, תמוז תשס"ד. 189 עמ'.	מסילות
98	מח, א	להחכם הנעלה כמוהר"ר משה חיים לוצאטו זלה"ה. מהדורה חדשה מנוקדת ומפוסקת, כוללת מסילת ישרים א - סדר ויכוח, ומסילת ישרים ב - סדר פרקים, על פי כתב ידו של המחבר ועל פי דפוס ראשון, בצירוף מראי מקומות והפניות הערות וביאורים. מאת אברהם שושנה. ירושלים, מכון אופק, תשס"ז. 27+תט עמ'.	מסילת ישרים

128	232	סדר ויכוח וסדר פרקים. מהדורה מחודשת עם ביאור נרחב, בצירוף 'בין המסילות'. מאת אברהם שושנה. ירושלים, מכון אופק, תשע"ט. 29+תקלג עמ'.	מסילת ישרים השלם
91	מח, ב	עם קיצור מסילת ישרים מאת הרב ר' אברהם יצחק הכהן קוק, והערות וביאורים מאת הרב ר' צבי יהודה הכהן קוק. עם 'אורות במסילה', עיונים ב'קיצור מסילת ישרים', מאת נחום סטפנסקי. ירושלים, תשס"ז. רצו עמ'.	מסילת ישרים לרמח"ל
94	מה, א	עיונים בפרשת השבוע. מאת הרב יהודה שביב. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשס"ד. תס עמ'.	מסיני בא
94	מו, ב	עורך: דרור פיקסלר. הוצאת מעליות שע"י ישיבת 'ברכת משה' מעלה אדומים, ירושלים התשס"ד. 14+תסד עמ'.	מסכת ברכות עם פירוש רבי משה בן מימון
109	201	ירושלים, מכון הלכה ברורה ובירור הלכה, תשע"ב. כ-500 עמ'.	מסכת יומא עם הלכה ברורה של מרן הראי"ה קוק זצ"ל בצירוף בירור הלכה
105	ג, א	הרב דוד ליבור. ישיבת שעלבים, תשס"ט. 279 עמ'.	מסכת סוכה כהלכתה
112	נא, א	מהדיר: דרור פיקסלר. ירושלים, הוצאת 'מעליות' שע"י ישיבת "ברכת משה" מעלה אדומים, תש"ע. 10+תקב עמ'.	מסכת פאה עם פירוש רבי משה בן מימון
120	229	מאת משה גרוס וגד מכטה ואיריס מאת חננאל תורגמן. ירושלים, קורן ומשנאות, תשע"ז. 224 עמ'.	מסכת פסחים. עם ביאורים
104	203	דקדוקי סופרים השלם. קדושין כרך ראשון, על פרק א. בעריכת הרב בנימין הירשמן. ירושלים, יד הרב הרצוג - מכון התלמוד הישראלי השלם, תשע"ב. 110+XXIV ש עמ'.	מסכת קדושין עם שינויי נוסחאות מתוך כתבי-יד
91	מד, ג	ירושלים, מכון הלכה ברורה ובירור הלכה, תשס"ד.	מסכת שבועות עם 'הלכה ברורה' ו'בירור הלכה'
123	240	עורך: הרב דוד אייגנר. שבי דרום, מכון התורה והארץ, תשפ"א. 355 עמ'.	מסכת שביעית. עם אנציקלופדיה הלכתית-חקלאית, ופירושי ברטנורא וקהתי
95	מו, ב	העורך: יצחק שילת. הוצאת מעליות שעל יד ישיבת 'ברכת משה' מעלה אדומים, ירושלים התשס"ה. 9+רנה עמ'.	מסכת שבת עם פירוש רבנו משה בן מימון
127	230	אל הוהות, ההיסטוריה והאנושות, על פי משנת מניטו. ספי גלדצהלר. ירושלים, דברי שיר, תשע"ח. 224 עמ'.	מסע בראשית
124	225	חזקל צבי קלצל, עורכת: יהודית דישון. ירושלים, מכון הברמן למחקרי ספרות, תשע"ז. 183 עמ'.	מסע בשאלוניקי
108	208	סיפורים תעודות ומסמכים נדירים על מסע הרבנים למושבות השומרון והגליל בחורף תרע"ד. יוצא לאור במלאות מאה שנה למסע, תרע"ד-תשע"ד. משה נחמני. בת ים, אור האורות, תשע"ד. 91 עמ'.	מסע התשובה והאהבה
105	218	מאתיפיה לישראל. סיפור אישי של אדם אחד וקהילה שלמה. מאת אביב מְלֶסֶה. ישראל, תשס"ט. 288 עמ'.	מעגלי החיים
106	210	שיעורים על סדר המסכת כפי שנמסרו בישיבת "מאור טוביה" במצפה יריחו. נכתב ע"י צדוק אליאס. ירושלים, תשע"ד. רעו עמ'.	מעגלי צדק על מסכת קידושין
93	מח, ד	ספר הדרכה לאבלים לכלל עדות ישראל. גבריאל גולדמן. כפר אדומים, תשס"ו. 598 עמ'.	מעולם ועד עולם

מעיני אגם	מחקרים בתורת לעזי רש"י, אברהם מאיר הכהן גלאנצר, אנטוורפן, תשס"ג.	מד, א	84
מעלות המקוה	יונתן קייש. ירושלים, דברי שיר, תשע"ט. 112 עמ'.	230	124
מעליות כה	ביטאון 'ישיבת משה' מעלה אדומים. קובץ לציון שמונה מאות שנה לפטירת הרמב"ם. אלוף ה'תשס"ה. 388 עמ'.	מו, ד	92
מעלין בקודש	גליון ה - אב תשס"ב. כולל 'בית הבחירה' ע"ש רעננערט כרמי צור, והמרכז התורני לענייני הקודש והמקדש.	מג, א	64
מעלין בקודש	גליון ו - שבט תשס"ג. כרמי צור, כולל 'בית הבחירה' ע"ש רעננערט, תשס"ג.	מג, ג	96
מעלין בקודש	גליון ח - אדר ה'תשס"ד. בעריכת הרב צבי שלום, הרב יהודה שביב וד"ר יוסף עופר. כרמי צור, כולל בית הבחירה, תשס"ד. 202 עמ'.	מד, ד	87
מעלין בקודש	גליון ט - מרחשוון ה'תשס"ה.	מה, ג	90
מעלין בקודש	גליון י - תמוז ה'תשס"ה, ומפתח לגליונות א-י.	מו, א	91
מעלין בקודש	גליונות יא-טו, אדר תשס"ו - אדר ב' תשס"ח.	מח, ד	101
מעלין בקודש	ביטאון לענייני המקדש וקודשיו. גליון כ"ה - אדר ה'תשע"ג. כרמי צור, כולל 'בית הבחירה' ע"ש רעננערט. 190 עמ'.	206	95
מעלין בקודש	גיל' כ"ו, אלוף תשע"ג. כרמי צור, כולל בית הבחירה ע"ש רעננערט. 191 עמ'.	208	110
מעלין בקודש	גליון כ"ח - אלוף ה'תשע"ד. עורכים: בעז אופן ועמיחי אליאש. כרמי צור, כולל 'בית הבחירה' ע"ש רעננערט, תשע"ד. 156 עמ'.	212	108
מעלין בקודש	ביטאון לענייני המקדש וקודשיו. גליון כט. כרמי צור, כולל בית הבחירה ע"ש רעננערט, תשע"ה. 175 עמ'.	214	108
מעלין בקודש	ביטאון לענייני המקדש וקודשיו. גליון לא. כרמי צור, כולל 'בית הבחירה', אדר ב' תשע"ו. 208 עמ'.	219	112
מעלין בקודש	ביטאון לענייני המקדש וקודשיו. גליון מא - אדר ה'תשפ"א. כרמי צור, בית הבחירה, תשפ"א. 210 עמ'.	238	118
מעלין בקודש	ביטאון לענייני המקדש וקודשיו. גליון מב, אלוף תשפ"א. כרמי צור, כולל 'בית הבחירה', תשפ"א. 212 עמ'.	240	124
מעלין בקודש	ז. אב התשס"ג. בהוצאת כולל 'בית הבחירה' ע"ש רעננערט כרמי צור. 188 עמ'.	מד, א	86
מעשה הקלף	בירור בעניין הקלף והדוכסוסטוס. מכון מעשה הקלף, תשפ"ב. 118 עמ'.	242	291
מעשה רשת	האינטרנט בהלכה. מאת ניר אביב. ירושלים, תשע"ג. 286 עמ'.	206	98
מפירות ארץ הצבי	קובץ חבורות במסכת בבא קמא. עורך: הרב בועז אשל. בית אל, ישיבה קטנה תיכונית בני צבי, תשע"ח. 186 עמ'.	226	121
מפירות ארץ הצבי	קידושין וסוכה. קובץ 'חבורות'. מערכת: הרב שי כפיר והרב בועז אשל. בית אל, ישיבה תיכונית בני צבי, תשע"ט. 170 עמ'.	231	456
מפירות הכרם	קובץ דברי תורה מאת בוגרי ישיבת כרם ביבנה ורבניה ישיבת כרם ביבנה, תשס"ד. 736 עמ'.	מה, ב	91
מפנקסו של מרצה	חוויות אישיות של מרצה בעבודתו. מאיר צבי גרוזמן. תל אביב, תשס"ה. 303 עמ'.	מה, ד	90
מפענח העלומות	הרב משה מרגלית. ירושלים, תשע"ח. 42+תקסה עמ'.	227	124
מפקודיך אתבונן	מאמרים. הרב יהושע בן-מאיר. אפרת, המכון להלכה ומחקר שע"י ישיבת 'שבות ישראל', תשע"ח. 460 עמ'.	229	123
מפתח הבית	ערכי בית המקדש כליו ובגדי כהונה מבוארים ומפורטים, על פי סדר א-ב. אברהם אשר יוספיש. מודיעין עילית, תשע"ח. 28+קסט עמ'.	228	131
מפתח לספר שפת אמת על התורה	מאת הרב ערן משה מרגלית. יוצא לאור ע"י המכון התורני, ישיבת אור-עציון, מרכז שפירא תשס"ו. 12+616 עמ'.	מז, ב	93

מצווה בפרשה	הרב בנימין תבורי. עורך: הרב אמנון בזק. ירושלים, מגיד וישיבת הר עציון, תשע"ח. 228 עמ'.	232	129
מצור דָּבֶשׁ	דפים בפרשת שבוע. מאת צוריאל חיים קטן, רב ביה"ס גוש טלמונים-דולב. ספר בראשית. נריה, תש"ע. 160 עמ'.	ג, ב	109
מצור דָּבֶשׁ	דפים בפרשת שבוע על חמישה חומשי תורה. פירושים, סיפורים וחידונים. צורי קטן. נריה, תשע"ג. תשס"ד עמ'.	205	99
מצות השבת	ממרה עד סיני. מאת אלחנן אשר הכהן אדלר, ראש ישיבה בישיבת רבנו יצחק אלחנן. פסיאק (ניו ג'רסי, ארה"ב), תשס"ח. קס עמ'.	נא, א	114
מצות כיבוד הורים	הרב יצחק שפירא. יצהר, ישיבת עוד יוסף ח', תשפ"א. 74 עמ'.	241	129
מצות עליה לרגל כהלכתה	יואל שווארץ. ירושלים, תשע"ז. רו עמ'.	223	108
מצות תפילין כמאמרה	שני מאמרים בעניין גדר חיוב תפילין. [עריכה: הרב דני סתר]. [בית אל], תשע"ג. 92 עמ'.	206	89
מצציאות ורפואה בסדר נשים	אסופת מאמרים. מהדורה שניה מורחבת. עורך: הרב ד"ר מרדכי הלפרין. ירושלים, המכון ע"ש ד"ר פלק שלזינגר לחקר הרפואה על פי התורה, תשע"א. 463 עמ'.	201	110
מצציאות קטן	פנקס ביוכים של מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל. עורך ראשי: הראל כהן. בית אל, הוצאת מאבני המקום והוצאת מגיד-קורן ירושלים, תשע"ח. 66+9+תרמז עמ'.	225	121
מקדמי ארץ	קובץ ו. מתורתה של ישיבת קדומים. חידושים ועיונים בפרק 'איהו נשך', בציור הערות משיעורי הרב יצחק בן שחר. ישיבת קדומים, תשע"ד. 195 עמ'.	213	117
מקדמי ארץ	ח. מתורתה של ישיבת קדומים. עורך ראשי: הרב ברוך ספיר. קדומים, תש"פ. 385 עמ'.	233	120
מקדמי ארץ	מתורתה של ישיבת קדומים. לע"נ הקדוש שלום (שולי) הר-מלך הי"ד. קדומים, אלוף ה'תשס"ד. 239 עמ'.	מה, ב	93
מקדש מלך	מבואות ושערים לבית המקדש ואורו, לעבודת דורנו לחידושו. מתוך הסדרה טללי חיים - מבואות ושערים לפנימיית התורה ולעבודת ה'. ראובן ששון. רמת השרון, 'כרם', תשע"ז. שעה עמ'.	233	122
מקוה ישראל	ר' ישראל נג'ארה. יוצא לאור לראשונה מכתב-יד עם מבוא, הערות ומפתחות מאת שאול רגב. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ד. 675 עמ'.	מה, ב	88
מקום שנהגו	מנהגים דק"ק בעכהאפען, אשכנז, לאור מנהגי קהילות אשכנז ופולין. נערך עם הערות על ידי שלמה קאטאנקע הלוי. לונדון, מכון מורשת אשכנז, תשע"א. עד+463+101 עמ'.	199	109
מקרא העדה	חידושים וביאורים על סדר פרשיות התורה. חלק ג - שמות עד יתרו. אליהו גרינצייג. עורך: יעקב גרינצייג. ירושלים, תשע"ח. תלב עמ'.	229	129
מקרא וארכיאולוגיה	השוואת תגליות המחקר לנאמר בתנ"ך. עריכה: דניאל משה לוי ויוסף רוטשטיין. ירושלים, 'בני רחל', תשס"ח. 304 עמ'.	מח, ד	102
מקראות גדולות הכתר, מהדורת יסוד חדשה. חמש מגילות	ההדרה מדעית על פי כתבי יד עתיקים, ונוסח המסורה המדויק עם 'מסורה גדולה' ו'מסורה קטנה' על פי 'כתר ארם צובה' ועוד. מהדיר ועורך מדעי: מנחם כהן. רמת גן, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ב. לו+290 עמ'.	203	107
מקראות גדולות הכתר. ספר דברי הימים	מהדורת יסוד חדשה. מהדיר ועורך מדעי: מנחם כהן. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ח. כה+298 עמ'.	227	126
מקראי קודש הלכות ט"ו בשבט	הרב משה הררי. ירושלים, תשע"ח. 49 עמ'.	225	117

מקראי קודש, הלכות בין המצרים	מהדורה שניה. ערך משה הררי, ירושלים, ישיבת מרכז הרב, תשס"ג. צ עמ'.	מז, א	86
מקראי קודש. הלכות סוכות	הלכות בניית הסוכה והישיבה בה. בתוספת תשובות גדולי הדור לבעיות שהתעוררו בזמננו. לאשכנזים ולספרדים. ערך: משה הררי, ירושלים, אלול תש"ע, תרפח+טז עמ'.	199	102
מקראי קודש. קיצור הלכות המועדים	חלק ראשון - לחודשי תשרי-אדר. משה הררי, ירושלים תש"פ. 331 עמ'.	236	125
מקראי קודש. קיצור הלכות ליל הסדר	משה הררי. ירושלים, תשע"ח. 49 עמ'.	226	127
מקראי קודש. קיצור הלכות ראש השנה, יום הכיפורים וסוכה	הרב משה הררי, ירושלים, תשע"ח. 128 עמ'.	228	126
מרא דאתרא?	ב וקהילה בתחום המושב. מרדכי זלקין. ירושלים, מאנגס, תשע"ז. 324 עמ'.	225	120
מרבדים	הגדרות יסוד. חידושי תורה והלכה. מאיר דורפמן. ירושלים, תשע"ח. שלושה כרכים.	230	123
מרד ויצירה בהגות הציונית הדתית	משה אונג ומהפכת הקיבוץ הדתי. מיכאל בן אדמון. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ג. 296 עמ'.	208	106
מרכבת המשנה על היד החזקה להרמב"ם	רבי שלמה מחעלמא. ספר זמנים. מהדורה חדשה. ירושלים, פלדהיים, תשס"ב. שסז עמ'.	מג, א	63
מרכבת המשנה על היד החזקה להרמב"ם	רבי שלמה מחעלמא. ספר עבודה וספר קרבנות. מהדורה חדשה. ירושלים, פלדהיים, תשס"ד. רפז עמ'.	מז, ב	92
מרכבת המשנה על היד החזקה להרמב"ם	רבינו שלמה מחעלמא. מהדיר: הרב צבי יהושע לייטנר. 6 כרכים, תש"ס-תשס"ו. ירושלים, הוצאת ספרים פלדהיים.	מז, ד	86
מריים	חמשת מיני המרור שאדם יוצא בהם ידי חובתו בפסח. זהר עמר. נוה צוף, תשס"ח. 94 עמ'.	מט, ג	95
משא בהר	בירורים הלכתיים בנושאי צבא, בטחון וארץ ישראל. מאת הרב אברהם משה אבידן (זמל). עריכה: הרב דניאל הרשנסון. ירושלים, תשס"ו. 461 עמ'.	מז, ב	89
משגב לעתות בצרה	ביאור אמוני ומחקרי לפרקי הראי"ה קוק ב"ישראל ותחייתו" בנושאי הנצרות והשוואה. אלישבע אביחיל. ירושלים, ספריית בית אל, תשע"ו. 441 עמ'.	221	114
משה ידבר	שאלות ותשובות ופסקים וחידושי דינים כסדר הרמב"ם. רבי משה ישראל אב"ד ק"ק רודוס. עורכים: בועז מרדכי, חננאל קטן, יואל קטן. שעלבים, מכון שלמה אומן, תשע"ו. 53+תקלח עמ'.	220	113
משטר ומדינה בישראל על פי התורה	נתתלי צבי יהודה בר-אילן. ירושלים, אריאל - מפעלי תורה יהדות וחברה בישראל, תשס"ז. 4 כרכים.	מח, א	97
משיח כהלכה	קובץ דקדוקי תורה במסורת המקרא בספרי תורה נביאים וכתובים. נקבץ ע"י אריאל למשפחת יצחק הלוי. ירושלים, תשע"ב. כ-600 עמודים במספרים שונים.	202	96
משלי עם רש"י וארבעה פירושים קדמונים ומראה רחל'	מאת ישראל איסר צבי הרצג ויוסף ב"ר נתן קמנצקי. זנוח, ישיבת יסודי התורה, תשע"ה. ריד עמ'.	216	110

משלי קדם	ספר משלי פרקים י-יא.יב. סיכומים משיעורי הרב יצחק בן-שחר, שנלמדו בישיבת קדומים. כתיבה ועריכה: ברוך ספיר. קדומים, התשע"ג. 386 עמ'.	207	112
משנה בהירה חורב	סדר טהרות, מסכת כלים. הוצאת 'חורב', ירושלים תשס"ט. 204 עמ'.	ג, ג	107
משנה ברורה אור המזרח	כינוס שיטות גדולי הפוסקים גאוני ספרד אשר הוסיפו או חלקו על הלכות המשנה ברורה. עם 'לרוץ אורח', מפתח מפורט לדברי השו"ע וחלק מנושאי כליו. כרך ראשון, סימנים א-מה. ירושלים, מכון ירושלים, תשע"ו. כשלוש מאות עמודים + 28 עמ'.	222	114
משנה כפשוטה	ששה סדרי משנה עם ביאור משולב בלשון קלה. ירושלים, לשם, תשע"ט-תש"פ. תריסר כרכים.	234	119
משנה לחם	חידושים וביאורים על הש"ס והרמב"ם מאת רבי יחיאל מיכל בן ר' פתחיה מיאברוב. מהדיר: הרב שלום דושייקאב. על מסכת כריתות: מאנסי תשס"ז; על כמה מסכתות וספר היד החזקה: מאנסי תשס"ח.	מט, ב	100
משנה שכיר על התורה	רבי ישכר שלמה טייכטאל. יו"ל מכת"ק ע"י בן המחבר שליט"א. ירושלים, מכון קרן רא"ם, תשס"ט. כה+660 עמ'.	199	105
משנה תורה להרמב"ם	מוגה ומדויק על פי כתבי יד, בצירוף מפתחות. מהדורת מופת מנוקדת בכרך אחד. מהדיר ועורך ראשי: יוחאי מקבילי. עורכי משנה: יחיאל קארה והלל גרשוני. בהוצאת ישיבת 'אור וישועה' בשיתוף עם ישיבת 'תורת החיים'. חיפה, תשס"ח. 1245+לט עמ'.	מט, ב	96
משנה תורה להרמב"ם ספר נזקים. עם פירוש 'יד פשוטה'	מאת נחום אליעזר רבינוביץ. ירושלים, הוצאת מעליות שע"י ישיבת ברכת משה מעלה אדומים, תשס"ז. 3 כרכים.	מז, ד	95
משנה תורה להרמב"ם. ספר משפטים וספר שופטים	מהדורה מדויקת על פי כתבי יד, מנוקדת ומבוארת, בצירוף מפתחות. עורך ראשי: יוחאי מקבילי. עורכי משנה: יחיאל קארה וצוות "מכון משפטי ארץ". מפעל משנה תורה לשחזור הנוסח המדויק ולביאורו. חיפה, ישיבת "אור וישועה" בשיתוף עם "מכון משפטי ארץ", תש"ע. מהדורת כ"ס, 2 כרכים.	נא, א	105
משנה תורה להרמב"ם. שולחן מלכים	מהדורה מדויקת מאת הרב עדין אבן-ישראל [ורבנים נוספים]. ספר טהרה א, מהדורה שניה. ירושלים, המכון הישראלי לפרסומים תלמודיים והוצאת קורן, תשע"ט. 352+לט עמ'.	231	454
משנה תורה ספר משפטים עם פירוש 'יד פשוטה'	נחום אליעזר רבינוביץ. כרך א - הלכות שכירות והלכות שאלה ופקדון; כרך ב - הלכות מלוה ולווה. ירושלים, 'מעליות' שע"י ישיבת 'ברכת משה' מעלה אדומים, תשס"ג.	מז, ג	92
משנה תורה, מהדורת מופת מבוארת	מוגהת ומדויקת על פי כתבי יד, בצירוף מפתחות. כרך א: ספרי החיים ומעגלם, מדע, אהבה, זמנים. מהדיר ועורך ראשי: יוחאי מקבילי. חיפה, ישיבת "אור וישועה" בשיתוף עם ישיבת 'תורת החיים', תשע"ב.	203	111
משנה תורה. ספר עבודה	מהדורת מופת מבוארת, מגהת ומדויקת על פי כתבי יד, בצירוף מפתחות. מהדיר ועורך ראשי: יוחאי מקבילי. עורכי משנה: יוסף אלבו - מכון המקדש, יחיאל קארה ורועי דובקין. חיפה, 'מפעל משנה תורה' ומכון 'המקדש' בשיתוף ישיבת "אור וישועה", תשע"ג. שני כרכים בכריכה רכה.	207	109
משנה תורת המלך	קובץ מאמרים בעקבות הספר "תורת המלך", כולל תקציר הספר ונספחים. עורך: יוסף פלאי. יצהר, המכון התורני שע"י ישיבת עוד יוסף חי, בשיתוף תנועת דרך חיים, תשע"א. 48 עמ'.	נא, ג	113
משנת ארץ ישראל עם פירוש ספראי. מסכת ברכות	ירושלים, הוצאת מכללת ליפשיץ, תשע"א. יב+431 עמ'.	נא, ד	108
משנת ארץ ישראל. מסכת חלה	שמואל ספראי וזאב ספראי, בהשתתפות חנה ספראי. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן ומכללת ליפשיץ ירושלים, תשע"ו. 258 עמ'.	224	113
משנת הגלגולים	נחלק לשלושה שערים, שער ראשון סגירת מעגלים בהיסטוריה, שער שני כללי הגלגול, שער שלישי סיפורים ועובדות. בועז שלום. בני ברק, תשע"ג. לה+775 עמ'.	208	107

משת הנזיר	ערוך ע"י הראל כהן וידידיה הכהן. ירושלים, נזר דוד שעל יד 'אריאל' - מפעלי תורה, יהדות וחברה בישראל. תשס"ה. 36+קב עמ'.	מ, ג	93
משת יעקב	דרושים נבחרים במועדי השנה. שניאור זלמן בורטון. עריכה: משה דוד צ'צ'יק. ישראל, תשע"ט. רמט עמ'.	233	131
משת נחמיה	משיעורי הגאון הגדול רז"ג גולדברג זצ"ל. אה"ע, חו"מ, או"ח. חלק ראשון. ירושלים, תשפ"א. תסא עמ'.	241	129
משפט החושן בימינו	יסודות חושן המשפט בזמן הזה. כולל סוגיות ערוכות ללימוד עצמי. אריאל בראלי. שדרות, מכון שדרות התורה, תשפ"א. שני חלקים.	239	124
משפט והלכה בישראל	תקליטור שמע של 'מכון ארץ חמדה'. 'מכלול' מערכות תוכנה. תשס"ה.	מ, א	88
משפטי ארץ. כרך ד	חוזים ודיניהם. עורכים: הרב ד"ר איתמר ורהפטיג, הרב עדו רכניץ, הרב הלל גפן. ייעוץ משפטי - עו"ד חייא גרינבוים. עפרה, תשע"ו. 21+456 עמ'.	220	119
מתגברים בקדושה	הדרכות מעצמות לנער המתבגר. יונתן לוי. בית אל, ספריית חוה, תשפ"א. 103 עמ'.	239	125
מתווי דרכים	עיתונות אגודת ישראל. יוסף פונד. הוצאת הקיבוץ המאוחד, המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש ברונפמן באוניברסיטת ת"א, תש"ע. 311 עמ'.	נא, ג	107
מתנחלים בארץ האבות	הרב משה והרבנית מרים לוינגר. חלק ראשון. נעם ושירה ונגרבור. אירוסים: שמולי לנדסמן. 57 עמ'. ירושלים, דברי שיר, תשפ"ב.	241	129
נבואה שערך	דרשות ליום הכיפורים. אהרן פרידמן. ישיבת כרם ביבנה, תשע"ז. 93 עמ'.	224	103
נבואה שערך	הגות ומחשבה, זמנים ואישים. הרב חיים ישעיהו הדרי. עורך: הרב אלעד ברנד. ירושלים, פרי הדר, תשפ"א. שני כרכים.	236	125
נבואה שערך	מתורתה של ישיבת שעלבים. פנימי. העורך: הרב מרדכי ברקוביץ. שעלבים, ישיבת ההסדר, תשפ"א. 438 עמ'.	240	125
נביאים סדורים. יהושע-שופטים-שמואל-מלכים	סיכומים, עיונים, לוחות השנים, סדר עולם. יאיר הס. קדומים, תשע"ח. 448 עמ'.	229	129
נוהג כצאן יוסף	פסקים ומנהגים של קהילות אשכנז וק"ק פרנקפורט. רבי יוסף יוסף סג"ל. מהדיר: עמיחי כנרת. שעלבים, מכון שלמה אומן, תשע"ח. 41+תנא עמ'.	226	119
נועם אלחנן	עלי זכרונות מאחינו הצדיק אלחנן בן החבר ר' מרדכי עמנואל ז"ל הי"ד. מאת שמואל עמנואל. שעלבים, תשס"ה. 53 עמ'.	מ, א	85
נועם אלימלך השלם	מאת רבי אלימלך מליזנסק. מהדורה חדשה ומפוארת עם מראי מקומות, ציונים, השוואות ומפתחות וליקוטים. אשדוד, הדרת חן, תשע"ז. שני כרכים.	222	113
נזיר אלהים	מצוות הנזירות בזמן הזה הלכה למעשה. הרב יהושוע פרידמן. ירושלים, מכון המקדש, תש"פ. 351 עמ'.	238	118
נזר התניא	מאמרי הערכה על ספר התניא פרי יצירתם של סופרים ומחברים שונים. נלקט ונערך ע"י הרב אברהם שמואל בוקיעט. כפר חב"ד, איגוד השלוחים, תשס"ט. קו עמ'.	נ, ד	106
נחליאל	יסודות החינוך למצוות התורה. הרב יצחק ברויאר (ברייער). מהדורה חדשה מבוארת. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשע"ז. 507 עמ'.	222	102
נחלת אבות	אסופת גזנים מבית משפחת ששון. [מלקט ועורך: הרב נתן סלימאן ששון]. ירושלים, הוצאת אהבת שלום, תשס"ז. כט+647 עמ'.	מז, ד	89
נחלת יעקב	בירורים במצות ישיבת ארץ ישראל. מאת יעקב זיסברג. בהוצאת המכון התורני ישיבת אור עציון, מרכז שפירא תשס"ה. שני כרכים.	מ, ב	92
נחש הנחושת	אנלוגיות תנ"כיות על שבר ותיקון בחיי היחיד והמדינה. הרב אברהם וסרמן. רמת גן, תשפ"א. 248 עמ'.	241	130
נטועים	ביטאון לענייני תורה שבעל-פה. אלון שבות, תבונות, מכללת יעקב הרצוג ליד ישיבת הר עציון, גיליון י - אלול תשס"ד. 116 עמ'.	מז, ב	91

נטעי אד"ם	חלק ראשון - חידושי תורה ובירורי הלכה, חלק שני - 'יש אם למקרא ויש אם למסורת'. רבי דוב מאיר אייזנשטיין. ירושלים, מכון הרב פראנק, תשע"ב. תכד עמ'.	202	98
ניצני צבי	לפרשות השבוע. לקט מאמרים שנכתבו באתר קטיף.נט. צבי זאב שורץ. ניצן, תשפ"א. 310 עמ'.	242	292
נלכה עד הרא"ה	עיון בפרקי אבות על פי כתבי מרן הראי"ה קוק זצ"ל. אבנר (לנגזם) שלו. ירושלים, תשפ"א. 379 עמ'.	239	125
נעם אליעזר	חובר ונערך ע"י אליעזר בן-פורת. ירושלים, כולל 'למען דעת', תש"ע. רד עמ'.	201	113
נעשה אדם	החיים על פי אורות התשובה. שלמה וילק. ראשון לציון, ידיעות אחרונות וספרי חמד ואור תורה סטון, תשע"ח. 488 עמ'.	228	128
נפש החיים	מאת רבי חיים מוואלוז'ין. עם 'מעין חיים', תיקונים ביאורים והערות, מראי מקומות והשוואות לכתבי גדולי הדורות. חיים מרקוביץ. מעלה אדומים, שם, תשע"ט. 44+תקפד עמ'.	229	126
נפש עדה	בירורים בשלוש השבועות. יעקב זיסברג. עורך: הרב גלעד מנחם ברלין. תשס"ג. ח+151 עמ'.	מז, א	84
נצח ישראל למהרה"ל	עם ביאורים והערות מאת אברהם שלום טילמן. פרקים א-יז. ירושלים, תשע"ח. 574 עמ'.	233	125
נר יום-טוב	לברר ולחזק שאסור לברך על נר של-יום-טוב מטעם ספק ברכות לבטלה. יצחק רצאבי. בני ברק, בית-מדרש ובית-הוראה פעולת צדיק, תשס"ח. קסח עמ'.	מט, ב	105
נר יוסף	לקט הלכות דינים ומנהגים ליום הכפורים שחל בשבת. הרב שמואל חיים דומב. מודיעין עילית, בית המדרש "חניכי הישיבות - הגבעה הדרומית", תשע"ה. קכ"ה עמ'.	215	112
נשים בזכות עצמן	מרים סמואל. ירושלים, ספרית בית אל, תש"פ. 404 עמ'.	236	126
נשים נסתרות בתנ"ך	חלק א - אמהות. מאת מרים סמואל, [פתח תקוה] תשס"ה. 314 עמ'.	מז, ד	92
נשים נסתרות בתנ"ך. חלק ג - בנות	מרים סמואל. [פתח תקוה], תשע"ג. 431 עמ'.	207	110
נשים נסתרות בתנ"ך. חלק ד. אחיות	מרים סמואל. ירושלים, ספרית בית אל, תשע"ו. 288 עמ'.	218	115
נשמת אברהם	הלכות חולים רופאים ורפואה, על ארבעת חלקי השולחן ערוך. מהדורה שנייה מורחבת. מאת אברהם-סופר אברהם. ירושלים, תשס"ז. 4 כרכים.	מח, ב	98
נשמת אברהם כרך ה	הוספות ותיקונים למהדורה השנייה של 'נשמת אברהם'. אברהם-סופר אברהם. ירושלים, תשע"ד. 30+רסב עמ'.	220	118
נשמת הבריא	עוצמה וענוהו בעידן של שפע. הרב דוב ברקוביץ. ירושלים, תשע"ח. 331 עמ'.	230	122
נתיבות המשפט	רבי יעקב מליסא. חלק שלישי. עם 'מלואי משפט' מהרב יחיאל דוימטורבסקי. עורך: הרב דוב רוזמן. ירושלים, פלדהיים, תשס"ב. תצה"צד עמ'.	מג, א	62
נתיבות השבת	יסודות הלכות שבת בדרך שו"ת וסיפורים. אברהם יעקב גולדמיץ. ירושלים, תשפ"ב. 191 עמ'.	242	292
נתיבות שלום	מכתבי הקודש. מאת אדמו"ר רבי שלום נח ברוובסקי מסלונים. ירושלים, ישיבת בית אברהם סלונים, תשע"ד. ננט עמ'.	211	111
נתיבי אברהם	חברון לוי. בת ים, תשע"ח. 145 עמ'.	234	129
נתיבי מאיר	אסופת מאמרים. מרכז שפירא, תשע"ג. ח+456 עמ'.	204	111

119	238	מאת רבי יחיאל היילפרין זצ"ל אב"ד מינסק. חלק שני: סדר תנאים ואמוראים. כרך ראשון: אות א, כרך שני: אותיות ב-ט. ההדרה חדשה. ישעיה אשר זליג מילר ויצחק האגר. מאנסי, תשפ"א. שני כרכים	סדר הדורות
111	213	ביאור קצר, משולב בין התיבות, בצורה המאפשרת תפילה רצופה עם הבנת כל תיבה. בעריכת הרב יעקב לויפר. בני ברק, מכון 'תכין ליבם', תשע"ה. 384 עמ'. תש"פ.	סדר יוצרות המבואר - כוונת הלב
104	212	מהדורה מדעית, פירוש ומבוא. חיים מיליקובסקי. ירושלים, יד יצחק בן צבי, תשע"ג. שני כרכים.	סדר עולם
87	ב, מ	רבי אליהו דוד רבינוביץ' תאומים האדר"ת. בעריכת הרב בנימין זלצמן והרב הראל כהן. כרך ראשון, ירושלים, תשס"ד. 16+שצט עמ'.	סדר פרשיות
109	נ, ב	בנימין בר-תקוה. באר שבע, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשס"ט. 519 עמ'.	סוגות וסוגיות בפיט הפרובנסלי והקטלוגי
101	214	יואל פלורסהיים. ירושלים, תשע"ה. 178 עמ'.	סוגיות במקרא
102	223	גוף ונפש באור התורה והמדע. מאת בנימין פיין. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשע"ג. 139 עמ'.	סוד הנשמה
457	231	הקדושתא מראשיתא ועד ימי רבי אלעזר בירבי קליר. שולמית אליצור. ירושלים, האיגוד העולמי למדעי היהדות, תשע"ט. 1006+ עמ'.	סוד משלשי קודש
120	238	צדק משפט יושר ורחמים. נחום רקובר. ירושלים, ספריית המשפט העברי, תשע"ט. 2 כרכים.	סודו של המשפט העברי
105	207	יחיאל הררי. תל אביב, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ג. 334 עמ'.	סודו של הרבי
292	242	דן וינוקור. ישראל, תשפ"א. 825 עמ'.	סודות השפה העברית
105	נא, ב	לתלמידי רבינו יהודה החסיד. פירוש, גימטריאות ופרפראות על התורה, שיר השירים, איוב ורות. מהדיר: יעקב ישראל סטל. ירושלים, תשס"ט. 5+כרך עמ'.	סודי חומש ושאר [שיה"ש, איוב, רות]
104	205	אלון בכות. פרקי זיכרון, הגות ואסופת שירים, לזכרו של רבינו - ראש הישיבה הרה"ג יעקב הורוביץ זצ"ל. שמואל סרויה, אופקים, תשע"ג. 175 עמ'.	סולם יעקב
93	מה, ד	כמנהג אשכנז (פולין) הישן על פי דעת הגר"א. מהדירים: הרב יהושע כהן, ישעיהו וינוגרד. דוד כהן. מהדורה רביעית מתוקנת ומורחבת. ירושלים, כרם אליהו, ה'תשס"ה. 27+תרט עמ'.	סידור אזור אליהו
102	מט, א	כמנהג אשכנז (פולין) הישן על פי דעת הגר"א... בתוספת ספר מעשה רב דפו"ר. עורכים: הרב יהושע כהן, ישעיהו וינוגרד, דוד כהן. מהדורת הטור, מהדורה ששית מתוקנת ומורחבת. ירושלים, כרם אליהו, ה'תשס"ח. 29+תריב+67 עמ'.	סידור אזור אליהו
107	214	סדר תפילה ליום העצמאות וליום ירושלים כמנהג הספרדים. מהדורה שנייה מחודש ומורחבת. עורכים: ירון אטיאס ואלעד פורטל. אשקלון, הדסים, תשע"ה. 253 עמ'.	סידור ארץ חמדה
108	225	עורך: יאיר שאקי. מהדורה שניה. ירושלים, תשע"ח. 297+48 עמ'.	סידור ארץ ישראל
99	מז, א	עם פירושי המילים והעניינים על סדר התפילות מלוקים מתוך ספריו וערוכים על סדר התפילה בלשונו. לחול ולשבת - התשס"ה; לשלש רגלים - התשס"ו. מכון ירושלים.	סידור מהר"ל מפראג
464	231	בעריכת הרב יוסף אליהו הלוי מובשוביץ. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשע"ט. 12+תקע עמ'.	סידור על פי נוסח הגר"א
103	199	לכל ימות השנה. אשכנז. ירושלים, הוצאת ספרים חורב, תשע"א. 579+58 עמ'.	סידור קול תפילה השלם

112	215	ערוך ומסודר ומבואר בידי הרב שלמה טל ז"ל. מהדורה חדשה, ההדיר הרב יואל קטן. מהדורה ניסויית. ירושלים, מורשת, תשע"ה. 782 עמ'.	סידור רינת ישראל, נוסח ספרד
105	220	ערוך מסודר ומבואר בידי הרב שלמה טל ז"ל. מהדורה חדשה, ההדיר הרב יואל קטן. ירושלים, הוצאת מורשת, תשע"ז. 864 עמ'.	סידור רינת ישראל, נוסח ספרד
126	236	עם פירושי הראשונים. בעריכת הרב מרדכי פופוביץ. ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"פ. שני כרכים.	סידור תורת חיים
111	210	עם הלכות ומנהגי הגר"א, נוסח הגר"א, וליקוטי הגר"א. בעריכת הרב יוסף אליהו הלוי מובשוביץ. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשע"ד. 20+תשח עמ'.	סידור תפילת אליהו
113	נ, ג	כתב-עת לחקר ספרות התורה שבעל-פה. בעריכת דוד הנשקה. גליון כג. הוצאת אוני' בר-אילן, רמת גן. תשס"ח. 7+205 עמ'.	סידרא
108	199	כתב-עת לחקר ספרות התורה שבעל-פה. כרך כד-כה, מוקדש לכבודו של פרופ' צבי אריה שטיינפלד. בעריכת דוד הנשקה. רמת גן, בר אילן, תש"ע. 502+41 עמ'.	סידרא
117	225	כתב-עת לחקר ספרות התורה שבעל-פה. גליון לב. בעריכת דוד הנשקה. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ז. 219+8 עמ'.	סידרא
125	239	כתב עת לחקר ספרות התורה שבעל פה. גיל' לג. בעריכת: יהודה גלינסקי, חיים מיליקובסקי ובנימין קצוף. רמת גן, בר אילן, תשפ"א. X+207 עמ'.	סידרא
131	232	מאמרים ומחקרים בתורה ובמדעי היהדות. שנת הע"ז, כרך קנב. בעריכת הרב יוסף אליהו הלוי מובשוביץ. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשע"ט. קמג עמ'.	סיני
127	236	שנת הע"ח, כרך קנג. העורך: הרב יוסף אליהו הלוי מובשוביץ. ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"פ. כ-115 עמ'.	סיני
96	מז, א	מאיר גולדמינץ. מדרשת התורה והארץ, כפר דרום [תשס"ז]. 208 עמ'.	סיפורו של שב"ח
130	241	היבטים פואטיים, אידאיים וחברתיים. רבקה קדוש. רמת גן, אוני' בר אילן, תשפ"א. 274 עמ'.	סיפורי הרב יוסף חיים מבגדאד
64	מג, א	ירושלים תשס"ב, מהדורה משפחתית. 71 עמ'.	סיפורי שולמית קטן
116	226	אהרון בק. שדרות, תשע"ח. 240 עמ'.	סיפורי תורה
126	239	פירוש על מסכת אבות. מאת רבי אליעזר כ"ץ. מאנסי, תש"פ. ש"ב עמ'.	סמיכת כהן
119	229	הלכה ממקורה. יוסף צבי רימון. אלון שבות, מרכז להלכה והוראה, תשע"ו. 144 עמ'.	ספירת העומר וברכת האילנות
92	מה, ב	ומצורף לזה עוד הרחב דבר, מאת נפתלי צבי יהודה ברלין מוולוז'ין. עורך: מרדכי יעקב בן הרב יהודה קופרמן. ירושלים, תשס"ה.	ספר בראשית עם פירוש העמק דבר
92	מג, ד	לרבנו מאיר אבו-אלעאפיה מטוליטולה [הרמ"ה]. מהדיר: דוד צבי הילמן. בני ברק, תשס"ג. קיט עמ'. [בתוך: ספר זכרון 'בית אהרן', בני ברק, תשס"ג. 23+תפח עמ'].	ספר האגרות - כתאב אלרסאיל
108	215	פירוש קדמון על דרך הפשט על פירוש רש"י לתורה, מאת רבי נפתלי הירץ טריוויש מפרנקפורט. מהדירים: הרב ישראל פלס והרב אהרן שפירא. פרדס כץ, מפעל 'מתבתא דרש"י', תשע"ה. רכד עמ'.	ספר הגור. שמות
130	230	תרגם חדש מערבית-יהודית לעברית: בנימין אברמוב. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ט. 364 עמ'.	ספר ההדרה אל חובות הלבבות, לרבנו בחיי אבן פקודה
106	222	אסופת מנהגי "זרם הבלדי" לגוניו. זהר עמר. נוה צוף, תשע"ז. 118 עמ'.	ספר החילוקים בין בני תימן לבין בני הצפון

129	232	מהדיר: דוד בר"ש דבליצקי. בני ברק, תש"פ. 22+א'טז עמ'.
106	נא, ב	תרגום עברי מדיק בסגנון תקופת החיבור. מאת יצחק שילת. ירושלים, הוצאת שילת מעלה אדומים, תש"ע. 9+קסה עמ'.
130	232	מקור ותרגום מוער. נסים סבתו, חיים סבתו, אייל פישלר. ירושלים מכון בן צבי, תשע"ט. מג+407+XI עמ'.
132	229	תוכן סוגיות התלמוד. ירושלמי. הרב יצחק בר-דע. דולב, עינב הפקות, תשע"ו.
129	234	תרגום ומהדורה מוערת: זהר עמר וירון סרי. קרית אונו, מכון מש"ה, תשע"ט. 182 עמ'.
293	242	המאמר על תכונות המזונוט. זהר עמר. קרית אונו, מכון מש"ה, תשפ"ב. 356 עמ'.
99	מט, א	מהדיר: הרב יואל פרידמן. אשקלון-כפר דרום, מכון התורה והארץ, תשס"ח. 96 עמ'.
131	241	הסמ"ג השלם מהדורה בתרא ומהדורה קמא ע"פ כתבי יד קדומים עם פירושי ראשונים ואחרונים מכת"י ודפו"ר בתוספת מבוא ומקורות וביאורים וצינונים. לא תעשה כרך ראשון א-כז. שעלבים, מכון שלמה אומן ומכון ירושלים, תשפ"ב. 44+תתרנא עמ'.
293	242	רבי משה מקוצי. מהדורת הסמ"ג השלם. עשה כרך ראשון. שעלבים, מכון שלמה אומן, תשפ"ב. תתקצו עמ'.
125	240	מדריך הלכתי מעשי לחיי משפחה, פרויות ורפואת נשים, הריון ולידה. כרך ד. עורכים: גבריאל גולדמן ומנחם בורשטין. ירושלים, פוע"ה, תשפ"א. יח+460 עמ'.
462	231	גבריאל גולדמן ומנחם בורשטין. ירושלים, מכון פוע"ה, תשע"ט. יז+512 עמ'.
93	מו, ג	מהדיר: דוד דבליצקי. ארבעה כרכים. בני ברק תשס"ה.
123	238	הוא ספר תורת כהנים. כרך ז: פרשת אחרי מות. נוסח כת"י רומי. מדרש כהנים ע"פ כת"י הסמינר. אברהם שושנה. ירושלים, מכון אופק, תשפ"א. 41+קז+קלח+98+13 עמ'.
105	221	בצירוף חילופי נוסחאות ופירוש הראב"ד עפ"י כתבי יד ומבוא ומפתחות מפורטים. מאת אברהם שושנה ונועם שושנה. 3 כרכים. ירושלים, מכון אופק, תשע"ו.
105	218	סיפור השתלבות הציונות הדתית בצה"ל. יניב מגל. ת"א, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ו. 390 עמ'.
131	241	דמותו של אליהו הנביא בספרות התנאים. עדיאל קדרי. ירושלים, מאגנס, תשפ"א. 201 עמ'.
110	מט, ד	עיונים בפרקי מעבר בתנ"ך. מנחם שחור. [קדומים, תשס"ח]. 119 עמ'.
128	229	הגותו של הרב יוסף דוב סולוביצ'יק. ראובן ציגלר. ירושלים, מגיד, תשע"ח. כד+579 עמ'.

113	212	סוגיות יסוד בנושאי מלחמה ומוסר. חיים מרקוביץ. ירושלים, הוצאת 'שם', תשע"ד. 320 עמ'.
110	מט, ד	תורת הגאולה של הגר"א מווילנה, מקורותיה והשפעתה לדורות. רפאל ב' שוח"ט. רמת גן, אוני' בר אילן, תשס"ח. 370 עמ'.
117	225	עם ביאור תורת העולה מאת הרב מאיר יהושע מאגנס. ירושלים, מכון הרצי"ה, תשע"ח. קצב עמ'.
112	213	ליקוטים חקירות ובירורים בהלכות הנוגעות ליחסים בין עם ישראל לבני נח. הרב עוזיאל כהן. קרית ארבע - חברון, מכון לרבני יושבים, תשע"ד. תיח עמ'.
87	מה, א	פסקים וחיידושים בעניני אבן העזר, חשן משפט וקצת עניני זרעים. רבי אליעזר גולדשמידט. מהדורה שנייה. מכון ירושלים, תשס"ד. 22+תקי עמ'.
111	225	הלכות מקח וממכר, אונאה, מתנה, אבידה, נחלות, אפוטרופוס, אביעד תפוחי. שדרות, תשע"ח. 571 עמ'.
455	231	ד"ר חנה קטן. ירושלים, ספרית בית אל, תשע"ט. 129 עמ'.
113	208	בירורי הלכות וחקרי מנהגים אשר נהגו בהם בק"ק מרוקו. הרב משה חיים סויסה. ירושלים, מכון מורשת אבות, תשע"א. שלושה כרכים.
113	נ, ב	פסקי דין שהתבררו בבית הדין, בתוספת בירורי הלכה, בענייני אבן העזר וחושן משפט. הרב אוריאל לביא. קשת, תשס"ט. 2 כרכים.
132	241	פסקי דין שהתבררו בבית הדין בתוספת בירורי הלכה. בענייני אבן העזר וחושן משפט. חלק ג. הרב אוריאל לביא. ירושלים, תשפ"א. 593 עמ'.
124	238	עיון מחודש בתולדותיהם של חכמים. שמחה עמנואל. ירושלים, מאגנס, תשפ"א. 230 עמ'.
88	מז, ב	קשרי הידידות בין רבי אברהם יצחק הכהן קוק ורבי צבי פסח פראנק. ליקט וערך: עמיחי כנרתי. [איתמר] תשס"ו. 45 עמ'.
114	223	הרב אליהו פרץ. פתח תקוה, תשע"ה. 274 עמ'.
109	223	שיחות לראש השנה וליום הכיפורים. הרב אברהם ריבלין. ירושלים, תשע"ז. 396 עמ'.
126	240	ננחת ידידות והוקרה ליעקב כדורי. רמת גן, אוני' בר אילן, תשפ"א. 277+40 עמ'.
109	נ, ג	משה בוצ'קו. עורך: יהודה עציון. ירושלים, תש"ע. 160 עמ'.
126	240	עיונים בלשון המקרא ובמסורה. אהרן דותן. ירושלים, מוסד ביאליק, תשפ"א. 438 עמ'.
109	218	מצוות עשה - ניסוחן והגדרתן. דב פרידברג. מעלה אדומים, 'מעלות' שע"י ישיבת ברכת משה, תשע"ד. 289 עמ'.
103	211	עורכים: חגי קורץ ושלמה ליפשיץ. 162 עמ'. ירושלים, מרכז הרב, תשע"ד.
63	מג, א	קטעים מתוך הספר. שמואל יהושע גולד. פתח תקוה, תשס"ב. לה עמ'.
105	215	כתבים מוהדרים ומוערים. עורכים: משה בר-אשר וסטיבן פראד. כרך ד. ירושלים, מאגנס ואוניברסיטאות ייל והעברית, תשע"ה. 276 עמ'.
111	208	גיליון מספר 82, תמוז תשע"ג. ישיבת עטרת ירושלים. 48 עמ'.

96	מו, א	ההיסטוריה היהודית בג'נין. אהרן אורבך, עמיחי מרחביה ואוריאל שרעבי. ירושלים התשס"ה. 264 עמ'.
91	מה, ד	שו"ת בארבעה חלקי השו"ע מאת רבי יצחק אלחנן ספקטור מקובנה. ירושלים, מכון ירושלים וישיבת רבינו יצחק אלחנן, תשס"ד. שני כרכים.
116	213	על דרכי השגחה פרטית. אריה יעקב ליבוביץ. ירושלים, תשע"ד. 17+קיד עמ'.
115	נא, ג	ארבעים שנות ביוגרפיה תורנית, תשכ"ז-תשס"ו. מאיר וונדר. ירושלים, המכון להנצחת יהדות גליציה, תשס"ט. 370 עמ'.
130	235	לוח שנה לשנת תשס"א. העורך: הרב אהרן דוד סופר. ירושלים, תש"פ. 128 עמ'.
85	מו, א	סיפורו של קבר רחל. מאת נדב שרגאי. הוצאת שערים לחקר ירושלים, תשס"ה. 372 עמ'.
110	210	דברים שנשא אבינו הרב מעלה גלינסקי זצ"ל על חגי ניסן אייר סיון. מהדורה ניסיונית. ירושלים, תשע"ד. 110 עמ'.
109	222	ספר עזר לתולדות האחרונים וחיבוריהם ההלכתיים. מאת יצחק שילת. ירושלים, הוצאת שילת, תשע"ז. 280 עמ'.
114	213	עיון פילוסופי בספרות ההלכה. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ה. 334 עמ'.
127	240	גלגוליה של המהפכה הקופרניקאית. צבי מזא"ה. ירושלים, מאגנס, תשפ"א. 223 עמ'.
125	238	הרב חנניה רכל. רמת השרון, תשפ"א. 83 עמ'.
129	230	יקותיאל רוזנפלד. בני ברק, תשע"ח. 730 עמ'.
125	230	לעומק תורותיו של רבי נחמן. דן האוזר. ירושלים, דברי שיר, תשע"ח. 375 עמ'.
93	מד, ג	שלמה הלוי במברגר. ירושלים, תשס"ד. כג+עד+לח עמ'.
101	214	מענה לספר יוואל משה. הרב שלמה אבינר. עריכה: הרב מרדכי ציון. בתוספת קונטרס 'שלא יעלו בחומה'. מהדורה שניה. בית אל, ספרית חוה, תשע"ה. תיד עמ'.
94	מו, ב	המערכת: איל אורבך ואביעד הכהן. ישיבת הר עציון, אלון שבות, גוש עציון. גליונות כ-כא (אדר ב' התשס"ה - תשרי התשס"ו).
106	נא, ג	לבוגרי ישיבת הר עציון. עורכים: איל אורבך, אביעד הכהן, יוסף קלמנוביץ'. גליון כד, תשרי תשע"א. 159 עמ'.
83	מג, ב	גל' יז, תשרי תשס"ג. עורכים: איל אורבך ואביעד הכהן. אלון שבות, ישיבת הר עציון, תשס"ג. 207 עמ'.
91	מד, ב	עורכים: איל אורבך, אביעד הכהן. אלון שבות, ישיבת הר עציון, גל' יט תשרי תשס"ד. 119 עמ'.
112	נ, ג	ביטאון ישיבת קרית ארבע. גיליון 122, קיץ התשס"ט. עורכים: שמריהו גרשוני, איתם הנקין. ישיבת ההסדר 'ניר', קרית ארבע. 208 עמ'.
105	204	מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס והדיגיטלי. גיליון כב. בעריכת דב שוורץ וגילה פריבור. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ב. 171+XIV עמ'.
103	209	מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס והדיגיטלי. גיליון כג. בעריכת דב שוורץ וגילה פריבור. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ג. 188+XIII עמ'.
130	235	כט. מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס והדיגיטלי. עורכים: דב שוורץ וגילה פריבור. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תש"פ. 223+30 עמ'.
111	נ, א	הגיגים ומחשבות מנוגש קטף התשס"ה. יצחק אמית. טנא, תשס"ו. 159 עמ'.

446	231	חיי ופועלו של השר ד"ר זרח ורהפטיג זצ"ל. איתמר ורהפטיג. מעלה אדומים, תשע"ח. 645 עמ'. (itamar.warhaftig@gmail.com)
79	מג, ב	האגרת שלח הגר"א לבני ביתו בדרכו לארץ הקודש. מהדורה חדשה מעובדת ומתוקנת. בעריכת יואל קטן. שעלבים, אל"ה - ארגון לשמירת הלשון, תשס"ב.
101	מט, א	מחקרים במסכת עבודה זרה. צבי אריה שטיינפלד. רמת גן, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, תשס"ח. 338 עמ'.
108	204	כרך ג. תקשורת - יעדים ואתגרים. עורך: משה רחימי. אלקנה-רחובות, מכללת אורות ישראל, תשע"ב. 226+XXII עמ'.
121	234	המהרש"ל. ביאורים לספר מצוות גדול. מהדיר: הרב יוסף דוב לובאן. שעלבים, מכון שלמה אומן שע"י ישיבת שעלבים ומכון ירושלים, תש"פ. כב+968 עמ'.
92	מו, ד	מהדורה שנייה. יעקב שמואל שפיגל. הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן. תשס"ה. 689 עמ'.
118	226	יעקב שמואל שפיגל. ירושלים, תשע"ח. 521 עמ'.
92	מו, ד	יעקב שמואל שפיגל. הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן. תשס"ה. 653 עמ'.
129	236	יעקב שמואל שפיגל. פתח תקוה, תש"פ. 596 עמ'.
126	239	שאלות ותשובות בהלכות ברכות וברכות הנהגין. עמנואל יוסף דוד. ירושלים, תשפ"א. שכ עמ'.
126	237	יוסף הכהן. ערך, ההדיר ופירש ראובן בונפיל. ירושלים, מאגנס, תש"פ. 206 עמ'.
115	נ, ג	שאלות ותשובות. רבי יהושע בוימל. ניו יארק, מכון גנוי דוד, תשס"ח. 22+קפד+קעו+23 עמ'.
109	219	דיני כל תשחית, קציצת אילנות וביזוי אוכלין. מהדורה חדשה ומתוקנת. יצחק אליהו טסמן. ירושלים, תשע"ז. תרה עמ'.
113	223	העורך: הרב נתן דוד רבינוביץ. ניו יורק, תשע"ז.
114	223	טיטות שיעורים. אברהם יעקב גולדמינץ. ירושלים, תשע"ח. 35 עמ'.
126	225	טיטות שיעורים. אברהם יעקב גולדמינץ. ירושלים, תשע"ח. 384 עמ'.
105	205	הצינונות הדתית בארץ ישראל לנוכח השואה. קובץ תעודות בתוספת מבואות והערות. חוה אשכול-וגמן, רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ב. 561 עמ'.
106	נ, א	והוא תמצית דברי הרה"ק רבינו שמואל בורנשטיין מסוכצ'וב זצוק"ל על חודשי השנה. נלקטו ונערכו מספרו 'שם משמואל' על התורה ע"י חנניה נעם רכל, ירושלים תשס"ט. סג עמ'.
87	206	הלכה ואקטואליה לבית היהודי. תשובות קצרות בהלכה מאת רבי משה מרדכי טוביאס. עורך: הרב חנוך טוביאס. קדימה-צורן, תשע"ג. רסח עמ'.
93	מד, ג	הרב יחיאל פאוסט. מהדורה שניה. רחובות, תשס"ג. 31 עמ'.
122	225	אמצעי מניעה במבט יהודי. ד"ר חנה קטן. יעוץ הלכתי: יואל קטן. שעלבים, משעול, תשע"ח. 61 עמ'.
92	מז, ד	אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה 1942-1945. חיים שלם. שדה בוקר, מכון בן גוריון לחקר ישראל, תשס"ז. 335+טז עמ'.
93	מג, ג	דרשות לשמחות. יהודה שביב. ירושלים תשס"ג. 126 עמ'.

פארו עלי	הלכות תפילין. הרב ינון קליין. גבעת אסף, הלכתא, תשע"ט. 101 עמ'.	231	459
פורטל פרידברג לכתבי יד יהודיים	אגודת פרידברג לכתבי היד היהודיים [FJMS]. 'גנויים', בראשות פרופ' יעקב שויקה.	218	106
פיזיקה במקורות יהודיים	ירושלים, מעלות, תשס"ד. י+261 עמ'.	מה, א	88
פילון האלכסנדרוני	ביוגרפיה אינטלקטואלית. מארן ניהוף. ירושלים, מאנגס, תשפ"ב. טו+373 עמ'.	242	294
פירוש הטור על התורה	להר' יעקב בן הרא"ש. עם ביאור שוהם יקר. מאת יעקב קאפל רייניץ. ירושלים, פלדהיים, תשס"ו. 2 כרכים.	מז, א	97
פירוש הנביאים לרבינו יצחק אברבנאל	מהדיר: יהודה שביב. כרך א: יהושע-שופטים. כרך ב: שמואל. ירושלים, "חורב", תשס"ט-תש"ע.	ג, ג	113
פירוש הרגמ"ה על מסכת כריתות	יו"ל ע"פ כת"י בצירוף מבוא, ציונים, ומקורות ומפתחות. מאת הרב דורון בלומנטל. מפעל תורת חכמי אשכנז, מכון ירושלים, תשס"ד. 11+רסא עמ'.	מו, א	89
פירוש הרמב"ן על התורה	עם תיקונים ושינויי נוסחאות, עם הפירושים תכלת מרדכי, כור זהב וכסף מזוקק, ועם קונטרס הערות מאת רבי מאיר אריק. מהדורה חדשה. ירושלים, מכון ירושלים, תש"פ. שלושה כרכים.	237	128
פירוש התורה להחסיד הנגיד רבינו אברהם בן הרמב"ם	בראשית. מהדיר: משה מיימון. מאנסי - ניו יארק, המכון לחקר תורת הקדמונים, תש"פ. תרענ עמ'.	236	130
פירוש התורה להחסיד הנגיד רבנו אברהם בן הרמב"ם	שמות. מהדורה מדוייקת. מהדיר: משה מיימון. מאנסי, מכון לחקר תורת הקדמונים, תשפ"א. תתלב עמ'.	238	125
פירוש התורה לרבינו יצחק אברבנאל	מהדיר: יהודה שביב. כרך א: בראשית. ירושלים, הוצאת ספרים חורב, תשס"ז. יו+791 עמ'.	מה, ב	97
פירוש התורה לרבינו יצחק אברבנאל	מהדיר: יהודה שביב. כרך ד: במדבר. ירושלים, הוצאת ספרים חורב, תשס"ח.	מה, ד	94
פירוש התורה לרבינו שמואל בן מאיר	עם שינויי נוסחאות, ציוני מקורות, הערות ומפתחות, מאת מאיר יצחק לוקשין. הוצאת ספרים 'חורב', ירושלים תשס"ט. שני כרכים.	מט, ד	111
פירוש יפת בן עלי לספר צפניה	מהדורה ביקורתית מוערת. אליעזר שלוסברג ומאירה פוליאק. רמת גן, אינ' בר אילן, תש"פ. 256 עמ'.	239	127
פירוש למורה הנבוכים	ביאורו של ר' מרדכי בן אליעזר כומטינו. מהדירים: דב שורץ ואסתי אייזנמן. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ז. 554 עמ'.	220	105
פירוש לספר יחזקאל לרבינו יוסף ב"ר אברהם חיון הנשיא	מהדיר: אברהם שושנה ומשה אהרן צפור. מכון אופק, ירושלים תשס"ו. שני כרכים.	מז, ב	90
פירוש מסכת אבות לרבי מתתיה היצחרי	עורך: יעקב שמואל שפיגל. מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, ירושלים תשס"ו. 378 עמ'.	מז, א	100
פירוש פשוט	פירוש לתורה על דרך הפשט. בראשית ושמות. ראובן לב טוב. ירושלים, תשפ"א. שני כרכים.	239	127

פירוש קדמון על ספר יסוד מורא: 'ביאור יסוד מורא' לר' מרדכי בן אליעזר כומטינו	יוצא לאור על פי כתב-יד בלוויית מבוא והערות, מאת דב שורץ. רמת גן, בר אילן, תש"ע. 214 עמ'.	201	101
פירוש קידושין לתלמידי הרא"ש	יוצא לאור לראשונה. סדרת אור הגנוז ספר שני. הרב אברהם שושנה והרב ישראל שניידר. ירושלים, מכון אופק, תשע"ט. 49+תה עמ'.	231	450
פירוש ר' אברהם אבן עזרא לישעיהו פרקים מ-סו	מהדורה מדעית מבוארת. יאיר האס. רמת גן, אוני' בר אילן, תש"פ. 358 עמ'.	239	127
פירוש ר' אברהם בן שלמה התימני לספר ישעיהו	מהדורה מוערת. אליעזר שלוסברג. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ה. 540 עמ'.	218	103
פירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר ירמיהו	מערבי פרץ. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ב. 171 עמ'.	מג, ב	79
פירוש רש"י למסכת מגילה. מהדורה ביקורתית	ההדיר והוסיף מבוא והערות: אהרן ארנד. ירושלים, הוצאת מקיצי נרדמים, תשס"ח. 368 עמ'.	מט, א	102
פירוש רש"י למשלי	ההדירה והוסיפה מבוא והערות ליסה פרדמן. ירושלים, האיגוד העולמי למדעי היהדות, תשע"ט. י+308 עמ'.	231	456
פירוש רש"י על מגילת שיר השירים מפורש ומבואר	מאתי בסייעתא דשמיא שמעון דיסלדורף. בני ברק, תשע"א.	נא, ג	115
פירוש הברכות והתפילות	רבינו דוד אבודרהם. מאת הרב אליהו גרינצייג. ירושלים, קרן רא"ם, תשע"ו. 2 כרכים.	221	106
פירוש הרב דוד צבי הופמן - ספר שמות	ערך ותירגם אשר וסרטייל. ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"ע. שעז עמ'.	199	101
פירוש וחיבורי תלמידי הרשב"א על קבלת הרמב"ן	עפ"י כת"י ודפו"ר עם הערות ומ"מ. עורך כללי יהושע שטרנבוך. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשפ"א. 66+תשט עמ'.	238	126
פירוש רש"י ורשב"ם על פרק ערבי פסחים	מהדיר: עמיחי כנרתי. שעלבים, מכון שלמה אומן, תשע"ז. 18+רמ עמ'.	221	113
פירוש נבחרים לפרשיות התורה	משה זקס. קיבוץ שעלבים, תשפ"ב. שכ עמ'.	242	295
פלפולא דאורייתא	שערים לעולם הלמדנות. אחיקם קשת. ירושלים, תשע"ז. 50 עמ'.	220	107
פנה זיוה פנה הדה	הספדים שנאמרו בהלווייתו של הרב חיים ישעיהו הדרי זצ"ל. ירושלים, תשע"ח. 45 עמ'.	226	122
פני אברהם	חידושים על מסכתות פסחים, גיטין ובבא מציעא. מאת רבי אברהם אבלי זלנפרוינד אב"ד קהילת קאשוי (סלובקיה). שעלבים, מכון שלמה אומן, תשפ"ב. 966 עמ'.	242	296
פנים אל פנים	שזירת ההלכה והאגדה בתלמוד הבבלי. יונתן פיינטוך. ירושלים, מגיד, תשע"ט. יט+255 עמ'.	231	442

פניני הלכה בענייני משפחה	אליעזר מלמד. הר ברכה, תשע"ח. יא+298 עמ'.	226	117
פניני הלכה ברכות	אליעזר מלמד. הר ברכה, תשס"ט. יד+405 עמ'. הרחבות לפניני הלכה ברכות. הר ברכה, תשס"ט. ה+303 עמ'.	מט, ד	112
פניני הלכה טוהרת המשפחה	אליעזר מלמד. ברכה, מכון הר ברכה, תשפ"א. 250 עמ'.	239	128
פניני הלכה כשרות ב	המזון והמטבח. אליעזר מלמד. הר ברכה, מכון הר ברכה, תש"פ. יג+457 עמ'.	234	121
פניני הלכה מהדורה חמישית מוקטנת	הרב אליעזר מלמד. הר ברכה, מכון הר ברכה, תשע"ח. 16 כרכים.	230	123
פניני הלכה שבת	בתוספת כרך הרחבות. אליעזר מלמד. מכון הר ברכה, תשע"א. שלושה כרכים.	199	111
פנינים	גיליון בנושאים שונים בהלכה, אגדה, טעמים ומנהגים ועוד. עורך: הרב מרדכי חיים. גיליון פה, שנה יג. 'ירושלים, גמ"ח מטוב החיים, תשפ"א. 12 עמ'.	238	126
פסח לה'	עיונים בהלכות קרבן פסח. הראל דביר. יד בנימין, תשפ"א. תקפה עמ'.	237	128
פסיכולוגיה של מעלה	תורת הנפש של הרב קוק. פסקאות בביאור יובל פרוייד. 'ירושלים, ראש 'יהוד' - מרכזים למודעות עצמית, תשס"ט. 301 עמ'.	נא, א	114
פסקי הגר"א הלכות. שבת	יעקב טריביץ. 'ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"פ. 20+תרכז עמ'.	234	120
פסקי הרי"ד והרי"א"ז למסכת עבודה זרה	י"ל ע"פ כתבי יד עם הערות, מראי מקומות ומפתחות. 'ירושלים, יד הרב הרצוג, מכון התלמוד הישראלי השלם, תשס"ו. רעז+רנח עמודות.	מח, ב	99
פסקי מרן הראי"ה קוק זצ"ל לחג הפסח	ליקט וערך: עמיחי כנרתי. איתמר, אדר תשס"ט. 50 עמ'.	מט, ג	103
פסקי רקנטי	מהדורה חדשה. ההדירו הרבנים 'הונתן אמת, צבי ארנטל, בועז מרדכי ויואל קטן. שעלבים, מכון שלמה אומן, תשע"ט. 37+תנג עמ'.	232	131
פרויקט השי"ת. גירסה 30+	הַפֶּסֶק נֶיֶד (דיסק און קי). רמת גן, אוני' בר אילן, תשפ"ב.	242	296
פרולטרם דתיים התאחדו!	פועלי אגודת ישראל - אידיאולוגיה ומדיניות. יוסף פונד. 'ירושלים, יד בן צבי, תשע"ח. 557 עמ'.	228	121
פרסומי ניסא	סיפורי נסי ונפלאות השי"ת ותיאור מאורעות השואה, ובסופו שאלות ותשובות בענייני השואה. מנשה הקטן מאונגוואר. מהדורה מחודשת ומורחבת. 'ירושלים, מכון משנה הלכות, תשע"א. רסג עמ'.	נא, ד	103
פרק בהלכות צבור	בירור ההלכה ואמונת ישראל ביחס למדיניות החברתית בדורנו. מבואר ומוסבר עם הערות, מראי מקומות והרחבות. בנימין טַבְדִּי. רעננה, 'לשמה, תשפ"ב. 149 עמ'.	242	207
פרקי תורה ומדינה	עיונים במשנתו של הרב שאול ישראלי זצ"ל. בעריכת אברהם ישראל שריר. מרכז שפירא. המכון התורני אור עציון, תשע"ז. 263 עמ'.	231	455
פרשה בקטנה	הרב דוד סתיו. 'ירושלים, מגיד-קורן, תשע"ד. 7+257 עמ'.	212	112
פרשנוף	פרשה ונוף מן המעוץ. יוסי מרצבך. אזור, ספרי צמרת, תשפ"א. 223 עמ'.	239	129
פרשנות	'יונים ומחקרים בדברי חז"ל, מאת הגאון רבי יחיאל יעקב ויינברג זצ"ל. בערי' כת שאול יונתן יונגורט. 'ירושלים, מכון 'ירושלים, תשע"ז. 56+תשמ עמ'.	225	123
פרשנות המקרא והוראתו	אסופת מאמרים של פרופ' משה ארנד. [עורך: ד"ר אהרן ארנד]. 'ירושלים, הוצאת מא"רים - המכללה האקדמית לחינוך ע"ש רא"מ ליפשיץ, תשס"ו. 290 עמ'.	מז, ג	93
פרשני המקרא	אביגיל ראק. 'ירושלים, מגיד, תשפ"א. יט+420 עמ'.	238	127

פרשנים ופוסקים אחרונים בפירושו של הרב ש"ר הירש על התורה	יונה עמנואל. מהדורה שניה - כסליו תשס"ה. 16 עמ'. [בעריכת בנו מרדכי עמנואל].	מז, ד	94
פשוטה של משנה	עיונים בחקר ספרות חז"ל בעת החדשה. חנן גפני. 'ירושלים, ספריית 'היילל בן חיים' והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשע"א. 398 עמ'.	201	109
פשוטו של מקרא	על מקומו של פשוטו של מקרא בשלימות התורה ובקדושתה. השלמות ומפתחות. מאת יהודה קופרמן. מכללה 'ירושלים, תשס"א. [160 עמ' (289-447)].	מז, א	88
פתח השולחן	ביאורים למקורות השו"ע וטעמיו. דיני נזקי שכנים ושותפים (חו"מ סימנים קנה-קס), בהוצאת כולל שמעון הצדיק, 'ירושלים. תשס"ה. [העורך: הרב חננאל קטן]. 125 עמ'.	מה, ב	91
פתח השולחן	ביאורים למקורות השו"ע וטעמיו. דיני השהיה החזרה ומוקצה. [מאת הרב חננאל קטן]. בהוצאת כולל שמעון הצדיק, 'ירושלים. תשס"ה. 120 עמ'.	מז, ג	92
פתח השולחן	שלחן ערוך - מקורות וביאורים. הלכות נזיקין ומבוא לדינא דגרמי; הלכות אבדה והלכות פריקה וטעינה; הלכות נזקי ממון. 'ירושלים, כולל שמעון הצדיק, תשס"ז-תשס"ט. 3 כרכים.	נא, א	114
פתח השולחן	שלחן ערוך, מקורות וביאורים. חושן משפט הלכות שאלה, סימנים ש"מ-שמ"ז. הרב חננאל קטן. עורך: הרב משה ברלין. 'ירושלים, כולל שמעון הצדיק, תשע"ד. 124 עמ'.	208	110
פתח השולחן	שלחן ערוך, מקורות וביאורים. חושן משפט הלכות שאלה סימנים קלג-קלט. הלכות חזקת מטלטלין. הרב חננאל קטן וחברי הכולל. עורך ראשי: הרב דוד לנדאו. 'ירושלים, כולל שמעון הצדיק, תשע"ו. 156 עמ'.	216	113
פתחו שערי הלב	שיחות הרב שלמה קרליבך, שערי הזמן. ערכו: יחד ויט הכהן, ויהושע רן שריד. מהדורה שניה מחודשת. 'ירושלים, דברי שיר, תשע"ט. 295 עמ'.	234	130
פתחי דעת. שבת	פתחי שערים בלימוד הלכות בישול, שהייה, חזרה והטמנה. מהדורה שלישית. משה אברהם פטורבר. 'ירושלים, כולל אמרי יושר, תשפ"ב. 61+תרח עמ'.	242	298
פתחי תפילה ומועד	אסופת מאמרים מאת יעקב שמואל שפיגל. מביא לדפוס: אהרן ארנד. הוצאת מכללת אורות ישראל אלקנה-רחובות. תש"ע. 540 עמ'.	נא, ד	113
צבי תפארת	ביאורים והערות לפיוט אנעים וזמירות. אלחנן אשר הכהן אדלר. ניו ג'רסי, תשע"ח. קמט עמ'.	228	131
צדיקים למופת	מסיפורי 'שיחת השבוע'. עורך: מנחם ברוד. כפר חב"ד, צעירי אגודת חב"ד, תשע"ג. 318 עמ'.	210	107
צדקות יהודה וישראל	ארץ, מדינה ומשפט, צדקה וחברה, חינוך. הרב יהודה זולדן. שבי דרום, מכון התורה והארץ, תשע"ח. 560 עמ'.	227	128
צהר	כתב עת תורני. גליון יא, קיץ תשס"ב.	מג, א	64
צהר	עורך: הרב ד"ר יוסף שרעבי. גליון מג. לוד, צהר, תשע"ט. 14+307 עמ'.	230	117
צהר	כתב עת תורני. עורך: הרב עזריאל אריאל. לוד, תשס"ו (גליונות כד [חורף], כה [אביב], כז [קיץ]).	מז, ב	93
צהר	גליון לו. לוד, צהר, תשע"ה. 217+XIII עמ'.	214	98
צהר	יוצא לאור ע"י צהר - חלון בין עולמות, לוד. העורך: הרב עזריאל אריאל. גליונות ככב-טבת-תמוז תשס"ה.	מז, א	93
צהר	עורך: הרב עזריאל אריאל. גליונות ל-לד, אלול תשס"ז - תשרי תשס"ט.	מט, ב	103
צופן ימי עולם	אברהם ישעיה טרופ. 'ירושלים, יפה נוף, תשע"ח. 432 עמ'.	227	125
צורת הארץ	בחכמת התכונה. לרבנו אברהם ב"ר חייא הנשיא. מהדיר: רפאל לסרי. 'ירושלים, התשס"ט. 205 עמ'.	נא, ב	112
צורתא דשמעתא	נתוח סוגיות בכלים צורניים. אברהם ליפשיץ. אלון שבות, תשע"ג. 1185 עמ'.	208	105

110	213	פרקי מחשבה על היחס שבין הקודש לטבע, והופעת הקודש כטבעיות החיים, ככלל ובפרט, אברהם ואזאנא. באר שבע, תשע"ה. 386 עמ'.	צח ואדום
130	239	מחקרים לזכרו של פרופ' איתן אביצור. 289 עמ'. כרך ו. מחקרים לזכרו של הרב יונתן זקס. 257 עמ'. עורך: דב שוורץ. רמת גן, בר אילן, תשפ"א.	ציונות דתית - היסטוריה, רעיון, חברה. כרך ה
95	מג, ד	יצחק נחמן אשכולי. אופקים, תשס"ב. 688 עמ'.	צער בעלי חיים בהלכה ובאגדה
298	242	יומן אישי מדרשי. יונינה דיסון. מעלה אדומים, ספריית מעליותא, תשפ"א. ד+200 עמ'.	צפונות הרמב"ם
89	מד, ד	ר' נתן בן יואל פלקיה. החלק הרביעי, במאכלים והסמנים ומזגם ומעלותם ופעולתם ותועלתם. ההדרה: זהר עמר, יעל בוכמן. רמת גן, המדור לתולדות הפואה בארץ ישראל, המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ד. 318 עמ'.	צרי הגוף
111	ג, א	אסופת מאמרים. מהדורה שניה מורחבת. עורך ראשי: מרדכי הלפרין. המכון ע"ש ד"ר פלק שלזינגר לחקר הרפואה על פי התורה. ירושלים, תשס"ח. XIV+390 עמ'.	קביעת רגע המות
125	228	יוסף אביב"י. ירושלים, יד יצחק בן צבי, תשע"ח. ארבעה כרכים, 1795 עמ'.	קבלת הראי"ה
104	נא, ד	דברים שבכתב היוצאים לאור בפעם הראשונה. סדרה חדשה ספר כ (ל). ירושלים, הוצאת מקיצי נרדמים, תשע"א. 385 עמ'.	קבץ על יד
107	205	דברים שבכתב היוצאים לאור בפעם הראשונה. סדרה חדשה, ספר כא (לא). ירושלים, מקיצי נרדמים, תשע"ב. 353 עמ'.	קבץ על יד
133	241	דברים שבכתב היוצאים לאור בפעם הראשונה. כז (לז). ירושלים, מקיצי נרדמים, תשפ"א. 255 עמ'.	קבץ על יד
91	מז, ג	מדריך לזוג הנשוי לחיי קדושה בתקופת הטהרה. ליקוט ועריכה: טוביא פ' הענדל. הכוונה, ייעוץ ובדיקה: הרב ישראל יוסף הכהן הענדל. מגדל העמק, ארץ ישראל. מהדורה חדשה ומתוקנת עם הוספות, ה'תשס"ג. 288 עמ'.	קדושים תהיו
117	221	אוצר דינים ומנהגים בהלכות כלאי הכרם, כלאי זרעים וכלאי אילן. דוד טהרני. ביתר עילית, תשע"ז. קכח עמ'.	קדושת הארץ
107	224	בעניין קדושת החיבור בעין יהודית. מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת. שאול אלעזר שנלר. כרם ביבנה, תשע"ז. 104 עמ'.	קדושת החיבור והחיבור בקדושה
128	240	הלכות השמיטה. ערך משה הררי. ירושלים, תשפ"א. רמד עמ'.	קדושת השביעית
299	242	הלכות שמיטה. מהדורה שניה. משה הררי. ירושלים, תשפ"ב. תג עמ'.	קדושת השביעית
112	ג, א	מאמרים על סדר פרשיות השבוע. מאת יהודה קופרמן. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשס"ט. 2 כרכים.	קדושת פשוטו של מקרא
124	233	דברי מחשבה ומוסר בהלכות העתידות לבוא, טהרה ובית המקדש. יוסף דוב לובאן, ירושלים, תשע"ח. פה עמ'.	קדושת ציון
453	231	הקדמות לחיבור 'העמק שאלה' על שאילתות דרב אחאי גאון מאת רבי נפתלי צבי יהודה ברלין. מהדיר: אריה קופרמן. ירושלים, תשע"ח. 54+שנב עמ'.	קדמת העמק
107	210	כרך ראשון: מעגל האדם. מאיר נורי. רמת גן, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, תשע"ג. 14+726 עמ'.	קהילות תאפילאלת/סג'למאסא
92	מה, א	השלטון העצמי היהודי לדורותיו. כרך ב - ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת. עורכים: אברהם גרוסמן ויוסף קפלן. ירושלים, מרכז זלמן שזר, תשס"ד. 402 עמ'.	קהל ישראל
104	208	פירוש על שו"ע אבן העזר. חלק ראשון - הלכות פריה ורביה ואישות. מאת ישראל רוטנברג. קרית ספר, תשע"ג.	קהל ישראל

132	233	ביאורים וחיידשים וציונים על שו"ע הל' גיטין. ישראל רוטנברג. מודיעין עילית, תש"פ. שנו עמ'.	קהל ישראל
105	מט, ג	במסורת המקרא ובכללי דקדוק לשון הקודש. אריאל למשפחת יצחק הלוי. ירושלים, תשס"א. 14+קפג74 עמ' + פד דפים.	קובץ דקדוקי תורה
81	מג, ב	על ראש השנה ויום כפורים. בעריכת הרב יוסף בוקסבוים. ירושלים, מוריה, תשס"ב. 17+תתקא עמ'.	קובץ המועדים
96	מד, ב	בית המדרש של מכון לב, בית הספר הגבוה לטכנולוגיה ירושלים. כרך ד, קיץ תשס"ג. העורך: הרב שלמה לוונטהל. 208 עמ'.	קובץ חידושי תורה
97	מז, ג	אחיקם קָשֶׁת. [נתניה] ה'תשס"ז. 875 עמ'.	קובץ יסודות וחקירות השלם
96	מג, ג	גליון ו, טבת תשס"ג - גליון מורחב בעניני בר מצוה ותפילין, לכבוד שמחת הבר מצוה לבן כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א.	קובץ עץ חיים צאנז
111	208	מאמרים, ארועים, פעילויות. ת"א, המרכז הקהילתי איחוד שיבת ציון - חוג הנוער הדתי, תשע"ג. 95 עמ'.	קובץ שנתי תשע"ג
456	231	המגמה התורנית. העורך: חגי הרשנסון. שעלבים, הישיבה התיכונית, תשע"ט. 146 עמ'.	קובץ תורני במסכת קידושין
300	242	שיחות עומק ורוחב בתנ"ך. הרב חיים ישעיהו הדרי. עורך: יוחאי גרוסברג. ירושלים, פרי הדר, תשפ"ב. 420 עמ'.	קול בהדר
130	239	שאלות ותשובות מאת רבי משלם ראטה. מהדורה חדשה ומפוארת. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשפ"א. 2 כרכים.	קול מבשר
96	מג, ג	ביטאון ישיבת ההסדר 'היכל אליהו'. חוברת יא. כוכב יעקב, תשס"ב.	קול מהיכל
95	מג, ד	אסופת מאמרים וקריאות בעניני הר הבית בזמננו. בעריכת הרב יהודה שביב והרב ישראל רוזן. אלון שבות, 'צומת', תשס"ג. 335 עמ'.	קומו ונעלה
88	206	מזיגה ראשונה. לשאלת החרם על ספרד, ואסון הטיטאניק מנקודת מבט יהודית. יחיאל גולדהבר. ירושלים, תשע"ג. רד עמ'.	קונדיטון
119	226	ביאור בפשט הפסוקים על פי דברי רבותינו. גבריאלי אליהו אלקובי. תל ציון, תשע"ח. צא עמ'.	קונטרס דוד ובת שבע
301	242	ממרן החזו"א זצ"ל, שנכתבו ע"י מרן הגר"ק זצ"ל. יצחק אוהב ציון. ירושלים, מכון שערי ציון, תשפ"ב. קלב עמ'.	קונטרס הזכרונות
80	מג, ב	מהדורה ראשונית. עורך: אברהם יעקב גולדמינץ. ירושלים, ארגון 'הצלה ירושלים', תשס"ג. 32 עמ'.	קונטרס הלכות הצלה
95	מט, א	אוצר ביבליוגרפי לספרות השאלות והתשובות מראשית הדפוס ועד שנת תש"ס. כרכים א-ב. שמואל גליק. ירושלים ורמת גן, תשס"ז-תשס"ז.	קונטרס התשובות החדש
114	ג, ג	אוצר ביבליוגרפי לספרות השאלות והתשובות מראשית הדפוס ועד שנת תש"ס. כרך ג [ר-ת]. שמואל גליק. ירושלים ורמת גן, תשס"ט.	קונטרס התשובות החדש
94	מז, ב	לרגל יום השנה ה-40 לפטירתו. ירושלים, תשס"ו. נט עמ'.	קונטרס זכרון להגאון בעל ה'שרידי אש' רבי יחיאל יעקב ויינברג זצ"ל
99	202	מבוא לכל החפצים להבין את 'תורת החומרא'. [הרב ליאור זילבר]. ירושלים, [תשע"א]. קמב עמ'.	קונטרס מילי דחסידותא
94	מג, ג	ועד הרבנים להאדרת קדושת ישראל, בנשיאות הגר"ש ואזנר והגר"נ קרליץ. [ב"ב תשס"ג], 15 עמ'.	קונטרס מכתבי רבנים בענין ביקור נשים אצל רופא
99	214	פרק קמא דהוריות. הרב יעקב הורוביץ. אשדוד, תשע"ה. 5+נד עמ'.	קונטרס ממשקה ישראל

קונטרס עליות וירידות	מאת הרב מרדכי שלמה ברזל. מבוא חורון, תשע"ו. מג עמ'.	219	112
קוראי שמו	הלכות ומנהגים בענייני שמות וקריאתם. מישאל רובין. ישיבת שבי חברון, תשס"ב. 361 עמ'.	מז, ב	89
קטיף שביעית	הלכות שביעית בגינה, בשדה ובמטבח. מהדורה מעודכנת לקראת שנת השמיטה תשס"ח. בהוצאת מכון התורה והארץ, אשקלון (כפר דרום תובכ"א), תשס"ו. 415 עמ'.	מז, א	99
קנינת לתשעה באב 'מטמוני הקליר'	עם פירוש קדמון. מהדורה חדשה. עם פירוש ר' יוסף אבן שם טוב על מגילת איכה. מיאמי ביץ', 'על הראשונים', תשע"ד. רצד [20+] עמ'.	214	97
קיצור הלכות יחוד	חיים מרדכי דבליצקי. בני ברק, תשע"ז. קצא עמ'.	225	123
קישוטי תורה	פירושים, חידושים והגייגים לפי סדר פרשיות השבוע. מהדורה רביעית עם הוספות מאת יעקב קאפל רייניץ. ערך נפתלי חיים רייניץ. ירושלים, פלדהיים, תשס"ה. תצב עמ'.	מו, ג	95
קנקנים	סוגיות מקראיות במבט רב תחומי. משה פינצ'וק. ירושלים, אורים הוצאה לאור, תשס"ט. 320 עמ'.	נ, ב	115
קצות דרכיו	התבוננות עמוקה בקצות דרכי ה' דוד יהודה בורשטיין. ירושלים, תשע"ה. קפח עמ'.	221	109
קרא שמיטה	שיחות הגות על שנת השמיטה. מאיר צבי גרוזמן. ת"א, תשס"ז. 347 עמ'.	מח, ב	93
קריאות חדשות בתורה	על פרשיות התורה חגים ומועדים. ברוך שמחה אפרתי. אפרת, תשפ"ב. 351 עמ'.		301
קרית חנה	פירוש נפלא על מסכת אבות שחיבר רבי אלחנן חפץ מפוזנא. מהדיר: שלום דזשייקאב. מאנסי, תשע"ג. קע עמ'.	207	113
ר' משה בן נחמן. ביוגרפיה אינטלקטואלית	עודד ישראלי. ירושלים, מאגנס, תשפ"א. 440 עמ'.	237	129
ר' שמעון כהן מפרנקפורט	שלמה דשן. ירושלים, תשס"ג. 92 עמ'.	מג, ד	95
ראויים לטוב	על חירות ואחריות, זכות וראויות בזוגיות. עורך: הרב עזריאל אריאל. ניצן, מרכז אחוה, תש"פ. 198 עמ'.	237	130
ראש דברך	עובדות, סיפורים והנהגות, לפי סדר פרשיות התורה. רבי אברהם אלקנה כהנא שפירא. בתוספת 'מראש אמנה', מקצת הנהגותיו. עורך: יצחק דדון. ירושלים, תש"ע. עת"ד עמודים.	נ, ד	109
ראש יוסף על מסכת שבת	מאת רבי יוסף תאומים בעל פרי מגדים. מהדיר: אפרים בנימין שפירא. ירושלים, כרך ראשון תשס"ח - פרקים א-ד, כרך שני תשע"ב - פרקים ה-ז.	201	103
ראשית הגזר	חידושים וביאורים במסכת סוכה. נעם ורשנר. עכו, תשפ"א. 314 עמ'.	240	129
ראשית העבודה	הרב יהודה זרחיה הלוי סגל. מהדורה שנייה עם תוספות. ת"א תשס"א. רפכ עמ'.	מב, ד	78
רב אייזל חריף, חייו ואמרי פיו	אסתר רפאלי. ירושלים, תש"ע. 315 עמ'.	נ, ד	110
רבי שלום שבזי: עיונים בקובץ חדש בכתב ידו	בצירוף פרקי מבוא. אהרן גימאני. רמת גן, בר אילן, תש"פ. 473+xiii עמ'.	240	129
רבי שם טוב גפן	פרקי-חיים, איגרות ומאמרים. מהדיר: ידידיה ונגרובר. מטולה, נור דוד, תשע"ז. 389 עמ'.	229	121
רביבים	קובץ מאמרים בענייני נישואין, חינוך, משפחה וקריירה. הרב אליעזר מלמד. מכון הר ברכה, תשס"ז. יג+299 עמ'.	מח, ב	96

רביבים	קובץ מאמרים בענייני עם, ארץ וצבא הרב אליעזר מלמד. מכון הר ברכה, תשס"ח. יד+416 עמ'.	מט, ב	97
רבנו תם	פרשנות, הלכה, פולמוס. אברהם (רמי) ריינר. רמת גן, אוני' בר אילן, תשפ"א. 503 עמ'.	239	131
רבנות בסערת הימים	חייו משנתו של הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג. שאול מייזליש. ראשון לציון, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ח. 286 עמ'.	230	126
רגלי מבשר	פרקי אמונה והתמודדות. הרב אופיר כהן. כפר דרום, הוצאת מדרשת התורה והארץ, תשס"ג. 118 עמ'.	מז, ב	95
רוב דגן.	הרב יצחק עטייה. חלק א. חולון, תשפ"ב. שסז עמ'.	242	302
רווקות מתמשכת בציונות הדתית	דתיות ואינדיבידואליזציה במודרנה המאוחרת. ארי אנגלברג. רמת גן, בר אילן, תש"פ. 232 עמ'.	238	128
רוח אִפְיִנו	תובנות חיים מתוך עיון בדמותו של דוד המלך. בנימין רוזנצויג. רמת השרון, 'מלאה הארץ דעה', תש"פ. 368 עמ'.	234	122
רופא הנפשות	לקט דברי אמונה ומוסר מהכתבים הרפואיים לרמב"ם. בתוספת פירוש מאת הרב שלמה אבינר. עריכה: אוריה לוי. ירושלים, ספריית חוה, תשע"ה. 297 עמ'.	213	111
רוץ, בני, רוץ	פרקי חייו של הרב חיים יוסף פישמאן מאפלה לאורה. ברברה מבורך (פישמאן). ירושלים, ראובן מס, תשפ"א.	238	129
רחש לבי	שמואל מנחם סרלואי. ירושלים, תשס"ז. שכה עמ'.	נ, א	113
ריח שדה	בשמים מהצומח ומהחי בספרות הברכות. תרבות חומרית, היסטוריה והלכה. אברהם אופיר שמש. רמת גן, אוני' בר אילן, תשפ"א. 356 עמ'.	242	302
רינת ציון	על פסוקי דזמרה. אור ציון על פרק במה מדליקין. יוסף דוב לובאן. ירושלים, ה'תש"ע. עד+עט עמ'.	נ, ד	108
רמזי אלול	עבודת הנפש לחודש התשובה. אייל ורד. ירושלים, מגיד, תשע"ט. 208 עמ'.	231	444
רסיסי טל	חידושים ובידורים בעניינים שונים בהלכה מאת הרב יהודה עמיטל, ראש ישיבת הר עציון. ערך: הרב יואל עמיטל. ישיבת הר עציון, אלון שבות, גוש עציון. תשס"ה. שלו עמ'.	מו, ב	89
רַעַה אמונה	סדרת שיעורים על י"ג עיקרי האמונה מאת הגאון רבי משה שפירא. עורך: מנחם ש"ז שלנגר. ירושלים, תשס"ט. 22+שצב עמ'.	נ, ב	111
רפואה בפרשה	ענייני רפואה והלכה אקטואליים לפי סדר פרשות השבוע. ד"ר חנה קטן. שעלבים, משעול, תשע"ט. 207 עמ'.	231	466
רץ כצבי	אסופת מאמרים, פרקי מחקר ועיון. פוריות, יוחסין, אישות. מהדורה שנייה. צבי רייזמן. לוס אנג'לס, תשע"ז. תרעג עמ'.	218	112
רץ כצבי. אקטואליה בהלכה	בידורי הלכה. מאת צבי רייזמן. לוס אנג'לס, תש"פ. שני כרכים.	233	118
רץ כצבי. ענייני אבלות	בידורי הלכה. מאת צבי רייזמן. לוס אנג'לס, תשע"ז. תלג עמ'.	223	115
רץ כצבי. פוריות, יוחסין, אישות, חלק שני	אסופת מאמרים, פרקי מחקר ועיון. צבי רייזמן. לוס אנג'לס, תש"פ. 56+תרכז עמ'.	236	129
רץ כצבי. שבת, בידורי הלכה	מאת צבי רייזמן. לוס אנג'לס, תשע"ב. תקמו עמ'.	201	103
רקחות וטבחות	המיתוס על מקור החכמות. אברהם מלמד. ירושלים, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה והוצאת מאגנס של האוניברסיטה העברית, תש"ע. יד+535 עמ'.	נא, ג	110
רש"י והפולמוס היהודי-נוצרי	אברהם גרוסמן. רמת גן, בר אילן, תשפ"א. 405 עמ'.	239	132

רשימת תשובות רב שריא גאון	הרב נתן דוד רבינוביץ. ניו יורק, בית מדרש אהבת תורה, תשס"ז. קיט עמ'.	מז, ד	92
שאנת כהן	תשובות, מאמרים ופסקי דין. מאת אריה כץ. חלק א. ירושלים, פועה, תש"פ. לח+407 עמ'.	235	130
שאלות מהלב שלי	שיחות עם ילדים על עצמם ועל החיים. יוני לביא. ירושלים, דבקי שיר, תשפ"ב. 153 עמ'.	242	303
שבילי דירחא	אברהם יעקב גולדמינץ, ירושלים תשס"ז. 95 עמ'.	מז, ב	95
שבילי ניסן	חידושי תורה, ביוגרפיות ומאמרים. מאת הרב ניסן וקסמן. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשע"ג. 269 עמ'.	207	112
שבילין לרב רוזנטל	שיעורים שהועברו לתלמידי ישיבת "נהר דעה" - נהריה על ידי הרב יעקב ניסן רוזנטל זצ"ל, בשנים תשנ"ז-תש"ע. כתב וערך: הרב אליעזר הולנדר. נהריה, תשע"ג. 216 עמ'.	207	105
שבעה רקיעים	שיח חב"ד. אסופת מאמרים מבית 'שיח יצחק'. עורך: ישראל אורי מייטליס. ת"א, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ג. 251 עמ'.	209	106
שבעים פנים לתורה	מאת משה ארנד. עורך: אהרן ארנד. ירושלים, תש"ף. 747 עמ'.	234	123
שבירי לוחות	ספרים אבודים של בעלי התוספות. שמחה עמנואל. הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס"ז. יב+387 עמ'.	מז, ג	93
שבת ומועד בשביעית	פרקי עיון. חיים ישעיהו הדרי. ירושלים, ספריית אלינר, תשע"ד. שני כרכים.	211	102
שדות בכסף יקנו	רכישת בתים וקרקעות בארץ ישראל. מאת אברהם פרי. עריכה: הרב אריה כץ. ירושלים, מכון פוע"ה הוצאה לאור, תשע"ב. 244+258 עמ'.	204	111
שו"ת אבני דרך	שאלות ותשובות שהוזמן גרמן בארבעת חלקי שולחן ערוך. אלחנן נפתלי פרינץ. ירושלים, תש"ע. שני חלקים.	נא, א	112
שו"ת אבני דרך	שאלות ותשובות שהוזמן גרמן בארבעת חלקי שולחן ערוך. חלק ט. אלחנן נפתלי פרינץ. ירושלים, תשע"ז. 542 עמ'.	216	110
שו"ת אבני דרך	שאלות ותשובות שהוזמן גרמן בארבעת חלקי שולחן ערוך. חלק י. אלחנן נפתלי פרינץ. ירושלים, תשע"ז. 681 עמ'.	218	103
שו"ת אבני דרך	שאלות ותשובות שהוזמן גרמן בארבעת חלקי שולחן ערוך. חלק יג. אלחנן נפתלי פרינץ. ירושלים, תשע"ט. 579 עמ'.	230	128
שו"ת אבני דרך	שאלות ותשובות שהוזמן גרמן בארבעת חלקי שולחן ערוך. חלק יד. אלחנן נפתלי פרינץ. ירושלים, תשע"ט. 567 עמ'.	231	454
שו"ת אבני דרך	שאלות ותשובות שהוזמן גרמן בארבעת חלקי שולחן ערוך. חלק טו. אלחנן נפתלי פרינץ. ירושלים תש"פ. 621 עמ'.	234	130
שו"ת אבני דרך	יא. אלחנן נפתלי פרינץ. ירושלים, תשע"ז. 520 עמ'.	221	107
שו"ת אבני דרך	יב. אלחנן נפתלי פרינץ. ירושלים, תשע"ח. 536 עמ'.	225	124
שו"ת אבני דרך	שאלות ותשובות שהוזמן גרמן בארבעת חלקי השולחן ערוך. חלק טז. אלחנן נפתלי פרינץ. ירושלים, תשפ"א. 635 עמ'.	239	114
שו"ת אבני דרך	שאלות ותשובות שהוזמן גרמן בארבעת חלקי שולחן ערוך. חלק יז. אלחנן נפתלי פרינץ. ירושלים, תשפ"ב. 581 עמ'.	241	107
שו"ת אורחותיו למדני	ד. יותר ממאה ושישים שאלות ותשובות בארבע חלקי ש"ע. ירושלים, תשע"ה. תקסד עמ'.	225	129
שו"ת אורחותיו למדני	חלק רביעי. תשע"ה. תקסד עמ'.	218	111
שו"ת במדבר אלינה	קובץ בירורי הלכה בשאלות מעשיות מסודרים על פי סדר שו"ע או"ח ויר"ד. מאת אברהם דרעי. בית אל, תשע"ד. קלו עמ'.	212	106

שו"ת בנין ציון השלם	תשובות הערוך לנר, רבי יעקב יוקב עטלינגר. עורך: יהודה אהרן הורוויץ. ירושלים, דבר ירושלים, תשס"ב. שני כרכים.	מג, א	62
שו"ת הדף היומי	שאלות ותשובות בענייני הדף היומי. עריכה: הראל שפירא. אלון שבות, פורטל הדף היומי, תשע"ח. 151 עמ'.	228	125
שו"ת הרב"ז	הרב בצלאל זאב שאפראן. מהדורה רביעית. עריכה: יגאל בצלאל שפרן, ירושלים, 'מרחבים', תשפ"א. תתקנה עמ'.	236	131
שו"ת הרמב"ם	עורך אחראי: הרב יעקב פרבשטיין. כרך ראשון. ספר המצוות, המדע-טהרה. ירושלים, מכון ירושלים וישיבת רבנו יצחק אלחנן, תשע"ו. 18+שסח עמ'.	220	111
שו"ת הרמב"ם	עורך אחראי: הרב יעקב פרבשטיין. כרך שני. ירושלים, מכון ירושלים וישיבת רבנו יצחק אלחנן, תשע"ז. שמח עמ'.	224	104
שו"ת הרשב"א	מכון אור המזרח - מכון ירושלים. חמישה כרכים: ח"א - תשנ"ז; ח"ב-ח"ג - תשנ"ז; ח"ד, ח"ה וח"ו - תשנ"ח; ח"ז (כולל מהדורות רומי ר"מ וקוטא רע"ז בשלמותן) והמיוחסות לרמב"ן - תשס"א; תשובות שבכתה"י שטרם נדפסו - תשס"ה.	מז, ג	94
שו"ת זיקי אור	מאת הרב יצחק ב"ר בנימין זאב וייס. ירושלים, תשע"ט. קעז עמ'.	233	127
שו"ת זכרון יהודה לרבנו יהודה בן הרא"ש	ההדיר אברהם יוסף חבצלת. ערכו א"י גולדמינץ ויואל קטן. מכון שלמה אומן ש"ע ישיבת שעלבים, מכון ירושלים תשס"ה. 54+רמז עמ'.	מז, ב	96
שו"ת חסד ואמת נפשו	כבוד המת - הלכות ומנהגים. מאת הרב יעקב רוז'ה. עריכה: הרב מאיר אליהו אקער. מהדורה שניה. ירושלים, תשע"ט. ריג עמ'.	229	128
שו"ת טל יוסף	תשובות שהשיב הרב יוסף קאפח זצ"ל לרב שמואל טל. הרב הראל דביר ואלאור הכהן. יד בנימין, ישיבת תורת החיים ומכון מש"ה, תשע"ז. רנג עמ'.	224	109
שו"ת יענה ברוך	רבי ברוך קונשטט. [עורך: הרב אריה קונשטט]. ירושלים, תשס"ז. קצח עמ'.	מח, א	95
שו"ת מהרי"א יהודה יעלה אה"ע-ח"מ	לרבי יהודה אסאד אב"ד סערדאהעלי. חלק אה"ע-ח"מ. מהדורה חדשה. עורכים: ש"ש גולדשמידט, בועז מרדכי ויואל קטן. שעלבים, מכון שלמה אומן ש"ע ישיבת שעלבים, תשע"ח. 29+תקכ עמ'.	226	129
שו"ת מהרי"א יהודה יעלה או"ח	מאת רבי יהודה אסאד. מהדורה חדשה. עורכים: ש"ש גולדשמידט, בועז מרדכי ויואל קטן. שעלבים, מכון שלמה אומן, תשע"ט. 50+תקסה עמ'.	230	115
שו"ת מהרי"א יהודה יעלה יו"ד	מאת רבי יהודה אסאד. מהדורה חדשה. חלק יורה דעה. עורכים: ש"ש גולדשמידט, בועז מרדכי ויואל קטן. שעלבים, מכון שלמה אומן, תשע"ז. 29+תשסז עמ'.	222	107
שו"ת נודע ביהודה השלם	יורה דעה חלק ראשון. מהדורה קמא ותניינא. רבי יחזקאל סג"ל הלוי לנדא מפראג. מפעל נודע ביהודה, מכון ירושלים, תשס"ד. 19+תקס עמ'.	מה, א	94
שו"ת עולת יצחק	ג. יצחק רצאבי. בני ברק, פעולת צדיק, תשע"ו. עתר עמ'.	219	114
שו"ת פוע"ה	מניעת הריון. עורך: הרב אריה כץ. 141 עמ'.	204	106
שו"ת ר"י מיגאש	בעריכת הרב נהוראי יוסף אוחנה. ירושלים, מכון ירושלים, תשע"ז. 44+רפג עמ'.	224	115
שו"ת רבני פוע"ה	קורונה ומשפחה. עריכה: הרב אריה כץ. ירושלים, מכון פוע"ה, תשפ"ה. 95 עמ'.	239	132
שו"ת שואל ומשיב מהדורא קמא	מאת רבי יוסף שאול נתנון מלכו. ירושלים, מכון ירושלים, תשע"ז. שני כרכים ראשונים.	224	117
שו"ת שיח נחום	מאת הרב נחום אליעזר רבינוביץ, ראש ישיבת 'ברכת משה' מעלה אדומים. ערך: הרב אליעזר רייף. מעלה אדומים, מכון 'מעלות', תשס"ח. 417 עמ'.	מח, ד	99
שו"ת שרידי אש	הרב יחיאל יעקב ויינברג זצ"ל. מהדורה שלישית. העורכים: הרב אברהם אבא וינגורט, הרב שבתי אברהם הכהן רפפורט, שאול יונתן וינגורט. ירושלים, הועד להוצאת כתבי הגאון הרב יחיאל יעקב וינברג זצ"ל, תשס"ג.	מד, ג	90
שובי נפשי	פרקים נבחרים בפסיכותרפיה אינטגרטיבית יהודית. ד"ר מיכאל אבולעפיה. עלי, תשע"ט. 684 עמ'.	231	449

120	229	שיחות ורעיונות לפרשת שבוע ולמועדי ישראל. משה רט ואליהו טייב. ירושלים, אלומות, תשע"ז. 274 עמ'.	שולחן השבת עם הרבי מלובביץ'
131	235	על הלכות שבת. יום טוב וחול המועד. מאת רבנו שלמה חלמא. יוצא לאור ע"פ דפו"ר עם הערות והארות ומקורות ונספחים. העורך: הרב בועז מרדכי. שעלבים, מכון שלמה אומן, תש"פ. 36+תתסז עמ'.	שולחן עצי שיטים
106	211	דרשות, רעיונות, חידושים, סיפורים, על סדר פרשיות התורה. מאת שי שמח. אלעד, תשע"ד. שני כרכים.	שולחן שבת ערוך
113	212	אסופת פסקי דינים מתורתו של גאון הדור מרן רבינו שלמה זלמן אויערבאך זצ"ל. העורך: שמחה בונם לייזרזון. ירושלים, תשע"ד.	שולחן שלמה, הלכות שביעית
124	234	לרבנו שלמה חלמא זצ"ל בעל 'מרכבת המשנה'. על הלכות סדר היום והלכות המועדים. העורך: הרב יואל קטן. שעלבים, מכון שלמה אומן שע"י ישיבת שעלבים ומכון ירושלים, תש"פ. 56+תרפו עמ'.	שולחן תמיד
132	232	יוסף יהלום. ירושלים, מאגנס, תשע"ט. יד+284 עמ'.	שורשי שירת הקודש
131	227	הדרכה בלימוד הגמרא. הרב משה יודלוב. בני ברק, תשע"ח.	שותף לדף
103	210	מסע אל תוך החברה החרדית בישראל. חיים זיכרמן. ת"א, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ד. 360 עמ'.	שחור כחול-לבן
94	מז, ד	באורים חדושים ועיונים בהלכות העתידות לבוא, טהרה ובית המקדש. הרב יוסף דוב לובאן. 3 כרכים. ירושלים, תשס"ה-תשס"ו. (02-6250319)	שיבת ציון
101	מט, ג	ביאורים חידושים ועיונים בהלכות העתידות לבוא בעניני טהרה ובית המקדש. פרה אדומה. יו"ל בס"ד ע"י יוסף דוב לובאן. מהדורה שלישית מורחבת. ירושלים, תשס"ט. 2 כרכים.	שיבת ציון
106	205	ביאורים חידושים ועיונים בהלכות העתידות לבוא בעניני טהרה ובית המקדש; טהרת הקודש, דיני טומאה וטהרה במקדש בתרומה ובקדשים. יוסף דוב לובאן, ירושלים, תשע"ג. תרמ עמ'.	שיבת ציון
108	220	בהלכות העתידות לבוא, בעניני טהרה ובית המקדש. קובץ א. יוסף דוב לובאן, ירושלים, תשע"ו. פט עמ'.	שיבת ציון
303	242	בענין קטרת. יוסף דוב לובאן. ירושלים, תשפ"א. צד עמ'.	שיבת ציון
93	מד, ג	פרה אדומה. יוסף דוב לובאן. ירושלים, תשס"ד. 15+רפו עמ'.	שיבת ציון
120	229	קריאות חדשות בפרשת השבוע. הרב יונתן זקס. ירושלים, מגיד, תשע"ז. שני כרכים.	שיג ושיח
132	233	הרב יחיאל פאוסט. מבוא חורון, תשע"ט. 96 עמ'.	שיח דודים
110	215	עיונים, שאלות מנחות, מבט חינוכי. הרב שלום דב הלוי הורוביץ. עורך: הרב אליקים קרומבין. קרית ארבע, מכון לרבני היישובים, תשע"ה. 434+טו עמ'.	שיח השדה, בראשית
132	236	שיחותיו, מאמריו ומקצת עיוניו של מרן הגאון הרב שאול ישראל זצ"ל. עורך: אברהם ישראל שריר. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשפ"א. שח עמ'.	שיח שאול, למועדים
93	206	בעניני האדם ועולמו. אוצר שיחות, דברי הגות ומחשבה.	שיחות הרב זמיר כהן
95	מט, א	יוצא לאור לראשונה מכתב יד, עם מבוא, מראי מקומות והערות, על ידי יעקב שמואל שפיגל. מכון אהבת שלום, ירושלים תשס"ח. שני כרכים.	שיטה על מסכת בבא קמא לרבינו יעקב קאשטרו (מהריק"ש)
111	207	השיטה לזכירת הש"ס, למסכת פסחים. הרב יהושע מרדכי שמידט וחבר עוזרים. שבי שומרון, תשע"ג. 97 עמ'.	שיטת הסימנים
107	214	ברכות, מועד וירושלמי שקלים. יהושע מרדכי שמידט. שבי שומרון, תשע"ה. 28+תכב עמ'.	שיטת הסימנים

128	228	בעקבות 'חצי הדרך לקהיר'. שלום וסרטייל. ירושלים, תשע"ח. 118 עמ'.	שיעור כללי לחיים
99	202	שיעורי מורנו הרב ר' דוד כהן ('הנזיר') זצ"ל בספר 'אורות הקודש'	שיעורי מורנו הרב ר' דוד כהן ('הנזיר') זצ"ל בספר 'אורות הקודש'
115	213	משיעורי הרב אליהו חיים בלומנצויג. ירוחם, ישיבת ההסדר, תשע"ה. 165 עמ'.	שיעורי עיון, שביעית
90	206	חלק ראשון. הרב שמעון גרשון רוזנברג - שג"ר. עורך: נתנאל לדרברג. אלון שבות, מכון כתבי הרב שד"ר, תשע"ג. 420 עמ'.	שיעורים על ליקוטי מוהר"ן
101	201	שיר חדש, ועבודת הגרשוני. ערך והתקין יעקב קאפל רייניץ. ירושלים, פלדהיים, תשע"א. קצו עמ'.	שיר השירים עם ביאורים מחכמי ווילנא בימי הגר"א
132	236	סיכום הלכות ר"ה, יו"כ"פ, סוכות, חנוכה ופורים. מהגמרא ועד הפוסקים, בבהירות ובתמציתיות. הלל יעקב מרצבך. יד בנימין, תש"פ. 556 עמ'.	שירת הים
131	237	הלכות פסח, יו"ט וחוה"מ. הלל יעקב מרצבך. יד בנימין, תשפ"א. 640 עמ'.	שירת הים
105	211	ספר זכרון. בעניני תפילה. לזכר מרת עלא מרים פטרפורינד ע"ה. ירושלים, תשע"ד. תרחצ עמ'.	שירת מרים
96	מז, א	פרקי הגות והלכה בעניני חינוך בת-ישראל. עורך: הרב יעקב ארזוני. מכון לרבני ישובים, קרית ארבע. 584 עמ'.	שירת עלמות
95	מד, ב	על אמירת שיר של יום. פרץ שמואל הלוי מנטל. מצורף אליו ספר 'שירי הלוי' לרבי יצחק אב"ד טרעבולא. בני ברק, תשס"ג. שעה עמ'.	שירת שמואל
130	240	רשפי פרשיות. בראשית-שמות. ישי אביעזר. בית אל, ספריית חוה, תשפ"א. 407 עמ'.	שלהבתיה
131	237	טהרת המשפחה הלכות והליכות. הרב אליקים לבנון. ירושלים, הוצאת 'מגיד' וישיבת 'ברכת יוסף' אלון מורה, תשפ"א. כט+361 עמ'.	שְׁלום אֶהְיֶה
108	199	שאלות ותשובות ובירורי הלכה. רבי ישראל הלוי בעלסקי. חלק ראשון. עורך: הרב שלמה יהודה ליב הופמן. מודיעין עילית, מכון שמחת התורה, תשע"א. 12+תמו עמ'.	שְׁלחן הלוי
124	228	הלכות נשיאת כפיים, קידוש כהנים וטהרת כהנים הלכה למעשה. מאת ישראל יוסף הכהן הנדל. מגדל העמק, תשע"ז. 14+קלט עמ'.	שְׁלחן כהנים
131	233	חידושים ביאורים ומקורות על שו"ע או"ח מאת רבי יעקב רקח. כרך ראשון חלק שני. רואה לאור לראשונה מכת"י המחבר. חריש, תשע"ט. רלד עמ'.	שְׁלחן לחם הפנים
130	240	חידושים וביאורים ומקורות על שו"ע או"ח. רבי יעקב רקח. כרך ראשון, חלקים א-ב. רואה אור לראשונה מכת"י המחבר. ירושלים, תשע"ח-תשע"ט. שני כרכים.	שְׁלחן לחם הפנים
92	מד, ב	סימנים רמב-ש. בהוצאת מפעל שלחן ערוך השלם, מכון ירושלים תשס"ד. 26+תפא עמ'.	שְׁלחן ערוך אורח חיים מהדורת פריעדמאן כרך ד
94	מג, ג	אבן העזר חלק ראשון, ובראשו הלכות נידה. עם הערות 'עניני יצחק'. יצחק ראב"י. בני ברק, תשס"ב. 16+שעה עמ'.	שְׁלחן ערוך המקוצר
82	מג, ב	אורח חיים כרך ח [ס' תקפא-תרצו], מהדורת פריעדמאן. ירושלים, מכון ירושלים, תשס"ב. 28+תשלא עמ'.	שְׁלחן ערוך השלם
98	מז, א	הוצאת מפעל שלחן ערוך השלם, מכון ירושלים התשס"ו. מהדורת פריעדמאן. 30+תשצז עמ'.	שְׁלחן ערוך השלם. יורה דעה חלק ז
116	224	סימנים שלד-תג. מהדורת פריעדמאן. ירושלים, מכון ירושלים, תשע"ז. תקח עמ'.	שְׁלחן ערוך השלם. יורה דעה חלק ט

שלי ושלכם שהא	נשות חכמי המשנה והתלמוד. ברוריה בן שחר. ירושלים, ספריית בית אל, תשפ"א. 406 עמ'.	237	132
שלל דוד	רבי יוסף דוד זינצבייץ. עורך: הרב שלמה זלמן בוקסבוים. מבוא מאת הרב נתן רפאל אויערבך. מכון ירושלים, תשס"ד. 51+שסח+24 עמ'.	מה, ג	94
שלמת אליהו	ביאור הגר"א מפוסק ומוסדר, וביאורים לביאורי הגר"א. הלכות נדה וטבילה (מהד' שניה); הלכות מליחה ועוד. נערך ע"י שלמה מתתיהו לוונטהל. ירושלים, תשס"ו.	מז, ג	100
שלמת אליהו	ביאורים לביאורי הגר"א. יורה דעה הלכות תערובות (סימנים צח-קה). שלמה מתתיהו לוונטהל. ירושלים, תשפ"א. תכג עמ'.	237	133
שם לשמואל	מחקרים בתולדות הספר העברי לזכרו של ר' שמואל אשכנזי. [עלי ספר כרך ל-לא]. עורכים דב שוורץ וגילה פריבור. 253+12 עמ'. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשפ"א.	242	303
שם מרדכי	חדושים ובאורים בדברי ר"ח הרי"ף והרמב"ם, כולל צלום כת"י קדמונים. מאת מרדכי ש' הוכמן. בהוצאת מכון 'ארץ חמדה', ירושלים, תשס"ד. 283 עמ'.	מה, א	90
שמואל א - מלך בישראל	אמנון בזק. ירושלים, ספרי מגיד (הוצאת קורן) וישיבת הר עציון, תשע"ג. 496 עמ'.	206	91
שמואל בקוראי שמו	מתורתו ומדרכיו של רבי שמואל הירש זצ"ל מהולנד. מהדורה מורחבת ומתוקנת. מודיעין עילית, תשע"ג. 88 עמ'.	209	102
שמואל פאלאץ'ה	סוחר, שודד ים ודיפלומט, בין מרקש לאמסטרדם. מ' גרסיה-ארנל וח' ויכרס. ירושלים, מאגנס, תשפ"א. כב+249 עמ'.	240	131
שמונה קבצים. הספר השלם	הרב ר' אברהם יצחק הכהן קוק. ערוך בידי הרב משה צוריאלי. ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"פ. שני כרכים.	233	130
שמחת ציון	בענייני ניסוך המים ושמחת בית השואבה. יוסף דוב לובאן. ירושלים, תש"פ. קעא עמ'.	236	133
שמיטה - תדריך לימודי	ביבליוגרפיה, כיצד ומהיכן ללמוד וללמד עניני שמיטה; שמיטה - הלכה למעשה, פסקי הלכות שביעית. מהדורה חמישית מורחבת ומעודכנת. מנחם בורשטיין. ירושלים, מכון שלמה, תשס"ח. 460 עמ'.	מט, א	99
שמירת הנפש כהלכתה	אברהם משה אבידן. ירושלים, תשע"ז. 7+שסב עמ'.	223	112
שמירת שבת כהלכתה	מהדורה מחודשת בתוספת פרקי מבוא להלכות שבת. חלק ראשון. מאת יהושע ישעיה נויבירט. מהדורה שלישית מתוקנת ומורחבת. ירושלים, פלדהיים, תש"ע. 90+תתלו עמ'.	נא, ב	112
שמעתין	כתב עת לעיון ולהוראת מקצועות הקודש. גל' 181 (אדר תשע"ב). העורך: הרב מנחם מקובר. רחובות, מכללת אורות ישראל, תשע"ב. 176 עמ'.	202	100
שמש בגבעון	שאלות משדרגות. שאלות עזר ללימוד הדף. מסכת ברכות. יחזקאל גבעון. ירושלים, תשע"ט. 146 עמ'.	232	132
שני כהנים גדולים	מתורתם של שני רבי צדוק הכהן מלובלין והרב אברהם יצחק הכהן קוק. הרב חיים ישעיהו הדרי. עורך: אלעד ברנד. ירושלים, פרי הדר, תשע"ט. 416 עמ'.	231	448
שני פירושי ר' אברהם אבן עזרא על מגילת אסתר	איילה משאלי ומשה צפור. עריכה: אוריאל סימון. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ט. 270 עמ'.	231	452
שעות שוות בהלכה	בירור וליבון שיטת הסוברים שחשוב שעות היום בהלכה הוא לפי שעות שוות. יצחק זילבער. מאנסי ניו יורק, תשע"ב. שצ עמ'.	204	112
שעלי חולין	סוגיות אקטואליות בענייני מסכת חולין. ועמו ספר בכור קדשים חלק ב', שאלות וביאורים בענייני בכור בהמה טהורה. מרדכי עמנואל. ביתר עילית, תשע"ט. 203+קעד עמ'.	234	126
שערי אורה	הלכות נידה. מאת שלמה לוי. עריכה: יצחק ברט. אלון שבות, ישיבת הר עציון, תשס"ג. 287 עמ'.	מד, ב	92

שערי דמעות	קונטרס בענייני בכי ודמעה. מאת הרב אלקנה סגל. [ירושלים תשס"ז]. 68 עמ'.	מח, א	96
שערי הלכה	הלכות תפילה. פסקי מרן השלחן ערוך, בשילוב פסקיהם ומנהגיהם של רבותינו חכמי וגאוני מרוקו ראשונים ואחרונים להלכה ולמעשה. מאת משה חיים סויסה. ירושלים, מכון מורשת אבות, תשע"ד. 585 עמ'.	211	101
שערי טהרה	מבוא להלכות טומאה וטהרה. מהדורה שניה. הרב עזריה אריאל, ירושלים, מכון המקדש, תש"פ. 136 עמ'.	236	133
שערי מקואות	ביאור על שולחן ערוך הלכות מקואות. יששכר חזן. מהדורה שניה מתוקנת. ירושלים, מכון נחלת אשר, תשס"ג. תכז עמ'.	מד, ד	88
שערי רגלים	עיוני הלכה - תפילה ושלוש רגלים. יוסף אברמסון. גבעת אסף, תש"פ. 149 עמ'.	235	132
שערי שאול על מסכת נדרים	מאת מרן הגאון הרב שאול ישראלי. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשע"ד. קפא עמ'.	211	107
שערי שלום	קובץ עלונים שבועיים שהתפרסמו בשנת תשס"א-תשס"ב. בעריכת ר' דניאל אלול.	מג, ב	83
שערי תורה	על ארבעת חלקי השלחן ערוך. רבי בנימין וואלף לעוו. מפעל מורשת יהדות הונגריה, מכון ירושלים תשס"ד. 17+תקעא עמ'.	מד, ב	87
שערי תורה	ארבעים ושלושה כללים בענייני חזקות. רבי בנימין וואלף לעוו. חלק שני, כרך א. ירושלים, מפעל מורשת יהדות הונגריה, מכון ירושלים, תשס"ד. 33+תצג עמ'.	מה, א	96
שערי תלמוד תורה	מאת יהודה ברי"א הלוי לוי. מהדורה ששית מורחבת ומשופרת. הוצאת יפה נוף - 'פון זון, ירושלים תשס"ו. שצג עמ'.	מז, ג	95
שערים בתורה	אסופת מאמרים. מנחה ליובל. מהדורה משפחתית. הרב יעקב ח' חרל"פ. ירושלים, תשפ"א. 676 עמ'.	240	132
שערים ללוח העברי	מהדורה חדשה מתוקנת ומורחבת. כתב, ערך ושירטט רחמים בן שאול הכהן שר-שלום. נתניה תשס"ט. 240 עמ'.	ג, ב	104
שערים למערכת הקניינים	פרקים ויסודות מרכזיים מתוך 'מערכת הקניינים' לרבי שמעון שקופ, מוסברים באופן ברור ושיטתי. הרב ראובן רו. ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"פ. 152 עמ'.	234	123
שפירי ירושלים	זהרורי אורה מעולמם של רבי הירש מיכל שפירא ובנו רבי בן ציון אברהם שפירא זצ"ל. מאת הרב שלמה הופמן. ירושלים, תשע"ד. 375 עמ'.	212	110
שפת הג'ן	דרשות "שפת אמת" מבוארות ומועירות לג'ן פרשיות השבוע. מאת אריה הנדלר. ישיבת שעלבים [תשס"ה]. 270 עמ'.	מו, ב	96
שירידי תשובות מחכמי האימפריה העות'מאנית	שמואל גליק. ירושלים, בית המדרש לרבנים באמריקה והיחידה לחקר הגניזה ע"ש טיילור-שכטר אוניברסיטת קמברידג', תשע"ג. שני כרכים.	209	103
שירידי תשובות מחכמי האימפריה העות'מאנית	מגניזת קהיר ומכתבי יד. כרך ג. ירושלים, בית המדרש לרבנים באמריקה והיחידה לחקר הגניזה באוניברסיטת קמברידג', תשע"ד. כ-350 עמודים (עד עמ' 1298).	212	111
שררה שהיא עבדות	סוגיות ברבנות הקהילה. מאת משה לוונטהל. ירושלים, תשס"ז. 760 עמ'.	מז, ג	97
שררה שהיא עבדות	סוגיות ברבנות הקהילה. חלק שני. משה לוונטהל. קרית-ארבע חברון, המכון לרבני יישובים, תשע"ט. 576 עמ'.	229	131
שרשי לשון הקודש	יהודה לינצ'נר. ירושלים, תשפ"ב. 334 עמ'.	242	304
תבואת ראשית	לקט עיונים בתלמוד הירושלמי מסכת ראש השנה. ראובן קמפניינו. ירושלים, הוצאת הקיבוץ הדתי, תשע"ט. טו+318 עמ'.	231	465
תהלה ליעקב	תהלים עם פירוש. עמנואל בן ארצי. מעלה אדומים, תשע"ט. 310 עמ'.	234	131
תהלים 'סימנים'	שמואל מאיר ריאחי. ירושלים, פלדהיים, תשס"ב. לזרכה עמ'.	מג, א	62
תו הלב	הגיון בכתביו של רבני נחמן מברסלב - בין המטאפיסי לקיומי. עדיה הדר. רמת גן, אוני' בר אילן, תשפ"א. 214 עמ'.	240	132

ספר זכרון לזכרו של הקדוש הבה"ח שמואל אליהו מע"ט הי"ד. מסכת בבא מציעא. [בעריכת הרב הלל מן]. ירושלים, תשס"ו. 16+תשע עמ'.	מז, ד	89
תולדות חייהם דמותם ומורשתם של רבי יעקב פרידמן האדמו"ר השלישי לבית הוסיאטין ושל בנו רבי יצחק האדמו"ר הרביעי. מאיר צבי גרוזמן. פתח תקוה, מכון מורשת ישראל, תשע"ט. 444 עמ'.	234	125
יוצא לאור לראשונה מאת אברהם שושנה ויהודה אמיתי שושנה. ירושלים, מכון אופק, כך ראשון תשס"ז, כך שני תשע"א.	201	106
כך ראשון (עד דף סז). מהדירים: הרב אברהם שושנה, ובנו הרב יהודה אמיתי שושנה. ירושלים, מכון אופק, תשס"ז. 56+תתקנח עמ'.	מז, ד	94
חינוך והוראה בתלמוד. הרב יהודה שביב. קרית ארבע, המכון לרבני ישובים, תשס"ז. 324 עמ'.	מח, ב	92
שער א: סיכומי פרשיות התורה. שער ב: עיונים וטבלאות. נערך ונלקט ע"י יאיר הס. קדומים, תשע"א. 507 עמ'.	199	106
כוחו של קוצו של יו"ד. יעקב זוסמן. ירושלים, מאגנס, תשע"ט. 228 עמ'.	235	133
רבי הירץ אברהם נפתלי שיינר ממגנצא, עם רבית קודש על מילה מאת הרב שמואל בונדי ועוד. ירושלים, פלדהיים, תשס"ג. 2+פתח עמ'.	מג, ד	93
ע"פ כת"י, עם מקורות, מקבילות והערות. אלכסנדר יוז'ק. ירושלים, תשפ"ב. 29+תקנח עמ'.	242	305
עם השגות "בדק הבית" לרבינו אהרן הלוי הרא"ה, ועם "משמרת הבית" לרשב"א. מהדיר: הרב משה הכהן ברון. כך א-ג. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשנ"ה-תש"ע.	נא, ב	110
דוד קמנצקי. ירושלים, מכון פרקי אליעזר, תשע"ח. תשמא עמ'.	224	108
עיונים בהלכות חול המועד לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא, שנלמדו בסיעתא דשמיא ובדיבור חברים בישיבת תורת החיים. יד בנימין, תשע"ה. תקנ עמ'.	216	111
חלק ראשון: דיני נפשות בין ישראל לעמים. יצחק שפירא ויוסף אליצור. יצהר, ה'תש"ע. רכט עמ'.	נ, ב	116
חלק ראשון: דיני נפשות בין ישראל לעמים. יצחק שפירא ויוסף אליצור. הדפסה שניה עם תיקונים. יצהר, ה'תש"ע. רכט עמ'.	נא, א	109
מבוא לתורה שבעל פה. מאת חיים שימל. עם הערות רבי שמחה וסרמן, והקדמה מאת רבי צבי קושלבסקי. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשס"ד. כז+216 עמ'.	מה, ב	92
יוצא לאור ע"פ כת"י ודפו"ר, עם השוואה לחיבורי 'דרכי משה' ו'יד רמ"א' ועם הערות 'נגיד אליעזר'. הרב אליעזר גלינסקי. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשע"ו. 42+תמח עמ'.	217	116
שאלות ותשובות מאת רבי שניאור זלמן פראדקין. חלק שלישי. ירושלים, מכון ירושלים, תש"פ. ת עמ'.	238	129
יוסף מרדכי כנרת. רחובות, תשפ"א. 132 עמ'.	239	133
35 שנות תורה והלכה של רבני גוש-קטיף בקהילותיהם. עורך: הרב יעקב אפשטיין. ניצן, ועד מתיישבי גוש קטיף, [תשע"ב]. 664 עמ'.	202	96

ביאורים וחיידשים על מסכת תמורה. מאת אברהם משה אבידן (זמל). ירושלים, 'יד מיכל', תשע"ה. 19+תצ עמ'.	213	116
תורה חברה ומדינה. קובץ הלכתי. כך כה, תשס"ה. הוצאת צומ"ת, צוותי מדע ותורה, אלון שבות, גוש עציון. 542 עמ'.	מה, ד	94
תורה חברה ומדינה. קובץ הלכתי. לה. אלון שבות, צומת, תשע"ה. 487 עמ'.	214	102
תורה חברה מדינה. קובץ הלכתי. לו. אלון שבות, צומת, תשע"ז. 507 עמ'.	222	104
תורה חברה ומדינה. קובץ הלכתי. כך כג. עורך ראשי: הרב ישראל רוזן. אלון שבות, צמ"ת, תשס"ג. 544 עמ'.	מז, א	90
בשיטת הרב מרדכי ברויאר, בתוספת הנחיות לקריאה נכונה, הדגשת שווא נע, קמץ קטן ועוד. ירושלים, הוצאת חורב, ה' תשס"ט. שפא עמ'.	מט, ד	112
העורך: ישראל יצחק בן שלמה. יד בנימין, תשע"ב. רלג עמ'.	206	95
מהדורה, פירוש, ועיון משווה במקבילות. מרדכי סבתו. ירושלים, מוסד ביאליק, תשע"ח. שני כרכים.	229	123
עם שינויי נוסחאות, איורים, טבלאות, פירוש וביאור מאת יהודה פליקס. הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ה. 337 עמ'.	מו, ב	93
ונלווה אליו מדור "אעירה שחר", הערות, הארות ומראי מקומות. עורך: חגי רוזנברג. פתח תקוה, תשע"ב. כ-650 עמ'.	203	112
מאמרי שביעית. מאת שמואל זעפרני. ירושלים תשס"ז. שנד+לט עמ'.	מט, א	106
תרשימים למסכת יבמות. יצחק שוה. עריכה: הרב ברוך ברונר. מעלה אדומים, הוצאת מעליות שע"י ישיבת ברכת משה, תשס"ז. 291 עמ'.	מז, ד	95
כתבים מימי השואה. יצחק ברויאר. עריכה ומבוא: אסף ידידיה. ירושלים, המרכז ללימודי השואה שע"י מכללת ירושלים לבנות, תשע"ג. 254 עמ'.	208	104
משה אקשטיין. ירושלים, מס, תשפ"א. 229 עמ'.	240	132
מנהיגות אגודת ישראל לנוכח השואה. יוסף פונד. ירושלים, מס, תשס"ח. 330 עמ'.	נא, א	115
חי"י, זמנו ומפעלו של הרי"מ עפשטיין בעל ערוך השלחן. הרב איתם שמעון הנקין הי"ד. עורך: אליעזר יהודה בראדט. ירושלים, מגיד, תשע"ט. 413 עמ'.	229	130
יעל לוין. ירושלים, תשע"ד. 29 עמ'.	209	107
עיונים על התפילה. יעקב חזן. חולון, תשפ"ב. 254 עמ'.	240	133
הפסיכולוגיה פוגשת ביהדות. מאת פרופ' אליהו רוזנהיים. ת"א, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשס"ג. 318 עמ'.	מג, ד	94
תורה, חברה ומדינה. צמ"ת, צוותי מדע ותורה. [תשס"ח].	מט, ב	107
רבעון למדעי היהדות. שנה פח חוברת א. ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשפ"ב. 9+134 עמ'.	242	306
בתוספת 'לקוט ראשונים' ומבוא. נערך והוגה ע"י הרב שמעון ויזר. בני ברק, הוצאת מישור תשס"ו. מז+תכב עמ'.	מז, א	98
סדר הפרשת תרומות ומעשרות אינטראקטיבי. תקליטור בהוצאת מדרשת התורה והארץ, כפר דרום.	מג, ב	84
דת ומדע בכתביה הרבנית במאה השמונה-עשרה. מעוז כהנא. ירושלים, מוסד ביאליק, תשפ"א. 430 עמ'.	238	130

תשובות אביגדר הלוי	שאלות ותשובות בארבעת חלקי השולחן ערוך, תנ"ך ונושאים שונים, מאת הרב אביגדר נבנצל שליט"א. ליקט: ניצן בראונר. חלק ראשון - אורח חיים. תקטז עמ'.	202	94
תשובות הגאונים גרש ירחים	ערוכים בסדר עניני עם מראי מקומות והערות ע"י הרב גרשום הרפנס. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשס"ד. רצא עמ'.	מה, א	93
תשובות חכמי מצרים האחרונים מגניזת קהיר	כרך א מתוך הסדרה חמודות מצרים. שמואל גליק, ירושלים, מכון שוקן למחקר היהדות בשיתוף JTS, תשע"ח. קג+494 עמ'.	228	129
תשובות ר' יצחק בן שמואל מדמפיייר (ר"י הזקן)	מהדירים: פנחס רוט ואברהם (רמי) ריינר. ירושלים, הוצאת מקיצי נרדמים וקן רוזן, תש"ף. לט+331 עמ'.	234	125
תשובות רבי משה יהודה עבאס	שמואל גליק, ירושלים, מכון שוקן, תשפ"א. שני כרכים.	239	133
תשובות רבינו אלעזר מוורמייזא ה'רוקח'	שיר מחורז בהנהגת התשובה ודרכיה. מהדיר: יעקב ישראל סטל. ירושלים, תשע"ד. 37+ורח עמ'.	211	110
AJS על התלמוד	הרב אברהם סילברשטיין. נתניה, תשע"ז. שני כרכים.	229	127
Changing The Immutable	How Orthodox Judaism Rewrites Its History. Marc B. Shapiro. Oxford - Portland, Oregon, The Littman Library, 2015. pp ix+347.	215	103
Daniel Ish Chamudot	A Parasha Companion in Ben Adam L'chavero. In Memory of Donny Morris z"l. Editor: Maury Rosenfeld. Sha' alvim, Yeshivat Sha' alvim, 2022. pp 26+405.	242	306
Hidden In the Heights	Orthodox Jewry In Hungary During The Holocaust. Esther Farbstein, מוסד הרב קוק, תשע"ד. שני כרכים, ירושלים.	213	117
Meeting Elijah	True Tales of Eliyahu Hanavi. Eliezer Shore. Jerusalem, Tehiru, 2020. pp X+237.	238	131
Mishna and Tosefta Studies	ירושלים, מאגנס, תשע"ד. 11+169 עמ'.	213	117
Pninei Halakha - Laws of Pesah	Rabbi Eliezer Melamed. Jerusalem, Yeshivat Har Bracha & Magid Books, 2014. PP xx+313.	209	112
Saul Lieberman and the Orthodox	Marc B. Shapiro. Weinberg Judaic Studies Institute, University of Scranton. Chicago, 2006. בעברית 44 עמ' באנגלית, 54 עמ'.	מז, ב	89
Studies in Maimonides and His Interpreters	Marc B. Shapiro. Scranton and London, Universitiy of Scranton Press, 2008. 'עמ' 173+33.	מט, ב	101
Textus	Studies of the Hebrew University Bible Project. Vol. XXVI. Jerusalem, 2016. pp 270.	221	115
The Synagogue Within. Antwerpen's Eisenmann Schul	בעריכת הגב' אלס בנדהיים. ירושלים, תשס"ד. 131 עמ'.	מד, ד	94

רשימת הספרים שנכתבו עליהם מאמרי סקירה וביקורת בגיליונות 'המעין'

שם הספר	שם המחבר	כותב המאמר	כרך	תאריך	עמ'
אבוא ביתך	דוד ואברהם סתיו	אריה כץ	נח, ג	ניסן תשע"ח 225	97
אבוא ביתך [תגובה]	דוד ואברהם סתיו	אברהם סתיו	נח, ד	תמוז תשע"ח 226	107
אבי עזר על פירוש ראב"ע על התורה	שלמה הכהן מליסא	יעקב לויפר	ג, א	תשרי תש"ע 191	67
אגרות רבי עזריאל הילדסהיימר	מרדכי אליאב [עורך]	יונה עמנואל	ו, ב	טבת תשכ"ו	21
אדרת אליהו	אליהו ראם	דוד מצגר	כט, ד	תמוז תשמ"ט	76
אוהלי תורה	מרדכי בר"י ברויאר	גרשום הרפנס	מד, ג	ניסן תשס"ד	84
אוצר הברית - אנציקלופדיה לענייני מילה חלקים ג-ד	יוסף דוד וייסברג	יואל קטן	מג, ד	תמוז תשס"ג	83
אוצר הגאונים בבא בתרא	יד הרב ניסים	איתמר ורהפטיג	נט, א	תשרי תשע"ט 227	102
אוצר הגאונים החדש למסכת בבא מציעא	ירחמיאל ברודי, כרמיאל כהן, צבי יהודה שטמפר [מהדירים]	איתמר ורהפטיג	נג, ג	ניסן תשע"ג 205	73
אוצר לעזי רש"י	משה קטן	משה ארנד	כה, ב	טבת תשמ"ה	53
אוצר לעזי רש"י	משה קטן	ירמיהו מלחי	כה, ג	ניסן תשמ"ה	63
אוצר מפרשי התלמוד	מכון ירושלים	יונה עמנואל	יא, ג	ניסן תשל"א	35
אור חדש על תורת ארץ ישראל	יעקב אליהו אפרתי	מרדכי בר"י ברויאר	טו, ג	ניסן תשל"ה	66
אלפי מנשה	מנשה בן חיים	יונה עמנואל	לח, ב	טבת תשנ"ח	57
אפיק בנגב	משה צבי נריה	רפאל בנימין פוזן	לא, ב	טבת תשנ"א	64
ארץ בנימין - ספר זכרון	משה יוסף שורש	בן ציון ספרן	יט, ד	תמוז תשל"ט	65
באר הגולה	מהר"ל	אליאב פרינס	נב, ד	תמוז תשע"ב 202	63
ביאור הרלב"ג על התורה	עורכים: ברוך ברנר ואלי פריימן	כרמיאל כהן	לה, א	תשרי תשנ"ה	56
בין דת למוסר	אבי שגיא ודני סטטמן	יעקב אלטמן	מו, א	תשרי תשס"ו	67
בין ששת לעשור	שלמה וולבה	יעקב כרמי	ז, א	תשרי תשל"ז	58
בית הבחירה למסכת אבות	מנחם המאירי	יואל קטן	לו, ב	טבת תשנ"ו	51
בית הועד א	יואל קטן ואליהו סולוביצ'ק	חיים יהודה עהרנרייך	מו, ב	טבת תשס"ו	85
בית ועד לחכמים [קובץ]	סאטמר	איתם הנקין	נד, ג	ניסן תשע"ד 209	86
בכל דרכיך דעהו	אלחנן בלומנטל	פרופ' משה ארנד	לו, ב	טבת תשנ"ו	41
במה מדליקין	זהר עמר ואביבית שוויקי	יואל קטן	מג, ג	ניסן תשס"ג	90

בנכבי התשובה	יצחק איזק ואלכסנדר קליין	יואל קטן	לט, א	תשרי תשנ"ט	50
בנין שבת	חנו כהן	יונה עמנואל	לז, א	תשרי תשנ"ז	63
בסתר רעם	אסתר פרשטיין	שמואל עמנואל	מד, ב	טבת תשס"ד	69
בעקבי הצאן	צבי שכטר	רפאל בנימין פוזן	לח, א	תשרי תשנ"ח	73
ברכת אליהו על ביאורי הגר"א אבן העזר	ברוך רקובר	הרב יעקב שטיגליץ	ט, ג	ניסן תשכ"ט	64
ברכת החמה כהלכתה	מנחם מנדל גרליץ	הרב אלי ברוך קעפעטש	כא, ג	ניסן תשמ"א	78
גוילי אפרים	אפרים פישל שטיין	שמעון ויזר	כז, ג	ניסן תשמ"ז	69
גחלתן של חכמים פרקים בתולדות הרבנות בגרמניה...	יצחק (אריק) זימר	יונה עמנואל	מ, ב	טבת תש"ס	59
גידולו של גדול (אנגלית)	נתן קמינצקי	מרדכי בר"י ברויאר	מד, ב	טבת תשס"ד	81
גידולו של גדול (אנגלית)	נתן קמינצקי	פרופ' זאב לב	נ, א	תשרי תש"ע 191	100
דברי ימי היהודים	צבי גרץ	שמשון רפאל הירש	מב, א	תשרי תשס"ב	19
דברי ימי היהודים	צבי גרץ	שמשון רפאל הירש	מב, ב	טבת תשס"ב	41
דברי ימי היהודים	צבי גרץ	שמשון רפאל הירש	מב, ג	ניסן תשס"ב	21
דברי מנחם (שו"ת)	מנחם מ' כשר	יונה עמנואל	יח, ג	ניסן תשל"ח	76
דיני המאכלות בהלכה ובמחשבת היהדות	ישעיהו ישי הכהן גרינפלד	מרדכי בר"י ברויאר	יד, ב	טבת תשל"ד	68
דיני עבודה במשפט העברי	שילם ורהפטיג	יונה עמנואל	י, ג	ניסן תש"ל	55
דקדוקי סופרים השלם	מכון הרב הרצוג	יואל קטן	מ, ג	ניסן תש"ס	19
דרך אמונה הלכות זרעים וכלאים	שמריה יוסף חיים קנייבסקי	קלמן כהנא	כד, ד	תמוז תשמ"ד	58
דרך אמונה הלכות זרעים וכלאים	שמריה יוסף חיים קנייבסקי	קלמן כהנא	לא, ב	טבת תשנ"ב	23
דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד בבלי	יונה פרנקל	יונה עמנואל	יז, ב	טבת תשל"ז	56
דרכי טהרה	מרדכי אליהו	אורי רדמן	נח, ג	ניסן תשע"ח 225	75
דרשות 'שפת אמת' ליום הכיפורים	אריה הגדלר	יואל קטן	לט, א	תשרי תשנ"ט	49
הגאון החסיד מוילנא	בצלאל לנדוי	הרב יצחק שטרן	ו, א	תשרי תשכ"ז	57
הגותו של המהר"ל מפראג (בצרפתית)	אנדרה נהר	יוחנן כהן ישר	ז, א	תשרי תשכ"ז	73
החזון איש - המוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית	בנימין בראון	יהושע הלוי לוין	נב, א	תשרי תשע"ב 199	92
החיים בימי רש"י	משה קטן	יונה עמנואל	לח, ד	תמוז תשנ"ח	60

החינוך הדתי והנטייה להחמיר	משה ארנד ואברהם זלקין	יונה עמנואל	לז, א	תשרי תשנ"ז	58
החסידות	אהרן מרקוס	הרב גרשון קיציס	כא, א	תשרי תשמ"א	64
הילד החריג והחינוך המיוחד	ד"ר רחמים מלמד	יואל קטן	לח, ד	תמוז תשנ"ח	55
הכשרות כהלכה	כושרות	זאב ויטמן	נו, ג	ניסן תשע"ז 221	86
הכשרות כהלכה	כושרות	יצחק דביר [תגובה], זאב ויטמן [תגובה]	נו, ד	תמוז תשע"ז 222	91
הלכות עדות	מכון הרי פישל	יונה עמנואל	לד, ב	טבת תשנ"ד	73
המדרש והמשנה	אברהם נפתלי גלנטי	מרדכי מאיר	מז, ג	ניסן תשס"ז	77
המנהיג לרבי אברהם הירחי	יצחק רפאל [עורך]	יונה עמנואל	יט, ג	ניסן תשל"ט	53
המעין המתגבר	יונה עמנואל	יעקב קופל רייניץ	מח, ב	טבת תשס"ח	88
העירן	רבי נתן איש רומי	גבריאל יצחק רוונה	מו, ד	תמוז תשס"ו	55
הערות במסכת סוכה	יוסף שלום אלישיב	יונה עמנואל	לט, א	תשרי תשנ"ט	43
הערות על הש"ס	אברהם סופר מנחם מנדל קרגוי	יונה עמנואל	יז, א	תשרי תשל"ז	63
הר המור - שביעית	מכון הרב פראנק	יונה עמנואל	לד, ג	ניסן תשנ"ד	56
הרא"ש וצאצאיו	אברהם חיים פריימן	יונה עמנואל	כז, א	תשרי תשמ"ז	63
הרב שמשון רפאל הירש - משנתו ושיטתו	יונה עמנואל	משה ארנד	ד, א	תשרי תשכ"ד	54
הרבי המלך המשיח	דוד ברגר	יואל קטן	מו, ד	תמוז תשס"ו	82
השמיטה, היובל והשביעית	בן ציון מ"ח עוזיאל	יונה עמנואל	לד, ג	ניסן תשנ"ד	58
השתנות הטבעים בהלכה	נריה משה גוטל	יונה עמנואל	לה, ד	תמוז תשנ"ה	56
והגדת...	יונה עמנואל	יהודית תידור באומל	לה, א	תשרי תשנ"ה	61
והסנה איננו אוכל	יחזקאל שרגא ליכטנשטיין	יואל פרידמן	נו, ד	תמוז תשע"ו 218	92
חוט שני - טבילת כלים	ניסים קרליץ	יהושע ענבל	נח, ד	תמוז תשע"ח 226	91
חומש גור אריה השלם חלק א	יהושע דוד הרטמן [מהדיר]	יונה עמנואל	ל, ב	טבת תש"נ	49
חורב לרבי שמשון רפאל הירש	הרב גרינפלד [עורך]	יונה עמנואל	ה, ד	תמוז תשכ"ה	45
חידושי הריטב"א לש"ס	מוסד הרב קוק	יונה עמנואל	כ, ד	תמוז תש"מ	53
חידושי רבינו חיים הלוי	חיים סולוביצ'יק	אליהו סולוביצ'יק	מז, ג	ניסן תשס"ז	65
טהרת בת ישראל	קלמן כהנא	יהודה שביב	לב, ג	ניסן תשנ"ב	21
טהרת בת ישראל	קלמן כהנא	משה אברהם פטרובר	נ, ב	טבת תש"ע 192	77

89	תמוז תשע"ה 214	נה, ד	דביר טל	שמואל טל	טל חיים
47	תשרי תשנ"ו	ל, א	יואל קטן	נחום אליעזר רבינוביץ'	יד פשוטה
57	תמוז תשנ"ח	לח, ד	יואל קטן	נחום אליעזר רבינוביץ'	יד פשוטה
61	תשרי תש"נ	ל, א	משה צוריאל	יהודה לוי	יהדות ומדע כחכמות משלימות
55	תשרי תשנ"ט	לט, א	יונה עמנואל	בן ציון קריגר	יונה, ישראל ואומות העולם
47	ניסן תשכ"ד	ד, ג	יונה עמנואל	משה חיים שלנגר	יסודות הלכות שבת
44	טבת תשנ"ו	ל, ב	שמואל עמנואל	מאיר תמרי	כסף כשר
21	תשרי תשנ"ו	ל, א	שלמה דיאמנד	אשתורי הפרחי	כפתור ופרח
41	תמוז תשכ"ו	ו, ד	יונה עמנואל	יצחק רוזנטל (עורך)	כרם ציון השלם - אוצר השביעית
75	ניסן תשס"ד	ג, מד	נריה משה גוטל	מלך (מרק) שפירא	כתבי הגאון רבי יחיאל יעקב ויינברג
61	תמוז תשנ"ג	ד, לג	שלמה האנוה	צבי הלוי במברגר	כתבי הרב מווירצבורג
37	תמוז תש"ל	י, ד	יונה עמנואל	חיים דב שעוועל [מהדיר]	כתבי רבינו בחיי
50	ניסן תשל"ז	ז, ג	יעקב אורבך	מרדכי בר"ש ברויאר	כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא
66	תמוז תשע"ב 202	נב, ד	אברהם דוד	עורכים: יוסף הקר ירון הראל	לא יסור שבט מיהודה מחקרים לכבוד שמעון שוורצפוקס
51	תמוז תשס"א	ד, מא	יונה עמנואל	משה יהודה רוזנוסר	להודות ולהלל
37	טבת תשמ"ז	ב, כז	שמעון וייזר	מרדכי גנוט	לוח דבר בעיתו
39	תשרי תשנ"ח	לח, א	יונה עמנואל	אברהם משה לונץ	לוחות השנה
63	טבת תשנ"ח	ב, לח	משה ארנד	אברהם משה לונץ	לוחות השנה
67	טבת תשס"ד	ב, מד	ישראל מרדכי פלס	שמואל דיל ויקיו	לקוטי אורות
51	תמוז תשנ"ג	ד, לג	יואל קטן	זאה ויטמן	לקראת שמיטה ממלכתית במדינת ישראל
49	תמוז תשכ"ז	ז, ד	אברהם הלוי שישא	י. צבי זהבי	מהחתם סופר ועד הרצל
75	ניסן תשל"ב	ג, יב	יצחק לנגה	בעלי התוספות	מושב זקנים על התורה כ"י פריס
79	תמוז תשל"ב	ד, יב	יצחק לנגה	בעלי התוספות	מושב זקנים על התורה כ"י פריס
84	תמוז תשע"ה 214	נה, ד	אברהם דוד	עורכים: אנג'לו מרדכי פיאטלי וראובן בונפיל	מחזור מנהג בני רומה מהדורה חדשה
49	טבת תשל"ה	ב, טו	יונה עמנואל	עזריאל הילדסהיימר	מידות בית המקדש במסכת מידות ובכתבי יוסף בן מתתיהו

85	תמוז תשע"ד 210	נד, ד	יהודה לנדמן	רד"ק	מכלול
76	ניסן תשנ"ז	ג, לו	יואל קטן	שמואל הכהן	ממשה ועד עזרא
66	טבת תשס"ג	ב, מג	שמואל עמנואל	שמואל הכהן	ממשה עד עזרא חלק ב
56	תמוז תש"ס	ד, מ	נריה משה גוטל	אברהם אלקנה כהנא שפירא	מנחת אברהם חלק שני
43	ניסן תשמ"ו	ג, כו	יונה עמנואל	שלמה זלמן אויערבך	מנחת שלמה
66	תמוז תשנ"ט	ד, לט	יונה עמנואל	שלמה זלמן אויערבך	מנחת שלמה ח"ב וח"ג
52	תשרי תשנ"ט	א, לט	יונה עמנואל	משה חיים לוצאטו	מסילת ישרים מהדורות חיים משה שלנגר
52	תשרי תש"נ	ל, א	יונה עמנואל	קלמן כהנא	מסכת ביכורים חקר ועיון
53	טבת תשנ"ט	ב, לט	יואל קטן	אברהם יצחק הכהן קוק	מסכת ברכות הלכה ברורה
52	טבת תשנ"ו	ב, לו	יואל קטן	יעקב אליהו אפרתי	מסכת יום טוב פרק שלישי
75	ניסן תשס"ו	ג, מו	מרדכי עמנואל	שלמה זלמן אויערבך	מעדני ארץ כלאים-פאה
65	תשרי תשס"א	א, מא	יונה עמנואל	שלמה חלמא	מרכבת המושנה על הרמב"ם
73	טבת תשל"ד	ב, יד	יונה עמנואל	מאיר שמחה הכהן מדווינסק	משך חכמה מהדורות הרב יהודה קופרמן
56	טבת תשנ"ט	ב, לט	יונה עמנואל	דוד אוקס	משכיל לדוד
73	תשרי תשס"ו	א, מו	מרדכי מאיר	אליעזר לוי	משנה מפורשת
74	תמוז תשס"ו	ד, מו	מרדכי מאיר	סנדר צבי שמש	משנה מפורשת
55	טבת תשנ"ו	ב, לו	יונה עמנואל		משנת השמיטה - ספר זיכרון לרב דאום
49	תשרי תשכ"ז	א, ו	הרב נתן אורטנר	יוסף ליברמן	משנת יוסף שביעית
73	תמוז תשל"ד	ד, יד	שמעון וייזר	שמריהו אריאלי	משפט המלחמה
40	תמוז תשע"ה 214	נה, ד	יעקב שמואל שפיגל	רבי יצחק פאציפיקו	משפט שלום
60	ניסן תשנ"ד	ג, לד	יונה עמנואל	שאול רייכנברג	משפטי ארץ-שביעית
71	תמוז תשנ"ו	ד, לז	יונה עמנואל	שאול ישראלי	משפטי שאול
78	ניסן תשע"ג 205	ג, נג	ישראל ברוך סאלאווייצקי	ירחמיאל ברודי, דוד קליר [מהדירים]	משפטי שבועות לרב האיי
52	תמוז תשל"ג	ד, יג	יונה עמנואל	רפאל אייזנברג	נחקורה ונשובה
53	טבת תשמ"ג	ב, כג	אברהם הלוי שישא	חיים מוולוז'ין מהדורת קניגסברג	נפש החיים
59	ניסן תשמ"ג	ג, כג	יונה עמנואל	אברהם ס' אברהם	נשמת אברהם
71	ניסן תשנ"ה	ג, לה	יואל קטן	יצחק סץ דוד יצחקי	סדר מה"ר שבתי סופר מפרעמישלא
59	ניסן תשנ"ט	ג, לט	יונה עמנואל	מהר"י מרגלית	סדר חליצה
75	טבת תש"מ	ב, כ	יונה עמנואל	פרויקט השו"ת	סוגיות בספרות ההלכה (שו"ת) חוברות עזר
41	תמוז תשכ"ז	ד, ז	משה ארנד	יהודה קופרמן	סוגיות בתורה ותלמודן
53	טבת תש"ס	ב, מ	אריה הלוי	גר"א	סידור אזור אליהו

57	סידור שערי תפילה	אהוד גולדברג	יונה עמנואל	מ, א	תשרי תש"ס	57
56	סידור שערי תפילה	אהוד גולדברג	אריה הלוי	מ, ב	טבת תש"ס	56
59	סיני גיליון המאה	יצחק רפאל	יונה עמנואל	כח, ב	טבת תשמ"ח	59
47	סמ"ג	מכון שלמה אומן	יונה עמנואל	לד, א	תשרי תשנ"ד	47
84	ספר הבריתות	אלכסנדר טכאואר	יואל קטן	מג, ד	תמוז תשס"ג	84
91	ספר הגירושין	רב שמואל בן חפני	איתמר ורהפטיג	נא, א	תשרי תשע"א 195	91
41	ספר ההפטרות לר' מנדל הירש	תורגם מגרמנית: יצחק משה פרידמן	מיכאל ריגלר	לד, ד	תמוז תשנ"ד	41
59	ספר החינוך ומנחת חינוך	מכון ירושלים	יונה עמנואל	ל, ד	תמוז תש"נ	59
65	ספר המקואות	יוסף שיינברגר	בצלאל לנדוי	טו, א	תשרי תשל"ה	65
39	ספר הקבלה	מנחם המאירי	יואל קטן	לג, א	תשרי תשנ"ג	39
89	ספר הקטורת	זהר עמר	יואל קטן	מג, ג	ניסן תשס"ג	89
96	ספר התרומה	דוד אברהם	יואל פרידמן	נא, א	תשרי תשע"א 195	96
93	ספר התרומה	רבינו ברוך ב"ר יצחק	יואל פרידמן	נד, ד	תמוז תשע"ד 210	93
76	ספר זכרון לרבי יצחק אייזיק הלוי	יחזקאל רוטנברג [עורך]	יונה עמנואל	ה, ג	ניסן תשכ"ה	76
57	ספרי מהר"ל	מכון ירושלים	אלי גורפינקל	נב, ד	תמוז תשע"ב 202	57
66	ספרי מהר"ל	מהדורת ברקוביץ' תשע"ה	אלי גורפינקל	נו, ד	תמוז תשע"ו 218	66
71	עזר אור - חידושי לשון (מתוך כ"י)	יעקב עמדון	אברהם ביק (שאולי)	יג, ג	ניסן תשל"ג	71
49	על משמר מנהג אשכנז	בנימין שלמה המבורגר	יונה עמנואל	לד, ד	תמוז תשנ"ד	49
70	עלה יונה	יונה מרצבך	יונה עמנואל	כט, ד	תמוז תשמ"ט	70
67	עלי תמר (על ירושלמי זרעים)	יששכר תמר	דוד מצגר	כא, ד	תמוז תשמ"א	67
71	עם השם	נתן בירנבוים	א"א גרשוני	יח, ג	ניסן תשל"ח	71
69	עמודי הספר העברי - על הגהות ומגיהים	יעקב שמואל שפיגל	יואל קטן ישראל מרדכי פלס	לז, ג	ניסן תשנ"ז	69
67	עמודי שלמה	רפאל מנחם שלנגר	יונה עמנואל	ל, ג	ניסן תש"נ	67
51	ערכי שמיטה, מהדורה שניה	מרדכי עמנואל	יואל קטן	לד, א	תשרי תשנ"ד	51
42	פירוש הטור הארוך על התורה מהדורת י' שטרן	יעקב בן הרא"ש	יונה עמנואל	ד, ד	תמוז תשכ"ד	42
21	פירוש הטור על התורה	יעקב בן הרא"ש	יונה עמנואל	לח, ג	ניסן תשנ"ח	21
63	פירוש רש"י על התורה דפוס ישן	י' יוסף כהן	יצחק לוי	יב, ב	טבת תשל"ב	63
51	פירוש רבינו חננאל	דוד מצגר	יונה עמנואל	לו, א	תשרי תשנ"ו	51
84	פירוש רבינו חננאל שבת	דוד מצגר ויחיאל שטרנברג	אפרים ב' הלבני	מה, ד	תמוז תשס"ה	84

57	פירושים על מסכת תמורה	מנדל קרגוי	יונה עמנואל	יד, א	תשרי תשל"ד	57
69	פניני הלכה - ברכות	אליעזר מלמד	יצחק שיוזגל	נב, ד	תמוז תשע"ב 202	69
108	פניני הלכה טהרת המשפחה	אליעזר מלמד	שמואל אריאל	סב, א	תשרי תשפ"א 239	108
74	פנקס פיקוח מעשרות - בישורון	מרדכי עמנואל	זאב ויטמן	לז, ד	תמוז תשנ"ז	74
66	פנקסי ק"ק שטיינאך	מאיר הילדסהיימר	בנימין שלמה המבורגר	לג, ד	תמוז תשנ"ג	66
92	פסקי רבי יצחק מקורבייל	רבי יצחק מקורבייל בעל הסמ"ק	יצחק שמשון לנגה	טז, ד	תמוז תשל"ו	92
62	פסקי ריקנאטי החדשים?	מנחם ריקנאטי	יעקב גולדשטיין	מג, ב	טבת תשס"ג	62
99	פרובינציה יודאיקה	דניאלה ינקו-אגו	אברהם דוד	נו, ד	תמוז תשע"ז 222	99
61	פרנס לדורו	התכתבות אליעזר ליפמן פרינץ מהדיר: מאיר הרשקוביץ	יואל קטן	לה, ד	תמוז תשנ"ה	61
68	פרקי חינוך והוראה	משה ארנד	יונה עמנואל	מב, ג	ניסן תשס"ב	68
42	פרקים בהשתלשלות ההלכה	יצחק ד' גילת	יונה עמנואל	לג, א	תשרי תשנ"ג	42
51	פרקים בהשתלשלות ההלכה [תגובה]	פרופ' יצחק ד' גילת	פרופ' יצחק ד' גילת	לג, ב	טבת תשנ"ג	51
102	פרשן - שמות	רפאל בנימין פוזן	יעקב קופל רייניץ	נד, ב	טבת תשע"ד 208	102
55	פרשיות בספרי הנביאים חלק ג	הרב יצחק לוי	אחד מתלמידיו	לד, א	תשרי תשנ"ד	55
48	פשוטו של מקרא	שמעון כשר	מנחם בן ישר	ה, ב	טבת תשכ"ה	48
54	צידה לדרך	ישעיהו שפירא	רפאל בנימין פוזן	כח, ב	טבת תשמ"ח	54
91	קמנו ונתעודד	שמואל עמנואל	מרדכי עמנואל	מח, ג	ניסן תשס"ח	91
48	רביד הזהב	דוד בער טרייזיש	הרב יהודה קופרמן	ז, ג	ניסן תשכ"ז	48
78	רביד הזהב	דוד בער טרייזיש	יעקב קופל רייניץ	מה, א	תשרי תשס"ה	78
64	רבינו משה בן נחמן	חיים דב שעוועל	יונה עמנואל	ח, ב	טבת תשכ"ח	64
40	רמב"ם זרעים	מהדורת שבתי פרנקל	יונה עמנואל	לא, ג	ניסן תשנ"א	40
27	רמב"ם זרעים	מהדורת שבתי פרנקל	קלמן כהנא	לב, ב	טבת תשנ"ב	27
85	רמב"ם מדויק א	מהדורת הרב שילת	יואל קטן	מה, ב	טבת תשס"ה	85
78	רמב"ם, ספר הקרבנות	מהדורת שבתי פרנקל	יואל קטן	מד, א	תשרי תשס"ד	78
99	רשימת המחברים היהודים בספרד (אנגלית)	נורמן רות	אברהם דוד	נד, ב	טבת תשע"ד 208	99
101	שאלית יעבץ חלק ראשון	יעקב עמדון	יהודה אריה מרקסון	נט, ד	תמוז תשע"ט 230	101
73	שו"ת אור שמח	מאיר שמחה הכהן מדווינסק	יונה עמנואל	כב, א	תשרי תשמ"ב	73

36	צבי בנימין אויערבך	רפאל אויערבך	יג, ב	טבת תשל"ג	שו"ת דברי ריבות
46	המדפיס שמואל בן משה פציליני	שמחה עמנואל	כא, ב	טבת תשמ"א	שו"ת הרשב"א דפוס קושטא
83	יאיר חיים בכרך	יעקב שמואל שפיגל	מז, ב	טבת תשס"ז	שו"ת חוט השני
69	יאיר חיים בכרך	יעקב שמואל שפיגל	מז, ג	ניסן תשס"ז	שו"ת חוט השני
55	יהושע משה אהרונסון	מ' מונק	ח, ב	טבת תשכ"ח	שו"ת ישועת משה
37	זלמן סורוצקין	מרדכי גיפטר	לו, ב	טבת תשנ"ו	שו"ת מאזנים למשפט
67	אשר זליג וייס	אוריאל בנר	נג, ד	תמוז תשע"ג 206	שו"ת מנחת אשר
39	יוסף ליברמן	ש.	כו, ב	טבת תשמ"ז	שו"ת משנת יוסף ותוספתא שביעית ח"ב
89	דוד אופנהיים	יונה עמנואל	יד, ג	ניסן תשל"ד	שו"ת נשאל דוד
11	דוד אופנהיים	אברהם אלבוים	לה, ב	טבת תשנ"ה	שו"ת נשאל דוד מהדורת חמדה גנוזה
52	יעקב עטלינגר	יונה עמנואל	ל, ד	תמוז תש"נ	שו"ת ערוך לנר מהדורת הורוויץ
50	עזריאל הילדסהיימר	יעקב בר אור (ברויאר)	י, ג	ניסן תשל"ל	שו"ת רבי עזריאל
49	עזריאל הילדסהיימר	נפתלי הירש	יז, ב	טבת תשל"ז	שו"ת רבי עזריאל, אבן העזר - חושן משפט
78	מכון שלמה אומן	יעקב שמואל שפיגל	נב, א	תשרי תשע"ב 198	שו"ת רבינו חיים כפופי
90	מכון שלמה אומן ומכון ירושלים	יואל קטן	נג, א	תשרי תשע"ג 203	שו"ת תשב"ץ חלק ראשון
19	מכון ירושלים	יונה עמנואל	לד, ד	תמוז תשנ"ד	שולחן ערוך השלם
44	ערך: שלמה מתתיהו לוונטל	יואל קטן	לד, ד	תמוז תשנ"ד	שלמת אליהו על ביאור הגר"א
81	חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א)	הרב יהודה רובינשטיין	ח, ג	ניסן תשכ"ח	שם הגדולים
60	חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א)	הרב יהודה רובינשטיין	ח, ד	תמוז תשכ"ח	שם הגדולים
71	חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א)	שמואל בנימין סופר	ט, ד	תמוז תשכ"ט	שם הגדולים
29	קלמן כהנא	הרב רפאל קצנלבוגן	לב, ב	טבת תשנ"ב	שנת השבע
53	ישיבת שעלבים	יואל קטן	לו, ב	טבת תשנ"ו	שעלי הילולים
80	יצחק בן מאיר מדורא	דוד דבליצקי	נב, ד	תמוז תשע"ב 202	שערי דורא מהדורת דבליצקי
63	יהודה לוי	אורות	כג, ג	ניסן תשמ"ג	שערי תלמוד תורה
97	חיים מרדכי מרגליות	יוסף יונה	נט, ב	טבת תשע"ט 228	שערי תשובה או"ח
3	יהודה לייב אלתר	אריה הנדלר	כט, ג	ניסן תשמ"ט	שפת אמת

9	יהודה לייב אלתר	אריה הנדלר	כט, ד	תמוז תשמ"ט	שפת אמת
47	יחיאל יעקב וינברג	יונה עמנואל	ד, א	תשרי תשכ"ד	שרידי אש חלק שני
84	אהרן מפ"סארו	הרב אברהם וייס	נו, ב	טבת תשע"ז 220	תולדות אהרן
52	אהרן היימן	אברהם לבקוביץ	ה, ד	תמוז תשכ"ה	תולדות תנאים ואמוראים
43	אברהם סופר [מהדיר]	יונה עמנואל	יא, ב	טבת תשל"א	תוספות חכמי אנגליה
73	אשר ב"ר יחיאל	עדיאל ברויאר	נג, ד	תמוז תשע"ג 206	תוספות רא"ש מסכת נידה מהדורת מוסד הרב קוק
74	עורך יצחק ברום	יונה עמנואל	לה, ב	טבת תשנ"ה	תורה עם דרך ארץ - עיונים
70	מנחם מ' כשר	יונה עמנואל	טו, ג	ניסן תשל"ה	תורה שלמה כרך כה - תרגומי התורה
86	ברוך אפשטיין	שמריה גרשוני	נב, א	תשרי תשע"ב 199	תורה תמימה
77	יועזר אריאל	יואל קטן	לח, א	תשרי תשנ"ח	תורת המשפט
71	צמת	יונה עמנואל	כו, ג	ניסן תשמ"ז	תחומין ז
69	מאיר מזוז	דויד יצחקי	מו, ג	ניסן תשס"ז	תיקון קוראים 'המדויק' - איש מצליח
64	שמואל דיל ויקי	ישראל מרדכי פלס	מד, ב	טבת תשס"ד	תיקוני הרי"ף
57	אברהם יצחק הכהן קוק	יונה עמנואל	טו, ג	ניסן תשל"ז	תלמוד בבלי עם הלכה ברורה
70	מהדיר: ד"ר בנימין אליצור	יואל קטן	מג, ב	טבת תשס"ג	תלמוד ירושלמי
65	יהודה לוי ואריה כרמל	יונה עמנואל	כ, ב	טבת תש"מ	תלמוד ירושלמי עם פירוש קב ונקי
60	יהודה לוי ואריה כרמל	יהודה לוי ואריה כרמל	כ, ג	ניסן תש"מ	תלמוד ירושלמי עם פירוש קב ונקי [תגובה]
93	שלמה סימונסון	אברהם דוד	נה, ב	טבת תשע"ה 212	תעודות היסטוריות של יהודי איטליה (אנגלית)
111	איתם הנקין	יוסף אברמסון	נט, ד	תמוז תשע"ט 230	תערוך לפני שולחן
100	משה בר הלל	יואל קטן	נו, ד	תמוז תשע"ו 218	תקופת הבית השני
59	שמחה עמנואל	יואל קטן	לח, ג	ניסן תשנ"ח	תשובות הגאונים החדשות
58	שמחה עמנואל	אלעזר הורביץ	לט, א	תשרי תשנ"ט	תשובות הגאונים החדשות [תגובה]
34	יחזקאל פאנעט	י. יוסף כהן	ד, ב	טבת תשכ"ד	תשובות מראה יחזקאל

רשימת המחברים בכרך סב [תשפ"ב] א-ד

גיליונות 239-242

שם המחבר	שם המאמר	גיליון	עמוד
אבידן הרב אברהם זצ"ל	למהות ימי החנוכה	240	4
אורבך הרב א"ד זצ"ל	מהי הכריעה בתפילת העמידה	239	27
אורבך רבי ש"ז זצ"ל	בעניין קנין בשבת	242	29
אומן פרופ' יונתן	כל קבוע כמחצה על מחצה [תגובה]	242	24
אומן פרופ' ישראל	כל קבוע כמחצה על מחצה [תגובה]	242	24
אומן שלמה ז"ל	בירורים הלכתיים ויחסם למציאות	242	11
אומן שלמה ז"ל	מכתב בעניין היחס לשירות בצה"ל	242	16
אליהו הרב אוריאל	חיוב מזונות האב - רק לצרכים בסיסיים ורק לפי יכולתו	240	45
אליצור פרופ' יואל	הדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת - התבוננות מחודשת	240	9
אמיתי יגאל	האמנם נמצא 'בית עבד אֲדום הַגִּתִּי'?	240	31
אמתי הרב איציק	'מבורכת ה' ארצו' [תגובה]	242	197
אפשטיין הרב יעקב	עוד בעניין הפקר כלאיים במקום לעקור אותם [תגובה]	241	105
אריאל הרב יעקב	למהות המזבח שנמצא בהר עיבל	241	17
אריאל הרב מתניה	האדם ככוחן כליות ולב	239	69
אריאל הרב מתניה	עוד בעניין 'בחינת כליות ולב' [תגובה]	240	79
אריאל הרב מתניה	האם יש 'דתומטר' אצל חכמינו ז"ל? [תגובה]	241	99
אריאל הרב שמואל	על הכרך 'טהרת המשפחה' בסדרה 'פניני הלכה'	239	108
אריאל הרב שמואל	עוד על 'פניני הלכה' כרך 'טהרת המשפחה' [תגובה]	240	109
ארנוולד ד"ר משה	האם חתם הראי"ה קוק זצ"ל ביום טוב? העצומה להצלת ז'בוטינסקי שנחתמה בשביעי של פסח תר"פ	239	8
בוזגלו שלום ניסים	קימה לכבוד רבו בזמננו	242	47
בורנשטיין ישי	קימה לכבוד רבו בזמננו	242	47
בן מאיר הרב יהושע	זיהוי הספר עליו העיר רבנו רצי"ה קוק זצ"ל בעניין היתר המכירה	239	104
בנר הרב אוריאל	האם חתם הראי"ה קוק זצ"ל ביום טוב? העצומה להצלת ז'בוטינסקי שנחתמה בשביעי של פסח תר"פ	239	8
בר אילן הרב שאול	הגת הרמ"א במנהגי שמחת תורה הכוללת שלוש שיטות חלוקות	239	54
בר אילן הרב שאול	עוד בעניין 'בחינת כליות ולב'	240	78
בריס שהם	כל קבוע כמחצה על מחצה [תגובה]	242	24
גבאי הרב אהרן	מיפוי נוסחי התפילה	242	156
גוטל הרב פרופ' נריה	עוד על הראי"ה קוק והאנציקלופדיה התלמודית	240	78
גולדברג הרב ז"נ זצ"ל	מכתבים מאדמו"רים מפורסמים שנמצאו בספר ישן	240	7
גולדברג הרב ז"נ זצ"ל	הספד על הרב שלמה גורן זצ"ל	242	200
גולדברג הרב ז"נ זצ"ל	על עני שאיבד פיקדון ועל רכב שהרג אדם	239	24
דבליצקי הרב שריה זצ"ל	בעניין קריאת פרשות התוכחה בקול נמוך מהרגיל	241	4
דושינסקי הרב מיכאל	'עשר בשביל שתתעשר' רק בצדקה שמעבר למעשר	242	135
דיכובסקי הרב שלמה	הפללה עצמית מול 'אין אדם משים עצמו רשע'	240	9
דיכובסקי הרב שלמה	האם תיתכן פסיקת הלכה שלא על פי ההלכה?	241	90
דיסקין הרב יהושע זליג זצ"ל	שאלה אל הראי"ה קוק זצ"ל בדבר הצטרפות לאירגון עובדים	239	22
הוטר הרב ד"ר בועז	עוד על המושבה עקרון בשמיטת תרמ"ט	241	92
הירש דוד	על רבי משה חסקין והראי"ה קוק זצ"ל	239	93
הלפרין הרב ד"ר מרדכי	לבוא חמת - 'מעללי אנטוכייה': האם סטו התרגומים הארצישראלים מפשוטו של מקרא?	242	150
הנקין הרב איתם הי"ד	על 'יחסו של רי"מ עפשטיין זצ"ל בעל ערוך השולחן ללימוד הקבלה	239	101
הנשקה פרופ' דוד	"בחריש ובקציר תשבית" - שיטת הרמב"ם: שיעור ודברים לזכרו של מו"ר הגאון המופלא רבי שלמה פיישר זצ"ל	202	101
ואלטר הרב ד"ר שי	חשבונות מועד שנת השמיטה	239	30
ואלטר הרב ד"ר שי	חשבונות השמיטה התמוהים בספר כפתור ופרח	242	91
וורמסר הרב ד"ר יהונתן	לשון הקודש או שפה שמית? תורה ומדע בשאלת מוצא הלשון העברית	242	185
וייטמן הרב זאב	על הספר 'היתר המכירה בשנת השמיטה - הלכה משפט וצינות'	240	82
וייטמן הרב זאב	דינו של בשר מתורבת מביצת תרנגולת או מביצת מופרית של פֶּרָה [תגובה]	242	74
וייסינגר הרב יהושע	ארבעה כתרים: מחשבות וזיכרונות לזכרו של רבינו הרב שמחה הכהן קוק זצ"ל	242	2;21
וילבסקי רבי י"ד זצ"ל	איגרות רידב"ז אל רש"י הילמן זצ"ל בעל 'אור הישר'	242	26
וסרטיל הרב רפאל	מכתב למשפחת וישליצקי	240	73
זיבטפסקי הרב פרופ' ארי	דינו של בשר מתורבת מביצת תרנגולת או מביצת מופרית של פֶּרָה	242	65
זיבלד הרב יהודה	אקדמות למהדורה מתוקנת של מורה נבוכים בתרגום רבי שמואל אבן תיבון	242	240
זיסברג הרב יעקב	ההשוואה בין מצות הישיבה בסוכה לבין מצות ישיבת ארץ ישראל	239	49
זיסברג הרב יעקב	עוד על הקריאה בתורה במחזור השנתי	239	91
טריביץ הרב יעקב	ההגהות על הש"ס מאת הרא"מ הורוויץ מפינסק זצ"ל ו'ילקוט המפרשים החדש' של מהדורת 'עוז והדר'	242	259
יוסף הרב יצחק	קימה לכבוד רבו בזמננו [מכתב]	242	531
יסלזון אליעזר	האם יש 'דתומטר' אצל חכמינו ז"ל?	241	96
ישראלי פרופ' עודד	התרגום החדש לאנגלית של ספר 'שומר אמונים' לרבי יוסף אירגס	242	255
כהנא הרב בנימין זאב	עוד על שמירת השמיטה ב'מחנה ישראל'	239	84
כנרת הרב עמיחי	עוד בעניין פירסום מכתבים אישיים ישנים [תגובה]	242	196
כץ פרופ' יוסי	לכירור המושג התלמודי 'גובהה של עיר'	242	126
כ"ץ הרב שלמה דוד	מה עניין מעשה מרכבה אצל מסכת תגיגה?	241	102
לאו הרב דוד ברוך	חיוב מזונות הילדים	242	32
לויפר הרב יעקב	היחס בין ספר השורשים של רד"ק ותורת ר"י אבן ג'נאח	239	95
לויפר הרב יעקב	היחס בין רד"ק ובין ההערות ל'שלושה ספרי דקדוק' של רבי יהודה חיוג'	241	47
ליאור הרב דוב	האם יש מקום לשימוש במכשיר "אמזון אֶקו" ודומיו בשבת? [מכתב]	242	90
ליפשיץ הרב דוד זצ"ל	דברים בעקבות פטירת רבי יעקב קמנצקי זצ"ל	240	72
מיימון הרב משה	את והב בסופה וסערה - הנצי"ב, מהר"ש מוהליבר והמושבה עקרון בפולמוס שמיטת תרמ"ט	240	40
סבתו הרב חיים	"מה' מַצְעֵדִי גָבַר וְאָדָם מֵה' יִבֶּן דִּפְלוֹ": דברים לזכר דודי פרופ' יעקב שויקה ז"ל	242	204
סויד הרב רפאל	תוספות לקוד האתי בפרסום מאמרים תורניים	239	88
סעדון הרב אופיר	כל קבוע כמחצה על מחצה	242	17
עמנואל הרב מרדכי	עוד על שמירת השמיטה ב'מחנה ישראל'	239	86
עמנואל הרב מרדכי	עוד בעניין הפקר כלאיים במקום לעקור אותם	241	104
עמנואל הרב מרדכי	בירורים בעניין פירות שביעית בצה"ל	242	116
עמר פרופ' זהר	רקיקי מצות והכנתם במקדש: היבטים הלכתיים, היסטוריים ומעשיים	241	31
פוס הרב אוריאל	הוראות היתר המכירה תרנ"ו של הרב נפתלי הירץ הלוי מיפו	241	57
פורת הרב חנן ז"ל	הלויים נתקלקלו בשרי או בקרבן?	239	47
פרנקל פרופ' אביעזרי	יחסי גומלין בין בית הדין לבין המתדיינים	240	15
פרנקל פרופ' אביעזרי	תגובה בעניין דרכי פסיקת הלכה	242	198

<i>Levo-hamath</i> – Ma'alaney Antiochia: Did the Western Aramaic Translations Deviate from the Plain Meaning of Scripture? / Rav Dr. Mordechai Halperin	150
--	-----

Prayer and the Holy Tongue

Charting Prayer Rites / Rav Aharon Gabbai	156
Holy Tongue or Semitic Language? Torah and Science in the Question of the Origin of the Hebrew Language / Rav Dr. Yehonatan Wormser	185

Responses and Comments

Further in the Matter of Publishing Old Personal Letters / Rav Amichai Kinarti; "Blessed of the Lord Be His Land" / Rav Itzik Amitai; Response in the Matter of Methods of Deciding <i>Halakha</i> / Prof. Aviezri Fraenkel ..	196
--	-----

Memorials

Eulogy for Rav Shlomo Goren <i>ZTL</i> / Rav Zalman Nechemia Goldberg <i>ZTL</i>	200
"Man's Goings Are of the Lord; How Can a Man Then Understand His Own Way": Remarks in Memory of My Uncle Prof. Yaacov Choueka / Rav Hayyim Sabato	204
'Moshe the Servant of the Lord': On Grandfather Rav Prof. Moshe David Tendler <i>ZTL</i> / Rav Shmuel Rappaport	208
Four Crowns: Thoughts and Recollections in Memory of Our Teacher Rav Simcha HaCohen Kook <i>ZTL</i> / Rav Yehoshua Weisinger	212

On Books and Their Authors

Remnants of a Commentary on Tractate <i>Avot</i> Attributed to Ritva [Rav Yom Tov of Seville] or His Student / Prof. Yaakov Shmuel Spiegel	218
Prolegomenon to a Revised Edition of the <i>Guide of the Perplexed</i> as Translated by Rav Shmuel ibn Tibbon / Rav Yehudah Zeiwald	240
The New English Translation of Rav Yosef Ergas' Work <i>Shomer Emunim</i> / Prof. Oded Yisraeli	255
The Notes of Rav Elazar Moshe Horowitz of Pinsk <i>ZTL</i> on the Talmud and the 'New Collected Commentaries' of the Oz veHadar Edition / Rav Yaakov Treibitz	259
Outline of the Method of Study and the Halakhic Policies of Our Master Rav Ovadia Yosef <i>ZTL</i> According to His Introduction to <i>Responsa Yabia Omer</i> / Rav Natan Kotler	264
Received by the Editorial Board / Rav Yoel Catane	274
List of Titles Abstracted in the 'Received by the Editorial Board' Section of <i>Hama'yan</i>	309
List of Books Reviewed and Critiqued in Articles in <i>Hama'yan</i>	379
Listing of Articles in Volume 62 [5782]	388

90	239	תוספות לקוד האתי בפרסום מאמרים תורניים [תגובה]	קוטלר הרב נתן
264	241	קווים לדרכי לימודו ולמדיניותו ההלכתית של מרן הרב עובדיה יוסף זצ"ל, ע"פ הקדמתו לשו"ת "יביע אומר"	קוטלר הרב נתן
77	242	האם יש מקום לשימוש במכשיר "אמזון אקו" ודומיו בשבת?	קופיאצקי הרב איתן
6	239	'מס' על יהודי העולם לסיוע לשומרי השמיטה - מכתב לקהילות ישראל שלא פורסם	קוק הראי"ה זצ"ל
24	241	המנוחה והנחלה - הנהגת עלי מול הנהגת שמואל	קטן הרב חיים
3	239	'מַרְשִׁית הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרֵית שָׁנָה' [דבר העורך]	קטן הרב יואל
114	239	נתקבלו במערכת	קטן הרב יואל
3	240	ארון, שולחן ומנוחה [דבר העורך]	קטן הרב יואל
115	240	נתקבלו במערכת	קטן הרב יואל
3	241	'מִמְנֵי רַחֲמֵיךָ לְעֵד לֹא תִקְלָא'! [דבר העורך]	קטן הרב יואל
107	241	נתקבלו במערכת	קטן הרב יואל
5	242	...זיווע מִסְפֵּר כּוֹלֵס בְּדִין... ברוך מחיה המתים' [דבר העורך]	קטן הרב יואל
274	242	נתקבלו במערכת	קטן הרב יואל
98	240	עוד על 'פניני הלכה' כרך 'טהרת המשפחה'	קיים הרב מאור
101	241	עוד הערה על ספר 'יואל משה' בעניין מצות יישוב הארץ	קליין מיכאל
65	242	דינו של בשר מתורבת מביצת תרנגולת או מביצת מופרית של פֶּהָה	קניגסברג הרב יואל
140	242	עוד על שיטת הרב שאול ישראלי זצ"ל בפרשת "האח והאחות" לאור ממצאים חדשים	רדמן הרב אורי
54	242	האם מותרת 'המתת חסד' על ידי אמירה לגוי?	רונס הרב יצחק
57	240	נאמנות חילונית וגוי בענייני כשרות	רייזמן צבי
79	241	השמירה על קדושת פירות שביעית בצה"ל	רייזמן הרב אליעזר
124	242	בירורים בעניין פירות שביעית בצה"ל [תוספת]	רייזמן הרב אליעזר
79	240	שמונה זיכרונות מהשנים תש"ד-תש"י	רייזמן הרב יעקב ק'
208	242	משה עבד ה': על סא הרב פרופ' משה דוד טנדלר זצ"ל	רפפורט הרב שמואל
81	239	"קידוש השם" או "קידוש ה" לאור גלגולו של הקיצור: ה'	שפיגל פרופ' יעקב ש'
100	241	על 'לוח דבר בעתו'	שפיגל פרופ' יעקב ש'
218	242	שרידים מפירוש למסכת אבות המיוחס לריטב"א או לתלמידו	שפיגל פרופ' יעקב ש'
92	239	עוד על הקריאה בתורה במחזור השנתי [תגובה]	שר שלום רחמים

מחיר מנוי לשנה על 'המעין'

(4 גיליונות) כולל משלוח - 100 ₪

לשנתיים מראש - 180 ₪

בחו"ל לשנה (משלוח בדואר אוויר) - 40\$

כתובת המערכת:

מכון שלמה אומן, שעלבים 9978400

<http://www.machonso.org/hamaayan>

English translation advisor: Rav Charles Greenbaum

Hama`yan, a periodical published by The Shlomo Aumann Institute

Established by The Yitzchak Breuer Institute of Poalei Agudat Yisrael

Founder (1953) & Editor: Prof. Mordechai Breuer z"l

Editor-in-Chief (1964-1992): R` Yona Immanuel z"l

The Board:

Dr. Shimon Bollag z"l

Prof. Zohar Amar, Neve Tzuf

Rav Shimon Shlomo Goldshmidt, Alon Shevut

Yehuda Freudiger, Jerusalem

Rav Boaz Mordechai, Nerya

Rav Michael Yammer, Sha'alvim

Editor: Rav Yoel Catane, The Shlomo Aumann Institute, Yeshivat Sha'alvim

Phone: 972-89276664; Fax: 972-89276639; e-mail: wso@shaalvim.co.il

© All rights reserved

HAMA`YAN

Table of Contents:

'And Knows the Number of You All in Judgment... Blessed is the Reviver of the Dead' / Editor's Remarks	5
About Shlomo Aumann ZL	7
Halakhic Clarifications and their Relationship to Reality / Shlomo Aumann ZL	11
Letter in the Matter of Attitude to Serving in the IDF / Shlomo Aumann ZL	16
'Anything Fixed in Place [<i>Kavua</i>] is regarded as Half and Half' / Rav Ofir Saadon; Response: Prof. Yonatan Aumann, Prof. Yisrael Aumann, Shoham Baris	17

Letters of Leading Rabbis

Letters of Ridvaz to Rav Shmuel Yitzchak Hillman ZTL Author of <i>Or haYashar</i> / Rav Yaakov David Wilovsky ZTL	26
In the Matter of Acquisition on the Sabbath / Rav Shlomo Zalman Auerbach ZTL	29

Halakha and Contemporary Challenges

Obligation of Child Support / Rav David Baruch Lau	32
Rising in honor of one's Rav in Our Time / Shalom Nissim Buzaglo, Yishai Borenstein. Addendum: Letter from Rav Yitzhak Yosef	47
Is Euthanasia Permitted by Instructing a Non-Jew? / Rav Yitzchak Roness	54
The Rules of Meat Cultured from a Chicken Egg or from a Fertilized Cow Ovum / Rav Prof. Ari Zivotofsky and Rav Joel Kenigsberg; Response: Rav Zeev Weitman	65
Is There Room to Use Amazon Echo and Similar Devices on the Sabbath? / Rav Eitan Kupietzky. Addendum: Letter from Rav Dov Lior	77

Sabbatical Year Matters

Anomalous Sabbatical Calculations in the Work <i>Kaftor vaFerach</i> / Rav Dr. Shai Walter	91
"בחריש ובקציר תשבות" - Maimonides' Approach: A Lesson and Remarks in Memory of Rav Shlomo Fischer ZTL / Prof. David Henshke	102
Clarifications in the Matter of Sabbatical Year Fruit in the IDF / Rav Mordechai Emanuel; Addendum: Rav Eliezer Reichman	116

Halakhic Clarifications

Clarification of the Talmudic Term 'Summit of the City' [<i>govhah shel'ir</i>] / Prof. Yossi Katz	126
"Give Tithes That You May Be Enriched" Only With Charity [<i>Tzedakah</i>] Beyond the Required Tithe / Rav Michael Dushinsky	135
Further on the Approach of Rav Shaul Yisraeli ZTL to Topic of the Langer Case [<i>Parashat Ha'ach vеха'achot</i>] in Light of New Findings / Rav Uri Redman	140